Бібліотека студента, вчителя, методиста

ВИЩА ШКОЛА

С. О. Караман, О. В. Караман,
М. Я. Плющ

Сучасна українська літературна мова

Навчальний посібник

Літера

ББК 81.2УКР-923
С91

Автори: С. О. Караман, О. В. Караман, М. Я. Плющ, М. І. Степаненко, О. М. Горошкіна, З. П. Бакум, О. А. Копусь, В. І. Тихоша, Л. О. Попова, О. М. Решетілова, Н. В. Прохоренко, А. І. Кочеткова

Розділи підготували: **С. О. Караман** («Вступ»; «Фонетика і фонологія»; «Орфоепія»; «Графіка і орфографія»; «Іменник»; «Числівник»; «Дієслово»; «Синтаксис простого речення»; «Синтаксис складного речення» – у співавторстві з **О. В. Караман**, **О. А. Копусь**, **М. І. Степаненком**; «Запитання і завдання для самоконтролю»), **О. В. Караман** («Займенник»; «Синтаксис словосполучення»; «Пунктуація»; «Вигук»; «Запитання і завдання для самоконтролю»), **О. А. Копусь** («Фразеологія»; «Синтаксис складного речення» – у співавторстві з **С. О. Караманом**; «Будова слова»; «Службові частини мови»; «Запитання і завдання для самоконтролю»), **М. І. Степаненко** («Вступ»; «Морфеміка»; «Прикметник»; «Синтаксис складного речення» – у співавторстві з **С. О. Караманом**, **О. В. Караман**, **О. А. Копусь**), **М. Я. Плющ** («Словотвір»; «Морфемна структура слова в українській мові»; «Словотвір іменників, прикметників, дієслів»; «Морфологія»), **В. І. Тихоша** («Вступ»; «Лексикологія»; «Лексикографія»; «Фразеологія»; «Прислівник»; «Сполучники і сполучні слова»), **З. П. Бакум** («Фонетика» – у співавторстві з **С. О. Караманом**, **О. В. Караман**; «Фонологія»), **О. М. Горошкіна** («Прийменник»; «Частка»; «Синтаксис складного речення» – у співавторстві з **С. О. Караманом**, **О. В. Караман**, **М. І. Степаненком**), **О. М. Решетілова** (Тестові завдання до розділів «Лексикологія»; «Лексипографія»; «Морфологія»), **Н. В. Прохоренко** («Словотвір»; Тестові завдання до розділів «Орфографія»; «Морфеміка»; «Будова слова і словотвір»), **Л. О. Попова** (Тестові завдання до розділів «Морфологія»; «Синтаксис словосполучення»; «Синтаксис складного речення»), **О. М. Горошкіна**, **С. О. Караман**, **О. В. Караман**, **О. А. Копусь**, **М. І. Степаненко**, **В. І. Тихоша** (Тестові завдання до розділів «Орфоепія»; «Графіка і орфографія»; «Синтаксис складного речення»), **А. І. Кочеткова** (Тестові завдання до розділів «Фонологія»; «Синтаксис словосполучення»)

Рецензенти: *К. Г. Городенська*, доктор філологічних наук, професор (Інститут української мови НАН України); *М. С. Вашуленко*, доктор педагогічних наук, професор, дійсний член НАПН України (Інститут педагогіки НАПН України)

У посібнику, відповідно до типової програми з курсу «Сучасна українська літературна мова», компактно репрезентовано розділи «Фонетика і фонологія»; «Орфоепія»; «Графіка й орфографія»; «Лексикологія і фразеологія»; «Лексикографія»; «Морфеміка»; «Словотвір»; «Морфологія»; «Синтаксис й пунктуація». Мовна теорія, викладена описово й у вигляді таблиць і схем, супроводжується блоками запитань та завдань для самоконтролю. Завершують посібник тестові завдання, що охоплюють основні питання лінгвістичної теорії.

Для студентів філологічних спеціальностей вищих навчальних закладів. Може бути корисний для тих, хто самостійно підвищує знання з української мови.

ISBN 978-966-178-035-3

ПЕРЕДМОВА

Мова є засобом спілкування між людьми у різних сферах діяльності. Її призначення як реальної знакової системи, що використовується у певному соціумі (суспільному об'єднанні людей), полягає не тільки у пізнанні навколишньої дійсності, вираженні та повідомленні думок, а й у збереженні та передаванні від покоління до покоління національної самосвідомості, традицій культури та історичного досвіду суспільства.

Українська мова є національною мовою багатомільйонного українського народу і відзначається давніми традиціями та високим ступенем розвитку комунікативних функцій, що дає підстави віднести її до найбільш розвинених мов світу. Більшість українців проживає в Україні. Крім того, українською мовою послуговуються громадяни українського походження в Росії (Воронезькій, Ростовській областях, Краснодарському і Ставропольському краях, на Поволжі, Алтаї та Далекому Сході), у Молдові, Казахстані, Киргизстані, у Польщі, Словаччині, Чехії, Сербії, Румунії, Угорщині, Хорватії, Канаді, Бразилії, Австралії, Сполучених штатах Америки та в інших країнах.

Українська мова належить до групи слов'янських мов (індоєвропейської сім'ї), яка, у свою чергу, поділяється на три підгрупи: 1) східнослов'янську (українська, білоруська, російська мови); 2) західнослов'янську (польська, чеська, словацька, верхньолужицька і нижньолужицька мови) і 3) південнослов'янську (болгарська, македонська, сербська, хорватська, словенська мови).

Учені вважають, що розпад праіндоєвропейської мовної спільноти, з якої виокремилася праслов'янська мова, сягає бронзового періоду – III тис. до н. е. Праслов'янська мовна єдність розпалася значно пізніше (приблизно в IV–VI ст. н. е.), а десь у VII ст. виділилися три етнічні та мовні групи слов'янських народів (спочатку південно-, а згодом і східно- та західнослов'янська). У IX–XIII ст. східні слов'яни об'єдналися в могутній давньоруській державі – Київській Русі, що поглибило руйнування родоплемінної мовної єдності та дало початок формуванню спільної мови східних слов'ян. Однак процес створення єдиної давньоруської мови був загальмований монголо-татарською навалою в першій половині XII ст. і розпадом Київської Русі. З'явилися передумови для поділу східних слов'ян на три народності та формування їхніх мов на основі кількох діалектних масивів.

Українська мова розвинулася з південного давньоруського діалектного масиву серед населення територій Київщини, Полтавщини (колись – Переяславщини), Чернігівщини, Волині, Поділля, Галичини, Буковини та Закарпаття. Більшість із них у середині XIV ст. було поділено між Литвою і Польщею, доки Литва, з другої половини XVI ст., також не перейшла під владу польських королів.

Після приєднання Східної України до Росії (1654) Правобережжя, більша частина Західної та Південна Україна залишилися у складі Польщі.

Формування мови української народності відбувалося у складних історичних умовах, багато в чому відмінних у різних регіонах України. У запеклій боротьбі проти всіляких утисків і заборон, намагань полонізувати чи русифікувати українську мову,

вона набирала гарту, збагачувала свої виражальні засоби, шліфувалася й розширювала сфери функціонування.

На першому етапі свого розвою українська мова існувала переважно як усне мовлення з широкою мережею територіально-діалектних розгалужень. Далі вона поступово формується як загальнонародна мова з розвиненими літературними стилями, зберігаючи певною мірою й усно-розмовне функціонування її територіальних діалектів.

Сучасна українська літературна мова – це вища форма вияву української національної мови, нижчими формами якої є територіальні та соціальні діалекти. Основні ознаки літературної мови такі: *поліфункціональність* (вона обслуговує всі сфери діяльності суспільства), *унормованість* та *кодифікація норм* (орфоепічних, лексичних, словотвірних, граматичних, орфографічних і пунктуаційних), *розвинена система стилів*. Наддіалектна форма існування літературної мови виявляється в тому, що вона об'єднує всіх носіїв мови, має загальнонародний характер. Цим літературна мова відрізняється від діалектів, якими об'єднуються окремі групи на певній території і які функціонують як форми побутового усного спілкування.

Сучасна українська літературна мова сформувалася на основі південно-східного наріччя, значною мірою увібравши в себе й деякі риси південно-західних та північних діалектів. Першим твором нової української літературної мови стала поема «Енеїда» Івана Котляревського, який використав замість старокнижної живу народну розмовну мову.

Традиції Котляревського розвинули Тарас Шевченко, Іван Франко, Леся Українка, Юрій Федькович, Лесь Мартович, Панас Мирний, Михайло Коцюбинський та інші письменники, творчість яких сприяла закріпленню мовної практики українського народу, дала можливість зберегти рідну мову й передати цей скарб нащадкам.

Животворні сили української мови невичерпні. Нині вона переживає своє друге народження. З прийняттям 28 жовтня 1989 р. Закону «Про мови» вона отримала статус державної, що зафіксовано в Конституції України.

Українська мова є мовою державних установ і громадських організацій, наукових конференцій та з'їздів, нею пишуться закони та інші акти державної влади, провадиться судочинство, послуговуються офіційні засоби масової інформації тощо. Володіння українською мовою стає життєвою необхідністю для всіх громадян нашої Батьківщини.

Композиційно видання охоплює зміст з усіх розділів курсу «Сучасна українська літературна мова» для вищих навчальних закладів (фонетика, орфоепія, графіка, орфографія, будова слова, словотвір, лексика, фразеологія, морфологія, синтаксис, пунктуація) із широким використанням таблиць, схем, словесних ключів, що допомагають користувачам багатоваріантно самостійно опрацювати мовну теорію.

Крім того, у посібнику подано зразки видів мовного аналізу (фонетичного, орфографічного, морфемного, словотвірного, лексичного, синтаксичного, пунктуаційного), завдання на спостереження, запитання для самоконтролю, а також тестові завдання.

Автори сподіваються, що посібник стане добрим порадником усім, хто цікавиться українською мовою, прагне вдосконалити свої знання, а насамперед – слухачам підготовчих відділень та студентам вищих навчальних закладів.

Бажаємо всім успіхів!

Мова і мовознавство

Мова як суспільне явище

Мова – явище суспільне. З одного боку, мову творить і розвиває суспільство, з другого – без мови не було б суспільства. І наука, і техніка, і релігія, і ідеологія, і культура не можливі без мови, бо мова забезпечує всі без винятку процеси життя і діяльності людини.

Розвиток і функціонування мови значною мірою зумовлені станом суспільства. У мові відбиваються соціальна диференціація суспільства (класова, професійна, статева), демографічні процеси (зміни чисельності населення, міграція), рівень загальної освіти народу, розвиток науки тощо. Суспільство може цілеспрямовано впливати на розвиток мови. Свідомий вплив суспільства на мову (урядові заходи) називають **мовною політикою**. Від цієї політики залежить доля окремих мов у багатомовному суспільстві. Так, унаслідок онімечення у XVIII ст. зникли полабська і пруська мови, в результаті асиміляції в СРСР зникло понад 90 мов, а колонізація у США знищила чимало індіанських мов.

Взаємозв'язок мови і суспільства розглядається і на таких рівнях, як мова і народ, мова й особа (індивід), мова й класи та соціальні групи людей.

Мова – загальнонародне явище. Народ – творець і носій мови. Одна особа безсила будь-що змінити в мові, бо мова розвивається за своїми об'єктивними законами. Наприклад, Тарас Шевченко є основоположником української літературної мови. Однак це не означає, що він створив нову мову. Навіть геніальна особистість не здатна змінити мову, а може лише виявити її приховані можливості, показати, як ефективно можна використати те, що в мові вже існує.

Мова не може бути класовою (коли кожен клас користується своєю мовою), бо треба було б виробити якусь третю мову, щоб класи могли спілкуватися між собою. Проте класовий підхід до використання мови беззаперечний. Так, українське панство, щоб відокремити себе від простого народу, використовувало для спілкування чужу мову: на Західній Україні то була здебільшого польська, а на Східній – російська.

Із суспільним розшаруванням (за різними ознаками) пов'язана поява в мові професійних слів, арго (мова декласованих елементів), діалектизмів.

Отже, мова і суспільство перебувають у тісному взаємозв'язку. Вплив суспільства на мову і мови на суспільство вивчає спеціальна лінгвістична дисципліна – **соціолінгвістика**.

Функції мови

Мова виконує кілька **функцій** (від лат. *functio* – обов'язок, коло діяльності, призначення), життєво важливих для суспільства, окремих груп і кожної людини. Головними є комунікативна і мислетворча, а ряд інших (експресивна, гносеологічна, ідентифікаційна, номінативна, естетична тощо) є похідними від них.

Комунікативна функція (від лат. *communicatio* – спілкування) – функція спілкування. Мова й створена для того, щоб спілкуватися, а спілкування можливе лише в суспільстві.

Щоправда, існують також інші засоби спілкування, наприклад жести й міміка. У театрі пантоміми та на балетній виставі глядачам цілком зрозумілі «діалоги» дійових осіб і перебіг подій. Однак у щоденному людському спілкуванні жести й міміка є лише допоміжними, супровідними щодо звукової мови засобами. Допоміжними певною мірою можуть бути й музика, і живопис. Але вони у кожної людини викликають свої враження, почуття, думки.

Спілкуючись за допомогою мови, всі люди приблизно однаково розуміють висловлене. Тому мову вважають найважливішим засобом людського спілкування. До того ж, комунікативну функцію виконує не тільки звукове мовлення, а й написані чи надруковані тексти.

Мислетворча функція мови – функція формування й формулювання думки. Мислення (думка) не тільки виражається словом, а й реалізується в ньому. Не випадково один із найвидатніших мовознавців XIX ст. В. Гумбольдт назвав мову «органом, який творить думку».

Обидві функції дуже тісно пов`язані між собою: для того, щоб спілкуватися, потрібно мислити й уміти передавати свої думки за допомогою мовних засобів.

Мислячи, людина пізнає світ, нагромаджує (акумулює) знання про нього. Мова зберігає всі інтелектуальні здобутки народу, фіксує досвід предків. Так, у словнику відображено результати розумової діяльності людства, класифікований і систематизований весь навколишній світ. Засобами мови передається досвід попередніх поколінь, що засвідчують, наприклад, усталені звороти – фразеологізми, приказки і прислів'я: *Не знаючи броду – не лізь у воду; Сім разів відміряй, а один відріж* тощо. Засвоюючи мову, людина засвоює знання про світ, що значно скорочує і спрощує шлях пізнання, убезпечує людину від зайвих помилок.

Експресивна функція полягає в тому, що мова є універсальним засобом вираження внутрішнього світу людини. Вона дає можливість перетворити внутрішнє, суб'єктивне у зовнішнє, об'єктивне, доступне для сприйняття. Кожна людина – це цілий неповторний світ, сфокусований у її свідомості, у сферах інтелекту, емоції, волі. Але цей світ прихований від інших людей, і тільки мова дає можливість розкрити його для інших. Чим досконаліше володієш мовою, тим виразніше, повніше, яскравіше постаєш перед людьми як особистість (*З кн. «Мова і нація»*).

Походження української мови

Формування сучасної української мови з усіма її особливостями тривало кілька століть. Як слушно зауважив визначний мовознавець О. Потебня, виокремлення

етнографічної одиниці – це не падіння яблука, що сталося точно о такій-то годині, хвилині. Є багато версій походження української мови. Так, М. Грушевський, С. Смаль-Стоцький, Є. Тимченко, К. Німчинов виникнення української мови пов'язують із V–VI ст., твердячи, що вона безпосередньо постала на базі мови праслов'янської. О. Потебня, К. Михальчук відносять початки становлення української мови до епохи Київської Русі. На думку А. Кримського, С. Кульбакіна, П. Бузука, між праслов'янською та українською мовою існувала східнослов'янська мовна єдність, але вже в XI ст. українська мова мала виразні особливості, що зафіксовано в найперших давньоруських пам'ятках, які дійшли до нас: наприклад, перехід [г] у горловий [г], [е] в [о] після шиплячих, злиття [і], [ы] в [и], зближення [е–и], перехід губно-губного [w] в губно-губний [в]; вживання закінчення *-ові, -еві (-єві)* в давальному відмінку однини іменників чоловічого роду, кличного відмінка іменників; чергування приголосних [г], [к], [х] зі свистячими [з], [ц], [с] у давальному та місцевому відмінках однини; закінчення *-мо* у дієсловах 1-ї особи множини теперішнього й майбутнього часів (*маємо, напишемо*) тощо.

О. Потебня вважав, що українська мова за часів Київської Русі вже існувала. Грунтовно вивчивши природу фонетичних процесів південних давньоруських говірок, А. Кримський дійшов висновку: «...жива мова півдня XI віку стоїть посеред східного слов'янства цілком уже відокремлено. Мова Наддніпрянщини та Червоної Русі XI віку – це цілком рельєфна, певно означена, ярко-індивідуальна одиниця, і в ній аж надто легко й виразно можна пізнати прямого предка сьогочасної малоросійської мови...»

На особливу увагу заслуговує концепція М. Грушевського, який на підставі спільного і відмінного між українцями, білорусами і росіянами переконливо довів, що етнічні українські землі ще до часів Київської Русі заселяли українці. Він ототожнював українців з народом Дніпрово-Бузької держави II–VII ст., яка одержала назву Антської. До наукового аналізу залучено не лише мовознавчі дослідження, знахідки археологів, а й відомості про українців та їхню мову, які збереглися в інших народів і зафіксовані в їхніх писемних пам'ятках.

Питання про походження української мови та її взаємозв'язки з іншими мовами вперше по-науковому осмислив М. Максимович. Учений вивчив говірки київських князів за історичними пам'ятками і встановив таку закономірність: вони співзвучні з діалектом сучасного йому київського селянина.

Отже, жива народна лексика давньоруських пам'яток саме українська. Коріння української мови слід шукати ще в домонгольському епосі. У розвитку української мови вчені виділяють такі періоди:

1) протоукраїнська мова – VII–XI ст.;

2) староукраїнська мова – XI (час появи перших писемних пам'яток) – кінець XIV ст.;

3) середньоукраїнська мова – кінець XIV – початок XIX ст.;

4) нова українська мова – з XIX ст. і донині.

Формування літературної мови. Писемна й усна форми української літературної мови

Літературна мова – це мова, оброблена майстрами слова, вченими. Від діалектної мови вона відрізняється тим, що має певні кодифіковані (зафіксовані у словниках та підручниках) норми щодо вимови, слововживання, граматичних форм, яких повинні дотримуватися мовці. Це своєрідний зразок, еталон правильного користування мовою.

Літературна мова існує в усній та писемній формах і характеризується стилістичним розмаїттям.

У сучасному мовленні однаково поширені обидві форми української літературної мови – усна й писемна. Обом їм однаково властиві лексичні й граматичні норми, проте кожна з них має свої специфічні особливості.

Усна форма літературної мови переважно обслуговує поточні потреби спілкування людей, безпосередньо пов'язаних між собою. Кількість учасників усного спілкування обмежена. Усне мовлення сприймається органами слуху, виражається за допомогою звуків. За походженням це первинна форма існування мови. Усне мовлення спонтанне, здебільшого непідготовлене, але воно більш виразне в емоційному відношенні, супроводжується інтонацією, жестами, мімікою. Воно переважно діалогічне: бесіда, діалог, публічна лекція, виступ, дискусія тощо.

Писемна форма літературної мови – це мовлення, зафіксоване на якомусь матеріалі за допомогою певних графічних знаків, що позначають звукові одиниці мовлення і сприймаються органами зору. Це – вторинна форма існування мови. Писемна форма літературної мови обслуговує потреби народу в галузі науки, культури, політики, господарства і права.

Писемне мовлення монологічне. У ньому використовуються переважно повні речення, а в усному (діалогічному) дуже поширені неповні речення. У писемному мовленні частіше використовуються складні речення, що викликано потребою оформити й повно розгорнути складну думку, а в усному спілкуванні переважають прості короткі речення, оскільки висловлене може доповнюватися мімікою, жестами.

Писемне мовлення лексично багатше, слова добираються вимогливо, з урахуванням літературної традиції, широко вживаються книжна, абстрактна лексика, терміни.

І. Котляревський, Г. Квітка-Основ'яненко, П. Гулак-Артемовський, Є. Гребінка, поети-романтики багато зробили для становлення української літературної мови на народно-національній основі. Тарас Шевченко успадкував їхні надбання. Поет звертався до різних джерел рідної мови. У літературну мову він увів багато раніше не вживаних слів з уснопоетичних творів та розмовно-побутової мови. Широко використовував церковнослов'янізми, не цурався іншомовних слів, створював сам нові слова (*широкополі* (лани), *ревучий* (Дніпро), *худорослі* (воїни) тощо). Цілий ряд таких авторських неологізмів закріпився в нашій мові.

Удосконалював Шевченко і синтаксичний лад української мови: спростив будову речень, наблизив їх за структурою до народнопоетичних та розмовних конструкцій. Звучання текстів стало мелодійним, злагодженим.

Збагачуючи й удосконалюючи українську літературну мову, Кобзар підніс її до рівня розвинених літературних мов світу, відкрив нові шляхи і способи дальшого розвитку. Ось чому Тараса Шевченка вважають основоположником, творцем української літературної мови.

Короткі відомості з історії української писемності

Українська мова належить до старописемних мов. Українська писемність починається з XI ст. Виникнення українського письма учені пов'язують зі створенням на основі грецького алфавіту в IX ст. нашої ери слов'янського **кириличного**, або **кирилиці**, названого на честь його творця – просвітителя Кирила.

Кириличним письмом користувалися в Київській Русі, а потім у староукраїнській, старобілоруській і староросійській писемностях, які пізніше зазнавали змін, що відбивали звукові особливості кожної мови. Староукраїнська писемність формувалася на основі загальноруських писемних традицій та особливостей живих **говорів** українського народу. Графіка староукраїнської писемності, базуючись на кирилиці, зберігала майже всі знаки давньоруського письма.

Найдавнішим типом українського письма був **устав** – різновид кириличного, що з'явився у слов'янській писемності на основі візантійського літургійного (**унціального**) письма; із XIV ст. поширюється **півустав**, а з кінця XIV – початку XV ст. з'явився **скоропис**, який досяг найбільшого розвитку із XVII ст.

Книгодрукування в Україні з кінця XVI і до початку XVIII ст. здійснювалося традиційним кириличним півуставом. Реформа алфавіту і графіки в Росії 1708–1710 рр. зумовила зміни в накресленні літер *гражданським шрифтом* (кириличне письмо в традиційній графіці було збережено для перекладної літератури). Усунуто літери ѫ і ѧ (які позначали носові голосні), літери ъ, ь, які позначали короткі голосні *е*, *о* та ін., що не відповідали звуковій системі староукраїнської мови.

Протягом XIX ст. було уведено літери, які збереглися і в сучасному правописі. Хоча ні в Східній, ні в Західній Україні у XVIII–XIX ст. єдиних форм використання української азбуки і загальноприйнятого правопису не було.

Із зняттям царською Росією заборони українського друкованого слова в 1905 р. український алфавіт і графіка сформувалися в їхньому сучасному вигляді. У радянський період у правописі панувала тенденція до зближення українських написань із написаннями російською мовою (зокрема, було вилучено літеру ґ).

У 1960 році спеціальна правописна комісія удосконалює український правопис, внісши деякі зміни у вживання розділових знаків, написання слів окремо, разом і через дефіс.

За понад тридцять років мова зазнала певних змін: з'явилися нові слова, тривав процес запозичення, поповнювалась наукова термінологія, свої вимоги орфографії висувала перекладацька практика. У 90-х роках XX століття орфографічна комісія запропонувала проект нового видання «Українського правопису», в якому відновлено порядок розташування літер в абетці, повернено літеру *ґ*, скорочено кількість винятків із правил, спрощено правопис складних слів, урегульовано вживання великої

літери, докладніше опрацьовано правила щодо написання слів іншомовного походження, географічних назв та особових найменувань людей. У 1993 році четверте видання «Українського правопису», виправлене й доповнене, побачило світ.

У сучасних умовах обговорюється видання нового українського правопису, який повніше відбиватиме фонетичні особливості української мови, написань слів і їх частин, слів іншомовного походження, уживання розділових знаків (*За Г. Півторакам, С. Бевзенком*).

■ Джерела української літературної мови

Усне народне мовлення є одним з найважливіших джерел формування писемно-літературної мови. Сучасна українська літературна мова сформувалася на основі середньонаддніпрянських говірок (діалектів) південно-східного наріччя.

Другим джерелом становлення літературної мови є **фольклор** (усні історичні твори, плачі, казки і перекази, легенди тощо).

Писемні пам'ятки минулого (літописи, повчання тощо) також справляли великий вплив на творення літературної мови.

Художня література є важливим джерелом рідної мови. Зачинателем нової української літературної мови став І. Котляревський, який увів у свої твори багату, колоритну, мелодійну народну розмовну мову. Основоположником сучасної літературної мови вважаємо Т. Шевченка, який у своїй поезії відшліфував орфоепічні і граматичні норми, відкрив перспективи багатофункціонального використання літературної мови. Твори І. Франка, Лесі Українки, Панаса Мирного, М. Коцюбинського, П. Тичини, М. Рильського, М. Стельмаха, П. Загребельного, О. Гончара і багатьох інших письменників збагатили українську мову виражальними засобами, утвердили її літературні норми.

Певний вплив на формування літературної мови має **перекладна література** (наукова, богословська, історична, художня), її багаті виражальні можливості завжди поповнювали українську мову. Одним із джерел української літературної мови є **іншомовні запозичення** (абстрактні слова, терміни та складні словосполучення). На формування писемнолітературної мови мала вплив і **юридично-ділова документація**, яка збагачувала її юридичною термінологією, живою побутовою лексикою, своєрідною фразеологією.

Мова фольклору – це не тільки надійний матеріал для пізнання життя, історії народу, а й цінне джерело для дослідження мистецтва слова, поезії мови, тому що народнопоетичні твори засвідчують чутливість народу до влучного, добірного, «виборного», як співається у народній пісні, слова, до його внутрішньої форми, образно-символічного змісту, до тонких стилістичних нюансів, які виникають при зіставленні фонетичних варіантів, словотвірних форм, лексичних і граматичних синонімів. Естетичне осмислення народнорозмовного слова, шліфування, обробка його, витворення характерних стилістичних норм пов'язані з естетичною, поетичною функцією мови (*С. Єрмоленко*).

Виникнення давніх українських діалектів. Сучасні територіальні діалекти

Кожна мова характеризується наявністю територіальних відгалужень – **наріч, діалектів, говірок**. Їх виникнення сягає глибокої давнини, ще родоплемінного періоду, а територіальне закріплення пов'язане з добою феодалізму. Недарма їх вважають «живою історією мови».

Діалектна диференціація мов не однакова: якщо в англійській мові діалектні відмінності не дуже значні, то в німецькій чи китайській вони настільки великі, що їх носії не завжди можуть порозумітися між собою.

Діалектні відмінності української мови не належать до надто суттєвих. Незважаючи на те, що Галичина була відокремлена від решти України шість, а Закарпаття – дев'ять століть, значних перешкод для спілкування немає.

Територіально українська мова складається з трьох наріч.

1. До **північного наріччя** належать діалекти Чернігівщини, Житомирщини, Рівненщини, Сумщини, Київщини та Волині.

Найголовніші особливості північних діалектів такі:

1) фонетичні: а) наявність дифтонгів [уо], [уе], [уі]: *вуол, вуел, вуіл*;

б) тверда вимова звука [ц]: *хлопец, палец*;

в) наявність звукосполучень [гі, кі, хі] замість літературних [ги, ки, хи]: *ложкі, стіжкі, берегі, хімерний*;

2) морфологічні: а) вживання стягнених форм прикметників чоловічого роду: *молоди хлопец, осінні вітер*;

б) нестягнені форми прикметників жіночого роду: *молодая* береза, *повная* хата;

3) лексичні: *кияхи* (кукурудза), *утва* (качки), *валка* (череда) тощо.

2. До **південно-західного наріччя** входять діалекти Вінниччини, Хмельниччини, Тернопільщини, Закарпаття, Львівщини, Івано-Франківщини, Буковини, Волині, Чернівеччини.

Найголовніші особливості їх такі:

1) фонетичні: а) тверда вимова [р]: *рабий, расно*;

б) наявність поряд з *ри-, ли-* [ер], [ел], [ир], [ил]: *керниця* (криниця), *сильза* (сльоза);

в) відсутність подовження приголосного в іменниках середнього роду: [жит'є, знан'є, зіл'є];

2) морфологічні: а) поширення закінчень *-ови, -еви* у давальному відмінку іменників II відміни: *братови, коневи;*

б) наявність застарілих займенників при дієсловах: *зроби мі, узяв тя, питав го* (зроби мені, узяв тебе, питав його);

в) наявність залишків давньої форми дієслів минулого часу (*пішла-м, пішли-сьмо*) та майбутнього часу: *му робити, меш робити* (робитиму, робитимеш);

3) лексичні: *неньо* (батько), *вуйко* (дядько), *плай* (гірська стежка), *маржинка* (худібка), *сарака* (бідний) тощо.

3. До **південно-східного наріччя** входять діалекти Харківщини, Луганщини, Донеччини, Полтавщини, Дніпропетровщини, Запоріжжя, Херсонщини, Кіровоградщини, Одещини, більшості районів Черкащини, частково Київщини.

Особливості південно-східних діалектів такі:

1) фонетичні: а) пом'якшення шиплячих: [курч'ати];

б) пом'якшення звука [л]: [бул'и, кал'ина];

2) морфологічні: а) вживання дієслів II дієвідміни із закінченням *-е: ходе, носе просе* замість: *ходить, носить, просить*;

б) вживання стягнених форм дієслів 3-ї особи однини теперішнього часу: *пита співа* замість *питає, співає*;

3) лексичні: *утлий* (кволий), *жабуриння* (водорості).

Територіальні діалекти – це ті потічки, що впадають у могутнє річище загальнонародної мови і збагачують її. Пересохнуть струмки – обміліє ріка.

Зараз у світі спостерігається тенденція до пошанування діалектів – мов «малої батьківщини». У Баварії 71 відсоток населення володіє і користується діалектами, а в землі Рейнланд-Пфальц – 76.

В Італії, де літературною мовою послуговується не більше 8–12 відсотків населення, на діалектах проводяться театральні фестивалі, діалектне мовлення звучить у кінофільмах, що не знижує їхнього естетичного рівня та не применшує всесвітньої слави італійського кіномистецтва. Із шанобливою турботою і піклуванням ставляться до своїх діалектів японці, хоч фактично кожен з них вільно володіє англійською мовою (*З кн. «Мова і нація»*).

Колоритно-стильові різновиди мовлення

Крім функціональних стилів, в українській мові виділяються й інші стильові різновиди, основою класифікації яких є неоднакове експресивне забарвлення, характерне для того чи іншого мовлення. За допомогою такого забарвлення виявляються різне ставлення того, хто говорить, до висловлюваного, різний тон і колорит висловлюваної думки.

З цього погляду розрізняють такі експресивно забарвлені різновиди літературної мови: урочисто-офіційний, інтимно-ласкавий, ввічливий, фамільярний, жартівливий, сатиричний. Вони не збігаються з функціональними стилями, хоч можуть накладатися на них.

Урочистий різновид характеризується вживанням слів і словосполучень з піднесеним емоційним змістом, окличних речень. Урочисте забарвлення мови найчастіше виявляється в публіцистичному й ораторському стилях, іноді також у художньому й епістолярному.

Офіційне забарвлення властиве діловому і зрідка приватному листуванню, а іноді й усній розмовній мові. Воно створюється вживанням офіційних звертань (слів з офіційно-ділової мови, описових синтаксичних зворотів), а також тим, що в такому листуванні немає займенників першої і другої особи однини тощо.

Інтимно-ласкаве забарвлення досягається насамперед використанням слів із суфіксами пестливості та вживанням епітетів з пестливим значенням і простих синтак-

сичних конструкцій, властивих розмовній мові. Воно доречне у розмовно-побутовому, епістолярному і художньому мовленні для вираження інтимної близькості, симпатії й подібних почуттів.

Забарвлення **ввічливості** у мові досягається вживанням слів із значенням пошани до особи, якій адресується висловлювання, а **фамільярний** тон характеризується наявністю слів і словосполучень, які підкреслюють перебільшену невимушеність, надмірну розв'язність та безцеремонність у ставленні до своїх співрозмовників. Емоційне забарвлення ввічливості або фамільярності може виявлятися в епістолярному та розмовно-побутовому стилях літературної мови.

Жартівливий, або гумористичний, колорит надається мові вживанням слів у невідповідному до ситуації значенні, контрастно-комічними зіставленнями, перебільшенням якостей осіб і предметів, про які йдеться у висловлюванні, невідповідними змістові висловленої думки висновками та іншими подібними засобами. До такого емоційного забарвлення вдаються в художніх творах та в розмовно-побутовому мовленні.

Сатиричний емоційний тон найчастіше спостерігається в публіцистичному, ораторському і художньому мовленні, а іноді й у розмовному. Найголовнішим мовним засобом сатири є вживання слів, за допомогою яких виражається презирство і зневага до потворних вчинків, обурення ними, а також глузливі означення-епітети, порівняння, архаїзовані лексика і синтаксичні конструкції, влучні дотепи тощо.

Суржик

Суржик буквально означає суміш жита з пшеницею, ячменю з вівсом та ін., а також борошно з такого зерна. У мовознавстві цим словом позначають мову, в якій штучно об'єднано без дотримання літературних норм елементи різних мов. Уживають суржик в Україні переважно у просторіччі, тобто в усноrозмовному спілкуванні, засміченому невмотивовано запозиченими (внаслідок українсько-російської інтерференції) російськими елементами. Це збіднена мова, позбавлена національного колориту, краси й виразності. Поширений у побутовому мовленні, суржик проникає на сторінки газет і журналів, на радіо й телебачення та в інші сфери суспільної діяльності, порушуючи літературні норми вимови, уживання слів, їх форм і написання. Боротьба з суржиком – одне з головних завдань у галузі підвищення культури української мови (*К. В. Донець*).

Основною рисою літературної мови є її нормативність. Культура мовлення – це володіння нормами літературної мови: вимови звуків і звукосполучення, наголошення голосних у складі слів, норм слововживання. Людина, яка дотримується літературних норм, вирізняється з-поміж тих, хто недостатньо володіє літературною мовою, високорозвиненим чуттям мови, словесно-естетичним смаком як особистість високого рівня загальної культури.

Українсько-російський суржик історично зумовлений утиском і забороною української мови в попередні віки.

Мовна ситуація в державі

Визначальними чинниками сучасної мовної ситуації в Україні є:

1) наявність регіонів з неоднорідними національно-культурними і мовними, а також соціально-політичними традиціями та орієнтаціями, що зумовлено попереднім тривалим роз'єднаним існуванням різних частин України у складі різних держав і різним часом (аж до середини XX ст.) об'єднання їх у складі однієї держави – України.

Відмінності між регіонами полягають у різному ступені української національної самосвідомості, державотворчій активності. Зважаючи на це, у «Державній програмі розвитку української мови та інших національних мов в Українській РСР на період до 2000 року» у різних регіонах було передбачено різні терміни її виконання;

2) надзвичайна важливість мовного питання в етнокультурному й політичному житті України,

3) мовна політика в державі визначена Конституцією України, відповідними законами «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні», «Про телебачення і радіомовлення», «Про рекламу», «Про захист прав споживача», «Про збройні сили України» та ін.

З 1997 р., коли діяльність виконавчої влади у сфері мовної політики на загальнодержавному рівні активізувалася, триває наступний етап у розвитку мовної ситуації в Україні. Було подано на розгляд Верховної Ради проект нового закону «Про розвиток і застосування мов в Україні» та напрацьовано комплексну програму «Українська мова», в яких передбачалося істотне розширення функціонування державної мови в таких сферах, як збройні сили, правоохоронні органи, інформатика тощо, притому ставилося питання про використання літературної, унормованої української мови. Проте ці документи не були прийняті, лише видавалися закони Кабінету Міністрів. Не виконана в повному обсязі Державна програма 1991 р. Конституційний Суд України 1999 р. подав офіційне тлумачення положення Конституції України щодо сфер застосування державної української мови як обов'язкової в органах законодавчої, виконавчої та судової влади, в інших державних органах, у збройних силах, у державних навчальних закладах. Володіння українською мовою є однією з обов'язкових умов для заміщення посад у державних органах.

Мовне питання використовується у розрахунках політичних сил України, які виходять із власних інтересів і активізуються під час виборчих кампаній. Загалом же спостерігається поступове виправлення мовної ситуації в країні на користь української мови, що засвідчує незворотність цих процесів (*Із журналу «Мовознавство»*).

Мовні обов'язки громадян

Незважаючи на всі перешкоди, які виникали на шляху розвитку української мови, вона їх успішно долала й долає, тому що спирається на розвиток традицій українського народу, його багатогранної культури. Отже, у відродженій державі, яка обирає власний шлях у майбуття, є всі можливості для подолання суперечностей у сучасній мовній ситуації.

О. Тараненко зазначає, що в міркуваннях про спонукальні мотиви масового переходу неукраїномовних мас населення на спілкування українською мовою звичайно

можливі такі стимули, як: а) прищеплення любові до української мови; б) підвищеної престижності; в) усвідомлення мовцями доцільності володіння й користування нею.

Основним мотивом переходу різних груп населення на спілкування українською мовою є, з одного боку, мовна політика держави, з іншого – дедалі повніше усвідомлення ними незворотності цього процесу. Зразком у цьому має бути мовна поведінка працівників органів державної влади та державних установ і організацій, які директивно зобов'язані використовувати державну українську мову.

Українська мова є об'єктивною умовою державності і важливим чинником суспільної стабільності. За словами мовознавця В. Жайворонка, мова як суспільний продукт – це національний організм. Активна позиція мовців (і передусім видатних представників тієї чи тієї епохи) ставить проблему взаємодії між мовою і мовцями. На певному історичному проміжку мовна особистість формується й розвивається відповідно до стану розвитку суспільства.

Розглядаючи проблему доцільного використання державної української мови у незалежній Україні, мусимо зважати на проблему дерусифікації країни, оскільки тривалий час функції української мови штучно обмежувалися, що принижувало її престижність. Тому, як справедливо зазначає О. Ткаченко, переважна частина навіть свідомих українців, не говорячи про несвідомих, у своїй обізнаності стосовно української культури загалом ще живуть і живляться уявленнями радянського періоду, де українську культуру подавали у надзвичайно «процідженому» вигляді. З неї випадали українські письменники П. Куліш, В. Винниченко, М. Хвильовий, О. Ольжич, О. Теліга, а також літературознавчі і філософські праці М. Грушевського, Д. Дорошенка, І. Огієнка та багатьох інших, яким чіпляли ярлик «націоналіста».

Вадою української культури є не тільки те, чого вона ще не має, а й те, що вона ще не досить розкрила світові, а найголовніше своєму народові, уже наявне (*О. Ткаченко*).

Мовний обов'язок кожного громадянина України – оберігати й розвивати державну українську мову, яка репрезентує нашу країну у світі як самодостатню державу та український народ, що має давні писемні традиції й високу культуру.

Мова як система

Мова є системою систем. **Система** – це сукупність взаємопов'язаних і взаємозумовлених елементів, одиниць, частин (сегментів), об'єднаних за спільною ознакою, призначенням. Система мови характеризується функціями, способами, засобами, відношеннями між елементами внутрішньої системи мови, особливостями, закономірностями, внутрішньою структурою. **Структура** – це спосіб організації системи, її внутрішня будова.

Будь-яка мова має чотирирівневу (чотириярусну) будову. Перший ярус, або рівень, – це ф о н о л о г і ч н и й, другий – м о р ф о л о г і ч н и й, третій – л е к с и к о - с е м а н т и ч н и й і четвертий рівень – с и н т а к с и ч н и й.

Кожен рівень має свою одиницю: фонологічний – *фонему*, морфологічний – *морфему*, лексико-семантичний – *лексему* (слово), синтаксичний – *речення*.

Усі названі рівні становлять собою окремі системи, складаються з певних підсистем і вивчаються окремими лінгвістичними науками: фонологічний – *фонетикою* і *фонологією*, морфологічний – *морфологією*, лексико-семантичний – *лексикологією*, синтаксичний – *синтаксисом*. Морфологію і синтаксис об'єднують в один розділ – *граматику*.

Мовні рівні взаємопов'язані, на їх стику виникають проміжні рівні – *морфонологічний, словотвірний* і *фразеологічний*.

Морфонологія вивчає фонеми в їх співвідношенні з морфемами і словоформами, встановлює основні варіанти морфем і правила їх перетворення на інші варіанти, наприклад: *семи – сьомий, нога – нозі*, проте власних мовних одиниць не має.

Словотвірний проміжний рівень мови також не має власної (специфічної) одиниці. Словотвірна система є дуже складною. Ця складність установлена найрізноманітнішими зв'язками з іншими рівнями мови: морфологічним – лексико-семантичним – фонологічним – синтаксичним, а також із проміжними рівнями: морфонологічним і фразеологічним.

У кожній мові є вільні й стійкі словосполучення. Стійкі словосполучення, або сукупність фразеологізмів певної мови, вивчає **фразеологія**.

У внутрішній системі мови існує певна сукупність відношень між елементами: *парадигматичні* (ґрунтуються на подібності й відмінностях позначувальних і позначуваних одиниць мови), *синтагматичні* (здатність мовних одиниць поєднуватись), *ієрархічні* (відношення простіших одиниць до складніших і здатність об'єднувати одиниці різних рівнів).

● *Запитання і завдання для самоконтролю*

1. Доведіть, що мова є суспільним, а не біологічним чи психічним явищем.
2. Розкрийте зв'язки мови із суспільством.
3. Назвіть і схарактеризуйте основні функції мови.
4. Які гіпотези (версії) про походження української мови вам відомі?
5. Які форми має українська літературна мова? Схарактеризуйте їхні особливості.
6. Розкажіть про внесок майстрів слова та науковців у становлення і розвиток української літературної мови.
7. Що вам відомо про витоки української писемності?
8. Назвіть і схарактеризуйте джерела формування та розвитку української літературної мови.
9. Прокоментуйте особливості трьох територіальних наріч української мови. Чим вони зумовлені?
10. Назвіть і схарактеризуйте колоритно-стильові різновиди мовлення.
11. Розкрийте зміст поняття «суржикова мова».
12. Якою є сучасна мовна ситуація в Україні?
13. У чому, на ваш погляд, важливість мовних обов'язків громадян України?
14. Прокоментуйте судження мовознавців «Мова є системою систем».

Лексикологія

Лексикологія (від грецького *lexis* – слово, вираз) – це розділ науки про мову, що вивчає лексичний склад мови і слово як основну його одиницю.

Лексика кожної мови являє собою чітко упорядковану систему слів, а їх групування відображає різні підходи до вивчення словникового складу мови. Скільки слів у мові? Як вони виникли? Яке значення слова давніше, а яке з'явилося пізніше? Чому запозичуються слова з інших мов? Як довго живуть слова? Як виникає образне значення слова? Ці та інші питання про життя і роль слова розглядаються в розділі науки, який називається лексикологією.

Слово

Слово – одна з основних одиниць мови. Зі слів складаються словосполучення і речення, тільки в слові виявляють своє значення морфеми – корінь, префікс, суфікс, закінчення. Різні сторони слова осмислюються не тільки у зв'язку з предметами і явищами об'єктивної дійсності, які вони позначають, а й з мовного боку. Кожне слово є мовним знаком: воно має значення, закріплене за ним у мовній практиці народу.

Слово є однією з основних одиниць мови. Воно дає найменування для всіх пізнаних людиною предметів і явищ природи та суспільства, відношень і залежностей, для вираження людиною почуттів, емоційних реакцій і волевиявлень. Отже, фактично слово бере на себе **номінативну** (називальну) **функцію** мови.

Слово – це смислова одиниця, яка вільно відтворюється в мовленні для побудови висловлення. Найважливішою особливістю слова є те, що воно не тільки називає предмет або явище об'єктивного світу, а й узагальнює його, тобто виражає поняття про позначуваний предмет, явище. Наприклад, коли вживаємо слово *весна*, то в свідомості виникає уявлення про пору року, з приходом якої оживає природа після зими, а отже і розуміння значення цього слова, закріплене за ним в українській мові, хоч кожного разу пора весни неоднакова.

Групування слів за різними ознаками

Розрізнення слів	**Групи слів**	**Приклади**
за значенням	однозначні багатозначні подібні (синоніми) протилежні (антоніми)	*суфікс* *земля* *думати – міркувати* *високий – низький*

за звучанням або написанням	однойменні (омоніми)	*коса* (знаряддя праці) – *коса* (заплетене волосся)
за належністю до стилю мови	терміни ділові штампи образно-художні побутові	*пунктограма* *нижчепідписаний* *хмарки-лебеді* *миска*
за емоційним забарвленням	нейтральні емоційні	*ранок* *величний*
за сферою вживання	літературні діалектні професійні	*півень* *когут (півень)* *креслити*
за активністю вживання	активного вжитку пасивного запасу	*палець* *перст (палець)*
за походженням	незапозичені іншомовні	*означення* *епітет*

Лексичне значення слова

Найважливішою ознакою слів є їх називна функція. У значенні слова відбиваються предмети, явища, ознаки, дії, які існують реально або тільки в уяві людини. Однак не тільки окремий предмет, явище, ознака, дія відбиваються у значенні слова. Слово узагальнює і виражає поняття – сукупність певних людських знань про предмет чи якесь явище.

У процесі називання предмета слово не відбиває весь предмет, як у дзеркалі, а лише його окрему ознаку, яку людина зробила представником усього предмета. Наприклад, слово *робот* називає предмет лише за однією ознакою – за призначенням: предмет, який виконує роботу. А те, з якого матеріалу і якої форми цей предмет, у значенні слова не відбито. Проте як тільки прозвучить це слово, в уяві людини постає конкретний предмет з усіма його елементами й ознаками, які відомі людині з досвіду (виробничого чи життєвого).

Отже, **лексичне значення слова** – це його внутрішнє значення, зміст, закріплений досвідом народу. У лексичному значенні слова виражається зв'язок звукового комплексу з поняттям про певний предмет, явище реальної дійсності.

У значенні слова відбивається не просто реальний предмет, явище тощо, а й сукупність загальних істотних ознак цілого класу предметів і явищ, про який склалося поняття, назване відповідним словом. Так, наприклад, слово *машина* у своєму значенні відбиває найістотнішу ознаку всіх предметів, які працюють на основі перетворення одного виду енергії на іншу (*автомобіль, літак, молотарка* та ін.).

Лексичне значення властиве повнозначним словам – іменникам, прикметникам, числівникам, займенникам, дієсловам, прислівникам. Службові слова своє значення самостійно не виражають, а разом з повнозначними словами виконують певну граматичну роль у побудові словосполучень і речень.

Найважливіші ознаки слова

Найважливіші ознаки слова	Зміст найважливіших ознак
слово складається із звуків	слово має матеріальну основу, йому властива певна внутрішня впорядкованість звуків, його не можна розірвати
слово має лексичне значення	слово щось називає або виражає
має один наголос	тільки складні слова можуть мати ще й побічний наголос
слово може поділятися на менші мовні одиниці	морфеми слова (основа, закінчення, префікс, корінь, суфікс, постфікс)
	слово пов'язується з іншими словами у реченні змістовими і граматичними зв'язками
у складі речення слова виконують комунікативну функцію	слова здатні мати в реченні граматичні форми та синтаксичні функції
поза реченням слова виконують номінативну функцію	

Усі слова поділяються на такі групи:

Повнозначні слова	Службові (неповнозначні) слова	Окремою групою слів є вигуки і звуконаслідування
Повнозначні слова – це ті слова, які мають лексичні і граматичні значення: *гай, людина, білий, гарно, весело, взимку, жити* та под. До повнозначних належать іменники, прикметники, числівники, займенники, дієслова, прислівники	Службові слова мають тільки граматичні значення виражати відношення просторовості *(на, під)*, причиновості *(бо, через, тому що)*, єднальності *(і, й, та)* та ін. Службовими словами є сполучники, прийменники, частки	Вигуки і звуконаслідування не називають, а лише виражають почуття, емоції, реакції, волевиявлення, акустичні образи *(ой!, ах!, ура!, гей!)*

Властивість слова означати предмети, ознаки, дії, кількість називається **лексичним значенням слова**.

Лексичне значення слова хоч і стійке, проте не залишається незмінним. Згодом слово може змінити значення, набути нового. Наприклад, запозичене слово *білет* (від лат. *bulla*) первісно означало *«водяна бульбашка, брунька, золота капсула з амулетом»*, з часом набуло нового значення – *«записка з печаткою»*, пізніше – *«картка з екзаменаційними питаннями»*; розмовне – те саме, що *квиток*.

Слова, що є назвами, співвідносними з конкретними речами, об'єктами, властивостями, діями називаються словами з конкретним значенням (*клен, липа, калина, ніс, вухо, око; трактор, косарка; новий, старий, червоний; лежить, сидить, писав, читає*). Крім таких слів, у кожній мові є лексика, не співвідносна з конкретними

предметами, ознаками, діями. Це слова, використовувані для називання понять, що мисляться *поза зв'язком* із конкретними предметами та явищами. Наприклад, такі слова, як *радість, сум, давнина, кохання, майбутній, сучасний* і т. п., звуться словами з абстрактним значенням. Отже, абстрактне значення – це узагальнене значення.

Багатозначність слова

Кожне слово, що вживається в мові, може мати одне або кілька значень.

1. Слово, що має одне значення, називається **однозначним**. Найчастіше це бувають терміни, назви конкретних предметів та власні назви: *автомобіль, будинок, префікс, суфікс; Львів, Київ, Дніпро*...

2. Слово, що має кілька значень, називається **багатозначним**. Здатність слова мати кілька значень називається багатозначністю, або полісемією.

Простежимо лексичне значення слова **земля** у поданих реченнях: 1. ***Земля** гуде. Ріки мутно течуть.* 2. *Чорна **земля** під копитьми кістьми була засіяна, а кров'ю полита...* 3. *Ви не правом побідників собі **землі** розхватали.* 4. *О Руська **земле**, уже ти за горами єси!* («Слово про похід Ігорів»).

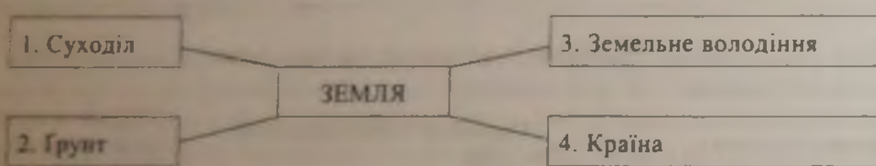

Слова можуть вживатися як у **прямому**, так і в **переносному значенні**.

Кожний народ бачить світ по-своєму, через призму рідної мови. Система понять, усвідомлена народом і закріплена у значеннях слів, характеризується своєрідністю. Багатство нашої лексики виявляється не лише в різноманітності груп лексики, а й в обсязі семантики.

Переважна більшість слів української мови є **багатозначними**. Наприклад, лексема *сідати* означає – займати місце; приступати до роботи, що виконується; бути ув'язненим; мешкати; приземлятися; спускатися за лінію обрію; обмежити себе чимось у харчуванні (*сісти на дієту*). Слова, які мають кілька значень, називаються багатозначними, або полісемантичними (від грец. *poly* – багато і *sema* – знак).

Пильніша увага до багатозначного слова дає можливість виявити нерівноцінність його значень: одне із значень виділяється як головне, його називають **прямим**, решта – **переносні**. Наприклад, *великі очі* і *велика душа*.

Багатозначність у слові розвивається поступово у процесі розвитку мови. Наприклад, слово *морж* раніше мало одне значення: водяний ластоногий ссавець із вусатою мордою, великими іклами та короткою шерстю. У 60-х роках XX ст. розвинулося переносне значення: людина, яка любить купатися взимку в крижаній воді.

Слова, які не мають переносних (вторинних) значень, називаються **однозначними**.

Основні типи переносних значень

Переносне значення слів особливо поширене в художньому та розмовному стилях. Розрізняють такі типи переносних значень: метафору, метонімію і синекдоху.

Метафора (від грец. *metaphora* – перенесення) – це тип переносного вживання слова, що ґрунтується на подібності тих або інших ознак. Найчастіше відбуваються метафоричні перенесення ознак, властивостей предметів на істоти і навпаки, наприклад: *І земля, і вода, і повітря – все **поснуло***.

Метафора може бути побудована на:

1) подібності форми.***Помережив** вечір кучерявий **льодяними** гратами вікно* (М. Драй-Хмара);

2) подібності кольору: *Сонце хилилося уже на захід і **кривавим** блиском обливало сніжні полонини* (І. Франко);

3) подібності властивості: *Відомо, що за людина з Невкипілого – **кремінь** (А. Головко);*

4) подібності вияву почуття: *Думки, спогади **краяли** серце Костомарова* (М. Івченко);

5) схожості поведінки, способу дії: *Втома **крадеться** тихо, але він втомі взяти себе не дає* (В. Бичко).

Метафора може ґрунтуватися і на основі вражень та оцінки будь-чого: *Вишневі пахощі думок* (М. Драй-Хмара).

На основі метафоризації в художньому мовленні створюються мовні образи: *грім оплесків, зоря надії.*

Метонімія (від грец. *metonimia* – перейменування) – це перенесення назви з одного класу предметів або назви одного предмета на інший, які межують, перебувають між собою в органічному зв'язку.

Може переноситися:

1) назва приміщення – на людей у ньому: ***Інститут** святкує своє сторіччя* (П. Воронько);

2) назва матеріалу – на виріб з нього: *Весь стіл заставлено **сріблом*** (тобто посудом зі срібла);

3) назва дії – на результат: *зупинка* (сама дія і місце, де зупиняються);

4) предмет, що вивчається, – на галузь науки: *анатомія і фізіологія;*

5) назва заходу – на її учасників: ***Конференція** прийняла звернення;*

6) назва емоційного стану – на його причину: *Жах!;*

7) ім'я автора – на його продукцію: *Вивчаємо **Шевченка**;*

8) назва об'єкта – на препарат: *пігулки від голови;*

9) назва предмета – на те, що в ньому міститься: – *Ось, випий **склянку**, освіжись;*

10) назва ознаки, властивості – на її носія: *Сам народний **бас**, що сидів попереду, теж вибіг на сцену, трохи поспівав*... (Ю. Яновський).

Синекдоха (від грец. *snekdoche* – співнеремання) – це тип перенесення назви частини на назву цілого і навпаки. Наприклад: *Гринджалами мовчазно **кожух** проїхав* (М. Драй-Хмара).

Як і метонімія, синекдоха ґрунтується на понятті суміжності, але специфічним для неї є те, що ця суміжність кількісного характеру – загальніша і конкретніша від назви: *Він скрізь руку має, а ми що?* (І. Карпенко-Карий). Синекдоха використовується як мовний художній засіб, але не так часто, як метафора і метонімія.

Омоніми. Пароніми

Омоніми (від грец. *homos* – однаковий і *onyma* – ім'я) – це слова, які однаково звучать, але мають різне значення.

Розрізняють лексичні омоніми **абсолютні** (або повні) і **неповні**. Повні омоніми бувають у межах однієї частини мови. Звуковий склад абсолютних (повних) омонімів збігається в усіх граматичних формах. Наприклад: *деркач* – невеликий перелітний птах і *деркач* – стертий віник.

Неповні омоніми – це слова, що збігаються звучанням не в усіх граматичних формах. Неповні лексичні омоніми називають **омоформами**. Наприклад: *кілька* (імен.) – маленька рибка і *кілька* (числівн.) – неозначена кількість предметів; *синів* (імен.) – родовий відмінок множини іменника *син* і *синів* (дієсл.) – форма минулого часу чоловічого роду дієслова *синіти*.

Омографи – це орфографічний тип омонімів,– слова, однакові за написанням, але різні за звучанням (мають різний наголос) і значенням. Наприклад: *води* – родовий відмінок однини іменника *вода* і *води* – називний відмінок іменника, що вживається тільки у множині; *сурма* – духовий музичний інструмент і *сурма* – сріблясто-білий крихкий метал.

Омофони – слова, що збігаються за своїм звуковим складом, але різні за значенням і написанням. Наприклад: *сон це* (мені сниться) і *сонце* (світить).

> Увага! Відрізняйте омоніми від багатозначних слів. Між значеннями багатозначного слова існують зв'язки, вони об'єднані спільним поняттям, схожою ознакою чи подібною функцією. Наприклад: *ручка* (дитини) – *ручка* (для письма) – *ручка* (дверей); *корінь* (дуба) – *корінь* (зуба) – *корінь* (слова). Коли ж окремі значення уже віддаляються від основного змісту слова і втрачають з ним зв'язок, то це омоніми. Наприклад: *ласка* (пестощі) і *ласка* (тварина), *правий* (бік) і *правий* (невинний).

Пароніми – слова, досить близькі за звуковим складом і звучанням, але різні за значенням. Наприклад: *білити* і *біліти*; *сильний* і *силовий*. Часто вони мають один корінь, а різняться лише суфіксом, префіксом чи закінченням. Незначна відмінність у вимові призводить до помилок. Тому стежте за вживанням малознайомих слів, уточнюйте їхні значення за тлумачним словником.

Синоніми

Синоніми (від грец. *synonymos* – однойменний) – це слова, які мають близьке або тотожне значення, але різні за звучанням. Наприклад, *говорити – балакати – базікати – цвенькати*.

Сукупність синонімів мови називається **синонімією**. Наприклад: *ліс, бір, діброва, пуща* – іменникові синоніми; *сміливий, відважний, хоробрий* – прикметникові; *іти, крокувати, плестися* – дієслівні; *раптово, несподівано* – прислівникові; *біля, коло, край* – прийменникові; *а, але, та, проте, однак* – сполучникові тощо.

Синоніми об'єднуються у **синонімічні ряди**, або гнізда, центром яких є основне, **стрижневе** слово, що є носієм загального значення і стилістично нейтральне. Наприклад: *гарний – красивий – чудовий – чарівний – гожий – вродливий.*

Розрізняються лексичні і контекстуальні синоніми.

Лексичні – це такі синоніми, які належать до однієї частини мови і мають певний відтінок у значенні. Наприклад, *поспішати* і *квапитися* мають однакове значення – «намагатися якнайшвидше зробити що-небудь», а синонім до них *хапатися* має ще додатковий відтінок «жадібно братися до роботи»: *Гнат метнувся помагати їй, він так хапався до всього, що мало не побив образів* (М. Коцюбинський).

Серед лексичних виділяють:

1) **абсолютні** синоніми, наприклад: *азбука – алфавіт, буква – літера;*

2) **стилістичні** синоніми – слова, близькі за значенням, розрізняються за стилістичними відтінками, тобто такі, що неоднаково використовуються у різних стилях мовлення. Вони мають у своєму значенні вказівку на позитивну або негативну оцінку предмета, явища, ознаки, дії тощо. Наприклад: *гордовитий – чванливий – чванькуватий – бундючний;*

3) **семантичні** (або ідеографічні) синоніми, які ще називають поняттйними. Позначаючи певне поняття, вони різняться елементами своїх значень, що зумовлено різною мотивацією цих назв (кількість, якість, інтенсивність ознаки). Наприклад: *хуртовина – завірюха – заметіль – хуга.* Семантичні синоніми не мають емоційного забарвлення;

4) **семантико-стилістичні** відрізняються один від одного як значенням, так і експресивним забарвленням. Наприклад: *пити – хлистати.*

Контекстуальні синоніми – це такі слова або сполучення слів, які мають близьке значення лише в контексті. Наприклад: *Гуде вогонь... І спить в печі веселий сатана* (Л. Костенко).

Контекстуальні синоніми творяться в процесі індивідуального мовлення і широко використовуються в художньому і публіцистичному стилях.

Антоніми

Антоніми (від грец. *anty* – проти, *onyma* – ім'я) – це слова переважно однієї частини мови, які мають протилежне значення.

Антоніми об'єднуються не в ряди, а в пари різнокореневих і спільнокореневих слів: *тепло – холод; глибокий – мілкий; надія – безнадія; правда – неправда.*

Антонімами є тільки слова з діаметрально протилежним значенням. Багатозначні слова можуть мати антоніми як для прямих, так і для переносних значень. Наприклад: *сухий одяг – мокрий одяг, сухий хліб – свіжий хліб, суха зустріч – тепла зустріч.*

Антоніми широко використовуються в художньому стилі для творення таких стилістичних фігур, як антитеза та оксюморон (або оксиморон).

Антитеза – це протиставлення різко контрастних понять для створення художнього образу: *Ситий голодного не розуміє* (Нар. творчість).

Оксюморон (від грец. *oxymoron* – дотепне, безглузде) – це стилістичний прийом поєднання двох антонімічних понять, що логічно виключають одне одного. Предметові завдяки цьому дається додаткова характеристика. Наприклад: 1. ***Гукала тиша рупором перонним*** (Л. Костенко). 2. ***Гаряча сніжка у руках сльозинками стекла...*** (В. Корж).

> Увага! Антонімів не мають: 1) власні назви: *Суми, Марія, Дніпро;* 2) слова, які називають конкретні предмети, процеси: *волосся, дерево, книга;* 3) числівники і більшість займенників: *два, п'ятнадцять, ми, ти, вони;* 4) слова-терміни: *апостроф, відмінок, ом, вольт;* 5) якісні прикметники, які позначають відтінки кольорів: *фіалковий, рожевий, волошковий, жовтогарячий.*

Перифрази. Евфемізми

Використання синонімів урізноманітнює наше мовлення, допомагає оригінально оформити думку, уникнути повторів. Синоніми роблять мовлення гнучким, яскравим, колоритним, образним.

Елементами синонімічного ряду можуть бути евфемізми і перифрази. Вони є важливими засобами синонімічних замін при творенні текстів. Щоб уникнути повторів, часто використовують **перифрази** (від грец. *periphrasis* – описовий вираз). Наприклад: *Т. Г. Шевченко – великий Кобзар.*

Усувати одноманітність у мовленні допомагає не тільки використання синонімів окремих слів, а й уживання родових назв замість видових. Наприклад: замість *тиф, туберкульоз* вживається родове поняття *хвороба, недуга*.

Щоб уникнути небажаної точної назви предмета, ознаки, події, вживають **евфемізми** (від грец. *euphimismos* – говорю ввічливо). Наприклад: *брехати – помилятися, говорити неправду, відходити від істини*.

Уміння користуватися синонімами залежить від глибини знання вами словникового складу й синонімічного багатства як літературної, так і розмовної мови. Цьому сприятиме постійна робота зі «Словником синонімів української мови».

Склад української лексики за походженням

За походженням лексика української мови неоднорідна. Вона формувалася протягом багатьох століть у тісному зв'язку з іншими мовами. Тому з погляду походження виділяється дві групи: **споконвічноукраїнська** і **запозичена**. Українська мова належить до східнослов'янської мовної групи, яка разом із південнослов'янською та західнослов'янською постала із спільнослов'янської (праслов'янської мови), а та – з індоєвропейської. Отже, споконвічно українська лексика формувалася у такій послідовності: індоєвропейська → праслов'янська → спільносхіднослов'янська → власне українська лексика.

1. **Індоєвропейські слова** становлять важливий шар української лексики. Вони називають: предмети і явища (*небо, сонце, вечір, озеро, вода*); тварин, рослини, про-

дукти (*вівця, вовк, верба, сіль, мед*); родинні зв'язки (*тато, батько, мати*); частини тіла (*око, рука, зуб, серце, кров*); числа (*п'ять, тисяча, сто*); якості (*жовтий, босий, довгий*); дії (*брати, везти, веліти*).

2. **Праслов'янська лексика** утворилася, коли слов'яни жили спільним життям. Спільнослов'янські слова позначають назви: людей, тварин, птахів (*чоловік, жінка, голуб, ведмідь*); житла, одягу, взуття, прикрас (*вікно, дзеркало, шуба*); їжі (*пиріг, молоко, сало*); предметів і явищ природи (*вітер, роса, осінь, серп, плуг*); абстрактних понять (*правда, гнів, скорбота*); обрядів (*Купала, молода*).

3. **Спільносхіднослов'янські** (або **давньоруські**) слова виникли в період, коли із слов'янської мовної єдності виділилася група східних слов'ян (IV–VI ст.). Спільносхіднослов'янських слів в українській мові дуже багато: *щока, кулак, племінник, дядько; білка, кішка, собака; ківш, кочерга, горня; зозуля, жайворонок; щавель, хвощ, молочай; ярина, сіножать* та ін.

4. **Власне українські слова** виникли на українському мовному ґрунті після розпаду давньоруської єдності слов'ян і утворення трьох народів – українського, білоруського і російського. Це такі слова, як: *вареники, сніданок, галушки, паляниця, борщ, корж; смуга, вибалок; мрія; козачок, козацтво; баритися, очолити, линути; кремезний, розкішний, чарівний.*

Власне українські слова можна розпізнати за фонетичними і граматичними ознаками:

1) чергування [о], [е] з [і]: *село – сільський, чоло – чільний*;

2) зміна [е] на [о] після шиплячих та [й]: *женити – жонатий;*

3) наявність суфіксів *-ник, -івник, -ець, -овець(-івець), -ій, -ень, -ищ, -от, -шн, -неч, -анн, -енн, -інн, -ач, -аль, -ив, -иськ, -юк, -ар, -езн, -елезн, -іськ, -есеньк, -юсіньк, -ощ: візник, комірник; промовець; плаксій, водій; днище, горище; голота, босота; дітлашня; ворожнеча; зростання; знищення; горіння; викладач; скрипаль; печиво; хлопчисько; злюка; нездара; старезний; довжелезний; гарнісінький; малесенький; тонюсінький; ласощі;*

4) наявність префіксів *су-(сузір'я); перед-(передчасно); по-(подвір'я, посадити); прі-(прірва, прізвище).*

Запозичення іншомовних слів

У різні історичні епохи, взаємодіючи, мови взаємозбагачувалися. В українській мові 15 відсотків слів, запозичених з інших мов. Мовознавці поділяють їх на дві групи:

1) запозичення із слов'янських мов;

2) запозичення з неслов'янських мов.

У першій групі виділяють старослов'янські, польські, чеські і російські запозичення. До найдавніших належать запозичення із **старослов'янської** мови, яка була літературно-писемною у слов'ян у X–XI ст. Сформувалася вона на основі македонського (солунського) діалекту староболгарської мови, увібрала в себе елементи з інших старослов'янських мов того періоду.

Кількість лексичних старослов'янізмів в українській мові надзвичайно мала. Їх можна розпізнати за фонетичними, морфологічними і семантико-стилістичними ознаками.

Фонетичні особливості такі:

1) неповноголосся *ра, ла, ре, ле: врата, брег, влага;*

2) сполучення *ра* на початку слова: *раб;*

3) сполучення *жд: вождь;*

4) [йе] на початку слова: *єдність.*

Морфологічні ознаки:

1) суфікси іменників *-язнь, -тель, -ств-, -ин-, -тв-, -тай: приязнь, мислитель, гординя, битва, глашатай, благоденствіє;*

2) дієприкметникові суфікси *-ащ-, -ущ-, -м-: роботящий, невсипущий, знайомий;*

3) префікси *воз-, пред-, пре-, со-: возз'єднати, предтеча, премудрий, соблаговолити;*

4) характерні для старослов'янської мови перші частини складних слів *благо-, бого-, добро-, зло-, жертво-, єдино-: благодать, богобоязний, доброчесний, злорадство, жертвоприношення, єдиноборство.*

Семантико-стилістичні особливості старослов'янізмів полягають у тому, що вони зберегли відтінок урочистості і належать до сфери книжних слів: *град, храм, глас, длань, прах.* Наприклад: *Благословенне слово, що гартує* (Леся Українка).

Лексичні запозичення з **польської** (полонізми) (*скарб, байка, повидло, рекрут, гусар, в'язень, блазень*), з **російської** (росіянізми) (*завод, рудник, паровоз, указ*), з **білоруської** (*дьоготь, жлукто, бадьорий*) значно пізніше прийшли в нашу мову у зв'язку з поневоленням України Польщею та приєднанням до Росії у XVI–XVII ст.

Неслов'янські лексичні запозичення потрапляли до словникового складу української мови в різні історичні періоди і різними шляхами.

Грецизми проникли через старослов'янську мову. Це в основному релігійна лексика (*ангел, єпископ, ікона, клирос, лампада, монах, монастир*), а також наукові терміни (*граматика, історія, філософія*), економічні (*демократія, пролетаріат*), літературні (*ода, ідея, драма, епос, поема*). **Латинізми** збагатили нашу лексику медичною, науковою, суспільно-політичною термінологією: *ангіна, медіум, колегіум, лекція, конституція, конспект, нація.* **Німецькі** запозичення стосуються в основному військової справи, техніки, ремесла: *штаб, юнкер, орден, офіцер.* Із **французької** мови запозичено слова на означення видів мистецтва та одягу: *жакет, пальто, костюм, спектакль, ложа, балет, антракт, партер.* З **англійської** мови запозичено спортивні терміни: *теніс, футбол, баскетбол, хокей, боксер, ринг, фініш, матч, аут.* Ряд запозичень називають одяг та предмети, пов'язані з морською справою: *пуловер, нейлон, джерсі, шхуна, баржа, бот, бриг, мічман, вельбот.* З **італійської** мови запозичені музичні терміни та окремі побутові назви: *сопрано, бас, акорд, тенор, опера, серенада, арія, вермішель, макарони.*

Деякі слова запозичено з **тюркських** мов: *бусурман, барабан, буран, в'юк, кизил, орда, базар, ізюм.*

Окрему групу становлять **інтернаціоналізми**. Це слова, що входять до термінологічного фонду багатьох мов світу і мають спільне значення. Вони стосуються

насамперед галузі науки, техніки, мистецтва, політики: *філософія, біологія, фізика, роман, республіка, клас, капіталізм, соціалізм* тощо.

Українські слова в інших мовах

Збагачуючись за рахунок іншомовної лексики, українська мова також є джерелом оновлення словника мов тих народів, з якими український має тривалі стосунки і зв'язки.

Українські слова в різні часи засвоєні російською мовою. Деякі з них – у XIX ст. і ще раніше (*бондарь, вареник, галушки, корж, кожух, хлопец, хлебороб, школяр, дивчина, детвора, хутор*), а більшість – у XX ст. (*селянство, незаможник, недобиток, тысячница, доярка, косовица, девчата*). До запозичень з української мови належать також утворення з суфіксом *-щин(а)* у власних географічних назвах: *Полтавщина, Черниговщина, Звенигородщина*. Спершу такі форми вживалися лише в українських географічних назвах, а останнім часом під впливом їх поширилися й у російських: *Орловщина, Саратовщина, Смоленщина, Тамбовщина*.

До польської мови запозичено з української такі слова, як *богатир, ватага, гарбуз, гук, гукати, голота, дурень, дужий, череда, черешня, гречка, годувати, маячити, собор* та ін.

Починаючи з XVI століття лексичними запозиченнями з української мови збагачується також словник французької мови. Серед слів, засвоєних з української мови, такі: *поріг, козаки, курінь, січ, отаман, гайдамак, сотник, джура, старшина, булава, бандура, староста, слобода, хутір, борщ* та ін. У французькій мові трапляються й кальки з українських слів, як *le dizainier* (десяцький), *le centainier* (сотник) тощо.

Лексика, запозичена з української мови, є і в білоруській, чеській, словацькій, румунській, угорській та в деяких інших мовах. Але питання про зв'язки української мови з багатьма слов'янськими та неслов'янськими мовами досі, на жаль, ще майже не досліджене (*М. Жовтобрюх*).

Використання іншомовних слів у мовленні

Іншомовні слова, що ввійшли до активного словника міжнаціонального спілкування, широко використовуються і в ділових стосунках, і в побуті. Наприклад, лексика поштово-телеграфного зв'язку: *телефон, телеграф, бандероль, бланк, шифр, номер, серія, адреса* тощо.

Слід бути уважними та обережними з використанням іншомовних слів в усному й писемному мовленні. Якщо іншомовне слово можна замінити відповідним українським, то вживання іншомовного не завжди доречне.

Вживаючи іншомовні слова, треба пам'ятати про такі вимоги:

а) вживати запозичення лише в тому значенні, яке закріплене за ним у словнику;

б) не використовувати іншомовні слова, коли є відповідники в українській мові;

в) не послуговуватися в тому самому тексті то іншомовним словом, то його українським відповідником.

Надмірне вживання слів іншомовного походження засмічує рідну мову, робить її немилозвучною, малозрозумілою для слухачів, співрозмовників. Бажано користуватися у спілкуванні національною мовою, що значно полегшить взаєморозуміння, а до іншомовної лексики звертатися в окремих випадках (*За Л. Паламар*).

Лексика української мови з погляду сфер уживання

За сферами вживання словниковий склад української мови поділяється на загальновживану і спеціальну лексику, або лексику обмеженого вживання.

Загальновживану лексику називають ще загальнонародною. До її складу належать слова, використовувані всіма носіями літературної мови. Це назви предметів побуту (*двері, човен, молоток, вікно, чоботи, сорочка, стіл, відро*), процесів трудової діяльності (*нести, різати, пекти, читати*), явищ природи (*дощ, сніг, мороз, вітер*), людей, звірів, птахів, риб, рослин (*дочка, мати, діти, голуб, ластівка, окунь, щука, калина, верба*), кольорів, смаків, почуттів (*зелений, солодкий, радість, жаль*), розміру, ваги (*великий, важкий*), військових понять (*військо, куля, зброя*), понять культури (*пісня, книга, мелодія*), суспільно-політичних понять (*держава, народ*), чисел (*два, п'ятдесят*) тощо. Використання цих слів нічим не обмежене, вони становлять **активний словник** української мови і використовуються у всіх стилях, тому називаються **стилістично нейтральними**.

Крім основного лексичного фонду української мови, є слова, використання яких обмежене або територією, або тією чи іншою сферою науки, техніки, мистецтва, виробництва. Такі слова належать до **пасивного словника**, використовуються лише в певних стилях і тому називаються **стилістично маркованими**. Це діалектна лексика, терміни, професіоналізми, жаргонізми.

Близькими до жаргонізмів є **арготизми** (від франц. *argot* – замкнутий) – слова, які зазнали навмисних змін вставленням складів, додаванням звуків тощо з метою утаємничити, зробити незрозумілим для інших їхній смисл. Наприклад: *дулясник* – вогонь, *ботень* – борщ, *зивро* – відро, *хаза* – хата, *морзуля* – цибуля.

До пасивної лексики належать також **застарілі слова** (архаїзми та історизми) і **неологізми**.

Стилі української мови мають своєрідні лексичні ознаки, спеціально дібрані лексичні засоби, або **стилістично забарвлену лексику**. Основу всіх стилів становить міжстильова (або нейтральна) лексика, вона зрозуміла для кожного. Стилістично забарвлена поділяється на лексику усного мовлення, лексику писемного мовлення, офіційно-ділового, публіцистичного та наукового стилів. Окрему групу становить **емоційна** лексика – слова з позитивним чи негативним забарвленням (*білявенький, дубище, хлопчисько*). В уснорозмовному стилі виділяють також **просторічні** слова (*бовдур, роззява, телепень, беркицьнутися*).

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Що таке лексика? Яке походження цього слова?
2. Що вивчає лексикологія?
3. Що називають лексичним значенням слова? Наведіть приклади.

4. Які слова називаються однозначними? Наведіть приклади.
5. Які слова називаються багатозначними? Наведіть приклади.
6. Що таке пряме й переносне значення слова?
7. Які слова називаються омонімами? Чим омоніми відрізняються від багатозначних слів?
8. Що таке синоніми? перифрази? евфемізми?
9. Які слова називаються антонімами?
10. Які слова належать до загальновживаної лексики?
11. Яка лексика обмежена у вживанні? Дайте визначення професіоналізмів, діалектизмів.
16. Які слова називаються діалектними? Наведіть приклади.
12. Яка лексика належить до власне української? Які її ознаки?
13. Які слова називаються застарілими? У чому різниця між історизмами та архаїзмами?
14. Які слова називаються неологізмами?

Фразеологія

Фразеологія (від грецьких *phrasis* – вираз, зворот і *logos* – слово, вчення) – сукупність усталених зворотів певної мови, а також розділ мовознавства, у якому вивчаються фразеологізми, їх ознаки, поділ на групи, утворення, походження.

Фразеологічні одиниці

Слова української (як і будь-якої іншої) мови мають різну природу лексичних значень: 1) виконують роль називну (прямо називають предмети і явища об'єктивного світу: *книжка, відвага, природа*); 2) виконують вторинну роль називання, набуваючи в контексті переносного значення: *Ой вигострю товариша, засуну в халяву та піду шукати правди і тієї слави* (Т. Шевченко.); 3) виконують роль елемента стійкого сполучення слів, або фразеологізму (значення слів реалізуються тільки у словосполученні: *люди доброї волі, теревені правити, грати першу скрипку*).

Мовні звороти, у яких слова виявляють своє значення тільки зв'язано, називаються **фразеологічними одиницями**.

Примітка. Слід розрізняти словосполучення лексичні і фразеологічні. Лексичні виконують лише називну роль: *Назбирати лисичок і білих грибів.* Місто ***Біла Церква*** *розташоване на березі Росі.*

Фразеологічні одиниці подібні до слів: і слова, і фразеологізми використовуються як готові одиниці, а не створюються щоразу у процесі мовлення. Фразеологізми, як і слова, можуть входити до синонімічних радів: *сказати – обізватися – подати голос; дрімати – куняти – клювати носом.* У реченні фразеологізм, як і слово, може бути членом речення: *Втекти з поля* і *п'ятами накивати з поля.* Однак не всі фразеологічні одиниці співвідносяться зі словом. Є такі, які швидше дорівнюють цілому реченню (*У сім'ї не без виродка; Вовків боятися – в ліс не ходити*) або словосполученню (*як курці просо*).

Прислів'я та приказки

Прислів'я – це народний вислів повчального змісту. У цьому вислові передається певна закономірність або правило, сформульоване на основі багатовікового досвіду народу. Прислів'я відносяться до фразеологізмів, які переважно співвідносяться з реченням: *Згаяного часу і конем не доженеш; Не купити ума, як нема; Говори мало, слухай багато, а думай ще більше; За праве діло стій сміло; Не все те золото, що блищить; Під лежачий камінь вода не тече.* Серед прислів'їв є такі, які не зістав-

ляються ні з словом, ні з реченням: *сім п'ятниць на тиждень; з хворої голови на здорову; гедзь укусив; як з гуся вода.*

Приказка – це зворот мови, який образно визначає якесь життєве явище. Відрізняється приказка від прислів'я тим, що знаходить своє остаточне вираження тільки в контексті. Приказка завжди є ніби частиною речення: *Подивилась – копійку дала; Чим би дитя не тішилося, аби не плакало; Грошей, як кіт наплакав.*

Прислів'я і приказки художньо й емоційно виразні. Вони часто будуються на антонімічній основі: *Брехнею світ пройдеш, та назад не вернешся; Широкі ворота увійти, та вузькі вийти; Правда та кривда – як вогонь та вода.*

Крилаті вислови

Сталі словесні формули, які часто повторюються у мовленні, а також влучні вислови видатних і відомих осіб – письменників, учених, політичних діячів – називаються **крилатими висловами**. Вони можуть мати форму слів із символічним значенням: *Парнас* – символ світу поезії; *Голгофа* – страждання, мука, подвижництво; *Мекка* – місце поклоніння.

Такими є й імена-символи: *Калитка, Стецько, Дон Кіхот, Робінзон* та інші. Крилаті вислови можуть мати форму словосполучень: *вільна неволенька* (П. Грабовський); *великих слів велика сила* (Т. Шевченко); *земле моя, всеплодющая мати* (І. Франко); *баба Палажка і баба Параска* (І. Нечуй-Левицький); простих речень: *Голос духа чути скрізь* (І. Франко); *Треба миром, громадою обух сталить* (Т. Шевченко); складних речень: *Будем, батьку, панувати, поки живуть люди* (Т. Шевченко); *Легше верблюдові пройти крізь голчане вушко, ніж багатому увійти в царство небесне* (Євангеліє).

Джерела фразеології

За походженням фразеологізми визначаються: 1) ***спільнослов'янські***: *мати зуб* (на когось), *водити за носа, з голови до п'ят, як на долоні;*) ***спільносхіднослов'янські***: *під гарячу руку попасти;* 3) ***українські***: *облизня піймати, до шмиги, на руку ковінька;* 4) засвоєні з інших мов кальки (копії): *хотіти – значить могти* (з французької мови), *ось де собака зарита* (з німецької мови). Складовою частиною і значним джерелом фразеології є народні приказки і прислів'я: *Де пройде, там золоті верби ростуть; Наговорила сім мішків вовни, і ті не повні.*

Поповнюється українська фразеологія і за рахунок виробничо-побутових висловлювань: *Сім раз одміряй, а раз одріж; На чужий млин воду лити; Тріщати по всіх швах.*

Велику групу фразеологізмів складають висловлювання видатних і відомих людей: *І чужому научайтесь, й свого не цурайтесь* (Т. Шевченко); *Чуття єдиної родини* (П. Тичина); *А хура й досі там* (Л. Глібов); *Без надії таки сподіваюсь* (Леся Українка).

В українській фразеології знайшли своє місце також історичні поняття та вислови: *Авгієві стайні, Сади Семіраміди, крокодилячі сльози;* біблійні вирази: *берегти, як зіницю ока; пити гірку чашу; бути притчею во язицех.*

Фразеологізми

Фразеологізми – це стійкі словосполучення, за допомогою яких можна точніше, конкретніше і виразніше, ніж одним словом, назвати чи охарактеризувати предмет, дію чи ознаку. Вони роблять нашу мову образною, емоційною і виразною. Наприклад: *курям нема де клюнуть, курям насміх, вродися та й вдайся, на сьомому небі бути, про людське око, теревені правити, дати гарбуза, море по коліна, зійти з орбіти, мов у воду опущений, брати рубіж, не одним хлібом живе людина* та ін.

Словосполучення бувають **вільні** і **стійкі**. Вільне словосполучення синтаксично поділяється на окремі слова за своїм значенням. Наприклад: *жвавий хлопець, жваве займеня, жвава розмова, жваво говорить; веселий хлопець, дорослий хлопець, хлопець з дівчиною.*

Стійкі словосполучення поділяються на **термінологічні** і **фразеологічні**.

Термінологічні стійкі словосполучення – це назви певних понять науки, техніки, мистецтва: *торрічеллієва пустота* (вакуум), *дзвінкі приголосні, іменний складений присудок, романський стиль.*

Стійкі, неподільні сполучення, що складаються з двох і більше слів, існують у мові в готовому вигляді і здатні відтворюватися у свідомості людей, як і слово, називаються **фразеологізмами**. За цими виразами закріплені певні переносні значення, які не дорівнюють значенню слів, що до них входять.

Розділ мовознавчої науки, який вивчає фразеологізми, називається **фразеологією**.

Фразеологізмам, на відміну від слів і вільних словосполучень, властиві такі ознаки:

1) семантична неподільність;

2) відтворюваність у готовому вигляді;

3) наявність емоційно-експресивного забарвлення.

Розрізняють такі типи фразеологізмів:

1. **Фразеологічні зрощення (ідіоми)** – найстійкіші, семантично неподільні сполучення слів, загальне значення яких не випливає із значення їхніх компонентів. Наприклад: *пекти раків – червоніти; гарбуза дати – відмовити; дуба врізати – померти.*

2. **Фразеологічні єдності** – семантично неподільні фразеологізми, цілісне значення яких умотивоване значенням компонентів. Наприклад: *біла ворона; прикусити язика; дихати на ладан.*

3. **Фразеологічні сполучення** – це фразеологізми, до складу яких входять слова, з яких одне є вільним, а друге – з так званим зв'язаним значенням, причому цілісне значення фразеологізму випливає із значення компонентів. Наприклад: *брати участь, насупити брови; покласти край.*

4. **Фразеологічні вирази** – це стійкі за своїм складом і значенням одиниці, які складаються із слів з вільним лексичним значенням і відтворюються в мові. Це приказки, прислів'я та крилаті вислови. Наприклад: 1. *Як дбаєш, так і маєш.* 2. *Серце – не камінь* (Нар. творчість). 3. *Інші часи – інші пісні* (Н. Буало).

Синонімія фразеологізмів

Як і слова, фразеологізми можуть бути багатозначними, вступати в синонімічні відношення з іншими фразеологізмами і словами. Так, багатозначний фразеологізм *роззявити рота* може означати: кричати спересердя, почати говорити, дивуватися перед кимось.

Синонімія фразеологізмів – явище досить поширене. Наприклад: *обібрати до нитки, обдерти як липку, останню сорочку зняти, пустити з торбами.* У реченні для підкреслення, виділення якоїсь риси, ознаки може вживатися цілий синонімічний ряд, у тому числі й фразеологізми. Наприклад: *На жаль, весь стиль мислення і діяльності цих людей спрямований переважно на те, щоб схитрувати, ошукати, ввести в оману, приховати від інших свої наміри і мету.*

Джерела української фразеології

1. Спостереження людьми навколишньої дійсності. Наприклад: *орати перелоги, варити воду* – трудові процеси; *на живу нитку, розмотати клубок, брати в лещата; зняти полуду з очей* – виробництво; *увіходити в роль, коронний номер* – мистецтво; *схрещувати мечі, не нюхати пороху, брати рубіж* – військова справа; *давати гарбуза, облизати макогона, пускати ману* – звичаї і вірування; *заяча душа, хитрий лис, звити гніздо* – світ тварин.

2. Іншомовні запозичення, інтернаціональні сталі звороти. Наприклад: *буря у склянці води, ідея фікс, медовий місяць.*

3. Античні міфи та література. Наприклад: *сади Семіраміди, дамоклів меч, нитка Аріадни, вогонь Прометея, геркулесові стовпи, прокрустове ложе.*

4. Вирази з Біблії та Євангелія. Наприклад: *Содом і Гоморра; наріжний камінь; у поті чола; друге пришестя, вавилонське стовпотворіння; око за око.*

5. Висловлювання видатних осіб (філософів, письменників, учених, політиків). Наприклад: 1. *Краще вмерти стоячи, ніж жити на колінах* (Д. Ібаррурі). 2. *Без надії сподіваюсь* (Леся Українка).

Вживання фразеологізмів у різних стилях мовлення

Фразеологізми мають чітко виражене стильове призначення. Кожен стиль мовлення послуговується значним запасом фразеологізмів. Стильове використання фразеологізму залежить насамперед від наявності чи відсутності емоційного забарвлення.

Нейтральні (міжстильові) фразеологічні звороти вживаються у всіх стилях мовлення. Наприклад: вогнище культури, посіяти іскру.

Емоційно забарвлені фразеологізми використовуються в художньому, розмовному та публіцистичному стилях. Наприклад: *мокра курка* – зневажливе ставлення; *важка артилерія* – іронічний відтінок.

Стилістичні функції фразеологізмів залежать і від джерел походження. На цій підставі вони поділяються на **розмовно-побутові, народнопоетичні і книжні**.

Розмовно-побутові фразеологічні звороти використовуються насамперед у розмовному і художньому стилях, рідше – в публіцистичному. Вони мають емоційно-експресивне забарвлення і є засобом підсилення, увиразнення думки. Їм властивий побутовий характер, певна вільність, інтимність, яскрава позитивна чи негативна оцінка. Наприклад: *голодній курці просо на думці; утерти носа; без задніх ніг.*

Народнопоетичні фразеологізми – це вирази, що виникли на фольклорній основі (сталі епітети, порівняння, метафори, тавтологічні звороти, синекдохи, примовки, каламбури тощо) і поширені як у розмовному, так і в художньому стилях. Наприклад: 1. *На камені на бігому там стояла темная темниця* (Т. Шевченко). 2. *Їде козак молодий, під ним кінь вороний* (Нар. творчість).

Книжні фразеологізми виникли на писемній основі і використовуються в книжних стилях. Це сталі словесні формули ділових документів (*договірні сторони, доповідна записка*), крилаті вислови (*олімпійський спокій, ахіллесова п'ята, лебедина пісня*) і афоризми (*«Очі дружби рідко помиляються» – Вольтер*), термінологічні словосполучення (*адамове яблуко, північне сяйво, неповне речення, юридична особа*).

У публіцистичних і художніх текстах фразеологізми іноді видозмінюються (трансформуються), що служить засобом експресії, створення каламбурів тощо. Наприклад: 1. *Як бути – ось у чім питання.* 2. *Пасажир – це звучить гордо* (З газет).

Фразеологізми збагачують наше мовлення, але використовувати їх треба правильно й доречно.

● *Запитання і завдання для самоконтролю*

1. Які словосполучення називаються стійкими? Яка їх роль у мовленні?
2. Що таке фразеологізми? Наведіть приклади.
3. Що вивчає фразеологія?
4. Які синоніми називаються фразеологічними? Наведіть приклади.
5. Назвіть запозичення із слов'янських і неслов'янських мов.
6. Чи є запозичення у слов'янських і неслов'янських мовах? Наведіть приклади.

Лексикографія

Словники української мови

Подвиг лексикографа йде слідом за подвигами Геракла. Григір Тютюнник писав: «Прочитав словник Грінченка і ледве не танцював на радощах – так багато відкрив мені цей блискучий твір».

Словники, у яких узагальнено життєвий досвід, думки, почуття, передано духовний космос людей, називають скарбницею мовного багатства народу. Отримуючи цей неоцінений скарб від своїх попередників, кожне наступне покоління збагачує його і передає нащадкам.

Перші словники – лексикони (від грец. *lexikos* – словник) з'явились у східних слов'ян у XIII ст. За всю історію формування і розвитку української мови було складено сотні найрізноманітніших словників.

Залежно від лексичного матеріалу, способу його опрацювання й призначення розрізняють **енциклопедичні** і **загальномовні** (лінгвістичні) словники.

Енциклопедичні словники тлумачать не слова, а поняття, містять відомості про історичних осіб, діячів науки, культури, пояснюють факти, явища з найрізноманітніших галузей життя – науки, економіки, мистецтва, політики, релігії, права тощо. До енциклопедичних словників належать усі термінологічні словники. Такими, наприклад, є «Словник лінгвістичних термінів», «Філософський словник», «Довідник терапевта», «Шевченківський словник» тощо.

Загальномовні (лінгвістичні) словники пояснюють слова як лексичні одиниці (значення, походження, написання, вимову тощо). Вони можуть бути одномовні і двомовні (рідше – багатомовні). Наприклад: «Орфографічний словник», «Українсько-російський словник» тощо.

Розділ мовознавства, який займається теоретичними проблемами укладання словників, збиранням, упорядкуванням та описом словникового матеріалу, називається **лексикографією**.

Мовні словники

Слово як основний об'єкт опису в словниках можна розглядати у багатьох аспектах: семантичному, структурному, стилістичному тощо. Відповідно до характеру опису слів загальномовні словники поділяються на різні типи і види.

Мовні словники, у яких пояснюється значення слів, називаються **тлумачними**. Вони, у свою чергу, поділяються на історичні, фразеологічні, діалектні, словники мови окремих письменників.

Першими тлумачними словниками змішаного типу (бо передавали переклад іншомовних слів) були «Лексис» невідомого автора (XIII ст.), «Лексис» Лаврентія Зизанія (XIV ст.), «Лексіконъ Словенороссkій» Памви Беринди (XVII ст.). Перші два пояснювали значення лише окремих слів, третій тлумачив 1061 слово, перекладаючи їх на староукраїнську мову. Наприклад: *абіє* – зараз; *баснь* – казка, слово, байка; *месть* – помста; *небрежникъ* – недбалий; *блюдо* – миска; *житница* – клуня; *юноша* – парубок; *мѣлъ* – крейда.

Орфографічні словники є довідниками з написання слів.

Орфоепічні словники подають відомості про вимову та наголошування слів.

Етимологічні словники дають характеристику найдавнішого звукового складу слова, тлумачать його первісне значення.

Словники **мови письменників** фіксують слова і звороти з художніх текстів із тими значеннями, у яких вони використані автором.

Найважливіші словники української мови

Найбільшою подією в українській лексикографії кінця XIX – початку XX ст. стало видання у 1907–1909 роках «Словаря української мови» в 4 томах за редакцією Б. Д. Грінченка, що не втратив своєї цінності й понині.

Чималими здобутками в галузі української лексикографії позначене XX ст.

Значну роль у закріпленні норм української літературної мови відіграли різні довідкові словники, як-от: «Орфографічний словник української мови» за загальною редакцією С. І. Головащука і В. М. Русанівського, «Український орфографічний словник» за редакцією А. О. Свашенко, «Словник-довідник з правопису та слововживання» С. І. Головащука, «Словник труднощів української мови» С. Я. Єрмоленко, «Фразеологічний словник української мови: В 2 т.» Г. М. Удовиченка, «Українська літературна вимова і наголос» (укладачі І. Р. Вихованець та ін.), «Морфемний словник» (укладач Л. М. Полюга), «Словник лінгвістичних термінів» (укладачі Д. І. Ганич, І. С. Олійник), «Словник іншомовних слів» за редакцією О. С. Мельничука, «Етимологічний словник української мови: В 7 т.» АН України, «Словник антонімів» за редакцією Л. М. Полюги, «Короткий словник синонімів української мови» за редакцією П. М. Деркача та інші.

Найповнішим тлумачним словником є одинадцятитомний «Словник української мови», підготовлений колективом науковців Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні АН України (1970–1980), налічує близько 150 тисяч слів. У 1983 р. його було відзначено Державною премією ім. Т. Г. Шевченка. Але й він не вичерпав усього багатства словникового складу української мови.

З-поміж найважливіших словників української мови, виданих протягом останніх 10 років, такі: «Фразеологічний словник української мови: В 2 т.» (укладачі В. М. Білоноженко та ін.), «Словник синонімів української мови: В 2 т.», «Великий тлумачний словник сучасної української мови», «Орфоепічний словник української мови: В 2 т.».

Для потреб повсякденного спілкування досить невеликої кількості слів, але для читання і розуміння книг їх треба знати дуже багато.

Установлено, що дитина у 7 років уже використовує близько 5000 слів, а в 14 років – до 10 000. Обсяг словника конкретної особи залежить від роду її занять, освіченості та здібностей.

Словник мови прозових творів Т. Г. Шевченка охоплює 20 000 слів, а поетичних – понад 10 000.

Лексико-фразеологічний розбір слова

1. Записати (або назвати) слово.
2. Дати його тлумачення за словником.
3. Вказати, первинне (пряме) його лексичне значення чи вторинне (переносне).
4. Якщо значення переносне, то визначити вид перенесення.
5. Спробувати своїми словами сформулювати точне контекстуальне значення слова.
6. Дібрати синоніми до слова і довести доречність (чи недоречність) заміни аналізованого слова дібраним синонімом.
7. Перевірити, чи можливі лексичні або контекстуальні антоніми до аналізованого слова.
8. Встановити походження слова: запозичене чи ні (перевіряти за словником іншомовних слів).
9. Вказати, яким є слово: загальновживаним, діалектним, професійним чи термінологічним.
10. Визначити, належить до активного словника, до застарілих слів чи неологізмів.
11. Вказати: вільне, синтаксично обумовлене чи фразеологічно зв'язане значення аналізованого слова.
12. Якщо слово має фразеологічно зв'язане значення, то вказати тип фразеологізму.
13. Знайти стійкий вислів за фразеологічним словником і пояснити його значення та джерело.

Зразок розбору

Життя без книги – хата без вікна,
Тюрма глуха і темна, мов труна.
Крізь вікна книг свободи світло ллється,
Майбутнього видніє далина (*Д. Павличко*).

Аналізується слово *вікно.*

У тлумачному словнику дається 4 значення слова *вікно:* 1) отвір для світла і повітря в стіні приміщення; 2) отвір певного призначення у споруді, агрегаті, машині; 3) невеличке озерце, заглиблення в драговині, болоті; 4) вільні для викладача години між двома лекціями, уроками.

У поданому тексті слово *вікно* використане в прямому значенні *(хата без вікна)* і в переносному *(вікна книг).* Вид перенесення – метафора: як через вікно хата освітлюється, так і розум світлішає від знань, які можна взяти з книг.

До слів поетичного твору синоніми добирати не можна, оскільки кожен вірш – то власний витвір майстра, де кожне слово єдино можливе. Контекстуально синонімами тут є словосполучення *хата без вікна – тюрма глуха і темна* і слова *книга – вікно – світло*.

В омонімічні зв'язки слово *вікно* не вступає. Антонімами контекстуальними є словосполучення: *свободи світло – тюрма глуха і темна*. За походженням слово *вікно* належить до слов'янських; воно загальновживане, з активного словника (не застаріле і не неологізм). У другому випадку значення слова *вікно* синтаксично обумовлене; у поєднанні зі словом *книга* виступає конкретне контекстуальне значення.

● Запитання і завдання для самоконтролю

1. Розкрийте значення лексикографічних праць (словників) для розвитку мови.
2. Що ви довідалися про перші словники східних слов'ян?
3. За якими ознаками розрізняють енциклопедичні та загальномовні словники?
4. Назвіть різновиди мовних словників, стисло розкрийте призначення кожного з різновидів.
5. Назвіть авторів найважливіших словників української мови.

Фонетика

Фонетика (від грец. *phonetikos* – звуковий) – розділ мовознавства, в якому вивчається звукова система мови та різноманітні звукові зміни, що відбуваються у мовному потоці. Звукову систему мови утворюють найменші мовні одиниці – звуки.

Фонетична система мови

Фонетична система – це система звукових одиниць і засобів, за допомогою яких утворюються мовні знаки. Фонетична внутрішня система, яка об'єднує всі звукові засоби мови, є неоднорідною і складається з внутрішньо пов'язаних підсистем, у межах яких маємо справу з різноманітними одиницями: *фонемами, просодемами, силабемами.*

Одиниці підсистем фонетичної системи є одноплановими, вони безпосередньо не пов'язані з мовними значеннями, але саме вони є тим матеріалом, з якого утворюються двопланові величини: ***план змісту*** і ***план вираження***.

Звукова будова як внутрішня система (*ендосистема – ендо* – перша частина складних слів, що відповідає слову *внутрішній*) мови складається з трьох тісно пов'язаних і взаємозумовлених одна одною частин: із *фонематичної, просодичної* та *силабічної* підсистем.

Зв'язки між цими трьома підсистемами не однакові в різних мовах. В одних мовах при утворенні морфем і слів провідну роль відіграє ***фонематична підсистема*** (такі мови називаються **фонематичними**), в інших провідна роль належить ***силабічній підсистемі*** (такі мови називаються **силабічними**). У більшості мов світу – *склад* – суто *фонетична* (*незмістова* одиниця), проте в китайській, в'єтнамській мовах склад збігається з морфемою. Мови, у яких склади збігаються з морфемами, не виділяють окремо звуки. Морфемна межа в японській мові завжди відповідає межі складів, хоч склад і морфема не збігаються. Наприклад: *хана-га* (квітка), *хана-но* (квітки), *хана-ні* (квітці), *хана-де* (квіткою). Отже, і в першому, і в другому випадку набувають різноманітності зв'язки цих підсистем з ***тонічною підсистемою***. Через це структура звукової будови відзначається в кожній мові яскравою своєрідністю.

Фонетика як система матеріальних засобів мови – це набір звуків, наголосів та інтонацій. Фонетику в цьому розумінні слід відрізняти від фонетики – науки про звуки мови, як відрізняємо сам предмет від розмови про нього. У центрі фонетики – вчення про звуки мовлення: природа звуків мовлення, закони поєднання їх, звукові зміни, зумовленість звукових змін.

Одиниці та засоби фонетичної підсистеми фонетичної системи мови

І. Фонематична підсистема мови	Одиницею фонематичної підсистеми мови є *фонема* – найменша лінійно неподільна величина, що використовується для утворення, розпізнавання і розрізнення значущих одиниць – морфем і слів
ІІ. Просодична підсистема мови	Засобами просодичної підсистеми мови є наголос, мелодика, інтонація. *Наголос* – це виділення фонетичними засобами одного зі складів фразового такту. *Мелодика* – зміна висоти голосу (підвищення або зниження) під час мовлення, що надає мові певного тонового і змістового забарвлення. *Інтонація* – ритміко-мелодійний лад мови, послідовна зміна висоти тону, сили звучання голосу, що відображає інтелектуальний та емоційно-вольовий зміст мовлення. Тембр, темп, наголос, мелодика, паузи, манера або відтінок мови виражають певні почуття мовця, його ставлення до об'єкта мовлення, їх співвідношення може змінюватися залежно від змісту, мети, ситуації висловлювання
ІІІ. Силабічна підсистема мови	Одиницею силабічної підсистеми мови є склад. *Склад* – відрізок звукового потоку мови, що складається з одного або кількох звуків і визначається зміною наростання і спаду звучності

Зв'язок фонетики з мовознавчими дисциплінами

Фонетика тісно пов'язана з іншими мовознавчими дисциплінами, зокрема з *орфоепією, графікою, орфографією*, а також *лексикою, граматикою* і *стилістикою*.

Фонетика має безпосередній зв'язок з ***орфоепією*** (правила вимови звуків). Орфоепія використовує дані фонетики, повністю ґрунтується на них при встановленні літературних норм вимови, наголошення слів та їх форм, а також мелодики мовлення. Так, з погляду орфоепії можливі два варіанти вимови слова: [бе^{и}з] *кінечний і* [бе^{и}с] *кінечний*. Що ж до артикуляції та акустичних характеристик звуків [з] і [с], то вони є предметом власне фонетичного аналізу.

Очевидний зв'язок фонетики і з ***лексикою*** (звук є будівельним матеріалом для слова, засобом вираження його значення). План вираження кожного слова, якому властиве відповідне значення, – це послідовність звуків, організована за властивими українській мові правилами їх сполучуваності. На основі відмінностей у фонетичному оформленні розмежовуються лексичні одиниці, асоційовані у свідомості носіїв мови з відповідними значеннями, наприклад: *крок – урок, вона – вода, місто – мости*.

Основу української ***графіки*** становлять літери – визначальний засіб фіксації писемної форми мовлення. Вони перебувають у безпосередньому зв'язку з тими одиницями, які утворюють фонологічну систему української мови, тому переважно функціонують як засоби їх графічного позначення, тобто графіка визначає способи позначення звуків мовлення на письмі.

Фонетика має зв'язок з ***морфемікою*** і ***словотвором*** (морфеми, словотворчі засоби утворюються звуками).

Орфографія української мови значною мірою ґрунтується на фонетичному принципі, який полягає в тому, що написання відповідає звуковому вираженню слова. У зв'язку з цим букви набувають статусу орфограм.

Про тісний зв'язок фонетики й ***морфології*** свідчить, наприклад, таке явище, як чергування звуків, що є фонетичним засобом вираження ряду граматичних значень, наприклад: *косити – кошу, вести – веду – вів – вела, бігти – біжу.* Граматичні форми, що вивчаються у морфології, утворюються і виражаються за допомогою звуків.

Значну роль відіграють фонетичні явища і в ***синтаксисі***. Так, однією з основних ознак речення, реалізованого в усному мовленні у вигляді відповідного висловлення, є інтонаційна організація. Комунікативні різновиди речень (висловлень) розрізняються виключно показниками, що за своєю природою є фонетичними явищами. Роль логічного і фразового наголосу виявляється тільки в реченні як комунікативній одиниці.

У системі **стилістичних прийомів**, орієнтованих на передавання власне змістового та емоційного плану відповідних повідомлень, виділяють фонетичні засоби, або засоби фонетичної стилістики. До них належать різноманітні явища звукового оформлення прозового і віршованого мовлення, а саме: ритмічне членування, досягнення виразності рим, алітерація та асонанси, звуконаслідування, звукові форми, що виконують важливі стилістичні функції.

Зв'язок фонетики з немовознавчими дисциплінами

Фонетика пов'язана з такими немовознавчими дисциплінами, як ***фізика*** (акустика), ***анатомія, фізіологія*** (творення звуків, будова мовленнєвого апарату) і ***психологією*** (мовленнєва діяльність людини є частиною її психічної діяльності).

Звуки мови можна одночасно розглядати як фізичні, фізіологічні і лінгвістичні явища.

Звуки мови

Звуки мови за своєю природою, за способом творення і за своїм призначенням – досить складні одиниці.

У природі ми чуємо безліч звуків (*шум трави, шелест дерев, гуркіт, спів, свист, рев, стукіт різних фізичних явищ*). Звуки, позбавлені будь-якого значення, називаються порожніми (пустими), або звуками фізичних явищ.

Не всі звуки, які вимовляє людина, є звуками мови. Людина може створювати багато звучань (*крик, свист, кашляння, икання, сопіння* і под.), але для спілкування мають значення лише ті звуки і звукосполуки, що служать для утворення морфем і слів.

Звуки людина чує, сприймає органом слуху, тому у *шкільному мовознавстві* звук характеризується як слухове відчуття, що викликається механічними коливаннями. У *фізиці* – звук трактується як поширювані в пружних тілах (твердих, рідких і газоподібних) механічні коливання. У *музиці* визначається як тон певної висоти і сили. У *лін-*

Мовний звук – це членороздільний елемент людської мови, утворений за допомогою органів мовлення. **Звуки** – це матеріальна оболонка слів. Наша мова звукова, членороздільна.

Крім того, у лінгвістиці звуки одночасно характеризуються:

- як *явище фізичне*, або *фізичний аспект звука* – його звучання, акустика, бо виникають у результаті коливань повітря і розрізняються за висотою, довготою, силою, тембром;
- як *явище анатомо-артикуляційне*, тобто *фізіологічний аспект*, оскільки вони утворюються органами мовленнєвого апарату людини за участю центральної нервової системи;
- як *явище функціональне*, або *лінгвістичний аспект* – функція звуків у мові, бо звуки створюють матеріальну оболонку слів, служать для їх утворення, розпізнавання, вказують на відмінності в значенні слів і їх форм.

Хоч усі три аспекти вивчення звуків представлені в шкільному мовознавстві, але чіткого розмежування їх немає. Вони вивчаються в єдності, що забезпечує засвоєння учнями акустично-фізіологічних і функціональних ознак звуків як цілісного явища.

Акустичні властивості звуків

Особливості звуків вивчаються акустикою. В акустиці розглядаються властивості хвильових рухів, що залежать від характеристик джерела коливань, і ті відчуття, що виникають у людини, яка сприймає той чи інший звук.

У фізичному аспекті кожному звукові людської мови властиві такі п'ять ознак: *висота, сила, довгота, чистота, тембр*.

Висота звука *залежить від частоти коливань пружного тіла*, тобто від кількості стисків-розріджень повітря за одну секунду (один стиск-розрідження за секунду – це герц). Людське вухо сприймає звук частотою від 16 (найнижчий звук) до 20 000 Гц. Діапазон коливань у людській мові значно менший: у чоловіків – 85–200 Гц, у жінок – 160–340 Гц (у жінок голосові зв'язки коротші, і тому звук вищий), у співаків – від 80 (найнижчий бас) до 1300 (найвище сопрано) Гц. Висота звука в мові використовується для формування інтонації висловлювання, а також частково наголосу.

Сила (інтенсивність) і гучність звука *залежать від амплітуди (розмаху) коливань голосових зв'язок*, що, у свою чергу, зумовлюється силою, з якою тисне на голосові зв'язки чи інші перепони видихуваний струмінь повітря. Чим більший розмах коливань, тим сильніший звук. За допомогою сили звука виділяють наголошені склади, домагаються доброї чутності тощо. Коливальні рухи викликають згущення і розрідження звуків, що, у свою чергу, викликає зміни повітряного тиску порівняно з атмосферним (збільшує або зменшує його). Відповідно, сила звука залежить від величини звукового тиску хвилі, що розповсюджується. Сила звука оцінюється слухом як **гучність:** збільшення звукового тиску приводить до збільшення гучності, зменшення – до її послаблення. Сила звука, або інтенсивність, вимірюється в особливих одиницях – децибелах (1 дБ). Тут виявляється людський фактор (голосна або тиха розмова, говорить чоловік чи жінка тощо). Голосна розмова дорівнює приблизно 70 дБ.

Між силою звука і його гучністю існує складна залежність. Під час одного і того ж звукового тиску звуки з частотою 1000–3000 Гц чути краще, оцінюються як більш гучні, ніж звуки з частотою 100–200 Гц. Найбільшу інтенсивність мають відкриті голосні звуки [а], [о], [е], найменшу – закриті [и], [у], [і]. Напружені голосні звуки легко переходять у приголосні [у] – [в], [і] – [й]. Регулювання сили звуків зумовлюється умовами спілкування, зокрема відстанню між його учасниками, а також емоційним станом мовців.

Довгота *залежить від часу звучання.* Тривалість звука в слові виражається в мілісекундах: наприклад, голосний **е** в українській мові триває 240–260 мс, голосний **и** – 245–265 мс. Українська мова розрізняє звичайні й подовжені приголосні (*ціна* і *цінний, в житі* і *в житті*), трохи довше звучать у ній наголошені голосні.

Чистота звука *залежить від ритмічності коливань.* Якщо коливання ритмічні, рівномірні, виникають чисті тони; якщо коливання неритмічні, чуються шуми. Джерелом тонів є коливання голосових зв'язок, а джерелом шумів – тертя повітря об губи, зуби, піднебіння, язик тощо. Чисто тональними звуками є голосні, шум бере участь у формуванні приголосних звуків.

Тембр *залежить від додаткових тонів, які накладаються на основний* і є основною акустичною ознакою кожного окремого звука мови. Саме тембр несе інформацію про те, як твориться певний звук, що його чує слухач. Тембр несе також інформацію про особливості будови резонаторів кожної окремої людини (не лише глоткова, ротова й носова порожнини, а й форма язика, випуклість піднебіння, стан зубів тощо впливають на розмір резонатора). Якраз завдяки темброві ми впізнаємо голос людини, навіть не бачачи її. Тембр надає тій чи іншій мові неповторного національного забарвлення.

За тембром розрізняють звучання конкретного мовлення, яке може бути світлим, легким, масивним, радісним, похмурим і т. д. Тембральні характеристики звуків суттєво доповнюють зміст того чи іншого висловлювання, створюють потрібний настрій, відповідний підтекст.

Тони, обертони, резонатор

Додаткові тони виникають унаслідок того, що коливається не тільки все пружне тіло, яке творить основний тон, а й його частини. Частини коротші, ніж усе тіло, тому вони видають тони, вищі від основного, – *обертони* (нім. *ober* «вищий, верхній»), але слабкіші. Наприклад, якщо основний тон має висоту 100 Гц, то обертони матимуть висоту 200, 400, 800, 1600 Гц і т. д. Висота деяких обертонів сягає 10 000 Гц.

Основний тон і **обертони** утворюються в гортані за допомогою голосових зв'язок. Ротова порожнина відіграє роль змінного резонатора (його форма змінюється за допомогою язика, губів, нижньої щелепи тощо). Резонаторами можуть бути й носова та глоткова порожнини, зі зміною величини яких змінюється тембр голосу і звуків мовлення. **Резонатор** – це порожнє тіло з твердими стінками й отвором певного розміру. Резонатор одні обертони підсилює, інші – гасить. Так виникають голосні. Щось подібне, тільки набагато складніше, відбувається й під час творення приголосних.

Приголосні звуки складаються із основного тону та обертонів, які зазнають змін у резонаторах, один з яких може посилити основний тон, а інший – один із обертонів. Так виникають сонорні і шумні приголосні.

За своїм тембром основний тон є індивідуальним для кожної людини (*За Н. Тоцькою*).

Форманти звуків

Звуки мови відрізняються один від одного насамперед набором обертонів. Обертони, з яких складається певний звук мови, називаються ***формантами***. Визначальними в розпізнаванні голосних звуків є перші дві форманти. Наприклад, за деякими даними, для **а** – це приблизно 700 і 1200 Гц, для **о** – 400 і 800 Гц, для **у** – 300 і 700 Гц, для **і** – 200 і 2200 Гц, для **и** – 300 і 1900 Гц, для **е** – це 400 і 1600 Гц (у вимові різних людей висота формант неоднакова).

Ті звуки, у яких перша і друга форманти досить близькі одна до одної, називаються *компактними* (наприклад, [о] і [у]). Якщо обидві форманти далекі одна від одної, то маємо справу з *дифузним* звуком (наприклад, [о]-[і]). Висоту звука визначає друга форманта: з цього погляду до низьких звуків належить **у**, до високих – **і**.

Ненаголошені голосні, які творяться поряд, тобто компактні звуки, можуть сплутуватися.

Сплутування можливе в таких чотирьох парах голосних:

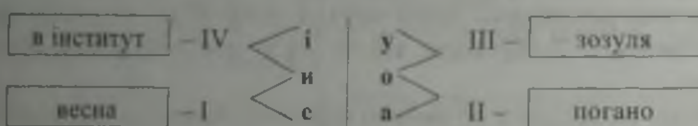

Ненаголошені голосні [і], [у], [а] вимовляються досить виразно, мало чим відрізняючись якісно від наголошених.

Щодо приголосних, то їхню акустичну природу ще як слід не вивчено.

У різних мовах ті самі на перший погляд звуки різняться деякими своїми формантами (наприклад, звук [а] в українській, російській, англійській, німецькій, французькій мовах звучить трохи інакше, тому що не всі його форманти в цих мовах однакові).

Для відбиття і посилення форманти, тобто будь-якого звука, струнні й музичні інструменти мають деку (частина корпуса, (коробки)). Коли притискується струна до різних точок грифа музичних інструментів, вона відтягується більше або менше, відповідно змінюється амплітуда коливань. Чим більша кількість коливань за одиницю часу, тим вищий звук, що підсилюється декою, яка служить резонатором.

Примітка. ***Форманта*** – призвук, що надає звучанню музичного інструмента або голосу характерного забарвлення – тембру. ***Формант*** – частина слова, що змінює лексичне й граматичне значення кореня або основи; служить для словотвору і словозміни; афікс. Наприклад, у словах ***побілити*** і ***побілений*** лексичне і граматичне значення змінюють форманти: дієслівні суфікси ***-и-***; ***-ти***; дієприкметниковий суфікс ***-ен-*** і закінчення ***-ий***.

Спектр і тембр звука

Тембром зазвичай називають індивідуальну особливість звука (якість), яка визначається характером обертонів, що нашаровуються на основний тон. Уявіть струну, що коливається. З одного боку, вона коливається вся, що дає основний тон її звучання, з другого – коливаються її частини, у результаті чого виникають додаткові тони, або обертони. У сукупності обертони сприймаються як те чи інше забарвлення звука, або тембр.

Отже, струна чи будь-яке інше тіло здійснюють складні коливання, утворюючи різні звуки зі своїм особливим набором обертонів. Частота обертонів, або гармонік, завжди вища від частоти основного тону, а сила (інтенсивність) слабша від частоти.

Людські голосові зв'язки – це своєрідні струни, що здійснюють складні коливання. За тембром ми визначаємо голоси друзів і близьких, дітей і дорослих, чоловіків і жінок, носіїв мови та іноземців, а також представників тих чи інших говірок певних регіонів.

Співвідношення основного тону може змінюватися в резонаторі. Резонатором може бути порожня кімната, корпус гітари, труба органа та ін., що є тілом, яке наділене певною формою, об'ємом і характеризується наявною частотою.

Під час взаємодії джерела звука з резонатором виникає новий звук з іншою структурою. Резонатор підсилює одні гармоніки, які близькі до його частоти, і приглушує інші. У результаті посилення однієї з гармонік спектр набуває формантної структури й нової якості. **Спектр звука** – це сукупність однорідних, але відмінних його акустичних ознак. Одна з гармонік порівняно з основним тоном виявляє найбільш інтенсивно *форманту звука*. З характеристикою форманти і пов'язана нова якість звука, його тембр.

Якщо в музиці або віршах немилозвучно поєднуються звуки, тоді таке поєднання болісно вражає слух. У лінгвістиці немилозвучне сполучення звуків називається **какофонією**.

Поняття **тембр** трактується в мовознавстві по-різному.

1. Тембр – це індивідуальне забарвлення звука, що виникає внаслідок накладання на основний тон додаткових тонів, створюваних у надгортанних порожнинах (*Н. Тоцька*).

2. Тембр є основною акустичною ознакою кожного окремого звука мови, який несе інформацію про те, як твориться певний звук, що його чує слухач (*І. Ющук*).

3. Особливо важливим для звуків людської мови є **тембр** (від фр. *timbre* – «дзвіночок») – звукове забарвлення. Тембр виникає внаслідок накладання на основний тон додаткових тонів, які є вищими від основного. Такі тони, що є вищі за основний, називаються **обертонами** (від нім. *ober* – «верхній», «вищий»). Якщо основний тон дорівнює 100 герцам, то виникають обертони в 200, 300, 400 герців (*За М. Кочерганом*).

Фізіологічний аспект у вивченні звуків

Матеріальною основою мовлення є звуки людської мови. Звуки мови утворюються внаслідок роботи органів мовленнєвого апарату людини. Природа не дала людині відповідного окремого органа для творення звуків мови – для цього в процесі

еволюції пристосувалися органи дихання та органи приймання їжі. Творення звуків життєво важливими органами – це, так би мовити, їхнє додаткове навантаження. Терміни *органи мовлення, мовленнєвий апарат* є умовними.

Органи мовлення складаються з органів дихання й органів, які безпосередньо беруть участь у творенні звуків. Умовно можна виділити «три поверхи» мовленнєвого апарату: *нижній, середній* і *верхній.*

Поверхи мовленнєвого апарату

І. Нижній поверх мовленнєвого апарату. Діафрагма. Легені. Бронхи. Трахея. *Дихальний апарат* складається з легень, бронхів і трахеї (дихального горла) (див. рисунок). Процес дихання здійснюється за допомогою м'язів діафрагми та ребер. Коли легені розширюються, відбувається вдих, коли стискуються – видих. Видихуваний струмінь повітря, за допомогою якого створюються коливання, слугує матеріалом для творення звуків мови у верхньому поверсі мовленнєвого апарату.

ІІ. Середній поверх мовленнєвого апарату. Струмінь повітря з легенів через трахею (дихальне горло) потрапляє в гортань. *Гортань* становить верхню частину трахеї і містить голосовий апарат: перснеподібний, щитоподібний і черпалоподібні хрящі та, що найважливіше, голосові зв'язки. Під час дихання голосові зв'язки розслаблені й розсунуті. У процесі мовлення вони напружуються й зближуються, натягуючись, як струни. Повітряний струмінь, проходячи крізь щілину між голосовими зв'язками, змушує їх дрижати – утворюється нечленороздільний звук, з якого частково ще в гортані і цілком у надгортанних порожнинах формуються окремі звуки мови.

Середній поверх мовленнєвого апарату виконує голосоутворювальну функцію.

ІІІ. Верхній поверх мовленнєвого апарату. Із середнього поверху мовленнєвого апарату голос разом із шумом потрапляє у надгортанні порожнини, в яких утворюються звуки мови.

Три надгортанні порожнини:

- ***глотка***, або ***фарингальна порожнина***;
- ***ротова порожнина***;
- ***носова порожнина***.

Сюди також належать усі органи мовлення, розміщені над гортанню: губи, щелепи, верхні й нижні зуби-різці, м'яке й тверде піднебіння, язик і язичок.

Дихальний апарат безпосередньої участі у звукоутворенні не бере.

У ***нижньому поверсі мовленнєвого апарату*** виникає повітряний струмінь. За його допомогою створюються коливання, необхідні для звукоутворення. У момент мовлення людина від звичайного дихання переходить на так зване мовленнєве. Струмінь повітря із легенів через бронхи потрапляє в трахею, далі – в гортань, тобто в ***середній поверх мовленнєвого апарату***. Подається повітряний струмінь у гортань поштовхами, кількість яких співвідносна з кількістю складів. **Гортань** – верхня частина дихального горла, у якій містяться голосові зв'язки, прикріплені горизонтально поперек гортані.

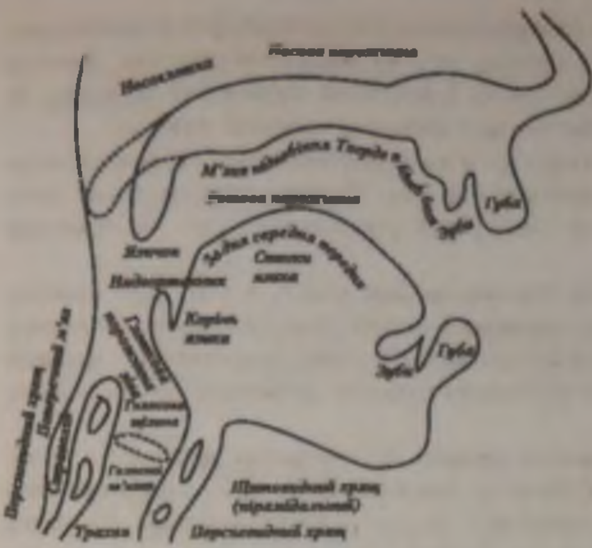

Мовленнєвий апарат

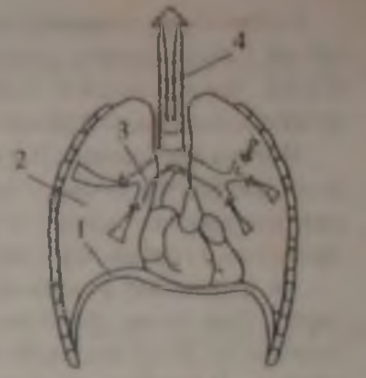

До дихального апарату належать: 1 – **діафрагма** (грудочеревна перепона, що відмежовує грудну порожнину від черевної); 2 – **легені** (орган дихання); 3 – **бронхи** (трубки, які з'єднують легені з дихальним горлом); 4 – **трахея** (дихальне горло)

Голосові зв'язки – два невеликі тісно зімкнені м'язи, прикріплені до хрящів (перснеподібний, пірамідальний, або щитоподібний) і черпалоподібні. Голосові зв'язки еластичні, можуть скорочуватися й розтягуватися, розслаблюватися й напружуватися, мають краї, вкриті слизовими оболонками. Утворюваний голосовими зв'язками простір (отвір між голосовими зв'язками) називається **голосовою щілиною**.

Напружені голосові зв'язки подібно до натягнутих струн, під великим тиском повітря вібрують і відіграють вирішальну роль в утворенні голосу різної висоти і сили. Якщо струмінь повітря проходить з меншою силою, тоді голосові зв'язки можуть утворювати не лише голос або голос і шум, а й шум, шепіт.

Голос відіграє вирішальну роль при творенні: а) голосних і б) приголосних: сонорних та шумних (дзвінких, глухих) звуків. З гортані струмінь повітря разом з голосом, голосом і шумом або тільки шумом потрапляє у *верхній поверх мовленнєвого апарату*.

> Увага! Важливою частиною органів мовлення є також голосові органи (голосові зв'язки). Датський фонетист Й. Єсперсен писав: «Гортань без будь-якого перебільшення можна назвати найдивовижнішим із музичних інструментів, що взагалі існують, бо вона дає можливість непомітними й порівняно простими засобами утворювати дивовижну різноманітність музикальних звуків, які своєю музикальною красою можуть виразити далеко більше, ніж будь-яка інструментальна музика, не говорячи вже про багато інших звуків, що також утворюються в гортані людини».

З гортані струмінь повітря разом з голосом чи шумом потрапляє на ***верхній поверх мовленнєвого апарату*** – в надгортанні порожнини, до яких належить *глотка, ротова* та *носова порожнини*.

Глоткова порожнина. Г л о т к а (лат. *pharynx*) виконує насамперед функцію резонатора і надає звукам, утвореним у гортані, того чи іншого забарвлення. Завдяки м'язам, що містяться в задній стінці глотки і внаслідок скорочення звужують її, можуть утворюватися шуми. Так, саме глотка є місцем артикуляції звука [г].

Носова порожнина. Н о с о в а п о р о ж н и н а відокремлюється від ротової твердим піднебінням. Коли язичок опускається, між ним і задньою стінкою глотки утворюється прохід у носову порожнину. Повітряний струмінь частково або повністю проходить з гортані через ніс.

Як нерухомий резонатор, носова порожнина бере участь в утворенні носових звуків. При цьому піднебінна завіса опущена й вільно пропускає повітря в носову порожнину. Якщо ж піднебінна завіса напіввідкрита, утворюється незначний носовий призвук. В українській мові носова порожнина є місцем артикуляції звуків [м], [н], [н'].

Ротова порожнина. Найважливішим органом для утворення звуків є р о т о в а п о р о ж н и н а. Вона є резонатором, обсяг і форма якого змінюються завдяки руховi і зміні позиції відповідних органів мовлення. Зверху ротова порожнина обмежена п і д н е б і н н я м, що відокремлює її від носової порожнини. Передня й середня частини піднебіння тверді, нерухомі. Вони утворюють т в е р д е п і д н е б і н н я. Задня частина піднебіння – м'яка, рухома. Вона називається м ' я к и м п і д н е б і н н я м, а виступ на краю піднебіння утворює я з и ч о к. Коли язичок відтягується назад і притискається до задньої стінки глотки, сполучення між глоткою й носовою порожниною перекривається, а повітряний струмінь спрямовується в ротову порожнину. Видихуваний повітряний струмінь потрапляє або в ротову, або в носову порожнину, залежно від того, у якому положенні перебуває м'яке піднебіння.

Найактивнішим органом у ротовій порожнині є язик. Умовно на язиці виділяють кінчик, спинку і корінь. Спинку язика поділяють на *передню, середню* і *задню*.

Артикуляційна функція язика полягає в утворенні повних або часткових зімкнень у різних місцях ротової порожнини шляхом змикання або зближення з твердим піднебінням.

Н и ж н я щ е л е п а має одну мовну функцію: розширювати або звужувати ротовий резонатор внаслідок опускання або піднімання.

Спереду ротова порожнина обмежена *губами* та *зубами*. Губи належать до активних мовних органів. Унаслідок зімкнення *верхньої* і *нижньої* губ утворюється ряд приголосних звуків. Різні положення губ впливають на вимову і голосних, і приголосних. Звуки, утворені за активною участю губ, називаються лабіалізованими (лат. *labium* – губа).

Твердою межею ротової порожнини є *нижні* й *верхні зуби*, над якими розміщені *альвеоли*.

Активні й пасивні органи мовлення

За участю артикуляції органи мовлення поділяються на активні й пасивні.

Складники активних (рухомих) органів мовлення

Активні органи мовлення виконують головну роботу при утворенні звуків. До них належать:

- язик;
- губи;
- нижня щелепа;
- м'яке піднебіння;
- піднебінна завіса;
- язичок.

У широкому розумінні творення звуків, тобто з урахуванням середнього і нижнього поверхів мовленнєвого апарату, сюди відносять ще:

- діафрагму;
- легені;
- пірамідальні хрящі;
- голосові зв'язки;
- задню стінку глотки.

> Увага! Не всі активні органи завжди є активними. Наприклад, язик при вимові губних і глоткових є пасивним і т. ін.

Складники пасивних (нерухомих) органів мовлення

Пасивні органи мовлення виконують при творенні звуків допоміжну функцію. До них належать:

- зуби;
- альвеоли;
- тверде піднебіння;
- верхня щелепа;
- порожнина рота, носа, глотки.

> Увага! Усією роботою органів мовлення керує центральна нервова система.

Артикуляційна база мовлення

Сукупність артикуляційних навичок, потрібних для правильного вимовляння звуків тієї чи іншої мови, називається ***артикуляційною базою мовлення***. Артикуляційна база виробляється внаслідок тривалого тренування у вимовлянні звуків певної мови, завдяки чому нервові волокна, що йдуть від нейронів мозку (а їх у ньому понад 10 млрд), густо пронизують саме ті м'язи органів мовлення, які беруть найактивнішу участь в артикуляції цих звуків. Таким чином, у тих, для кого українська мова є рідною, м'язи мовних органів пронизані нервовими волокнами по-іншому, ніж у тих, хто змалку говорить, наприклад, грузинською, російською чи англійською. Перенесення артикуляційної бази однієї мови на вимову звуків іншої мови спричиняє так званий ***акцент***.

Артикуляційні бази бувають *типові*, властиві великим групам людей, і *нетипові*, що відхиляються від загальноприйнятого вимовляння окремих звуків (шепелявість,

дркавість тощо). Виправити вади артикуляції допомагає лікар-логопед (*За І. Ющуком*).

Фази артикуляції

В артикуляції розрізняють три фази.

Екскурсія. Підготовка органів мовлення до вимови звука, початковий рух органів мовлення (від лат. *excursio* – «вибігання, вилазка, приступ»).

Витримка. Положення органів мовлення в момент вимовляння (від лат. *culmen* – «вершина», або «витримка»).

Рекурсія. Повернення органів мовлення у вихідне положення (від лат. *recursio* – «повернення, відступ»).

Співвідношення звуків у різних мовах

У мовах світу різна кількість звуків, фонем, різною є інтонація і мелодика. Саме фонетична система найбільшою мірою презентує мову як індивідуальну, неповторну. Наприклад, *фонетична будова української мови* складається із 38 фонем. У складі голосних - 6 фонем, у складі приголосних – 32 фонеми. В *англійській мові* голосних – 11 фонем, дифтонгів – 9, одна голосна фонема /ə:/ – змішаного підняття – є специфічною, оскільки її варіантом є фонема /ʌ:/ – заднього ряду, середнього підняття. Отже, в англійській мові 21 голосна фонема і приголосних – 24. Усього 45 фонем. У *німецькій мові* 15 голосних монофтонгів, 3 голосні дифтонги, 23 приголосні фонеми. Усього 41 фонема. У мові *ідиш* 5 голосних фонем, три голосні дифтонги, 24 приголосні фонеми. Усього 32 фонеми. У *румунській мові* 7 голосних фонем, 6 дифтонгів, 37 приголосних фонем і 6 трифтонгів. Всього 50 фонем. У *польській мові* 9 голосних фонем і 29 приголосних фонем. Усього 38 фонем. У *російській мові* 5 голосних фонем [а], [о], [у], [э], [и]; 32 приголосні фонеми – Московська фонологічна школа. Усього 37 фонем.

У датській мові однакова кількість голосних і приголосних фонем. У шведській аж 53 фонеми: 17 голосних і 35 приголосних. У норвезькій ще більше – 56 фонем: 18 голосних і 38 приголосних. Найбільша кількість фонем у деяких мовах Кавказу, зокрема у так званих іберо-кавказьких мовах, у яких кількість приголосних перевищує сім десятків, а кількість голосних обмежується двома-трьома (з варіантами). А ось, наприклад, у гавайській мові в Полінезії всього 13 голосних і приголосних фонем.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Що вивчає фонетика? Яке походження цього терміна?
2. На який з аспектів у визначенні фонетики як науки наголошують автори підручників і посібників для студентів і учнів?
3. Що є об'єктом і предметом вивчення фонетики?
4. Які завдання основних галузей фонетики: загальної, конкретної, описової (дескриптивної), історичної, експериментальної?
5. Назвіть експериментальні методи дослідження артикуляційних і акустичних особливостей звуків.
6. Поясніть зв'язок фонетики з іншими мовознавчими дисциплінами, зокрема з орфоепією, графікою, орфографією, лексикою, граматикою, стилістикою.

7. З якими немовознавчими дисциплінами і як саме пов'язана фонетика?
8. Як трактується звук у фізиці, музиці, шкільних підручниках, лінгвістиці?
9. Схарактеризуйте звук людської мови як фізичне явище.
10. Від чого залежить сила, висота, тривалість, тембр звука?
11. Що вкладається в зміст поняття «чистота звука»?
12. Що таке форманта? Які різновиди формант ви знаєте?
13. Схарактеризуйте звук людської мови як фізіологічне явище.
14. Схарактеризуйте будову мовленнєвого апарату.
15. Назвіть три основні фази артикуляції, зазначте їх функції.
16. Що таке активні і пасивні органи мовлення, назвіть їх.
17. Схарактеризуйте звук людської мови як лінгвістичне явище.

ГОЛОСНІ І ПРИГОЛОСНІ ЗВУКИ

Поняття про звуки мови. Структура звуків

З акустичного погляду всі звуки мови поділяються на ***голосні*** й ***приголосні***, які розрізняються співвідношенням голосу (тону) і шуму.

Сукупність голосних звуків окремої мови називається їх *вокалізмом*. В українській мові *шість голосних* [а, о, у, е, и, і].

Сукупність приголосних звуків мови називається *консонантизмом*. Приголосні звуки супроводжують голосні, тобто перебувають при них. Така роль приголосних відображена в їх назві – *при-голосний:* звук, що вживається при голосних. Приголосні входять до складу разом з голосними – це одна з їх основних особливостей: поєднуватися із складотворчими голосними звуками. Хоч в українській мові дуже багатий консонантизм – *32 приголосні звуки*, – проте приголосні без голосних вимовляються важко. Якщо голосні складаються з чистого голосу («звуки голосу»), то приголосні складаються з голосу і шуму або лише шуму.

Звуки, що творяться тільки за допомогою голосу (тону), називаються **голосними**. Звуки, що творяться з участю голосу і шуму або тільки шуму, називаються **приголосними.**

Членороздільні звуки людської мови відрізняються від нечленороздільних звуків *особливостями творення* і *функціонування. Джерелом* мовних звуків *є коливання голосових зв'язок* у гортані і *тертя повітряного струменя* об стінки мовних органів. *Творення мовних звуків є процесом, осмисленим людською свідомістю.*

Звуки у своїй структурі мають тони і шуми. *Тони* виникають унаслідок *періодичних коливань* повітряного середовища, а *шуми* – внаслідок *неперіодичних коливань.* У чистому вигляді як тони, так і шуми зустрічаються рідко. Проте мовні звуки розрізняються залежно від того, що лежить у їх основі – тон чи шум – і відповідно поділяються на голосні і приголосні. До того ж голосні і приголосні розрізняються ще і за *артикуляційними характеристиками.*

При творенні голосних звуків у мовленнєвому апараті немає перешкод, тому струмінь видихуваного повітря проходить вільно. При творенні приголосних звуків види-

хуваному повітрю доводиться долати перешкоди. Різну участь у творенні голосних і приголосних звуків беруть і м'язи для відкривання і закривання рота. При творенні голосних нижня щелепа більшою або меншою мірою опускається вниз, м'язи менш напружуються. При творенні приголосних напруження зосереджене в ділянках їх творення.

Основні особливості та ознаки голосних і приголосних звуків

Основні особливості та ознаки розрізнення звуків	Голосні звуки	Приголосні звуки
1. Акустичні особливості	В основі голосних лежить голосове джерело	В основі приголосних звуків наявне одночасно голосове і шумове джерело або тільки шумове
	Характеристика джерела звука	
2. Артикуляційні особливості	При артикуляції голосовий канал відкритий, у ньому немає значних контактів, здатних бути джерелом шуму	Артикулюються за умов повного або часткового звуження ротової порожнини, через яку проходить видихуваний струмінь повітря і утворює характерні для приголосних шуми
	Характеристика артикуляції	
3. Функціональні ознаки	Визначаються як складотворчі	Визначаються як нескладотворчі, оскільки входять до складу разом з голосними
	Характеристика функцій	

Класифікація голосних за участю губ

Губи легко змінюють форму і розмір вихідного отвору в ротовій порожнині, а також подовжують або скорочують резонуючу ротову порожнину. Залежно від їх участі в артикуляції голосні поділяють на *неогублені*, або *нелабіалізовані*, й *огублені*, або *лабіалізовані* (від лат. *labium – губа*). До **лабіалізованих** належать [о], [у], до **нелабіалізованих** – [а], [е], [и], [і].

Класифікація голосних за ступенем підняття язика

Ступінь підняття язика залежить від того, як спинка язика піднімається до піднебіння. Вона може бути максимально піднята до піднебіння, залишаючи невеликий прохід для видихуваного струменя повітря, може бути піднята менше і, нарешті, може підніматися незначною мірою або й не підніматися зовсім. Залежно від цього в українській мові розрізняють голосні ***високого*** ([і], [у]), ***високо-середнього*** ([и]), ***середнього*** ([е], [о]) і ***низького*** ([а]) підняття.

■ Класифікація голосних за місцем артикуляції

Місце артикуляції голосних визначається позицією спинки язика в горизонтальному напрямку щодо піднебіння. Якщо при вимові звука язик більше чи менше піднімається до твердого піднебіння, лишаючи порівняно невеликий прохід для видихуваного повітря, а в задній частині ротової порожнини виникає великий простір, що служить резонатором, – утворюються голосні **переднього ряду** ([і], [и], [е]).

Якщо ж при вимові звука основна маса язика зосереджена в його задній частині й піднімається до заднього піднебіння, утворюються голосні **заднього ряду** ([а], [о], [у]). При цьому в задній частині ротової порожнини залишається тільки невеликий прохід, а великий резонатор утворюється в передній частині.

Середнє положення між голосними переднього і заднього ряду займають голосні середнього ряду. *В українській мові голосних **середнього ряду** немає.*

■ Класифікація голосних за ступенем відкритості ротової порожнини

За ступенем відкритості ротової порожнини голосні поділяються на **широкі** й **вузькі**, або **відкриті й закриті**. До *широких (відкритих)* належать голосні низького й середнього підняття, до *вузьких (закритих)* – голосні високо-середнього та високого підняття.

У межах чотирьох ступенів підняття кожен голосний також може утворюватися при більш або менш відкритій ротовій порожнині. Тому розрізняють, наприклад, [о] закритий і відкритий, [е] закритий і відкритий, так само й інші голосні.

Розрізняють також голосні **напружені** й **ненапружені**. Так, в українській мові *більш напружені* всі наголошені голосні і *менш напружені* – ненаголошені. *Закриті* голосні ([і], [у], [и]) – більш напружені, *відкриті* ([а], [о], [е]) – менш напружені.

■ Класифікаційна таблиця голосних звуків сучасної української літературної мови

Принципи класифікації		**Ряди**		
		передній	**середній**	**задній**
Ступені піднятгя спинки язика	високий	[і]		[<у>]*
	високо-середній	[и]		
	середній	[е]		[<о>]
	низький			[а]

П р и м і т к а. Фігурними дужками < > позначено огублену вимову голосних [о], [у].

■ Артикуляційно-акустичні умови творення приголосних

За участю голосу й шуму приголосні поділяють на сонорні й шумні.

Сонорними, або **сонантами** (лат. *sonōre* – звучно, голосно), називають приголосні, що складаються з голосу й шуму з перевагою голосу. При артикуляції сонорних мовні органи хоча й зближуються в основному таким само способом, як і при творенні шумних приголосних, проте щілина при цьому утворюється досить широка і

повітряний струмінь, проходячи крізь неї, не створює сильного шуму, властивого шумним приголосним. В українській мові *9 сонорних приголосних*.

Для кращого запам'ятання основних класифікаційних ознак приголосних звуків доцільно використовувати словесні ключі, які необхідно тримати в пам'яті, щоб не забути жодного звука під час виконання усних завдань, аналізів, експериментів.

Наприклад, до сонорних належать приголосні: [м], [н], [н'], [в], [л], [л'], [р], [р'], [й]. *Словесний ключ* **«Ми Не ВаЛеРіЙ»** *сприяє кращому запам'ятанню сонорних, проте не передає м'яких сонорних звуків* [н'], [л'], [р']. *Слід пам'ятати, що під час вимови сонорних за допомогою словесного ключа необхідно враховувати корелятивні пари за твердістю / м'якістю.*

Шумними називають приголосні, які складаються з голосового тону (або голосу) й шуму з перевагою шуму або з одного тільки шуму, чітко локалізованого (постійно властивий певному тону). Шумні, в свою чергу, поділяють на дзвінкі й глухі.

Коли повітряний струмінь, утворивши голосовий тон, зустрічає в ротовій порожнині щілину або зімкнення, виникають дзвінкі приголосні. ***Дзвінкими*** називають приголосні, що складаються з голосу і шуму з перевагою шуму. Коли ж повітря вільно проходить у надгортанні порожнини через достатньо розкриту голосову щілину й зустрічає в порожнині рота або глотки вузьку щілину чи повне зімкнення, де утворюються специфічні для кожного приголосного шуми, виникають глухі приголосні. ***Глухими*** називають приголосні, що складаються з одного тільки шуму.

У сучасній українській літературній мові сонорні приголосні не утворюють корелятивних пар, дзвінкі шумні мають співвідносні їм глухі шумні. Глухий приголосний [ф] не має співвідносного йому дзвінкого. У таблиці подано корелятивні пари за дзвінкістю / глухістю та словесні ключі до них.

- Класифікаційна таблиця корелятивних пар приголосних за дзвінкістю/глухістю

Групи приголосних	**Приголосні звуки**											
Словесний ключ	*«ЧуК ПиШе Ці ФоКуСи ТиХо»*											
Глухі – 12 звуків	[ч]	[к]	[п]	[ш]	[ц]	[ц']	[ф]	[с]	[с']	[т]	[т']	[х]
Дзвінкі - 11 звуків	[дж]	[г]	[б]	[ж]	[дз]	[дз']	–	[з]	[з']	[д]	[д']	[ґ]
Словесний ключ	*– ДЗиҐа: «ДЖ!» – ГуЗДа: «БіЖи!»*											

> Увага! Дзвінкі приголосні передано літерами, що їх позначають, без дотримання порядку розміщення їх у словесному ключі; глухі – з дотриманням послідовності, що передбачає самостійну пошукову діяльність у доборі співвідносної пари за дзвінкістю / глухістю, наприклад, дзвінкий [дж] ↔ [ч]; [к] ↔ [ґ]; [п] ↔ [б] і т. ін.

Ознайомтеся із класифікаційною таблицею приголосних звуків за участю голосу і шуму. Зверніть увагу на те, що приголосні у таблиці передано відповідними літерами з дотриманням послідовності порядку розміщення їх у словесних ключах.

- Класифікаційна таблиця приголосних звуків за участю голосу і шуму

Групи приголосних (усього 32 звуки)			Приголосні звуки	Словесні ключі
Сонорні (сонанти) – 9 звуків		тверді	[м], [н], [в], [л], [р] –	«Ми Не ВаЛеРіЇ»
		м'які	– [н'], – [л'], [р'], [й]	
Шумні	дзвінкі (11 звуків)	тверді	[дз], [ґ], [дж], [г], [з], [д], [б], [ж]	*– ДЗиҐа: «ДЖ!» – ГуЗДа: «БіЖи!»*
		м'які	[дз'], – – – [з'], [д'], – –	
	глухі (12 звуків)	тверді	[ч], [к], [п], [ш], [ц], [ф], [с], [т], [х]	«ЧуК ПиШе Ці ФоКуСи ТиХо»
		м'які	– – – – [ц'], – [с'], [т'] –	

Класифікація **за місцем творення звука** грунтується на дії активних і пасивних мовних органів при утворенні фокуса його артикуляції.

За участю активних і пасивних мовних органів приголосні звуки поділяються передусім на **губні, язикові** і **глоткові**, або **фарингальні** (лат. *pharynx* – глотка, горло).

Губні (лабіальні) приголосні творяться в результаті зближення або зімкнення активного органа – нижньої губи з верхньою губою або активного мовного органа – нижньої губи з пасивними мовними органами – верхніми зубами.

Губні приголосні поділяють на дві підгрупи: *губно-губні*, або *білабіальні* (лат. *bi* – двічі), наприклад, [б], [п], [в], [м] та губно-зубні, або *лабіо-дентальні* (лат. *dentaleu* від *dens* – зуб), наприклад, [ф].

- Класифікаційна таблиця за місцем творення приголосних

Групи приголосних (усього 32 звуки)				Приголосні звуки
Губні (лабіальні)	губно-губні (білабіальні)			[б], [п], [м], [в])
	губно-зубні (лабіо-дентальні)			[ф]
Язикові (26 звуків)	Передньоязикові (22 звуки)	Апікальні (11 звуків)	тверді	[д], [т], [л], [н], [дз], [дж]
			м'які	[д'], [т'], [л'], [н'], [дз'], –
		Какумінальні, або церебральні (5 звуків)	тверді	[ж], [ч], [ш], [р]
			м'які	–, –, –, [р']
		Дорсальні (6 звуків)	тверді	[з], [ц], [с]
			м'які	[з'], [ц'], [с']
	Середньоязиковий (1 звук – постійно м'який)			[й]
	Задньоязикові (3 звуки – тверді)			[ґ], [к], [х]
Глотковий (фарингальний) (1 звук – твердий)				[г]

- **Характеристика передньоязикових приголосних звуків за пасивним артикулятором**

За пасивним артикулятором передньоязикові приголосні звуки в українській мові поділяються на три підгрупи: 1) апікальні; 2) дорсальні; 3) какумінальні, або церебральні.

Апікальні (лат. *apex* – верхівка, кінцівка) звуки артикулюються кінчиком язика, який торкається верхніх зубів, ясен, піднебіння. До апікальних належать: [д], [д′], [т], [т′], [л], [л′], [н], [н′], [дз], [дз′], [дж].

Дорсальні (лат. *dorsalis* від *dorsum* – спина) звуки артикулюються кінчиком язика, який може торкатися нижніх зубів, а середня частина при вимові м'яких дорсальних додатково піднімається до твердого піднебіння. До дорсальних належать: [з], [з′], [с], [с′], [ц], [ц′].

Какумінальні (лат. *cacumen* - вершина), або ***церебральні*** (лат. *cerebrum* – мозок), звуки артикулюються, коли піднятий угору край передньої частини язика притискується до піднебіння, а спинка язика при цьому опущена. До какумінальних (церебральних), або піднебінних (ясенних) належать: [ж], [ч], [ш], [р], [р′].

За способом творення шуму всі приголосні звуки сучасної української літературної мови поділяються на три головні групи: зімкнені, щілинні, дрижачі.

Зімкненими називають приголосні звуки, що творяться в момент прориву струменем повітря повного зімкнення між активним і пасивним мовними органами. Такими є українські [б], [п], [д], [т′], [г], [к], [м], [н]; [д′], [т′], [н′]. Внаслідок того, що повітря при цьому прориває зімкнення раптово, ці звуки ще називаються *вибуховими*, або *проривними*.

Оскільки артикуляція вибухових здійснюється з надзвичайно малою витримкою, більшість зімкнених приголосних є *миттєвими* (моментальними). До вибухових (миттєвих) належать [б], [п], [д], [т], [г], [к]; [д′], [т′]. Приголосні [м], [н], [н′] творяться дещо по-іншому: струмінь повітря частково проривається назовні через ротову порожнину, частково - через носову. Тому вони є ***носовими.*** Носові приголосні іноді розглядають як *зімкнено-прохідні*.

Особливу групу в межах зімкнених приголосних становлять ***зімкнено-щілинні*** приголосні, або ***африкати***: [дюз], [ц], [дж], [ч], [дз′], [ц′]. Вони починають творитися в момент проривання повітряним струменем зімкнення (як і при вимові приголосних ([д], [т]), однак зімкнення не руйнується повністю, а переходить поступово в щілину, отже вибуху при їх утворенні немає.

У сучасній українській літературній мові африкати вимовляються злито і не є об'єднанням звуків [д + з], [т + с], [д + ж], [т + ш].

Група ***щілинних***, або ***фрикативних*** (від лат. *fricare* – терти), приголосних об'єднує звуки, що складаються із голосу й шуму або тільки шуму, який твориться при проходженні струменем повітря щілини, що виникає при наближенні активного мовного органа до пасивного. Так творяться українські приголосні [в], [ф], [з], [с], [ж], [ш], [г], [х]; [л]; [й], [з′], [с′], [л′].

Щілинні приголосні [л], [л′] ще називають ***боковими,*** або *латеральними* (лат. *latus* – бік, *lateralis* - боковий), бо під час їх утворювання виникає перепона в ре-

зультаті наближення кінчика язика до ясен. Язик при цьому опускається і повітря проходить з обох його боків.

З-поміж щілинних приголосних виділяють за слуховим сприйняттям: а) ***шиплячі*** ([ж], [ч], [ш], [дж]) та б) ***свистячі*** ([з], [с], [ц], [дз], [з'], [ц'], [с'], [дз'].

Дрижачі [р], [р']. При вимові [р] кінчик язика, напружений і загнутий до альвеол, під тиском повітряного струменя вібрує, при цьому з'являється характерний шум. За пасивним і активним органом приголосний [р] належить до альвеолярних.

При вимові пом'якшеного [р'] з ділянкою твердого піднебіння змикається не тільки верхня поверхня кінчика язика, а й передня ділянка спинки, що надає йому м'якості. Артикуляційний фокус пом'якшеного [р'] порівняно з непом'якшеним просунений уперед.

Дрижачі ще називають вібрантами (від лат. *vibrans* – дрижачий), при творенні яких кінчик язика періодично або притискується до альвеол (альвеоли – ямки в щелепах, де містяться корені зубів), або відходить від них, утворюючи своєрідне дрижання чи вібрацію.

Приголосні розрізняють наявністю або відсутністю палаталізації (або за твердістю і м'якістю). Палаталізація звуків, або пом'якшення (лат. *palatum* – тверде піднебіння), виникає внаслідок додаткового підняття передньої і середньої спинки язика в напрямку до твердого піднебіння. Ця додаткова артикуляція наближається до артикуляції голосного [і]. Коли до основної артикуляції приголосних приєднується додаткова і-подібна артикуляція, то об'єм ротового резонатора помітно зменшується і власний тон приголосного підвищується.

Залежно від наявності чи відсутності роботи передньо-середньої спинки язика приголосні поділяються на тверді й м'які. Окремі тверді й м'які приголосні утворюють співвідносні пари.

▪ Класифікаційна таблиця приголосних звуків за способом творення

Групи приголосних – 32 звуки			Приголосні звуки
Зімкнено-проривні, або вибухові – 11 звуків	носові (зімкнено-прохідні)	тверді	[м], [н]
		м'які	–, [н']
	чисті (неносові)	тверді	[п], [т], [д], [б], [г], [к]
		м'які	–, [т'], [д'], –, –, –
Зімкнено-щілинні (африкати) – 6 звуків		тверді	[дж], [дз], [ч], [ц]
		м'які	–, [дз'], –, [ц']
Щілинні (фрикативні) – 13 звуків		тверді	[ж], [х], [л], [в], –, [ш], [ф], [з], [г], [с]
		м'які	–, –, [л'], –, [й], –, –, [з'], –, [с']
Дрижачі (вібранти) – 2 звуки		твердий	[р]
		м'який	[р']

■ Класифікаційна таблиця приголосних за наявністю або відсутністю палаталізації

Групи приголосних	Приголосні звуки									
Тверді, які не утворюють корелятивних пар за твердістю/м'якістю	Губні: [б], [п], [в], [м], [ф] Шиплячі: [ж], [ч], [ш], [дж] Задньоязикові: [ґ], [к], [х] Глотковий: [г]									
Тверді	[д]	[т]	[з]	[с]	[ц]	[л]	[н]	[р]	[дз]	–
М'які	[д′]	[т′]	[з′]	[с′]	[ц′]	[л′]	[н′]	[р′]	[дз′]	[й]
Словесний ключ. «Де Ти З'їСи Ці ЛиНи»? А «РуДЗі»?										

Приголосні за ступенем вияву м'якості, у свою чергу, поділяються на: 1) власне м'який приголосний [й], при вимові якого середня спинка язика торкається твердого піднебіння. У зв'язку з цим і-подібна артикуляція є не додатковою, а основною, органічно властивою цьому приголосному; 2) пом'якшені, або палаталізовані: [д′], [т′], [з′], [с′], [ц′], [л′], [н′], [р′], [дз′], при утворенні яких і-подібна артикуляція є не основною, а додатковою; 3) напівпом'якшені, або напівпалаталізовані: а) губні: [б], [п], [в], [м], [ф], б) шиплячі: [ж], [ч], [ш], [дж]; в) задньоязикові: [ґ], [к], [х]; г) глотковий: [г], при вимові яких перед голосним [і] додаткова і-подібна артикуляція ослаблена.

■ Зведена класифікаційна таблиця приголосних звуків

За активним мовним органом / За способом творення				Губні: губно-губні, тверді	Губні: губно-губні, м'які	Губні: губно-зубні, тверді	Губні: губно-зубні, м'які	Язикові: передньоязикові, тверді	Язикові: передньоязикові, м'які	Язикові: середньоязикові	Язикові: задньоязикові, тверді	Язикові: задньоязикові, м'які	Фарингальні: тверді	Фарингальні: м'які
шумні	зімкнені	чисті	дзвінкі	б				д	д′		ґ			
			глухі	п				т	т′		к			
		африкати	дзвінкі					дз, дж	дз′					
			глухі					ц, ч	ц′					
	щілинні		дзвінкі					з, ж	з′				г	
			глухі			ф		с, ш	с′		х			
сонорні	зімкнені носові			м				н	н′					
	щілинні	серединні		в						й				
		бокові						л	л′					
	дрижачі							р	р′					

▪ Основні ознаки приголосних

В українській мові дуже багатий консонантизм. У ній розрізняються: сонорні (*сонанти*), шумні (дзвінкі й глухі – чітко *локалізовані*); губні (*лабіальні*), губно-губні (*білабіальні*), губно-зубні (*лабіо-дентальні*); язикові: а) передньоязикові (*апікальні*), нижньозубні (*дорсальні*), піднебінні, або ясенні (*какумінальні*, або *церебральні*); б) середньоязикові; в) задньоязикові; глотковий (*фарингальний*), зімкнені, або зімкнено-проривні чи зімкнено-вибухові; які, крім носових (*назальних*) зімкнено-прохідних, є ще миттєвими, або моментальними, ротовими, тобто чистими (неносовими); зімкнено-щілинні (*африкати*); щілинні (*фрикативні*), серед щілинних є два звуки бокові (*латеральні*), два звуки серединні; два звуки дрижачі (*вібранти*): тверді (*непалаталізовані*), м'які (*палаталізовані*), свистячі, шиплячі: *однофокусні* й *двофокусні*.

▪ Напружені й ненапружені приголосні

Дзвінкі і глухі приголосні розрізняються артикуляційно – ступенем напруження мовних органів: *губ, язика, глотки, гортані, стінок ротової порожнини*. Вважають, що *глухі* – ***напружені звуки***, *дзвінкі* – ***ненапружені***. Ця різниця особливо помітна в шепітному мовленні, без голосу, коли, наприклад, [б] і [п] або [д] і [т] розрізняються саме завдяки неоднаковій напруженості (*За Л. Шевченко*).

● *Запитання і завдання для самоконтролю*

1. Скільки звуків у фонетичній системі мови?
2. На які дві великі групи поділяються всі звуки української мови? Скільки звуків у кожній з них?
3. Що називається вокалізмом? (консонантизмом)?
4. Які звуки називаються голосними?
5. Назвіть основні три критерії поділу звуків на голосні і приголосні.
6. За якими ознаками класифікуються голосні звуки? Наведіть приклади.
7. За якими ознаками класифікуються приголосні звуки?
8. Які звуки називаються: а) приголосними; б) сонорними; в) шумними; г) дзвінкими; ґ) глухими?
9. Скільки пар дзвінких і глухих приголосних є у звуковій системі української мови? Вимовте парні дзвінкі / глухі.
10. Який глухий приголосний звук не має парного дзвінкого? Запишіть і вимовте його.
11. Схарактеризуйте приголосні: а) за участю голосу і шуму; б) за місцем творення та за наявністю або відсутністю носового забарвлення; в) за способом творення; г) за наявністю або відсутністю палаталізації; ґ) за слуховим або акустичним враженням.
12. Чи доцільно класифікувати приголосні звуки за пасивними органами мовлення?
13. Як характеризуються приголосні звуки за пасивними органами мовлення?
14. Перевірте, як ви засвоїли зміст понять приголосних звуків, терміни яких запозичено з латинської мови: сонанти, білабіальні, лабіо-дентальні, фарингальні, апікальні, церебральні, дорсальні, латеральні, назальні, палаталізовані, експлозивні, фрикативні, вібранти.

СКЛАД

Склад – це частина фразового такту, що має переважно кілька звуків, об'єднаних навколо складотворчого центра (голосного звука), і вимовляється при відносному зростанні м'язового напруження мовних органів. Склад має певну структуру, яка складається щонайменше з трьох частин: посилення тону, вершини і спаду тону.

Структура складу в старослов'янській мові

Характер звукової системи старослов'янської мови кирило-мефодіївської епохи можна встановити шляхом порівняльного аналізу старослов'янських пам'яток між собою. Найхарактернішими рисами старослов'янської мови були такі:

1. У старослов'янській мові діяв закон відкритого складу. Згідно з цим законом усі склади були відкритими, тобто закінчувалися складотворним. Наприклад: **о-вь-ца**, **ѹ-чи-те-ль**.

Відкритість складів старослов'янська мова успадкувала від праслов'янської, виняток становили лише деякі слова-проклітики: **из**, **без**, **въз**, **раз**, **об**. Однак у процесі приєднання їх до повнозначних слів змінювалося морфемне членування, і всі склади ставали відкритими: **из + нти = и-зн-ти**; **без + именьнъ = бе-зи-ме-нь-нъ**.

2. Склад будувався за принципом висхідної звучності, тобто кожний наступний звук мав бути звучнішим за попередній. Групи приголосних у середині слова не розчленовувалися між складами, а завжди стояли на початку складу: **бы-стръ**, **ро-ждь-ство**.

3. При передаванні запозичених слів теж діяв закон відкритого складу; закриті склали при цьому штучно відкривалися за допомогою редукованих голосних **ь**, **ъ** (*За О. І. Леутою*).

Структура складу в сучасній українській мові

У сучасній українській літературній мові залежно від акустичних і анатомо-фізіологічних характеристик склади поділяються на відкриті й закриті, наголошені й ненаголошені.

У слові буває стільки складів, скільки в ньому голосних звуків, наприклад: *сто-ро-на*, *бе-ре-жок*, *кар-та*, *рам-ка*.

Слова залежно від кількості складів у них бувають односкладові (*син*, *тінь*, *брат*, *дід*), двоскладові (*ма-ти*, *бать-ко*, *се-стра*, *ве-сна*), трискладові (*дже-ре-ло*, *о-бе-ріг*, *ве-че-ря*) і багатоскладові (*у-ні-вер-си-тет*, *за-ко-ло-си-ти-ся*, *ви-со-ко-по-ва-жний*).

Розрізняють склади ***відкриті*** й ***закриті***, ***прикриті*** й ***неприкриті***. Склад, що закінчується на голосний, називається відкритим (*до-ля*), а склад, що закінчується на приголосний, – закритим (*силь-ний*). Прикритий – склад, що починається на приголосний (*день*), неприкритий – склад, що починається на голосний (*у-рок*).

СКЛАД

прикритий	відкритий	закритий	неприкритий
	ненаголошений	наголошений	
	наголошений	ненаголошений	

Склад у мовах силабічної будови

У мовах силабічної будови (це більшість мов східної Азії та Китаю) немає морфем, менших за склад (пор. укр. префікс ***на-***, корінь ***-пис-***, суфікси ***-а-*** та ***-н-***, закінчення ***-ий*** у слові ***написаний***). Зрозуміло, що в нашій мові не кожен склад сам по собі має значення, порівняйте: *я-і-ти; як-не-як* і *ве-ре-сень*. У слові *ве-ре-сень* має значення лише поєднання складів.

Склади мов силабічної будови певною мірою відповідають нашим словам або відрізкам (сегментам) тексту, які мають певний зміст. Наприклад, у китайській мові: *бей – північ, дун – схід, нань – південь, сі – захід,* де кожен склад є самостійним у фонетичному і семантичному відношеннях, тобто за своєю формою і своїм значенням. Однак словам нашої мови найчастіше у китайській відповідають не окремі склади за змістом («слова-склади»), а поєднання складів зі змістом, наприклад: *кесюе* або *сюешу – наука, юйяньсюе – мовознавство* (*За А. Білецьким*).

> Увага! Загальноприйнятого визначення складу досі ще немає. Труднощі у визначенні складу пояснюються тим, що він не співвідноситься із значеннєвими одиницями і виділяється й усвідомлюється тільки на основі фонетичних характеристик.

Теорії складу

У вітчизняному мовознавстві розуміння складу базується на його артикуляційних і акустичних особливостях, що взаємно доповнюють одні одних.

Л. Щерба обґрунтував **теорію м'язового напруження**, за якою ***склад*** – це частина слова, утворена поєднанням звуків із зростаючим і спадним напруженням при їх артикуляції. Найбільше напруження припадає на вершину складу, а найменше буває на межі складів.

На основі акустичного підходу розвинулася **теорія сонорності (гучності)**, яку прийняли багато вітчизняних фонетистів, зокрема Р. Аванесов. Згідно з цією теорією ***склад*** – це частина слова, яку характеризує хвиля наростання і зменшення звучності (сонорності). При обох підходах вершиною складу вважається голосний, що є складотворчим елементом. Інші звуки – нескладотворчі. Межа між складами проходить у місці найбільшого спаду м'язового напруження і гучності (*За Н. Тоцькою*).

Значного поширення у шкільному мовознавстві набула **експіраторна теорія** складу, згідно з якою ***склад*** визначається як один звук або сполучення кількох

звуків, що вимовляються одним поштовхом видихуваного повітря. Проте результати експериментально-фонетичних досліджень заперечують таке визначення, тому що число складів і число видихових поштовхів не завжди збігається.

Структура складу

Кожна мова володіє власним набором типів складів. Різною є будова складу: в одних мовах переважають відкриті і прикриті склади, в інших прикритих зовсім немає, по-різному проходить межа складу. Наприклад, у французькій мові межа складу, як правило, проходить після приголосного (*ac-teur*); у полінезійських мовах тільки відкриті склади (*Ра-па-ну*); в уральських і тюркських мовах на початку складу може бути тільки один приголосний; у дагестанських мовах у кінці складу допускаються тільки сполучення *«сонорний + шумний»*; у німецькій мові дзвінкі приголосні неможливі в кінці складу; в англійській, німецькій, французькій, румунській, чеській мовах два або три голосні тобто дифтонги і трифтонги, утворюють один склад і цим забезпечують їх фонетичну цілісність; у шведській мові склад характеризується компенсаторними відношеннями (зрівноважування) по довготі між голосними і кінцевоскладовими приголосними: за коротким голосним іде довгий приголосний, а за довгим голосним – короткий приголосний.

Отже, більшість мов виявляють *фонологічні ознаки складу.* В таких мовах звукові ланцюжки утворено співположенням складотворчих «квантів», які мають чітко виражену внутрішню структуру; складоподіл тут однозначний. (*Квант* – найменша можлива кількість, на яку може змінитися дискретна за своєю природою величина.)

До числа мов, у яких немає фонологічних ознак складу, належить сучасна українська мова. Звукові ланцюжки в українській мові ґрунтуються на акустично-артикуляційних критеріях: для кожного звука характерний певний ступінь сонорності, відносне зростання м'язової напруженості (*За лінгвістичним словником*).

Типи складів

Сполучення різних звуків у межах одного складу утворюють різні **типи складів**.

У мовознавстві заведено позначати голосний буквою **v** (англ. *vocal* – голосний), а приголосний – буквою **c** (англ. *consonant* – приголосний).

Якщо позначити голосний звук літерою **v**, або цифрою **0**, а приголосний – літерою **c**, або цифрами **1**, **2** …, то можна побачити, який набір типів складів має українська мова.

Основні типи складів

Типи складів	Опорна схема (літерні позначки)	Приклади	Характеристика складу	Опорна схема (цифрові позначки)
I тип	v	о-са	Неприкритий, відкритий	[0]
II тип	vc	аз-бу-ка	Неприкритий, закритий	[0-1]

III тип	v	**ви**-ня-ток	Прикритий, відкритий	[1-0]
IV тип	cvc	**річ**	Прикритий, закритий	[1-0-1]
V тип	ccv	**кра**-пка	Прикритий двома приголосними, відкритий	[2-0]
VI тип	vcc	**альт**	Неприкритий, закритий двома приголосними	[0-2]
VII тип	ccvc	**кран**	Прикритий двома приголосними, закритий	[2-0-1]
VIII тип	ccvcc	**квант**	Прикритий двома приголосними, закритий двома приголосними	[2-0-2]
IX тип	cccv	**скло**	Прикритий трьома приголосними, відкритий	[3-0]
X тип	cccvc	**склад**	Прикритий трьома приголосними, закритий	[3-0-1]
XI тип	vccc	**омськ**	Неприкритий, закритий трьома приголосними	[0-3]
XII тип	cvccc	мі-**ністр**	Прикритий, закритий трьома приголосними	[1-0-3]
XIII тип	ccvccc	о-ле-**ксандр**	Прикритий двома приголосними, закритий трьома приголосними	[2-0-3]
XIV тип	ccccv	**зшкрі**-ба-ти	Прикритий чотирма приголос-ними, відкритий [жшкр'і-ба-ти], [ш:кр'і-ба-ти]	[4-0]

Межа між складами

В українській мові межа між складами проходить:

1) після голосного перед голосним

↓

по | ет

2) після голосного перед приголосним

↓

во | да

3) між приголосними

↓

дум | ка

Коли поєднуються голосний з голосним або голосний з одним приголосним, поділ слова на склади труднощів не викликає. Наприклад: *Так ма-ло лю-дей, я-кі у-мі-ють гар-но ста-рі-ти* (*Р. Стіл*).

Український складоподіл

У сучасному українському літературному мовленні складоподіл підпорядкований тенденції наростаючої звучності в межах складу, що зумовлює дію відкритого складу. У зв'язку з цим українські склади повинні закінчуватися голосними, вони, як найгучніші, утворюють вершину складу.

Милозвучність нашої мови вимагає усунення груп приголосних у межах одного складу. Коли між складами виявляється збіг приголосних, то межа між складами повинна пройти так, щоб гучність звуків попереднього складу спадала, а наступного – зростала або повторювала гучність попереднього, тобто гучність ніби пульсує: «більшою-меншою» – «меншою-більшою» або однаковою силою звучання.

Позначимо гучність звуків цифрами: голосні (найгучніші) – 4, сонорні приголосні – 3, шумні дзвінкі приголосні – 2, а глухі – 1. Наприклад, запишемо у схемі індекс гучності для слова *дужка*

2	4	2	–	1	4

Бачимо, що це слово слід поділити на склади так: *дуж-ка*. І в слові *казка* поділ на склади буде таким: *каз-ка*, бо якщо віднести [з] до другого складу, то на його початку гучність знижуватиметься, а лише потім наростатиме *(з-к)*, що суперечить природі нашого складу. Порівняйте гучність звуків у словах *казка* і *каска*:

1	4	2	–	1	4

і

1	4	–	1	1	4

а також у словах 1) *мирний*; 2) *рідний*; 3) *думка*; 4) *верба*:

1)

3	4	3	–	3	4	3

2)

3	4	2	–	3	4	3

3)

2	4	3	–	1	4

4)

3	4	3	–	2	4

Поділ слів на склади в українській мові не довільний, а підпорядковується таким правилам:

1. Будь-який приголосний між двома голосними належить до наступного складу: *го-ди-на, жа-рі-ти, су-є-та, ту-го-ву-хий.*
2. Сонорні приголосні [м], [н], [н'], [в], [л], [л'], [р], [р'], [й] після голосного перед наступним приголосним (сонорним, дзвінким, глухим) відносяться до попереднього складу: *бар-ви, бам-бук, бал-ті-єць.*
3. Сонорні приголосні [м], [н], [н'], [в], [л], [л'], [р], [р'], [й] після приголосного (дзвінкого і глухого) перед голосним разом із дзвінким і глухим приголосним належать до наступного складу, тобто два приголосні – дзвінкий і сонорний, глухий і сонорний – обидва належать до наступного складу: *ва-бли-вий, ва-тра.*
4. Два дзвінкі або два глухі приголосні належать до наступного складу: *до-ста-ви-ти, до-сти-га-ти, на-дба-ти,дру-жба.*
5. Два приголосні, перший з яких дзвінкий, а другий – глухий, належать до різних складів: *вез-ти, буд-ка, важ-кий.*
6. Подвоєні і подовжені приголосні завжди відносяться до наступного складу: *зна-ння, нав-ча-ння, сті-нний, не-ска-за-нний, ві-дда-ти.*

7. Три і чотири приголосні можуть розпадатися і не розпадатися, якщо кінцевим у них є шумний: *кі-стка, ві-стка* і *кіст-ка, віст-ка;* і не розпадаються, якщо кінцевим є сонорний: *за-здрі-сний, на-стрій, го-стрий.*

8. Три приголосні розпадаються, якщо перший і останній у них – сонорний: *акорд-ний.*

Складотворчі і нескладотворчі звуки

Складотворчі звуки утворюють вершину складу, решта звуків у складі – нескладотворчі. У функції складотворчих звуків виступають звичайно голосні, у функції нескладотворчих – приголосні. Разом з тим у кожній мові відомі голосні, позбавлені складотворчої функції (пор. укр. [у̯], [і̯], наприклад: *мо*[у̯]*ни*[і̯], [і̯ду], [у̯]*па*[у̯]), або приголосні, наділені нею (пор. [р], [л] у сербсько-хорватській або чеській мові). Сонорні приголосні можуть бути складотворчими і в українській мові. Наприклад: *ве-пр, се-ме-стр, мо-нстр.*

Кількість вершин сонорності показує кількість складів у слові, а кожна вершина вказує на складотворчий звук.

Однак сонорні приголосні в кінці слова після глухих приголосних, особливо в швидкому темпі мовлення, можуть оглушуватися. Тоді їх гучність зменшується і вони втрачають свою складотворчу функцію. Внаслідок цього склади, утворені сонорними, які є нетиповими для української мови, втрачаються (*За Л. Шевченко*).

Теорія сонорності за О. Єсперсеном

Датський лінгвіст О. Єсперсен розробив теорію сонорності (лат. *sonorus* – дзвінкий), або звучності, в основі якої лежать акустичні критерії. Для кожного звука характерний певний ступінь сонорності. Всі звуки поділяються на вісім або десять класів відповідно до ступеня їх сонорності.

Склад утворюється сполученням більш сонорного і менш сонорних елементів. Складоподіл здійснюється в тому місці, де межують найменш сонорні елементи.

Якщо десять класів сонорності позначити цифрами від 0 до 9, наприклад:

0 – глухі зімкнені;
1 – дзвінкі зімкнені;
2 – глухі щілинні (йдеться про звучність, а не про дзвінкість);
3 – дзвінкі щілинні;
4 – носові;
5 – бокові;
6 – дрижачі;
7 – голосні високого підняття;
8 – голосні середнього підняття;
9 – голосні низького підняття,

то одержані цифрові формули вказують межу між складами.

Складоподіл за теорією сонорності проходить між двома цифрами, друга з яких є абсолютно найменшою: *кон-троль* (084-0685), *заз-дри-ти* (393-167-07).

Однак згідно з теорією сонорності не можна пояснити наявність складів у шепітному мовленні, коли звучність нейтралізується (*За С. Семчинським*).

Опорні схеми визначення межі складу між приголосними

Умовні позначення:
V – голосний (будь-який);
С – сонорний приголосний (будь-який);
Д – дзвінкий приголосний (будь-який);
Г – глухий приголосний (будь-який).

Схема 1

ДV**С** - **С**VГГ
б у **р** - л е с к → **С** - С (перший сонорний)

ДV**С** - **Д**V
б у **л ь** - **б** а → **С** - Д (перший сонорний)

ДV**С** - **Г**VС
д о **в** - **г** и й → **С** - Г (перший сонорний)

Увага! Якщо сполучаються *«сонорний–сонорний»*, *«сонорний–дзвінкий»*, *«сонорний-глухий»*, тоді ***перший сонорний належить до переднього складу***, а ***другий*** (сонорний, дзвінкий, глухий) – до наступного.

Схема 2

ГV - **ДС**VГ
к а - **б л** у к → ...V - Д**С** (другий сонорний)

ГСV - **ГС**V
к л я - **т в** а → ...V - Г**С** (другий сонорний)

Увага! Якщо сполучаються *«дзвінкий–сонорний»*, *«глухий–сонорний»*, тоді ***другий сонорний*** разом ***із дзвінким і глухим належить до наступного складу.***

Схема 3

СV - **ДД**V - СV - ГV
р о - **з д** і - л я - т и → ...V - **ДД**V... (обидва дзвінкі)

ГV - ГV - **ГГ**V
с и - п у - **ч к** а → ...V - **ГГ**V... (обидва глухі)

Увага! Обидва приголосні входять до наступного складу, якщо вони шумні (*«дзвінкі–дзвінкі»*, *«глухі–глухі»*).

Схема 4

ГV - СV**Д** - **Г**VС
с о - л о **д** - **к** и й → ...СV**Д** - **Г**VС (дзвінкий, глухий)

Увага! Між *дзвінким* і *глухим* приголосними ***проходить межа***.

● *Запитання і завдання для самоконтролю*

1. Назвіть дослідників природи складу.
2. Сформулюйте визначення складу як фонетичної одиниці.
3. Назвіть теорії складу.
4. Як визначається склад за експіраторною теорією?
5. Як визначається склад за теорією м'язового напруження?
6. Як визначається склад за теорією сонорності? Які аргументи висуваються на користь кожної з теорій?
7. Схарактеризуйте артикуляційні та акустичні властивості складу.
8. Які звуки називаються складотворчими, які – нескладотворчими?
9. Які склади називаються неприкритими/прикритими, відкритими /закритими? Наведіть приклади.
10. Назвіть спільне і відмінне в структурі складів старослов'янської і сучасної української мов.
11. Схарактеризуйте основні типи складу української мови.
12. У чому полягає відмінність складу української мови від інших європейських мов?
13. Визначте основні принципи складоподілу в українській мові.
14. Сформулюйте правила складоподілу в українській мові.
15. Наведіть приклади слів, у яких один із складів мав би структуру, яка складається: а) з одного неприкритого, але двох відкритих складів; б) з двох прикритих, закритих складів, в) з двох прикритих, відкритих складів; г) прикритого трьома приголосними, закритого складу; ґ) з неприкритого, закритого трьома приголосними складу; д) зі складу, який прикритий і закритий двома приголосними.
16. Скільки приголосних і голосних звуків можуть входити до одного складу?
17. Наведіть приклади, у яких складовими є приголосні звуки.
18. Поділіть слова на склади. Позначте звуки літерами: V – голосний, С – сонорний приголосний, Д – дзвінкий шумний, Г – глухий шумний. Пам'ятайте: а) між двома сонорними проходить межа; б) якщо перед сонорним – дзвінкий або глухий, межа проходить після голосного; в) якщо після сонорного – дзвінкий або глухий, тоді межа проходить між приголосними.

    ***Зразок:** сумка – сум-ка* – С - Г .

    Щасливий, можливий, форма, альбом, байка.

НАГОЛОС

■ Наголос української мови

Наголос – виділення одного складу слова за допомогою артикуляційних засобів, властивих мові, – м'язової напруженості мовного апарату, збільшення сили видиху, зростання тривалості

Своїм характером наголос в українській мові, як і в більшості слов'янських мов, є переважно динамічний, тобто силовий, заснований на силі видиху: наголошений

склад, передусім голосний у ньому, виділяється у слові або фразі посиленням м'язової напруги і натиску видихуваного струменя повітря, що збільшує силу голосу. Але динамічно наголос в українському слові відносно слабкий: видихова енергія – порівняно з іншими слов'янськими мовами – загалом значно рівномірніше розподіляється між його складами, тому наголошений склад не різко виділений з-поміж інших складів слова, наголос мало зосереджений на ньому, він поодинокі склади у слові, сказати б, координує, а не підпорядковує собі.

Український наголос у своїй основі є силовий, поєднує в собі елементи наголосу часокількісного (при якому наголошений склад виділяється більшою тривалістю, тобто подовженням голосного звука) і музичного, або тонічного (коли наголошений склад вирізняється підвищенням або зниженням голосового тону). Проте ці два принципи – при основному силовому – відіграють допоміжну роль (*М. Наконечний*).

Основи наукового вивчення наголосу української мови

Вчення про наголос в українській мові має свою історію. Система наголосу української мови, як і інших східнослов'янських, сформувалася внаслідок історичного розвитку праслов'янської і староукраїнської систем. У праслов'янській мові акцентований голосний характеризувався не тільки наголосом, а й певною довготою або короткістю і відповідною інтонацією. На східнослов'янському ґрунті розмежування довготи і короткості, а також інтонацій зникло, і в словах зберігся лише наголос.

Перші акцентовані пам'ятки у східних слов'ян припадають на XIV ст. Проте систематично і більш-менш послідовно ставляться наголоси на кожному слові в українських пам'ятках тільки з другої половини XVI – до кінця XVIII ст.

Явища наголошування слів, що позначаються терміном «просодія», простежуються в стародавніх українських граматиках. Як вчення про наголос просодія є окремою складовою частиною граматики Л. Зизанія, що вийшла 1596 р. (правда, тут автор поруч з цим грецьким терміном у дужках подає свій власний – «припѣло»), граматики М. Смотрицького, яка видана в 1619 р. У недавно віднайденій рукописній граматиці Івана Ужевича «у розставленні знаків наголосу автор непослідовний, а в окремих випадках має місце навіть розбіжність у наголошенні тієї ж самої граматичної форми...». На важливе значення наголосу при вивченні мови вказує у своїй граматиці О. Павловський (1818). У граматичних працях першої половини XIX ст. терміну «наголос» відповідає «слогоудареніє» («просодія»), в інших джерелах цього періоду – «голосовдар» і «гласовдар». Лише в пізніших посібниках і підручниках (приблизно з другої половини XIX ст.) починається поширення терміна «наголос», і просодія вже не завжди вважається частиною граматики. Наголосові відповідає термін «акцент», який походить з латинської мови (accentus < ad + cantus, що означає – приспів). Звідси виникла й назва науки про наголос – акцентологія, яка зародилася наприкінці XIX ст., а сам термін «акцентологія» вперше у науковий вжиток увів Р. Ф. Брандт.

Значний внесок у розвиток української акцентології зробив Л. А. Булаховський. Ще в 20-ті роки він опублікував цінні розвідки з історії українського наголосу. Підсумком тривалих досліджень закономірностей наголошування слів є посібник Л. А. Булаховського «Український літературний наголос (характеристика норми)»,

що вийшов 1943 р. в м. Уфі (у 1947 р. він був із деякими доповненнями перевиданий). У ньому автор, подаючи в синхронному плані наголошування слів та їх граматичних форм, описав акцентуаційну систему української мови. Ця робота і тепер має теоретичну і практичну цінність при визначенні нормативності наголосу слів сучасної літературної мови, при укладанні словників, вона також дає корисний фактичний матеріал для порівняльно-історичних студій із слов'янської акцентології.

Отже, основи наукового вивчення наголосу української мови закладені ще в працях О. О. Потебні. У працях інших дослідників дожовтневої доби (К. Ганкевича, І. Верхратського, І. Гануша, Є. Тимченка, А. Кримського та ін.) також розглядалися деякі питання наголошування слів різних граматичних груп. Однак ці перші спроби мають здебільшого описовий характер. По-справжньому наукове дослідження наголосу почалося тільки з другої половини XX ст. Воно ведеться у кількох аспектах: 1) вивчення процесу становлення українського наголосу в зв'язку з історичним розвитком мови (З. М. Веселовська, В. Г. Скляренко); 2) дослідження теоретичних питань наголосової системи української мови в порівняльно-історичному плані (Л. А. Булаховський, В. Г. Скляренко); 3) систематизація наголосу літературної мови шляхом вивчення лексикографічних джерел, мови творів письменників, усного літературного мовлення (Л. А. Булаховський, З. М. Веселовська, А. П. Білоштан, В. М. Винницький); 4) характеристика системи українського акцентування, аналіз закономірностей наголошування різних частин мови (Л. А. Булаховський, В. М. Русанівський, М. М. Пилипський, Л. Л. Гумецька, І. М. Керницький, В. М. Винницький, Г. Х. Щербатюк, Н. Ф. Клименко, О. В. Романченко, М. І. Погрібний та ін.); 5) пояснення лексико-граматичних (розрізнювальних) функцій наголосу (В. М. Винницький); 6) експериментальне дослідження словесного наголосу (І. О. Бровченко); 7) висвітлення деяких питань діалектного наголосу (П. П. Чучка, І. Г. Матвіяс, Г. П. Клепикова, А. Д. Очеретини, Д. Г. Бандрівський, Я. О. Пура та ін.). Важливе значення для вивчення української акцентології мають дослідження російських учених (Л. Л. Васильєва, О. О. Шахматова, С. П. Обнорського, В. М. Ілліча-Світича, А. А. Залізняка, В. В. Колесова, В. А. Редькіна, М. К. Пирогової, В. Л. Воронцової та ін.), які в своїх працях, аналізуючи особливості наголошування слів східнослов'янських мов, наводять значну частину й українського матеріалу.

Цінною є праця В. М. Винницького «Наголос у сучасній українській мові» (1984), в якій аналізуються акцентаційні особливості наголошування самостійних і службових слів.

Протягом 1995–2007 рр. у видавництвах «Вища школа», «Освіта», «Либідь», «Літера», «Ленвіт», «Академія» вийшла велика кількість книг фундаментального дослідження «Вступ до мовознавства», «Загальне мовознавство», «Сучасна українська літературна мова», «Методика навчання української мови в загальноосвітніх навчальних закладах», «Рідна мова», «Словники-довідники», «Довідник з сучасної української мови», в яких дослідники Н. І. Тоцька, А. О. Білецький, С. І. Головащук, О. М. Біляєв, В. С. Вашуленко, М. І. Пентилюк, М. Я. Плющ, Л. І. Мацько, М. П. Кочерган, Ю. А. Карпенко, С. В. Семчинський, В. В. Лобода, Л. Ю. Шевченко, С. О. Караман, О. В. Караман, З. П. Бакум, О. М. Горошкіна порушують проблеми, присвячені характеристиці закономірностей українського акцентування.

Фонетична природа наголосу української мови

Характеристика наголосу за фонетичною природою	Характеристика наголосу за ознаками	Приклади
Кількісний (довготний, квантитативний) від лат. *quantitativus* – кількісний)	Виділення складу більшою тривалістю звучання. Наявний у тих мовах, де немає розрізнення довгих і коротких голосних	*мрі́-я-ти* *му-дрість*
Якісний	Наголошені складотворчі голосні вимовляються чітко, виразно, не змішуються у вимові із сусідніми звуками: [$е^и$], [$и^е$], [$о^у$]	Порівняйте: *весни* і [$ве^и$-сна́], *голуб* і [$го^у$-луб-ка], *зимно* і [$зи^е$-ма]
Динамічний (силовий)	Наголошений складотворчий звук вимовляється з більшою напруженістю артикуляції і більшим напором видихуваного повітря	*ле-кція* *не-бо* *ро-ди́-на*

Характеристика наголосу в різних мовах

У більшості мов один із типів наголосу переважає, але є й елементи іншого типу.

У німецькій мові динамічний наголос поєднується з тонічним. У норвезькій, шведській, литовській, латиській, сербській мовах підвищення тону супроводжується посиленням голосу.

Постійний (фіксований) наголос властивий, наприклад, французькій, вірменській, узбецькій мовам (завжди на останньому складі), також чеській, ісландській, естонській (на першому складі), польській, грузинській, малайській (на передостанньому складі).

У деяких мовах постійний наголос стає малопомітним, наприклад, чеський наголос ледве відчувається. Те саме можна сказати про французький наголос.

Зміна висоти в межах складу в ряді мов служить для виділення наголосу. Наголос такого типу називається музичним. Такий наголос властивий сербохорватській, литовській, шведській, норвезькій, японській, корейській, словенській мовам. Оскільки висота наголошуваного складу може змінюватися по-різному, то одна мова має, як правило, кілька типів музичного наголосу. Корейській мові властиві два типи позиційно зумовленого музичного наголосу – висхідний і спадний.

Музичний наголос буває *політонічним:* наголошений склад може мати різні інтонації. Політонія була в давньогрецькій мові та санскриті, а також, очевидно, в індоєвропейській прамові. ***Висхідний*** наголос називають **акутованим** (від лат. *acutus* – різкий, гострий), а ***низхідний*** – **циркумфлексним** (від лат. *circumflexum* – вигин).

Рефлексами цих наголосів в українській мові є те, що в давніх словах, де був висхідний наголос, нині наголос ***нерухомий*** (*горох – гороха – горохом; береза – берези – березою*), а де був низхідний – ***рухомий*** (*ліс – ліси, нога – ноги, рука – руки, стіл – столом*) (*За М. Кочерганом і Ю. Карпенком*).

Характеристика наголосу в українській мові. В українській мові наголос вільний (різномісний), бо він позиційно не закріплюється за певним складом, а може падати в різних словах на будь-який склад. Наприклад: *один, добре, боротьба.*

Словесний наголос української мови буває **нерухомий** і **рухомий**. **Нерухомим** він вважається тоді, коли в усіх формах певного слова наголошується той самий склад (морфема): *збірник, збірника, збірником, ...; збірники, збірників* і т. д.; *товпитися, товпишся, товпиться, товпляться* і т. д. Якщо ж у різних формах одного й того ж слова наголос змінюється (переміщується), то в таких випадках він кваліфікується як **рухомий**: *автор, автора,* але *автори, авторів* і т. д.; *писати, пишу, пишеш, пишемо, писав* і т. д. Проте поняття нерухомого й рухомого наголосу з погляду фонетичного і морфологічного не завжди збігається. Так, із фонетичного погляду наголос є рухомий тоді, коли він припадає на різні склади відповідних форм одного слова, у той час як з погляду морфологічного наголос вважається рухомим лише тоді, коли наголошуються різні морфеми. Якщо наголос пересувається в межах однієї й тієї ж морфеми, то він є рухомим тільки з фонетичного погляду. Такі випадки в українській мові, як і в інших східнослов'янських, не часті. Вони відомі в кількох трискладових іменниках середнього роду з акцентованим першим складом, у яких у відмінкових формах множини наголос переходить на другий склад кореня: *дерево – дерева, дзеркало – дзеркала, колесо – колеса, озеро – озера, черево – черева.* Наголос переміщається в межах кореня і в деяких повноголосних формах іменників жіночого роду з флективним наголошуванням в однині, крім знахідного відмінка, де в більшості з них наголос відтягується на перший склад кореня. Такі іменники і в множині вживаються з наголосом па першому складі кореня і який лише в родовому відмінку пересувається на другий склад кореня: *борода – бороди, борід, бородам* і т. д.; *борона – борони, борін, боронам* і т. д.; *голова – голови, голів, головам* і т. д.; *сковорода – сковороди, сковорід, сковородам* і т. д.; *сторона – сторони, сторін, сторонам* і т. д.; *череда – череди, черід, чередам* і т. д.

Різномісність і рухомість наголосу пов'язані з процесом історичного розвитку української мови, а саме: значними змінами у фонетичному складі слів, зокрема занепадом зредукованих голосних, розвитком повноголосних форм та ін.

Багатоскладові слова, а особливо складні, крім **основного** наголосу, можуть мати ще й **додатковий**, або **побічний**, що характеризується меншою силою. Він також позначується при потребі спеціальним значком, наприклад: *дванадцятикутник, аерогеофізичний, вуглепостачальник.* Деякі складні слова (вони звичайно пишуться через дефіс) мають два головні наголоси, наприклад: *клініко-діагностичний, кераміко-металевий.*

Функції наголосу

Наголос має фонологічне значення. Він виконує **конститутивну, ідентифікаційну, синтагматичну, стилістичну, диференційну** та **парадигматичну** (*словорозрізнювальну* і *формозрізнювальну*) функції.

Основною функцією словесного наголосу є **конститутивна**, тобто фонетичне об'єднання звуків у слово: навколо наголошеного складу групуються ненаголошені.

Під наголосом голосні звуки чуються чітко і виразно, поза наголосом деякі з них змінюють свою кількість і якість. Кожне повнозначне слово, як відомо, має своє постійне наголошування, тобто наголос є індивідуальною (зовнішньою) ознакою слова і його форм. Якщо деякі слова навіть і функціонують у літературному мовленні з дублетним акцентуванням, то один із цих наголосів є **основним**, більш уживаним (у словниках він ставиться на першому місці), а другий – **паралельним, допустимим**. Службові слова (інколи й деякі самостійні, наприклад, односкладові займенники та ін.) у потоці мовлення не наголошуються, а передають, як правило, свій наголос повнозначному слову.

Наголос – спосіб вимови слова, важливий засіб створення фонетичної цілісності, фонетичної єдності слова. Цю функцію наголос виконує незалежно від того, фіксується він на будь-якому складі, на будь-якій морфемі, чи ні, рухомий він чи нерухомий. Конститутивна функція покладена в основу всіх інших функцій словесного наголосу.

Парадигматична функція притаманна слову як елементу системи мови. Вона характеризує окремі слова і класи слів щодо їх протиставлення одне одному. Парадигматичний аспект є і в конститутивній функції. Він виявляється у протиставленні наголошених повнозначних слів, самостійних у акцентному відношенні, ненаголошеним службовим, що підпорядковуються з погляду акцентної організації сусіднім самостійним словам.

У мовах з різномісцевим наголосом, відповідно, і українській також, наголос у повнозначних словах є прикметою окремого слова чи класу слів і виконує таким чином **словорозпізнавальну** функцію. Це досить важлива функція словесного наголосу, завдяки якій наголос служить одним із формальних засобів системної організації лексики. Наприклад, різномісцевий наголос служить засобом розмежування слів з однаковим фонемним складом і виконує смислорозрізнювальну функцію: *мука – мука, атлас – атлас* і форморозрізнювальну: *води – води; викликати – викликати.*

Синтагматична функція – це та функція, яка завжди наявна в мовленнєвому ланцюжку. До синтагматичної функції словесного наголосу можна віднести і слововидільну.

Слововидільну функцію виконує наголос повнозначних слів. Однак, оскільки службові слова щодо акцентної організації приєднуються до повнозначних, то наголос виділяє не саме повнозначне слово, а фонетичне слово (повнозначне слово з енклітиками та проклітиками).

В українській мові, як і в інших східнослов'янських, наголос може бути предметом вивчення і фонетики, і морфології. З фонетичного погляду він падає на якийсь певний склад слова, з морфологічного – на морфему, тобто це означає, що в структурі певної морфеми цього слова (словоформи) є наголошений склад. При характеристиці акцентуаційних особливостей частин мови вживаються терміни: *кореневий* (накореневий), *префіксальний, суфіксальний* і *флективний* наголос, а при акцентуаційному аналізі словоформ повнозначних (відмінюваних) частин мови – такі терміни, як *наоснóвний* і *флективний* наголос.

Якщо за допомогою наголошування розрізняється і лексичне, і граматичне значення слів, що збігаються за своїм фонемним складом, то в таких випадках наголос виконує *семантико-граматичну* функцію. Це здебільшого буває тоді, коли графемно

ідентичні слова належать до різних морфологічних класів: *мукй – мýки, зáмок – замóк, áтлас – атлáс, тýга – тугá, прáва – правá.*

У фразі, отже, значеннєва, граматична та семантико-граматична диференціація фонемно однакових слів здійснюється за допомогою не тільки контексту, а й наголосу. Ось чому й у контексті роль наголосу завжди є значною, часом навіть провідною у вираженні думки і забезпеченні комунікації. Тим більше, що інколи можливі конструкції, які спричиняються до двозначності у фразі. Наприклад, у реченнях: *Чи бачили ви такий **замок?**; Я не бачив цього **кулика**; Як мені набридло це **варення*** незрозуміло, з якою семантикою вжито слова *замок* (фортеця чи пристрій для замикання), *кулик* (снопик чи птах), *варення* (процес чи продукт). Тому в таких випадках відповідні слова спеціально позначаються наголосами.

Словесний наголос виконує ще й **стилістичну функцію**, коли він, будучи поставлений автором у тексті, несе певне функціонально-стилістичне навантаження. При цьому слово з цим наголосом (а він буває, як правило, змінений, деякою мірою незвичний) набуває якогось стилістичного забарвлення. Ось, приміром, яку функцію виконує поставлений письменником наголос у реченні – *Ах. Я й забула, що ви тут головний спец... **знáвець**, – навмисне поставила наголос на «я», щоб показати, що вжила обрубане слово* (П. Загребельний).

Незважаючи на зміну місця наголосу в багатьох словах у зв'язку із словозміною і словотворенням, в українській мові наголошування характеризується сталою системою і яскраво вираженими закономірностями. **Нормативне** наголошування є необхідною ознакою культурного й грамотного мовлення (*За В. Винницьким*).

Основні закономірності в наголошуванні слів української мови

Система наголошування в українській мові досить складна. Тому у випадках сумніву слід звертатися до словників.

Разом із тим спостерігаються і деякі закономірності в наголошуванні слів.

1. Віддієслівні іменники середнього роду на ***-ання***, у яких більше двох складів, мають наголос, як правило, на суфіксі: *навчáння, завдáння, запитáння, читáння визнáння, видáння, пізнáння, послáння.*

Але є й відхилення від цього правила: *облáднання* (набір механізмів тощо), *нéхтування, бíгання, кóвзання.*

2. Наголос у багатьох іменниках жіночого роду із суфіксом ***-к(а)*** у множині переходить на закінчення – *вказíвка – вказівкú, учúтелька – учителькú, ластíвка – ластівкú, гóлка – голкú, пúсанка – писанкú;* але: *родúчка – родúчки, сусíдка – сусíдки, верхíвка – верхíвки.*

3. У багатьох двоскладових прикметниках наголос падає на закінчення: *вузькúй, кружнúй, легкúй, липкúй, мілкúй, низькúй, новúй, нуднúй, піснúй, різкúй, сипкúй, скучнúй, стійкúй, стічнúй, страшнúй, твердúй, тіснúй, тонкúй, труднúй, тяжкúй, черствúй, чіткúй, чуткúй, шкільнúй.*

У прислівниках, утворених від таких прикметників, наголос падає на перший склад: *вýзько, лéгко, мíлко, нýдно.*

У дієсловах перший склад закінчень ***-емо***, ***-имо***, ***-ете***, ***-ите*** не наголошується: *несемо́, несете́* (а не *несе́мо, несе́те*); *ідемо́, ідете́* (а не *іде́мо, іде́те*); *підемо́, підете́, будемо́, будете́; гуркочемо́, гуркочете́; гуркотимо́, гуркотите́; залишимо́, залишите́.*

Треба запам'ятати наголос у таких словах: *аге́нт, бюлете́нь* (множина: *бюлете́ні*) *кулінарія, випадок, глядач, діалог, докуме́нт, засуха, монолог, ім'я, каталог, некролог, експерт, жеврі́ти, квартал, кілометр, колія, компроміс, кропива, мере́жа, одинадцять, ознака, оптовий, партер, пасквіль, пеня, пере́пис, пере́пустка, піна, предмет, приятель, приятелька, разом, рукопис, середина, сільськогосподарський, спина, співробітник, титульний, урочистий, феномен, цеме́нт, центнер, черговий, чотирнадцять, шофе́р* (За І. Ющуком).

■ Транскрипція і транслітерація

Засоби орфографії не повністю передають вимову окремих звуків. Більше того, не кожен звук має відповідник у вигляді окремої графеми.

Для фіксації реального звукового складу слів використовують спеціальну систему знаків, основний принцип якої полягає в тому, що кожному звукові відповідає тільки за ним закріплений графічний знак.

Для транскрипції в українському мовознавстві звичайно використовуються літери українського алфавіту та додаткові (діакритичні) знаки. Ця система літер разом з додатковими знаками називається **фонетичним алфавітом**. До фонетичного алфавіту не входять літери *я, ю, є, ї, щ, ь*. Натомість у ньому використовуються й деякі додаткові літери: [j], [v] тощо.

Запис усного мовлення за допомогою фонетичного алфавіту на основі звукового принципу називається **фонетичною транскрипцією** (лат. *transcriptio* – переписування).

Часто у фонетичних транскрипціях використовують латинський алфавіт із системою додаткових знаків, проте існують і фонетичні транскрипції на базі алфавітів окремих мов або кількох мов.

З науковою метою використовують систему транскрипції на основі латинського алфавіту, прийняту Міжнародною фонетичною асоціацією і вперше опубліковану у 1908 р.

Транслітерація – це якомога точніше передавання переважно власних назв однієї мови графічними засобами іншої. Транслітерація в наш час набула особливо важливого значення у зв'язку з активізацією міжнародних офіційних та особистих контактів. Труднощі транслітерації полягають у тому, що, по-перше, фонологічні системи різних мов не відповідають одна одній, і, по-друге, у кожній мові своя графіка, свої правила читання окремих букв і буквосполучень.

Транслітерація завжди великою мірою умовна й приблизна.

Транслітерацію використовують головним чином у міжнародних телеграмах і бібліотечній справі, на початковому етапі вивчення іноземної мови. Наявність різних правил практичної транскрипції зумовлює появу різних варіантів. Речення: *Я хочу навчитися говорити (читати, писати) по-німецьки* можна записати графічними засо-

бами української мови, наприклад: *Ich will deutsch sprechen (lesen, schreiben) lernen* – *Іхь віль дойч шпрехен (лезен, шрайбен) лернен.*

Вимога транслітерації – якомога точніше передати звучання і зберегти графічні особливості слова, проте усе це не завжди легко врахувати.

Основні вимоги до фонетичної транскрипції

- кожен звук повинен мати свій особливий знак, який позначається літерами алфавіту української мови з використанням додаткових знаків;
- кожен знак повинен завжди вживатися тільки в одному значенні, тобто завжди означати тільки один який-небудь звук;
- система повинна давати можливість позначати якимось одним спільним додатковим знаком цілий ряд звуків, що мають одну спільну додаткову ознаку, тобто вживати єдині додаткові позначки.

Діакритичні знаки, що використовуються у фонетичній транскрипції

- вертикальна риска (акут) – [ˈ] – після голосного або над голосним позначає головний наголос: [лупа];
- скісна риска – [′] – після приголосного – м'якість приголосного: [с′іл′];
- апостроф – ['] – після приголосного – напівпом'якшену вимову приголосного, що позначається також крапкою над буквою [˙]: [ч'іп];
- двокрапка – [:] – після приголосного – подовжену вимову приголосного: [жи-т′:а], що позначається також рискою [¯] над буквою, наприклад [зна-н̄а];
- дужка – [˘] – над *у* або *і* чи під ними – нескладотворчу вимову голосних: [леў], [краĭ], [ўки-ну-ти], [ĭде];
- крапка – [˙] – перед знаками голосних – і-подібний призвук після м'яких приголосних: [л′˙у-ди];
- крапка – [˙] – після знаків голосних – і-подібний призвук перед м'яким приголосним: [ла˙н′];
- дві крапки – [¨] – над знаками голосних – і-подібний призвук на початку і в кінці голосних між м'якими приголосними: [л′ӱ-т′іс′т′];
- коло – [°] – під літерою або над нею – складотворчий характер приголосного: [кадр̊], [сеи-местр̊];
- коло – [°] – після літери вгорі – лабіалізація: [д°о-за], [к°у-ри];
- пташечка – [^] – над літерою – закрита вимова звука: [со̂-б'і];
- пташечка – [˄] – під літерою – часткове оглушення сонорних або дзвінких приголосних: [м̬сти-ти], [беи-з̬пе-чниĭ];
- пташечка – [ˇ] – після знаків носових приголосних – часткова назалізація: [нˇа-д′і-ја];
- дві пташечки – [ˇˇ] – після і перед носовим приголосним – назалізація: [нˇаˇм];
- скісна риска (нахил уліво) – [ˋ] – над голосним – побічний наголос: [сіл′с′когосподарс′киĭ];

- вертикальна риска – [ˈ] – перед наголошеним складом – наголос акцентної групи: [поп'ідˈлісом];
- дві вертикальні риски – [ˈˈ] – перед наголошеним складом – синтагматичний наголос: [со́нцеи|пеичé неиˈˈстерпно];
- дві скісні риски – [″] – над наголошеним складом – логічний наголос: [ви́слухаї мою́ думку];
- вертикальна лінія – [|] – звичайна пауза: [реиве та сто́гне | д'н'іпр шиеро́киі];
- дві вертикальні лінії – [||] – тривала пауза: [бууˇ пи́шниі трауˇне́виї ве́ч`ір ||]

Додаткові букви, що використовуються у фонетичній транскрипції

Злиті звуки (***африкати***) позначаються двома з'єднаними дужкою літерами, що відповідають частинам складних звуків: [дж], [дз], [дз']. Для позначення африкат [дж], [дз] існують також спеціальні лігатури – [ǆ], [ʒ] і [ʒ']:[джи-г'іт], [дзен'к], [дз'об], [ʒи-га], [бǆо-ла].

Губно-зубний [в] передається латинською [v]: [v'i-теир]; а губно-губний – латинською літерою [w]: [wа-за].

Щілинний звук [г] – літерою г, а зімкнений [ґ] – ґ.

Звук [й] – літерою j (перед голосними) і літерою ї̆ (після голосного): [ja], [гаї̆].

Нечітку вимову ненаголошеного [е] – знаком [еи]: [кеина́ф]; нечітку вимову ненаголошеного [и] – знаком [ие]: [зиемови́к]; нечітку вимову ненаголошеного [о] – знаком [оу]: [зоузул'а].

Фонетична транскрипція

Щоб якнайточніше передати всі відтінки вимови у записуваному тексті, використовують фонетичну транскрипцію, так зване звукове письмо. Фонетична транскрипція відома ще з XVI ст. Зародилася вона у Франції, де її автором був учений Мегре (1545), а пізніше й англійські вчені Сміт (1568), Гарт (1569), Пуллокар (1580) запропонували свої системи звукового письма.

В основі фонетичної транскрипції був латинський алфавіт і система діакритичних (розрізнювальних) знаків.

У другій половині XIX – на початку XX ст. з'являється цілий ряд систем наукових транскрипцій, запропонованих ученими різних країн. Так, у 1855 р. археолог та історик Ріхард Лепсіус, вивчаючи старовинні тексти, склав систему фонетичної транскрипції, у якій за допомогою різних діакритичних знаків виражались такі відтінки у вимові звуків, як довгота, огублення, пом'якшення тощо.

У 1881 р. було створено Міжнародну фонетичну асоціацію, яка до 1888 р. виробила міжнародний фонетичний алфавіт (МФА) на основі латинського. Українські вчені О. Проп та І. Зілинський застосували цей алфавіт з деякими додатками грецьких та слов'янських літер для опису українських приголосних.

На основі українського алфавіту систему фонетичної транскрипції спочатку побудував мовознавець М. Наконечний, пізніше В. Кулик та М. Івченко внесли свої доповнення.

У 1962 р. при Інституті мовознавства АН УРСР була створена спеціальна комісія у справі транскрипції. Вона виробила конкретні рекомендації щодо фонетичної і фонематичної транскрипцій.

Запис будь-якого слова за допомогою фонетичного алфавіту на основі звукового принципу зветься **транскрипцією**.

Спосіб запису живої мови, при якому з можливою точністю передається кожен звук з усіма його відтінками, називається **фонетичною транскрипцією**.

Зразок запису тексту фонетичною транскрипцією

Орфографічний запис

Українці в країнах Західної Європи

У країнах Західної Європи мешкає понад мільйон українців. Найбільша кількість – 500 тис. – у Польщі, на своїх етнічних землях, які внаслідок територіальних поділів України після світових воєн відійшли до Польщі. До 250 тис. українців мешкає в Румунії, це нащадки українських козаків із Задунайської Січі (*Із журналу*).

Спрощений фонетичний запис

[україн′ц′і ўкраїнах західноі єўро́пи]

[українах зах’ідноі єўро́пи ме́шкає понад м’іл′йо́н україн′ц′іў || найбіл′ша к’іл′к’іст′ | піатсот тис′ач | упол′шч’і | насwо́іх етн′ічних зе́мл′ах | йак’і ўнасл′ідок теиритор′іал′них под′іл′іў україни | піс′л′я сv’ітових wойен | v’ід′ї шли допол′шч’і || до дv’іс′т′і піатдеис′ат тис′ач україн′ц′іў ме́шкає ўрумун′іі | ценашчадки україн′с′ких козакіў із:адунаїськоі с′іч’і||]

Послідовність розбору

З’ясувати відповідність між звуками і буквами; поділити слово на склади, вказавши, який з них відкритий/закритий, прикритий/неприкритий; визначити його структуру і позначити наголошений склад у двохскладових і багатоскладових словах, наприклад: *зібраність* – [з′і-бра-н′іс′т′]; назвати звуки, що входять до будови аналізованого слова й охарактеризувати їх.

Зразок деталізованого фонетичного розбору слова

Підщепа – [п’ід-шче-па]. Схема складу: [ГVД (1-0-1)]-[ГГV (2-0)]-[ГV (1-0)].

У слові *підщепа* три склади (перший прикритий/закритий, ненаголошений, належить до IV типу; другий відкритий/прикритий двома приголосними звуками, наголошений, належить до V типу; третій прикритий/відкритий, ненаголошений, належить до III типу), 7 букв і 8 звуків. Повної відповідності між буквами і звуками немає, оскільки буква **щ** завжди передає два звуки [шч]. Перший склад передано складовим принципом графіки, бо перша літера **п** не позначає першого звука [п’], вона разом з **і**, **д** передає звукосполучення [п’ід]. Другий і третій склади передано на письмі фонематичним принципом графіки, проте із відхиленнями від фонематичного принципу графіки передано звукосполуку [шч] у другому складі через букву **щ**. (Про співвідношення між буквами і звуками йдеться у розділі «Графіка»).

Характеристика звуків

П – [п’] – приголосний: 1) за участю голосу і шуму – *шумний, глухий*; 2) за місцем творення – *губний (губно-губний)*; 3) за способом творення – *зімкнено-проривний*

(вибуховий); 4) за наявністю або відсутністю пом'якшення – *напівпом'якшений*; 5) за акустичним або слуховим вираженням – *неносовий*; 6) за ступенем напруження мовних органів – *напружений*; 7) за наявністю або відсутністю корелятивної пари – *глухий приголосний* [п'] *утворює співвідносну за дзвінкістю пару* [б']; 8) за слуховим сприйняттям – *приголосному* [п'] *не властива зазначена диференційна ознака*.

і – [і] – *голосний*. 1) за участю губ – *нелабіалізований*; 2) за ступенем підняття язика – *високого підняття*; 3) за місцем артикуляції – *переднього ряду*; 4) за ступенем відкритості ротової порожнини – *вузький (закритий/відкритий), напружений*.

д – [д] – *приголосний*: 1) *шумний, дзвінкий*; 2) *передньоязиковий (верхньозубний* або *апікальний)*; 3) *зімкнено-проривний*, або *вибуховий (миттєвий)*; 4) *твердий*; 5) *неносовий*; 6) *ненапружений*; 7) приголосний дзвінкий [д] утворює співвідносну пару за глухістю [т].

щ – [шч] – [ш] – *приголосний*: 1) *шумний, глухий*; 2) *передньоязиковий (ясенний* або *какумінальний)*; 3) *щілинний*, або *фрикативний*; 4) *твердий*; 5) *шиплячий*; 6) *напружений*; 7) має корелятивну пару за дзвінкістю – [ж].

ч – [ч] – *приголосний*: 1) *шумний, глухий*; 2) *передньоязиковий (ясенний* або *какумінальний)*; 3) *зімкнено-щілинний*, або *африката*; 4) *твердий*; 5) *шиплячий*; 6) *напружений*; 7) має корелятивну пару за дзвінкістю – [дж].

е – [е] – *голосний*: 1) *нелабіалізований*; 2) *середнього підняття*; 3) *переднього ряду*; 4) *широкий (відкритий), напружений*, оскільки наголошений.

п – [п] – приголосний: 1) *шумний, глухий*; 2) *губний (губно-губний)*; 3) *зімкнено-проривний (вибуховий)*; 4) *твердий*; 5) *неносовий*; 6) *напружений*; 7) *глухий приголосний* [п] *утворює співвідносну за дзвінкістю пару* [б].

а – [а] – *голосний*: 1) *нелабіалізований*; 2) *низького підняття*; 3) *заднього ряду*; 4) *широкий (відкритий), ненапружений*.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Назвіть першу у вітчизняному і слов'янському мовознавстві монографію з питань акцентології. Хто її автор?
2. Як називається розділ мовознавства, в якому вивчається система словесних наголосів?
3. Розкрийте зміст поняття *акцентологія*.
4. Що називається словесним наголосом?
5. Схарактеризуйте фонетичну природу українського наголосу.
6. На яких аспектах визначення наголосу зосереджують увагу українські дослідники М. Ф. Наконечний і Н. І. Тоцька?
7. Стисло розкрийте історію вчення українського наголосу.
8. Назвіть автора словника-довідника «Складні випадки наголошення».
9. Схарактеризуйте наголос у західно- і південнослов'янських мовах, а також в одній з іноземних мов, яку ви вивчаєте.
10. На який склад у відомих вам мовах може падати наголос? На який склад в українській мові може падати наголос?
11. Який у межах окремого слова наголос є постійним, а який – рухомим? Наведіть приклади.
12. Які функції виконує словесний наголос?

13. Який наголос називається головним і який побічним?
14. Встановіть значення слів *брóня* і *броня́*.
15. Чи простежується закономірність у наголошуванні іменників із суфіксом **-ак-** (**-як-**) у називному відмінку однини і множини: *співак–співаки, моряк–моряки*? Наведіть приклади (три-п'ять слів).
16. Чи простежується закономірність у наголошуванні слів з іншомовним суфіксом **-ер-**? Наведіть приклади.
17. Чи простежується закономірність у наголошуванні слів типу *картоплина, хатина; давнина, старовина; Київщина, Кіровоградщина*?
18. Назвіть закономірність у наголошуванні іменників жіночого роду із суфіксом **-иц-**(**я**): *льотчиця (льотчик), помічниця (помічник), трудівниця (трудівник)*.
19. Наведіть приклади слів, у яких у непрямих відмінках наголос переходить з основи на закінчення.
20. Яка закономірність простежується у наголошуванні числівників 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19; 50, 60, 70, 80?
21. Назвіть основні закономірності в наголошуванні слів.
22. Які закономірності покладено в основу формування ритмічної структури слова?
23. Хто вперше вивів формулу ритмічної структури п'ятискладового українського слова?
24. Розкрийте зміст понять *ініціаль, фіналь, дистрибуція*. Наведіть приклади.
25. Що називається фонетичним алфавітом, фонетичною транскрипцією, транслітерацією?
26. Які вимоги ставляться до фонетичної транскрипції?

ЧЛЕНУВАННЯ МОВНОГО ПОТОКУ

Сегментні і суперсегментні одиниці фонетики

Звукові одиниці фонетики діляться на: **сегментні** (лат. *segmentum* – відрізок) і суперсегментні (лат. *super* – зверху, над + *segmentum*).

Сегментними одиницями називають такі, які розміщені в лінійній послідовності. Мовлення становить потік звуків, звуковий ланцюг, який членується на відрізки, окремі одиниці, що виділяються різноманітними фонетичними засобами. Такими одиницями є **звук, склад, фонетичне слово, фонетична синтагма, фраза.** Базою для їх виділення служать передовсім смислові зв'язки.

Звуки вимовляються один за одним і вважаються найменшою сегментною одиницею. Зі звуків складаються більш складні сегментні одиниці. Кожна наступна за величиною складається з дрібніших: *склад – зі звуків, фонетичне слово – зі складів, фонетична синтагма – із фонетичних слів, фраза – із синтагм.* Це стає можливим завдяки **суперсегментним** одиницям, які нашаровуються на сегментні та об'єднують їх у єдине ціле. Такі одиниці забезпечують звукову цілісність слова. До суперсегмент-

них одиниць належать **наголос** та **інтонація.** Якщо сегментні одиниці (наприклад, звуки) можуть бути виділені з крупніших одиниць і вимовлятися окремо, то суперсегментні одиниці вимовлятися окремо не можуть.

Склад – і сегментна, і суперсегментна одиниця. Склад як *сегментна одиниця* – це послідовність звуків, а як *суперсегментна* – єдність складового і нескладового звуків. Завдяки словесному наголосові склади об'єднуються у фонетичні слова. Синтагматичний наголос та інтонація об'єднують фонетичні слова в синтагми (такти). Інтонація і фразовий наголос сприяють об'єднанню синтагм у фрази.

Мовець може розділити слова на склади (наприклад, *лін-гві-сти-ка),* хоча в природному, звичайному мовленні слово не ділиться ні на склади, ні на звуки. Виділення звуків у словах може виконуватися лише для лінгвістичного аналізу та з методичною метою.

Одиниці просодичної або тонічної підсистем називають *просодемами*, чи *тонемами.*

Просодія – система вимови наголошених і ненаголошених, довгих і коротких складів у певній мові.

Мови, які використовують тони для розрізнення смислу, називаються **політонічними** (литовська, латинська, шведська, норвезька, словенська, сербсько-хорватська, а також китайська, в'єтнамська, тайська, бірманська, африканські мови). В українській мові словесний наголос невід'ємний від слова і виконує не лише конститутивну, а й дистинктивну функції.

Опорна схема

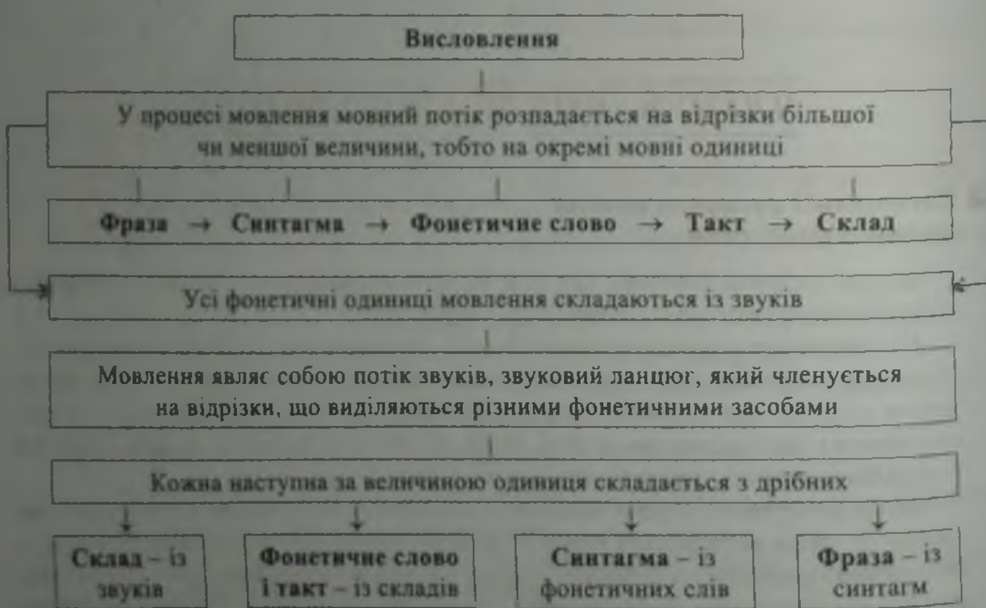

Увага! Склад у мовленні на звуки не членується.

Фраза

Фраза – найбільш вимовна одиниця. Це відрізок мовлення, що характеризується смисловою завершеністю, синтаксично-фонетичною цілісністю й інтонаційною оформленістю, обмежений двома досить тривалими паузами.

Фраза відповідає відносно завершеному висловленню і співвідноситься з реченням. Фраза – фонетична одиниця, а речення – граматична, вони належать до різних ярусів мови. В одному складному реченні може бути дві фрази. Наприклад: *Замовкніть всі // великий час прийшов //* (О. Олесь). Одне складне речення може відповідати й одній фразі: *Гроза минула, і пахучі квіти всі в краплинах //* (М. Рильський). Від членування на фрази залежить смисл висловлення.

Фрази мають різну тривалість: у монологах вони довгі, у діалогах – короткі.

Межі між фразами на письмі позначаються двома вертикальними рисками.

Смисловий чинник у процесі членування мовленнєвого потоку

У вимовному та слуховому планах відрізок мовлення між паузами – єдине неподільне ціле, елементи якого тісно переплітаються, перехрещуються в результаті коартикуляції, що без апелювання до смислу не членуються на більші чи менші фонетичні одиниці. Тому, коли ми слухаємо незнайому мову або чуємо незнайомий вислів, як, наприклад, у поетичних рядках Д. Білоуса «*шені чіриме*», ми не в змозі розчленувати відрізок між паузами ні на окремі фрази, ні на окремі такти, ні на окремі склади. Якщо текст надруковано незнайомою мовою, ми його членуємо механічно, за аналогією до рідної мови, не розуміючи змісту. Свідоме членування стає можливим лише за умови володіння мовою, коли стає можливою опора на смисл, на контекст, на фонетичні, семантико-граматичні і фонологічні закономірності певної мови. Знання фонетики, фонології, граматики і, відповідно, володіння правилами побудови та сполучування макро- і мікроодиниць уможливлює розчленування граматично правильної фрази на *синтагми, фонетичні слова і морфеми*. У звичайних умовах, коли співбесідникам відомі і граматичні, і лексичні значення слів, вплив смислового чинника настільки великий, що окремі порушення звукової та складової структури слова у складі висловлювання можуть бути не поміченими, наприклад: *пужар, базарь, бурак, перший рад* замість *пожежа, базар, буряк, перший ряд*. Мовець-нефахівець, вживаючи ті чи інші діалектні слова в певних регіонах, вважає їх нормативними.

Синтагма

Фраза членується на менші одиниці – синтагми.

Синтагма – відрізок усного мовлення, що виділяється в межах фрази як певна інтонаційно-смислова єдність. Синтагма вичленовується із фрази короткими паузами, наголосом, мелодикою змісту висловлювання. Наприклад: *Скинути з плечей / і віддати останню сорочку // ще залишитися живим // а скинути сорочку духу / віддати свою душу / самознищитись //* (Б. Харчук). На письмі синтагма позначається однією вертикальною рискою. *На останнє слово синтагми завжди падає синтагматичний*

наголос, якому підпорядковані інші, слабші наголоси. Синтагму може становити одне або кілька слів. Кількість синтагм у фразі не є незмінною. Залежно від темпу мовлення та від змісту те саме речення може становити одну синтагму або кілька. Наприклад, фразу *Студенти уважно слухають лекцію* можна розчленувати на синтагми по-різному: ***Студенти*** */ уважно / слухають лекцію;* ***Студенти уважно слухають*** */ лекцію.* Але не можна цю фразу розчленувати так: *Студенти / уважно слухають лекцію.* У деяких випадках варіанти членування на синтагми можуть помітно змінювати зміст фрази. Порівняйте: ***Ставайте*** */ тут вам буде видно;* ***Ставайте тут*** */ вам буде видно.* Фраза *Їхати не можна чекати,* якщо її не поділити на синтагми, буде позбавлена змісту.

Питання про членування фрази на синтагми розглядали Л. В. Щерба, І. А. Бодуен де Куртене, Л. Р. Зінгер, Є. К. Тимченко, О. Б. Курило, Н. І. Тоцька. *Синтагму* вони розглядали як групу слів або одне слово, що презентує смислове ціле для певного контексту або ситуації у процесі мовлення.

Синтагма виконує дві функції: *фонетичну* й *семантичну.* На думку Л. В. Щерби, синтагма наділена фонетичною єдністю, забезпечується фонетичною інтонацією і обумовлена смислом, значенням, яке мовець вкладає у висловлення відповідним фонетичним оформленням (синтагматичним наголосом).

Що ж до смислової функції, то синтагма конкретизує, уточнює або змінює зміст висловлювання, надає змістові різних відтінків. У реченні синтагма співвідноситься з групою підмета та присудка. Наприклад: *Народна мудрість / давно завважила / де ростуть верби / там чисті джерела води //* (О. Стороженко). Те саме речення на синтагми можна ділити по-різному, але не довільно.

Такт

Такт – це частина синтагми, об'єднана одним наголосом. Такт може збігатися зі словом і може включати кілька слів. Короткі, неповнозначні слова не мають свого наголосу й приєднуються до наголошеного слова. Наприклад, фраза *Сивоокові гаразд відоме було відчуття: якщо створене тобою здавалося зроблене кимось іншим – набагато здібнішим за тебе, коли сам дивувався і не вірив, що то твоя праця, – отоді й був справжній успіх* (П. Загребельний), у якій 31 слово, розпадається на 10 синтагм і 21 такт.

Фонетичне слово – це відрізок мовленнєвого потоку, об'єднаний одним словесним наголосом. У *фонетичне слово,* або *акцентні групи* звичайно об'єднуються на основі змісту повнозначні слова разом із службовим. Так, у фразі *Голова без розуму, / як ліхтар без свічки //* (Нар. творчість) дві фонетичні синтагми, у кожній з яких по два фонетичні слова. У фонетичному слові [*читай-но*] паузи немає.

В українській мові, як і в багатьох інших, відбувається злиття службових слів, позбавлених у реченні самостійного наголошення, що є **клітиками**. Слова, які, втративши наголос, приєднуються до наступних самостійних слів, називаються **проклітиками**, а явище – **проклізою** (від грец. *proclino* – нахиляю вперед). Наприклад, *перед школою, на дорозі, у лузі.* Службові слова, які приєднуються до попередніх, утворюючи з ним одне фонетичне ціле, називаються **енклітиками**, а явище –

енклізою (від грец. *enclino* – відхиляю). Наприклад: ***знайшов би, відійди-но, скажи-но.***

Фонетичне слово (при повільному темпі мовлення) членується на ***склади*** (найменша вимовна одиниця), або – група звуків, об'єднаних навколо складотворчого голосного: *Ти-хо! І-ме-ни-нни-ця йде.*

Опорна схема фонетичного членування мовного потоку

Сонце вже підбилося на добрий людський зріст (Б. Комар).

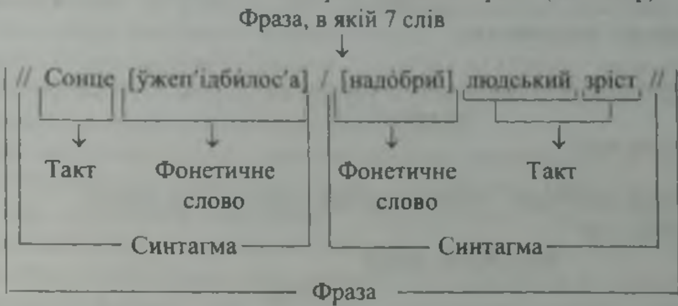

Проблема статусу інтонації

Не вдаючись до термінологічних розходжень, можна виділити такі основні підходи до розуміння інтонації: синтаксичний, коли інтонація залучається до системи засобів передавання синтаксичних відношень; фонологічний, коли інтонація представлена як система опозицій, а її одиниці доповнюють список фонологічних одиниць; фонетичний, коли інтонація розглядається як засіб оформлення висловлювань, створення їх цілісності і як засіб членування мовленнєвого потоку на мінімальні в смисловому відношенні одиниці. Особливий підхід має місце в тому випадку, коли інтонація розглядається як самостійний рівень мовної структури, що наділений своїми формальними і смисловими одиницями (*Н. Свєтозарова*).

Інтонація (від лат. *intono* – голосно вимовляю) визначається як сукупність кількох фонетичних компонентів: фразового наголосу, пауз, ритміки, мелодики, тембру і темпу. Завдяки інтонації мовленнєвий потік членується на смислові відрізки – синтагми і речення, розмежовуються речення за метою висловлення, визначається внутрішня взаємодія компонентів у комунікативному процесі, досягається вираження модальних значень та емоційного забарвлення відповідних повідомлень (*Н. Тоцька*).

Типи інтонації

В українському мовознавстві (відповідно – в усному мовленні) визначено такі типи інтонації:

1) ***нейтральна інтонація*** – від початку до кінця немає змін рівня висоти:
Понад берегом озера стояли старі верби

2) ***інтонація перелічування*** – кожний відрізок висловлення підкреслюється незначним зниженням висоти:

Усе довкола оживало,
світилося,
яскравіло

3) ***інтонація незавершеного висловлювання*** – у кінці тексту незначне підвищення висоти перед паузою:

сам...
А щастя має виборювати

4) ***запитальна інтонація*** – різке підвищення голосу в кінці речення:

без нього?
Як то вона тут

5) ***окличча інтонація*** – різке зниження голосу в кінці тексту:

Як чарівно грає
по царству квітів
сонце!

Фразовий наголос

Фразовий наголос – наголошення неоднакової сили, яке дістають слова та мовні відрізки в межах фрази.

Фразовий наголос виявляється тільки в реченні. Виступаючи компонентами речення, окремі слова дістають наголошення неоднакової сили, що залежить від місця слова в реченні, кількості складів у ньому та смислового навантаження. Фразовий наголос має такі різновиди: ***наголос акцентної групи***, ***синтагматичний***, ***логічний*** та ***емфатичний***.

Логічним наголосом називається особливе виділення голосом слова в реченні з метою підкреслити важливість його в смисловій структурі речення. У простому реченні буває тільки один логічний наголос. Він може падати на будь-яке слово в реченні, у тому числі й на неповнозначне. Наприклад: *Чеснота – це робити людям добро і не чинити їм лиха. А робити ближнім добро – це робити для них те, чого ти бажав би самому собі* (Нар. творчість).

Отже, фразовий наголос буває логічним, тобто він виділяє змістовий центр висловлювання або речення. Те саме висловлювання або речення залежно від місця логічного наголосу може мати різні значення.

Спробуйте прочитати речення з шістьма різними логічними наголосами (сегменти тексту пронумеровані, й у цій фразі-реченні може бути 7 логічних наголосів, від яких залежить додатковий зміст фрази-речення): *У 50-х*^{1} *роках*^{2} *XIV ст.*^{3} *Глухів*^{4} *підпадає*^{5} *під владу*^{6} *Литви*^{7}.

Логічний наголос сильніший від синтагматичного. Він може падати на будь-яке слово синтагми.

Під синтагмою розуміють лінійну послідовність слів, найтісніше пов'язаних за змістом і об'єднаних у фонетичну єдність засобами мелодики. У цій єдності виділяється один **синтагматичний наголос**, якому підпорядковані слабші наголоси. Самостійну синтагму може становити й одне слово. Синтагматичне членування речень здійснюється за допомогою пауз. У межах синтагми виділяється найважливіше слово, навколо якого об'єднуються інші, менш наголошені або ненаголошені. Таким словом звичайно є останнє слово синтагми.

Синтагматичне членування речення може варіюватися залежно від конкретних комунікативних завдань, які ставить перед собою мовець, а також від темпу мовлення. Це означає, що в межах того самого речення можлива різна кількість синтагм, наприклад: 1. **У 1618 році** / *Глухів захоплює* / **Польща**. 2. *У 1618 році* / **Глухів** / **захоплює Польща**.

У синтагматичному наголосі, на відміну від словесного, переважають сила і тон, якість і тривалість мають підпорядкований характер.

Наголос акцентної групи – найслабкіший за своєю силою. В акцентну групу звичайно об'єднуються повнозначні слова і сполучники, прийменники, допоміжні дієслова і окремі різновиди займенників. Акцентну групу можна розглядати також як фонетичне слово, наприклад: *йди-но, до центру, скажи ж бо.* Іноді акцентну групу становлять сполучення кількох повнозначних слів: *я ж син твій* – [јажсинтвиї].

Емфатичний наголос (грец. *emphasis* – роз'яснення, вказівка, виразність) – це виділення важливої зі смислового погляду частини висловлення (групи слів, слова і навіть частини слова) у зв'язку з вираженням експресії мовлення, емоційного стану мовця.

Емфатичний наголос найчастіше виражається подовженням наголошеного голосного, а іноді й приголосного, а також своєрідною мелодикою. Порівняйте: – *Що-о? – Леонід метнув гострим поглядом на дівчину. «Гу-у, гу-у, гу-у», – чули вони прекрасне, усміхаючись обоє вві сні. – А-а ... Я. Дівча озирнулось і видихнуло: – Х-ху! А чш-ш! Дівчатам – наліво! Хлопцям – направо! Шику-у-йсь! – А тс-с! Здається, хлопці йдуть* (З тв. О. Гончара).

Мелодика

Кожна мова має в своєму арсеналі багато різних типів **мелодики**, більшість яких визначається ситуацією мовлення. Проте основними типами мелодики вважаються три: 1) завершеності; 2) незавершеності; 3) питальна.

Визначальним для кожного типу є спосіб, у який здійснюється мелодійне оформлення висловлень.

Якщо висловлюється завершена думка, таке речення виражається з мелодикою, що наприкінці знижується й досягає найнижчого рівня. Це мелодика завершеності, характерна для розповідного речення.

Якщо мелодика упродовж усього речення тримається приблизно на однаковому рівні, це означає, що думка не завершена. Вона має бути або може бути завершена. Це мелодика незавершеності.

Якщо мелодика наприкінці речення різко піднімається вгору й досягає найвищого рівня, це питальна мелодика, характерна для питального речення (*За Н. Тоцькою*).

Функції мелодики

Мелодика виконує комунікативну й емоційну функції.

Комунікативна функція мелодики виявляється в тому, що вона служить засобом розрізнення й розпізнавання різноманітних синтаксичних структур. За допомогою мелодики (поряд з іншими засобами) розрізняються:

- речення за метою висловлювання;
- оформляються безсполучникові речення;
- членуються речення на синтагми;
- виділяються вставні слова та речення, звертання, вигуки, відокремлені члени речення;
- передається однорідність.

Емоційна функція мелодики виявляється в тому, що вона передає стан мовця, а також ставлення мовця до повідомлюваного.

Пауза

Серед компонентів інтонації особливе місце відведено паузі, яка визначається як більш або менш тривала зупинка в мовленнєвому потоці. Як фізичне явище пауза є особливим, «порожнім» сегментом. Припинення фонації на певний (зазвичай досить довгий) проміжок часу з акустичного погляду трактується як падіння інтенсивності до нуля, з фізіологічного – як припинення роботи мовних органів, приведення їх до стану спокою (*Н. Свєтозарова*).

Функції паузи

Паузи використовуються як засіб смислового та емоційного виділення слова або синтагми. У зв'язку з цим розрізняють паузи **логічні** і **психологічні.** Найбільші паузи у кінці речень (вони позначаються знаком //), менші (позначаються знаком /) – в кінці частин складного речення, а також усередині речення між синтагмами.

Паузи не завжди збігаються з розділовими знаками. Наприклад, у реченні *Хотілося кудись кинутися, щось зробити – щось велике, дуже і гарне-гарне!..* (Б. Грінченко) після слова *дуже* пауза є, а розділового знака немає.

Між підметом і присудком завжди є невелика пауза, а розділові знаки, як правило, не ставляться. Немає паузи перед звертаннями, які стоять у кінці речення або всередині синтагми, хоч комами вони виділяються обов'язково. Наприклад:

> Ото – мій шлях: повернення чи не...
> Ото – мій шлях: світ за очі. Єдине.
> Прости мені, кохана Батьківщино.
> О матере, не проклени мене! (*В. Стус*).

Менш виразні паузи бувають звичайно в кінці частин складного (складносурядного чи складнопідрядного) речення, а також усередині речення між синтагмами. У транскрипції така пауза позначається знаком [|].

Іноді від місця паузи в реченні залежить його зміст. Порівняйте, наприклад, такі речення: */Х століття в історії Київської Русі / було переломним етапом//* і */ Х століття / в історії Київської Русі було переломним етапом//*

Паузи можуть використовуватися як засоби передавання: а) незакінченої, обірваної мови: *Колись тут у вихідний сотні полтавчан побачив би, а тепер...* (О. Гончар); б) хвилювання: *Що це за життя, – скаржився один з них, – зараз тремти – цих бійся, ті прийдуть – тих бійся...* (О. Гончар); в) несподіваного змістового переходу: *Ще мить і ... щасти вам! Вже приїхали* (Ф. Маківчук).

Логічні паузи, з одного боку, служать для того, щоб підкреслити перехід від однієї думки до іншої, а з другого – виконують одночасно і фізіологічну функцію, даючи мовцеві можливість поповнити повітря в легенях.

Логічна пауза механічно формує такти, цілі фрази і тим самим допомагає з'ясувати їх смисл, психологічна ж дає життя думці, фразі і такту, намагаючись передати їх підтекст. Якщо без логічної паузи мовлення безграмотне, то без психологічної воно позбавлене життя. На думку К. Станіславського, логічна пауза служить розуму, психологічна – почуттю.

■ Класифікація пауз

Залежно від способу отримання ефекту визначають такі типи пауз: ***темпоральні*** (з перервою у звучанні, або нульовою інтенсивністю) і ***нетемпоральні*** (паузи без перерви у звучанні). З урахуванням функцій паузи класифікують на ***асемантичні***, або ***неінтонаційні*** і ***семантичні***, або ***інтонаційні.***

Асемантичні поділяються на групи:

- *конститутивні* (обумовлені особливостями мови);
- *ситуативні* (які залежать від мовленнєвої ситуації);
- *індивідуальні*, або *фізіологічні,* пов'язані з психофізіологічними особливостями людини, наприклад, з темпераментом, перебігом нейрофізіологічних процесів та ін.

Семантичні паузи поділяються на *інтелектуальні (міжсинтагменні)* й *емотивні* (обумовлені різкими змінами мелодики, темпу чи інтенсивності).

■ Інтонація як суперсегментний засіб

Компоненти інтонації:

1) *фразовий наголос* (наголос акцентної групи, синтагматичний, логічний та емфатичний);
2) *мелодика;*
3) *пауза;*
4) *ритм;*
5) *тембр;*
6) *темп.*

Можливості інтонації в передаванні інформації:

1) *лінгвістична інформація* (про що говориться);

2) *паралінгвістична інформація* (хто говорить, як говорить, де говорить).

Функції інтонації:

1) *комунікативна;*

2) *організовувальна;*

3) *функція вираження емоційних значень і відтінків.*

Парадигматичний аспект інтонації: *комунікативний синтаксис.*

Синтагматичний аспект інтонації: *структурний синтаксис.*

Милозвучність української мови

Милозвучність української мови досягається насамперед рівномірним розподіленням голосних і приголосних звуків у мовному потоці. Для усунення збігів голосних і приголосних наша мова має **спеціальні фонетичні засоби**.

1. Найуживанішим засобом милозвучності мови є фонетичне чергування [у] з [в] та [і] з [й].

Прийменник і префікс ***в*** звучить і пишеться між двома голосними (*успіхи **в** економіці*), після голосного перед приголосним (*вишні **в** саду; дорога повилася **в**гору*), перед голосними на початку речення (***В** Одесі тепло*).

Прийменник і префікс **у** вимовляється і пишеться між літерами, що позначають приголосні (*був **у** жовтні, почав **у**чити*), на початку речення перед приголосним (***У** Карпатах сніг*), перед наступними ***в***, ***ф*** та сполученням літер ***хв***, ***льв*** незалежно від того, на який звук закінчується попереднє слово (*жити **у** Львові; книга **у** Федора*), після паузи перед приголосним *(сад, **у** якому безліч квітів)*.

[і] з [й] чергуються у тих самих випадках, що й [у] з [в].

Іноді прийменник ***у*** вживається у варіантах ***ув***, ***уві***, ***вві***: *Стало так легко, як **уві** сні* (Ю. Яновський). Щоб уникнути важких збігів приголосних ***вв***, ***вф*** навіть після голосних вживається ***у***: *Сумний був час; товариші мої пішли **у** військо* (Леся Українка).

У деяких випадках чергування [у] з [в], [і] з [й] не відбувається: у власних назвах *(**Удод**, **Вроцлав**)*; у словах, де зміна початкового [у] чи [в] веде до зміни значення слова (***вправа** і **управа**, **вдача** і **удача***); [і] з [й] не чергуються при зіставленні понять (*минуле* **і** *сучасне*); у словах іншомовного походження (*до **і**нституту*).

2. У кінці деяких префіксів, у прийменниках та прислівниках можуть додаватись або відкидатись голосні звуки: *відірвати, переді мною.*

Прийменник **з** може мати варіанти ***із***, ***зі***, ***зо***: ***із** хмари, **зі** свого.*

3. Після приголосних вживаються частки ***би***, ***же***, після голосних – ***б***, ***ж***: *зробив **би**, зробила **б**, зібрав **же**, зібрала **ж**.*

4. Перед приголосними вживаються форми дієслів на ***-ся***, перед голосними на ***-сь***: *зібралися всі; зібрались усі;* але після приголосного – завжди ***-ся***: *дивляться, дивишся.*

Художні засоби милозвучності мови

Милозвучність (або **евфонічність**) – якість усного мовлення, яка проявляється в його плавності, мелодійності, інтонаційній виразності, у відсутності звукосполучень, які були б неприємні для слуху.

У фонетичному арсеналі кожної мови є свої засоби евфонічності. В українській мові це спрощення в групах приголосних *(честь – чесний, бризкати – бризнути)*, наявність слів із приставним приголосним і без нього, що дає можливість вибору *(вогонь – огонь, вуста – уста)*, варіантів префіксів *(під- – піді-, з- – зі- – із-, від- – віді- – од- – оді-)*, варіантів дієслівних суфіксів (*-ти* і *-ть*, *-ся* і *-сь*): *вчитися – учитись*.

Художня мова використовує фонетичні засоби усного мовлення і прагне видобути додатковий експресивний ефект навіть із тих евфонічних засобів, які надає їй норма:

1) рівнозначні за смислом варіанти слів *(вольний – вільний, одна – єдина)*;

2) паралельні форми часток *(би–б, же–ж)*;

3) звукопис – передані фонетичними засобами мови звуки природи чи навколишньої дійсності (*Ш-ш-ш – зашепотів очерет*);

4) вживання певних звуків з художньою метою (наприклад, плавних *л, м, н* для створення враження м'якості, ніжності: *Неначе ляля в льолі білій*... – Т. Шевченко);

5) ритм – рівномірне чергування співмірних елементів;

6) пауза – засіб емоційності тексту, розкриття психологічного стану мовця;

7) повтор однієї приголосної фонеми – **алітерація** (*Гуртуються вітри в степу*... – В. Земляк);

8) повтор голосних фонем – **асонанс** (*Ідіть із ночі в сяйво дня*... – Олександр Олесь).

Пишучи власний твір, будуйте речення так, щоб на межі слів не виникали немилозвучні збіги звуків на зразок: «*ці цікаві книги*»; не допускайте римування у прозі: «*любов людини до батьківщини*»; уникайте набридливого повтору, нагнітання близьких за вимовою звуків та звукосполучень у словах: *«Самовідданість, скромність, людяність і принциповість Свирида підкреслюється у багатьох місцях роману»* (враження сичання); добирайте звукові повтори відповідно до мети впливу твору на читача: *А сурми сумно плакали* (П. Тичина).

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Перевірте, як ви засвоїли зміст понять:
   Система – це...
   Сегмент – це...
   Структура – це...
   Фонетична система – це...
   Сегментний рівень – це...
   Суперсегментний рівень – це...
   Фраза – це...
   Фонетичне слово – це...
   Синтагма – це...
   Фонема – це...
   Склад – це...
   Наголос – це...

Інтонація – це...

Мелодика – це...

2. Схарактеризуйте внутрішню систему фонетичної системи мови. Назвіть основні фонетичні одиниці і засоби кожної з підсистем фонетичної системи мови.
3. На які смислові одиниці членується мовленнєвий потік?
4. З якими смисловими одиницями пов'язане виділення таких сегментних одиниць, як склад, фонетичне слово, синтагма (мовленнєвий такт), фраза?
5. Назвіть критерії поділу мовного потоку на відрізки більшої чи меншої величини.
6. Назвіть найменшу одиницю фонетичного членування мовленнєвого потоку.
7. Що таке *клітики*? Які слова в українській мові виступають як клітики й енклітики? Наведіть приклади.
8. Назвіть різновиди фразового наголосу.
9. Який наголос називається синтагматичним?
10. Який наголос називається логічним? Наведіть приклади.
11. Якими фонетичними засобами виражаються фразовий і синтагматичний наголоси?
12. Обґрунтуйте поняття емфатичного наголосу.
13. Якими фонетичними засобами виражається емфатичний наголос? Наведіть приклади.
14. Обґрунтуйте визначення інтонації.
15. Які компоненти визначають інтонацію?
16. Назвіть типи і функції інтонації.
17. Що таке мелодика?
18. Які функції мелодики?
19. Що таке пауза?
20. Які є типи пауз?
21. Які синтаксичні і стилістичні функції можуть виконувати паузи?
22. Чим відрізняється темп від тембру мовлення?
23. Назвіть різновиди темпу мовлення.
24. Сформулюйте загальні висновки про фонетичне членування мовленнєвого потоку та інтонацію.
25. Назвіть основні одиниці та засоби фонетичного членування мовленнєвого потоку.
26. Назвіть найуживаніші засоби милозвучності української мови.
27. Які художні засоби милозвучності необхідно використовувати в мові?

Фонологія

Професорові М. С. Трубецькому належить уведення терміна ***фонологія*** й виокремлення фонології в окрему науку, яка вивчає структурні й функціональні закономірності звукової будови мови. Фонологію ще називають **функціональною фонетикою**. Фонологія входить у фонетику як її частковий розділ.

Фонологія – розділ мовознавства, що вивчає структурні й функціональні закономірності звукової будови мови. Цим фонологія як семіотична дисципліна відрізняється від загальної фонетики, яка вивчає мовлення в її фізичному, акустично-артикуляційному аспектах; внутрішню зв'язаність (неавтономність) цих дисциплін виражено через назву фонології функціональною фонетикою (*А. Мартіне*).

Оскільки фонетика і фонологія мають, по суті, різні об'єкти вивчення (або дуже різні аспекти одного об'єкта), то й складають вони різні розділи. Але, безумовно, розділи ці дуже пов'язані – тією ж мірою, якою пов'язані звук і фонема (*Ю. Карпенко*).

Теоретичні основи фонеми

Початок вивчення фонеми як функціональної одиниці поклав видатний мовознавець І. Бодуен де Куртене в 70-х роках XIX ст., а один із його учнів – М. В. Крушевський – увів для позначення цієї величини термін *фонема*.

Сам термін *фонема* з'явився раніше у французькій лінгвістиці у значенні *мовний звук*. Уважають, що термін *фонема* вперше ввів А. Дюфріш-Деженетт у 1873 р., а потім його використав Ф. де Соссюр.

Щоб збагнути природу фонеми, зауважував науковець, необхідно добре вивчити звуки мови, адже, відірвавшись від своїх графічних позначень, звуки постають як щось невиразне, тож знову виникає спокуса віддати перевагу, нехай і облудній, опорі письма. Тому перші лінгвісти, яким нічого не було відомо про фізіологію артикульованих звуків, щоразу опинялися на слизькому; ***відступитися від літери означало для них втратити ґрунт під ногами;*** тоді як для нас – це перший крок до істини, бо необхідну підтримку ми знаходимо саме у визначенні звуків. Сучасні нам лінгвісти нарешті це зрозуміли; розбудовуючи дослідження, початі іншими (філологами, теоретиками співу тощо), вони збагатили лінгвістику фонологією як допоміжною наукою, що поклала край її залежності від графічного слова.

Справжня послуга фонології полягає в тому, що вона надає нам можливості вжити запобіжних заходів щодо письмової форми, через яку ми змушені проникнути до мови.

Якщо ми, писав Бодуен де Куртене, вступимо на ґрунт справжньої мови, яка існує в своїй безперервності тільки психічно, тільки як світ уявлень, нам не буде достатньо

поняття *звука*, і ми будемо шукати іншого терміна, що зможе позначити психічний еквівалент звука. Саме таким терміном і є термін *фонема*.

До речі, Бодуен де Куртене у своїх працях трактував визначення терміна *фонема* кілька разів: широко і докладно, лаконічно і образно. Проте всі формулювання об'єднує психологічна основа реальності фонеми, яка трактується дослідником як *психологічний еквівалент звука*. Звук стає реальністю тоді, коли він існує в психічній уяві людини. Психічне уявлення антропофонічного образу, зв'язку його з іншими, такими самими образами, їх психолого-розумова інтерференція являють собою фонему – ***своєрідний прообраз осмисленого звука***. **Фонема** – це антропофонічне уявлення. Воно є однорідним і нечленним з погляду мови. Антропофонічне уявлення виникає в результаті тих вражень, імпульсами, так би мовити, першопричиною яких є синтез вимовлення одного й того самого звука в різних позиціях. Фонему, чи психічні антропофонічні уявлення, не можна розглядати як даність. Антропофонічні уявлення привносяться людині, здобуваються нею.

Розуміння сутності фонеми від часів Бодуена де Куртене зазнало істотних змін, а вчення про фонему виділилося в окремий розділ мовознавства – фонологію.

Учень Бодуена де Куртене Л. В. Щерба розвинув і суттєво збагатив теорію фонеми. Психологічний підхід до фонеми він об'єднує з функціональним. Смислорозрізнювальна роль фонеми виходить на передній план. У праці «Фонетика французької мови» (1937) він пише: «У живому мовленні вимовляється значно більша, ніж ми звичайно думаємо, кількість різноманітних звуків, які в кожній мові об'єднуються в порівняно невелике число ***звукових типів***, здатних диференціювати слова та їх форми, тобто служити цілям людського спілкування. Ці ***звукові типи*** мають на увазі, коли говорять про окремі звуки мови. Ми називатимемо їх *фонемами*. Різні звуки, які реально вимовляють, є тим конкретним, у якому реалізується загальне (фонема), будемо називати *відтінками фонем*» (*Щерба, 1974; 132*).

М. С. Трубецькой зі структурно-семантичного і структурно-функціонального підходів дав визначення таких важливих фонологічних понять, як *фонема, фонологічна опозиція, диференційна ознака*, встановив три класи фонологічних ознак (***вокалічні, консонантні, просодичні***), увів поняття ***нейтралізації фонеми, архіфонеми*** (абстрактна одиниця, яка об'єднує фонеми, що нейтралізуються), розробив детальну класифікацію фонологічних опозицій (приватні, градуальні, еквіполентні, одновимірні, багатовимірні, корелятивні).

Фонологічні школи

Представники Щербівської фонологічної школи при встановленні фонемної незалежності виходять з реального звучання конкретної словоформи. Наприклад, у слові *просьба* виступає фонема /з'/, що є наслідком асимілятивного чергування перед наступним дзвінким [б].

Інакше відбувається встановлення фонемної належності конкретних звуків представниками Московської фонологічної школи. На їхню думку, на основі однієї тільки словоформи не можна встановити фонемну належність звука, що стоїть у слабкій позиції. Отже, в основі теорії фонеми Московської фонологічної школи

лежить морфема і поняття сильної та слабкої позицій. Так, у слові *просьба*, за Московською фонологічною школою, позиція звука перед [б] є слабкою. У цій позиції звуки [с'] і [з'] не протиставляються, не розрізняються. Щоб установити, якою фонемою є звук слабкої позиції, його треба поставити в сильну позицію (змінивши положення морфеми). У результаті такої процедури виявляється, що перед [б] стоїть фонема /с'/ у варіанті [з'].

Одним із найвизначніших представників Празької школи і світової лінгвістики взагалі став Микола Сергійович Трубецькой.

Навчаючись у Московському університеті, успадковує традиції школи П. Фортунатова. Під час проживання в Росії досліджує слов'янські, фінно-угорські й мови Кавказу. Друкується нечасто, до того ж більшість його праць утрачено. 1919 року емігрує з Росії спершу до Болгарії, а з 1922 р. – до Австрії, де працює викладачем Віденського університету. У 30-х роках переїздить до Праги. Саме тут підготовлено й видано основні його праці.

Найвагомішою в науковій спадщині М. С. Трубецького стала книга «Основи фонології», в якій уперше запропоновано фонологічну концепцію фонетичної системи мови, визначено предмет фонетики і фонології: фонетиці залишено матеріальне вираження у вигляді звуків, нею вивчається фізично-акустична і звукова системи, артикуляційно-фонологічно аналізується безкінечна кількість звуків; у фонології ж аналізуються чітко усвідомлювані звуки, що виділяються на основі розрізнення і розпізнавання слів; визначено принципи функціонального розрізнення фонем.

Крім *конститутивної*, *сигніфікативної* і *перцептивної*, М. С. Трубецькой визначає ще дві важливі функції фонем: **делімітативну (розмежувальну)** і **кульмінативну**.

Делімітативна функція пов'язана з сигнальною вказівкою на межі слів і морфем. Так, зокрема, у чеській мові наголос завжди є сигналом початку слова.

Кульмінативна функція полягає в забезпеченні цілісності та виділеності слова, що досягається завдяки наголосу і сингармонізмові (всі голосні у слові стають гармонійними за артикуляцією). У тюркських і деяких інших мовах – уподібнення голосних звуків афіксів голосним звукам кореня-основи: *баш* – «голова», *башлар* – «голови»; *теш* – «зуб», *тешлер* – «зуби».

Фонему М. С. Трубецькой визначає на основі опозиції, точніше звукового протиставлення. Якщо за допомогою опозиції розрізняються значення двох слів, то їх називають фонологічними, дистинктивними, смислорозрізнювальними. Вони протиставляються всім іншим, несуттєвим. Таким чином, будь-яке слово постає структурою з кількох фонем. У всякої фонеми можуть виділятися, крім смислорозрізнювальних, ще й численні несуттєві ознаки. Зрозуміло, що фонема реалізується у вигляді звуків, а всякий звук – це варіант фонеми. Основний варіант – то інваріант фонеми. Парадигматично М. С. Трубецькой розрізняє варіанти фонеми, а синтагматично відрізняє фонему від сполучення фонем. Варіанти не розрізняють слова, якщо ж два звуки розрізняють слова – то це дві фонеми. Ученим було звернено увагу на пару протиставлених однією ознакою фонем, що пізніше стали кваліфікуватися корелятивною парою фонем, а явище – кореляцією.

Серед опозиції М. С. Трубецькой розрізняв одновимірні, багатовимірні, у вигляді кількох пар, фонеми, пропорційні (однотипні) для кількох пар, та ізольовані, що не

мають інших пар. Найвагомішим у нього виявилися привативні, градуальні й еквівалентні (рівнозначні) опозиції. Привативні – то протиставлення дзвінкого й недзвінкого. Компонент опозиції протиставлення називають немаркованим на відміну від вираженого, маркованого. Названі поняття і терміни стали використовуватися у процесі аналізу інших підсистем мови. Учений запроваджує поняття про архіфонему у випадку нейтралізації однієї з фонем у певних позиціях. Крім розрізнювальних ознак фонем, М. С. Трубецькой вивчає наголос, інтонацію і т. ін., поглиблено досліджує загальні принципи сполучення фонем, фонологічні системи різних мов.

Визначення фонеми

Фонема (грец. *phonema – звук*, голос) – мінімальна одиниця звукової будови мови, яка служить для розпізнавання і розрізнення значеннєвих одиниць – морфем, до складу яких вона входить як найменший сегментний компонент, а через них – і для розпізнавання і розрізнення слів (*М. Трубецькой*).

Образ звука в пам'яті людини і є не що інше як фонема (*Бодуен де Куртене*).

Фонема – найменша лінійно неподільна величина, що використовується для утворення, розпізнавання і розрізнення значущих одиниць мови (*С. Семчинський*).

Поняття інваріант та основний алофон фонеми

Фонема як мінімальна одиниця мови не поділяється на дрібніші компоненти, розрізнювані у певній лінійній послідовності. Разом з тим кожна фонема – це сукупність ряду ознак, що співіснують у ній одночасно і нерозривно. Ознаки фонеми, які не залежать від різних додаткових умов і є достатніми для визначення її в сильній позиції, називаються **самостійними**, **незмінними**, або **диференційними**. Ті ж ознаки, які залежать від різних додаткових умов, називаються ***несамостійними***, ***змінними***, або **недиференційними**. Для *ідентифікації фонеми* необхідно визначити набір властивих їй диференційних ознак.

Наприклад, фонема [ɯ] реалізується в мовленні як голосний звук, низького підняття, середнього ряду, нелабіалізований. Для тих, хто не знайомий із фонетикою румунської мови, цей звук на слух не розпізнається.

Конкретна реалізація фонеми в мовленні, як уже зазначалося раніше, називається **відтінком**, або **алофоном** (грец. *allos – інший, phōnē – звук*), фонеми.

Алофони з'являються внаслідок різних причин, які, однак, підлягають відповідним закономірностям, наприклад: *розум – /розум/* – [розум] і *зозуля – /зозул'а/* – [зо^{у}зул'а].

Алофони [о] у слові *розум* і [о] у слові *зозуля* перебувають у різній залежності від фонетичного середовища. Найсамостійніший, незалежний алофон фонеми вважається її **основним** алофоном, який ми звичайно й називаємо, представляючи фонему загалом.

У фонетиці є ще поняття *інваріант*, яке часом неправомірно ототожнюють з основним алофоном (варіантом). **Основний алофон** – це один з ряду комбінаторних і позиційних алофонів певної фонеми, тобто це конкретне поняття.

Інваріант – абстрактне поняття, що означає матеріальне узагальнення суттєвих для фонеми ознак. Наприклад, *інваріант фонеми /т/* – це така одиниця, яка є приголосною, шумною, глухою, зімкненою, твердою, неносовою.

Інваріанти голосних фонем

Фонеми	Ознаки фонеми
	Інваріант фонеми – це така одиниця, яка є голосною:
/a/	неогубленою, низького підняття, заднього ряду, широкою, ненапружною
/o/	огублена, середнього підняття, заднього ряду, широкою, ненапруженою
/у/	огублена, високого підняття, заднього ряду, широкою, напруженою
/e/	неогублена, середнього підняття, переднього ряду, широкою, ненапруженою
/и/	неогублена, високо-середнього підняття, переднього ряду, широкою, напруженою
/і/	неогублена, високого підняття, переднього ряду, вузькою, напруженою

Артикуляційна характеристика основних алофонів голосних фонем заднього ряду

Фонема /а/ як основний алофон **[а].** Основним варіантом, або основним алофоном фонеми /а/, є нелабіалізований голосний заднього ряду, низького підняття, відкритий. Голосний [а], як основний алофон фонеми /а/, найбільш відкритий з усіх голосних. Ротова порожнина при його вимові розкрита найширше. Голосний вимовляється при найнижчому піднятті язика, тіло якого відтягнене назад – до стінки глотки, залишаючи невеликий отвір для видихуваного повітря; резонатор утворюється в передній частині ротової порожнини.

Губи в артикуляції [а] активної участі не беруть. М'яке піднебіння утворює зімкнення з задньою стінкою глотки й тим самим закриває вхід, що веде в носову порожнину.

Фонема /о/ як основний алофон **[о].** Основним варіантом, або основним алофоном фонеми /о/, є лабіалізований голосний заднього ряду, середнього підняття, відкритий.

За вимови /о/ як основного алофона фонеми [о] ротова порожнина відкрита менше порівняно з [а], але більше, ніж при [у]. Через це голосний [о] вважається звуком більш закритого типу порівняно з [а]. Задня частина спинки язика відсунена назад. Язик займає трохи вище положення, ніж при вимовлянні [а], тобто середнє положення. Губи при вимовлянні [о] витягнені наперед, між ними утворюється округлий отвір. До ротового резонатора додатково приєднується резонатор, утворюваний між губами й зубами внаслідок лабіалізації, при цьому одночасно знижується тональність звучання. М'яке піднебіння при вимові [о] закриває вхід у носову порожнину.

Фонема /у/ як основний алофон **[у].** Основним варіантом, або основним алофоном фонеми /у/, є лабіалізований голосний заднього ряду, високого підняття, напружений, закритий/відкритий.

При вимові голосного [у] як основного алофона фонеми /у/ ротова порожнина відкрита менше, ніж за вимови всіх голосних заднього ряду. Положення язика дуже високе. Язик спрямований угору до м'якого або навіть до задньої частини твердого піднебіння. Положення точки найвищого підняття язикової спинки передніше, ніж при [о]. З усіх голосних заднього ряду [у] найбільше просунений наперед. Губи при артикуляції [у] дуже витягуються вперед і напружуються більшою мірою, ніж при вимові лабіалізованого [о]. М'яке піднебіння піднімається вгору і закриває вхід у носову порожнину. До ротового резонатора додатково приєднується резонатор, утворений між губами, які витягуються більшою мірою вперед, ніж при вимовлянні [о], тому голосний [у] дуже лабіалізований.

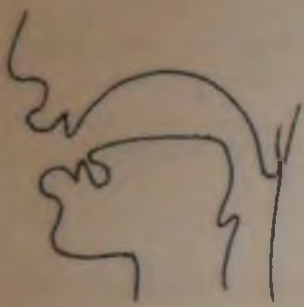

Рис. 1. Положення органів мовлення при вимові основного алофона [а]

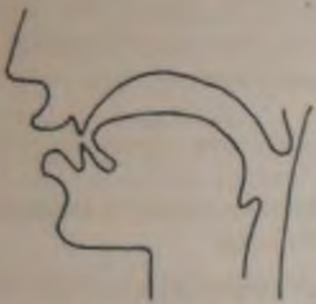

Рис. 2. Положення органів мовлення при вимові основного алофона [о]

Рис. 3. Положення органів мовлення при вимові основного алофона [у]

Артикуляційна характеристика основних алофонів голосних фонем переднього ряду

***Фонема /е/ як основний алофон* [е].** Основним варіантом, тобто основним алофоном фонеми /е/, є нелабіалізований голосний переднього ряду, середнього підняття, відкритий.

При його творенні ротова порожнина відкрита більше, ніж при творенні всіх інших голосних переднього ряду. Губи, хоч активної участі в артикуляції [е] не беруть, менш розтягнені (порівняно з [і] та [и]), більш розтулені. Спинка язика основною своєю масою просунена вперед, ближче до середньої частини твердого піднебіння. Положення язика при вимові загалом середнє, але значно нижче, ніж при вимові інших голосних переднього ряду. Резонатором є задня і частоково передня частини ротової порожнини.

***Фонема /и/ як основний алофон* [и].** Основним варіантом, або основним алофоном фонеми /и/, є нелабіалізований голосний переднього ряду, високо-середнього підняття, закритий/відкритий.

Ротова порожнина при вимові голосного [и] як основного алофона фонеми /и/ більш закрита, ніж за вимови [е]. Передня частина спинки язика опукла й основною своєю масою просунена вперед. Ступінь просунення вперед середній порівняно з

вимовою [е] та [і]. Положення язика вище, ніж при вимові [е], але нижче, ніж при вимові [і]. Резонатором є задня частина ротової порожнини.

Фонема /і/ як основний алофон **[і]**. Основним варіантом, або основним алофоном фонеми /і/, є нелабіалізований голосний переднього ряду, високого підняття, закритий/відкритий.

При вимові голосного [і] як основного алофона фонеми /і/ ротова порожнина розкрита найменше. Це свідчить про те, що [і] належить до найбільш закритих голосних переднього ряду. Вся маса язика (передня й середня частини) посувається вперед, до передньої частини піднебіння або до нижніх зубів і альвеол. Язик набуває виразно опуклої форми. Ступінь підняття спинки язика до твердого піднебіння при творенні [і] найвищий порівняно з усіма іншими голосними переднього ряду. Губи, утворюючи вузьку щілину, розтягнені на боки значно більше, ніж при артикуляції [и] та [е]. М'яке піднебіння закриває вхід у носову порожнину.

До задньої частини ротового резонатора додатково приєднується резонатор (як при вимові голосних переднього ряду [и] та [е]), утворюваний між передньою частиною язика і зубами у передній частині ротової порожнини.

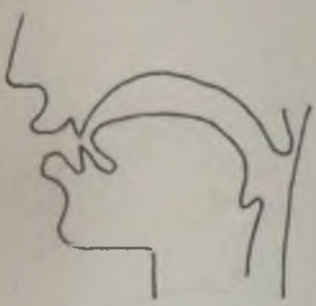

Рис. 4. Положення органів мовлення при вимові основного алофона [е]

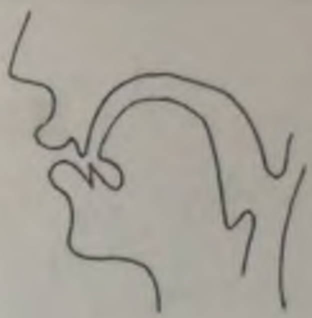

Рис. 5. Положення органів мовлення при вимові основного алофона [и]

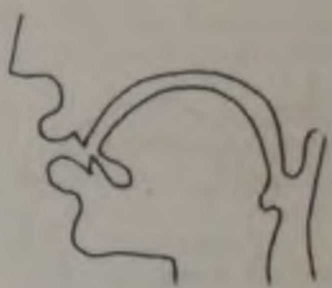

Рис. 6. Положення органів мовлення при вимові основного алофона [і]

Позиції голосних фонем

Фонологічні позиції – звукове оточення фонеми, що створює відповідні умови для її реалізації, положення фонеми щодо інших фонем і місця наголосу в слові.

Позиції можуть бути *сильні* і *слабкі*. **Сильна** позиція – це позиція максимальної диференціації, в якій розрізняється (протиставляється) найбільша кількість фонем і відповідно найбільшою мірою диференціюються звукові види словоформ. У сильній позиції фонема функціонує в основному своєму звучанні. В українській мові голосні звуки акустично найбільш виразні й диференційовані під наголосом, у зв'язку з чим склад голосних фонем визначається насамперед:

- у наголошеній позиції, яка є для них сильною;
- у ролі окремих слів;
- на абсолютному початку слова.

Слабка позиція – це позиція мінімальної диференціації, в якій розрізняється (протиставляється) менша кількість фонем, ніж у сильній позиції, і відповідно меншою мірою розрізняються звукові види словоформ. У слабкій позиції фонеми виступають у своїх варіантах, окремі з них змінюють свою якість і збігаються з іншими фонемами. Наприклад, з цього погляду, в українській мові ненаголошені позиції для голосних фонем */е/*, */и/*, а також */о/* перед наголошеними **у**, **і** є слабкими. Пор.: *девіз* [де^{и}віз] і *дека* [дека]; *зимовий* [зи^{е}мовиї] і *зиркати* [зиркати]; *голубка* [го^{у}лубка] і *голуб* [голуб]. Є ряд слів, у яких при вимові ненаголошені голосні фонеми можуть зовсім не розрізнятися: [гре^{и}би] і [гри^{е}би], тобто у вимові може відбуватися повне злиття двох словоформ: *поселити* [посе^{и}ли́ти] і *посилити* [поси́лити]; *кленок* [кле^{и}но́к] і *клинок* [кли^{е}нок].

Класифікація алофонів українських приголосних

Зразок запису диференційних ознак інваріанта приголосних фонем

Фонема */м/*. **Інваріантом фонеми** */м/* є така одиниця, яка є приголосною, сонорною, губною (губно-губною), зімкнено-проривною, носовою, твердою.

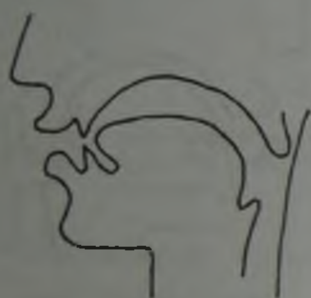

Рис. 7. Положення органів мовлення при вимові алофонів [д] і [т]

Рис. 8. Положення органів мовлення при вимові алофонів [з] і [с]

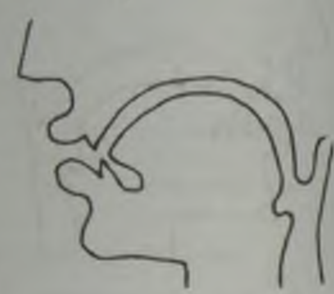

Рис. 9. Положення органів мовлення при вимові алофонів [ж] і [ш]

Акустично-артикуляційні ознаки африкат

***Африкати** /ц/, /д͡з/, /ц'/, /д͡з'/.* Передньоязикові африкати [ц], [д͡з] – основні алофони відповідних фонем. При їх вимові кінчик язика спочатку утворює зімкнення з ділянкою біля верхніх різців і альвеол, а потім це зімкнення поступово переходить у коротку щілину. При артикуляції [д͡з] передня частина спинки язика зімкненням із верхніми зубами утворює перепону (як при артикуляції [д]), а потім, трохи відсуваючись назад, утворює невелику щілину (як при артикуляції [з]). Цей перехід здійснюється моментально, а тому розриву в утворюванні звукового комплексу немає і вимовляється один злитий звук, а не звукосполучення [д] + [з]. Як глухий відповідник фонеми [д͡з] фонема [ц] має однакову артикуляційну базу з нею. Різняться вони тим, що при вимові [ц] голосові зв'язки не дрижать. При цьому, як і при [с] та [з], з'явля-

ється характерний свист, за яким приголосні [ц], [д͡з] називають свистячими. Приголосний [ц] – глухий, а [д͡з] – дзвінкий.

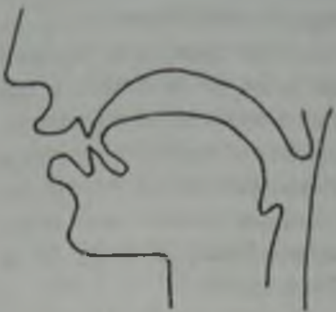

Рис. 10. Положення органів мовлення при вимові алофонів /ґ/ і /к/

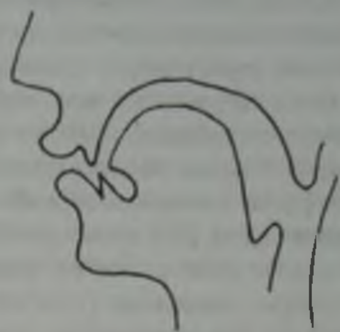

Рис. 11. Положення органів мовлення при вимові алофона /х/

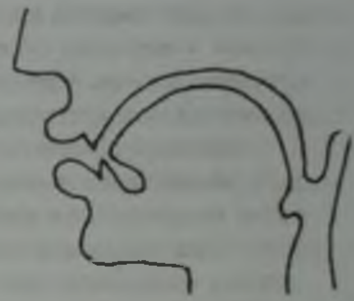

Рис. 12. Положення органів мовлення при вимові алофона /г/

Палаталізовані африкати [ц′], [д͡з′] – основні алофони відповідних фонем. Вони відрізняються від своїх твердих відповідників додатковим підняттям середньої спинки язика до твердого піднебіння.

Африкати **/ч/, /д͡ж/.** Африкати [ч], [д͡ж] – основні алофони відповідних фонем. При їх вимові широкий кінчик язика спочатку змикається з переднім краєм твердого піднебіння, а потім це зімкнення поступово переходить у коротку щілину. Одночасно до переднього краю м'якого піднебіння наближається задня частина спинки язика. У вимові африкати [ч] злиті в неподільну цілість альвеолярний [т] та ясенний [ш].

Проходячи крізь дві щілини, повітряний струмінь утворює характерний шум, за яким африкати [ч] і [д͡ж] називаються шиплячими. Приголосні [ч], [д͡ж] належать до твердих, [ч] – глухий, [д͡ж] – дзвінкий.

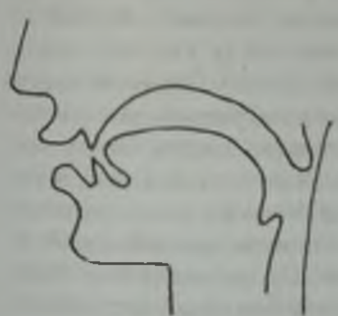

Рис. 13. Положення органів мовлення при вимові алофона /р/

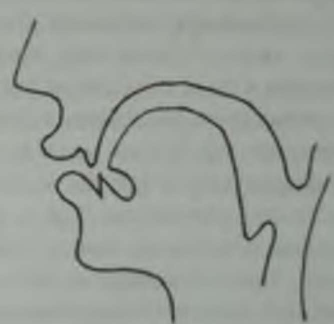

Рис. 14. Положення органів мовлення при вимові алофона /л/

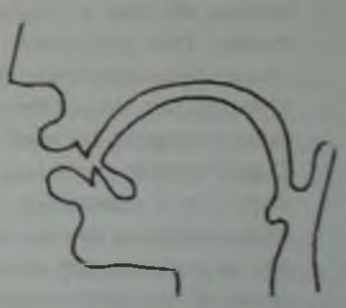

Рис. 15. Положення органів мовлення при вимові алофона /л'/

Середньоязикові приголосні алофони /j/ та /ĭ/

Алофони /j/ та /ĭ/. Сонорна фонема /й/ функціонує в українській мові у двох основних алофонах. Обидва вони вимовляються при такому положенні мовних органів: середня частина язикової спинки піднімається до твердого піднебіння боковими краями, утворюючи посередині досить вузьку щілину, крізь яку проходить звучний струмінь повітря. Кінчик язика впирається в ясна нижніх зубів. Коли спинка язика піднята до твердого піднебіння, не найвище, повітря виходить назовні досить вільно, не утворюючи помітного шуму. У цьому разі артикуляційно й акустично утворюється звук, зближений з голосним [і]. Це типовий сонорний алофон фонеми /й/, що традиційно позначається в транскрипції як [ĭ] (і нескладовий). Він виступає в таких позиціях: а) на кінці слова або складу після голосного, наприклад: [краĭ], [боĭлер]; б) на початку слова перед приголосним, наприклад: [ĭмен':а], [ĭмов'ірниĭ].

Другий алофон утворюється при максимально піднятій спинці язика (із збереженням щілини) до піднебіння. Коли повітря протискується крізь цю вузьку щілину, з'являється значний шум. Це буває: а) на початку складу після приголосного; б) на початку слова перед голосним; в) у кінці слова після голосного, наприклад: [пјат'], [јамб], [слухају]. Проте слід зазначити, що в аналогічних позиціях можлива й вимова сонорного [й] типу [ĭ].

Оскільки при вимові обох алофонів середньоязикова артикуляція є основною, то приголосну фонему /й/ слід вважати не пом'якшеною, а м'якою.

Фонеми периферійної підсистеми

Українській мові властиві напівпом'якшені приголосні [б'], [п'], [в'], [м'], [ф']; [ж'], [ч'], [ш'], [дж']; [ґ'], [к'], [х']; [г'], які найчастіше стоять перед голосним [і], що дає підставу вважати їх комбінаторними алофонами відповідних твердих приголосних. Проте ситуація значно ускладнюється тим, що майже всі ці приголосні (потенційно всі) можуть стояти також перед голосними заднього ряду, передусім у запозичених словах, наприклад: *бюст, пюре, ревю, мюзик-хол, фюзеляж, Чюрльоніс, гяур, кювет, Кяхта,* а також в українських: *тьмяний, дзвякати, мертвяк, морквяний, різьбяр* (хоч і *різьбар), цвях, свято.* Більше того, приголосний [в'] виконує навіть смислорозрізнювальну функцію в такій парі слів як [сват] – [св'ат]. Напівпом'якшені приголосні в запозичених словах деякі дослідники схильні кваліфікувати як звичайне пристосування звукової системи української мови до звукових систем інших мов. Однак в українській мові виявляються не будь-які пристосування, а тільки такі, які не порушують звичайних системних відношень. Так, в українському вокалізмі немає диференційної ознаки носовий–неносовий, тому в запозиченнях носовий ніколи не відтворюється, хоч вимовити його українцям не складно. Протиставлення м'який–твердий притаманне українській мові органічно, тому потенційно сприймається палаталізація будь-якого приголосного. Ігнорувати ні запозичення, ні українські маловживані слова не можна, оскільки всі вони є реальними явищами сучасної української літературної мови. Напівпалаталізовані тут виконують розпізнавальну й конститутивну, а часом і диференційну функцію. Усі вони єдино можливі в цих словах (пор.: *бюст – буст, пюре – пуре, ревю – реву* й под.). Тому, зважаючи на їх унікальний характер на

українському ґрунті або на іномовну привнесеність у запозичених словах, слід вважати відповідні одиниці фонемами периферійної підсистеми.

Аналогічно слід розглядати й фонологічний статус напівпом'якшених [ж'], [ч'], [ш'], що можуть виступати не тільки перед [і] (наприклад, *жінка, чільний, шість, ножі, уночі, комиші*), а й перед голосними заднього ряду [а], [у] в таких, наприклад, словах, як *збіжжя, Заволжжя, ніччю, клоччя, тушшю, піддашшя, нехворощю*. Напівм'яка вимова шиплячих у цих словах є нормою в сучасній українській літературній мові, тому їх, враховуючи також їхнє місце в системі подовжених приголосних (пор.: *життя, колосся, зілля* тощо), слід вважати окремими фонемами периферійної підсистеми. Що ж до основної фонологічної системи української мови, то напівпом'якшені, шиплячі, губні, задньоязикові, глотковий [г'] трактуються як алофони твердих фонем (*За Н. Тоцькою*).

Сильна й слабка позиція приголосних фонем

Теорію позицій розроблено Московською фонологічною школою. За Щербівською фонологічною школою, слабка позиція фонеми та, в якій фонема не може функціонувати. Наприклад, перед дзвінкими не можуть стояти глухі. Поняття «варіант фонеми» представниками Щербівської фонологічної школи трактується як живе чергування. Наприклад, у слові [проз'ба] фонема /*с'*/ чергується з фонемою /*з'*/.

В українській мові **сильними позиціями для приголосних** є:

позиція перед голосними заднього ряду **а, о, у**: *яхта* – [јахта], *юнак* – [јунак], *голос* – [голос];

позиція кінця слова: *стан* – [стан], *степ* – [степ], *граб* – [граб], *грип* – [грип].

Прикладом слабкої позиції в системі приголосних може бути фонема /*з*/, яка перед глухими /*к*/, /*п*/, /*т*/, /*ф*/, /*х*/ реалізується в звукові /*с*/ *(сказати)*, перед /*ш*/ – у звукові /*ш*/ *(/ш/шити)*, перед /*ж*/ – у звукові /*ж*/ *(ро/ж/жарити)*, перед /*з'*/ – у звукові /*з'*/ *(/з'/зіркою)*. У сильній позиції фонема виступає в своєму основному варіанті. У слабкій позиції той самий звук може бути реалізацією двох фонем. Наприклад, у слові [ход'ба] звук [д'] є головний варіант фонеми /*д'*/, а в слові [бород'ба] звук [д'] є комбінаторним варіантом фонеми /*т'*/. Коли в різних позиціях конкретні вияви фонеми відрізняються своїм звучанням, але не змішуються з іншими фонемами, – це варіації фонем. Наприклад, у слові *сова* фонема /*с*/ реалізується варіацією [с°]. Щоб дізнатися, представником якої фонеми є конкретний звук у слові, треба його поставити в сильну позицію, наприклад, у слові [д'охт'у] звук [х] є варіантом фонеми /*г*/ (пор. *дьоготь)*, а в словоформі [в'іхт'у] звук [х] є основним варіантом фонеми /*х*/ (пор. *віхоть)*. У деяких словах не можна встановити фонемну належність звука, оскільки він не може стояти в сильній позиції у споріднених словах. Наприклад, у слові *торохтіти* звук [х] не може стояти перед голосним, тобто в сильній позиції, і тому не можна встановити, чи це фонема /*х*/, чи фонема /*г*/ у варіанті [х]. У таких випадках поняття фонеми характеризуються як *гіперфонеми*, тобто в слові *торохтіти* [х] – варіант гіперфонеми /*х/г*. **Гіперфонема** – це функціональна одиниця, що виявляє себе у позиції нерозрізнення, нейтралізації фонем.

Функції фонем

В ієрархії **фонема – морфема – слово – речення** кожна попередня одиниця у наступній стає компонентом її форми. Але першоосновою, виразником її матеріальності залишаються фонеми.

Поєднуючись за певними закономірностями, ***фонеми служать будівельним матеріалом*** для морфем і слів, виконуючи при цьому ***к о н с т и т у т и в н у*** (лат. *constitūtivus – constitutio – формувати, розташовувати*) функцію. Наприклад, іменник *університет*, основа якого співвідносна з кореневою морфемою, являє собою послідовність одинадцяти фонем /у/ /н'/ /і/ /в/ /е/ /р/ /с/ /и/ /т/ /е/ /т/, з яких /е/ і /т/ у слові *університет* вживається двічі. Зазначені фонеми одночасно виконують ***п е р ц е п т и в н у*** функцію (лат. *perceptio – отримання, пізнання*); вони сприймаються на слух, розпізнаються або не розпізнаються і здатні до того, щоб бути сприйнятими. Перцептивна функція сприяє ототожненню (визнанню) наявних фонем у певній мові.

Крім сприйняття, визнання фонеми, ми одночасно за допомогою саме однієї або кількох фонем розрізняємо морфеми і слова, наприклад /*сад*/ і /*с'ад'*/, /*руки*/ і /*роки*/. Слова *сад* і *сядь*, *руки* і *роки* диференціюються завдяки розмежуванню фонем /с/ – /с'/, /д/ – /д'/; /у/ – /о/. Наведені приклади ілюструють ***смислорозрізнювальну***, або ***сигніфікативну*** (лат. *significāre – означати, значити, аналізувати*), функцію фонем.

Якщо звук – це величина акустична й артикуляційна (являє собою реалізацію фонеми), то фонема є величина функціональна і як така, що існує, втілюючись зазвичай у конкретних звуках, лише в одиницях мови – у морфемах та словах. За межами мовних одиниць фонема не існує, тому що не виконує ніяких функцій.

Фонематична транскрипція

Фонематична транскрипція – спосіб запису живого мовлення з метою передавання тільки фонемного складу слів без відтінків, зумовлених різними фонетичними умовами, називається фонематичною транскрипцією, наприклад: /*т'ін':у*/, /*к'іл'к'іс'т'*/. У фонематичній транскрипції використовується значно менша кількість знаків, ніж у фонетичній.

Фонематична транскрипція досить близька до орфографічного запису. В ній використовується значно менша кількість додаткових знаків.

Знаки для позначення фонем:

Голосні: /*а*/, /*о*/, /*у*/, /*е*/, /*и*/, /*і*/.

Приголосні: /*б*/, /*п*/, /*м*/, /*в*/, /*ф*/, /*д*/, /*д'*/, /*т*/, /*т'*/, /*з*/, /*з'*/, /*с*/, /*с'*/, /*ц*/, /*ц'*/, /*͡дз*/, /*͡дз'*/, /*л*/, /*л'*/, /*р*/, /*р'*/, /*н*/, /*н'*/, /*ж*/, /*ч*/, /*ш*/, /*͡дж*/, /*й*/, /*г*/, /*к*/, /*х*/, /*ґ*/.

Діакритичні знаки, що використовуються у фонематичній транскрипції

вертикальна риска (акут) – [ˈ] – над голосним позначає головний наголос: /*дума́ти*/;

скісна риска – ['] – після приголосного – м'якість приголосного: /*ден'*/;

апостроф – [ˈ] – після приголосного – напівпом'якшену вимову приголосного: */бˈінокл'/*;

двокрапка – [:] – після приголосного – подовжену вимову приголосного: */т'ін':у/*;

дужка – [̆] – над і (нескладотворчий ĭ).

Додаткові букви, що використовуються у фонематичній транскрипції

фонема */й/* позначається літерою j перед голосним (*/ja/ма, /jу/ність, /je/дність, /ji/хати, /jo/гурт*), літерою ĭ після голосного та перед приголосним (*ба/ĭ/ка, /ĭ/ти*)

Зразок фонематичної транскрипції

/род'ат' гори | анарóджуjет'с'а с'мˈішна миша/

● *Запитання і завдання для самоконтролю*

1. Перевірте, як ви засвоїли зміст понять.
   Фонологія – це...
   Фонема – це...
   Інваріант фонеми – це...
   Варіант фонеми – це...
   Алофон фонеми – це...
   Опозиція фонеми – це...
2. Що є предметом вивчення фонології?
3. Чи можна вважати фонологію самостійною лінгвістичною дисципліною? Обґрунтуйте.
4. У чому полягає функціональний аспект звуків мови?
5. Хто вперше ввів у лінгвістику термін *фонема*?
6. Як трактували визначення терміна *фонема* Ф. де Соссюр, Бодуен де Куртене, Л. В. Щерба?
7. Яку роль відіграли праці М. С. Трубецького у розвитку теорії фонеми?
8. Назвіть принципові розбіжності Щербівської і Московської фонологічних шкіл.
9. Хто з українських мовознавців досліджував фонологічну систему мови? На які аспекти вивчення природи фонем звертається в них особлива увага?
10. Звуки чи фонеми вивчають учні у школі? Обґрунтуйте.
11. Поясніть, у чому відмінність між фонемою і звуком?
12. Що називається фонематичною транскрипцією?
13. Яку функцію виконують фонеми? Наведіть приклади.
14. Схарактеризуйте основні алофони голосних фонем.
15. Схарактеризуйте основні алофони губних і глоткових фонем.
16. Схарактеризуйте основні алофони язикових фонем.
17. Назвіть диференційні ознаки голосних і приголосних фонем.
18. Схарактеризуйте типи опозицій фонем. Наведіть приклади.
19. Назвіть фонеми, які належать до периферійної фонетичної системи мови.
20. Зазначте критерії визначення структури фонематичної підсистеми мови.

ФОНЕТИЧНІ ПРОЦЕСИ

Зміни голосних звуків у потоці мовлення

Артикуляція ізольованого голосного звука, як і вимова приголосного, складається з трьох фаз: екскурсії, витримки і рекурсії. У мовному потоці ці фази артикуляції виявляються по-різному: екскурсія і рекурсія властиві такту чи цілій фонетичній фразі, а не звукам; навіть витримка не залишається незмінною.

Зміни у вимові неізольованих голосних звуків сучасної української літературної мови зумовлюються кількома чинниками, найважливішими серед яких є: консонантне оточення, наголошеність/ненаголошеність, темп мовлення тощо.

Консонантне оточення

Консонантне оточення має неоднаковий вплив на окремо взятий голосний. Крім того, на артикуляцію голосного такий вплив, що сприймається не лише спеціальними технічними засобами, а й простежується тим, хто говорить, має лише артикуляційна характеристика попереднього і дальшого (меншою мірою) приголосного.

Інші чинники (сонорність, дзвінкість/глухість, зімкненість/щілинність) вирішального значення при цьому не мають.

По-перше, при артикуляції після твердих передньоязикових приголосних голосні [а], [о], [у], [е] значно передніші, ніж ті, що вимовляються ізольовано. Після пом'якшених і м'яких передньоязикових названі голосні звуки наближені до середнього ряду. Порівняймо, наприклад, вимову ізольованих голосних і цих же голосних у потоці мовлення: [у] – [тук] – [т'ук], [е] – [неˈбо сиˈн'е^{и}] – [сиˈн'е^{и} неˈбо], [а] – [сад] – [с'ад'].

По-друге, якщо голосні вимовляються після губних, то вони додатково злегка лабіалізуються, при цьому більшого впливу зазнають голосні переднього ряду [и] та [і].

По-третє, на артикуляцію голосних мають вплив задньоязикові приголосні і [г]: задньорядні голосні [а], [о], [у] стають трохи передніші й вищі за ізольовані [а], [о], [у]. Голосні ж переднього ряду [и], [і] після задньоязикових завжди відсуваються назад, а [е] відсувається назад і піднімається вгору.

По-четверте, після носових приголосних голосні, як правило, назалізуються (набувають носового призвуку); найбільшою мірою назалізація простежується між двома носовими, дещо менше, але чітко – після носового [м] чи [н].

Впливи консонантного оточення на артикуляцію голосного мають багатоплановий вияв у поєднанні з іншими чинниками і чітко простежуються тільки в конкретних фонетичних умовах.

Наголошеність/ненаголошеність голосних. Артикуляція

Наголошеність/ненаголошеність голосних у сучасній українській літературній мові має різний вияв.

Артикуляція наголошених голосних загалом збігається з ізольованою вимовою їх. Ненаголошені голосні високого [у], [і] та низького [а] підняття в своїй артикуляції не змінюються.

Стосовно ненаголошених голосних [е], [и] та [о], то артикуляційно вони відрізняються від наголошених [е], [и], [о]: мають тенденцію до звуження, підвищення артикуляції, хоча цей ступінь може бути різним і залежить від артикуляційних особливостей дальшого голосного. Ненаголошений голосний обнижено-високого піднят-тя [и] має чітко простежувану тенденцію до переходу в розряд голосних середнього підняття.

Темп мовлення

Темп мовлення зумовлює тривалість вимови звуків, особливо складотворних, тобто голосних: при повільному темпі артикуляція голосних звуків має повну витримку, чітко простежуються екскурсія і рекурсія, які при швидкому темпі мовлення накладаються одна на одну.

Таким чином, голосні сучасної української літературної мови в потоці мовлення закономірно змінюють певною мірою свої якість і кількість. Однак ненаголошені українські голосні, як правило, різко не відрізняються вимовою від наголошених і не протиставляються їм своєю якістю. Усі складотворні голосні в сучасній українській літературній мові в будь-якій позиції є звуками повного творення, тобто такими, що зберігають голос (не редукуються) і свою якість (за нечисленними винятками) у ненаголошених складах. Редукція голосних у ненаголошених складах (різке скорочення, ослаблення чи напівглуха вимова їх) – рідке і нетипове для української мови явище, зумовлене частіше не позицією щодо наголошеного голосного, а оточенням (після **іншого** голосного) чи початком слова.

Зміни приголосних у мовленні

Учені-мовознавці, аналізуючи взаємодію звуків у мовному потоці, виявили, що на якість їх постійно впливає артикуляція сусідніх звуків. Унаслідок цього відбуваються **комбінаторні зміни** звуків. Одні з них пристосовуються до інших, наприклад, голосні до приголосних і навпаки ([с°ум] – [с] перед наступним [у] огублюється). Інші уподібнюються, коли поряд стоять звуки однієї групи – обидва голосні або обидва приголосні. Уподібнення називається латинським терміном – **асиміляція**. Це зміни голосних або приголосних унаслідок впливу попереднього звука на наступний чи наступного – на попередній. Наприклад: у слові [проз'ба] глухий [с'] перед дзвінким [б] одзвінчується, перетворюючись на дзвінкий [з']; у слові [н'іхт'і] дзвінкий [г] перед глухим [т] оглушується; у слові [куз'н'а] твердий [з] перед м'яким [н'] пом'якшується.

Протилежним за наслідком є фонетичне явище, яке називається **дисиміляцією** (від лат. *dissimilis* – несхожий), коли при взаємодії однакових звуків один із них втрачає які-небудь спільні ознаки. Наприклад: кращий → [кра́сший] → [крашший] → [кра́шчий].

■ Палаталізація приголосних звуків

Пом'якшення, або палаталізація, приголосних звуків відбувається внаслідок додаткового підняття язикової спинки до твердого піднебіння, що виникає в певному фонетичному оточенні приголосного звука.

Різні приголосні мають неоднаковий ступінь палаталізації. Дані експериментальних досліджень палаталізації приголосних звуків української мови свідчать, що найвищий ступінь пом'якшення виявляють передньоязикові зімкнені приголосні, за ними йдуть передньоязикові африкати, передньоязикові щілинні, далі губні, задньоязикові та дрижачий [р].

Серед палаталізованих приголосних розрізняють пом'якшені і напівпом'якшені звуки. До напівпом'якшених належать: [б], [п], [в], [м], [ф], [г], [ґ], [к], [х], [ж], [ч], [ш], [дж].

Пом'якшення приголосних здійснюється в українській мові в чітко визначених позиціях:

1) усі приголосні набувають палатальної вимови перед голосним переднього ряду [і], якщо вони не розділені паузою на стику префікса і кореня або частин складноскороченого слова: [н'іс], [р'ід], [в'ікно], [ж'і'н'ц'і], але [беизіме'н:иї], [пе`дінстиету'т], [де`ржінспе'кц'ıја];

2) передньоязикові приголосні [д], [т], [з], [с], [дз], [ц], [л], [н] перед іншим м'яким приголосним та [j]: [д'н'і], [могу'т'н'ії], [з'н'а'тие], [пі'с'н'а], [ві'д':іл], [міц'н'і'], [дз'він]; перед наступним пом'якшеним звуком [в], [м]: [с'в'а'то], [ц'в'ах], [дз'в`а'кнути], [с'м'іх].

У словах іншомовного походження можуть вимовлятися пом'якшено всі приголосні, включаючи й губні, задньоязикові і глотковий (про це йдеться в розділах «Орфоепія», «Орфографія»).

Крім того, в українському літературному мовленні широко вживаються пом'якшені приголосні в інших позиціях, зокрема перед іншими приголосними. Як правило, така палаталізація зумовлюється асимілятивними змінами звуків.

■ Асиміляція і дисиміляція приголосних у потоці мовлення

Асиміляція (від лат. *assimilatio* – уподібнення) та **дисиміляція** (від лат. *dissimilatio* – розподібнення) властиві фонетичній системі української мови і простежуються тільки в мовному потоці, як правило, в межах одного такту чи одного складу. Тому асиміляція і дисиміляція – явища усного мовлення. Правда, окремі асимілятивно-дисимілятивні зміни з часом можуть фіксуватися графічною системою мови і переходити в орфографічне письмо (як приклад можна взяти хоча б позначення на письмі оглушеного префікса ***с-*** (із ***з-***) чи передавання подовженого приголосного).

Під асиміляцією як фонетичним явищем слід розуміти уподібнювання одного звука іншому, здебільшого сусідньому. Асиміляція може бути прогресивною або регресивною, повною або частковою, за дзвінкістю або глухістю, за місцем і способом творення та за м'якістю.

Сучасній українській мові, як і російській та іншим слов'янським, властива переважно регресивна часткова асиміляція за дзвінкістю, глухістю, м'якістю, рідше за способом і місцем творення.

Асиміляція за дзвінкістю

Асиміляція за дзвінкістю може відбуватися в межах одного слова або на межі двох слів. У межах одного слова дзвінкий шумний приголосний, впливаючи на попередній глухий, перетворює його на відповідний дзвінкий: [про'с'ба] → [про'з'ба]; [вокза'л] → [вогза'л], [іакби'] → [јагби'], [борот'ба'] → [бород'ба'], [о'тже^и] → [о'дже^и]. У такому випадку асиміляція відбувається завжди, хоч на письмі вона, як правило, не позначається. Якщо ж приголосні збігаються на межі слів, що вимовляються в одному такті чи в одній фонетичній фразі, тобто не розділяються помітною паузою, глухий приголосний змінюється під впливом сусіднього дзвінкого так, як і в межах одного слова: *ось де* [о'з' де^и], *хоч би* [ходжби'] і под. Коли ж приголосні збігаються в словах, що належать до різних тактів, асиміляція відбуватиметься тільки при швидкому темпі мовлення.

Перед сонорними приголосними [ј], [р], [л], [м], [н], [в] в українській мові глухі приголосні не озвучуються: [сни'ц':а], [тро'хи^е'] [пјат'].

Асиміляція за глухістю

Асиміляція за глухістю також простежується в конкретних умовах. При цьому слід пам'ятати, що дзвінкі шумні приголосні в українському мовленні, на відміну від російського, в кінці такту і в кінці складу, як правило, не оглушуються.

Експериментальні дослідження показують, що оглушення дзвінкого приголосного перед глухим звуком в українському літературному мовленні може проходити тільки на початку такту (як у межах одного слова-такту, так і на межі слів, що входять до цього такту). При цьому зімкнені дзвінкі шумні оглушуються рідше, ніж щілинні приголосні. Приклади регресивної асиміляції за глухістю:

а) префікс або прийменник оглушується перед дальшим глухим приголосним; оглушення префікса *з-* перед глухими [к], [п], [т], [х] та [ф] на письмі передається написанням *с-*: [*сп*]*итати*, [*ск*]*ажу*, [*сф*]*отографувати*, [*ст*]*иха* – *спитати, скажу, сфотографувати, стиха*. Прийменник *з* перед названими глухими вимовляється тільки як *с*, але на письмі не змінюється: *з тобою* – [ст]обою, *з книги* – [ск]ниги, *з хати* – [сх]ати і под. Префікс і прийменник *з* перед іншими глухими приголосними оглушується також повністю, але в українській орфографії ніколи не замінюється на *с*: *з чого* – [зч]ого → [сч]ого → [шч]ого, *зшити* – [зш]ити → [сш]ити → [ш:]ити тощо;

б) кінцевий дзвінкий приголосний [з] у прийменниках і префіксах типу *без-, роз-* також здебільшого оглушується перед дальшим глухим, хоч повний перехід у вимові не відбувається, особливо перед глухим [с]; на письмі зміна не передається: *розписка* [роспи'ска], *безпечний* [бе^испе'чниі], але *розсада* [розса'да], *безславно* [бе^изсла'ўно] і под.;

в) дзвінкий приголосний [з] оглушується перед глухими [к], [т] у словах [н'і'**хт**'і), [к'і'**хт**'і], [ле'**хко**], [во'**хко**] та похідних від них утвореннях.

Вище розглядалися випадки регресивної асиміляції за дзвінкістю і глухістю. Прогресивна асиміляція за цими ознаками сучасній українській літературній мові не властива. Поодинокі приклади уподібнення за дзвінкістю відбулися в давньоукраїнській мові: давньоруське *бьчела* → *бчела* → [**бч**]ола → [бдж]ола, Га[нц]я → Га[ндз′]а тощо.

Асиміляція за місцем і способом творення

Асиміляція за місцем і способом творення приголосних звуків також частіше відбувається при швидкому темпі мовлення, здебільшого в межах слова-такту і (рідше) на межі тактів чи слів у такті.

Прикладами асиміляції за місцем і способом творення приголосних у давньоукраїнській мові є уподібнення м'яким приголосним дальшого [j] (повна прогресивна асиміляція за способом творення): *жити*[jе] → жи[т′іе] → жи[т′т′е] → [жит′:а]; *ночью* (фон. [ноч`ьjу]) → [**ноч'jу**] → [н′і**ч'ч**`у] → [н′і**ч**`іу] і под. Подовження приголосних у результаті названої асимілятивної зміни є однією з фонетичних особливостей української мови.

До асиміляцій такого типу сучасного періоду, що спостерігаються в усному мовленні, належать:

а) зміни груп «свистячий і шиплячий» у групи «шиплячий і шиплячий» (регресивна асиміляція): *безшумно* [беᶦш:у'мно], *принісши* [прин′і'ш:иᵉ], *через жито* [че'реᶦж:ито], а також перехід свистячих у шиплячі перед африкатами [дж], [ч]: *пісок – пісчаний* → [п'ішча'ниї̆], *їзджу* → [jі'жджу] тощо;

б) зміни звукосполучень «шиплячий і свистячий» у сполучення «свистячий і свистячий» (регресивна асиміляція): *б'єшся* [бjе'**с**′:а], *зважся* [зва'з′с′а], а також: *книжці* [кни'з′цуі], *чашці* [ча'**с**′ц′і];

в) перехід в африкати приголосних [д] і [т] у звукосполученнях «приголосний [т], [т′], [д], [д′] і свистячий (шиплячий, африката)», наприклад: *Вітчизна* [в'іч:и'зна], *коритце* [кори'ц:еᶦ], *коротший* [коро'ч:иі], *йдеться* [іде'**ц**′:а], *радься* [ра'дз′**ц**′а] і под.;

г) переходи африкат у свистячі, шиплячі чи інші африкати перед свистячим, шиплячим або іншою африкатою: *річці* [р′і'**ц**′:і], *не морочся* [неиморо'**ц**′:а].

Українською орфографією передаються тільки поодинокі наслідки асиміляції за місцем і способом творення: пишеться ***щ*** (фон. [шч]) на місці [сч] (***щастя, ліщина, піщаний, дощаний***), а також ***щ*** (фон. [шч]) і ***чч*** на місці [с′ч] і [ц′ч′] у словах типу *Одещина, Вінниччина*.

Асиміляція за м'якістю

Асиміляція за м'якістю також буває тільки регресивною. Вона в усному українському мовленні надзвичайно поширена, але ступінь її здійснення залежить від характеру приголосних, що вимовляються поряд. Так, приголосні [д], [т], [з], [с], [дз], [ц], [л], [н] асимілятивно пом'якшуються перед будь-яким м'яким названої групи приголосних: ***для*** [д′л′а], ***навесні*** [навеᶦс′н′і'], *жінці* [ж'і'н′ц′і]. Однак приголосні [д], [т], [л], [н] не асимілюють з дальшими пом'якшеними і напівпом'якшеними [р'], [к'], [г'],

[б'], [п'], [ф'], [м'], [ж'], [ч'], [ш']: *хитрі* [хи'тр'і], *твій* [тв'ії], *палкі* [палк'і'] і под. Передньоязикові [р], [ж], [ч], [ш], задньоязикові [ґ], [к], [х], глотковий [г], губні [б], [п], [в], [м], [ф], асимілятивно в українському мовленні не пом'якшуються перед будь-яким м'яким чи пом'якшеним приголосним: *землі* [зе^{и}мл'і], *гніт* [гн'іт] і [гн'іт] тощо. А приголосні [з], [ц], [с], [дз] можуть сприймати асиміляційний вплив напівпом'якшених губних [б'], [п'], [в'], [м'], [ф'], а також [р'] і пом'якшуються: *свято* [с'в'а'то], *сміх* [с'м'іх], *цвіт* [ц'в'іт].

Дисиміляція

Дисиміляція трапляється в сучасній українській літературній мові рідше, ніж асиміляція, а наслідки її, що з'явилися у фонетичних умовах різних періодів розвитку слов'янських мов, спостерігаються в таких найважливіших випадках:

а) у спільнослов'янських групах [дт] і [тт], що виникали здебільшого в інфінітивах і віддієслівних іменниках, у зв'язку з дією закону відкритого складу в результаті дисиміляції ([тт] → [ст]) або асиміляції й дисиміляції ([дт] → [тт] → [ст]) утворилося відоме слов'янським мовам сполучення [ст]: *крадти! → *кратти → *красти* (але *краду*), *плетти → *плести* (але *плету*), *повѣдть → *повѣтть → *повість* (але *оповідання*);

б) у нових групах приголосних, що з'явилися після занепаду редукованих у давньоруській мові, дисиміляція розвинулася після розпаду давньоруської мови і закріпилася в українській фонетичній системі: [кът]о → [кт]о → *хто* (рос. *кто*); [чьн] → [чн] → [шн]: *рушник* (← ручьникъ), *мірошник* (← мѣрьчьникъ) і под. Однак у більшості слів із названою групою звуків дисиміляція не відбулася: *безперечний*, *значний*, *нічний*, *пшеничний* і под.;

в) в групах приголосних [*шш*] ← [*сш*] та [*жш*] ← [*зш*], що з'являлися при творенні форм вищого ступеня порівняння прикметників, в результаті дисиміляції відбувся перехід у [*шч*] та [*жч*]: висший → вишший (асиміляція) → *вишчий* (дисиміляція); *низший* → *нижший* (асиміляція) → *нижчий* (дисиміляція).

Примітка. Значком * позначаються відновлені за відомими фонетичними законами слова, що пам'ятками не засвідчені, проте могли існувати.

Подовження приголосних при збігові їх

Подовження приголосних при збігові їх в українській мові буває:

а) коли корінь починається таким звуком, яким закінчується префікс: *(без)збройний*, *(під)дати*, *(об)бити;*

б) коли корінь закінчується приголосним [н], до нього додається суфікс ***-н-***, ***-ник-***, ***-ниц(я)***: *ден(н)ий*, *баштан(ник)*, *Він(ниця);*

в) у складноскорочених словах типу *юннат* – *юн*(ий) *нат*(ураліст), *деффак* – **деф**(ектологічний) *фак*(ультет);

г) у словах *возз'єднання*, *возз'єднаний* і под., у яких перед префіксом *з-* стоїть префікс ***воз-***, що також закінчується на [з];

ґ) у прикметникових наголошених суфіксах ***-енн-***, ***-анн-***: *страшéнний*, *нескінчéнний*, *невблагáнний* і под.;

д) в іменниках, утворених від прикметників, з подвоєним [н:], наприклад: *стінніка (стінний), кіннота (кінний), старанність (старанний), численність (численний)* і под. Якщо ж іменник утворений від дієприкметника (у дієприкметниках приголосний суфіксальний [н] у сучасній українській мові не подовжується), то подвоєння приголосного [н] у ньому немає: *відданість (відданий), завершеність (завершений)*;

е) у дієслівних формах минулого часу на *-ся*, якщо постфікс додається до дієслівної форми з кінцевим [с]: *винісся, розрісся*.

Усі випадки морфологічного подвоєння приголосних закріплюються українською орфографією.

Подовження наявне також у словах *ссати, виссати* та інших (цього кореня), в яких у давньоруській мові між приголосними вживався слабкий редукованний *(съсати)*.

Фонетичне подовження приголосних

Фонетичне подовження приголосних у результаті уподібнення в групі приголосних є зміною історичного характеру, що послідовно зберігається сучасною українською літературною мовою та більшістю українських діалектів.

Подовжилися звуки [д'], [т'], [з'], [с'], [ц'], [л'], [н'], [ж'], [ч'], [ш'].

Історична довідка. У давньоруській мові після названих приголосних вживається слабкий редукований переднього ряду (**ь** чи ***и***), а в наступному складі початковим виступав приголосний [j]: *знаніє (знаньіє), ночию (ночью)*. Після занепаду слабкого редукованого утворилися нові групи «м'який приголосний плюс [j]», у яких уже в давньоукраїнській мові відбулася повна прогресивна асиміляція за способом творення: [н'] → [н':]; [тj'] → [т':]; [чj'] → [ч':]; ***статьа*** → [стат'**j**а] → [стат'іа']; ***льо*** [льjу] → [л'jу] → [л':у].

Ця зміна властива українській мові; в російській – приголосний зберіг пом'якшення, але з [j] не асимілювався *(статья, ночью, лью)*. В українській мові не відбулася асиміляція у групах [вj], [рj], оскільки губні та [р] рано ствердiли: [ма'т'ірjу] ← *матерью*, [л'убо'вjу] ← *любовию* (любовью). У таких словах вимовляється давній [j], а на письмі після букв на позначення губних приголосних та ***р*** перед ***я, ю*** ставиться апостроф: *любов'ю, матір'ю, пір'я*.

Асиміляція відбувалася і в сполученнях приголосних з [j] (найчастіше [с'т'j], але подовжений [т':] під впливом уже наявного [с'] піддався стягненню: *вѣстию, вѣстью* [в'ес'т'ьjу] → [в'ес'т'jу] → [в'ес'т'т'у] → [в'ес'т'у]. Тому в словах типу *молодістю, радістю* в сучасній українській мові вимовляється один [т'] і пишеться одна буква **т**.

Подовження приголосних звуків

В українській мові за певних фонетичних умов приголосні звуки подовжуються. Оскільки у вимові їх витримка вдвічі довша, вони називаються **подовженими**, або **здвоєними**.

Подовжені приголосні є результатом двох основних змін: повної прогресивної асиміляції м'яким приголосним наступного [j] (явище фонетичне) і збігу приголосних при словотворенні (явище морфологічне).

Звичайно при нормальному і швидкому темпі мовлення якоїсь відмінності у вимові подовжених звуків, що виникли різними шляхами, немає. Однак специфіка фонетичного подовження і морфологічного збігу приголосних простежується.

Здвоєння приголосних у результаті збігу приголосних характеризується тим, що вимовлятися подовжено можуть такі приголосні, які ніколи не подовжуються фонетичним шляхом, зокрема губний [б]: *о*[б:]*ити;* тверді передньоязикові: *бе*[з:]*убий,* [з:]*аду, ві*[д:]*ати, кі*[н:]*ий;* задньоязиковий [к]: *страйкком.*

■ Подовження приголосних внаслідок уподібнення

Подовжені в результаті уподібнення [д′:], [т′:], [з′:], [с′:], [ц′:], [л′:], [н′:], [ж’:], [ч’:], [ш’:] вимовляються і передаються на письмі двома однаковими буквами тільки між голосними.

У сучасній українській літературній мові подовжені приголосні звуки вимовляються у таких розрядах слів:

а) в усіх відмінкових формах (крім родового множини) іменників середнього роду II відміни перед кінцевим -**а**ˈ: *завдання* [завдаˈ**н′:а**], *волосся* [волоˈ**с**с′:а], *бездоріжжя* [бе^{и}здор′іˈ**ж’а**], *обличчя* [облиˈ**ч’:а**]; *завданням, волоссям, (по) бездоріжжю, обличчями,* але *завдань* [заудаˈн′], *облич* [облиˈч] і под.;

б) в усіх відмінкових формах кількісно невеликої групи іменників чоловічого і жіночого роду І відміни: *стаття* [ста**т′:а**ˈ], *статтями* [ста**т′:а**ˈми^е]; *рілля* [р′і**л′:а**ˈ], *ріллі* [р′іл′:іˈ], *суддя* [су**д′:а**ˈ] але *статей.* У формі орудного відмінка однини перед голосним [е] подовжений раніше м’який приголосний ствердів: [стат:**е**ˈју], [р′іл:**е**ˈју], [суд:**е**ˈју].

в) в орудному відмінку однини іменників жіночого роду на приголосний перед [у] (крім тих, у яких кінцевим виступає губний або [р]): *миттю* [миˈ**т’**:у], *сіллю* [с′іˈ**л′**:у], *маззю* [маˈ**з**′:у], *річчю* [р′іˈ**ч’**:у] і под.;

г) у деяких прислівниках типу *спросоння* [спросоˈ**н**′:а], *зрання* [зраˈ**н**′:а];

д) у деяких особових формах дієслова *лити: ллю* [л′:у], *ллєш* [л′:еш], *ллють* [л′:ут′].

Названі подовження приголосних звуків, як тих, що подовжуються в результаті збігу, так і подовжених фонетичним шляхом, закріплені українською орфографією.

> Увага! Закінчення *-а* в українських іменниках середнього роду типу *знання, життя, колосся* нове. Воно витворилося на місці давнього *-е (знаниє, житиє, колосьє)* за аналогією форм непрямих відмінків, які в закінченні мали *-а*, і під впливом інших іменників середнього роду (*теля, лоша, каченя* і под.).

У північних і південно-західних говорах трапляються випадки вживання іменників аналізованого типу на *-е*: [з′іˈл′:е], [жи^{е}т′:еˈ], [клоˈч′:е] тощо.

■ Асиміляційні подовження

В українському літературному мовленні трапляються (і досить часто) такі асиміляційні подовження приголосних звуків, що на письмі не закріплюються. Найчастіше подовжено вимовляються:

[ц':] на місці **-тьс(я)**: *робиться* [ро'бие**ц'**:**а**], *сниться* [сни'**ц'**:**а**];

[ц':] на місці **-чц-**: *ручці* [ру'**ц'**і:], (у) *річці* [р'і'**ц'**:і];

[ц:] на місці **-тц-**: *коритце* [кори'**ц**:е^{и}];

[ч:] на місці **-тч-**: заквітчана [закв'і'ч:ана];

[ч:] на місці **-тш-** через [чш]: *коротший* [коро'ч:иї];

[ш:] на місці **-сш-**: *принісши* [при^{е}н'і'ш:и];

[ш:] на місці **-зш-** через [жш]: *без шуму* [бе^{и}ш:у'му];

[ж:] на місці **-зж-**: *зжити* [ж:и'ти^{е}];

[с':] на місці **-шс-**: *смієшся* [с'м'ijie'с':а];

[с:] на місці **зс-**: *з салом* [с:а'лом].

Крім того, сучасна українська мова зберігає подовження приголосних (у результаті подовження і збігу) у словах іншомовного походження. Проте таких слів небагато: *ванна, манна, мірра, пенні, нетто, тонна, Марокко, Уатт, імміграція* і под., але *грип, клас, каса, колектив, сума, асиміляція*.

Спрощення в групах приголосних

Спрощення в групах приголосних також зумовлюється характером звукосполучень приголосних, темпом мовлення та іншими чинниками. Одна з особливостей спрощення в українській мові полягає в тому, що, на відміну від російської мови, спрощений в усному мовленні приголосний не передається і на письмі: [п'і'**зн**о] – *пізно* – [ти^{е}**жн**е'виї] – *тижневий*, [ви^{е}ї**зн**и'ї] – *виїзний* і под.

До першої групи спрощень, що закріплюються правописом, у сучасній українській літературній мові належать:

[жн] ← [ждн]: *кожний* (із ***кождьныи***), *тижня*;

[зн] ← [здн]: *пізно* (із ***поздьно***), *виїзний*;

[сн] ← [слн]: *масний* (із ***масльний***), *ремісник, навмисне*;

[сн] ← [скн]: *тиснути* (із ***тискнути***);

[сц] ← [стц]: *місце* (із ***мѣстьце***);

[нц] ← [лнц]: *сонце* (із ***сълньце***);

[рц] ← [рдц]: *серце* (із ***сьрдьце***);

[нч] ← [рнч]: *гончар* (із ***гърньчарь***);

[скл] ← [сткл]: *скло (із* ***стькло***).

Другу групу спрощень становлять такі, що охоплюють в усному мовленні всі випадки, а на письмі в деяких словах не передаються: [сн] ← [стн]: *чесний* (із ***чьстьний***), *корисний, якісний, вісник*, але в словах іншомовного походження типу *компостний, баластний, контрастний, форпостний, аванпостний* і под. всупереч вимові пишуться неспрощені групи приголосних. Наявне спрощення [стн] → [сн] і в слові *шістнадцять* [ш'і**сна**'дц'ат'], але орфографією воно не закріплюється;

[сл] ← [стл]: *щасливий* (із ***счастьливьи***), *слати* (із ***стьлати***), *улесливий*, але в словах *кістлявий, пестливий, хвастливий* і под. [т] зберігається на письмі;

[с'к] ← [стс'к]: *міський* (із ***мѣстьскый***), але *туристський*, хоч вимовляється [тури'с'киї].

Третю групу становлять слова, утворені за допомогою суфіксів *-ськ-*, *-ств-* від іншомовних твірних основ із кінцевими групами приголосних. У таких новотворах склалися багаточленні звукосполучення, які, як правило, в усному мовленні спрощуються, а на письмі передаються повністю і без будь-яких винятків: [студе'н'с'кий] – *студентський, студентство*; [аге'нство] – *агентство* і под.

Чергування звуків

Чергування – це постійні закономірні зміни в тих самих частинах слів.

У коренях: *солі – сіль, ношу – ніс – несу, томити – замати, жати – зажни – жму*.

У суфіксах: *палець – пальця, ріжок – ріжка, пастушок – пастушка*.

У закінченні: *на зеленому – на зеленім*.

У префіксах: *зігнути – зогнути, обійди – відійди*.

Типи чергувань

Живі (позиційні) залежать від позиції звука у слові і є варіантами однієї фонеми: [ве^{и}сна] – [весни]; [ро^{у}з^{о}умна] – [роз^{о}ум].

Історичні зумовлені причинами, відсутніми в сучасній мові (діють при словотворенні і словозміні): [в'йазати] – [вузол]; [збори] – [зб'ір]; [ве^{и}зти] – [в^{о}озити].

Історичні поділяються на давні і найдавніші.

Найдавніші виникли ще в дослов'янський період, є наслідком фонетичних змін, що відбулися в індоєвропейській мові, наявні в багатьох слов'янських мовах:

[е] – [о]: *брести – бродити*;

[і] – [а]: *сідати – садити*;

[е] – [і]: *мести – вимітати*;

[о] – [а]: *гонити – ганяти*;

[и] – [і]: *сито – сіяти*;

[е] – [и] – ∅ (нуль звука): *беру – збирати – брати*;

[и] – [ов]: *рити – рови*;

[у] – [ов]: *кузня – коваль*.

Давні відбулися лише в українській мові, причини їх пояснює історична фонетика:

[о], [е] з [і] у відкритих/закритих складах: *воля – вільний, село – сіл, року – рік*;

[о], [е] з ∅ (нулем звука): *шов – швачка, швець – шевця*;

[о] з [и] у сполученнях *ри, ли, ро, ло*: *глотка – глитати, кров – кривавий*;

[е] з [о] – після шиплячих та [й]: *вечеря – вечори, копієчка – копійок*.

> **Увага!**
> 1. У деяких випадках чергування [о], [е] з [і] не відбувається:
> а) у звукосполученнях *-оро-, -оло-, -ере-, -еле-*: *город, перед, шелест*;
> б) у звукосполученнях *-ор-, -ер-, -ов-*: *морква, жертва, вовк*;
> в) у словотворчих частинах: *-вод, -воз, -нос, -роб, -ход*: *водовоз, водонос, землероб*;
> г) у суфіксах *-енк-, -еньк-, -есеньк-, -ечк-, -тель-, -ер-, -ор-*: *річечка, маленька, Вітренко, учитель, оператор*.

2. Після шиплячих та [й] в окремих словах може виступати [о] перед м'яким приголосним, а [е] – перед твердим приголосним: *радості, на щоці, безкрайої; жену, чекаю, краєчок, Бугаєнко, щем, черги.*

- Чергування приголосних

[г] – [ж] – [з]: *нога – ніженька – нозі;*
[к] – [ч] – [ц]: *юнак – юначе – юнацький;*
[х] – [ш] – [с]: *рухає – рушати – в русі.*

Винятки: *рушник, рушниця, дворушник, соняшник, мірошник, торішній, сердешний*, які походять від слів: *рука, сонце, мірка, торік, серце*, бо в них відбулася дисиміляція (***-чн-*** змінилося на ***-шн-***: *ручник → рушник, мірочник → мірошник* та ін.).

Чергування [г], [к], [х] із [ж], [ч], [ш] дуже давнє. Воно властиве всім слов'янським мовам. Приголосні [г], [к], [х] колись були твердими і не могли пом'якшуватися, тому вони могли стояти тільки перед голосними заднього ряду [а], [о], [у], [ъ] (йор). Коли ж ці приголосні потрапляли в позицію перед голосними переднього ряду [е], [и], [і], [ь] (єрь), які вимагали пом'якшення попередніх приголосних, то вони відповідно змінювалися на [ж'], [ч'], [ш'], які на українському ґрунті стверділи і перейшли в [ж], [ч], [ш]. Так виникло чергування [г], [к], [х] із [ж], [ч], [ш].

Зміни [г], [к], [х] на [ж], [ч], [ш] перед голосними переднього ряду називають **першим перехідним пом'якшенням**.

Зміна [г], [к], [х] на [з'], [ц'], [с'] відбулася також у спільнослов'янський період, але пізніше. Це чергування зветься **другим перехідним помякшенням**, оскільки воно пов'язане з пом'якшенням приголосних перед [й].

- Зміни приголосних звуків

Звуки	Поєднуються із суфіксами	Змінюються на	Приклади
[г], [ж], [з]	-ськ-, -ств-	-зьк-, -зтв-	*Париж – паризький, убогий – убозтво*
[к], [ч], [ц]	-ськ-, -ств-	-цьк-, -цтв-	*ткач – ткацький, козак – козацтво*
[х], [с], [ш]	-ськ-, -ств-	-ськ-, -ств-	*товариш – товариство, чех – чеський*
[с]	-ш-	[шч] (-щ-)	*високий – вищий*
[г], [з], [ж]	-ш-	-жч-	*низький – нижчий, дорогий – дорожчий*
[ц'к]	-ин-	-чч-	*німецький – Німеччина, вояцький – вояччина*
[с'к], [ск]	-ин-, -ан-	[шч] (-щ-)	*черкаський – Черкащина, пісок – піщаний*

[ск], [ст]	-а-	[шч] (-щ-)	*вереск – верещати, простити – прощати*
[зк]	-а-	-жч-	*брязкіт – бряжчати*
[с'к], [з'к]	-снк-, -ук-	[шч] (-щ-) -жч-	*Васько – Ващук, Ващенко Палазя – Палажченко*
[к]	-н-	-чн-	*рука – ручний*
[ц]	-ч-	-чн-	*сонце – сонячний*

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Що вивчає фонетика?
2. Що вивчає фонологія?
3. Що вивчає морфонологія?
4. Яке фонологічне явище спостерігається в словах *розумний, голубка, кожух*?
5. Яке явище відбулося при творенні слів *козацький, товариство* та форми вищого ступеня прикметника *дорожчий*?
6. Наслідком чого з'явилися звуки [з+], [ц+], [с+] у словах *нозі, руці, мусі*?
7. Деякі звуки дуже схожі – справжні «близнята». Їх і вимовляють подібно: однаково складають губи, однаково рухається язик. Тільки при вимові одних наявний голос, а при вимові інших – тільки шум. Про які звуки йдеться? Запишіть пари «близнят».
8. Якби звуки мови розмістилися на уявній драбинці залежно від наростання звучності, то на верхній сходинці опинились би ... , а на нижній ... .
9. Якби запросити приголосні на «лінійку» і вони вишикувалися б у дві шеренги, то в першій стоятимуть ... приголосні; у другій – ... .
10. Що таке сильна позиція фонеми? Визначте фонеми без «маски» у словах *яблуко, сьогодні, ожеледь, дяка, любити, пищати, хвощ, солов'ї*.
11. Запишіть слова *ґава, вокзал, аґрус, ґедзь* у фонетичній транскрипції. Визначте, який звук спільний для всіх слів.
12. Запишіть слова *батько, ясочка, сіяти, кістка* у фонетичній транскрипції. Визначте, який звук є спільним для цих слів.
13. Зробіть фонетичний розбір слів *книголюб, розповідь, п'ятниця*.
14. Складіть текст-розповідь на тему «Спогад з мого дитинства» у художньому стилі, використовуючи фонетичні засоби милозвучності мови.

Орфоепія

Орфоепія (від грец. *orthos* – правильний і *epos* – мовлення) – це: 1) сукупність правил вимови, що становлять систему норм літературної мови; 2) розділ мовознавства, що вивчає правила літературної вимови.

Орфоепія стосується насамперед усної форми мовлення, тобто вона вчить, як вимовляти ті чи інші звуки в певних фонетичних позиціях, сполученнях з іншими звуками, у граматичних формах, групах слів чи окремих словах. Орфоепія має практичний характер: вивчення правильної вимови спрямовується на подолання вимовних помилок (фонетичних та фонологічних), що підвищує загальну культуру українського літературного мовлення.

Фонологічні помилки зумовлюються незнанням фонемного складу сучасної української літературної мови і проявляються в заміні якоїсь фонеми іншою фонемою. Така заміна не тільки спотворює загальнонародну нормативну вимову, а й нерідко призводить до неправильного розуміння слова або речення. Наприклад, при заміні [з] на [с] слово *казка* сприймається як *каска*, *везти* як *вести*, *газ* як *гас*; при заміні [д] на [т] слово *гадка* звучить як *гатка*, *привід* – як *привіт*. Так само спотворюється зміст слова при заміні голосного [о] на голосний [а]: *полити – палити, мостити – мастити*.

Фонетичні помилки – це суто вимовні недогляди, що виявляються у вимові різних варіантів фонем. Звичайно, це порушення не завжди викликає зміну значення слова чи речення, однак веде до спотворення вимови.

Таке незвичне для української вимови звучання фонем може пояснюватися діалектними впливами. Наприклад, пом'якшена вимова губних та шиплячих [груш'а, ме^{и}ж'а], вимова [т'] з наближенням до [ц'], коли [т'] початковий [т'$^{ц'}$іло], [т'$^{ц'}$ікати^{е}] тощо. Щоб уникнути помилок, треба добре засвоїти орфоепічні норми української літературної мови.

Орфоепічні норми окремих груп приголосних

Вимова приголосних звуків української мови характеризується в цілому чіткістю і виразністю як у позиції перед голосним, так і в кінці слова. Однак вимова окремих груп приголосних має певні особливості.

1. Дзвінкі приголосні не втрачають дзвінкості в кінці слова та в позиції перед глухими приголосними (крім [г], [з]): [горб], [пох'ід], [наказ], [дубки], [н'іжка], але [н'іхт'і], [ле^{и}хкий], [ш:умом] (*з шумом*); у префіксі *без* [з] не оглушується.

2. Глухі перед дзвінкими вимовляються дзвінко внаслідок асиміляції за дзвінкістю: [бород'ба], [проз'ба], [вогзал], [фудбол].

3. Губні [б], [п], [в], [м], [ф] у кінці слова вимовляються твердо: [с'ім], [др'іб], [верф], а перед [і] – напівпом'якшено: [б'іл'], [в'ік], [м'іж], [п'ід], [ф'ігура], у словах іншомовного походження вимовляються пом'якшено також перед голосними заднього ряду ([у], [о], [а]): [б'уро], [ф'узе^{и}л'аж].

4. Шиплячі в кінці слова і складу, а також перед голосними [а], [о], [у], [е], [и] завжди вимовляються твердо: [п'іч], [курча], [чес'т'], [чаша]. Лише у позиції перед [і] ці звуки вимовляються напівпом'якшено: [нож'і], [груш'і], [оч'і].

5. У кінці слова завжди вимовляємо [ц']: [к'інец'], [хлопе^{и}ц'], [си^{е}ниц'а]; крім слів іншомовного походження та вигуків: [палац], [бац].

6. Буквосполучення дж, дз передають один звук у межах морфеми: [дже^{и}рел^{о}о], [дзеркал^{о}о]; або два звуки на межі морфем: [від-же^{и}ни], [над-зв^{о}ук^{о}овий].

7. Щілинний [г] в українських і в багатьох запозичених словах вимовляється як гортанний: [гай], [гор'іх], [гора], [гуси], [сн'іг], [агр^{о}он^{о}ом], а проривний [ґ] звучить у небагатьох словах: [аґрус], [ґазда], [ґанок], [ґедз'], [ги^{е}рлиґа] та ін.

> Увага! Усі запозичені слова в українській мові фонетично й граматично адаптуються. Однак окремі з них характеризуються орфоепічними особливостями. Наприклад, російський голосний [е], що походить з [іе], передається в українській мові як [+е] після м'якого приголосного (орфографічно є): *Лєсков, Бєлий.* В іншомовних загальних назвах після [д], [т], [з], [с], [ц], [ж], [ч], [ш], [р] вимовляється [и], а після інших приголосних – [і]: *дизель, шифр, жираф*, але: *хімія, гігант, фізика.* Звукосполучення «голосний + [і]» замінюється в українській мові на «голосний + [йі]»: *егоїст, мозаїка.* Те ж саме із сполученням [і] + [е]: *гігієна, ієрогліф*, але всередині слова у звукосполученнях [іа], [іу], [іо] приголосний [й] не з'являється: *ідіома, авіація, тріумф.*

Усунення помилок у вимові та наголошуванні слів

1. Виправте помилки у вимові окремих носіїв мови. (Записано в театрі.) Поясніть, які це помилки (фонологічні чи фонетичні), з'ясуйте причини їх. Правильну вимову слів запишіть фонетичною транскрипцією.

«Танцую», «гець», «чюю», «двенадцять», «шепоче», «дзякую», «досиць», «біжиць», «кабінєт», «рідна страна», «Бацьківщина», «чяс», «чясто», «чєревики», «виручяю», «цівілізоване суспільство», «митрополіт», «афорізм», «кроф», «любоф», «діфка», «Боровік», «він правильно робит», «сьвато», «треба перевірати», «техничні можливості», «пісьня», «смішат», «делегуют», «робе», «осьвячений», «базарь», «кобзарь», «роблю», «було», «пишу», «буде».

2. Прочитайте вголос. З'ясуйте вимову звуків, позначених літерою в. Перевірте за довідкою.

Робив, любов, давно, вовк, був, вітер, вчора, вага, вата, вечір, ввесь, смакував, вуз, взув, вийшов, увійшов, вовна.

> **Увага!** Приголосний [в], ніколи не оглушуючись, може переходити в нескладовий [ў]. Він функціонує як голосний на початку слова перед приголосним: [ўдвох] або в кінці складу чи слова: [д'іўча], [л'убоў]. Приголосний [й] виступає тільки у сполученні [йо], в усіх інших випадках – як нескладовий голосний [ĭ]: [даĭ], [в'ĭс'ко], [ĭмен':а].

3. Прочитайте слова вголос, а потім запишіть у дві колонки: а) з літерою г; б) з літерою ґ. Поясніть лексичне значення виділених слів.

Гавань, галюка, ґелґіт, гирлига, гетто, ґешефт, газета, газель, *ґонтар, гноття, ґрасувати*, гаївка, гайворон, гайдук, гаяти, ґлей, гніт, ґречний, ґрунт, ґудзик, галактика, галас, гальмувати, *гаманець*, ґума, гава, ґвалт, Ганнуся, гарбуз, гармонія, ганок, ґедзь, *гандж*, гавеня, ґелґотіти, генерал, гирло, гиля, *гяур, ґринджоли*, ґрунтовний, ґуля, *гінкий*, гожий, горщик, *горня*.

4. Користуючись орфоепічним словником, прочитайте вголос слова, правильно наголошуючи. Поясніть значення виділених слів.

Абихто, абичий, абияк, авіапошта, авторка, адже, *адрес, адреса, адресат*, аерограф, азбест, *атлас*, акомпанемент, агрус, агукати, *адамашковий*, атлет, атракціон, аура, *аутсайдер, афікс*, афіксальний, Африка, африканець, ацетон, ацетат, афоризм, афористичний, *ачей*, аякже, *аятола*, виконання, завдання, прохання, читання, сімдесят, одинадцять, чотирнадцятий.

Вимова голосних звуків

Артикуляційні норми для утворення голосних звуків

[а] – нижня щелепа опущена максимально, рот набуває округлої форми. Язик лежить плоско, вільно. Кінчик язика – біля нижніх різців.

[о] – губи мають округлу форму і трохи висунуті вперед. Язик злегка відтягнутий назад, задня частина його піднята.

[у] – губи витягнуті трубочкою вперед. Язик ще більше відтягується назад, задня частина його високо піднята.

[е] – нижня щелепа опущена більше, ніж при вимові звука [і], тобто займає середнє положення. Губи відкривають кінці верхніх і нижніх різців, куточки рота більш закруглені. Язик опускається, але лежить без напруження, кінчик язика – біля нижніх різців, але не дотикається до них.

[и] – губи розтягнуті, але куточки підібрані, щоб звук не був плоским. Кінчик язика наближається до нижніх зубів і трохи піднятий, передньо-середня його частина піднімається до середньої частини піднебіння. Слід пам'ятати, що українське [и] утворюється легко, без напруження та без помітного підняття спинки язика. Цим він і відрізняється від російського [и], який звучить глибше.

[і] – нижня щелепа трохи опущена, верхня губа піднята і розтягнута ніби в усмішку, але куточки губів підібрані, щоб звук не був плоским. Язик напружений, вигнутий, середня частина його піднята до верхнього піднебіння. Кінчик язика дотикається до верхніх зубів.

Вимова приголосних звуків

Артикуляційні норми для утворення губних приголосних звуків [б] та [п]

Під час вимови [б] – [п] губи стиснуті і розкриваються внаслідок прориву перепони й шумним видихом повітря. Нижня щелепа опускається, язик лежить плоско. Дзвінкий [б] утворюється з участю голосу, глухий [п] – без участі голосу.

Артикуляційні норми для утворення губного приголосного [в]

Щілинна сонорна фонема /в/ виступає в українській мові в кількох алофонах:

- губно-губний /в [w]/ виступає в позиції на початку складу перед голосними [о], [у], наприклад: [wода], [wулик]. Під час вимови [w] перед [о], [у] нижня губа зближується з верхньою, утворюючи щілину, крізь яку проходить струмінь повітря, утворюючи голос і незначний шум. Голос переважає над шумом. М'яке піднебіння піднято і закриває вхід у носову порожнину. Задня спинка язика піднята до м'якого піднебіння;
- губно-зубний /в' [v']/ напівпом'якшений виступає перед [і]: [v'іл], [v'ік], а також перед голосними заднього ряду [а], [о], [у], які на письмі позначаються літерами ***я***, ***ю*** та буквосполученням ***ьо***: [с'v'jато] – *свято*, [v'у]ртемберг – *В'юртемберг*, [ц'v'охнути] – *цвьохнути*;
- губно-губний /в [w]/ або губно-зубний /в [v]/ виступає перед голосними [а], [е], [и]: [wаза] і [vаза]; [wерша] і [vерша]; [wираз] і [vираз]. Під час вимови губно-зубного нижня губа зближується з верхніми зубами;
- нескладовий голосний /в [ў]/ виступає в таких позиціях: 1) на початку слова перед приголосним: *влада* – [ўлада]; 2) у кінці слова після голосного: *сказав* – [сказаў]; 3) у середині слова після голосного перед приголосним: *давно* – [даўно];
- нескладовий безголосий /в [ў̥]/ виступає у кінці слова перед глухим приголосним: *мистецтв* – [мистецтў̥].

Під час вимови нескладового голосного /в [ў]/ губи витягуються вперед, утворюючи великий отвір між губами, але значно менший, ніж при вимові голосного [у]. Нескладовий безголосий /в [ў̥]/ вимовляється легко і стишено.

Артикуляційні норми для губного приголосного [м]

Під час вимови сонорного приголосного [м] губи не так напружені, як при вимові губного [б], внаслідок чого відсутній характерний вибух. М'яке піднебіння опускається, відкриваючи прохід струменю повітря одночасно у носову і ротову порожнини.

Артикуляційні норми для утворення звука [ф]

Під час вимови щілинного звука [ф] нижня губа підтягнута і майже дотикається до різців верхніх зубів. Повітря проходить через плоску щілину між зубами і нижньою губою. Тертя між зубами і нижньою губою створює шум.

Передньоязикові верхньозубні приголосні

Артикуляційні норми для [р], [р′]

Під час вимови дрижачого передньоязикового [р] кінчик язика напружений і загнутий до альвеол. Під тиском повітряного струменя вібрує.

Під час вимови [р′] артикуляційний фокус пом'якшеного [р′] порівняно з [р] просунений уперед. При його вимові змикається з ділянкою твердого піднебіння не тільки верхня частина кінчика язика, а й передня ділянка спинки, що й надає йому м'якості.

Артикуляційні норми для [л], [л′]

Щілинні передньоязикові сонорні [л], [л′] належать до групи так званих бокових, тому що при їх вимові повітряний струмінь, який створює дуже незначне тертя, проходить по боках язика.

Під час утворення [л] кінчик язика впирається в передні верхні зуби й ділянку піднебіння над ними, що й є фокусом утворення перепони приблизно в тому місці, що й зімкнені [д], [т].

На відміну від [д], [т], краї язика при вимові звука [л] з одного або з двох боків опущені й утворюють щілини для виходу повітряного струму. При вимові [л′] зімкнення з зубів переміщується на альвеоли.

Артикуляційні норми для передньоязикових [д], [д′] і [т], [т′]

Під час вимови звуків [д], [т] губи пасивні, передня спинка разом з кінчиком язика притискається до верхніх зубів із внутрішнього боку та початку альвеол і різко відштовхується від них. Чим швидше відтягнути язик, тим чіткіше звучатимуть звуки [д], [т]. Внаслідок послаблення напруженості мовних органів під час вимови звука [д] крім шуму з'являється голос.

Передньоязикові палаталізовані зімкнені глухий [т′] і дзвінкий [д′] – м'які звуки. Утворюються завдяки підйому середньої частини спинки язика до твердого піднебіння. Артикуляція палаталізованих [д′], [т′] ускладнюється і подібною артикуляцією. Слід пам'ятати, що дотик має бути щільний, інакше звуки спотворюватимуться.

Артикуляційні норми для утворення зімкнених носових [н], [н′]

Зімкнені носові [н], [н′] артикулюються тим же активним мовним органом і таким же способом, як і шумні дзвінкі приголосні [д], [д′].

Передня частина язика притиснута до верхніх зубів і різко відштовхується від них. Рот трохи розтулений. Відмінним є те, що при вимові [н] м'яке піднебіння опускається й відкриває прохід одночасно в носову й ротову порожнини. Під час вимови [н′] середня частина язика наближається до твердого піднебіння.

Передньоязикові нижньозубні приголосні

Артикуляційні норми утворення свистячих приголосних [з], [с], [з'], [с']

Передньоязикові нижньозубні щілинні [з], [с], [з'], [с'] утворюються внаслідок того, що широкий кінчик язика впирається в основу нижніх зубів, передня частина спинки язика зближується з передніми зубами й альвеолами, при цьому посередині язика утворюється вузька щілина у формі жолобка. Краї язика притискуються до бокових зубів і до частини твердого піднебіння. Зуби ледь розтулені. Повітряний струмінь протискується крізь щілину, вдаряється об верхні різці, і внаслідок цього утворюється різкий шум, що нагадує *свист*. За цією акустичною ознакою приголосні [з], [с], [з'], [с'] називаються *свистячими*. Без участі голосу утворюється глухий [с], а з участю голосу – дзвінкий [з]. При вимові палаталізованих [з'], [с'] основна артикуляція, властива [з], [с], але ускладнюється додатковим підняттям передньої і середньої частини язика до твердого піднебіння. Язик та губи більш напружені.

Артикуляційні норми зімкнено-щілинних [дз], [дз'], [ц], [ц']

Під час утворення передньоязикових африкат [ц], [ц'], [дз], [дз'] кінчик язика спочатку утворює зімкнення з ділянкою біля верхніх різців і альвеол, а потім це зімкнення поступово переходить у коротку щілину, тому не відбувається вибуху, як при вимові [т] і [д]. Артикуляція [ц], [дз] значною мірою подібна до [з], [с], оскільки і при вимові [ц], [дз] з'являється характерний свист, за яким приголосні називаються *свистячими*. Палаталізовані африкати [ц'], [дз'] відрізняються від своїх твердих відповідників тим, що середня спинка язика більшою мірою піднімається до твердого піднебіння.

Артикуляційні норми африкат [дж], [ч]

При вимові африката [дж], [ч] широкий кінчик язика спочатку змикається з переднім краєм твердого піднебіння, а потім зімкнення поступово переходить у щілину. Одночасно до переднього краю м'якого піднебіння наближається задня частина спинки язика. Проходячи крізь дві щілини (перша – між широким кінчиком язика й переднім краєм твердого піднебіння навпроти альвеол, друга – між задньою частиною спинки й переднім краєм м'якого піднебіння), повітряний струмінь утворює характерний шум, що нагадує *шипіння*. За цією акустичною ознакою приголосні передньоязикові ясенні африкати називаються *шиплячими*. Глухий [ч] утворюється без участі голосу, дзвінкий [дж] – з участю голосу й шуму.

Артикуляційні норми шиплячих [ж], [ш]

При вимові передньоязикових шиплячих щілинних [ж], [ш] широкий кінчик язика не торкається зубів. Губи розкриті, щелепи зближені, зуби видно. При вимові звука [ш] широкий кінчик язика піднятий до піднебіння, але не торкається його і не вібрує. При вимові звука [ж] язик піднятий вище порівняно з [ш]. Пам'ятайте, що за

орфоепічними нормами вони завжди тверді, а перед [і] напівпом'якшені: *біжить – біжіть; душі – душі; кажи, де ножі.*

Середньоязикові приголосні

Артикуляційні норми середньоязикового приголосного [й]

Приголосна сонорна фонема [й] функціонує в українській мові у двох основних алофонах: [і], [j].

Обидва алофони [і], [j] вимовляються при такому положенні мовних органів: середня частина язикової спинки піднімається до твердого піднебіння боковими краями, утворюючи посередині досить вузьку щілину, крізь яку проходить звучний струмінь повітря.

Коли спинка язика максимально піднята до твердого піднебіння із збереженням щілини, з'являється звук [j]. Звук [j] виступає у таких позиціях: 1) на початку складу (*яма, юність, єдність, її*); 2) у середині чи у кінці слова після приголосного (*в'язати, в'юн, в'є, пір'я).*

Коли спинка язика піднята до твердого піднебіння не найвище із збереженням більшої щілини з'являється звук [і], який зближений із голосним [і]. Звук [і] виступає у таких позиціях: 1) на початку слова перед приголосним (*ймовірно, йшов, йти*); 2) у кінці слова або складу після голосного (*гай, гайка, знай, байка*).

Задньоязикові приголосні

Артикуляційні норми задньоязикових приголосних [ґ], [к], [х]

Під час вимови задньоязикових зімкнених [ґ], [к] задня частина язика змикається з м'яким піднебінням. Унаслідок раптового прориву цього зімкнення струменем повітря утворюється специфічний шум для глухого [к] та шум і голос для дзвінкого [ґ].

Задньоязиковий щілинний [х] має відмінності у вимові: задня частина спинки язика зближується з заднім краєм твердого піднебіння і суміжною з ним частиною м'якого піднебіння, внаслідок чого утворюється щілина, через яку проходить струмінь повітря, який утворює характерний шум.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Що вивчає орфоепія як розділ мовознавчої науки?
2. Назвіть норми вимови окремих груп приголосних (дзвінких, глухих, шиплячих, щілинного *г*), а також ***дж, дз***, що позначаються на письмі буквосполученнями ***дж, дз***.
3. Які ви знаєте способи усунення помилок у вимові та наголошуванні слів?
4. Які артикуляційні норми для голосних звуків визначено в українському мовознавстві?
5. Які артикуляційні норми для утворення шиплячих та свистячих звуків?
6. Які артикуляційні норми визначено для утворення глоткових та проривного звуків?

Графіка

Основи графіки

Українська графіка (грец. *aphike* – *grapho* – пишу, креслю, малюю) – 1) розділ науки про мову, в якому вивчається сукупність умовних знаків для передавання на письмі усного мовлення; 2) система співвідношень і зв'язків між одиницями звукової будови української мови і знаками їх писемного передавання.

Як відомо, основу графіки української мови становлять *літери*, або *букви*, сукупність яких називається ***алфавітом*** (*alphabētos*, від назв двох перших літер грецького алфавіту – *альфа, бета*, новогрец. *віта*). Для позначення системи буквених знаків використовують також назви ***азбука*** (← старосл. *азъбоукы*, утвореного за зразком грец. *alphabētos* від назв двох перших літер *азъ* і *боукы*) і ***абетка*** – українське слово, утворене за вимовою двох перших літер алфавіту (*а, бе*) під впливом *азбука* і *алфабет*.

Алфавіт складається із 33 букв; із них 32 букви передають на письмі мовні звуки, а ь (м'який знак) позначає м'якість приголосних на письмі. Букви в алфавіті розміщені в певному порядку. Знання алфавіту допомагає швидко знаходити потрібні слова в словниках, енциклопедіях, назви в каталогах, списки людей тощо.

Український алфавіт

Букви	Їхні назви	Букви	Їхні назви	Букви	Їхні назви	Букви	Їхні назви
Аа	а	Зз	зе	Нн	ен	Цц	це
Бб	бе	Ии	и	Оо	о	Чч	че
Вв	ве	Іі	і	Пп	пе	Шш	ша
Гг	ге	Її	ji	Рр	ер	Щщ	ща
Ґґ	ґе	Йй	й (йот)	Сс	ес	Ьь	м'який знак
Дд	де	Кк	ка	Тт	те		
Ее	е	Лл	ел	Уу	у	Юю	jу
Єє	jе	Мм	ем	Фф	еф	Яя	jа
Жж	же			Хх	ха		

З погляду орфографічного функціонування кожний варіант має різновиди літер – *великі* й *малі*; *друковані* й *рукописні*.

> Увага! Розміщення букв в алфавіті традиційне, ніякої закономірності в ньому немає. Тому його треба запам'ятати механічно.

Примітка. До 1993 р. буква ь (м'який знак) стояла в алфавіті останньою.

Відхилення від фонематичного принципу графіки

Хоч у більшості випадків літери українського алфавіту позначають один звук, точніше, по одній фонемі, проте існують і відхилення від фонематичного принципу графіки:

1. Літери **ї** та **щ** завжди позначають по дві фонеми: */j/ + /і/* та */ш/ + /ч/*.

2. Одна фонема може позначатися двома літерами, наприклад: фонема */$\widehat{дж}$/* – літерами ***дж***, фонема */$\widehat{дз}$/* – літерами ***дз***.

3. Фонема */й/* та звуки [j], [ĭ] позначаються: 1) літерою ***й***: а) у позиції перед */о/* (його, йому, гайовий, серйозний, каньйон, бульйон); б) на початку слова перед приголосними *(йти, йняти)*: в) у кінці складу після голосних перед наступними приголосними *(дайте, сійте, мийте)*; г) в абсолютному кінці слова після голосних *(дай, новий, край, рій)*; 2) літерами ***я***, ***ю***, ***є***, ***ї*** разом з відповідними наступними голосними: а) на початку слова *(явище, юний, єднати, їхати)*; б) після голосних перед наступними приголосними або в кінці слова *(поява, будують, приємний, приїхати, чия, врожаю, читає, краї)*; в) після губних, */р/* та деяких інших приголосних, якщо їм не властива напівпом'якшена вимова *(плем'я, любов'ю, п'ємо, на подвір'ї, Лук'ян*, а також: *Нью-Йорк, мільярд, більярд, мільдью)*.

4. Для м'яких приголосних не існує окремих літер в українській графіці. Вони позначаються позбавленою звукового значення літерою – м'яким знаком (*киньмо, кінь*), літерами ***я***, ***ю***, ***є***, крім тих випадків, коли вони позначають сполуки фонем */ja/*, */jy/*, */je/*, наприклад, *давня, давню, давнє*, а також літерою ***і*** (*ліс, дім, тіло*). У багатьох випадках м'якість приголосних не має писемного вираження. Це стосується, зокрема, різних випадків асимілятивних змін, наприклад: *ві/с'/ть*, */с'/ніг* тощо.

Фонематичному принципові графіки суперечать також такі випадки, коли в словах та їх формах реалізуються фонеми, не співвідносні щодо позначення з літерами, наприклад: *будується* – */будуйец'ц'а/* (*За Н. Тоцькою*).

Слов'янська писемність

Перший історик слов'янської писемності болгарський книжник, учений-чернець Чорноризець Храбр, який жив у X ст. при дворі болгарського царя Симеона, у книзі «Сказання про письмена» розповідає про два етапи розвитку слов'янського письма. Перший – коли слов'яни ще були язичниками, отож читали за допомогою «черт і різ». Другий етап – коли вони хрестилися і почали писати римськими і грецькими письменами, але це письмо «без оустроєнія», тобто не пристосоване до слов'янської мови.

В арабських, німецьких та візантійських джерелах наводиться чимало доказів існування письма у русичів до прийняття християнства. Арабський учений Ібн-ель-Недім навіть скопіював один напис, і копія та збереглася. Є згадки про існування книг (Євангеліє, Псалтир), писаних «руськыми письмены». Очевидно, це було письмо, «яке вийшло з грецького», – зазначає слов'янознавець В. Істрін.

Отож, це ще не слов'янська писемність. Прямим попередником нашого сучасного алфавіту вважається абетка, створена християнськими місіонерами – братами Кирилом і Мефодієм.

Як відомо, вони походили із Солуня (сучасні Салоніки), де проживали і греки, і слов'яни (болгари). Брати знали як грецьку, так і староболгарську мови, освіту одержали в Константинополі.

У 862 році візантійський імператор Михайло і патріарх Фотій послали Костянтина (він же Кирило) і Мефодія в Моравію, де вони мали вести церковну службу слов'янською мовою, щоб протистояти німецьким місіонерам.

Є свідчення, що вже 863 року вони прибули до Велеграда і привезли слов'янську абетку та 3–4 богослужебні книги, перекладені староболгарською мовою.

Після хрещення Київської Русі до церков запрошували священиків з Болгарії, закуповували церковні книги. Вчені висловлюють думку, що писані вони були **глаголицею** (від хорват. *glagoljasi* – той, хто говорить), оскільки багато рукописів, створених пізніше глаголицею або кирилицею, списані з більш ранніх зразків. **Кирилицю** – пізнішу абетку – створив один з учнів Кирила – Климент (*За Ж. Красножан*).

Типи письма

Типи письма	Основні характеристики
Піктографічне	Найдавнішим графічним письмом були малюнки – піктограми. У піктографічному письмі інформація передається в малюнках. Для передавання абстрактних понять таке письмо непридатне
Ідеографічне	Малюнки поступово перетворювалися на умовні знаки, символи, набували переносного значення. Піктограми ставали ідеограмами (позначками для понять, думок). Якщо раніше кружечок із крапкою посередині означав «сонце», то в ідеографічному письмі він став передавати поняття «день», тобто кожен знак став позначати слово, у будь-якій граматичній формі, у межах поняттєвих асоціацій, наприклад: знак, що відображає ногу, міг позначати – *стояти, стою, стояв*. Основною одиницею ідеографії є *ідеограма*, або *логограма*, – писемний знак, який, на відміну від букв, позначає не звук чи склад якоїсь мови, а ціле слово або корінь слова, певне поняття. Найдавніше відоме ідеографічне письмо – єгипетські ієрогліфи месопотамський (шумерський) клинопис, а також китайське ідеографічне письмо. В Україні – це символи, накреслені на великодніх писанках; візерунки, вишиті на рушниках. Ми й тепер користуємося ідеограмами, коли пишемо цифри 1, 2, 3 і т. д., позначаємо арифметичні дії +, –, x, , >, < тощо. Дорожні знаки – це теж своєрідні ідеограми. Цей тип письма існував як перехідний від піктографії до словесно-складового
Словесно-складове	В основу покладена багатозначна ідеограма, але з додаванням ребусних знаків і знаків детермінаторів, які уточнюють коло понять. Такий тип письма виник у ранньокласовому суспільстві. Це китайське письмо, критське, майя та ін.

Звукове	У надрах ідеографічного письма поступово зароджувалося *звукове письмо*. Імена фараонів єгиптяни позначали ієрогліфами, у яких вимовлялися лише перші звуки, і з цих звуків складалося ім'я. Такі ієрогліфи обводили рамкою (картушем). Існує три різновиди звукового письма: *складове (силабічне)*, *консонантне* та *звуко-буквене*

Різновиди звукового письма

Різновиди	Основні характеристики
Складове письмо	Передає цілі склади, тобто кожен значок позначає склад. Найбільш відомим складовим письмом є індійське письмо деванагарі (існує з VII ст.), яке використовувалося для запису санскриту й досі використовується як письмо мови гінді. У ньому близько 600 основних і лігатурних знаків. Елементи складового письма трапляються й у нас. Наприклад, у написанні слів *Японія, їхати, єзуїт, юнак, юхта, бажаю* кожна з букв **я, ї, є, ю** позначає цілий склад (поєднання приголосного й відповідно з голосними **а, і, е, у**)
Консонантне письмо	Передає лише приголосні звуки (звідси і його назва). Це пов'язано з особливостями тих мов, де таке письмо зародилося: фінікійської, давньоєврейської, арабської. У цих мовах лексичне значення слова виражається приголосними звуками. У нашій мові консонантними написаннями можна вважати графічні скорочення на зразок *млн (мільйон), млрд (мільярд), км (кілометр), грн (гривня)*
Звуко-буквене письмо	Греки, запозичивши у фінікійців їхнє консонантне письмо, додали до нього букви на позначення голосних звуків. Для цього вони пристосували й деякі фінікійські знаки. Наприклад, у фінікійській мові знак 𐤀 позначав гортанний проривний звук, якого не було в грецькій мові; греки використали його для позначення голосного **а** (велика буква А). Так виникло звуко-буквене письмо, в якому окремий знак, як правило, передає один звук

Звуко-буквений розбір слова

Схема письмового розбору

1. Записати слово, вказати кількість букв у ньому, кожну букву назвати.
2. Поділити слово на склади, дати характеристику кожного складу (відкритий, закритий, прикритий, неприкритий, наголошений чи ненаголошений).
3. Записати слово фонетичною транскрипцією, вказати кількість звуків у ньому, назвати кожен звук. Якщо кількість звуків і букв не збігається, то пояснити наявну невідповідність.
4. Виконати фонетичний розбір, записавши по порядку кожен звук і давши його характеристику.

5. Проаналізувати з погляду фонетичних змін: вказати на можливість чергування чи спрощення груп приголосних звуків.

Зразок розбору

Слово *вільний* має сім букв: ***ве, і, ел, м'який знак, ен, и, йот.*** У ньому два склади *віль-ний*, обидва вони закриті/прикриті, належать до IV типу (101 – 101; cvc – cvc), перший склад наголошений. Кількість звуків і букв не збігається тому, що знак м'якшення позначає лише м'якість звука [л'].

Фонетичний запис цього слова: [v'іл'ниї̆].

[в'] – приголосний, сонорний, губний, перед і виявляє себе як губно-зубний [v'], щілинний, напівпом'якшений перед **і**;

[і] – голосний, нелабіалізований, переднього ряду, високого піднесення, напружений;

[л'] – приголосний, сонорний, язиковий, передньоязиковий, щілинний, боковий, м'який;

[н] – приголосний, сонорний, язиковий, передньоязиковий, зімкнено-носовий, твердий;

[и] – голосний, нелабіалізований, переднього ряду, високо-середнього піднесення, напружений;

[й] – приголосний, сонорний, язиковий, середньоязиковий, щілинний, серединний, постійно м'який, у вимові після голосного виявляє себе як [ї̆] нескладовий.

У слові *вільний* наявне чергування звука [і], що стоїть у закритому складі, з [о] у відкритому складі: [v'іл'ниї̆] – [wол'а].

● *Запитання і завдання для самоконтролю*

1. Чим відрізняється графіка від письма?
2. Що становить основу графіки української мови?
3. Зі скількох букв складається український алфавіт?
4. Перекажіть алфавіт, дотримуючись загальноприйнятого порядку.
5. Як виник український алфавіт? Розкажіть коротко про його виникнення, яких змін зазнавав український алфавіт?
6. Назвіть основні принципи графіки і розкрийте особливості кожного з них.
7. Визначте співвідношення між звуками і буквами.
8. Розкажіть про історію становлення писемності в Україні.
9. Що таке графема?
10. Які переваги писемної мови над усною?
11. Які залишки стародавніх форм використовуються в наш час?
12. Які ви знаєте типи письма? Наведіть приклади.

Орфографія

Орфографія (від грецьких *orthos* – правильний і *graphō* – пишу) – це система загальноприйнятих правил написання слів якої-небудь мови і розділ мовознавства, який вивчає правопис слів. Українська орфографія вивчає правила написання значущих частин слова, вживання великої букви, правила переносу слів з рядка в рядок, правила написання слів разом, окремо і через дефіс.

Орфограма. Орфографічне правило

Слово *орфограма* походить від грецьких *orthos* – правильний і *gramma* – буква.

Орфограмою називається правильне (також, що відповідає правилам або традиціям) написання, яке потрібно вибрати із ряду можливих. В українській мові переважають написання за фонетичним принципом, коли варіантів немає і слова пишуться так, як чуються, наприклад: *хата, рік, вікно, брат*. Проте в багатьох випадках людині доводиться вибирати один із можливих варіантів. Наприклад, у слові *живуть* другий звук вимовляється нечітко – наближено до *и*: [же^{и}вут′] або [жи^{е}вут′]. У таких випадках той, хто пише, повинен звернутися до правила написання: щоб знати, яку букву писати (**е** чи **и**) в ненаголошеному складі, треба слово змінити так, щоб ненаголошений звук був під наголосом: *живуть* – *жити*.

Орфографічним називається правило, яке необхідно застосувати до тієї чи іншої орфограми на основі її відмінних ознак.

Апостроф

Українська мова має специфічний знак – **апостроф** ('). Він використовується для передання твердої, роздільної вимови приголосних, що не зливаються з наступними звуками: *пам'ять, п'ятниця, сім'я, б'є, в'юн*.

Ставиться апостроф	Не ставиться апостроф
1. Після губних **б, п, в, м, ф**, перед **я, ю, є, ї** у корені слова:	
якщо перед ними немає іншого приголосного, крім **р**: *слов'яни, м'ята, м'який, м'яч, здоров'я, п'ять, торф'яний, верб'я, черв'як, розв'язати, розм'яти, розп'ятий*	якщо перед губним стоїть приголосний, що належить до кореня: *тьмяний, різьбяр, духмяний, рутвяний, Святослав, морквяний, мавпячий*

2. Після префіксів, перед **я, ю, є**:	
якщо префікс закінчується на приголосний *(від'ємний, без'ядерний, під'їзд)*	якщо префікс закінчується на голосний: *приїзд, виявити, поєднати* (після префіксів перед наступними **і, а, у, є, о**: *зекономити, загітувати, безіменний*)
3. У складних словах:	
трьох'ярусний, пів'юрти, пів'яблука, дит'ясла	—
4. Після **р**, перед **я, ю, є, ї**:	
якщо **р** у кінці складу (вимова є роздільною): *сузір'я, бур'ян, міжгір'я*	якщо **р** на початку складу, коли **я, ю, є** позначають його м'якість: *рясно, зоря, Рєпін, крюк*
5. У власних назвах після **к**, перед **я**:	
Лук'ян, Лук'яниха, Лук'янівна, Лук'янчук, Лук'янівка...	—

В іншомовних словах **апостроф ставиться** в таких самих позиціях, як і в українських словах. Різниця в тому, що апостроф ставиться перед ***я, ю, є, ї*** не тільки після губних і ***р***, а й після шиплячих та задньоязикових, якщо вони вимовляються твердо й після них чується звук [й]: *прем'єра, об'єкт, бар'єр, Х'юстон, ін'єкція, кон'юнктура, п'єдестал, В'єтнам, к'ят, п'я.*

Апостроф не ставиться в іншомовних словах, якщо ***я, ю, є, ї*** передають м'якість попереднього приголосного, не чується звук [й] і відповідно вимова є не роздільною, а плавною: *бюро, манікюр, рюкзак, гравюра, бюджет, бювар, мюзет, Мюнхен, мюзикл, кюбель, кювеляж.*

Вживання м'якого знака на письмі

М'якість приголосних звуків в українській мові передається: спеціальною буквою (***ь* – м'яким знаком**); буквами ***я, ю, є***, перший звуковий елемент [й] яких пом'якшує попередній приголосний: *доля, любов*; наступним голосним звуком [і]: *місяць, вітряк, кінь.*

М'який знак пишеться:

1) після букв ***д, т, з, с, ц, дз, л, н*** наприкінці слова чи складу, якщо ці букви передають м'які звуки: *тінь, день, біль, мазь, увесь, станьте, міць, мідь, молодість;*

2) після м'яких приголосних перед ***о***: *літнього, осіннього, сьогодні, трьох, чотирьох;*

3) у суфіксах ***-ський, -цький, -ськість, -зькість, -цькість, -ськи, -зьки, -цьки***: *український, європейський, козацький, запорізький,ризький, паризький, київський, криворізький, людськість, по-болгарськи, по-німецьки;*

4) у суфіксах ***-еньк, -оньк, -есеньк, -ісіньк, -юсіньк***: *легенько, біленький, дитинонька, гарнесенький, малюсінький;*

5) після м'якого звука [л] перед наступним м'яким: *учительський, стільця, пальці, їдальня, читальня*;

> **Увага!** Щоб перевірити м'який чи твердий у слові звук [л], поставте слово в називному відмінку однини: *спілка – спілці, полька – польці*;

6) у формах родового відмінка множини іменників жіночого роду: *сердець, робітниць, учениць, творінь*;

7) у дієслівних формах наказового способу: *стань, винось, виходь; станьте, виносьте, виходьте; пишіть, кажіть, робіть*;

8) у дієслівних формах 3-ї особи однини та множини дійсного способу: *стоїть, спить, стоять, читають, пишуть, думають, складають, готують*.

М'який знак не пишеться:

1) після букв, що позначають губні та шиплячі звуки: *степ, голуб, кров, любов, сім, вісім, ніж, ніч, піч, ідеш*;

2) після *р* у кінці складу: *кобзар, товар, писар, Харків* (виняток *Горький*), *вір – вірте*;

3) між приголосними, якщо перший пом'якшується під впливом другого: *сонця, радість, якість, кінця, сміх, щастя*;

4) після *н* перед *ж, ч, ш, щ*: *тонший, менший, інший, кінчик*.

> **Увага!** Ніколи м'який знак не пишеться після 13 букв (*б, п, в, м, ф*), (*ж, ч, ш, щ*), (*г, ґ, к, х*), бо цими буквами позначаються тільки тверді приголосні звуки, які можуть пом'якшуватися у позиції перед [і].

Сполучення літер йо, ьо

Йо пишеться для позначення звукосполучення ***й + о***:

а) на початку слова й після голосного: *Йосип, Йоганнесбург, йоржистий, його, майор, район, майоріти*;

б) після приголосного, переважно на початку складу: *серйозний, мільйон, бульйон, Воробйов, «вйо», вйокати*.

Ьо пишеться після приголосного для позначення м'якості приголосного перед *о*: *сьогодні, сьомий, льодовий, льодяний, льонар*.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Як вимовляються [е], [и], [о] не під наголосом?
2. Коли пишеться *е* в коренях слів?
3. Коли пишеться *е* в суфіксах?
4. Коли пишеться *и* в коренях?
5. Коли пишеться *и* в закінченнях?
6. Коли вживається голосний [а] на місці давнього [о]?
7. У яких словах заміна не відбувалася? Назвіть їх.
8. Що таке спрощення в групах приголосних звуків?
9. Коли відбувається спрощення?

10. Назвіть групи приголосних звуків, у яких відбувається спрощення. Проілюструйте прикладами.
11. Що таке подвоєння букв?
12. Що таке збіг однакових приголосних?
13. Коли він відбувається? Наведіть приклади.
14. Що таке подовження приголосних?
15. Які приголосні можуть подовжуватися і за якої обов'язкової умови?
16. Назвіть випадки подовження приголосних. Проілюструйте прикладами.
17. Виділіть питання, недостатньо засвоєні. Опрацюйте їх ще раз.
18. Коли пишеться м'який знак?
19. Коли м'який знак не пишеться?
20. Коли ставиться апостроф?
21. Коли апостроф не ставиться?
22. Коли пишеться *йо*, а коли *ьо*?

Правила переносу

Переносячи слово з рядка в рядок, не можна:

1) розривати сполучення літер *дж, дз*, які позначають один звук: *хо-джу, гу-дзик;* але: *під-живити, над-звичайний*, бо *д* належить до префікса, а *ж* і *з* – до кореня;

2) відокремлювати апостроф і знак м'якшення від попередньої літери: *сіль-це, низь-ко, Лук'-ян, бур'-ян;*

3) одну літеру залишати в попередньому рядку й переносити в наступний: *ака-демія, озе-ро, око, шия, але, або;*

4) при переносі складних слів залишати в кінці рядка початкову літеру другої основи: *багато-ступінчастий, шести-гранний;*

5) розривати ініціальні абревіатури і комбіновані: *АЕС, ЛАЗ-106, МАН, МАГАТЕ;*

6) переносити прізвища, залишаючи в попередньому рядку ініціали: *Т. Г. Шев-ченко, п. Гна-тюк*;

7) відривати скорочені назви мір від цифр, до яких вони належать: *1917 р., 150 га, 25 см^3;*

8) розривати й переносити граматичні закінчення, з'єднані з цифрами через дефіс: *7-й, 9-го, 10-му;*

9) розривати умовні скорочення типу: *вид-во, і т. п., і т. ін.;*

10) переносити в наступний рядок розділові знаки (крім тире), дужки і лапки або залишати в попередньому рядку відкриту дужку чи лапки.

Правопис значущих частин слова

В українській мові значна частина слів пишеться не за фонетичним (як вимовляється), а за морфологічним принципом: на письмі зберігається однакове написання значущих частин слова (морфем).

- Правопис префіксів

В українській мові у префіксах ***роз-***, ***без-***, ***воз-***, ***через-*** завжди пишеться ***з*** (тобто ***з*** ніколи не переходить у ***с***):

Префікси роз-, без-		Префікси воз-, через-	
роз-	*-казати*	*воз-*	*-величити*
роз-	*-ходитись*	*воз-*	*-величувати*
роз-	*-радити*	*воз-*	*-з'єднувати*
роз-	*-бити*	*воз-*	*-з'єднаний*
без-	*-крилий*	*воз-*	*-з'єднуватися*
без-	*-межний*	*через-*	*-плічник*

Щодо правопису префікса з слід пам'ятати такі правила: префікс ***з*** перед глухими приголосними [к, ф, п, т, х] переходить у ***с***. Наприклад: ***сказати, сфотографувати, спитати, ствердити, схуднути***.

Префікси з- (с-)		
с-	*-казати*	Запам'ятайте словесний ключ «КаФе "ПТаХ"» (к, ф, п, т, х)
	-кликати	
с-	*-формувати*	
с-	*-тимати*	
с-	*-терти*	
с-	*-ходити*	

Перед усіма іншими приголосними пишеться *з-*: *звести, злити, змити, зсадити*.

Префікс ***зі-*** пишеться у тих випадках, коли корінь слова починається сполученням приголосних: *зізнатися, зімкнути, зіставити*.

Префікс ***зі-*** вживається також у словах з коренем, перший склад якого становить сполучення губного та йотованого звукосполучення: *зів'ялий, зім'яти, зіп'ястися*.

У деяких словах префікс ***зі-*** чергується з ***зо-***: ***зігрівати*** й ***зогрівати***, ***зімлівати*** й ***зомлівати***.

Префікси ***пре-***, ***при-*** розрізняються за значенням:

- префікс ***пре-*** вживається в якісних прикметниках і прислівниках для вираження інтенсивної ознаки: ***прегарний, премудрий, пречудовий, препогано, превеликий, прекрасний, преподобний***;
- префікс ***при-*** вживається переважно в дієсловах та віддієслівних утвореннях і має ознаку приближення: ***прийти, прибігти, прибити*** або ознаку частковості дії: ***приморозити, притрусити, припудрити***.

Префікс ***при-*** пишеться у словах, утворених із словосполучень іменника з прийменником ***при***: ***при вокзалі – привокзальний, при березі – прибережний, при дорозі – придорожний***.

У якісних прикметниках	У прислівниках	У дієсловах	У словах, утворених сполученням іменника з прийменником
префікс **пре-** *презавзятий*	префікс **пре-** *пречудово*	префікс **при-** *присісти*	префікс **при-** *придорожній*

В іншомовних словах, що не мають префікса, написання ***е*** та ***и*** треба запам'ятати:

***пре**амбула*	***пре**стиж*	***при**вілей*	***при**зма*
***пре**зидент*	***пре**тендент*	***при**ватний*	***при**мітив*
***пре**зидія*	***пре**тензія*	***при**мат*	***при**нцип*
***пре**зентація*	***пре**м'єра*	***при**зер*	***при**нцеса*

Префікс ***прі-*** пишеться тільки в словах *прізвище, прізвисько, прірва, прірвистий.*

Префікс ***пере-*** вказує на ознаку повторної дії, «через щось, когось»: ***пере**їхати, **пере**йти, **пере**робити, **пере**шити, **пере**шийок, **пере**шкода, **пере**городка, **пере**дплата, **пере**конувати.*

В іншомовних словах трапляється частинка слова ***пери-***, яку не слід плутати з префіксом ***пере-***: ***пери**метр, **пери**петія, **пери**ферія, **пери**фраза, **пери**тоніт, **пери**скоп, **пери**птер, **пери**стиль, **пери**центр.*

● *Запитання і завдання для самоконтролю*

1. Як змінюється префікс **з-** перед **к, п, т, ф, х**?
2. Чи змінюються інші префікси, що закінчуються на приголосні звуки, перед цими приголосними?
3. Як вимовляється кінцевий приголосний [з] у префіксах **роз-, без-**? Наведіть приклади.
4. Повторіть правила про правопис префіксів **пре-, при-, прі-**.

■ Правопис суфіксів

Суфікси розподілені і закріплені за частинами мови: іменникові, прикметникові, дієслівні, прислівникові. Написання суфіксів кожної частини мови підлягає відповідним орфографічним правилам.

■ Правопис іменникових суфіксів

Суфікси	Орфограма	Орфографічне правило	Приклади
-ик **-ник** **-івник** **-чик (щик)**	***-и-***	Буква ***и*** пишеться у суфіксах на означення людей за родом занять чи фахом	*фронтовик* *підводник* *працівник* *пайщик*
-ик **-ичк-**	***-и-***	Буква ***и*** пишеться у суфіксі, який вносить у значення слів відтінок зменшеності або пестливості	*братик, хлопчик,* *возик, вузлик,* *вуличка, сестричка*

-ив-	***-и-***	Буква ***и*** пишеться у суфіксах іменників, що є назвами предметів (переважно матеріального, речовинного значення)	*морозиво, мелива, печиво*
-ин-	***-и-***	Буква ***и*** пишеться у суфіксах, за допомогою яких утворюються іменники жіночого роду (істот, одиничних предметів, назв рослин, сировини, продуктів харчування, проміжків часу тощо)	*людина, дружина, квасолина, конюшина, яловичина, година, долина*
-инн- **-інн-** **-анн-** **-янн-** **-енн-**	***-нн-***	Дві однакові букви у суфіксі пишуться на місці колишнього уподібнення звука [н] з [й]. Такі іменники означають збірні або абстрактні поняття	*огудиння, горіння, зростання, піднесення*
-ен-	***-н-***	Одна буква ***н*** пишеться у суфіксі іменників, що є назвами малих істот	*каченя, кошеня, гусеня*
-ечок- **-єчок-** **-ечк-**	***-е-*** ***-є-***	Буква ***е*** (або ***є***) пишеться у суфіксах після букви, що позначає м'який приголосний або шиплячий в іменниках, які мають здрібніло-пестливе значення	*вершечок, краєчок, книжечка*
-очк- **-очок-**	***-о-***	Одна буква ***о*** пишеться у суфіксі після букви, що позначає твердий приголосний в іменниках здрібніло-пестливого значення	*квіточка куточок*
-еньк- **-оньк-**	***-ь-***	М'який знак пишеться у суфіксах іменників, які мають значення пестливості	*ніженька, голубонька*
-енк- **(-єнк-)**	(без м'якого знака)	М'який знак не пишеться у суфіксі, за допомогою якого утворено прізвища	*Галенко, Квашенко, Гайдаєнко*
-иськ-	***-ь-***	М'який знак завжди пишеться у суфіксі ***-ськ-***	*дівчисько, хлопчисько, нездарисько*
-ищ- **(-їщ-)**	***-и-*** ***-ї-***	Буква ***и*** пишеться після букв, якими позначаються тверді приголосні, а ***ї*** – тоді, коли корінь має у кінці звук [й]	*дидище, гаїще*
-ович-	***-о-***	У всіх іменниках по батькові чоловічого роду після всіх букв, які позначають приголосні (тверді і м'які), пишеться ***о***	*Петрович, Олексійович, Васильович*

-івн- **(-їнв-)**	*-і-* *-ї-*	Буква *і* пишеться в іменах по батькові жіночого роду після букв, якими передаються приголосні звуки, а *ї* – в тих, де в кінці кореня є буква, якою позначається приголосний [й]	*Андріанівна, Андріївна, Миколаївна*
-івк- **(-ївк-)**	*-і-*	Переважно пишеться *і*	*долівка, маївка, спиртівка*
-овк-	*-о-*	Буква *о* пишеться в деяких іменниках, які утворилися пізніше, та в книжних словах	*вербовка, зарисовка*
-ок	*-о-*	Буква *о* пишеться у суфіксі, за допомогою якого утворюються іменники чоловічого роду на означення предметів, а також іменники, що мають здрібніло-пестливе значення	*куток, кілок, пеньок, браток, бережок*

- Правопис прикметникових суфіксів

Суфікси	Орфограма	Орфографічне правило	Приклади
-н-	*-н-*	Одна буква *н* пишеться у відносних прикметниках після будь-яких букв, якими позначаються приголосні звуки	*книжний, новітній, безодній, ранішній*
	-нн-	Якщо у словах, від яких утворюються прикметники, корінь закінчується звуком [н], то в прикметниках пишуться дві букви *нн*	*стінний, осінній, глинний*
-енн-, **-анн-**		У суфіксах прикметників *-анн-*, *-енн-* на означення найвищого ступеня вияву ознаки пишуться дві букви *нн* У дієприкметниках суфікс пишеться з одним *н*	*невблаганний, незліченний, нескінченний, нескінчений, незлічений*
-ичн-	*-и-*	У прикметниковому суфіксі пишемо *и*, якщо прикметник утворений від іменника із суфіксом *-иц-*	*вуличний, рушничний*
-ин	*-и-*	У суфіксах присвійних прикметників, утворених від іменників, після букв, якими передається будь-який приголосний звук, крім [й], пишеться буква *и*	*Марусин, Галин, Колин, мамин, тітчин*
-ін (-їн)		Якщо у кінці кореня наявний звук [й], то на письмі він разом із суфіксами [і] передається буквою *ї*	*Майїн, Марїін, Мар'їн, зміїний*

-ськ-, -цьк-, -зьк-, -еньк-, -есеньк-, -іcіньк-, -юсіньк-, -альн- (-яльн-), -ильн-	**-ь-**	У названих суфіксах завжди пишеться м'який знак	*низький, хвацький, тоненький, білісінький, вузюсінький, пральний, точильний*
-ев-	***-е-***	Буква ***е*** пишеться у прикметниках після букв, якими передається м'який приголосний звук, або після букв *ш, ч, щ*. Наголос у таких словах падає на основу (на суфікс)	*вересневий, водневий, смушевий, овочевий*
-ов-	***-о-***	Буква ***о*** пишеться у суфіксі після твердих приголосних. ***О*** пишеться і після шиплячих та ***й***, якщо наголос у слові падає на закінчення Буква *о* пишеться і після знака м'якшення, яким позначено м'якість останнього кореневого звука	*казковий, доказовий, дощовий, гайовий, кульовий, польовий*
-єв-	***-є-***	Буква *є* у суфіксах присвійних прикметників жіночого роду пишеться годі, коли нею позначається кінцевий приголосний звук кореня [й] і суфіксальний [е]	*Андрієва, Олексієва*

- Правопис дієслівних суфіксів

Суфікси	Орфограма	Орфографічне правило	Приклади
-ува- (-юва-)	***у, ю***	Буква ***у*** в дієслівних суфіксах пишеться після букв, які позначають тверді приголосні, а ***ю*** – після букв, які позначають м'які приголосні	*видрукувати, прилаштувати, підсинювати, прополювати*
-ова-	***о***	Буква ***о*** пишеться у суфіксі дієприкметника. При цьому буква ***о*** позначає голосний, що входить до наголошеного складу	*угрупований, завойований, застосований*
-овува-	***о, у***	У складеному дієслівному суфіксі завжди пишуться ***о*** і ***у***	*перемальовувати, розкласифіковувати*

■ Правопис прислівникових суфіксів

Суфікси	Орфограма	Орфографічне правило	Приклади
-чі	*і*	У прислівниковому суфіксі **-чі** завжди пишеться ***і***	*двічі, тричі, удвічі*
-о	*о*	У похідних від прикметників прислівниках переважає суфікс **-о**	*легко, довго*
-е	*е*	Суфікс **-е** виступає після шиплячих *ж, ч, ш*	*дуже, гаряче, хороше*

Правопис коренів

Корінь є центральною морфемою слова, у якій міститься основний елемент значення слова. Якщо буквений і звуковий склад у слові збігаються, то труднощів у визначенні самого кореня, як правило, не виникає. Однак часто трапляється так, що загальне значення, виражене у корені, представлене не однаковим звуковим комплексом. Наприклад, у словах *міст* і *мостити* корінь один і той самий, але він представлений у двох варіантах: *міст-* і *мост-*, так само в словах *рушати* і *рух* корінь виступає у двох варіантах: *руш-* і *рух-*.

Знання орфографічних правил допоможе кожному правильно написати, наприклад, слова *ручний* і *рушник*, вибрати орфограму у слові *вертоліт* (а не *вертольот)*.

Насамперед треба знати причини появи варіантних коренів. Так, в іменникових коренях та в коренях слів, що походять від іменників, з'явилися варіанти звучання ***о***, ***є*** чи ***і*** залежно від того, в якому складі опинився голосний звук (у відкритому чи закритому). Якщо у відкритому, то будуть звуки [о, є] (і такими ж буквами вони передаються), а якщо у закритому, то на їх місці звучить [і] і пишеться буква ***і***: *ночі – ніч – нічний – ночувати; печі – піч – пекти – випікати.*

Чергування голосних звуків сприяє розвиткові варіантів коренів, що є наслідком втрати колишніх коротких голосних ***о*** та ***є*** у позиціях, які називалися слабкими: без наголосу, перед складом з голосним повного творення або перед складом з коротким, але сильним голосним. Наприклад: *день – дня (ден-, дн-), сон – сну (сон, сн-).*

Причиною виникнення варіантів коренів є також колишня зміна твердих приголосних [г], [к], [х] на шиплячі [ж], [ч], [ш], які колись були м'якими, і на [з], [ц], [с]: *друг – друже – друзі; рука – ручний – на руці; кожух – кожушанка – у кожусі.*

■ Написання коренів із сумнівними голосними [е], [и], [о]

У словах української мови при їх вимові невиразно звучать голосні [е], [и], які опиняються в ненаголошеному складі. Найефективнішим способом визначення, яку букву треба писати, є перевірка слів наголосом: *блищати – блиск, видихати – видихувати, перекидати – перекинути, свистіти – свист, пересипати – пересипати, вишняк – вишня, життя – жити, шепотіти – шепіт, шипіти – шип, мирити – мир.*

Частина слів української мови не може бути перевірена наголосом. Написання таких слів треба запам'ятати, а в сумнівних випадках перевіряти за орфографічним словником: *керувати, левада, легенда, леміш, чекати, кишеня, криниця, минулий, пиріг, цибуля* та ін.

Хоч і не зовсім виразно звучить [е] у словах *берег, обережність, бережок, береза, берест, белебень, велемудрий, велет, вередливий* та інших, але слід пам'ятати, що у так званому повноголоссі завжди треба писати ***е***, а не ***и***.

Примітка. Повноголосся – це поєднання звуків *-ере-, -еле-, -оро-, -оло-*.

▪ Написання коренів з [а] в ненаголошеному складі

В українській мові деякі слова мають варіантні корені з голосним ***о*** або ***а***, наприклад: ***лом-*** і ***лам-*** *(ломити – ламати)*, ***кот-*** і ***кач-*** *(котити – качати)*, ***клон-*** і ***клан-*** *(клонитися – кланятися)*, які виникли в результаті давнього чергування коротких і довгих [о] з [а]: *гонити – ганяти, схопити – хапати, скочити – скакати.*

Примітка. Ряд таких слів в українській і російській мовах пишуться по-різному:

українською мовою	російською мовою
багатий (має багатство)	*богатый*
багатир (має багатство)	*богатый*
богатир (має велику силу)	*богатырь*
комиш	*камыш*
козак	*казак*
кропива	*крапива*
крохмаль	*крахмал*
хазяїн	*хозяин*
качан	*кочан*

В українській мові ***о*** пишеться у словах *солдат, лопата, корявий, поганий, ропа.*

▪ Написання [і] після кореневих [ж], [ч], [ш] і [г], [к], [х]

Приголосні звуки [ж], [ч], [ш] і [г], [к], [х] в українській мові вимовляються твердо. У коренях після них пишемо ***и***: *жито, широкий, шипшина, щипати, чистити, гинути, кипіти, хилити.*

Вимовляти звуки [ж], [ч], [ш], [г], [к], [х] перед [и], [а], [о], [у], [е] треба твердо: при вимові наближати спинку передньої частини язика до передньої частини піднебіння.

Буква ***і*** пишеться після ***ж***, ***ч***, ***ш*** та ***г***, ***к***, ***х*** тоді, коли це відповідає звукові ***і***, який чергується з ***о*** або ***е*** при зміні слів або утворенні однокореневих: *шість – шести, чоло – чільний, жінка – жонатий, гір – гора, кіт – кота, хіть – хотіти.*

> Увага! Перед [і] приголосні [ж], [ч], [ш] і [г], [к], [х] вимовляються з незначним пом'якшенням.

Правопис закінчень

Закінчення наявне у змінюваних словах: іменниках, прикметниках, числівниках, займенниках і дієсловах.

Правопис закінчень іменників

Як відомо, іменники поділяються на чотири відміни, а перша і друга відміни поділяються ще на групи – тверду, м'яку й мішану. Іменники кожної відміни мають свої відмінкові закінчення.

I відміна

Відмінок	Тверда група	М'яка група	Мішана група
Н.	*-а*	*-а*	*-а*
Р.	*-и*	*-і (-ї)*	*-і*
Д.	*-і*	*-і (-ї)*	*-і*
Зн.	*-у*	*-ю*	*-у*
Ор.	*-ою*	*-ею (-єю)*	*-ею*
М.	*(на) -і (-ї)*	*на -і, (-ї)*	*(на) -і*
Кл.	*-е(-є)*	*-е(-є)*	*-ю*

Примітка. В іменниках I відміни у Р., Д., М. відмінках пишемо закінчення *ї* у тих випадках, коли треба позначити останній кореневий звук [й] і закінчення [і]; наприклад – шиї – на шиї.

II відміна

Відмінок	Тверда група	М'яка група	Мішана група
Н.	*-о*, □	*-е*, □	*-е*, □
Р.	*-а, -у*	*-я, -ю*	*-а*
Д.	*-у, -ові*	*-ю, -еві (єві)*	*-ю, -еві*
Зн.	як Н. або Р.	як Н. або Р.	як Н. або Р.
Ор.	*-ам*	*-ем*	*-ем*
М.	*(на) -у, -ові*	*(на) -і, еві (єві)*	*(на) -і, еві*
Кл.	*-у, -е*	*-ю, -е*	*-у, -е*

Примітка. Закінчення **-а** в Р. відмінку мають іменники з конкретним значенням, **-у** – з абстрактним значенням, збірні, а також зі значенням великого простору, назви річок, озер, гір, островів, областей; віддієслівні іменники. У деяких іменниках закінчення **-а**, **-у** залежить від наголосу: *гурта – гурту, моста – мосту.* У Д. відмінку можна вживати **-у** або **-ові**, якщо поряд кілька іменників чоловічого роду: *товаришеві Іванову.* Закінчення **-ові** переважає в назвах істот. Іменники з суфіксами **-ів (-їв)**, **-ов**, **-ев (-єв)**, **-ин**, **-ін (-їн)** мають у Д. відмінку тільки закінчення **-у**: *Києву, Федорову.* У Зн. відмінку закінчення таке, як і в Н., мають назви предметів, а назви істот – таке, як у Р. відмінку.

III відміна

Відмінок	Закінчення
Н.	□, *-и*
Р.	*-і, -ері*
Д.	*-і, -ері*
Зн.	□, *-ір*
Ор.	*-ю*
М.	*(на) -і, -ері*
Кл.	-е, -и

Примітка. В Ор. відмінку перед закінченням *-ю* подовжений приголосний передається двома буквами: *маззю, віссю, тінню*. Подовженими не бувають букви *б, п, в, м, ф, р*, бо вони вимовляються перед звуком [й] твердо: *кров'ю, матір'ю, Об'ю*.

IV відміна

Відмінок	Закінчення
Н.	*-а, -я*
Р.	*-ати, -яти*
Д.	*-аті, -яті*
Зн.	*-а, -я*
Ор.	*-ам, -ям*
М.	*(на) –і*
Кл.	*-а, -я*

Примітка. В іменниках IV відміни у непрямих відмінках перед закінченням наявні суфікси ***-ат-, -ят-, -ен-:*** *теляти – теляті, качати – качаті, імені – іменем.*

Множина

	I відміна			II відміна		
	тверда група	м'яка група	мішана група	тверда група	м'яка група	мішана група
Н.	*-и*	*-і*	*-і*	*-и, -а*	*-я, -і (-ї)*	*-і*
Р.	□	□, *-ей*	□, *-ей*	*-ів*	*-ів (-їв)*, □	*-ів*, □
Д.	*-ам*	*-ям*	*-ом*	*-ам*	*-ям*	*-ам*
Зн.	як у Н. або Р.	як у Н. або Р.	як у Н. або Р.	як у Н. або Р.	як у Н. або Р.	як у Н. або Р.
Ор.	*-ами*	*-ями*	*-ами*	*-ами, -ми*	*-ями, -ми*	*-ами*
М.	*(на) -ах*	*(на) -ях*	*(на) -ах*	*(на) –ах*	*(на) -ях*	*(на) -ах*
Кл.	*-и*	*-і, -ї*	*-і*	*-и, -а*	*-і (-ї), -я*	*-і*

Примітки. 1. В іменниках, що мають у кінці основи суфікс *-к* або сонорний звук після голосного, з'являється вставний голосний [е] або [о], який передається на письмі буквою: *ніжок, стаєнь, мітел*.

2. У Р. відмінку зберігається подовжений звук, який передається двома буквами: *вілл, ванн, тонн, кілець*.

3. Поодинокі іменники жіночого роду мають у родовому відмінку множини закінчення ***-ей***, перед яким не подовжується приголосний звук основи і пишеться одна буква: *стаття – статей*.

Примітки. 1. Окремі іменники в Н. відмінку мають закінчення *-а* та *-и*: *вуса* і *вуси*, *рукава* і *рукави*.

2. У Р. відмінку закінчення *-їв* пишеться при роздільній вимові: *верхів'їв, подвір'їв*.

3. При збігові двох приголосних з'являється вставний звук: *відер, кілець*.

4. В Ор. відмінку можуть бути паралельні написання: *гостями* і *гістьми; конями* й *кіньми; чоботами* і *чобітьми*.

5. Деякі іменники, що мають тільки форму множини, пишуться із закінченням *-ми*: *гусьми, курми, людьми, саньми*.

Закінчення іменників у кличному відмінку однини

Закінчення *-у* мають:

1) іменники чоловічого роду твердої групи II відміни: *синку, конику;*

2) деякі іменники мішаної групи: *товаришу, слухачу;*

3) іншомовні імена з основою на *г, к, х*: *Генріху, Еріку*.

Закінчення *-ю* мають:

1) іменники чоловічого роду м'якої групи II відміни: *місяцю, секретарю;*

2) іменники I відміни м'якої групи жіночого роду, *доню, матусю*.

Закінчення *-е* мають:

1) іменники II відміни твердої і м'якої груп: *голубе, орле, молодче, хлопче;*

2) іменники II відміни мішаної групи: *школяре, повістяре, Довбуше;*

3) іменники I відміни м'якої і мішаної груп: *воле, душе*.

Закінчення *-є* мають:
іменники I відміни м'якої групи: *надіє, мріє*.

Закінчення *-о* мають:
іменники I відміни твердої групи: *Миколо, сестро*.

Примітка. Якщо звертання має форму словосполучення, закінчення кличного відмінка можуть мати обидва слова або тільки одне: *Петре Васильовичу, пане Дмитро*.

■ Правопис прикметникових закінчень

У називному відмінку прикметники мають закінчення *-ий* (для чоловічого роду), *-а* (для жіночого роду), *-е* (для середнього роду) у твердій групі. Відповідно у м'якій групі – *ій(-їй), -я, -є*.

У непрямих відмінках закінчення однакові, але в м'якій групі закінчення пишеться після знака м'якшення: *синього – синьої*. У тих прикметниках, які в кінці основи мають звук [й], голосний [і] передається разом із [й] буквою **ї**: *безкраїй*, а в родовому, давальному і місцевому пишуться такі самі закінчення, як і в твердій групі: *безкрайого – безкрайому – на безкрайому*.

Складні прикметники з другою частиною *-лиций (білолиций, круглолиций, рожеволиций)* мають у непрямих відмінках перед закінченням то твердий, то м'який приголосний в однині: *білолиций, білолицього, білолицьому, білолицього, білолицим*, (на) *білолицьому* у множині в усіх відмінках виступає твердий приголосний: *білоликих, білолицим, білолицих, білолицими*, (на) *білолицих*.

Правопис закінчень порядкових числівників і займенників

Відмінкові закінчення порядкових числівників, присвійних, питально-відносних, означальних, неозначених і заперечних, які мають у кінці основи твердий приголосний, такі самі, як і в твердій групі прикметників. Числівник *третій* і займенник *їхній* мають закінчення, подібні до прикметників м'якої групи. Кількісний числівник *один* має закінчення, як прикметники твердої групи.

Правопис дієслівних закінчень

Серед дієслівних форм виділяються змінювані форми: особові, родові та іменна (дієприкметник).

Іменна форма (дієприкметник) своїми закінченнями збігається з прикметниками твердої групи.

Особові форми функціонують у теперішньому і в майбутньому часі, а також у наказовому способі.

Дійсний спосіб

I дієвідміна		
Особа	Однина	Множина
1	*-у, -ю*	*-емо, -ємо*
2	*-еш, -єш*	*-ете, -єте*
3	*-е, -є*	*-уть, -ють*

Примітка. Якщо при зміні слів за особами наголос залишається на закінченні, то кореневий приголосний не пом'якшується. Якщо ж наголос переходить на закінчення, то приголосний кореня у першій особі однини та в третій особі множини перед голосним закінчення пом'якшується і відповідно це пом'якшення позначається буквою ***ю***: *борю – борють, шию – шиють.*

II дієвідміна		
Особа	Однина	Множина
1	***-у, -ю***	***-имо, -їмо***
2	***-иш, -їш***	-ите, -їте
3	***-ить, -їть***	-ать, -ять

Примітка. Буквами ***я***, ***ю***, ***ї*** позначається кореневий звук [й] разом із голосним закінчення: *стою* [стойу], *стоїш* [стойіш], *стоять* [стойат'].

Дієслова I та II дієвідмін у першій особі множини можуть мати скорочену форму закінчення: *робимо* і *робим.*

У складеній формі майбутнього часу особові закінчення має дієслово-зв'язка *бути* при незмінюваній формі інфінітива. У простій формі виступають особові закінчення, як у теперішньому часі.

Друга форма майбутнього часу дієслів недоконаного виду в сучасній українській мові має закінчення ***-му, -меш, -ме, -мемо, -мете, -муть.***

Особові закінчення дієслів теперішнього часу

Особа	Однина		Множина	
	I дієвідміна	II дієвідміна	I дієвідміна	II дієвідміна
1	***-у(-ю)***	***-у (-ю)***	***-емо (-ємо)***	***-имо (-їмо)***
2	***-еш (-єш)***	***-иш (-їш)***	***-ете (-єте)***	***-ите (-їте)***
3	***-е (-є)***	***-ить (-їть)***	***-уть (-ють)***	***-ать (-ять)***

Особові закінчення дієслів недоконаного виду майбутнього часу

Особа	Однина		Множина	
	I дієвідміна	II дієвідміна	I дієвідміна	II дієвідміна
1	***-му***		***-мемо***	
2	***-меш***		***-мете***	
3	***-ме***		***-муть***	

Правопис особових закінчень дієслів наказового способу

Особа	Однина	Множина
1	–	***-мо, -імо***
2	***-и (нуль звука)***	***-іть (-іте)***
3	***-хай... -е (-є)***	***хай... -уть (-ють)***
	-ить (-їть)	***-ать (-ять)***

■ Правопис власних назв

Українські власні назви пишуться за орфографічними правилами, як і загальні назви.

Щоб не помилятися в написанні неукраїнських прізвищ, треба пам'ятати основні правила.

Російські букви	**Передаються в українській мові як**	**У таких випадках**	**Приклади**
е	**е**	після приголосних	*Державін, Лермонтов*
е	**є**	1) на початку слів 2) після букви, якою передається голосний звук 3) після м'якого знака 4) при роздільній мові 5) після приголосних, за винятком шиплячих, ***р*** і ***ц***, у суфіксах ***-єв, -єєв***	*Єгоров* *Зброєв, Благоєв* *Афанасьєв* *Григор'єв* *Лазарев, Фатєєв, Мацеєв, Аракчеєв*

е	є	б) коли звукові *е* відповідає колишній довгий *е*, який у давній мові передавався буквою ѣ (ять). П р и м і т к а. Такий звук в українській мові не чергується з *е*, а всюди виступає лише як *і*: *ліс – лісочок – лісник*. В українських прізвищах маємо *і*: *Білик, Лісовий, Сіденко*	*Псшков, Лєсков, Насєдкін*
ё [йо]	йо	1) на початку слова 2) після літер на позначення голосних звуків 3) після літер, які позначають звуки [б], [п], [в], [м], [ф]	*Йолкін* *Бугайов* *Воробйов*
е	о	1) після знака м'якшення 2) після літер *ч, ш, щ*, які позначають звуки [ч], [ш]	*Кльонов* *Щотов, Сичов*
и	і	1) на початку слова 2) після літер на позначення приголосних, крім [ж], [ч], [ш], [ц]	*Ігнатов* *Гагарін*, але *Брицин, Рощин*
и	ї	1) після букви, якою позначається голосний звук 2) при роздільній вимові 3) після знака м'якшення	*Ізмаїлов* *Гур'їн* *Ільїн*
и	и	1) після букв, якими передаються звуки [ж], [ч], [ш], [ц] 2) у префіксі *при-* 3) у прізвищах, утворених від слів, що мають спільний корінь в українській та російській мовах	*Шишков, Жилін, Чичиков, Ципін* *Пришвін* *Борисов, Курилов, Грибанов*
и	і	у прізвищах, утворених від російських імен	*Нікітін, Ніколаев*
ы	и	у суфіксах *-ик, -ич, -ищ-* російських прізвищ, а також у словах з інших мов у російських словах та словах інших мов	*Бєликов, Гнєдич, Засулич, Радищев* *Циганков, Пташинський*

У прізвищах та у власних географічних назвах знак м'якшення й апостроф пишуться за тими правилами, що й у власних назвах істот.

Власні іншомовні назви іменникового типу мають такі самі закінчення, як і загальні назви-іменники: *Гойя, Жанна* – як в іменниках І відміни; *Чапек, Жуль Верн* – як в іменниках II відміни.

Іншомовні прізвища, які мають у кінці *е, і, о, у, а (є, ї, ю, я)*, не відмінюються. *Верді, Дюма, Золя* (але *Гойї, Гойєю*).

Не відмінюються українські жіночі прізвища з кінцевим приголосним та *о*: *Ковтун, Данилюк, Дорошенко, Григоренко.*

Назви, що становлять собою лексичне словосполучення, змінюються в обох своїх частинах. Однак ті, котрі являють собою сполучення кількох іменників або іменника і присвійного прикметника, змінюються лише в останній своїй частині: *Івано-Франківськ – Івано-Франківська – Івано-Франківську.*

Правопис складних слів

У складних словах, які пишуться разом, між коренями може бути сполучний звук. Сполучні звуки передаються на письмі буквами ***о, е (є)***.

1. Буква ***о*** пишеться у складних словах, першою частиною яких є прикметник твердої групи: *жовтолиций, довговічний;* буква ***о*** сполучає також корені у тих складних словах, де першою частиною виступає прикметник м'якої групи (при цьому перед сполучною буквою пишеться знак м'якшення: *давньоруська* (мова), *синьоокий.* З'єднувальний звук ***о*** (і відповідно буква ***о***) наявний також у тих словах, у яких першою частиною є іменник, займенник або дієслово і перед з'єднувальною буквою ***о*** є твердий приголосний: *самокат, вертоліт, висловухий.*

2. Буква ***е*** пишеться у складних словах, першою частиною яких є іменник м'якої групи: *горезвісний, волелюбний, працездатний.*

У словах, першою частиною яких є іменники *око* і *овочі,* з'єднувальною буквою виступає *е*: *очевидно, овочесховище*; у словах із першою частиною *груша,* а також *кість, кінь* за сполучну букву править ***о***: *грушовидний, костоправ, конов'язь, коногін,* хоч основна група складних слів з першою частиною *кінь* має з'єднувальну букву ***е***: *конематка, конепоголів'я, конерадгосп, конеферма.*

3. У складних словах, які мають у першій частині подовжений приголосний звук або голосний, з'єднувальною буквою виступає *є*: *життєрадісний, життєлюбець, життєстійкий, сміттєпровід, сміттєспалювання, боєздатний.*

4. Функцію з'єднувального звука може виконувати кінцевий ***и*** числівника, що є першою частиною складного слова: *трикутник, восьмигранний, сімдесятиріччя.*

Складні слова можуть писатися разом або через дефіс.

Разом пишуться

1. Слова з першою частиною дієслова в наказовій формі: *Тягнирядно, Убийвовк, Підіпригора, Котигорошок.*

2. Слова, в яких першою частиною є прислівники *нижче, вище, високо, ново,* а другою частиною – прикметник чи дієприкметник: *нижчезазначений, нижчезгаданий, високоавторитетний, новостворений.*

3. Усі слова, першою частиною яких є слово *пів, напів, полу*, крім іменників, друга частина яких є власною назвою, пишуться разом: *півмісяця, півхліба, півогірка, пів'яблука, півріччя, напівзабутий, напівавтомат, полукіпок.*

4. Числівники від одинадцяти до двадцяти, назви десятків і сотень: *чотирнадцять, тридцять, п'ятсот.*

5. Слова, утворені поєднанням прийменника з прислівником: *задовго, подекуди, назавтра;* а також похідного від іменника з прийменником: *взимку, впоперек, докупи, зсередини, спочатку, нанівець.*

6. Складні прислівники і займенники та інші слова, утворені за допомогою часток **аби-, де-, -сь, ані, чи, що-, як-**: *абияк, абихто, десь, щось, щовечора, щосили, якнайдовше.*

7. Складні службові слова: *задля, заради, понад, попід, також, начебто, цебто, авжеж, отож.*

Не плутайте складні слова із сполученнями прийменника з іменником та числівником: *У перше вікно заглянуло сонце* (числівник і прийменник). *Уперше заглянуло у вікно сонце* (прислівник). *У купі паперу лежала лінійка* (іменник і прийменник). *Укупі легше працювати* (прислівник).

Через дефіс пишуться

1. Складні слова, що означають одне поняття: *хліб-сіль, батько-мати.*

2. Слова, що означають протилежні поняття: *плоско-опуклий, постачально-збутовий.*

3. Назви наукових ступенів, звань: *член-кореспондент.*

4. Назви казкових персонажів: *Котик-Братик.*

5. Поєднання назв предмета і його ознаки: *жар-птиця, стоп-кран, штаб-квартира.*

6. Назви посад, звань: *прем'єр-міністр, генерал-губернатор, унтер-офіцер.*

7. Назви одиниць виміру: *тонно-кілометр, кіловат-година;* назви одиниць проміжних сторін світу: *норд-ост.*

8. Слова, у яких першою частиною є слово *пів*, а друге слово є власною назвою: *пів-Києва, пів-Європи.*

9. Скорочені слова: *б-ка* (бібліотека), *вид-во* (видавництво).

10. Складні назви, що означають рівноправні поняття: *навчально-виробничий, суспільно-трудовий, механіко-математичний, м'ясо-вовняний, крохмало-патоковий.*

11. Назви кольорів, якостей з додатковим відтінком: *сіро-голубий, блакитно-рожевий*, але *жовтогарячий* (один колір).

12. Прислівник *на-гора.*

13. Повторювані звуконаслідувальні слова і вигуки: *бам-бам, ого-го.*

14. Слова, що протяжно вимовляються: *За мною всі! В нову дорогу рвусь! Пе-ре-бу-до-ву-юсь!* (М. Годованець).

15. Слова, якими передається поняття швидкої, необдуманої дії: *Раз-два! І рішення готове. Мудра голова!* (М. Годованець).

Правопис слів іншомовного походження

Найважливішими правилами написання іншомовних слів є вживання букв ***и*** та ***і***, а також написання подвоєних букв.

Буква *и* пишеться

1) у загальних назвах після дев'яти букв, якими передаються приголосні звуки ***д, т, з, с, ц, ж(дж), ч, ш, р***;

2) перед буквами, якими передаються приголосні звуки: *диплом, титан, фізика, система, цистерна, речитатив, шифр, режим, брикет;*

3) у власних географічних назвах після букв, якими позначаються шиплячі приголосні, і в словах з кінцевим буквосполученням ***-ида***, ***-ика***: *Вашингтон, Алжир, Чикаго, Антарктида, Балтика, Африка;*

4) у давно засвоєних власних географічних назвах: *Рим, Єрусалим, Рига, Париж, Китай, Пакистан* та ін.

Буква *і* пишеться

У загальних і власних назвах після букв, якими передаються звуки ***б, п, в, м, ф, г, к, х, л, н*** перед буквами, якими позначаються будь-які звуки: *бінокль, віза, гігант, кімоно, ліфт, міміка, німфа, Нікополь, Бірма, Гімалаї.* Виняток становлять давно запозичені іншомовні загальні назви: *бурмистр* (але *бургомістр), рис, кипарис, спирт, миля, імбир, мирт, башкир, калмик, кишлак* та ін.

Буква ***і*** пишеться також після ***д, т, з, с, ц, ч, ш, ж, р*** перед буквами, якими передаються голосні звуки: *діадема, пріоритет, радіола,*

Подвоєні букви, що позначають приголосні звуки, пишуться у власних назвах: *Голландія, Марокко, Торрічеллі, Абіссінія.*

Примітка. У загальних назвах подвоєння немає. Виняток становлять такі загальні назви: *нетто, панна, брутто, ванна, манна, пенні, тонна, вілла, мирра* (ароматична смола).

● *Запитання і завдання для самоконтролю*

1. Що вивчає орфографія?
2. Що називають орфограмою?
3. Назвіть основний принцип української орфографії.
4. За яким принципом записані слова *біла церква – Біла Церква, не туди хата – Нетудихата*?
5. Доберіть до словникового диктанту «Подвоєння і подовження приголосних» по 10 прикладів і запишіть.
6. Назвіть усі орфограми в українській мові. Доберіть, де можливо, по три приклади на кожне правило. Поясніть правила вживання м'якого знака та апострофа.

Словотвір

Словотвір – розділ науки про мову, що вивчає будову слів та способи їх творення.

У цьому розділі з'ясовується не лексичне значення слова, а його похідність: з якими іншими словами споріднене, яким словом безпосередньо мотивується, які його твірна основа і словотворчий засіб, яким способом слово утворене.

Словотвірна мотивація і виявлення словотвірного значення похідного слова здійснюються на основі врахування того, яке із слів первинне, а яке – вторинне, які їх основи. Тому до розділу «Словотвір» входить також учення про будову слова.

Морфемна будова слова

Кожне слово являє собою єдність взаємопов'язаних і співвідносних морфем, що утворюють його як одиницю мови.

Морфема – це найменша неподільна значуща частина слова. Вона виражає певне лексичне або граматичне значення і регулярно відтворюється із своїм значенням у мовленні. Наприклад, у слові *братній* виділяються три морфеми: *брат-н-ій* (корінь, суфікс і закінчення), які відтворюються у споріднених словах – корінь *(брат, брататися, братання)*, у прикметниках відіменникового походження – суфікс *-н- (друж-н-ій, муж-н-ій)*, у називному відмінку однини прикметників м'якої групи – закінчення *-ій (дружн-ій, син-ій, ранн-ій)*.

За значенням і роллю в будові слова морфеми поділяються на **кореневі** і ті, що служать засобами словотворення та творення форм слова – **словотворчі** і **формотворчі**.

Корінь слова

Корінь – це основна морфема, що виражає загальне лексичне значення всіх споріднених (однокореневих) слів: *весна, провесна, весняний, по-весняному, навесні, весніти* – усі ці слова об'єднані спільним значенням кореня *-весн-* – віднесеності до пори року, що настає після зими.

Корінь є носієм речового значення слова, що відображає його поняттєвий зміст. Він є обов'язковою частиною кожного слова. Споріднені слова об'єднуються поняттєвим змістом, хоч вони можуть належати до різних частин мови. Значення кореня в гнізді споріднених слів уточнюється і конкретизується за допомогою словотворчих суфіксів і префіксів, які без кореня вживатися не можуть.

У службових словах корінь не поєднується з суфіксами або префіксами, тобто службові слова мають тільки корінь: *по, над, з* – прийменники; *хай, хоч, би* – частки;

і, *але*, *що* – сполучники; так само тільки корінь мають вигуки: *ой*, *агов*, *ті*, незмінювані непохідні слова: *амплуа*, *там*, *годі*.

Корінь не має постійного місця в слові. З кореня може починатися слово: *прац-я*, *рід-н-ий;* він може стояти після префікса (одного чи двох): *пра-дід*, *воз-з'-єдн-а-ти;* може поєднуватися з іншим коренем (при цьому другий корінь завжди стоїть перед закінченням або суфіксом і закінченням): *зар-плат-а*, *овоч-е-різ-к-а*, *різн-о-рід-н-ий*.

Примітки. 1. Слова з омонімічними коренями входять у різні ряди споріднених слів: *вода – водний – водник: водяний – водянистий – водянка* утворюють один ряд спільнокореневих слів, а *водити – водій – водіння; водити – поводити – повід* становлять другий ряд (гніздо) споріднених слів.

2. У відмінюваних словах корінь обов'язково сприймається у зв'язку із закінченням, навіть якщо воно нульове.

лип[а], дуб□, біл[ий], ден□, рад□

3. У більшості споріднених слів корінь виявляє себе вільно, він виділяється і в непохідних, і в похідних, до складу яких входить префікс чи суфікс: *ліс*, *лісок*, *лісовий*, *лісовик*, *узлісся*, *пролісок*. Проте в окремих гніздах споріднених слів корінь не може самостійно виявляти себе, а тільки разом із префіксом: у словах *відняти*, *підняти*, *розняти* корінь *-ня;* *досягти посягати*, *присягати*, *присяга*, *присяжний* корінь *-сяг-*.

Зв'язаний корінь вживається тільки в похідних словах, коли первинне слово, в якому корінь мав здатність вільно вживатися без префіксів, вийшло з ужитку.

Суфікс

Суфікс – це значуща частина слова, що стоїть відразу після кореня і служить звичайно для творення слів. Своє словотвірне значення суфікс виражає тільки у зв'язку з кореневою морфемою. Наприклад, суфікси ***-ець***, ***-ист***, ***-іст*** утворюють назви осіб чоловічої статі за належністю до організації, партії, політичної чи наукової течії: *партієць*, *ідеаліст*. Але в поєднанні з коренями слів, що позначають дії або предмети, утворюють назви осіб за родом діяльності: *шити – швець*, *таксі – таксист*, *піаніно – піаніст*. Суфікси ***-от(а)***, ***-ість***, ***-изн(а)***, ***-інь*** у поєднанні з коренями прикметників, які виражають ознаки або властивості предметів, утворюють назви абстрактних понять: *доброта*, *відважність*, *крутизна*, *просторінь*.

Суфікс видозмінює, уточнює лексичне значення кореня й одночасно граматично оформлює разом із закінченням передсуфіксальну частину і все слово, відносячи його до однієї із самостійних частин мови: слова *трійка*, *казка*, *синька* належать до іменників, бо їх корені *(тр-и*, *каз-а-ти*, *син-ій)* граматично оформлені іменниковим суфіксом ***-к-*** і закінченням жіночого роду називного відмінка однини ***-а***. Видозміна кореневого значення в похідних словах поєднується з видозміною їх граматичного оформлення як іменників. Суфікси розподілені між частинами мови, закріплені за певними групами (словотвірними типами) слів у межах частини мови. Наприклад, суфікси ***-ар(-яр)***, ***-ич***, ***-ець***, ***-ин***, ***чин***, ***-иц(я)***, ***-ниц(я)***, ***-ець***, ***-тель***, ***-к(а)***, ***-ист***, ***-іст*** є засобами творення іменників, що позначають осіб за родом їхньої діяльності, фахом; ***-я-***, ***-ав- (-яв-)***, ***-еньк-***, ***-есеньк-***, ***-ісіньк-***, ***-юсіньк-*** засобами творення якісних прикметників; суфіксами ***-и-***, ***-і-***, ***-а-***, ***-ва-***, ***-ува-(-юва-)*** творяться дієслова; ***-о***, ***-е***, ***-чі*** – прислівники.

Окрему групу складають суфікси, що служать для творення форм слова, тобто виконують не словотвірну, а граматичну роль. При словотворенні суфікс уточнює речове значення кореня, внаслідок його приєднання з'являється нове слово: вітер – вітряний, правда – правдист. Коли утворюються форми одного і того самого слова, суфікс не видозмінює значення кореня. Наприклад, формотворчими є суфікси ***-ш-***, ***-іш-*** у прикметниках для творення форм вищого і найвищого ступенів *(тонкий – тонший – найтон-ший; червоний – червоніший – найчервоніший)*; у прислівниках для творення таких самих форм *(вільно – вільніше – найвільніше)*; суфікси ***-уч-(-юч-)***, ***-ач-(-яч-)***, ***-л-***, ***-н-(-ен-)***, ***-т-*** у дієсловах для творення форм дієприкметників *(ріжучий, висячий, запрілий, зведений, забутий)*; ***-учи(-ючи)***, ***-ачи(-ячи)***, ***-ши***, ***-вши*** – для творення дієприслівників *(їдучи, стоячи, принісши, пізнавши)* та деякі інші, що служать для творення дієслівних форм (наприклад, недоконаного виду від доконаного: *переказати – переказувати, відпрацювати – відпрацьовувати*).

П р и м і т к а. Суфікс, як правило, стоїть перед закінченням. Після закінчення може стояти тільки постфікс ***-ся*** в дієсловах (*учил[и]ся, уч[у]ся*) та словотворчі морфеми, похідні від часток, що пишуться через дефіс (*так[ий]-от, як[ими]-небудь, сідай[те]-но, зайд[іть]-бо*).

Префікс

Префікс – це значуща частина слова, що стоїть перед коренем і служить звичайно для творення слів. Своє словотворче значення префікс виражає, приєднавшись до готового слова, тому похідне слово з префіксом завжди залишається в тій самій частині мови. Префікс надає похідному слову нового значення. Наприклад: *весна – провесна, здоровий – прездоровий, просто – архіпросто, співати – проспівати, наспівати, переспівати*.

Окремі префікси здатні виконувати роль творення форм одного і того самого слова і не вносять у його лексичне значення додаткових відтінків. Так, префікс *най-* служить для творення форми найвищого ступеня порівняння якісних прикметників і якісно-означальних прислівників: *світліш – світліший – найсвітліший; безпечно – безпечніше – найбезпечніше*.

У дієсловах приєднання префікса змінює лексичне значення і, як правило, змінює їх вид: *могти – перемогти, стати – відстати, екзаменувати – переекзаменувати*. Проте в гнізді однокореневих дієслів наявна видова пара, в якій безпрефіксне дієслово недоконаного виду, а з префіксом – доконаного виду і префікс не вносить зміни в лексичне значення: *писати – написати, читати – прочитати, іти – прийти*. Усі інші дієслова в межах зазначених споріднених дієслів *(писати – записати, переписати, підписати..., читати – відчитати, підчитати, вичитати..., іти – відійти, зайти...)* виконують словотворчу роль, видозмінюючи значення коренів.

П р и м і т к и. 1. Більшість префіксів похідні від прийменників. Вони закріпилися за дієсловами і виражають відношення дії просторової орієнтації – вгору, вниз, всередину, зовні *(підвести, знизити, увійти, вибігти)*, напрямку руху і меж *(відкривати, прибитися, перестрибнути)*, міри вияву або тривалості *(походити, поснідати)* і т. д.

2. Префікси можуть бути багатозначними, їх значення зумовлюється взаємодією з коренем слова. Наприклад, з дієсловами переміщення префікс ***при-*** означає наближення до певного пункту: *приїхати, пригнати, приволокти,* а з дієсловами активної дії на предмет він означає приєднання до чогось, накладання: *приклеїти, примазати, приставити;* префікс ***за-*** з різними дієсловами означає: раптову дію *(закричати; застогнати),* значне поширення *(зарясніти, закущитися),* рух усередину чогось *(забрести, забігти)* або ступінь вияву в часі *(забігати, заходити, захапатися)* тощо.

3. Префікси можуть вступати в синонімічні й омонімічні відношення. Наприклад: в українській мові синонімічними можуть виступати префікси: ***за-***, ***уві-*** *(зайти в кімнату – увійти в кімнату),* ***зне-***, ***обез-*** *(знецінити – обезцінити).* Синонімічні також деякі українські префікси та префікси іншомовного походження: *міжнаціональний – інтернаціональний.*

Частини слова, співвідносні з суфіксами і префіксами

У давнину префікси були повнозначними словами, які поступово перетворилися в прийменники або частки, а далі частина їх перейшла у префікси. У наш час також відбувається перехід повнозначних слів у словотворчі морфеми. Особливо помітне це явище в словах-інтернаціоналізмах, які приєднуються до кореня перед ним і виконують роль префікса. Це – ***авіа-***, ***авто-***, ***агро-***, ***аеро-***, ***гідро-***, ***електро-***, ***кіно-***, ***мото-***, ***фото-*** та ін. *(авіамотор, автоколона, агротехніка, аеросани, гідропоніка, електрострум, кіноплівка, мотогонки, фотокамера).*

Частина слів української мови внаслідок широкого їх використання як словотворчих елементів складних слів також набуває значень словотворчих морфем. Початкові елементи складних слів виконують роль префіксів: ***багато-***, ***велико-***, ***ново-***, ***повно-***, ***само-*** *(багаторазовий, великоповерховий, новосілля, повноліття, самоціль).* Кінцеві елементи складних слів виконують роль суфіксів: ***-бокий***, ***-дайний***, ***-грудий***, ***-думець***, ***-лов***, ***-люб*** *(однобокий, життєдайний, червоногрудий, однодумець, риболов, книголюб).*

За допомогою таких частин слів, що виступають у ролі суфіксів, творяться наукові терміни, назви машин, механізмів, приладів, спеціальностей: *природознавство, шевченкознавець, трудомісткий, шестибальний, місяцехід, атомохід, хвилеріз, товарознавець, школознавство.*

Основа слова і закінчення

Словотворчі морфеми разом із коренем входять до складу основи слова. **Основа** слова – це та частина змінюваного слова, яка виражає його лексичне значення. Основа виділяється в слові відкиданням у змінюваних словах закінчення, а також суфікса, який творить форму слова. Наприклад, у словах *місто, визвольний, чотири* виділяються основи ***міст-***, ***визвольн-*** і ***чотир-*** відкиданням закінчень ***-о***, ***-ий***, ***-и***, а у формі вищого ступеня прикметника *зеленіший* (від *зелений)* відкидається, крім закінчення, і суфікс ***-іш-***: *зеленіший.*

Основа слова може дорівнювати кореню: *сад, страва, дорогий;* до її складу можуть входити один або два префікси: *захід, запобігти;* префікс і суфікс: ***пригадати*** та інші поєднання словотворчих морфем з коренем.

Відмінювані і дієвідмінювані слова мають спільну для всіх словоформ частину – **основу**, яка залишається постійною і виражає лексичне значення, і відмінну в кожній словоформі частину – закінчення. Основа об'єднує всі форми слова за лексичним значенням, але кожна словоформа відрізняється за граматичним значенням.

Закінчення – це значуща частина слова, яка утворює його форму і служить для вираження зв'язку слова у словосполученні і реченні.

Примітка. У незмінюваних словах наявна тільки одна словоформа і немає закінчення, тому немає потреби виділяти основу: *сюди, давно, агов, дзень, ні, але*. Закінчення виражає різні граматичні значення: рід, число, відмінок – в іменниках, прикметниках, порядкових числівниках, займенниках: відмінок (число і рід тільки в окремих словах) – у кількісних числівниках; особу і число – у дієсловах теперішнього і майбутнього часу та наказового способу; число і рід – у дієсловах минулого часу й умовного способу; рід, число і відмінок – у дієприкметниках.

Закінчення може бути нульовим, тобто не виражене звуками. Нульове закінчення, як і виражене звуком чи звукосполученням, творить форму змінюваного слова і служить для зв'язку його з іншими словами. Наприклад, нульове закінчення виражає значення називного відмінка однини чоловічого роду в іменниках *Сергій, учень, киянин;* називного (і знахідного) відмінка однини в іменниках чоловічого роду, що означають неістот *(гай, простір, степ);* родового відмінка множини в іменниках жіночого роду *(вишень, тополь, меж);* значення однини і чоловічого роду в дієсловах минулого часу *(бачив, прибіг, цвів).*

Спрощення, ускладнення і перерозклад основ

У процесі історичного розвитку мови первинний морфемний склад частини слів зазнав змін. Унаслідок порушення прямих співвідношень між первинним (непохідним) і похідним від нього словом може забутися давнє слово або втратитися мотивація похідного, що зумовлює зрощення морфем. Змінам у будові слова сприяють також чергування звуків, явища уподібнення і розподібнення приголосних, випадання окремих звуків або їх вставлення та ін.

Розрізняють такі зміни у морфемній будові слів: спрощення, ускладнення, перерозклад.

Спрощення – це зміна в будові слова, наслідком якої є втрата похідним словом здатності виділяти первісно наявну в ньому морфему. Наприклад, у словах *сучасний, пагінець, посуд* уже не виділяються префікси ***су-***, ***па-***, ***по-***; вони зрослися з коренями. Так само іменники *жир, мило, діло, вікно* вже сприймаються як безсуфіксні слова, хоч у давні часи вони сприймалися як похідні, утворені суфіксами *-р*, *-л-(о)*, *-н-(о)*.

Ускладнення – це зміна в будові слова, внаслідок якої від кореня відділяється його частина як суфікс, і тим самим воно стає складнішим за будовою. Це трапляється зі словами іншомовного походження, при засвоєнні яких частина кореня у звуковому відношенні збігається з наявним в українській мові суфіксом. Наприклад, у засвоєних з німецької мови словах *марка* (der Mark) і *зонтик* (der Zondek) на українському грунті кореневий звук у слові *марка* і сполучення звуків *ик* у корені слова *зонтик* збіглися за звучанням з наявними в іменниках суфіксами ***-к-*** та ***-ик-*** *(дужка, ручка, хвостик,*

ножик). Непохідні слова почали сприйматися як похідні, з'явилося слово *зонт* з обірваним коренем, що нагадує в українській мові утворення *ніж – ножик, хвіст – хвостик.* Тільки в поданих вище прикладах усе відбулося навпаки: *зонтик – зонт; схидна* (з грецької мови) – *схида.*

Перерозклад – це зміна в будові слова, що виявляється в іншому, ніж було первісно, розподілі морфем. Наприклад, в іменниках *сестра, земля* та інших на ***-а(-я)*** у давнину в множині ***-а(-я)*** входив до основи як суфікс, а тепер приєднався до закінчення: *сестрам, сестрами, сестрах; землям, землями, землях.*

Спостерігаються також зміни на стику морфем у слові, що викликає труднощі в морфемному аналізі. Наприклад, у слові *довгобразий* зник другий кореневий ***о*** *(довгообразий);* у словах *козацький, одеський* суфікс ***-ськ-*** злився з кінцевим приголосним кореня.

Морфемний аналіз слова

Застосування морфемного аналізу допомагає розкрити внутрішню будову слова, виявити організацію значущих частин у ньому, з'ясувати значення кожної морфеми. Морфемний аналіз проводиться на основі зіставлення споріднених (однокореневих) слів. Це зіставлення допоможе знайти корінь слова як спільну частину споріднених слів.

Порядок морфемного аналізу

1. З'ясувати, до якої частини мови належить аналізоване слово та змінюване воно чи незмінюване.
2. У змінюваному слові визначити закінчення (або закінчення і суфікс, яким утворено форму слова, що аналізується).
3. Вказати, яке закінчення – фонетично виражене чи нульове – і які значення воно виражає.
4. Охарактеризувати основу за її подільністю: дорівнює кореню чи до її складу входить один або більше словотворчих суфіксів чи префіксів.
5. Виділити умовними позначками кожну морфему (основу, корінь, суфікс, префікс і закінчення).
6. Пояснити фонетичні зміни на стику морфем і в будові слова (якщо вони є).

Суфіксальний спосіб словотвору

Суфіксальний спосіб полягає в приєднанні до твірної основи словотворчого суфікса: *сніг – сніг-ур, клен – клен-ов-ий, голос – голос-ува-ти.*

Суфіксальним способом творяться іменники, прикметники, дієслова і прислівники. За кожною частиною мови закріплені певні суфікси, а приєднання їх до твірних основ підлягає правилам, що відображають мовну практику народу. Наприклад, при приєднанні суфікса ***-ин-*** до основи, яка закінчується звуками ***г, к*** або ***х***, відбувається чергування ***г – ж, к – ч, х – ш***: *друг – дружина, дівка – дівчина, горох – горошина.* Кінцевий ***-ск*** змінюється на ***шч(щ)***: *віск – вощина.* Суфікс разом із закінченням грама-

тично оформлює не тільки основу, тобто залишає її в тій же частині мови чи переводить до іншої *(стіл – стіл-ець, стіл – стол-ува-ти-ся)*, а й слово в цілому. Оформлене суфіксом і закінченням або тільки суфіксом без закінчення (у прислівнику), нове слово входить у якусь частину мови і дістає можливість виступати в усіх формах цієї частини мови. Наприклад, *столуватися* – дієслово, воно утворює форми усіх часів і способів, дієприслівник, а слово *стілець* має форму іменника чоловічого роду і відповідно змінюється за відмінками і числами.

Іменникові суфікси

В іменниковому словотворенні беруть участь суфікси двох груп: 1) ті, що надають похідному слову відтінків зменшеності, здрібнілості, ласкавості або згрубілості, збільшеності, і 2) ті, що надають похідному слову нового значення.

Зменшено-емоційні іменники чоловічого роду творяться від іменникових основ суфіксами ***-ик, -ок, -очок, -ичок, -чик, -оньк(о), -усь***: *возик, синок, дубочок, кошичок, пальчик, братонько, Петрусь;* в іменниках жіночого роду найпоширеніші суфікси ***-к(а), -очк(а), -ичк(а), -ус(я)***: *донька, росиночка, сестричка, Ганнуся;* в іменниках середнього роду – суфікси ***-ц(е), -ч(а), -ен(я), -еньк(о), -атк(о), -ечк(о)***: *відерце, хлопча, каченя, оченько, зайчатко, сонечко*. Менш уживані суфікси на означення збільшеності, згрубілості: ***-ищ(е), -иськ(о), -ук(-юк)(а), -уг(-юг)(а), -уган*** *(вітрище, хлопчисько, змiюка, хитрюга, дідуган)*.

Суфікси другої групи приєднуються як до іменникових основ, так і до основ інших частин мови, переводячи їх до іменників: прикметникові *(глибокий – глибочина)*, числівникові *(десять – десяток)*, займенникові *(сам – самота)*, дієслівні *(доручити – доручення)* та ін. У кожному розряді іменників використовуються неоднакові суфікси.

У назвах людей за різними ознаками виступають основи іменників, прикметників, дієслів: *школяр, сміливець, завідувач.*

Для утворення назв людей за ознакою їхньої діяльності, місцем роботи, фахом виступають суфікси ***-ик, -ник, -ич, -ець(-єць), -ар(-яр), -ир, -ер, -ач(-яч), -ч, -ист(-іст), -тель***: *історик, кулеметник, підпасич, кравець, боєць, шахтар, муляр, командир, інженер, перекладач, сіяч, ткач, стажист, шахіст, учитель.*

Від назв осіб чоловічої статі творяться іменники, що позначають рід занять осіб жіночої статі. До основ іменників чоловічого роду додаються суфікси ***-к(а), -иц(я), -л(я), -ес(а)***: *радист – радистка, учень – учениця, ткач – ткаля, поет – поетеса.* У розмовному мовленні використовується також суфікс ***-ш-***: *комісар – комісарша*, але в широкому вжитку він закріпився в мові з іншим словотвірним значенням – утворює назву дружини за фахом або родом заняття її чоловіка *(генерал – генеральша, адмірал – адміральша)*.

Назви осіб за національною ознакою та місцем проживання творяться за допомогою суфіксів ***-анин(-янин), -чанин, -ин, -ець, -ич, -ак(-як), -ит***: *молдаванин, харків'янин, полтавчанин, грузин, тбілісець, костромич, словак, туляк, одесит.*

Назви осіб за зовнішніми та іншими ознаками творяться за допомогою суфіксів ***-ань, -к(о), -ник, -ець, -ак, -чак***: *здоровань, неумійко, відмінник, молодець, дивак, весельчак.*

У назвах птахів, риб, комах, тварин беруть участь суфікси ***-ак, -ач, -ень, -ун, -ур, -ець, -к(а)***: *гусак, деркач, півень, цвіркун, качур, тунець, перепілка.*

Окрему групу складають суфікси, що використовуються для творення збірних іменників: ***-ств(о), -цтв(о), -н(я), -от(а), -в(а)***: *селянство, жіноцтво, рідня, кіннота, мушва;* речовинних: ***-ин(а), -инн(я)***: *городина, гарбузиння* та одиничних іменників: ***-ин(а)***: *картоплина, бадилина.*

Для утворення абстрактних віддієслівних іменників використовуються суфікси ***-анн(я), -енн(я), -інн(я), -н(я), -ин(а), -к(а)***: *навчання, зрушення, горіння, метушня, штовханина, зарядка.*

Абстрактні назви, що виражають опредмечену ознаку, творяться за допомогою суфіксів ***-ість, -ин(а), -от(а), -ств(о), -зтв(о), -цтв(о)***: *спритність, давнина, доброта, безумство, убозтво, пророцтво.*

Примітки. 1. Абстрактні назви з суфіксами ***-ств(о), -цтв(о), -зтв(о)*** частіше творяться не від основ прикметників, а від основ іменників: *новатор – новаторство, керівник – керівництво, боягуз – боягузтво.*

2. Омонімія суфіксів, наприклад ***-ин(а)***, у назвах людей, збірних, одиничних предметів і абстрактних понять *(дружина, баранина, горошина, глибина)* не утруднює розуміння значень слів, бо своє словотвірне значення суфікс виражає в поєднанні з різними основами. У слові *дружина* суфікс виражає протиставлення особи жіночої статі особі чоловічої статі. У слові *баранина* виявляються відношення через поєднання твірної основи назви тварини з суфіксом ***-ин(а)***, що виражає вид м'ясного продукту. У слові *горошина* суфікс ***-ин(а)*** виражає протиставлення одиничності невизначеній множині саме в поєднанні з основою іменників, що позначають речовини, сипучі продукти, рослини, які не піддаються кількісному визначенню. В абстрактних назвах суфікс ***-ин(а)*** приєднується до прикметникової основи і тим самим ознаку передає узагальнено, опредмечено.

■ Прикметникові суфікси

У творенні прикметників, як і в іменниках, беруть участь суфікси двох груп: 1) ті, що виражають зменшеність, збільшеність, суб'єктивну оцінку якостей предмета, і 2) ті, що виражають нові відтінки, уточнюючи значення кореня (твірної основи).

Твірними основами в словотворенні прикметників виступають прикметникові основи – для першої групи, а також основи інших частин мови (іменників, дієслів, прислівників) – для другої групи суфіксів.

Суфікси першої групи поєднуються з прикметниковими основами, надаючи похідним словам відтінків зменшеності, здрібнілості, інтимно-ласкавого ставлення. З цими значеннями виступають суфікси якісних прикметників ***-еньк-, -есеньк-, -ісіньк-, -юсіньк-***: *чепурненький, ріднесенький, чистісінький, тонюсінький.*

Значення збільшеності, згрубілості передають суфікси ***-езн-, -енн-, -ач-(-яч-), -ущ-(-ющ-)***: *старезний, здоровенний, добрячий, злющий.*

Суфікси другої групи виступають в усіх трьох розрядах прикметників – якісних, відносних і присвійних.

За особливостями твірних основ якісні прикметники розподіляються на первинні *(синій, повний)* і похідні, які, в свою чергу, діляться на мотивовані прикметниковими основами і мотивовані основами інших частин мови.

Для творення прикметників, мотивованих прикметниковими основами, використовуються суфікси ***-ав-(-яв-), -уват-(-юват-), -аст-(-яст-)***, що виражають неповноту, частковість виявлення ознаки: *жовтавий, чорнявий, гіркуватий, синюватий, біластий, червонястий.*

За допомогою цих же суфіксів творяться якісно-відносні прикметники від основ іменників. Вони виражають: а) неповноту ознаки, часткову подібність до предмета *(піскуватий, глеюватий);* б) додаткову до основної ознаки або надмірність її вияву *(квітчастий, зубастий, гіллястий).*

Ціла низка суфіксів другої групи виступає в якісних та відносно-якісних прикметниках у поєднанні з основами іменників та дієслів: ***-ив-, -лив-, -н-*** на означення якостей і властивостей людини *(правдивий, хворобливий, сонний);* ***-ивн-, -тивн-*** на означення характеристик, оцінки предметів *(прогресивний, об'єктивний);* ***-альн-(-яльн-)***, на вираження ознаки за дією *(вирішальний, діяльний,* але *геніальний* від іменника *геній);* ***-к-, -ок-*** на означення людини за становищем, особливостями вдачі *(боязкий, говіркий, одинокий, жорстокий).*

Примітка. Частина прикметників зберігає в своєму складі суфікси дієприкметників, що перейшли в прикметники: ***-л-, -уч-(-юч-), -ач-(-яч), -ущ-(-ющ-), -ащ-(-ящ-)***, наприклад, *спілий, колючий, стоячий, видющий, пропащий.*

Відносні прикметники творяться переважно від іменникових основ, рідше – від дієслівних і прислівникових.

Найбільш уживані суфікси відносних прикметників ***-н-, -ан-(-ян-), -ов-, -ев-(-єв-)*** виступають на означення матеріалу, з якого зроблено предмет: *мідний, гречаний, пшоняний, березовий, смушевий, баєвий.*

Суфікс ***-н-***, поєднуючись з основами іменників, що є назвами будівлі, її частини, територіальних установ, виражає ознаки предметів за просторовими відношеннями *(стінний годинник, районний відділ),* за призначенням (*віконна рама, хатнє збіжжя, машинний завод).* У поєднанні з основами іменників, що позначають пори року, дня, відлік часу, суфікс ***-н-*** передає ознаку за часом: *річний, столітній, денний, осінній, жнивний.*

У творенні відносних прикметників, що можуть вживатися і як присвійні із значенням належності до установи, організації, країни, міста, особи, виступають суфікс ***-ськ-*** і його варіанти ***-зьк-, -цьк-***: *сільський, одеський, ризький, паризький, ткацький, бідняцький.*

Примітка. Суфікс ***-ов-*** приєднується до основ іменників першої і другої відмін твердої групи *(кран – крановий, липа – липовий, діло – діловий)* та м'якої і мішаної, якщо наголос у прикметнику падає на закінчення *(плащ – плащовий, руль – рульовий).* Суфікс ***-ев-(-єв-)*** виступає після основ іменників першої і другої відмін м'якої і мішаної груп, якщо наголос в утвореному прикметнику падає на корінь або на суфікс *(соя – соєвий, мить – миттєвий, спориш – споришевий, життя – життєвий* і *життьовий).*

У віддієслівних прикметниках виступають суфікси ***-льн-*** і ***-ч-***: *навчальний, точильний, складальний, вірчий, споживчий.*

Від прислівникових основ творяться відносні прикметники за допомогою суфіксів ***-шн-, -жн-***: *завтрашній, справжній.*

Від основ слів іншомовного походження творяться відносні і відносно-якісні прикметники за допомогою суфіксів ***-ичн-***, ***-ічн-(-їчн-)***, ***-арн-(-ярн-)***, які виражають відношення до галузі науки, політичної течії: *історичний, канонічний, стоїчний, гуманітарний, молекулярний.*

Присвійні прикметники творяться від основ іменників, що є назвами людей та інших істот (тварин, птахів, комах, риб).

Від назв людей творяться прикметники за допомогою суфіксів ***-ів-*** та ***-ин-***.

Суфікс ***-ів-*** у формах прикметників жіночого й середнього роду однини та в множині виступає в різних фонетичних варіантах: ***-ов(а)***, ***-ов(е)***, ***-ов(і)*** – у прикметниках, утворених від іменників другої відміни твердої групи *(брат – братів – братова – братове – братові; Петро – Петрів – Петрова – Петрове – Петрові);* ***-ев(а)***, ***-ев(е)***, ***-ев(і)*** – у прикметниках, утворених від іменників другої відміни м'якої і мішаної груп *(коваль – ковалів – ковалева – ковалеве – ковалеві; Ігор – Ігорів – Ігорева – Ігореве – Ігореві; товариш – товаришів – товаришева – товаришеве – товаришеві).*

П р и м і т к а. Якщо основа іменника закінчується на ***й***, то в прикметнику виступають суфікси ***-їв***, ***-єв(а)***, ***-єв(е)***, ***-єв-(і)***, які включають кінцевий звук ***й*** основи.

Суфікс ***-ин-*** наявний у присвійних прикметниках, основою яких виступають іменники першої відміни. Він не зазнає фонетичних змін і в формах жіночого й середнього роду та в множині: *староста – старостин – старостина – старостине – старостині; Наталя – Наталин – Наталина – Наталине – Наталині; Гриша – Гришин – Гришина – Гришине – Гришині.*

П р и м і т к и 1. Якщо основа іменника закінчується на ***й***, то ***-ин-*** замінюється на письмі на ***-їн-***: кінцевий основи ***й*** і суфіксальний голосний передаються однією буквою ***ї*** *(Софія – Софіїн – Софіїна – Софіїне – Софіїні).*

Перед суфіксом ***-ин-*** кінцеві приголосні *г*, ***к***, ***х*** змінюються на ***ж***, ***ч***, ***ш***: *Ольга – Ольжин, дочка – доччин, свекруха – свекрушин.*

Суфікс ***-ин-*** виступає також у присвійному прикметнику, утвореному від іменника третьої відміни *мати* (із вставкою перед ним давнього суфікса ***-ер-***): *материн – материна – материне – материні.*

Від назв тварин та інших істот творяться присвійні прикметники за допомогою суфіксів ***-ач-(-яч-)***, ***-ій***, ***-ин-(-їн-)***, ***-ов-***, ***-ев-*** або нульового суфікса: *котячий, козячий, орлій, журавлиний, зміїний, тигровий, коневий (і конячий), ведмежий.*

■ Дієслівні суфікси

Дієслова на сучасному етапі розвитку української мови поповнюються новоутвореннями головним чином за рахунок використання основ з інших частин мови. Для творення дієслів від основ іменників, прикметників, числівників, займенників, прислівників, вигуків і, рідше, службових слів використовуються суфікси ***-и-***, ***-і-(-ї-)***, ***-а-***, ***-ува-(-юва-)***, ***-ка-***: *щастя – щастити, свіжий – свіжіти, спокій – спокоїти, квітка – квітчати, вік – вікувати, ледар – ледарювати, ох – охкати.*

Для потреб дієслівного (від дієслівних основ) словотворення суфіксальний спосіб використовується обмежено. Дієслівні суфікси ***-а-***, ***-ва-***, ***-ува-***, ***-овува-*** служать одним

із важливих засобів творення видової пари до префіксованих дієслів доконаного виду: *застелити – застилати, збути – збувати, розморозити – розморожувати, опрацювати – опрацьовувати.*

Суфікс ***-ну-***, поєднуючись із дієслівною основою, утворює дієслово доконаного виду: *стукати – стукнути, зазирати –зазирнути.* Одночасно він вносить відтінок раптової дії, сили вияву або одноразовості: *крикнути, гукнути, капнути.*

Разом з тим суфікс ***-ну-*** здатний виконувати словотворчу роль, наприклад, у єдності з прикметниковою основою: *сліпий – сліпнути, худий – худнути.*

Суфікс ***-ону-*** крім значення раптової дії, вносить відтінок високого ступеня її вияву: *рубонути, різонути, сіпонути.*

Прислівникові суфікси

Основним способом творення прислівників у давні періоди розвитку української мови був перехід слів і словоформ з інших частин мови. Змінювані слова входили в клас прислівників у тій або іншій формі зі своїми закінченнями, які поступово втратили зв`язки з іншими формами слів тих частин мови, звідки брали свій початок, стали незмінюваними і збереглися в будові прислівникових слів, але вже не в ролі закінчення. Наприклад, у прислівниках *згори, внизу, тишком, востаннє* колишні закінчення іменних слів ***-и***, ***-у***, ***-ам***, ***-є*** збереглися, але тепер сприймаються як суфікси незмінюваних слів.

Проте в сучасній українській мові прислівники творяться і суфіксальним способом, який розвинувся на основі зразків давніх коротких прикметників середнього роду на ***-о***, ***-е***, що перейшли в прислівники: *чисто, тепло, добре, зле.* У сучасній українській мові за допомогою суфіксів ***-о***, ***-е*** творяться означально-якісні прислівники, основами для яких служать якісні і, рідко, відносно-якісні прикметники: *дорогий – дорого, сонячний – сонячно, гарячий – гаряче, байдужий – байдуже, срібний – срібно, зоряний – зоряно.*

У поодиноких прислівниках виступає суфікс ***-чі***: *двічі, тричі.*

Префіксальний спосіб словотвору

Префіксальний спосіб полягає в утворенні похідних слів за допомогою префіксів: ***су-****пісок*, ***пре-****гарний*, ***про-****світити*

Словотворчі префікси надають похідним словам нових значень або додаткових відтінків. На відміну від суфіксів, які тісно пов'язуються з твірною основою, оформлюючи граматично її і все слово в цілому, префікс взаємодіє з наявним уже в мові граматично оформленим словом певної частини мови.

Своєрідність префікса виявляється у відсутності зв'язку його з формами словозміни. Він не виявляє здатності переводити твірну основу з однієї частини мови в іншу.

Префіксальним способом творяться іменники *(весна – провесна, доля – недоля)*, прикметники *(звичайний – надзвичайний, партійний – антипартійний)*, дієслова *(важити – уважити, підважити, переважити, розважити)*, прислівники *(нині – донині, трудно – архітрудно).*

Примітка. У займенниках та прислівниках, похідних від займенників, префіксальний спосіб використовується для творення слів з неозначеним і заперечним значенням. Давні повнозначні слова перейшли в частки, а пізніше почали виконувати роль словотворчих суфіксів: *дехто, дещо, абиякий, будь-хто, будь-коли, ніхто, нісКільки, нізвідки*.

Іменникові префікси

В іменниковому словотворенні використовуються префікси давнього походження, які з плином часу стали непродуктивними і в багатьох словах зрослися з коренем. Серед тих, що колись широко використовувалися для творення іменників і прикметників, слід назвати ***па-, пра-, су-***: *пазелень* (рання зелень), *пагілля* (тоненьке гілля), *пасіка, патока, пращур* (далекий предок), *суглоб, сусід*.

У новіших за походженням словах ці префікси ще осмислюються: *пагорб, паморозь, прадід, сутінь*. Однак словотворчу продуктивність виявляє тільки префікс ***пра-*** і то обмежено – переважно в утворенні слів книжкового характеру: *прамова, прабатьківщина, праліс*.

Для творення нових іменникових слів використовуються префікси, що розвинулися на основі прийменників: ***без-, від-, до-, за-, над-, пере-, перед-, під-, по-, при-, про-***. Проте ці префікси в основному використовуються при творенні іменників від суфіксально-префіксальних прикметників, основами для яких виступають прийменниково-відмінкові форми: *без угаву – безугавний – безугавність, від центру – відцентровий – відцентровість*.

Тільки в поодиноких словотвірних рядах виступає префіксальний спосіб у чистому вигляді (без одночасного приєднання префікса).

Префікс ***до-*** виступає в іменнику *досвіт*. Подвійно мотивуються слова: *довибори – вибори і довибирати, добудова – будова* і *добудовувати* (пор.: *перебудова* – від *перебудовуватися)*.

Префікс ***під-*** виступає в іменниках *підстароста* (застаріле), *підмайстер, підвид, підзаголовок, підстанція*.

Продуктивно виступає префікс ***спів-*** на означення взаємної участі у дії, процесі, справі тощо: *співдоповідь, співбесіда, співучасть, співпраця*; ***перед-*** із значенням «передувати чомусь»: *передмова, переддень, передісторія*; менш продуктивно виступає префікс ***за-***, що вносить значення «перебувати за межами чогось»: *закордон, запін, затакт* (муз. термін).

Префікс ***не-*** (частка за походженням) виступає в іменниках, що зазнали процесу спрощення – злиття заперечної частки з коренем: *небилиця, нездара, невдаха*. У сучасній українській мові префікс ***не-*** служить для утворення слів із протилежним значенням: *доля – недоля, друг – недруг, змога – незмога*.

У префіксальному словотворенні іменників бере участь значна кількість префіксів іншомовного походження: ***анти-, архі-, дис-, екс-, екстра-, контр-, інтер-, супер-, ультра-*** та ін. *(антитіло, архіреакціонер, дисгармонія, екс-чемпіон, екстрамо-да, контрудар, інтерспорт, суперобкладинка, ультразвук)*.

Широко використовуються в ролі префіксів частини слів іншомовного походження, що стали інтернаціоналізмами: ***авіа-, біо-, мікро-, міні-, псевдо-*** *(авіазв'язок, біомаса, мікрофлора, міні-футбол, псевдомистецтво)*.

■ Прикметникові префікси

У словотворенні прикметників віддавна брали участь префікси, спільні для іменників і прикметників: ***па-***, ***пра-***, ***су-*** *(прадавній, сукупний)*, а також власне прикметниковий суфікс ***пре-***, що виражає значення особливо високого ступеня вияву ознаки в предметі *(превеликий, прерозумний)*. У розмовному мовленні префікс ***пре-*** вживається у другому повторюваному слові: *гарний-прегарний, чорний-пречорний.*

Синонімічні значення здатні виражати префікси ***зверх-*** і ***над-*** (переважно в книжному стилі мовлення): *зверхмодний, зверхвисотний, надзвуковий, надпотужний.*

Префікс ***за-*** (переважно в розмовному мовленні) виражає ознаку великої міри: *задовгий, зашвидкий, зависокий, замілкий.* Префікс ***поза-*** виражає ознаку за часом передування названого основою: *позаминулий, позаторішній.*

Інші префікси прийменникового походження вживаються головним чином при суфіксально-префіксальному словотворенні прикметників.

Префікс ***не-*** виявляє себе в прикметниках найбільш продуктивно: від кожного якісного прикметника і багатьох відносних можна утворити похідні з префіксом ***не-***, що виражають протилежне значення: *близький – неблизький, рівний – нерівний, сімейний – несімейний.*

Як і в іменниках, широко використовуються для творення прикметників префікси іншомовного походження та частини слів, що набули інтернаціонального вжитку: ***а-***, ***анти-***, ***архі-***, ***про-***, ***супер-***, ***ультра-***, ***мікро-***, ***макро-***, ***псевдо-*** та інші *(аритмічний, антивоєнний, архіважливий, профашистський, суперідейний, ультрачервоний, мікропористий, макросейсмічний, псевдопатріотичний).*

■ Дієслівні префікси

Префіксальний спосіб є основним у творенні дієслів від дієслівних основ.

Більшість дієслівних префіксів прийменникового походження: ***в-(ві-)***, ***у-***, ***уві-***, ***від-(віді-)***, ***ви-***, ***до-(ді-)***, ***з-(зі-***, ***із-***, ***с-)***, ***за-***, ***на-***, ***над-(наді-)***, ***о-***, ***об-(обі-)***, ***під-***, ***пере-***, ***по-***, ***при-***, ***про-***, ***поза-***, ***понад-***, ***попід-***.

Приєднання різних префіксів до безпрефіксного дієслова видозмінює значення його за просторовими, часовими та іншими ознаками дії, служить розширенню гнізда споріднених слів. Наприклад:

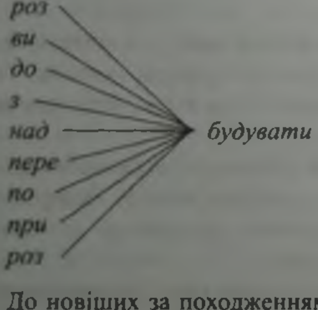

До новіших за походженням належать дієслівні префікси ***зне-***, ***обез-***, ***недо-***: *зневажати, обезболювати, недочувати.*

Зберігши давні прийменникові значення, дієслівні префікси розвинули нові, віддалені від прийменникових. Їх багатозначність виявляється у поєднанні з основами різних лексичних груп дієслів.

Наприклад, префікс ***за-*** у дієсловах переміщення означає напрям руху всередину або вдалину *(зайти, завезти, забігти)*, а з дієсловами активної дії над предметом – її початок *(засвітити, застогнати)* або кінцевий результат *(замилити, занурити)*. У ряді інших дієслів виявляється значення приєднання предмета *(зачепити)*, покриття чого-небудь суцільно, сильно *(засніжити, запорошити)* та ін.

Дієслівні префікси виконують подвійну роль – словотворчу і граматичну. Префікси виступають основним засобом творення видової пари від дієслів недоконаного виду. Цю роль виконує небагато префіксів: ***з-(с-)***, ***за-***, ***на-***, ***по-***, ***при-***, ***про-*** *(питати – спитати, програмувати – запрограмувати, лити – налити, чорніти – почорніти, летіти – прилетіти)*.

У процесі префіксального словотворення дієслів префікси виконують, крім словотворчої ролі, і граматичну – виражають також значення виду.

Зрідка використовується в дієслівному словотворенні іменний префікс ***напів-***. Він, як правило, не впливає на видове значення дієслова: *лежати – напівлежати, присісти – напівприсісти, заснути – напівзаснути*.

Префікси ***не-***, ***недо-*** виражають повне або часткове заперечення дії або фізичного стану: *маю – немає, чути – недочувати*.

З префіксів іншомовного походження у дієслівному словотворенні беруть участь такі: ***де-(дез-)***, ***дис-***, ***ре-*** *(маскуватися – демаскуватися, орієнтувати – дезорієнтувати, асоціювати – дисасоціювати, мігрувати – ремігрувати)*.

▪ Прислівникові префікси

До прислівникових префіксів можна віднести: ***від-***, ***до-***, ***поза-***, ***перед-***, ***після-***, ***по-***, які приєднуються до прислівників часу і місця *(віднині, донині, позаторік, передчасно, післязавтра, понікуди)*.

Продуктивно виступають у прислівниках і префікси ***пре-***, ***за-***, які входять до твірних прикметникових основ: *пречудово* (від *пречудовий*), *прездорово* (від *прездоровий*), *зашироко* (від *зашерокий*), хоч тут можлива і подвійна мотивація:

презле < презлий / зле

завузько < завузький / вузько

Це саме можна спостерігати і з префіксом ***не-***:

нешвидко < нешвидкий / швидко

негласно < негласний / гласно

Префікс ***по-*** використовується при суфіксально-префіксальному словотворенні: *новий – по-новому, брат – по-братському* і *по-братськи*.

Інші префікси, що виділяються в складі прислівників, які утворилися шляхом переходу слів і словоформ з інших частин мови, являють собою колишні прийменники: *вниз, зокола, навколо, спідлоба, знадвору*.

Суфіксально-префіксальний спосіб

Суфіксально-префіксальний спосіб полягає в одночасному приєднанні до твірної основи суфікса і префікса: *стіна – про-стін-ок, земля – за-земл-и-ти*.

Суфіксальна частина таких слів виконує словотворчу роль і, головне, виступає засобом оформлення слова разом із закінченням, показником належності його до якоїсь частини мови. Наприклад, суфікс *-ок* відносить слово *простінок* до іменників не першої відміни, як слово *стіна*, а до другої; суфікс *-и-* переводить основу іменника *земля* до дієслів і творить перехідне дієслово. Префіксальна частина цих слів виражає тільки словотвірне значення, хоча в дієслові одночасно дає вказівку і на вид.

Примітка. У дієслові суфікс може змінювати і граматичне значення виду. Наприклад: *заземлити* – дієслово доконаного виду, від нього можна утворити за допомогою суфікса *-ува- (-юва-)* форму недоконаного виду – *заземлювати*.

Суфіксально-префіксальний спосіб широко використовується для творення іменників, прикметників, дієслів і прислівників.

Суфіксально-префіксальні іменники складають досить численну групу. Вони творяться від іменникових *основ* за допомогою префіксів та іменникових суфіксів. Одним із різновидів виступає словотворення на основі прийменникової словоформи іменника.

Творення суфіксально-префіксальних іменників

Слово (словоформа), від якого утворено іменник	Префікс	Суфікс	Похідний іменник
долина	*ви-*	*-ок*	*видолинок*
піч	*за-*	*-ок*	*запічок*
грива	*о-*	*-ок*	*огривок*
ліс	*пере-*		*перелісок*
бесіда	*спів-*		*співбесідник*
пам'ять (без пам'яті)	*без-*		*безпам'ятство*
фара (під фарою)	*під-*		*підфарник*
рукав (на рукав)	*на-*		*нарукавник*
хвіст	*при-*		*прихвостень*
берег (по берегу)	*по-*		*побережанин*

Суфіксально-префіксальні прикметники творяться від прийменниково-іменникових форм, від сполучень дієслова з часткою *не* і, рідше, від безприйменникових форм – основ дієслів, іменників за допомогою прикметникових суфіксів.

Творення суфіксально-префіксальних прикметників

Слово (словоформа), від якого утворено прикметник	Префікс	Суфікс	Похідний прикметник
атом (без атома)	*без-*	*-н-*	*безатомний*
роса (без роси)	*без-*	*-ян-*	*безросяний*
ім'я (від імені)	*від-*	*-н-*	*відіменний*
Дунай (за Дунаєм)	*за-*	*-ськ-*	*задунайський*
рядок (між рядками)	*між-*	*-ов-*	*міжрядковий*
з'їзд (після з'їзду)	*після-*	*-ів-, -ськ-*	*післяз'їздівський*
цинга (проти цинги)	*проти-*	*-отн-*	*протицинготний*
земля (серед землі)	*серед-*	*-н-*	*Середземний*
загоїти	*не-*	*-н-*	*незагойний*
оцінити	*не-*	*-енн-*	*неоціненний*

Суфіксально-префіксальні дієслова творяться від основ різних частин мови за допомогою дієслівних суфіксів і префіксів. Особливо продуктивні відприкметникові дієслова.

Творення суфіксально-префіксальних дієслів

Слово, що послужило твірною основою	Префікс	Суфікс	Похідне дієслово
повільний	*у-*	*-и-*	*уповільнити*
порожній	*з-(с-)*		*спорожнити*
повний	*за-*		*заповнити*
домашній	*о-*		*одомашнити*
легший	*об-*		*облегшити*
вищий	*пере-*		*перевищити*
половина	*роз-*		*розполовинити*
десятеро	*по-*		*подесятерити*
сила	*обез-*	*-і-*	*обезсиліти*
народ	*об-*	*-ува-*	*обнародувати*
пояс	*о-*	*-а-*	*опоясати*
свій	*за-*	*-ї-*	*засвоїти*
дзенькати	*ви-*	*-ува-*	*видзенькувати*
танцювати	*при-*	*-овува-*	*пританцьовувати*

Примітки. 1. До твірної основи може приєднуватися, крім суфікса, що входить до основи дієслова, і морфема ***-ся***: *кошіль – роз-кошел-и-ти-ся, табір – о-табор-и-ти-ся.*

2. Суфіксально-префіксальні дієслова, похідні від дієслівних основ, відрізняються від утворених префіксальним способом ознакою відсутності слова з префіксом: *дзенькати – видзенькувати*, але *мазати – вимазати* (префіксальний спосіб) – *вимазувати* (утворення недоконаного виду від *вимазати* за допомогою суфікса ***-ува-***).

Суфіксально-префіксальні прислівники складають словотвірний тип: до основи прикметника або займенника додаються префікс *по-* і суфікси *-ськ(и)*, *-ськ(ому)* або *-и*, *-і*.

Творення суфіксально-префіксальних прислівників

Слово, від якого утворено прислівник	Твірна основа	Безсуфіксний іменник
батьківський		*по-батьківськи, по-батьківському*
інший	*по-*	*по-іншому*
вовк		*по-вовчи*
латинь		*по-латині*

Примітка. Суфікс *-і* виступає лише в прислівнику *по-латині*.

За зразком прислівників можуть творитися відчислівникові слова, які в реченні є вставними словами, але в них префікс *по-* поєднується із суфіксом *-е(-є)*, який у прикметнику є закінченням: *перший – по-перше, третій – по-третє*.

У прислівниках, що утворилися внаслідок переходу словоформ змінюваних слів, може бути наявний і префікс (прийменник), і суфікс (закінчення словоформи, що перейшла у прислівник): *попідвіконню, попросту, поодинці*. Але такі утворення не можна відносити до суфіксально-префіксального словотвору.

Безсуфіксний спосіб

Безсуфіксний спосіб полягає в тому, що від слова, яке є твірною основою, відкидається закінчення *(синій – синь)* або одночасно із закінченням і словотворчий суфікс *(блакит-н-ий – блакить, відвар-и-ти – відвар)*.

Відкидання закінчення або й суфікса дає змогу перевести основу слова в іншу частину мови, де функціонують інші властиві їй форми і закінчення та суфікси. Таким чином творяться іменники, які ще називають іменниками з нульовим суфіксом.

Твірними основами для безсуфіксних іменників можуть служити прикметникові, та, особливо продуктивно, дієслівні основи. При цьому префікс залишається у складі твірної основи, але відкидається суфікс.

Творення безсуфіксних іменників

Слово, від якого утворено іменник	Твірна основа	Безсуфіксний іменник
прозорий	*прозор-*	*прозор* (поет.)
сухий	*сух-*	*суша*
зелений	*зелен-*	*зелень*
сипати	*сип-*	*сип*
переглядати	*перегляд-*	*перегляд*
відходити	*відход-*	*відхід, відходи*
бігти	*біг-*	*біг, біга* (спорт.)

Примітки. 1. У процесі переведення основи прикметників і дієслів до іменника може відбуватися чергування звуків *(кликати – клич, носити – ноша, крапати – крапля)*, пом'якшення кінцевого приголосного (в іменниках третьої відміни: *зелен – зелень, зав'язати – зав'язь, високий – вись)*, а також перенесення наголосу: *переходити – перехід*, але *відлітати – відліт, розкладати – розклад, розтинати – розтин, ловити – лови.*

2. Безсуфіксні віддієслівні іменники помилково розглядають як такі, що утворені префіксальним способом. Переконатися в тому, що це не так, досить просто. У префіксних іменниках префікс приєднався до іменникової основи *(про-зелень, су-пісок)*, а безсуфіксні утворилися від дієслівних основ, у яких уже наявний префікс *(закидати – закид, обновити – обнова).*

Основоскладання як спосіб творення складних слів

Основоскладання полягає в утворенні складного слова шляхом поєднання основ двох або більше слів.

Складними є слова, що складаються з кількох коренів (основ), оформлених одним закінченням чи суфіксом і закінченням: *вітродвигун, людино-день, літературознавець, навчально-виховний, босоніж.*

Для поєднання основ використовуються словотворчі голосні *о, е: багатозначний, вуглесклад, двоєборство.* У складних словах із першою числівниковою основою може виступати сполучний голосний *и: п'ятиріччя, шестиклинка, двадцятип'ятикілометровий.*

Спосіб основоскладання використовується для творення складних іменників і прикметників, рідше – дієслів та прислівників.

Складні слова творяться:

1) складанням основ за допомогою словотворчих голосних *о, є: вітродвигун, зорепад, чорнобривий, рукоплескання;*

2) складанням основ без сполучного (словотворчого) голосного *(Івангород)* або складання основ першого скороченого і другого повного слова *(методкомісія, спецодяг);*

3) складанням основ з одночасною суфіксацією кінцевої основи: *сортооновлення, шерстепрядильня, краєзнавство, турбобудівний, шестигранний, великоваговий;*

4) зрощенням слів в одно: *високоповажаний, вищезазначений, перекотиполе, зірвиголова, Непийвода, Тягнирядно;*

5) складанням слів прикладкового типу: *купівля-продаж, телефон-автомат, ракета-носій, салон-перукарня.*

Примітки. 1. Складання цілих слів може здійснюватися за наявним у мові зразком, але у більшості випадків синтаксичне словосполучення не відразу приймається як одне складне слово. Порівняйте: *дівчина-шофер, дівчина-спортсмен* і *козир-дівка*, де тільки останнє словосполучення стало складним словом. Перетворення словосполучення у складне слово не обов'язкове.

2. Зрощення відбувається тоді, коли відбувається переосмислення словосполучення у напрямку вираження одного поняття. Наприклад, у назвах квітів *(ромен-зілля, сон-трава, плакун-трава)*, у назвах установ, предметів *(хата-читальня, вагон-ресторан, цар-гармата, хліб-сіль)*, у назвах родинних стосунків *(пан-отець, батько-мати)* тощо.

Складання скорочених слів

Своєрідними різновидами складних слів є так звані складноскорочені. Вони творяться способом скорочення основ кількох слів – від часткового аж до буквеного або звукового вияву – і складання їх у слово.

Творення складноскорочених слів

Словосполучення, слова якого служать твірною основою	Ступінь скорочення основи слів словосполучення	Складноскорочене слово	Тип складноскороченого слова
Донецький басейн *Головне курортне управління*	Початкові частини слів	*Донбас* *Головкурупр*	Складання частин повнозначних слів власної назви
Організація Об'єднаних Націй	Початкові звуки слів	*ООН*	Складання початкових звуків слів
Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова	Початкові букви слів	*НПУ (ен-пе-у)*	Складання назв початкових букв
Міністерство вищих учбових закладів	Початкова частина першого слова і початкові звуки наступних слів	*Мінвуз*	Змішаний тип

Примітки. 1. Складноскорочені слова творяться на основі словосполучення прикметника з іменником, що виступають позначенням установ, організацій, закладів, а також нових хімічних сполук, термінів: *райліспромгосп, профспілка, УТН (українські телевізійні новини), лавсан (Лабораторія високотемпературних сплавів Академії наук).* Виняток становить слово *ГПО,* утворене на основі сполучення дієприкметника з іменником *(готовий до праці й оборони).*

2. Складноскорочені слова входять у лексичний склад мови на рівних правах з іншими словами, але буквений і звуковий типи завжди передбачають розшифрування через мотивувальне словосполучення. У складноскорочених іменниках буквеного типу рід визначається за головним словом словосполучення: *МВС* – середнього роду *(Міністерство внутрішніх справ).* В усіх інших складноскорочених словах рід визначається за закінченням: *вуз, електронмаш* – чоловічого роду, бо закінчуються на приголосний.

Перехід слів з однієї частини мови в іншу

Нові слова можуть творитися шляхом переходу слів або окремих словоформ з однієї частини мови в іншу.

Явище переходу слів виявляється у поступовій зміні значення і синтаксичної ролі окремих слів або словоформ, внаслідок чого втрачаються і морфологічні ознаки, хоч зовнішня форма залишається старою. З остаточним переходом слова в іншу частину мови воно набуває загального значення і морфологічних та синтаксичних ознак, властивих тій частині мови, до складу якої увійшло. Наприклад, прикметник *військо-*

вий виражає ознаку предмета чи особи за відношенням до війська, військової служби: *військовий літак, військова частина, військовий загін, військова людина.* Пов'язуючись з іменником, прикметник змінюється за родами, числами і відмінками, узгоджується з формою іменника. У реченні виступає означенням. З часом цей прикметник, що позначав ознаку особи за відношенням до служби у війську, почав вживатися без іменника і став назвою особи за родом заняття, відповідно у реченні виступає як іменник – у ролі підмета чи додатка. Поступово змінилися і його морфологічні ознаки: він уже не змінюється за родами, а відноситься до іменників чоловічого роду і позначає тільки особу, а не предмет (відповідає на питання хто? кого? кому? і т. д.).

Явище переходу слів властиве усім частинам мови: спостерігаються різні переходи між самостійними словами, перехід самостійних слів у службові, взаємоперехід між службовими словами (див. табл., с. 170–171).

Словотвірний розбір слова

Словотвірний розбір допомагає розкрити послідовність у процесі творення слова: яким словом того самого кореня мотивується; яке словотвірне значення виявляється в єдності його твірної основи і словотворчого засобу; яким способом утворене.

Порядок словотвірного розбору

1. Зіставленням слів одного кореня з'ясувати, що являє собою аналізоване слово – непохідне чи похідне.
2. У похідному слові з'ясувати мотиваційні відношення: яке слово з гнізда споріднених є базою для творення аналізованого слова.
3. Вказати твірну основу і словотворчий засіб.
4. З'ясувати словотвірне значення, яке виражається словотворчим засобом (суфіксом, префіксом, нульовим суфіксом).
5. Назвати спосіб словотвору.

Примітки. 1. При аналізі складного і складноскороченого слова мотиваційні відношення встановлюються через співвіднесеність його зі словосполученням і визначається спосіб творення: основоскладання за допомогою словотворчого голосного, без нього або з суфіксацією; зрошення; спосіб скорочення основ, тип складноскороченого слова.

2. При з'ясуванні переходу слова з однієї частини мови в іншу достатньо вказати, з якої частини мови перейшло слово чи словоформа і в яку.

Будова слова (морфеміка) словотвір

Морфеміка – учення про значущі частини слова (**морфеми**). Цей розділ пов'язує дві суміжні дисципліни: словотвір і морфологію. Це пояснюється тим, що морфеми виконують як словотворчі, так і граматичні функції, а словотворення тісно пов'язане з морфологією.

Морфема – це найменша неподільна значуща частина слова. Наприклад: *брат-н-ій.*

За значенням і функцією у структурі слова морфеми поділяються на **кореневі** і **службові**.

Слово	З якої частини мови перейшло, яке мало значення	Які морфологічні ознаки мало	Яку синтаксичну роль виконувало	До якої частини мови перейшло, яке має значення
булочна	прикметник (ознака предмета)	змінювалося за родами, числами і відмінками; узгоджувалося з іменником	означення (присудок)	іменник (назва предмета)
наречений (наречена)	дієприкметник (ознака предмета за дією)	змінювалося за родами, відмінками і числами; мало значення виду і часу; узгоджувалося з іменником; утворювало зворот	означення (присудок)	іменник (назва особи)
цілий	прикметник (ознака предмета)	змінювалося за родами, числами і відмінками	означення (присудок)	займенник (вказує на ознаку) – означальний займенник, синонім до «весь»
колом (від *коло*)	іменник (предмет), орудний відмінок однини	належало до середнього роду; мало однину і множину; змінювалося за відмінками	додаток (в орудному відмінку)	прислівник (ознака дії)
згори (від іменника *гора – з гори*)	іменник (предмет), родовий відмінок з прийменником *з*	належало до жіночого роду; мало однину і множину; змінювалося за відмінками	додаток (у родовому відмінку) або обставина	прислівник (місце дії)
один	числівник (кількість предметів)	змінювалося за родами, відмінками і числами	підмет (разом з іменником), означення	займенник (вказує на неозначений предмет)
поблизу	прислівник (ознака дії)	незмінюване слово	обставина місця	прийменник
що	займенник (вказівка на предмет)	змінювалося за відмінками	підмет (у називному відмінку), додаток (у непрямих відмінках)	сполучник
хоч (від *хотіти – хочеш*)	дієслово (дія)	мало вид, спосіб, час; дієвідмінювалося за особами (родами) і числами	присудок	частка
аж	частка (підсилювальна)	незмінюване слово	службове слово з модальним значенням	сполучник

Морфологічні ознаки	**Синтаксична роль**	**Приклади**
має один рід – жіночий, однину і множину, змінюється за відмінками	підмет (у називному відмінку); додаток (у непрямих відмінках); обставина (у місцевому відмінку); присудок	*Колись це приміщення іменували «булочна лавка». У човому будинку плануються булочна і молочний магазин.*
наречений – іменник чоловічого роду (*наречена* – іменник жіночого роду); змінюється за відмінками і числами; не має виду, часу; не утворює звороту	підмет (у називному відмінку); додаток (у непрямих відмінках); присудок; прикладка	*Він у нас наречений Тарасом, а донька наречена Наталкою. Наречений і наречена запрошуються до хати.*
зберігає зміну за родами, відмінками і числами	означення, обставина міри	*Рукав цілий, не порвався. Цілий (весь) день ішов дощ.*
слово втратило змінюваність; закінчення -ом перетворилося на суфікс	обставина способу дії	*Обведи колом ці міста на карті. Діти колом оточили вчителя.*
слово втратило змінюваність; закінчення -и перетворилося на суфікс, а прийменник став префіксом	обставина місця	*З гори котився візок. Згори дивляться на нас зорі.*
зберігає зміну за родами, числами і відмінками	означення	*Один літній день зиму годує.* (Нар. творчість). *Один (якийсь) чоловік тебе запитував.*
незмінюване слово	службове слово, що разом із закінченням вказує на відмінок іменника	*Десь поблизу хропіли коні. Поблизу школи буде парк.*
незмінюване слово	службове слово, що використовується для зв'язку підрядного речення з головним	*Що тут лежить? Нам повідомили, що урагани переміщуються з великою швидкістю.*
незмінюване слово	службове слово, що виражає модальне значення виділення, підсилення	*– Я вже піду. – Як хоч* (Розмовне). *Хоч ти, сину, допоможи мені.*
незмінюване слово	службове слово, *то* служить для зв'язку підрядного речення міри, ступеня з головним	*Ми аж в інституті познайомилися. Він так розсміявся, аж сльози виступили на очах.*

Корінь – це спільна частина споріднених слів, яка виражає їх поняттєве значення. Розрізняють корені **незв'язані** і **зв'язані**.

Незв'язаний (вільний) корінь – той, що може існувати як самостійне слово. Наприклад: *ліс – лісок – узлісся*.

Зв'язаний корінь – той, що в сучасній мові не може виявити себе самостійно, а лише в поєднанні зі службовими морфемами (префіксами, суфіксами). Наприклад: відняти, підняти, розняти – корінь *-ня-* самостійно існувати не може, а виступає лише в похідних словах.

Основа – це частина змінюваного слова, яка виражає його лексичне значення. Вона виділяється шляхом відкидання афіксів із граматичним значенням. Наприклад: *ворот-а, чита-ти, чита-л-а*. Основа слова може дорівнювати кореню (*мир*) і може включати афікси (префікс, суфікс). Залежно від цього виділяють основи **непохідні** і **похідні**.

Непохідною є основа, у складі якої не виділяються словотворчі афікси і яка не мотивується через зв'язки зі спільнокореневими словами. Наприклад: *сонце, білий, сніг*.

Похідна – це основа, в складі якої, крім кореня, виділяються ще словотворчі афікси і яка мотивується через зв'язки зі спільнокореневими словами. Наприклад: *морозиво ← мороз, правдивий ← правда*.

Афікс (від лат. *affixus* – прикріплений) є носієм словотвірного і граматичного значень слова і слугує засобом творення похідних слів і форм того самого слова.

За місцем у слові виділяють такі типи афіксів: **префікс, суфікс, закінчення (флексія)** і **постфікс** (це афікс, що виступає в абсолютному кінці слова: *учитися*). За функцією в слові афікси поділяються на **словотворчі** і **граматичні**.

Граматичні афікси поділяються на **формотворчі** і **словозмінні**.

Формотворчі афікси беруть участь у творенні форм того самого слова:

1) суфікс ***-ти-*** в дієсловах утворює форму інфінітива (*читати*), суфікс ***-в-(-л-)*** – форми минулого часу (*писав, писали*);

2) суфікси ***-ш-***, ***-іш-*** слугують для утворення вищого ступеня порівняння прикметників і прислівників (*довгий – довший, довго – довше*);

3) префікс ***-най-*** – для утворення найвищого ступеня порівняння прикметників (*вищий – найвищий*);

4) префікси і суфікси утворюють видові пари дієслів (*садити – посадити, стиснути – стискати*).

До **словозмінних** афіксів належить закінчення (флексія) (*бігаю – бігаєш*).

> Увага! Незмінні слова не мають закінчення (*весело*).

Зміни в морфемній структурі слова

У процесі історичного розвитку мови первинний морфемний склад слова може зазнавати змін. Відбувається злиття окремих морфем в одну (спрощення) або змінюється співвідношення між морфемами (перерозклад). Відомі також випадки ускладнення морфем.

Спрощення – це такий процес, коли членована на морфеми основа перетворюється на нечленовану. Наприклад: *вікно* – в минулому в основі слова виділявся корінь і суфікс ***-н-***. У словах *жир, шило, мило, знак* суфікси ***-р-***, ***-л-***, ***-к-*** зрослися з коренями.

Перерозклад – це переміщення звукових елементів від однієї морфеми до сусідньої, в результаті чого кількість морфем залишається такою самою, але співвідношення між ними змінюється. Наприклад, у словах *руками, межами* у праслов'янський період ***-а-*** належало до основи, а закінчення було ***-ми***. У такий спосіб виникають так звані складні суфікси ***-анин-***, ***-чанин-***, ***-івськ-***, ***-анськ-***, ***-ність-***: *полтавчанин, батьківський*. Зрідка це явище трапляється і серед префіксів: *знедолити, обезболити*.

Ускладненням називається такий процес, унаслідок якого в межах морфемно нечленованих слів починають виділятися ті або інші морфеми. Наприклад, у словах *ґанок, ранок* виділяється суфікс ***-ок-*** за аналогією до слів *свідок, випадок* (*З підручника*).

Словотворчі засоби

Нове слово виникає на базі вже наявного в мові і сприймається як похідне, вторинне щодо того, від якого утворене. Наприклад, слова *вітряк, денний* сприймаються як вторинні щодо слів *вітер, день*. Ознаками їх похідності є **мотивованість** їхніх значень словами, від яких вони походять, а також складніша морфемна будова.

При словотворенні основною одиницею виступає не корінь, а частина слова (або й ціле словосполучення), що мотивує значення похідного слова, є його словотворчою базою.

Твірною основою називається частина слова, від якої твориться нове, похідне слово. Наприклад:

добр|ий → доброт|а
твірна → похідна

Похідною називається основа нового слова, утворена за допомогою афіксів. До складу похідної основи, крім твірної основи, входить словотворчий афікс: суфікс, префікс, постфікс, інтерфікс (*кулемет*), зрідка флексія із словотворчою функцією (*кум – кума*).

Усі ці афікси називають у словотворі **словотворчими засобами**.

Сукупність спільнокореневих слів, розміщених у такій послідовності, в якій вони утворювалися, становить **словотвірне гніздо**. Наприклад:

учити → учитель → учительський → по-учительськи

учитель → учителювати, *учитель → учителька*

Залежно від того, які словотворчі засоби використовуються (чи не використовуються), розрізняються **морфологічні** і **неморфологічні** способи словотвору.

До **морфологічних** належать усі способи творення простих слів за допомогою афіксальних морфем, а також творення складних і складноскорочених слів та творення слів шляхом відкидання афіксів, тобто безафіксним способом (*садити → сад*).

Морфологічні способи словотвору поділяються на **афіксальні**, **основоскладання** і **абревіацію**.

До **афіксальних** способів словотвору належать префіксальний, суфіксальний, безафіксний, постфіксальний та змішані – суфіксально-префіксальний, префіксально-постфіксальний, а також флексійний.

Неморфологічні способи творення слів такі:

1. **Морфолого-синтаксичний** спосіб – це утворення похідних унаслідок переходу слів з однієї частини мови в іншу. Наприклад: *Поранений тихо стогнав.*

2. **Лексико-синтаксичний** спосіб – це утворення нового слова внаслідок поступового злиття (зрощення) словосполучення в одне слово. Наприклад: *одинадцять, сімсот, обидва, сьогодні, горілиць, втридорога, чимдуж.*

3. **Лексико-семантичний** спосіб – це утворення нового слова внаслідок зміни значення (омонімії): *Дніпро* (річка) → «*Дніпро*» (готель), *Таврія* (край, територія) → «*Таврія*» (автомобіль), *супутник* (людина) → *супутник* (літальний апарат).

Тавтологія

Повторення того самого кореня в різних словотворчих формах називається **тавтологією**. Наприклад: 1. *Ожиємо, брати, ожиєм* (І. Франко). 2. *Цілий-цілісінький день бринькає на гітарі* (З газети).

Повторення того самого або спільнокореневих слів переобтяжує текст, створює надлишковість, порушує його милозвучність та емоційно-експресивне сприйняття. Тому тавтології в мовленні слід уникати.

Однак тавтологія (повтор) часто використовується письменниками в художній літературі як стилістичний прийом підсилення значення одного слова його словотвірним варіантом. Це повертає слову його первісну образність, збагачує вислів додатковими нюансами – змістовими й експресивними. Наприклад: ***Щось** шепотом шепоче, **щось** шумом шумить, **щось** плаче над вбитим селом* (М. Черемшина).

Тавтологія в художньому тексті рідко виступає у чистому вигляді, частіше вона поєднується з іншими засобами виразності – синонімами, **анафорою** (єдинопочатком), **епіфорою** (повторенням однакових слів, звукосполучень наприкінці віршованих рядків), створюючи образи потрібного авторові спрямування. У народних думах, казках, піснях, прислів'ях і приказках тавтологія може поєднуватися з іншою стилістичною фігурою – **плеоназмом**. Це нагромадження синонімічних слів, у тому числі спільнокореневих. Наприклад: *квилить-прокквиляє, клене-проклинає, кличе-викликає.*

> Увага! У науковому стилі повторюваність термінів є однією з його визначальних рис (у межах абзацу термін виражає основну думку). Отже, повтори як термінологічних, так і нетермінологічних одиниць у науковому тексті можуть зумовлюватися потребами надання текстові логічності, чіткості у виявленні зв'язків між компонентами речення.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Що таке словотвір? Чому до розділу «Словотвір» входить також учення про будову слова?
2. Що називається морфемою? Скільки морфем може виділятися у слові? Наведіть приклади.
3. Носієм якого значення слова є корінь? Чому корінь слова є основною морфемою? Обґрунтуйте.
4. Що називається суфіксом і префіксом? Наведіть приклади.
5. Які частини слів набувають значень словотворчих морфем?
6. Що таке основа слова і закінчення? Чи може основа слова дорівнювати кореню? Наведіть приклади.
7. Яке граматичне значення виражає закінчення? Визначне основу та закінчення у словах *читав, засіяний*.
8. Що таке спрощення ускладнення і перерозклад основ? Наведіть приклади.
9. Зробіть морфемний аналіз слів *зшитий, гаряче, празький, скрипаль, лійка*.
10. Складіть узагальнювальну таблицю «Способи словотвору», виділивши в ній графи: 1) суфіксальний спосіб творення самостійних частин мови; 2) префіксальний спосіб творення самостійних частин мови; 3) суфіксально-префіксальний спосіб словотворення; 4) безсуфіксальний спосіб; 5) основоскладання як спосіб творення складних слів; 6) складання скорочених слів; 7) перехід слів з однієї частини в іншу; 8) творення службових частин мови; 9) приклади.
11. Обґрунтуйте словотворчі засоби.
12. Що таке тавтологія? Поясніть роль тавтології в тексті.

Морфологія як розділ граматики

Предмет морфології. Основні поняття морфології

Морфологія (від грец. *morphē* – форма, *logos* – слово, вчення) є розділом граматики, в якому вивчаються явища, що характеризують граматичну природу слова як граматичної одиниці мови. Це вчення про будову та розряди слів (частини мови), граматичні категорії і систему їх словозміни.

Об'єктом вивчення в морфології є слово як носій ряду граматичних значень, що виражає відповідні граматичні категорії, властиві лексико-граматичним розрядам слів. Відповідно до вияву граматичних значень слово може видозмінюватись, утворюючи усталену мовною практикою систему форм. Окремо взята форма конкретного слова є його словоформою.

Видозміни слова, що служать для вираження його синтаксичних властивостей (відношень між словами), називаються ***словозміною***. А система форм, співвідносних із певною системою синтаксичних граматичних значень, називається його ***парадигмою***. Своєрідність видозміни слів, що належать до іменних частин мови, на відміну від дієслова, відбита в термінах відмінювання (для іменних частин мови) і дієвідмінювання (для дієслів).

У словах, що не виражають граматичних видозмін як синтаксичних властивостей слова (у них це нульовий показник), виступає одна словоформа. Це так звані незмінювані слова.

Словозмінні значення в сучасній українській мові в основному виражаються словозмінною морфемою – флексією. Однак система відмінювання та дієвідмінювання, крім флексій, включає й систему відповідно оформлених основ з урахуванням морфонологічних явищ (чергувань звуків, перенесення наголосу в слові та ін.), наприклад: *дуг-а́, дуг-и́, дуг-о́ю, дуз-і́, ду́г-и, дуг, ду́г-ам, ду́г-ами; водж-у́, во́д-иш, во́д-ить, во́д-имо, во́д-ите, во́д-ять.*

Об'єктом морфології є також словоформи, в яких виражаються граматичні характеристики слова незалежно від його синтаксичних властивостей, наприклад, форми ступенів порівняння прикметників і прислівників, інфінітив, дієприслівник.

Частини мови і принципи виділення їх

Граматична характеристика слів знайшла своє з'ясування в теорії частин мови. Частини мови розглядаються як класи слів, що характеризуються спільністю:

а) загальнокатегоріального (частиномовного) значення;

б) морфологічних категорій і парадигматики;

в) морфемного складу і словотворчих засобів;
г) синтаксичних функцій.

Кожний клас слів має своє загальнокатегоріальне лексичне значення: предметності, статичної ознаки предмета, кількісності, узагальненої вказівки на предметність, ознаки або кількості, динамічної ознаки (або дії, процесуальності), статичної ознаки дії (або іншої ознаки) чи стану як сутності. Такі класи слів називають повнозначними. Класи слів, що виражають певні відношення між повнозначними словами, надають додаткових семантичних, модальних відтінків словам, словосполученням, реченням або служать для зв'язку слів, тобто свого загальнокатегоріального значення самостійно не виражають, називаються неповнозначними.

У сучасній українській мові до класів повнозначних слів належать такі частини мови: іменник, прикметник, числівник, займенник, дієслово, прислівник.

До неповнозначних частин мови належать прийменник, сполучник, частки. Вигук посідає проміжне місце як клас слів, що служить для вираження (не називання) почуттів і волі.

Кожна частина мови має властиві їй граматичні категорії, що дістає свій вияв у системі словозміни, в її парадигматиці.

У сучасній українській мові до змінюваних слів належать: іменник, прикметник, числівник, займенник і дієслово. Усі інші частини мови об'єднують незмінювані слова.

Вираження граматичних категорій через відповідні граматичні значення в кожній повнозначній частині мови дістає своєрідне вираження за допомогою граматичних засобів – флексій, афіксів, морфонологічних чергувань, що в основному закріплюються за моделями будови слів певної частини мови або мають місце лише в межах певного класу слів (чергування, наголос).

Усе це позначається на морфологічній будові слова і виявляється у словотворчих типах кожної частини мови. Порівняйте, наприклад: *два, двійко, двійка, двійня, двічі; синій, синька, синяк, синіти*. Кожне з названих слів має різне граматичне оформлення, за формальними показниками і словотворчими суфіксами можна чітко визначити належність слова до певної частини мови.

Слова кожного класу мають свою систему парадигми (або її не мають). Кожна словоформа є морфологічним засобом вираження певної основної функції в реченні та додаткових синтаксичних функцій. За синтаксичними функціями частини мови поділяються на самостійні і службові. Самостійні слова виступають у реченні в типовій для кожної частини мови синтаксичній ролі, виявляють властиві їм ознаки сполучуваності і синтаксичних зв'язків.

Службові слова виступають у синтаксичних зв'язках не самостійно, а в єдності з повнозначними словами або є граматичними засобами вираження певних синтаксичних відношень.

Усі повнозначні слова є синтаксично самостійними. До службових належать прийменники, сполучники і частки.

> Увага! Значення роду мають порядкові числівники та кількісні: *один, одна, одне, два, дві, обидва, обидві*. Значення числа має числівник *один (одні)*.

Частини мови

Граматичні категорії	Граматичні значення	Іменник	Прикмет-ник	Числівник	Займенник	Дієслово	Особливі форми		Прислів-ник
							Дієпри-кметник	Дієпри-слівник	
Рід	Чоловічий Жіночий Середній	+	+	+	+	+ (мин. час)	+	–	–
Число	Однина Множина	+	+	–	+	+	+	–	–
Відмінок	Називний Родовий Давальний Знахідний Орудний Місцевий Кличний	+	+	+	+	–	+	–	–
Ступінь порівняння	Вищий Найвищий	–	+	–	–	–	–	–	+
Вид	Доконаний Недоконаний	–	–	–	–	+	+	+	–
Перехідність	Перехідне Неперехідне	–	–	–	–	+	–	+	–
Час	Теперішній Минулий Майбутній	–	–	–	–	+	+	+	–
Спосіб	Дійсний Умовний Наказовий	–	–	–	–	+	–	–	–
Стан	Активний Пасивний	–	–	–	–	+	+	–	–
Особа	Перша Друга Третя	–	–	–	–	+	–	–	–

Граматичні значення можуть виражатися: закінченням (*хата* – Н. в., *хатою* – Ор. в.); суфіксом (*виступати* – недок. вид, *виступити* – докон. вид); перенесенням наголосу (*весни* – Р. в. одн., *весни* – Н. в. мн.); вживанням службового слова (*співала б, більш вдалий, буду читати, на землі, хай будує*).

ЧАСТИНИ МОВИ

ІМЕННИК

Загальне значення іменника і його граматичні ознаки

Іменник – це частина мови, що об'єднує слова з предметним значенням, вираженим у граматичних категоріях відмінка і числа та у формах певного граматичного роду.

В іменнику об'єднуються спільним значенням предметності семантично різні слова: назви конкретних предметів (*човен, ліс, золото*), істот (*дівчина, ведмідь, синиця*), явищ природи (*блискавка, дощ*), узагальнених властивостей і ознак (*доброта, сміливість, блакить*), станів (*відпочинок, дрімота*) і т. д. На відміну від прикметників, прислівників, дієслів, іменники називають ознаки і дії або стани самостійно, незалежно від тих предметів і явищ, яким ці ознаки або процеси властиві, хто є їх носіями.

Загальнокатегоріальне значення предметності в іменнику дістає вияв у граматичних категоріях і в словотворчих засобах. Основні граматичні ознаки іменника – це наявність категорій роду, відмінка і числа. Кожний іменник належить до одного з трьох граматичних родів – чоловічого, жіночого або середнього. Не мають граматичного роду лише іменники множинної форми (*ворота, висівки, дріжджі* та ін.).

Іменники змінюються за відмінками (крім деяких слів іншомовного походження, деяких абревіатур і прізвищ) і характеризуються граматичним значенням числа (одні мають співвідносні форми числа, інші виступають лише в однині або у множині).

Категорії роду, числа і відмінка іменників відрізняються від прикметникових, займенникових і частково числівникових: в іменнику вони є визначальними, а в інших іменних частинах мови повторюють граматичні значення пояснюваного іменника, отже, є синтаксично зумовленими значеннями, наприклад: *солона вода, солоної води, солоній воді, солоною водою; мій друг, мого друга, моєму другові, моїм другом.*

В іменнику значення числа досить часто виражається допоміжним засобом (наголосом), а значення роду сприймається в процесі зіставлення флексій усього парадигматичного ряду (порівняйте: *ткач* і *піч*, *день* і *сіль*) та врахування семантичної віднесеності до статі в назвах істот (порівняйте: *батько* і *яблуко*, *Микола* і *Марина*) і ще ряду ознак.

У прикметниках, в частині займенників і числівників усі три граматичні значення (роду, числа і відмінка) виражаються флексією.

Іменник як назва предмета виступає в типовій для нього синтаксичній функції підмета (в початковій формі – називного відмінка) або додатка (в непрямих відмінках). Наприклад: *Небо сьогодні синіло по-весняному* (О. Гончар); *Шипшина важко віддає плоди. Вона людей хапає за рукав* (Л. Костенко).

Іменник може також виконувати вторинні функції: означення (узгодженого – прикладки та неузгодженого), обставини, іменної частини складеного присудка, наприклад: *Синок Омелько – невеличке хлоп'я – стояв біля матері й дивився, що вона робила* (Олена Пчілка); *Пружний вітерець дихав йому назустріч прісною свіжістю великих вод, тонким пряним духом далеких степів* (О. Гончар); *У чужому краю не шукайте, не питайте того, що немає і на небі, а не тільки на чужому полі* (Т. Шевченко); *Поезія – це завжди неповторність, якийсь безсмертний дотик до душі* (Л. Костенко).

Частина мови	Іменник
Що означає	Предмет
Морфологічні ознаки	Відмінювані слова. Змінюються за відмінками і числами. Мають рід. Початкова форма: називний відмінок однини, а для тих, що вживаються тільки в множині, – називний множини. За лексичними і морфологічними ознаками поділяються на власні і загальні, конкретні і абстрактні, назви істот і неістот, збірні та одиничні
Синтаксичні ознаки	Основна: підмет (називний відмінок або родовий, коли поєднується з кількісним числівником або іншим словом із кількісним значенням – у складеному підметі), додаток (у непрямих відмінках). Неосновна: обставина (частіше іменник з прийменником, особливо в місцевому відмінку), неузгоджене означення, прикладка, іменна частина складеного присудка

Під предметністю об'єднуються різні лексичні значення, але всі вони сприймаються як назви предмета. Це можуть бути назви:

- конкретних предметів (*ліжко, мітла, окуляри, сани*);
- істот (*людина, вчитель, лікар, бджола, лелека, гуска, кішка*);
- рослин (*жито, акація, ялина, калина*);
- явищ природи (*хурделиця, хуртовина, блискавка, дощ, сніг*);
- дії або стану (*малювання, листування, варіння, допис*);
- абстрактних понять (*доброта, успіх, гідність, кохання, щедрість*).

Семантико-граматичні категорії іменника

Значення предметності в іменнику є його всеохопною ознакою, загальнокатегорійною. У межах класу всіх іменників виділяються менші категорії, що характеризуються за ознакою індивідуальне/загальне. Відповідно до цього іменники поділяються на власні і загальні назви. До власних назв належать усі індивідуальні найменування предметів (прізвища, імена по батькові, прізвиська, псевдоніми, географічні назви,

назви планет, сузір'їв, клички тварин і т. ін.). До загальних назв належать усі слова, що є найменуваннями однорідних предметів (наприклад: *клас, студент, море, зоря, хлопець*).

Межі між цими категоріями слів не стійкі. Загальні назви можуть ставати власними (наприклад, назви видавництв, спортивних організацій тощо: «Наукова думка», «Вища школа», «Шахтар» і т. ін.), а власні назви переходити в загальні (наприклад: *галіфе, бостон, панама, ват*).

Розрізнення власних і загальних назв у граматичному плані виражається в тому, що власні назви не мають форм множини, а деякі з них, навпаки, виступають лише у формі множини.

За характером позначуваного (конкретне/абстрактне) іменники поділяються на конкретні й абстрактні назви.

Іменники з конкретним значенням виражають поняття, в яких передається все те, що людина пізнає органами чуття. Це назви предметів (*будинок, грудка, вишня*), явищ (*туман, заметіль*), людей (*Гнат, Надія, дитина*), одиниць виміру (*метр, літр, тиждень, рік, кілограм*) і т. ін.

До іменників з абстрактним значенням належать назви узагальнених понять – якостей, властивостей, дій, процесів, наприклад: *дбайливість, приязнь, синява, навчання, прискорення, вимір, переліт*.

Категорія конкретності/абстрактності знаходить граматичне вираження. Більшість абстрактних іменників має граматичну форму числа однини і множини не утворює, а деякі абстрактні іменники мають множинну форму й не утворюють однини (*кошти, заручини, вибори*).

Абстрактні іменники – це переважно мотивовані вторинні слова. Твірними в них виступають прикметникові й дієслівні основи. Словотвірне значення в цих іменниках виражається спеціальними суфіксами***: -ість, -от(а), -анн(я), -енн(я)*** та ін.

Чіткого розмежування всіх іменників за ознакою конкретне/абстрактне не може бути, оскільки слова в непрямому значенні легко набувають або, навпаки, втрачають цю ознаку (порівняйте: *полум'я в печі* і *полум'я серця, раптовий вихор* і *вихор думок*).

З-поміж іменників загальних назв із конкретним значенням виділяється група збірних назв (щодо них вона є видовою категорією).

▪ Категорія істот і неістот

У системі семантико-граматичних категорій іменника виділяється також категорія істот і неістот.

Групування іменників відбувається за семантичними ознаками: до категорії істот належать назви людей і тварин (*син, робітник, ворона, джміль, рак*), а також демонічні і міфологічні назви (*мавка, лісовик, демон, Юпітер, Діана*); усі інші назви – явищ, предметів, абстрактних понять – входять у категорію неістот.

Категорія істот і неістот має граматичний вияв через відмінкові форми іменника. Так, іменники чоловічого роду, що позначають істот, у знахідному відмінку однини і множини мають форму, спільну з родовим, а назви неістот – форму, спільну з називним відмінком: *запросив гостя (гостей); слухав жайворонка (жайворонків); поклав*

зошит (зошити); беру цвях (цвяхи). Іменники жіночого та середнього роду розрізняються як назви істот чи неістот лише у формах множини: *покликали сестер, розстелили хустки.*

Назви групувань людей і тварин граматично категорії істот не виражають (порівняйте: *скликали народ, повідомили полк, зібрали гурт*).

Деякі іменники можуть вживатися в обох формах (наприклад: *пасти гусей* і *пасти гуси;* у назвах неістот: *покласти ножа* і *ніж, зробити стіла* і *стіл*). Значно частіше це спостерігається в діалектах української мови.

Граматичне розрізнення назв істот і неістот виявляється частково і в інших відмінках – у давальному й місцевому, ще меншою мірою в родовому відмінку. Так, у давальному й місцевому відмінках однини іменників II відміни чоловічого роду перевага віддається флексії ***-ові (-еві, -єві)***, якщо це назви істот, наприклад: *Петр-**ові**, батьк-**ові**, ковал-**еві**, Сергі-**єві***. У назвах предметів переважає флексія ***-у (-ю)***: *клен-**у**, Дніпр-**у**, піджак-**у**, га-**ю***.

Назви істот формально відмежовуються певною мірою і в родовому відмінку: іменники чоловічого роду II відміни, що позначають істот, мають лише флексію ***-а (-я)***, наприклад: *агітатора, учня, Івана*; у назвах неістот флексія залежить і від інших групувань цих іменників (порівняйте: *відмінк-а, молотк-а,* але *поверх-у, спирт-у).*

Отже, розрізнення за граматичними ознаками в іменниках чоловічого роду далеко чіткіше, ніж в інших слів. Це не випадково, бо в основі своїй воно спирається на давнє об'єктивне протиставлення осіб чоловічої статі усім іншим істотам і предметам (значення персональності/імперсональності).

Іменники – назви істот і неістот

Назви істот х т о ? к о г о ? к о м у ?	Назви неістот щ о ? ч о г о ? ч о м у ?
Охоплюють іменники з конкретним значенням	
Назви людей і тварин: *абітурієнт, жінка, син*	Інші є назвами неістот: *будинок, море*

У в а г а ! Граматичне поняття істот не цілком збігається з уявленням про живе у природі.

Міфологічні назви: *русалка, відьма лісовик*	Сукупність осіб: *загін, ланка, громада*
Назви померлих: *покійник, небіжчик*	Мікроорганізми: *бактерія, мікроб*

Назви істот і неістот граматично розрізняються збігом чи незбігом деяких відмінкових форм.

Відмінок	Однина	Множина	Однина	Множина
Р.	*друга*	*друзів*	*загону*	*загонів*
Зн.	*друга*	*друзів*	*загін*□	*загони*

■ Загальні і власні назви

Загальні	Власні
це узагальнене найменування предмета, що належить до певного класу подібних йому	це індивідуальна назва окремої особи чи одиничного предмета
властиві форми однини і множини: *учень – учні*	мають тільки форму однини або множини: *Дніпро – Карпати*

Між власними і загальними назвами постійної межі немає: *орел* (птах), *ом, вольт*...; *Орел , Ом, Вольт* (прізвище).

Належність до власних чи загальних назв визначається в контексті.

■ Іменники з конкретним і абстрактним значенням

З конкретним значенням	З абстрактним значенням
пізнаються безпосередньо за допомогою органів чуття	називають дію чи ознаку поза зв'язком з їх носіями чи виконавцями
озеро, цукерки, журнал Ця група охоплює іменники з різним значенням (назви людей, тварин, предметів, речовин, матеріалу, просторові поняття, власні назви)	*хода, воля, щирість, держання, просьба* Більшість – це слова з похідними основами із суфіксами ***-ість, -анн(я), -енн(я), -інн(я), -ятт(я), -ств(о), -б(а), -щин(а), -изм, -ізм, -їзм***

■ Категорія збірності й одиничності

Збірні іменники виражають сукупність однакових або подібних предметів, що сприймаються як одне ціле, наприклад: *колосся, гілля, комашня.*

Категорія збірності виражається граматично: збірні іменники становлять сукупність як неподільну єдність, а тому вживаються лише у формі однини. Семантичний відтінок множинності нейтралізується граматично (порівняйте: *учительство, селянство, листя, збіжжя, гарбузиння* і т. ін.). Збірні іменники не можуть, за незначними винятками, означатися кількісними числівниками.

Не можна, наприклад, сказати *два збіжжя* чи *мільйон листя*, а лише *багато збіжжя, чимало листя.*

Словотвірне значення у збірних іменниках виражається відповідними суфіксами: ***-ств(о), -инн(я), -н(я)*** та ін.

На основі словотвірного (семантичного) значення збірності виникло лексико-граматичне значення сукупної множинності, і деякі іменники мають співвідносні форми граматичного числа однини і множини та форми сукупної множинності (збірності), наприклад: *миша – миші – мишва, жінка – жінки – жіноцтво* (і *жінота*), *парубок – парубки – парубоцтво* (і *парубота*), *птах – птахи – птаство, професор – професори – професура.* Але: *городина, голота, морквиння* або *молодь, юнь* та інші збірні імен-

ники, в яких словотвірне значення виражається суфіксом (в останніх двох словах нульовим). Ці іменники не мають співвідносних форм граматичного числа.

За семантико-граматичними ознаками із збірними назвами зближуються речовинні іменники, наприклад: *гречка, горох, картопля, тютюн, ожина, молоко, сіль, вода* і т. ін. Ці слова виділяються з-поміж конкретних назв вказівкою на однорідність складу речовинності, маси, що не піддається лічбі, а лише підлягає вимірові. Категорія речовинності також знаходить вияв у своєрідному оформленні слова за граматичним значенням числа: речовинні іменники вживаються переважно в однині, деякі з них мають форму лише множини (*ласощі, вершки, помиї* і т. ін.).

Речовинні іменники однинної форми виступають у множині у випадку семантичної видозміни, наприклад: *колосяться жита, пшениці* (тобто *лани пшениці, жита*).

Речовинні іменники мають ще один граматичний вияв: у родовому відмінку однини в іменниках чоловічого роду II відміни, що позначають масу, речовинність, матеріал, з двох можливих флексій надається перевага флексії *-у* (*цукру, воску, пороху*).

Об'ємний, а не кількісний вимір маси, речовинності сприймається як охоплення не цілої сукупності, а частини її. Мотивація семантична реалізується через граматичний вияв категорії речовинності у формі родового об'єкта. Відхилення у виборі флексії незначні, вони в основному пояснюються змінами семантичних відтінків слова.

Виділення одного предмета із загальної маси, сукупності знаходить свій вияв у одиничних (сингулятивних) іменниках.

Одиничні назви протиставляються своїм значенням збірним та речовинним іменникам, наприклад: *пташина – птаство, селянин – селянство, бадилина – бадилля, зернина – зерно, пшеничина – пшениця, волосина – волосся.*

Граматичне протиставлення кількісного вияву в одиничних іменниках виражається у формах числа: *квасолина – квасолини, намистина – намистини, перлина – перлини, стеблина – стеблини* та ін.

Одиничні іменники можуть означатися числівниками: *три горошини, одна намистинка, чотири насінини, кілька краплин, сто перчинок.*

Отже, семантико-граматичні категорії збірності, речовинності, одиничності відчленовуються від більш загальної категорії конкретності виявлення предметів не лише за своїми семантичними відтінками, а дістають своєрідне граматичне і словотворче вираження. Семантичні відтінки кількісної характеристики предмета є одними з найвиразніших ознак семантико-граматичного групування іменників. Ці самі ознаки виявляються на вищому ступені абстракції – в граматичній категорії числа.

Творення збірних іменників

За допомогою суфіксів	***-ств(о), -цтв(о), -ник, -няк, -н(я), -ин(а), -от(а), -ур(а), -ія, -ат, -в(а):*** *учительство, козацтво, коріння*
Безафіксним способом	*молодь, зелень; заполоч, наволоч*
Лексико-семантичним способом	*аудиторія (слухачі), міліція (міліціонери)*

Збірні іменники мають спільнокореневі відповідники:
юнацтво – юнаки
учительство – учителі
грабник – граби
квітник – квіти

Іменники із нульовим суфіксом (*блакить, молодь, зелень, юнь*), а також ті, яким суфікс, крім збірності, надає іншого лексичного значення, не мають спільнокореневих відповідників (*малеча, босота, худоба*).

Збірні іменники означають сукупність однакових чи подібних предметів, що сприймається як одне ціле: *малеча, дітвора* (мають форму тільки однини), *молодь, насіння* (не сполучаються із власне кількісними числівниками: *багато малечі, одна друга насіння*).

Граматичні категорії іменника

Категорія роду

Граматична категорія роду є однією з визначальних, класифікаційних характеристик іменника як частини мови.

Усі іменники, за незначними винятками, поділяються за граматичним родом на три групи: **чоловічого, жіночого і середнього роду**.

Значення роду в іменниках виражається переважно морфологічно – характером основ і системою флексій.

Синтаксично рід іменників визначається формою узгоджуваних з ними слів – прикметників, займенників, порядкових числівників: *круглий сирота, моє дитя, третій маестро, овочеве рагу.*

У назвах істот, особливо людей, значення роду виражається ще за допомогою словотворчих суфіксів: *українець – українка, шахіст – шахістка.*

У поодиноких випадках віднесеність слова до певного роду грунтується лише на семантичній мотивації, а граматичні засоби не є визначальними. Так, наприклад, іменники *суддя, староста, воєвода* належать до чоловічого роду, хоч їхні морфологічні ознаки спільні з іменниками жіночого роду. Це пов'язано з семантичною мотивацією слів: *посади судді, старости, воєводи* в минулому обіймали тільки особи чоловічої статі.

Іменник чоловічого роду *батько* має флексію, спільну з іменниками середнього роду. Рід цього іменника визначається за семантичною віднесеністю особи до чоловічої статі.

Більшість іменників розподіляється за родами залежно від характеру основи і системи флексій.

До чоловічого роду належать:

а) більшість іменників із кінцевим приголосним основи (*віз, степ, гай, дріб, ступінь, гараж*), за винятком деяких жіночого роду;

б) частина іменників на *-а (-я)*, що семантично вказують на віднесеність осіб до чоловічої статі (*староста, Микола, Ілля*);

в) деякі іменники на *-о* (*батько, Павло, Дніпро*).

До жіночого роду належать:

а) більшість іменників на *-а (-я)* (*сестра, Софія, ткаля*), крім деяких чоловічого роду з семантичною мотивацією та середнього роду;

б) частина іменників на приголосний (*ніч, радість, міль, тінь*) та іменник *мати*.

До середнього роду належать:

а) майже всі іменники на *-о, -є* (*срібло, марево, море, поле*);

б) частина іменників на *-а (-я)* (*насіння, життя, дозрівання, теля, ягня, курча* і т. ін.).

Спеціальної флексії для вираження родової віднесеності, як видно із прикладів, немає. Вона (родова віднесеність) виявляється в системі всіх відмінкових закінчень. Так, іменники з нульовою флексією розрізняються в інших відмінках: *ткач, ткач-а, ткач-еві (-у), ткач-ем; ніч, ноч-і, нічч-ю.*

Проте система флексій – не завжди достатній критерій для розрізнення роду іменників. Так, наприклад, іменники чоловічого і середнього роду об'єднуються в одному типі відмінювання (II відміна), а іменники жіночого роду на *-а (-я)* разом з іменниками чоловічого роду з цією ж флексією становлять I відміну. Частина іменників на *-а (-я)* може мати значення двох родів – жіночого й чоловічого, наприклад: *нероба, плакса, сирота, причепа, Валя, Шура.*

Іменники спільного роду не виражають якогось особливого граматичного значення роду. Позначаючи людей залежно від їхньої статі, вони поєднуються з означуваними словами у формах чоловічого або жіночого роду (*круглий сирота, кругла сирота; такий причепа, така причепа; другий плакса, друга плакса; прийшов Саша, прийшла Саша*).

У назвах істот граматичне значення роду певною мірою обґрунтовується семантично, але не збігається з розподілом істот за статтю. Наприклад, іменники з нульовою флексією (*інженер, шофер, директор, геній, педагог, пілот, вожак, міністр* і т. ін.) належать до чоловічого роду. Щоправда, семантична мотивація може виявлятися в синтаксичній вказівці і на жіночу стать особи: *лікар Валентина порадила; педагог Іванова розповіла; цей пілот; дівчина-пілот.*

У назвах тваринного світу спостерігається ще менша семантична вмотивованість розподілу іменників за родами. Більшість назв позначають істот без вказівки на стать, наприклад: *крокодил, барс, сом, кит, шпак, метелик* (іменники чоловічого роду), *куниця, сорока, гусінь, білуга* (іменники жіночого роду).

Словотворчо співвідносні назви самця і самки фіксуються переважно в називанні свійських тварин (наприклад: *баран – вівця, кріль – кролиця, гусак – гуска*) та деяких диких (наприклад: *слон – слониха, заєць – зайчиха, вовк – вовчиця, ведмідь – ведмедиця*).

Тварини, що мають важливе народногосподарське значення (як корисні, так і хижаки), позначаються через іменникові назви, семантично або словотворчо співвідносні для істот обох статей і малят:

Чоловічий рід	Жіночий рід	Середній рід
кабан	свиня	порося
бик (віл)	корова	теля
кінь	кобила	лоша
лев	левиця	левеня
заєць	зайчиха	зайченя

Граматичні показники належності іменника до роду наявні і в наведених прикладах: нульова флексія в чоловічому роді; флексія ***-а (-я)***, приєднана до кореня або до словотворчого суфікса іменників жіночого роду; флексія ***-а (-я)***, що при відмінюванні приєднується до суфікса ***-ат (-ят)*** іменників середнього роду.

У назвах неістот значення роду не знаходить ніякого семантичного обґрунтування (порівняйте: *трактор, жаль, бритва, сало, зілля*).

Іменники множинної форми значення роду не виражають (наприклад, *канікули, Суми*), як і будь-який інший іменник, вжитий у формі множини (*книги, джерела, змії*).

Значення роду у невідмінюваних іменниках пов'язується з віднесеністю їх до назв істот чи неістот.

Назви осіб жіночої статі за семантичною мотивацією належать до іменників жіночого роду: *місіс, мадам, леді, Бетті, Беатріче, Вірменин, Толейко* і т. ін.

До чоловічого роду належать назви осіб чоловічої статі або назви людей без вказівки на стать (*месьє, рантьє, буржуа*), а також назви тварин безвідносно до статевого розподілу (*кенгуру, шимпанзе, зебу, поні*). Коли треба вказати на самку, значення жіночого роду передається синтаксично: *та кенгуру, маленька колібрі*.

Назви неживих предметів належать до іменників середнього роду, наприклад: резюме, *соло, рагу, алібі, па, шасі*.

У назвах істот родове протиставлення іменників спирається, хоч і непослідовно, на семантичну мотивацію – вказівку на стать.

Основним показником родової віднесеності іменників є характер основи і система флексій.

Так, наприклад, іменники *степ, кір, Сибір, біль* за характером основ і системою флексій в українській мові належать до чоловічого роду (в російській мові це іменники жіночого роду), а іменник *путь* – до жіночого роду (рос. *путь* – іменник чоловічого роду).

Рід іменників виражається чотирма способами:

Лексичним	словами різних коренів: *брат – сестра голуб – голубка*
Морфологічним	закінченнями іменників у Н. в. одн.: □, *-а, -я, -о, -е*
Словотворчим	співвідносні іменники (для назв людей і тварин), збірні, з абстрактним значенням: *заєць – зайчиха – зайченя; людство*
Синтаксичним	узгодженням з родовою формою іменника родових форм інших частин мови: *листоноша загартований загартована*

Іменники в однині належать до одного із трьох родів:

Чоловічий	***Жіночий***	**Середній**
Рід іменника визначаємо, співвідносячи його з займенниками		
ВІН(цей)	ВОНА(ця)	ВОНО(це)
Основним показником роду є закінчення:		
-о, -а, □ *батько, Микола, дуб, край,*	*-а, -я,* □ *шкала, пісня, радість, (мати)*	*-а, -я, -о, -е* *лоша, дитя, око, поле*
На рід може вказувати суфікс:		
а) зменшено-емоційний		
-ик, -ок, -очок, -ичок, -чик, -оньк(о), -усь *козлик, синок, дубочок, коничок, хлопчик, братонько, Петрусь*	***-к(а), -очк(а), -уся, -иць*** *донька, росиночка, Маруся, водиця*	***-ц(е), -ч(а), -ен(я), -ечк(о), -еньк(о), -атк(о), -ятк(о)*** *відерце, хлопча, пташеня, сонечко, оченько, курчатко, телятко*
б) для утворення назв людей за ознакою їхньої діяльності		
-ак, -ик, -ник, -ич, -ець, -ар(-яр), -ир, -ер, -ан(-ян), -ч, -ист, -тель *співак, повар, бригадир, ткач, методист, учитель*	***-к(а), -иц(я), -их(а)*** *співачка, учениця, повариха*	
в) для утворення назви осіб за національною ознакою та місцем проживання		
українець, турок, француз, киянин, памірець, конголезець	*українка, турчанка, француженка, киянка, памірчанка, конголка*	
У в а г а ! Деякі іменники формально мають тільки один рід (тільки жіночий або тільки чоловічий).		
професор, доцент	*особа, людина*	

В українській мові є іменники ***спільного роду***, рід яких можна встановити тільки за змістом висловлювання при поєднанні з іншими словами. Ці іменники, позначаючи осіб обох статей, можуть бути виражені формою граматичного чоловічого роду (*професор, лікар, коректор, лауреат*) або формою граматичного жіночого роду (*сирота, бідолаха, плакса, нахаба, ледащо, листоноша*).

Рід незмінюваних іменників, а це переважно запозичені слова, визначається в основному за їхнім лексичним значенням. Наприклад, іменники – назви людей мають рід відповідно до статі позначуваної особи (*аташе, фазендейро, денді; мадам, міледі, фрау*); назви тварин, птахів відносяться до чоловічого роду (*поні, гну, шимпанзе,*

фламінго). Родова віднесеність незмінюваних власних назв залежить від граматичного роду означуваної ними загальної назви (співвідношення роду – виду): *ріка Міссісіпі, озеро Тельбін, Юманіте (газета).*

Абревіатури мають рід основного слова: *МОН України (Міністерство освіти і науки України).*

Деякі іменники мають паралельні форми роду:

Чоловічий	Жіночий	Середній
фальш – фальшу, фальшем *абрикос – абрикоса, абрикосом* *зал – залу, залом* *плес – плесу, плесом*	*фальш– фальші, фальшю* *абрикоса – абрикоси, абрикосою* *зала – зали, залою* *плеса – плеси, плесою*	 *плесо – плеса, плесом*

Категорія числа

Категорія числа виражає кількісний вияв позначуваного в іменнику. Граматичне значення числа виражається у співвідносних формах **однини** і **множини** або виступає як невизначена однинність чи множинність.

За граматичним значенням числа іменники в сучасній українській літературній мові поділяються на дві групи: 1) слова з формально вираженим протиставленням кількісного вияву; 2) слова, що кількісного протиставлення не виражають.

Більшість іменників в українській мові має співвідносні форми однини і множини. До цієї групи належать назви предметів, що піддаються рахунку або кількісному вираженню.

Однина – граматичне значення для позначення одного предмета – протиставляється множині, що позначає кілька або багато предметів (*день – дні, стіна – стіни, книга – книги, комаха – комахи*). Однина, крім основного свого значення, може виражати узагальнення без вказівки на кількість, тоді іменник не творить форми множини. Наприклад: *У будівництві човнів широко використовується граб, дуб, бук та інша деревина.*

Протиставлення однини множині може бути семантично нечітким. Так, наприклад, іменники *гурт, ватага, полк, дивізія, бригада, колектив, ланка, шеренга* виражають однину як сукупність багатьох істот, а слова *ряд, низка, стос* – як сукупність багатьох предметів.

Форми множини таких іменників указують на кількісну визначуваність сукупних одиниць (*гурти – два гурти, полки – п'ять полків, колективи – кілька колективів, шеренги – три шеренги*). Порівняйте також значення однини і множини в іменниках типу *квасолина* (одна, виділена із сукупності) і *квасолини* (кілька, багато, виділених із сукупності). Одиничність у таких іменниках є семантико-словотворчим значенням, а значення однини і множини є граматичною абстракцією, однаково застосовуваною до всіх назв предметів за їх кількісною характеристикою, крім тих, що не підлягають кількісному визначенню. Назви предметів і явищ, що не підлягають кількісному

визначенню, граматично вираженого протиставлення за числом не виражають. Це іменники, що мають форму лише однини чи лише множини.

До іменників однинної форми (singularia tantum) належать:

а) слова з речовинним значенням (*пісок, сіль, пиво, молоко, сталь, вапно*);

б) слова зі збірним значенням (*старостат, учительство, агентура, дрібнота, рідня, городина, вишняк, верб'я*);

в) назви абстрактних понять (*молотьба, жовтизна, курява, тиша, змагання, блиск, радість, дружба, садівництво, успішність, рань*).

Виражаючи інші семантичні відтінки, окремі слова однинної форми можуть виступати і в формі множини, наприклад: іменники з речовинним значенням на позначення типів, сортів, ґатунків (*вина, води, масла, сталі, ґрунти, солі*) або іменники абстрактного значення, коли виражають конкретний прояв почуттів, стану чи конкретний вияв ознаки, властивості (*болі, печалі, висоти, злети, глибини, світи*).

Однинну форму мають також іменники – власні назви: *Дмитро, Василина, Шевченко, Смотрич, Харків.*

Проте й ці іменники можуть мати множинну форму, коли позначають однорідні поняття: *Шевченки, Василі.*

Значення числа в однинних іменниках виражається за допомогою відмінкових флексій. У множинних формах показником числа часто виступає також перенесення наголосу (*глибина – глибини, висота – висоти, пісок – піски, масло – масла*).

До іменників множинної форми (pluralia tantum) належать:

а) назви конкретних предметів парної або симетричної будови: *вила, ворота, кайдани, куранти, ножиці, ковзани, штани, ночви;*

б) назви предметів, що сприймаються як сукупність, збірність: *гроші, кучері, солодощі, нутрощі, фінанси, чари, шахи, оплески;*

в) назви речовин, залишків і т. ін.: *вершки, ліки, дріжджі, консерви, згребини, покидьки, висівки;*

г) назви дій, процесів, станів: *вибори, проводи, збори, піжмурки;*

ґ) назви часових понять: *канікули, роковини, сутінки;*

д) деякі географічні назви: *Чернівці, Житні Гори, Карпати, Дунаєвці.*

Іменники множинної форми, що означають конкретні предмети і семантично виражають однинність (порівняйте: *двері – одні двері, ножиці – одні ножиці, шаровари – одна пара шароварів*), можуть виражати граматичне значення множини синтаксично, сполучаючись зі збірними числівниками (*двоє дверей, п'ятеро ножиць, шестеро шароварів* або *шість пар шароварів*).

До іменників множинної форми наближаються за значенням і ті однинні іменники, що утворюють множину із зміною семантичного відтінку, наприклад: *матеріали, коштовності, грязі, каплі, вина, біга.*

Граматичне значення числа в іменниках множинної форми знаходить своє вираження у відмінкових флексіях множини та через синтаксичний зв'язок іменника з числівником.

Значення числа в невідмінюваних іменниках виражається синтаксично: *цікаве інтерв'ю – цікаві інтерв'ю, таке па – такі па, нове кашне – нові кашне.*

Категорія числа в іменнику, на відміну від інших іменних частин мови і дієслів, є синтаксично незалежною. Граматичне значення числа в іменнику являє собою формальне вираження кількісної характеристики предмета в її реальному вияві. Формальне вираження числа іменників здійснюється через їхню відмінкову парадигму.

Число - морфологічна ознака, яка виявляється у протиставленні значень однини і множини. Більшість іменників, змінюючись за числами, мають форми однини і множини: *книжка - книжки, місто - міста, степ - степи, будинок - будинки, дніпропетровець - дніпропетровці, переможець - переможці.*

Належність іменника до однини чи множини може вплинути на розрізнення лексичних значень слів: *шум* (будь-який) - *шуми* (серцеві), *дух* (запах) - *духи* (пахуча рідина), *повіка* (рухомі складки шкіри над очними яблуками) - *повіки* (прислівник).

Іменники, що вживаються тільки в однині	**Іменники, що вживаються тільки в множині**
а) речовинні: *молоко, цукор, чавун, кава, чай*	а) назви парних предметів: *ножиці, ворота, сани, груди, штани, окуляри, кросівки*
б) збірні: *учнівство, садовина, вишняк, рідня, листя*	б) назви станів, почуттів: *любощі, лінощі, пахощі, радощі*
в) абстрактні: *мудрість, честь, добро, милосердя, слова*	в) збірні: *люди, дрова, верстви*
г) власні назви: *Україна, Ятрань, Ольга, Ростислав*	г) назви часових понять, ігор: *іменини, проводи, жнива, піжмурки, вибори*
	ґ) речовинні: *дріжджі, вершки, висівки, духи*
	д) власні назви: *Карпати, Альпи, Суми*

- Категорія відмінка

Категорія відмінка служить для вираження функціональних значень іменника, тобто для вираження відношень іменника до інших слів у реченні.

Залежно від функціонального значення іменник видозмінюється за відмінками.

Категорію відмінка в сучасній українській літературній мові складають сім відмінків: називний, родовий, давальний, знахідний, орудний, місцевий, кличний.

Значення кожного відмінка сприймається на рівні синтаксису слова - в словосполученні. На основі ряду протиставлень кожний відмінок виступає як значеннєво-функціональна абстракція, що знаходить своє вираження у відповідній відмінковій формі.

Найзагальніше протиставлення виявляється в поділі відмінків на дві групи: прямий відмінок, що виражає незалежність іменника (називний відмінок), і непрямі відмінки, що виражають залежність іменника від інших слів (усі інші відмінки).

У системі непрямих відмінків значення кожного з них ґрунтується на інших протиставленнях: абстрактне/конкретне; об'єктне/суб'єктне; атрибутивне/обставинне і т. д. Так, наприклад, відмінкове значення орудного відмінка в пасивних конструкціях сприймається на основі кількох протиставлень. Значення орудного суб'єкта обмежене можливістю вживання тільки в пасивних конструкціях і протиставляється

тим самим називному суб'єкта, що має необмежені ознаки вираження активності. Суб'єктне значення орудного разом з об'єктним значенням протиставляється як абстрактне іншим його конкретним значенням – обставинної характеристики. І, нарешті, суб'єктне значення орудного протиставляється об'єктним значенням усіх інших непрямих відмінків, у тому числі й орудного.

Визначення обсягу значень відмінка здійснюється на рівні його основних функцій, тобто на основі типового зв'язку іменника в словосполученні і характеру відношень між граматично пов'язаними словами. Функціональні можливості відмінкової форми в структурі речення завжди багатоманітніші, аніж основні відмінкові значення, проте вони (похідні від основних функцій) у морфології не розглядаються.

■ Основні значення відмінків

Називний відмінок. Основне значення називного відмінка є власне називанням без вираження будь-якого відношення. За цією основною функцією називний відмінок протиставляється всім іншим відмінкам. Називний відмінок називається ***прямим***, решта відмінків – ***непрямими***.

Називний відмінок є початковою (вихідною) формою іменника і виступає в реченні в ролі підмета. Периферійне значення називного відмінка як залежної форми виявляється у функції атрибутивній (***завод-мільйонер***) та предикативній (***Слово** – це **зброя***) – як форми, координованої з підметом.

Родовий відмінок. Основне значення родового відмінка об'єктне: а) прямого об'єкта при дієсловах із заперечною часткою ***не*** (*не помітив **іронії**, не привітав **друга***); б) прямого об'єкта, не визначеного кількісно чи визначеного частково (*купив **меду**, приніс **солі**, набери **води***); в) при збірних іменниках – комплективне (*загін **добровольців**, гурт **дівчат***), так само при назвах виміру (*центнер **борошна**, кілограм **цукру***). Родовий відмінок при іменнику може також означати належність, присвійність (*книга **брата**, музика **Лисенка**, хата **лісника***) або давати іншу атрибутивну характеристику (*світло **лампи**, вогонь **Прометея**, звук **сирени***). Родовий відмінок іменника в сполученні з числівником, займенником, прикметником виступає з обставинним значенням часу, дати (*другого **дня**, того **року**, погожого **ранку 1926 року***).

У сполученні з прийменником родовий відмінок може виражати різноманітні обставинні значення (*поїхати **до Канева**, почорніти **від давності**, насмішити **до сліз**, терпіти **заради друга***), порівняльно-зіставні (*старший **від сестри**, кращий **з кращих***) та інші значення, що нашаровуються на основні значення родового відмінка.

Давальний відмінок. Значення давального відмінка в українській мові порівняно з іншими відмінками менш об'ємне. Давальний відмінок виражає особу або предмет, для яких чи на користь яких відбувається дія (*віддав квіти **матері**, оголосили наказ **студентам**, перерахують кошти **дитсадку***).

Давальний відмінок може позначати особу, якій приписується певний стан (це так званий давальний суб'єкта в безособових конструкціях: ***Дітям** радісно. **Олені** не сидиться*).

При іменниках давальний відмінок виражає значення належності, стосунку, спрямовування (*пам'ятник **Котляревському**, послання **бійцям**, шана **поетові***).

У структурі речення давальний відмінок сучасної української мови не виявляє особливих додаткових значень, що зумовлено майже повною втратою ним прийменникового зв'язку. Давальний відмінок може вживатися тільки з похідними прийменниками і виражає разом з ними обставинні відношення (*зробив наперекір товаришам, вибіг назустріч батькові*).

З н а х і д н и й   в і д м і н о к. Основне значення знахідного відмінка – це вираження прямого об'єкта, тоді як у родовому відмінку це значення обмежене кількома випадками (див. вище).

Знахідний прямого об'єкта виступає при перехідних дієсловах (*завести **коня**, прочитати **вірш**, вибрати **книгу***). Інші значення знахідного: часу (*просидів **день**, навчався **рік***), місця (*поїхав **у Брест**, спустили **на воду***) виводяться з основного, об'єктного значення. Такі додаткові значення в основному передаються за допомогою прийменників, наприклад: *покласти **під стіл**, соромити **за непослух**, працювати **за товариша**, сильніший **за смерть***.

О р у д н и й   в і д м і н о к. З усіх відмінків орудний виділяється особливим багатством своїх значень. Він в українській мові виражає значення: 1) знаряддя і засобу дії (*писати **олівцем**, кивнути **головою***); засобу пересування (*їхати **поїздом**, пливти **човном***); 2) суб'єкта дії (*завдання виконано **студентом**, план затверджено **комісією***) або співучасника діяча – соціативне значення (*мати **з дочкою** ідуть*); 3) значення обставинної характеристики: (*працювати **ночами**, не писати **місяцями***), місця (*пробиратися **лісами**, іти **полем***), порівняння і перевтілення (*вити **вовком**, летіти **стрілою**, жити **вдовою***); 4) значення предикативної характеристики (*бути **лікарем**, стати **героєм**, зробитися **ледарем***) та ін.

У сполученні з прийменником форма орудного відмінка виражає багатоманітні семантико-синтаксичні значення: об'єктні (*розмовляти **з учнем**, їхати **з товаришем***), атрибутивні (*дівчина **з косою***), обставинні (*звернутися **з питанням**, перебувати **під водою**, вийти **перед світанком***), предикативні (*борщ був **із перцем***) та ін.

М і с ц е в и й   в і д м і н о к. Значення місцевого відмінка в українській мові обмежені вживаними при ньому прийменниками ***на, в (у), о (об), по***. Форма місцевого відмінка в сучасній українській мові аналітична: семантично-функціональне значення передається прийменником у єдності з флексією.

Місцевий відмінок виражає місце дії (*жити **в селі**, біліти **на палубі**, розкидати **по полю***); час (*прийти **о шостій** годині*); рідше виступає із значенням об'єктним (*зосередитися **на головному завданні***), зокрема знаряддя дії (*грати **на баяні***) чи засобу пересування (*приїхати **на возі***).

К л и ч н и й   в і д м і н о к. Виконує в реченні апелятивну функцію – звертання до адресата мовлення. Форма кличного відмінка ніколи не пов'язується з прийменниками і не вступає в підрядні чи сурядні зв'язки з іншими членами речення. Вона твориться від іменників чоловічого чи жіночого роду, що означають осіб, істот і персоніфіковані предмети (*Павле, діду, коню, земле, мріє*).

Значення звертання до особи виражається за допомогою флексії у формі однини (*Галю, Оксано, Карпе, сину*). У множині клична форма збігається з формою називного відмінка.

Кличний відмінок означає особу, до якої звертаємось. Отже, його мають не всі іменники, а лише ті, що є назвами осіб. Він не пов'язується з іншими словами за допомогою запитання. При звертанні ми не запитуємо, а вказуємо на особу формою займенника у будь-якому відмінку. Наприклад: *Ростаславе, відчини двері; Ростиславе, до тебе завітали; Я тобі вірю, Ростиславе.*

У художньому мовленні кличний відмінок може використовуватися як стилістичний засіб риторичного звертання до предметів, узагальнених понять з метою персоніфікації: *Місяченьку! Наш голубоньку! Ходи до нас вечеряти* (Т. Шевченко).

Запитання визначають роль іменника в реченні: називний відмінок виступає формою вираження підмета; інші відмінки – формою вираження додатка. У ролі обставини, означення і присудка іменники відповідають на питання, які ставляться до цих членів речення.

■ Відмінювання іменників. Поділ іменників на відміни

За характером основ і відмінкових закінчень змінювані іменники в сучасній українській мові поділяються на чотири відміни.

До першої відміни належать іменники жіночого і чоловічого, а також подвійного (чоловічого і жіночого) роду з закінченням *-а (-я)* у називному відмінку однини (***робота**, **Олена**, **Микола**, **лівша**, **земля**, **суддя**, **Валя***).

До другої відміни належать: іменники чоловічого роду, що в називному відмінку однини закінчуються на твердий чи м`який приголосний основи (*дуб, кінь, гай)*, а також із закінченням на *-о* (*батько, Петро, Дніпро*); іменники середнього роду, що в називному відмінку однини мають закінчення ***-о, -е*** (***перо**, **полотно**, **поле***), а також *-я*, крім тих, у яких при відмінюванні з'являються суфікси *-ен-, -ат-(-ят-)* (*листя, знаряддя, клоччя*). Сюди належать також іменники подвійного (чоловічого і середнього) роду з суфіксом ***-ищ(е)*** (***вовчище**, **носище***).

Третю відміну складають іменники жіночого роду, які в називному відмінку однини закінчуються на твердий чи м`який приголосний основи (*ніч, кров, сіль*). До цього типу відмінювання належить також іменник *мати*.

До четвертої відміни належать іменники середнього роду, що в називному відмінку однини мають закінчення ***-а (-я)***, у яких при відмінюванні з'являються суфікси ***-ен-, -ат- (-ят-)***: *ім'я – імені, курча – курчати, теля – теляти.*

Іменники першої і другої відмін поділяються на групи: тверду, м'яку і мішану.

У першій відміні до твердої групи належать іменники з твердим приголосним основи перед закінченням (крім тих, що закінчуються на шиплячий приголосний): *хата, книга, риба, Оксана, сирота.*

До м'якої групи належать іменники з м'яким приголосним основи перед закінченням: *праця, вишня, лінія, Ілля, Соня.*

Мішану групу складають іменники з шиплячим приголосним основи перед закінченням: *межа, круча, груша.*

У другій відміні до твердої групи належать іменники з твердим приголосним чистої основи (*віл, граб, міст, Роман*) та з закінченням ***-о*** (***батько**, **Дмитро**, вікно, **болото**, **світло***). До цієї групи належить більшість іменників з основою на ***-р*** (*сир, вир, твір, муляр, столяр* і т. д.), у тому числі іменники іншомовного походження на ***-ар***

(-яр), -ир, -ур (з наголосом переважно на останньому складі основи): *гектар, футляр, командир, абажур*. Сюди ж належать іменники *звір, комар, снігур*, хоча вони в називному відмінку множини мають закінчення ***-і***, властиве іменникам м'якої групи (*звірі, комарі, снігурі*).

До м'якої групи належать іменники з кінцевим м'яким приголосним чистої основи (*пень, скрипаль, Івась, обрій*) та з закінченням ***-е*** (не після шиплячого), ***-а*** (граф. ***-я***): *сонц**е**, пол**е**, житт**я**, полум'**я***.

За типом м'якої групи відмінюються деякі іменники з основою на ***-р***, зокрема на ***-ар, -ир***, у яких при відмінюванні в однині наголос буває на корені або на флексії, а в множині – тільки на флексії (*пузир, лікар, воротар; пузиря, лікаря, воротаря; пузирі, лікарі, воротарі*).

До мішаної групи належать іменники з шиплячим приголосним у кінці основи (*ткач, плащ, масаж*), перед флексією ***-е*** (*плече, видовище*). Сюди ж належить частина іменників на ***-р***, а саме: назви осіб за фахом чи діяльністю з наголошеним суфіксом ***-яр-*** та сталим наголосом на флексії (*газет**яр**, газет**яра**, газет**яреві**, газет**ярем**, газет**ярі**; камен**яр**, камен**яра**, камен**яреві**, камен**ярем**, камен**ярі***).

В основу типів відмінювання іменників у сучасній українській мові покладено групування іменників за родами та особливості основ слів. Родове протиставлення досить своєрідне. Іменники жіночого роду на ***-а (-я)*** становлять першу відміну, сюди ж належать однотипні за формою (жіночого відмінювання) іменники чоловічого роду (кількість їх обмежена).

Іменникам жіночого роду протиставляються іменники чоловічого і середнього роду, що входять до другої відміни.

Третю відміну складають іменники жіночого роду, що в називному відмінку формально схожі на іменники чоловічого роду. До четвертої відміни належать іменники середнього роду, що виявляють деяку специфіку порівняно з іменниками цього ж роду другої відміни.

Типи відмін іменників

	Рід	Закінчення	Приклади
I відміна	жіночий чоловічий	***-а, -я***	*школа, пісня, листоноша*
II відміна	чоловічий середній	(крім ***-а***) ***-о***, □, ***-е, -я***	*батько, вікно, кущ, поле, знання*
III відміна	жіночий	(крім ***-а***) □ та іменник ***мати***	*честь, піч, любов*
IV відміна	середній	***-а, -я*** при відмінюванні набувають суфіксів ***-ат, -ят, -ен***	*лоша, немовля, ім'я*

Увага! До відмін не належать:
а) незмінювані іменники: *депо, таксі, заввідділом*;
б) множинні іменники: *ночви, сани, обценьки*;
в) субстантивовані прикметники і дієприкметники: *черговий, учений*.

- Поділ на групи іменників I відміни

Тверда група	жін. і чол. роду з кінцевим твердим приголосним основи (крім шиплячого) та іменники спільного роду	*троянда, Микола* (перед *-а*)
М'яка група	жін. і чол. роду з кінцевим м'яким приголосним основи	*надія, Ілля* (перед *-я*)
Мішана група	жін. і чол. роду з кінцевим шиплячим приголосним основи	*лівша, мережа* (перед *-а*)

- Поділ на групи іменників II відміни

Групи іменників II відміни (крім іменників з основою на р)

Тверда група	М'яка група	Мішана група
Іменники чоловічого роду з кінцевим твердим приголосним основи (крім шиплячих): *успіх*, із закінченням ***-о***: *батько, дядько*	Іменники чоловічого роду з кінцевим м'яким приголосним основи: *учитель, учень, хлопець*	Іменники чоловічого роду з кінцевим шиплячим приголосним основи: *дощ, кущ, слухач*
середнього роду із закінченням ***-о***: *місто, вікно, село, коло*	середнього роду із закінченням ***-е*** та ***-я***: *море, поле, місце, знання, обличчя, збіжжя*	середнього роду із закінченням ***-е*** при основі на шиплячий приголосний: *плече, явище, прізвище*

Групи іменників II дієвідміни з основою на р

Тверда група	М'яка група	Мішана група
Іменники, що закінчуються на *р*, у яких наголос при відмінюванні не переходить з основи на закінчення.	Тільки ті іменники, що закінчуються на ***-ар, -ир***, у яких при відмінюванні (особливо у множині) наголос переходить	Іменники, які закінчуються тільки на ***-яр*** і означають професію чи рід занять:
Це іменники на ***-р, -ар, -ер, -єр, -ир, -ір, -їр, -ор, -ур, -юр, -яр***: *сир, комар, шофер, кар'єр, касир, папір, конвоїр, професор, снігур, абажур, велюр, ювіляр*	з основи на закінчення: *буквар – букваря, кобзар – кобзаря, пухир – пухиря*, а також *бондаря, козиря, лікаря, писаря*	*вугляр, пісняр, скляр*. Наголос у непрямих відмінках також переходить із основи на закінчення

Увага! 1. До м'якої групи належать іменники *Ігор, явір; токар, аптекар, бібліотекар, слюсар, рицар, козир* (із постійним наголосам); *цар, псар* (односкладові). 2. Іменники твердої групи *комар, снігур, звір* у називному відмінку множини мають закінчення *і*.

Мішана група	М'яка група	Тверда група
Іменники із суфіксом ***-яр***, якщо наголос переходить із суфікса на закінчення: *каменяр – каменяра* У в а г а ! Якщо іменники на ***-яр*** означають професію чи рід занять, – **мішана група**	Іменники із суфіксом ***-ар, -ир***, якщо наголос переходить на корінь: *писар – писаря; козир – козиря;* якщо наголос із суфікса ***-ар, -ир*** переходить на закінчення: *друкар – друкаря* У в а г а ! Якщо ***-ар, -ир*** не мають постійного наголосу, – **м'яка група**	Іменники: 1) більшість з основою на ***-р***: *двір, явір, жир;* 2) з іншими суфіксами: ***-ер, -єр, -ир, -ір, -їр, -ор, -ур, -юр;*** 3) із суфіксом ***-яр***, який не вказує на рід занять: *футляр*; 4) із постійно наголошеними суфіксами ***-ар, -ир***: *базар – базара; пасажир – пасажира* У в а г а ! Якщо ***-ар, -ир*** мають постійний наголос, – **тверда група**

Іменники м'якої групи: *воротар, різьбяр, ливар, жнивар, буквар, лихвар, дзигар, книгар, плугатар, володар, звіздар, злидар, орендар, трудар, кобзар, пролетар, секретар, ниткар, квітникар, бляхар, глухар, сухар, вівчар, поштар, ліхтар, плотар, бунтар, гонтар, казкар, байкар, страйкар, штукар, косар, токар, слюсар, тягар, лікар, пекар, бондар, ледар, аптекар, рицар, поводир, пухир, богатир, Ігор, Лазар, козир.*

Іменники мішаної групи: *цегляр, вугляр, гендляр, бджоляр, столяр, картопляр, весляр, тесляр, бавовняр, ковзаняр, оленяр, зброяр, пісняр, повістяр.*

Іменники **третьої** і **четвертої** відмін на групи не поділяються.

▪ Форми іменників І відміни

На відмінкові закінчення іменників І відміни впливає кінцевий приголосний основи (твердої, м'якої і мішаної груп) і належність їх до категорії істот чи неістот (у формах множини). Флексії м'якої і мішаної груп переважно є графічним позначенням м'якості приголосного основи.

Парадигми І відміни

Т в е р д а г р у п а

	Однина		Множина	
Н.	*сестр-а*	*рук-а*	*сестр-и*	*рук-и*
Р.	*сестр-и*	*рук-и*	*сестер*	*рук*
Д.	*сестр-і*	*руц-і*	*сестр-ам*	*рук-ам*
Зн.	*сестр-у*	*рук-у*	*сестер*	*рук-и*
Ор.	*сестр-ою*	*рук-ою*	*сестр-ами*	*рук-ами*

М ' я к а г р у п а

	Однина		Множина	
Н.	*ткал-я*	*наді-я*	*ткал-і*	*наді-ї*
Р.	*ткал-і*	*наді-ї*	*ткаль*	*надій*
Д.	*ткал-і*	*наді-ї*	*ткал-ям*	*наді-ям*

Зн.	*ткал-ю*	*наді-ю*	*ткаль*	*наді-ї*
Ор.	*ткал-ею*	*наді-єю*	*ткал-ями*	*наді-ями*
М.	*(на) ткал-і*	*(на) наді-ї*	*(на) ткал-ях*	*(на) наді-ях*
Кл.	*ткал-ю*	*наді-є*	*ткал-і*	*наді-ї*

Мішана група

	Однина		Множина	
Н.	*миш-а*	*круч-а*	*миш-і*	*круч-і*
Р.	*миш-і*	*круч-і*	*миш-ей*	*круч*
Д.	*миш-і*	*круч-і*	*миш-ам*	*круч-ам*
Зн.	*миш-у*	*круч-у*	*миш-ей*	*круч-і*
Ор.	*миш-ею*	*круч-ею*	*миш-ами*	*круч-ами*
М.	*(на) миш-і*	*(на) круч-і*	*(на) миш-ах*	*(на) круч-ах*
Кл.	*миш-е*	*круч-е*	*миш-і*	*круч-і*

Однина

У родовому відмінку однини іменники першої відміни твердої групи мають закінчення ***-и*** *(**школ-и**, **мух-и**)* та ***-і*** у м`якій і мішаній групах *(**стел-і**, **груш-і**)*. В іменниках, що мають кінцевий приголосний основи ***-й***, виступає графічно флексія ***-ї*** *(наді-ї, мрі-ї)*.

У давальному відмінку в іменниках усіх трьох груп виступає флексія ***-і*** *(школі, стелі, груші)*, яка в іменниках з основою на ***-й*** графічно передається флексією ***-ї*** *(Софії)*.

В іменниках твердої групи, основи яких закінчуються на ***-г***, ***-к*** або ***-х***, перед флексією ***-і*** відбувається перехід цих приголосних у ***-з***, ***-ц***, ***-с*** *(нога – нозі, рука – руці, стріха – стрісі)*.

У знахідному відмінку однини в іменниках твердої і мішаної груп виступає флексія ***-у*** *(весну, ружу)*, яка графічно передається буквою ***-ю*** в іменниках м'якої групи *(вишню, тополю)*.

В орудному відмінку іменники твердої групи мають закінчення ***-ою*** *(рибою, липою, смугою)*, у м'якій та мішаній групах – ***-ею*** *(вишнею, працею, межею)* або (після кінцевого основи ***-й***) ***-єю*** *(надією, грацією)*.

У формі місцевого відмінка виступає та сама флексія, що й у давальному відмінку (***-і*** або графічно ***-ї***), але виражається відмінкове значення за допомогою прийменників ***на***, ***у (в)***, ***по***, ***о (об)***: ***на** горі, **у** гаї, **по** хаті, **о** п'ятій годині.*

Клична форма твориться від іменників твердої групи флексією ***-о*** *(Ганно, весно)*, від іменників м'якої та мішаної груп – переважно флексією ***-е (-є)*** або в пестливих назвах ***-у (-ю)***: *Софіє, земле, круче; Полю, бабусю (і бабусе).*

Множина

У називному відмінку множини іменники твердої групи мають закінчення ***-и*** *(дороги, гори)*, а м'якої і мішаної груп – закінчення ***-і*** або графічно ***-ї*** *(яблуні, кручі, мрії)*.

Родовий відмінок множини в основному характеризується нульовою флексією *(верб, тополь, вишень, меж, мрій)*. Проте в деяких словах виступає флексія ***-ів*** *(бабів)* або ***-ей*** *(статей, мишей)*.

У формі родового відмінка закономірність чергування звуків [о], [е] з [і] часто порушується, порівняйте, наприклад: *гора – гір, особа – осіб*, але *межа – меж, тополя – тополь, лелека – лелек* і т. д.

Якщо в кінці основи збігається два приголосні, то перед сонорним з'являється вставний (епентетичний) [о] (переважно в іменниках з кінцевим твердим приголосним): *іскра – іскор, сосна – сосон* (і *сосен*), *крихта – крихот* або [е (є)]: *мітла – мітел, весна – весен; крапля – крапель, вишня – вишень; війна – воєн, стайня – стаєнь*. У словах іншомовного походження вставного голосного немає: *букв, верст, клятв, пальм, фірм, шахт*.

У давальному відмінку множини виступає закінчення *-**ам*** (у твердій і мішаній групах: *сестр**ам**, миш**ам**, руч**ам***) або графічно *-**ям*** (у м'якій групі: *пісн**ям**, мрі**ям***).

Знахідний відмінок множини в іменниках першої відміни виражає розрізнення назв істот і неістот: у назвах істот форма знахідного відмінка збігається з родовим (*кличу сестер*), а в назвах неживих предметів форма знахідного відмінка збігається з називним (*кладу книжки*). Порушення цих норм спостерігається у назвах комах та деяких свійських тварин (*пасу овець* і *вівці, розводив бджіл* і *бджоли*).

В орудному відмінку іменники першої відміни мають закінчення *-**ами*** (у твердій і мішаній групах: *жінками, грушами*) або *-**ями*** (як графічне позначення м'якості приголосного основи: *земл**ями**, ліні**ями***). У деяких словах виступає флексія *-**ми*** (*сльоз**ами*** і *слізь**ми**, свин**ями*** і *свинь**ми***).

У місцевому відмінку виступає флексія *-**ах*** (в іменниках твердої і мішаної груп: *у книжк**ах**, на круч**ах***) або *-**ях*** (у м'якій групі: *на полиц**ях**, на ліні**ях***).

■ Форми іменників II відміни

Парадигми II відміни

Однина

Н.	*стіл*	*шофер*	*батьк-о*	*сел-о*
Р.	*стол-а*	*шофер-а*	*батьк-а*	*сел-а*
Д.	*стол-у (-ові)*	*шофер-ові (-у)*	*батьк-ові (-у)*	*сел-у*
Зн.	*стіл*	*шофер-а*	*батьк-а*	*сел-о*
Ор.	*стол-ом*	*шофер-ом*	*батьк-ом*	*сел-ом*
М.	*(на) стол-і*	*(на) шофер-ові (-і)*	*(на) батьк-ові (-у)*	*(на) сел-і*
Кл.	*стол-е*	*шофер-е*	*батьк-у*	*сел-о*

Н.	*коваль*	*гай*	*Ігор*	*пол-е*	*знанн-я*
Р.	*ковал-я*	*га-ю*	*Ігор-я*	*пол-я*	*знанн-я*
Д.	*ковал-еві (-ю)*	*га-ю*	*Ігор-еві (-ю)*	*пол-ю*	*знанн-ю*
Зн.	*ковал-я*	*гай*	*Ігор-я*	*пол-е*	*знанн-я*
Ор.	*ковал-ем*	*га-єм*	*Ігор-ем*	*пол-ем*	*знанн-ям*
М.	*(на) ковал-еві (-і, -ю)*	*(на/у) га-ю*	*(на) Ігор-еві (-і)*	*(на/у) пол-і*	*(на) знанн-і*
Кл.	*ковал-ю*	*га-ю*	*Ігор-е*	*пол-е*	*знанн-я*

Н.	*м'яч*	*каменяр*	*днищ-е*
Р.	*м'яч-а*	*каменяр-а*	*днищ-а*
Д.	*м'яч-у (-еві)*	*каменяр-еві (-у)*	*днищ-у*
Зн.	*м'яч*	*каменяр-а*	*днищ-е*
Ор.	*м'яч-ем*	*каменяр-ем*	*днищ-ем*
М.	*(на) м'яч-і*	*(на) каменяр-еві (-і)*	*(на) днищ-і*
Кл.	*м'яч-е*	*каменяр-е*	*днищ-у*

Множина

Н.	*стол-и*	*шофер-и*	*батьк-и*	*сел-а*
Р.	*стол-ів*	*шофер-ів*	*батьк-ів*	*сіл*
Д.	*стол-ам*	*шофер-ам*	*батьк-ам*	*сел-ам*
Зн.	*стол-и*	*шофер-ів*	*батьк-ів*	*сел-а*
Ор.	*стол-ами*	*шофер-ами*	*батьк-ами*	*сел-ами*
М.	*(на) стол-ах*	*(на) шофер-ах*	*(на) батьк-ах*	*(на) сел-ах*
Кл.	*стол-и*	*шофер-и*	*батьк-и*	*сел-а*

Н.	*ковал-і*	*га-ї*	*пол-я*	*знанн-я*
Р.	*ковал-ів*	*га-їв*	*пол-ів*	*знань*
Д.	*ковал-ям*	*га-ям*	*пол-ям*	*знанн-ям*
Зн.	*ковал-ів*	*га-ї*	*пол-я*	*знанн-я*
Ор.	*ковал-ями*	*га-ями*	*пол-ями*	*знанн-ями*
М.	*(на) ковал-ях*	*(на/в) га-ях*	*(на/в) пол-ях*	*(на) знанн-ях*
Кл.	*ковал-і*	*га-ї*	*пол-я*	*знанн-я*

Н.	*м'яч-і*	*каменяр-і*	*днищ-а*
Р.	*м'яч-ів*	*каменір-ів*	*днищ*
Д.	*м'яч-ам*	*каменяр-ам*	*днищ-ам*
Зн.	*м'яч-і*	*каменяр-ів*	*днищ-а*
Ор.	*м'яч-ами*	*каменяр-ами*	*днищ-ами*
М.	*(на) м'яч-ах*	*(на) каменяр-ах*	*(на) днищ-ах*
Кл.	*м'яч-і*	*каменяр-і*	*днищ-а*

Однина

У називному відмінку однини іменники другої відміни чоловічого роду мають чисту основу (*кобзар, кінь, край*) або флексію *-о (Дмитро, Дніпро)*. В іменниках середнього роду виступає флексія *-о*: *добро, світло* (тверда група), *-е*: *море, плече* (м'яка і мішана групи) та *-а* (граф. *-я*): *весілля, життя* (м'яка група).

Родовий відмінок має закінчення *-а (-я)* та *-у (-ю)*. Вибір і вживання флексії в іменниках чоловічого роду залежать від семантико-граматичного розряду, під який підводиться слово. Так, флексію *-а (-я)* мають іменники, що називають істот (за винятком збірних назв: *народу, загону*): *брата, керівника, викладача, Дениса, журавля, горобця, карася*; назви конкретних предметів, що мають обидві форми числа (*носа, стола, замка, олівця, шматка, кумача*); назви мір (*грама, метра, літра, місяця,*

карбованця); наукові і технічні терміни українські та іншомовного походження (***відмінка, суфікса, кореня, прикметника, радіуса, сектора, синоніма***, але: ***синтаксису, базису***); назви приміщень, будівель та інших споруд і частин їх (***вітряка, гаража, млина***, але: ***карнизу*** і ***карниза***, ***сараю*** і ***сарая***, ***поверху, універмагу, залу***).

Флексія ***-у (-ю)*** виступає в збірних назвах (*люду*); в назвах рослин (***барвінку, льону, лісу, саду, гороху, лозняку*** і ***лозняка***, ***молодняку*** і ***молодняка***); у назвах установ, організацій, закладів (***інституту, вузу, заводу***); в назвах абстрактних понять, процесів, станів, суспільних, наукових та інших течій (***розуму, вигляду, цвіту, глузду, світогляду, процесу, гуманізму, матеріалізму***); в назвах явищ природи (***грому, снігопаду, морозу, вогню***).

У географічних назвах міст, рік переважає флексія ***-а (-я): Львова, Гадяча, Мелітополя, Дніпра, Дінця*** (з наголосом на флексії): але ***Дону, Дунаю*** (з ненаголошеною флексією). У назвах країв, озер, гір і т. д. переважає флексія ***-у (-ю): Криму, Сибіру, Донбасу, Байкалу, Уралу*** та ін.

У деяких іменниках можливі подвійні флексії залежно від семантичної віднесеності слова, наприклад: *зробив ремонт телефонного апарата* (конкретний предмет) і *перебуває у віданні державного апарату* (виражає сукупність).

Флексія може також регулюватися наголосом, наприклад: *з моста* і *з мосту*, ***стиду*** і ***стида***.

Іменники середнього роду в родовому відмінку однини мають закінчення ***-а (-я)***: ***озера, перевесла, прізвища, моря, завдання***.

Давальний відмінок в українській мові має паралельні флексії ***-ові*** та ***-у*** в іменниках чоловічого роду твердої групи: *Петрові* і *Петру*; ***-еві (-єві)*** та ***-у (-ю)*** в іменниках м'якої і мішаної груп: *коневі* і *коню*, *Гайдаєві* і *Гайдаю*, *сторожеві* і *сторожу*.

У назвах істот переважає флексія ***-ові, -еві (-єві)***, а із назвах неживих предметів ***-у (-ю)***.

Іменники середнього роду в давальному відмінку виступають з флексією ***-у (-ю)***: ***болоту, горю, прізвищу***. Іменники середнього роду можуть мати флексію ***-ові, -еві*** у випадку переносного вживання – синекдохи, наприклад: *Показав селові синю книжечку* (М. Стельмах).

У знахідному відмінку однини іменників чоловічого роду більш виразно виявляється вказівка на істоту чи неістоту. У назвах істот форма знахідного збігається з родовим відмінком: ***зустрів брата, батька, Сергія***, а в назвах предметів – із називним: ***узяв папір, стілець, книш***. Назви групувань істот також мають форму знахідного, що збігається з називним: *зібрав загін, погнав табун*.

Проте ця закономірність у ряді випадків порушується, наприклад, можна вжити: *збудував хлівець* і *хлівця*, одержав *лист* і *листа*, зокрема, порівняйте у фразеологізмах: *піймати облизня, дати гарбуза*.

В орудному відмінку іменники чоловічого і середнього роду (крім тих, що в називному відмінку закінчуються на ***-я***) мають флексію ***-ом: Іваном, краном, озером*** (тверда група); ***-ем (-єм): Василем, секретарем, фуражем, полем, днищем*** (м'яка і мішана групи).

Іменники середнього роду на ***-я*** в орудному відмінку однини мають флексію ***-ям***: ***груддям, листям, пір'ям***.

У місцевому відмінку іменників другої відміни однини виступають закінчення *-і (-ї), -у (-ю), -ові, -еві (-єві)*. Флексії *-ові, -еві (-єві)* з'явилися в місцевому відмінку за аналогією до давального відмінка і виступають переважно, як і в давальному, в назвах істот чоловічого роду: *на синові, на гостеві, на Гордієві*.

Флексія *-у (-ю)* виступає в іменниках чоловічого і середнього роду, що мають суфікси *-к (о), -ок, -ик, -ак*: *на візку, на містку, у миснику, на держаку*.

В інших іменниках чоловічого роду флексія *-у (-ю)* чи *-і (-ї)* регулюється тими самими семантичними відтінками, що й у родовому відмінку. Порівняйте, наприклад: *на льоду, у строю*, але *на дивані, у музеї, на стільці*.

Закінчення *-у (-ю)* виступає в поєднанні з прийменником *по*: *по двору, по вівсу, по морю*.

Флексія *-і* виступає в іменниках середнього роду, за винятком тих, що мають суфікс *-к-*: *на лоні, у морі, у зіллі*, але *у горнятку, на курчаткові* і *курчатку*.

У формі місцевого відмінка приголосні основи *г, к, х* змінюються на *з, ц, с*: *плуг – у плузі, байрак – у байраці, вухо – у вусі*.

У кличному відмінку іменники другої відміни мають флексію *-у* або *-є*.

Флексія *-у* виступає в іменниках чоловічого роду твердої і мішаної груп: *діду, товаришу, дядьку, котику*; в іншомовних найменуваннях з кінцевим задньоязиковим або гортанним приголосним: *Юзеку, Людвігу;* в іменниках чоловічого роду м'якої групи виступає флексія *-ю*: *Сергію, лікарю, краю*.

Флексія *-є* вживається у кличній формі іменників чоловічого роду з суфіксами *-ець, -ак*: *хлопче, юначе, батраче* (але *ковалю, мудрецю*) та в деяких інших іменниках чоловічого роду, наприклад: *голубе, вітре, друже*.

Перед флексією *-е* приголосні **г, к, х** змінюються на **ж, ч, ш**: *друг – друже, юнак – юначе, Явтух – Явтуше*.

У назвах осіб клична форма може заступатися називним відмінком, зокрема у випадку звертання до людини з вказівкою на ранг, посаду і т. ін., наприклад, *лейтенанте Орлик, прокуроре Грищенко, товаришу голова*. В усіх інших випадках, коли перше слово є загальною назвою, а друге – ім'ям, обидва іменники мають кличну форму, наприклад: *товаришу Євгене, брате Олексію*.

У персоніфікованих назвах середнього роду із значенням звертання вживається форма називного відмінка: *світло, крило, плече*.

Множина

Називний відмінок множини може мати: 1) в іменниках чоловічого роду твердої групи флексію *-и*: *робітники, інженери, шофери, прапори*; 2) в іменниках чоловічого роду м'якої і мішаної груп флексію *-і* або графічно *-ї*: *учителі, портфелі, школярі, товариші, носії;* 3) в іменниках середнього роду твердої і мішаної груп флексію *-а*: *коліна, полотна, прізвища* або *-я*, що графічно передає м'якість приголосного основи в іменниках середнього роду м'якої групи: *моря, послання, прислів'я*.

В окремих іменниках середнього роду виступає давнє закінчення називного двоїни *-і*: *очі, плечі, уші* (і *вуха*) або *-и: вуси, рукави* (при більш поширеному вживанні: *вуса, рукава*).

У родовому відмінку множини іменники другої відміни мають закінчення **-ів (-їв)**, **-ей** або нульову флексію: *столів, ковалів, батьків, солов'їв, країв, очей, плечей*.

В іменниках чоловічого роду найуживаніша флексія **-ів**: *воротарів, чоловіків, орачів, плащів*.

Деякі іменники середнього роду мають також флексію **-ів**: *морів, полів, почуттів*.

Нульова флексія виступає в іменниках чоловічого роду, які втрачають у множині суфікс **-ин-**: *селян, подолян, галичан, болгар, татар*, але *грузинів, осетинів*, та в більшості іменників середнього роду: *вікон, гнізд, решіт, сердець, волокон, знань, завдань, розгалужень*.

Закінчення **-ей** виступає в деяких іменниках чоловічого і середнього роду: *коней, гостей, очей, вушей* (і *вух*), *плечей* (і *пліч*).

У давальному, орудному і місцевому відмінках іменники другої відміни мають такі самі флексії, як і іменники першої відміни: **-ам (ям), -ами (-ями), -ах (-ях)**, наприклад: *брат**ам**, сестр**ам**, школяр**ам**, озер**ам**, мор**ям**, знанн**ям**; брат**ами**, школяр**ами**, озер**ами**, мор**ями**, знанн**ями**; на брат**ах**, на сестр**ах**, на школяр**ах**, на озер**ах**, на мор**ях**, у знанн**ях***.

У знахідному відмінку множини іменників другої відміни спостерігаються ті самі закономірності розрізнення істот/неістот, що й в іменниках першої відміни та в родовому однини другої відміни.

Форми іменників III відміни

Іменники третьої відміни в називному відмінку однини закінчуються на м'який приголосний основи (*тінь, сіль, вісь, міць, паморозь*) або на губний чи шиплячий приголосний, що в минулому були м'якими (*любов, річ, подорож*). Виняток становить іменник *мати*, що має флексію **-и**.

Парадигми III відміни

Однина

Н.	*піч*	*вісь*	*мат-и*
Р.	*печ-і*	*ос-і*	*матер-і*
Д.	*печ-і*	*ос-і*	*матер-і*
Зн.	*піч*	*вісь*	*матір*
Ор.	*пічч-ю*	*вісс-ю*	*матір'-ю*
М.	*(у) печ-і*	*(в) ос-і*	*(на) матер-і*
Кл.	*печ-е*	*ос-е*	*матір*

Множина

Н.	*печ-і*	*ос-і*	*матер-і*
Р.	*печ-ей*	*ос-ей*	*матер-ів*
Д.	*печ-ам*	*ос-ям*	*матер-ям*
Зн.	*печ-і*	*ос-і*	*матер-ів*
Ор.	*печ-ами*	*ос-ями*	*матер-ями*
М.	*(у) печ-ах*	*(в) ос-ях*	*(на) матер-ях*
Кл.	*печ-і*	*ос-і*	*матер-і*

Однина

У родовому, давальному і місцевому відмінках іменники третьої відміни мають флексію **-і** ***(крові, солі, подорожі)***. Кореневий звук [і] (з давніх [о], [є]) в іменниках третьої відміни відповідно до історичної закономірності у відкритому складі переходить в [о] чи [є] (*ніч – печі, вісь – осі, річ – речі, осінь – осені*).

В орудному відмінку однини іменники третьої відміни мають флексію **-у** (графічно **-ю**). Кінцевий приголосний основи, якщо він стоїть після голосного перед **-у (-ю)**, подовжується і на письмі передається у вигляді подвоєння (*зустріччю, осінню, сіллю, морозззю*). Якщо основа закінчується двома приголосними, подовження у вимові й подвоєння на письмі немає (*радістю, якістю, жовчю*). Немає подовження приголосного і в тому випадку, коли основа іменника закінчується губним приголосним або **-р** ***(любов'ю, матір'ю)***.

Клична форма в іменниках третьої відміни твориться в окремих випадках за допомогою флексії **-е** за аналогією до іменників першої відміни м'якої і мішаної груп (*тіне, радосте, мудросте*).

Множина

У називному і знахідному відмінках множини іменники третьої відміни мають флексію **-і**: ***ночі, вісті, тіні, матері***.

У родовому відмінку виступає флексія **-ей**: ***доповідей, печей, солей, вістей, осей, повістей***. Флексію **-ів** приймає іменник *мати*: ***матерів***.

У давальному, орудному і місцевому відмінках виступають ті самі флексії, що й у іменників першої та другої відмін.

■ Форми іменників IV відміни

Парадигми IV відміни

Однина

Н.	*лош-а*	*тел-я*	*ім'я*
Р.	*лош-ат-и*	*тел-ят-и*	*ім-е-ні* і *ім'-я*
Д.	*лош-ат-і*	*тел-ят-і*	*ім-ен-і*
Зн.	*лош-а*	*тел-я*	*ім'-я*
Ор.	*лош-ам*	*тел-ям*	*ім'-ям* і *ім-ен-ем*
М.	*(на) лош-ат-і*	*(на) тел-ят-і*	*(по) ім-ен-і*
Кл.	*лош-а*	*тел-я*	*ім-ен-е* і *ім'я*

Множина

Н.	*лош-ат-а*	*тел-ят-а*	*ім-ен-а*
Р.	*лош-ат*	*тел-ят*	*ім-ен*
Д.	*лош-ат-ам*	*тел-ят-ам*	*ім-ен-ам*
Зн.	*лош-ат-а*	*тел-ят-а*	*ім-ен-а*
Ор.	*лош-ат-ами*	*тел-ят-ами*	*ім-ен-ами*
М.	*(на) лош-ат-ах*	*(на) тел-ят-ах*	*(на)ім-ен-ах*
Кл.	*лош-ат-а*	*тел-ят-а*	*ім-ен-а*

Однина

Форми називного і знахідного відмінків однини в іменниках четвертої відміни творяться флексією ***-а***: *курча, дівча, (або графічно -я)*: *ягня, порося, вим'я*.

У родовому відмінку іменники з суфіксом ***-ат (-ят)*** мають флексію ***-и*** *(курчати, теляти)*, а іменники з суфіксом ***-ен-*** виступають із флексією ***-і*** *(імені, племені)* або ***-а*** (графічно ***-я***): *ім'я, сім'я, тім'я*.

У давальному і місцевому відмінках виступає флексія ***-і*** (*курчаті, хлоп'яті, племені, тімені*). У місцевому відмінку іменники типу *тім'я, вим'я* можуть виступати без суфікса: на *тім'ї, на вим'ї*.

В орудному відмінку однини іменники втрачають суфікси ***-ат- (-ят-)***. Флексія ***-ам (-ям)*** приєднується до кореня: *лошам, хлоп'ям*. Іменники із суфіксом ***-ен-*** мають паралельні форми: *ім'ям і іменем, тім'ям і тіменем*.

У літературній мові переважають форми з флексією ***-ям***.

Множина

У називному відмінку множини іменники четвертої відміни мають суфікси ***-ат- (-ят-), -ен-*** і флексію ***-а (-я)*** *дівчата, гусята, племена, тімена*, але *вим'я*.

У родовому відмінку множини іменники мають чисту основу: *хлоп'ят, телят, імен, племен*, але *вим'їв, тім'їв*.

Форми давального, орудного і місцевого відмінків множини в іменниках четвертої відміни мають ті самі флексії, що й в усіх відмінах.

У знахідному відмінку в назвах істот переважає форма, спільна з родовим (*загнав курчат, кликав поросят, пас ягнят* і *ягнята*), а в назвах неживих предметів виступає форма, спільна з називним (*коліщата, племена*).

Примітка. Закінчення ***-а*** **в родовому відмінку однини** мають іменники з конкретним значенням; ***-у*** – з абстрактним значенням, збірні, а також із значенням великого простору, назви річок, озер, гір, островів, областей; віддієслівні іменники. У деяких іменниках закінчення ***-а, -у*** залежить від наголосу: *гурта – гурту, моста – мосту*. **У давальному відмінку однини** можна вживати ***-у*** або ***-ові***, якщо поряд кілька іменників чоловічого роду: *товаришеві Іванову*. Закінчення ***-ові*** переважає в назвах істот. Іменники з суфіксами ***-ів (-їв), -ов, -ев (-єв), -ин, -ін (-їн)*** мають у давальному відмінку тільки закінчення ***-у***: *Києву, Федорову*. У знахідному відмінку закінчення таке, як і в називному, мають назви предметів, а назви істот – таке, як у родовому відмінку.

Увага! Щоб краще запам'ятати закінчення іменників II відміни **в родовому відмінку**, розгляньте таблицю.

Закінчення ***-а(-я)***	1. Назви істот, дерев, імена, прізвища 2. Назви населених пунктів 3. Географічні назви з наголосом на закінч. 4. Назви мір, днів, місяців 5. Наукові терміни, геометричні фігури та їх частини 6. Назви чітко окреслених предметів	*студента, вовка,* *Шевченка, Києва, Львова,* *Дністра, Орла, гектара,* *місяця, вівторка, атома,* *ромба, суфікса,* *цвяха, олівця, плаща*

Закінчення *-у(-ю)*	1. Префіксальні іменники 2. Збірні поняття 3. Назви речовин, матеріалів 4. Назви організацій, установ, будівель 5. Назви явищ природи 6. Назви почуттів, дій, ознак, станів 7. Назви ігор і танців 8. Деякі географічні назви	*випадку, заробітку, опіку,* *ансамблю, гурту, хору,* *бальзаму, борту, меду,* *водню, вокзалу, залу,* *вітру, дощу, холоду, болю,* *гніву, страху, вальсу,* *тенісу, танцю,* *Дону, Дунаю, Кіпру*

Увага! **У родовому відмінку** закінчення *-їв* пишеться при роздільній вимові: *верхів'їв, подвір'їв, солов'їв.*

При збігові двох приголосних у кінці основи при нульовому закінченні з'являється вставний **о** або **е**: *вікон, відер, кілець, ребер.*

В орудному відмінку можуть бути паралельні написання: *гостями* і *гістьми; конями* й *кіньми; чоботами* і *чобітьми, крилами* і *крильми*. Деякі іменники, що мають тільки форму множини, пишуться із закінченням *-ми*: *гусьми, курми, людьми, саньми.*

Іменники середнього роду **око, плече** мають в орудному відмінку множини закінчення **-има**: *очима, плечима.*

Відмінкові закінчення іменників III відміни

Винятки	
-а(-я)	**-у(-ю)**
хліба, вівса	*віку, року, виду, роду, синтаксису, складу, способу*
Увага! Зміна закінчення впливає на значення слова.	
алмаза (коштовний камінь), *акта* (документ), *апарата* (прилад), *буряка* (одиничне), *пояса* (предмет), *рахунка* (документ)	*алмазу* (мінерал), *акту* (дія), *апарату* (установа), *буряку* (збірне), *поясу* (просторове поняття), *рахунку* (дія)
Іменники середнього роду в Р. відмінку однини мають закінчення *-а, -я: серц-я, вікн-а, прізвищ-а*	

Увага! В іменниках III відміни **в орудному відмінку однини** перед закінченням *-ю* подовжений приголосний передається двома буквами: *маззю, віссю, тінню.*

Подовженими не бувають звуки *б, п, в, м, ф, р,* бо вони вимовляються перед звуком [й] твердо: *кров'ю* [кровйу], *матір'ю, любов'ю.* Не відбувається подовження, якщо основа іменника закінчується сполученням приголосних: *честю, радістю.*

Відмінкові закінчення іменників IV відміни

Відмінки	Однина	Множина
Н.	□ *мазь, ніч, мати*	**-і** *мазі, ночі, матері*
Р.	**-і** *матері*	**-ей** *матерів*
Д.	**-і** *матер-і*	**-ям, -ам** *матерям*
Зн.	□ *матір*	як Н або Р.
Ор.	**-ю** *матір'ю*	**-ями, -ами** *матерями*
М.	**-і** *(на) матері*	(на) **-ях, -ах** *(на) матерях*
Кл.	**-е** *мати* (рідко), *мамо*	**-і** *матері*

Відмінки	Однина		Множина	
	курча, коліща	*ім'я, плем'я*	*курчата, коліщата*	*імена, племена*
Н.	-*а*	-*я*	-ат-*а*	-ен-*а*
Р.	-ат-*и*	ен-*і*, -*я*	-ат-□	-*ен*□
Д.	-ат-*і*	ен-*і*	ат-*ам*	-ен-*ам*
Зн.	-*а*	-*я*	□, -ат-*а*	-ен-*а*
Ор.	-*ам*	-ен-*ем*, -*ям*	-ат-*ами*	-ен-*ами*
М.	(на) -ат-*і*	(на) -ен-*і*	(на) -ат-*ах*	(на) -ен-*ах*
Кл.	-*а*	-*я*	-ат-*а*	ен-*а*

> Увага! В іменниках IV відміни у непрямих відмінках перед закінченням наявні суфікси *-ат-*, *-ят-*, *-ен-*: *качати – качаті, теляти – теляті, імені – іменем.*
> **У знахідному відмінку множини** іменники – назви неістот мають закінчення таке, як у називному відмінку: *коліщата, горнята.*
> Назви тварин можуть мати паралельні форми: *гусенята* і *гусенят.*
> Назви людей мають таке закінчення, як і в родовому відмінку: *дівчат, хлоп'ят.*

▪ Відмінювання іменників множинної форми

Множинні іменники (pluralia tantum) мають ті самі відмінкові форми, що й іменники першої – третьої відмін у множині.

У родовому відмінку множинних іменників виступають закінчення ***-ей***: ***саней, курей, людей; -ів*** (графічно ***-їв***): ***дріжджів, окулярів, помиїв*** або чиста основа: *воріт, канікул, висівок, ножиць.*

У давальному, орудному і місцевому відмінках множинні іменники мають ті самі флексії, що й іменники усіх чотирьох відмін у формах множини: ***-ам (-ям); -ами (-ями); ах (-ях).*** В орудному відмінку можлива флексія ***-има***: ***дверима, плечима, грошима.***

У знахідномі відмінку майже всі множинні іменники мають форму, спільну з називним. Лише назви істот (*люди, діти, кури*) можуть мати форму знахідного відмінка, спільну з родовим: *кличу дітей (курей)*, але *пасу гуси* і *гусей*.

Відмінювання іменників, які мають тільки форму множини. Іменники, які мають тільки форму множини, на відміни та групи не поділяються і відмінюються лише у множині.

Н.	*люд-и*	*вибор-и*	*роковин-и*	*ножиц-і*
Р.	*люд-ей*	*вибор-ів*	*роковин*	*ножиц-і*
Д.	*люд-ям*	*вибор-ам*	*роковин-ам*	*ножиц-ям*
Зн.	*люд-ей*	*вибор-и*	*роковин-и*	*ножиц-і*
Ор.	*людь-ми*	*вибор-ами*	*роковин-ами*	*ножиц-ями*
М.	*(на)люд-ях*	*(на)вибор-ах*	*(на)роковин-ах*	*(в)ножиц-ях*
Кл.	*люд-и*	*вибор-и*	*роковин-и*	*ножиц-і*

Увага! В орудному відмінку: *дверми / дверями / дверима; ворітьми / воротами*.

Незмінювані іменники. До незмінюваних іменників в українській мові належать:

1) слова іншомовного походження: *турне, таксі, колібрі* та ін.;

2) жіночі прізвища – українські та іншомовного походження, що закінчуються на приголосний (*Пентилюк, Сергійчук*), на *-енк(о), -к(о)* (*Павленко, Яценко, Тронько*); російські прізвища на *-ово* (*Журново*), *-аго* (*Живаго*), *-их* (*Черних*);

3) складноскорочені слова буквеного типу (*ООН*) та складноскорочені слова, друга частина яких виступає у формі непрямого відмінка: *завскладу, замдиректора*.

Хоча форма таких слів не змінюється, вони виражають значення шести відмінків синтаксично, за допомогою зв'язку з іншими словами, а також за допомогою прийменників:

Значення, якого відмінка	Н.	Р.	Зн.	М.
таксі	*підійшло таксі*	*підійшов до таксі*	*викликав таксі*	*добирався на таксі*
фрау	*прийшла фрау*	*підійшов до фрау*	*бачу фрау*	*на фрау нова сукня*
бра	*гарне бра*	*гарного бра*	*гарне бра*	*у гарному бра*

Граматичне значення відмінка виражається в цих іменниках синтаксично. Наприклад, *передають по радіо* (місцевий відмінок); *підійшов до метро* (родовий відмінок); *розмовляла з нашою Коваленко* (орудний відмінок); *слухаю какаду* (знахідний відмінок); *передали всім АТС* (давальний відмінок множини).

Увага! Усі іменники прикметникового походження (не з присвійних) відмінюються, як прикметники твердої чи м'якої груп: *приїждж-ий, приїждж-ого, приїждж-ому...; Сміл-а, Сміл-ої, Сміл-ій...; майбутн-є, майбутнь-ого, майбутнь-ому...*

Відмінювання прізвищ, імен та по батькові

Іменники, що походять із присвійних прикметників, набули іменникової системи відмінювання з деякими відмінностями в давальному й орудному відмінках при відмінюванні прізвищ і географічних назв чоловічого роду.

Н.	*Думбров*	*Ковалів*	*Волошин*
Р.	*Думбров-а*	*Ковалев-а (лів-а)*	*Волошин-а*
Д.	*Думбров-у*	*Ковалев-у (лів-у)*	*Волошин-у(-ові)*
Зн.	*Думбров-а*	*Ковалев-а (лів-а)*	*Волошин-а*
Ор.	*Думбров-им*	*Ковалев-им (лів-им)*	*Волошин-им*
М.	*(на)Думбров-і(-у)*	*(на) Ковалев-і(у) (лів-і, -у*	*(на)Волошин-у(-ові)*
Кл.	*Думбров-е (Думбров)*	*Ковалев-е (лів-е) (Ковалів)*	*Волошин-е (Волошин)*

Відповідні прізвища у формі жіночого роду відмінюються, як прикметники: *Думбров-а – Думбров-ої – Думбров-ій; Волошин-а – Волошин-ої – Волошин-ій.*

Українські прізвища неприкметникового походження відмінюються як відповідні іменники І (*Байда, Чайка, Доля, Кудря*) чи II (*Клименко, Бондар, Вовк, Гончар*) відміни.

Н.	Р.	Д.
Байда	*Байди*	*Байді*
Кудря	*Кудрі*	*Кудрі*
Клименко	*Клименка*	*Клименку(-ові)*
Гончар	*Гончара (гончаря)*	*Гончару(-ові) (гончарю(-еві))*

Прізвища прикметникового походження змінюються, як прикметники: *Білий Сергій – Білого Сергія – Білому Сергієві; Макарська Ольга – Макарської Ольги – Макарській Ользі.*

Чоловічі і жіночі імена та по батькові відмінюються, як іменники відповідної відміни:

а) на *-а(-я)* – як І відміна;

б) чоловічі імена, що закінчуються на приголосний та на -о, відмінюються, як іменники II відміни;

в) жіночі імена, які закінчуються на приголосний, змінюються, як відповідні іменники III відміни;

г) коли імена вживаються з невідмінюваними прізвищами, то змінюються лише імена.

Н.	*Клименко Інга Дмитрівна*	*Клименко Ілля Миколайович*
Р.	*Клименко Інги Дмитрівни*	*Клименка Іллі Миколайовича*
Д.	*Клименко Інзі Дмитрівні*	*Клименку Іллі Миколайовичу*
Зн.	*Клименко Інгу Дмитрівну*	*Клименка Іллю Миколайовича*
Ор.	*Клименко Інгою Дмитрівною*	*Клименком Іллею Миколайовичем*
М.	*(на) Клименко Інзі Дмитрівні*	*(на) Клименку Іллі Миколайовичу*
Кл.	*Клименко Інго Дмитрівно*	*Клименко Іллє Миколайовичу*

Увага! а) у давальному та місцевому відмінках у жіночих іменах по батькові основа яких закінчується на *г, к, х*, відбувається зміна їх на *з, ц, с*;
б) у жіночих іменах по батькові після голосного та апострофа вживається суфікс **-ївна**, після приголосного – **-івна**: *Андріївна, Миколаївна, Іванівна, Тарасівна*, у чоловічих іменах по батькові завжди вживається суфікс **-ович**: *Степанович, Васильович, Андрійович, Олександрович*, але: *Савич, Ілліч*.

Зразки відмінювання географічних назв

Н.	*Суми*	*Канів*	*Одеса*	*Біла Церква*	*Івано-Франківськ*
Р.	*Сум*	*Канева*	*Одеси*	*Білої Церкви*	*Івано-Франківська*
Д.	*Сумам*	*Каневу*	*Одесі*	*Білій Церкві*	*Івано-Франківську*
Зн.	*Суми*	*Канів*	*Одесу*	*Білу Церкву*	*Івано-Франківськ*
Ор.	*Сумами*	*Каневом*	*Одесою*	*Білою Церквою*	*Івано-Франківськом*
М.	*(у) Сумах*	*(у) Каневі*	*(в) Одесі*	*(у) Білій Церкві*	*(в) Івано-Франківську*
Кл.	*Суми*	*Каневе*	*Одесо*	*Біла Церкво*	*Івано-Франківське*

Способи творення іменників

1. Суфіксальний спосіб: *снігур, синок, сонечко, дружина, змагання*.
2. Префіксальний: *досвіт, добудова, передмова, закордон*.
3. Суфіксально-префіксальний: *перелісок, нашийник, нарукавник, підстаканник, приморозок*.
4. Безсуфіксний: *відходи, відвага, зелень*.
5. Основоскладання без суфікса і з суфіксом, словоскладання, зрощення: *вітродвигун, спецодяг, телефон-автомат*.
6. Складання скорочених основ: *райвно, продмаг, ГМО, рагс*.
7. Перехід прикметників і дієприкметників у іменники: *придане, пальне, черговий*.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Що таке морфологія?
2. Що вивчає морфологія?
3. За якими ознаками визначаються частини мови?
4. Яка частина мови називається іменником?
5. Які ви знаєте групи іменників за значенням?
6. Як розрізняються назви істот і неістот?
7. Чому є власні іменники? На позначення чого вони вживаються?
8. Як визначається рід іменників у назвах істот?
9. Як визначається рід іменників у назвах неістот?
10. Які іменники належать до спільного роду?
11. У яких іменників рід визначити неможливо?
12. Які іменники вживаються тільки в однині?
13. Які іменники вживаються тільки в множині?
14. Поділіть іменники на відміни і групи.
15. Назвіть основні правила правопису відмінкових закінчень іменників І відміни.
16. Які іменники ІІ відміни у родовому відмінку мають закінчення *-а(-я)*, а які – *-у(-ю)*?

17. Яка особливість орудного відмінка у III відміні іменників?
18. Які іменники мають суфікс *-ат(-ят)*, а які *-ен* в іменниках IV відміни? Наведіть приклади.
19. Як відмінюються іменники, що вживаються тільки у множині?
20. Які іменники належать до невідмінюваних?
21. Як утворюються чоловічі імена по батькові?
22. Як утворюються жіночі імена по батькові?
23. Як відмінюються географічні назви?
24. Які є способи творення іменників?

ПРИКМЕТНИК

Значення прикметника, його граматичні ознаки

Прикметник – це частина мови, що виражає постійну (статичну) ознаку предмета, граматично виявлену в категоріях роду, числа і відмінка.

Поняття якості в прикметнику може бути виражене безпосередньо (***зелений** овес, **глибока** річка, **свіже** молоко*) або через відношення до інших предметів (***морський** вітер, **кімнатна** рослина, **гречане** борошно*) та через відношення до особи чи істоти (***Трохимів** син, **материна** хустка, **вовче** око*). Вступаючи в синтаксичний зв'язок з іменником, прикметник відповідає на питання про предмет: який? яка? яке? чий? чия? чиє? На відміну від іменників форми роду, числа і відмінка прикметників не є самостійними, вони узгоджуються з формами роду, числа і відмінка іменників. Частина прикметників може мати семантично вмотивовану категорію ступеня вияву ознаки, що знаходить граматичне вираження у формах ступенів порівняння (*синій – синіший – найсиніший, тонкий – тонший – найтонший*).

Прикметники виступають у реченні в ролі узгодженого означення, наприклад: ***Перлове** небо прибрало землю у сірі тони* (М. Коцюбинський).

Приєднуючись за допомогою зв'язки до підмета, прикметник може виступати в ролі іменної частини складеного присудка, наприклад: *Гори **були прозорі й легкі** в ці останні дні ясного гірського літа* (О. Гончар).

Частина мови	Прикметник
Що виражає	Ознака у предмета
Морфологічні ознаки	Відмінювані слова, змінюються за родами, числами і відмінками. Початкова форма: називний відмінок однини чоловічого роду. Можуть мати форму ступеня порівняння (якісні прикметники). За лексичними і морфологічними ознаками поділяються на якісні, відносні і присвійні
Синтаксична роль	Основна: узгоджене означення. Неосновна: іменна частина складеного присудка

Розряди прикметників за значенням

За своєю здатністю виражати ознаки предмета безпосередньо або через відношення його до іншого предмета чи особи прикметники поділяються на розряди: **якісні**, **відносні** і **присвійні**. Є також деякі проміжні групи: відносно-якісні, присвійно-відносні, присвійно-якісні.

Якісні прикметники

Якісні прикметники виражають ознаки предметів безпосередньо своїм лексичним значенням: ***жовтий** цвіт*, ***бадьора** пісня*, ***гіркий** перець*, ***хоробрий** воїн*, ***далека** путь*, ***глухий** тупіт*, ***приємний** вигляд*.

Якісні прикметники на сучасному етапі сприймаються як непохідні слова, хоч у минулому були пов'язані з назвами предметів і, отже, виражали ознаку відносну – через предмет. Так, наприклад, корінь слова *білий* (бѣ-л-ъ) у давнину означав «світло, прозорість», а прикметник *пишний* походить від іменника пыхъ із значенням «дихання, пихкання».

Безпосередньо виявлені ознаки предмета сприймаються органами чуття людини. В сучасній українській літературній мові якісні прикметники утворюють кілька тематичних груп, виражаючи:

1) ознаки кольору, розміру, ваги і зовнішніх особливостей предмета, що сприймаються органом зору: *чорний, ясний, великий, широкий, важкий, косий, круглий;*

2) ознаки предметів за смаковими якостями і властивостями, що сприймаються органом смаку: *кислий, гіркий, смачний* та ін.;

3) ознаки предметів за фізичними властивостями, що сприймаються органами дотику, слуху, нюху: *холодний, теплий, твердий, дзвінкий, пахучий;*

4) фізичні якості людини та інших істот: *здоровий, худий, меткий, сліпий, лисий, стрункий;*

5) психічні властивості, особливості характеру та інші ознаки людини: *сердитий, лагідний, сумний, добрий, розумний, рішучий, настирливий, тихий*.

Якісні прикметники мають лексико-граматичні особливості, що відрізняють їх від інших розрядів.

1. Найістотнішою граматичною ознакою якісних прикметників є їх здатність творити форми ступенів порівняння. Якісні прикметники передають ознаки, які в різних предметах виявляються неоднаковою мірою. Вияв інтенсивності ознаки виражається в якісних прикметниках граматичними формами вищого і найвищого ступенів порівняння і лексико-словотворчими засобами: творенням похідних прикметників із суфіксами емоційної оцінки (*білий – біленький, білісінький, білуватий; кислий – кислуватий, кисленький, кислющий*).

Інтенсивність ознаки може також виражатися синтаксично приєднанням до якісного прикметника кількісно-означального прислівника, наприклад: ***трохи** ледачий*, ***мало** рухливий*, ***дуже** радий*, ***надзвичайно** вдалий*, ***надто** гордий*.

2. Характерною властивістю якісних прикметників є також здатність їх вступати в антонімічні відношення (*веселий – сумний, гарячий – холодний, гострий – тупий, багатий – бідний*).

3. Від якісних прикметників можна творити іменники з абстрактним значенням (*сміливий – сміливість, злий – злість, добрий – доброта, синій – синява, широкий – широчінь*), а також якісно-означальні прислівники з суфіксом **-о** чи **-е** (*солодкий – солодко, кмітливий – кмітливо, гарячий – гаряче, терплячий – терпляче*).

Невелика група якісних прикметників може мати коротку форму, наприклад: *зелений – зелен, ясний – ясен, вартий – варт, дрібний – дрібен, радий – рад, повний – повен, певний – певен.*

Однак деякі прикметники можуть не мати всіх цих особливостей. Так, не всі якісні прикметники можуть творити ступені порівняння (наприклад: *мертвий, німий*); від частини якісних прикметників не утворюються іменники з абстрактним значенням (*зубатий, бурий, карий* і под.), тільки деякі якісні прикметники мають коротку форму.

Відносні і присвійні прикметники не мають жодної з названих властивостей, оскільки вони виражають ознаки предметів опосередковано через інші предмети.

■ Відносні прикметники

Відносні прикметники позначають ознаку предмета не безпосередньо, а через відношення його до іншого предмета, явища, дії.

Вираження ознаки через предмет, явище або дію чи обставину – типовий показник синтаксичних відношень: *квіти з паперу, каша з молоком, відповідь на екзамені, сон уночі*. Прикметник, твірною основою якого виступив іменник, що позначає предмет або узагальнену дію, виражає ознаку, логічно співвідносну з семантикою синтаксичного словосполучення: ***паперові** квіти, **молочна** каша, **екзаменаційна** відповідь, **нічний** сон.*

Відносні прикметники мають похідні основи і творяться переважно від іменників за допомогою закріплених за цим розрядом слів суфіксів або префіксально-суфіксальним способом чи основоскладанням.

Морфологічні ознаки відносних прикметників не збігаються з ознаками якісних прикметників. Відносні прикметники змінюються за родами, числами і відмінками, але не творять ступенів порівняння. Від відносних прикметників не творяться похідні слова з суфіксами суб'єктивної оцінки, так само не творяться іменники абстрактного значення і прислівники на **-о, -е.**

За значенням відносні прикметники поділяються на тематичні групи», з-поміж яких найбільші кількісно такі:

1) назви ознак предметів за матеріалом: ***кам'яна** статуя, **глиняний** посуд, **дерев'яне** ліжко, **солом'яна** стріха, **ситцева** сорочка, **конопляне** полотно, **чавунне** ядро;*

2) назви ознак за відношеннями різних вимірів предметів: ***годинний** відпочинок, **кілометрова** відстань, **літрова** пляшка, **десятипроцентний** розчин, **повторне** завдання, **кількаразове** нагадування, **двокілограмова** вага;*

3) назви ознак предметів за призначенням, функціями та іншими особливостями: ***читальний** зал, **спусковий** механізм, **копіювальний** папір, **сталепрокатний** цех, **звітна** доповідь;*

4) назви ознак предметів за належністю їх до установи, організації тощо: ***шкільне** подвір'я, **колективний** сад, **заводська** площа, **інститутський** зал;*

5) назви ознак предметів за просторовими відношеннями до інших предметів: ***приміська** зона*, ***польова** бригада*, ***зарічний** лиман*, ***навколоземний** простір*, ***прикордонний** пост*, ***північний** край*.

■ Відносно-якісні прикметники

Відносні прикметники можуть переходити в розряд якісних. Багатозначні слова своїм прямим значенням можуть лишатися в розряді відносних, а на основі переносних значень створюються поступово якісні прикметники, що на сучасному етапі ще сприймаються як похідні.

Так, наприклад, назви ознак предметів за різними відношеннями типу ***вишневий** (сік)*, ***буряковий** (корінь)*, ***бузковий** (кущ)*, ***малиновий** (напій)* можуть вживатися і як назви кольорів, що сприймаються безпосередньо: ***вишнева** хустка*, ***бурякова** шапочка*, ***бузковий** відтінок*, ***малинове** пальто*.

Ці назви кольорів уже сприймаються як якісні прикметники. Відносні прикметники, що виражають ознаки предметів за матеріалом та іншими відношеннями, можуть також набувати в контексті ознак якісних прикметників. Порівняйте, наприклад: ***срібна** ложка* і ***срібна** голова* (сива); ***дерев'яний** стіл* і ***дерев'яний** язик* (нерухомий, отерплий); ***батьківські** збори* і ***батьківське** ставлення* (чуйне); ***кришталева** ваза* і ***кришталева** совість* (особливо чиста).

Деякі відносно-якісні прикметники, в яких процес семантичних перетворень завершився, мають ознаки якісних прикметників. Так, наприклад, прикметники *творчий, картинний, діловий, мирний* можуть утворювати форми вищого й найвищого ступенів порівняння або синтаксично означатися кількісними словами: ***більш** творчий*, ***найбільш** творчий*, ***менш** діловий*, ***найменш** діловий*, ***занадто** картинний*, ***дуже** мирний*.

Такі прикметники можуть ставати твірними основами іменників з абстрактним значенням (*творчість, картинність*) або прислівників (*творчо, картинно, мирно*) і вступати в антонімічні та синонімічні відношення.

■ Присвійні прикметники

Присвійні прикметники виражають належність предмета певній людині або (рідше) тварині: ***батькова** хата*, ***Андріїв** брат*, ***Оксанин** зошит*, ***директорів** наказ*, ***лисяча** голова*.

Значення присвійних прикметників однотипні, всі вони виражають індивідуальну віднесеність предмета людині або тварині. Лише у випадку уособлення неживих предметів вживаються прикметники з присвійним значенням, похідні від назв неістот, наприклад: *А **місяців** батько (його сонцем звуть) саме люльку закурив* (П. Тичина).

Присвійні прикметники мають свої словотворчі типи і своєрідні граматичні ознаки. Твірними основами присвійних прикметників виступають лише іменникові і тільки назви істот (за рідкісними винятками у випадку уособлення неживих предметів). Присвійні прикметники творяться: а) від назв людей за допомогою суфіксів ***-ів (-їв), -ин (-їн)**: Петрів, Василів, товаришів, Сергіїв, сестрин, Миколин, Маріїн*; б) від назв тварин за допомогою суфіксів ***-ач(ий), -яч(ий), -ин(ий), -їн(ий)**: собачий, курячий, орлиний, солов'їний*.

У поодиноких прикметниках, похідних від назв тварин, виступають суфікси ***-ів, -ин: соловейків, зозулин***. Деякі присвійні прикметники мають нульовий суфікс, наприклад: *вовчий, овечий*.

Присвійні прикметники, утворені від назв людей, у називному й знахідному відмінках мають коротку форму (*ковалів, Іванів, материн, Марїин, доччин*), а прикметники, похідні від назв тварин, мають повну форму (*гусячий, качиний, собачий*).

Якщо прикметник виражає належність предмета не одній тварині, а позначає загальну родову віднесеність чи властивість тієї або іншої тварини, то він входить до розряду присвійно-відносних або присвійно-якісних прикметників.

Порівняйте, наприклад: ***ведмежа** голова, **орлиний** дзьоб* (присвійні прикметники); ***ведмежа** шуба, **собача** зграя, **орлине** пір'я* (відносні); ***ведмежа** послуга, **собачий** холод, **орлиний** зір* (якісні прикметники).

Не виражають значення присвійності й ті прикметники, що входять до складу фразеологічних словосполучень і термінологічних назв, наприклад: ***ахіллесова** п'ята, **гордіїв** вузол, **дамоклів** меч, **адамове** яблуко, **торрічеллієва** пустота, **петрові** батоги* (бот.), ***воловий** язик* (діал., назва квітів). Не мають присвійного значення і прикметники, що стали географічними назвами або прізвищами, наприклад: ***Київ, Харків, Шевченкове, Павлів, Яків, Ковалишин.***

Присвійні прикметники вживаються в уснорозмовному стилі, в мові художньої літератури і фольклору. В інших стилях української мови присвійні прикметники вживаються рідко. Значення індивідуальної віднесеності особі в науковому, публіцистичному та інших стилях мови найчастіше передається формами родового відмінка іменника: *твори Франка, музика Лисенка, світогляд письменника, слово вчителя, заява Ігнатенка, наказ директора*.

Присвійні прикметники, утворені від назв тварин, порівняно рідко вживаються навіть у розмовному та в художньому стилях мови.

■ Присвійно-відносні та присвійно-якісні прикметники

В українській мові виділяються проміжні групи прикметників, що поєднують присвійне і відносне значення або виступають у значенні безпосередньо виявленої зовнішньої характеристики предмета.

Присвійно-відносні прикметники творяться від назв людей, зрідка від назв тварин за допомогою суфікса ***-ськ-***. Приєднуючись до суфікса твірної прикметникової основи, суфікс ***-ськ-*** виступає частиною складного суфікса ***-івськ-*** або ***-инськ-***, наприклад, *адмірал – адмір**альський**, козак – коза**цький**, батько – батьк**івський**, учень – учн**івський**, мати – матер**инський**, Малишко – Малишк**івський***.

Від назв тварин творяться присвійно-відносні прикметники тими самими суфіксами, що й присвійні: ***-ач- (-яч-), -ин- (-їн-)***, зрідка ***-ов-*** або нульовим суфіксом *(телячий, конячий, журавлиний, качиний, зміїний, воловий, овечий, орлій)*.

На відміну від присвійних прикметників, що виражають належність індивідуальній особі (істоті), присвійно-відносні прикметники вказують на більш узагальнену віднесеність, наприклад: ***Шевченківські** місця* (місцевість, де народився, жив і навчався Т. Г. Шевченко); ***дівчачий** гурт, **дівочий** хоровод; **орлина** сім'я, **журавлиний** ключ, **звіряче** потомство.*

До присвійних прикметників ставляться питання чий? чия? чиє? чиї?, присвійно-відносні прикметники в основному відповідають на питання який? яка? яке? які?: ***дівочі** уста* (чиї?), ***дівочий** хоровод* (який?); ***дідова** хата* (чия?), ***дідівська** хата* (чия?, яка?), ***дідівська** спадщина* (яка?); ***ластівчине** крило* (чиє?), ***ластів'яче** гніздо* (яке?), ***ластів'яче** шугання* (яке?).

Втрачаючи семантичний відтінок присвійності, присвійно-відносні прикметники входять цілком у розряд відносних, наприклад: ***учительська** конференція, **батьківський** комітет, **риб'ячий** жир, **коров'яче** молоко, **кролячий** пух, **соболиний** комір*.

Усі присвійно-відносні прикметники виступають тільки в повній формі.

Присвійно-відносні прикметники можуть поступово набувати значення якісних прикметників. Переосмислення це можливе на основі переносних значень слова. Такі прикметники виділяються в окрему групу присвійно-якісних, наприклад: ***материнська** ласка, **дружній** потиск руки, **дідівські** закони, **звірячий** погляд, **вовчий** апетит, **заяча** душа, **воляча** сила, **осляча (ослина)** впертість* і багато ін.

З таким же значенням виступають прикметники в стійких фразеологічних сполученнях: *діло **теляче**, **лебедина** пісня, **охрімова** свита, **куряча** сліпота, **езопівська** мова, **мамина** доня, **прометеївський** вогонь.*

Присвійно-відносні прикметники, переходячи в розряд якісних, набувають деяких граматичних ознак, властивих якісним прикметникам. Деякі з них набувають здатності сполучатися з кількісно-означальними прислівниками, наприклад: ***майже звірячий** погляд, **винятково дружня** розмова, **надто осляча (ослина)** впертість.* Від цих прикметників творяться означальні прислівники суфіксально-префіксальним способом: *по-батьківському (по-батьківськи), по-материнському (по-материнськи), по-дідівському, по-звірячому, по-собачому, по-качиному, по-волячому, по-ведмежому, по-телячому.*

Проміжні групи прикметників є наслідком незавершеності становлення нових семантичних відтінків на основі переносних значень слова. Розподіл прикметників і віднесеність їх до певних семантико-граматичних розрядів може здійснюватися на рівні основних значень. А в контекстуальних умовах виявляються різні випадки переходу прикметників з одного семантико-граматичного розряду в інший.

Ступені порівняння якісних прикметників

Якісні прикметники можуть характеризувати якість предмета безвідносно до інших предметів і в порівняльних зв'язках щодо інтенсивності вияву ознаки. Для вираження ступеня вияву ознаки вживаються дві форми прикметника: вищого і найвищого ступенів порівняння.

Вищий ступінь порівняння

Вищий ступінь порівняння вказує на те, що в одному з порівнюваних предметів якість виражена більшою або меншою мірою, ніж в іншому (інших), наприклад: *Колодязі доводилось копати на двадцять метрів і глибші* (Ю. Яновський).

Якщо прикметник виступає в ролі іменної частини складеного присудка, то форма вищого ступеня може виражати те, що властива предмету ознака виявлена більшою

або меншою мірою в ньому самому в зіставленні за часовою перспективою, наприклад: *Ольга була **вища**, ніж я собі уявляв. Вона була **худіша**, ніж я пам'ятав. Вона стала наче **старша*** (Ю. Смолич).

Форми вищого ступеня бувають прості (синтетичні) і складені (аналітичні).

П р о с т а (с и н т е т и ч н а) форма вищого ступеня утворюється приєднанням до кореня або основи прикметника суфікса ***-ш-*** або ***-іш-***, наприклад: *дешевий – дешевший, молодий – молодший, розумний – розумніший, ретельний – ретельніший*.

Від деяких прикметників вищий ступінь твориться за допомогою обох суфіксів, виступаючи у варіантних формах: *тихий – тихший* і *тихіший, грубий – грубший* і *грубіший, здоровий – здоровший* і *здоровіший*.

Варіантні форми ступеня порівняння переважно пов'язані з різними семантичними відтінками прикметників. Так, наприклад, *рідший* означає і конкретні предмети, й абстрактні поняття (***рідші** посіви, **рідші** випадки*), а форма *рідкіший* виражає особливості структури конкретних предметів (***рідкіша** олія, **рідкіше** полотно*).

При творенні форм вищого ступеня прикметників за допомогою суфікса ***-ш-*** відбуваються зміни в основі слова: а) суфікси основи прикметника ***-к-, -ок-, -ек-*** випадають: *рідкий – рідший, глибокий – глибший, далекий – дальший;* б) кінцеві приголосні основи **г, ж** перед суфіксом ***-ш-*** унаслідок асиміляції і дисиміляції змінюються і разом із суфіксом утворюють звукосполучення [*жч*]: *дорогий – дорог-ш-ий – дорожший – дорожчий; дужий – дуж-ш-ий – дужчий;* кінцевий приголосний основи внаслідок асимілятивно-дисимілятивних процесів разом із суфіксом ***-ш-*** дає звукосполучення [*шч*], що графічно передається буквою ***щ***: *високий – вис-ш-ий – вишший – вишчий – вищий* [ви'шчиї].

Перед суфіксом ***-іш-*** ніяких змін в основі прикметника не відбувається, порівняйте: *товстий – товщий* і *товстіший*. Окремі прикметники утворюють форму вищого ступеня від основи іншого слова, наприклад: *гарний – кращий, поганий – гірший, малий – менший, великий – більший, добрий – кращий і ліпший*. Це суплетивні форми.

С к л а д е н а (а н а л і т и ч н а) форма вищого ступеня утворюється за допомогою додавання слів *більш* або *менш* до початкової форми: *уважний – **більш** уважний; чуйний – **більш** чуйний; розкішний – **менш** розкішний; яскравий – **менш** яскравий*.

Додавання слова ***більш-менш*** нейтралізує значення ступеня порівняння, і прикметникова форма вживається із значенням неповноти, часткового вираження ознаки, порівняйте: *вдалий* і ***більш-менш** вдалий, солодкий* і ***більш-менш** солодкий*.

До форм вищого ступеня прикметників можуть приєднуватися слова ***багато, значно, набагато, куди*** (розм.), що виражають посилення, виділення інтенсивності ознаки: ***багато** ширший, **значно** дорожчий, **набагато** дешевший, **куди** кращий*.

За допомогою слова ***трохи*** виражається вказівка на незначний рівень ступеневого вияву ознаки: ***трохи** нижчий, **трохи** бадьоріший*.

Різні семантичні відтінки інтенсивності ознак можуть виражатися в прикметниках і словотворчими засобами (порівняйте: *старий – старенький, старуватий, пристаркуватий, старезний*) та через повторення слів (*старий-старий, рудий-рудий*).

- **Найвищий ступінь порівняння**

Найвищий ступінь порівняння вказує на те, що в одному з порівнюваних предметів ознака виражена найбільшою або найменшою мірою, наприклад: *І найвища, по-моєму, краса – це краса вірності* (О. Гончар).

Найвищий ступінь порівняння також має дві форми: просту (синтетичну) і складену (аналітичну).

Проста (синтетична) форма найвищого ступеня утворюється додаванням до форми вищого ступеня префікса ***най-*** (частки за походженням): ***най****більший* ***най****молодший,* ***най****відважніший,* ***най****глибший.*

До цієї форми можуть додаватися частки ***що*** і ***як***, виражаючи додаткові відтінки посилення ознаки, наприклад: ***щонай****дорожчий,* ***щонай****складніший,* ***якнай****смачніший,* ***якнай****миліший.*

Складена (аналітична) форма найвищого ступеня утворюється від початкової форми прикметника додаванням слова ***найбільш*** або ***найменш***: ***найбільш*** *придатний* ***найбільш*** *авторитетний,* ***найменш*** *відповідальний,* ***найменш*** *цікавий.*

Іноді до слів найбільш, найменш додаються частки ***що, як***, що вносить відтінок посилення: ***щонай****більш дошкульний,* ***якнай****менш згубний.*

Не всі якісні прикметники можуть мати ступені порівняння. Так, не творять ступеневих форм якісні прикметники, в яких інтенсивність вияву ознаки має словотворче вираження за допомогою суфіксів або префіксів, наприклад: *синявий, синенький, синюватий, синесенький, синісінький; здоровенний, злющий, предобрий, ультрамодний.*

Не можуть мати ступенів порівняння і прикметники, які виражають семантично ознаку абсолютного порогу інтенсивності, наприклад: *сліпий, босий, мертвий, німий, голий.* Не утворюють ступенів порівняння прикметники, що позначають ознаки предметів на основі кольорової схожості до інших предметів, наприклад: *кремовий, шоколадний, брунатний, лимонний, бузковий*, так само назви мастей: *буланий, карий, вороний.* Вони можуть означатися словами *густо, темно* і творити з ними складні слова.

Не утворюють ступенів порівняння прикметники, які переходять у розряд якісних, наприклад: *батьківський (-а* любов), *ворожий* (погляд) та складні якісні прикметники, наприклад: *червонобокий, світло-зелений, яскраво-червоний.*

> Увага! У мовознавчій літературі для вихідної (початкової) форми прикметника вживаються терміни «перший», «звичайний» ступінь. Тоді розглядаються три ступені порівняння. Однак у такому випадку термін «ступінь порівняння» є суперечливим за змістом, бо в початковій формі прикметника інтенсивність ознаки не виражається.
> Більш прийнятним можна вважати термін «нульовий ступінь», запропонований авторами академічного видання: Сучасна українська літературна мова. Морфологія / За заг. ред. І. К. Білодіда (К.: Наук. думка, 1969. – С. 156). Нульовий ступінь протиставляється, за термінологією автора цього розділу Д. Х. Баранника, першому і другому ступеням порівняння.

Творення простої форми вищого ступеня порівняння

Прикметники, від основ яких твориться вищий ступінь	Засіб творення			Приклади
	випадання суфікса	зміна звуків перед *-ш-*	форма вищого ступеня порівняння	
дешевий	*-ш-*	–	–	*дешевший*
ретельний	*-іш-*	–	–	*ретельніший*
старий	*-ш-* або *-іш-*	–	–	*старший* *старіший*
рідкий	*-ш-*	*-к-*	–	*рідший*
глибокий	*-ш-*	*-ок-*	–	*глибший*
далекий	*-ш-*	*-ек-*	–	*дальший*
дорогий	*-ш-*	–	*г–жч*	*дорожчий*
близький	*-ш-*	*-к-*	*з–жч*	*ближчий*
високий	*-ш-*	*-ок-*	*к–шч(щ)*	*вищий*
товстий	*-ш-* або *-іш-*	–	*ст–шч(щ)*	*товщий*
великий	*-ш-*	–	*від основи іншого слова*	*більший*
гарний	*-ш-*	–	*від основи іншого слова*	*кращий (ліпший)*
поганий	*-ш-*	–	*від основи іншого слова*	*гірший*

Відмінювання прикметників

Повні і короткі форми прикметників

У сучасній українській літературній мові вживаються переважно повні прикметники, що мають в усіх формах відмінкові закінчення: *добрий, добра, добре, добрі; доброго, доброї, добрих* і т. д. Коротких прикметників у сучасній українській мові дуже мало, наприклад: *зелен, рад, повен, винен, ясен, дрібен, славен*. Коротку форму називного і знахідного відмінків мають також присвійні прикметники з суфіксами *-ів (-їв), -ин (-їн)*.

Більшість прикметникових форм має стягнені флексії, що витворилися на основі злиття закінчення давнього вказівного займенника із закінченням коротких прикметників, наприклад: *добра-ꙗ – добра; добро-ѥ – добре; добра-ѥго – добрааго – добраго – доброго.*

Форма називного відмінка однини чоловічого роду нестягнена: *добръ-и – добры-и – добрий* [добриĭ].

У поетичній мові, в народній творчості та в усному літературному мовленні вживаються також повні нестягнені форми називного відмінка однини жіночого і середнього роду, знахідного відмінка однини жіночого роду та називного й знахідного

множини, наприклад: *Літо **краснеє** минуло, сніг лежить на полі* (Леся Українка); *А туман, неначе ворог, закриває море і хмароньку **рожевую*** ... (Т. Шевченко); *І ти, моя **єдиная**, ведеш за собою літа мої **молодії*** (Т. Шевченко).

Тверда і м'яка групи прикметників

Повні прикметники стягненої форми змінюються за родами, числами і відмінками.

За кінцевим приголосним (твердим чи м'яким) основи прикметники поділяються на тверду і м'яку групи.

Прикметники твердої групи мають у називному відмінку однини флексії ***-ий, -а, -е***, перед якими кінцевий приголосний основи вимовляється твердо: *сонячн**ий**, довг**ий**; сонячн**а**, довг**а**; сонячне, довге.*

Прикметники м'якої групи в називному відмінку однини мають фонетичні варіанти флексії ***-ій, -я, -є***, що позначають м'якість кінцевого приголосного основи: *середн**ій**, торішн**ій**; середн**я**, торішн**я**; середнє, торішнє.*

Більшість прикметників у сучасній українській мові належить до твердої групи і невелика кількість належить до м'якої, а саме:

1) якісні і відносні прикметники з основою на м'який [н'], перед яким стоїть ще один приголосний: *безодній, ближній, верхній, вечірній, всесвітній, городній, давній, дорожній досвітній, достатній, житній, крайній, кутній, літній, майбутній, могутній, мужній, новітній, обідній, освітній, осінній, останній, передній, пізній, порожній, присутній, путній, ранній, середній, сторонній, суботній, сусідній, хатній, художній* та похідні від них і невелика частина менш уживаних, наприклад: *зимній, іногородній;* також *синій* (звук [н] після голосного); *довговійй*;

2) відносні прикметники прислівникового походження на ***-жній, -шній***, наприклад: ***справжній**, **внутрішній**, **вчорашній**, **домашній**, **сьогоднішній*** та ін.;

3) кілька присвійно-відносних прикметників на ***-жній***, похідних від іменників: ***дружній** (**дружня** рука* (рука друга), але ***дружний** сміх* (одностайний сміх) – якісний прикметник), ***мужній** (**мужня** жона* (жона свого мужа) – застаріле слово), а також ***матерній*** (частіше – *материн), **орлій***.

Складні прикметники з другою частиною ***-лиций*** мають в однині м'яку основу (крім називного й орудного відмінків), а в множині – тверду (крім називного відмінка).

Відмінкові парадигми прикметників

Однина

Н.	*нов-ий*	*нов-а*	*нов-е*
Р.	*нов-ого*	*нов-у*	*нов-ого*
Д.	*нов-ому*	*нов-ій*	*нов-ому*
Зн.	як Н. або Р.	*нов-у*	*нов-е*
Ор.	*нов-им*	*нов-ою*	*нов-им*
М.	*(на) нов-ому*	*(на) нов-ій*	*(на) нов-ому*
	(на) нов-ім		*(на) нов-ім*

Множина

Н.	*нов-і*
Р.	*нов-их*
Д.	*нов-им*
Зн.	як Н. або Р.
Ор.	*нов-ими*
М.	*нов-их*

Однина

Н.	*батьків*	*батьков-а*	*батьков-е*
Р.	*батьков-ого*	*батьков-ої*	*батьков-ого*
Д.	*батьков-ому*	*батьков-ій*	*батьков-ому*
Зн.	як Н. або Р.	*батьков-у*	*батьков-е*
Ор.	*батьков-им*	*батьков-ою*	*батьков-им*
М.	*(на) батьков-ому, (на) батьковім*	*(на) батьков-ій*	*(на) батьков-ому, (на) батьков-ім*

Множина

Н.	*батьков-і*
Р.	*батьков-их*
Д.	*батьков-им*
Зн.	як Н. або Р.
Ор.	*батьков-ими*
М.	*(на) батьков-их*

Однина

Н.	*ранн-ій*	*ранн-ій*	*ранн-я*	*ранн-є*
Р.	*ранньо-го*	*ранньо-го*	*ранньо-ї*	*ранньо-го*
Д.	*ранньо-му*	*ранньо-му*	*ранн-ій*	*ранньо-му*
Зн.	як Н. або Р	як Н. або Р	*ранн-ю*	*ранн-є*
Ор.	*ранн-ім*	*ранн-ім*	*ранньо-ю*	*ранн-ім*
М.	*(на) ранньо-му, (на) ранн-ім*	*(на) ранньо-му, (на) ранн-ім*	*(на) ранн-ій*	*(на) ранньо-му, (на) ранн-ім*

Множина

Н.	*ранн-і*
Р.	*ранн-іх*
Д.	*ранн-ім*
Зн.	як Н. або Р.
Ор.	*ранн-іми*
М.	*(на) ранн-іх*

Відмінювання прикметників на *-лиций*

Однина

Н.	*білолиц-ий*	*білолиц-я*	*білолиц-е*
Р.	*білолиць-ого*	*білолиць-ої*	*білолиць-ого*
Д.	*білолиць-ому*	*білолиц-ій*	*білолиць-ому*
Зн.	як Р. (зрідка як Н.)	*білолиц-ю*	*білолиц-е*
Ор.	*білолиц-им*	*білолиць-ою*	*білолиц-им*
М.	*(на) білолиць-ому, (на) білолиц-ім*	*(на) білолиц-ій*	*(на) білолиць-ому, (на) білолиц-ім*

Множина

Н.	*білолиц-і*
Р.	*білолиц-их*
Д.	*білолиц-им*
Зн.	як Р. (зрідка як Н.)
Ор.	*білолиц-ими*
М.	*(на) білолиц-их*

Уваги до відмінкових форм прикметників

Прикметники твердої і м'якої груп розрізняються кінцевим приголосним основи. Відмінкові форми обох груп мають основні флексії у твердій групі: ***-ий, -е; -ого, -ому, -им, -ому*** в чоловічому і середньому роді; ***-а, -ої, -ій, -ою, -ій*** – у жіночому роді; ***-і, -их, -им, -ими, -их*** – у множині для всіх родів.

У формах прикметників м'якої групи виступають у непрямих відмінках (крім знахідного й орудного) ті самі флексії, але після попереднього м'якого приголосного, що на письмі позначається м'яким знаком (порівняйте: *чорн-о-го* і *синього; чорн-ою* і *синь-ою*). Якщо основа прикметника закінчується на приголосний **й** [j], то м'який знак не ставиться, а графічно цей звук основи передається разом з голосним флексії буквами **я, ю, є, ї**, наприклад: *безкра-**їй**, безкра-**я**, безкра-**є**, безкра-**ї***. Перед **о** приголосний **й** [j] записується своєю буквою: *безкра**й**-ого, безкра**й**-ому, безкра**й**-ою, у безкра**й**-ому*.

У знахідному відмінку однини прикметники чоловічого роду можуть мати залежно від форми іменника закінчення називного або родового відмінків (***вірного** друга, **приємне** враження*).

В орудному відмінку однини чоловічого і середнього роду м'якої групи флексія ***-ім*** указує на м'який приголосний основи *(**торішнім** снігом, **вранішнім** сонцем)*.

У формах множини виступають флексії, спільні для всіх трьох родів.

У називному відмінку множини прикметники твердої і м'якої груп мають закінчення ***-і (-ї)**: гарний – гарні, могутній – могутні, довговіїй – довговії*.

В інших непрямих відмінках множини прикметники твердої групи мають флексії, що починаються з голосного ***-и** (гарн-**их**, гарн-**им**, гарн-**і** (-**их**), гарн-**ими**, на гарн-**их**)*, а прикметники м'якої групи – флексії, що починаються з голосного ***-і (-ї)** (могутн-**іх**,*

*могутн-**ім**, могутн-**і(-іх)**, могутн-**іми**, на могутн-**іх**; довгові-**їх**, довгові-**їм**, довгові-**ї** (-**їх**), довгові-**їми**, на довгові-**їх**).*

Відмінкові закінчення прикметників

Відмінки	Однина				Множина	
	Тверда група		М'яка група		Тверда група	М'яка група
	чоловічий і середній рід	жіночий рід	чоловічий і середній рід	жіночий рід		
Н	-ий, -е	-а	ій, -є	-я	-і	-і
Р.	-ого	-ої	-ь-ого	-ь-ої	-их	-іх
Д.	-ому	-ій	-ь-ому	-ій	-им	-ім
Зн.	Н. або Р.	-у	Н. або Р.	-ю	Н. або Р.	Н. або Р.
Ор.	-им	-ою	-ім	-ь-ою	-ими	-іми
М.	(на) -ому, -ім	(на) -ій	(на) -ь-ому (-ім)	(на) -ій	(на) -их	(на) -іх

> Увага! В українській мові є група складних прикметників з другим компонентом *-лиций (круглолиций, білолиций* і под.). Вони мають відмінкові закінчення твердої групи (називний, знахідний і орудний відмінки однини чоловічого і середнього роду та всі форми у множині) і м'якої групи в інших відмінках усіх трьох родів.

Способи творення прикметників

1. Суфіксальний: *здоровенний, біластий, гіллястий, гречаний.*
2. Префіксальний: *задовгий, зверхмодний, пасмурний, пречудовий.*
3. Суфіксально-префіксальний: *відіменний, середземний, неоціненний, превеликий.*
4. Основоскладання без суфікса і з суфіксом: *рожевощокий, морозостійкий, машинобудівний.*
5. Перехід дієприкметників у прикметники: *битий шлях, стояча вода, шиплячий звук.*

Написання прізвищ і географічних назв

Правопис українських прізвищ і географічних назв підпорядковується загальним правилам української орфографії. Іншомовні прізвища і географічні назви вимагають знання окремих правил про написання їх українською мовою. Ці правила пов'язані з передаванням на письмі звуків [е], [йе], [йі], [и], [і], написанням м'якого знака, апострофа, написанням закінчень.

Російські букви	Передаються в українській мові як	У таких випадках	Приклади
е	е	після приголосних	*Чапек, Олена*
е	є	1) на початку слів 2) після букви, якою передається голосний звук 3) після м'якого знака 4) при роздільній мові 5) після приголосних, за винятком шиплячих, ***р*** і ***ц***, у суфіксах *-єв, -єєв* 6) після букв, якими передаються звуки ***ж***, ***ш***, ***ч***, ***р***, ***ц*** у суфіксах *-ев, -еєв*	*Єгоров, Єнісей* *Достоєвський* *Аркадьєв* *Григор'єв, Єгор'євськ* *Тургенєв, Алексєєв* але *Грошев, Плещеєв,* *Писарев, Мальцев*
е	є	У випадках, коли звукові ***е*** відповідає колишній довгий ***е***, який у давній мові передається буквою ѣ (ять), а всюди виступає лише як ***і***: *ліс – лісочок – лісник*	*Бєлінський, Лєсков, Дєдушев* В українських прізвищах маємо **і**: *Біленко, Лісовий, Білоусенко*
ё [йо]	йо	1) на початку слова 2) після літер на позначення голосних звуків 3) після літер, які позначають звуки [б], [п], [в], [м], [ф]	*Йолкін* *Бугайов, Окайомов* *Соловйов, Воробйов*
е	о	1) після м'якого знака 2) після літер ***ч***, ***ш***, ***щ***, що означають звуки [ч], [ш]	*Новосьолов, Дьомін* *Лихачов, Сичов, Хрущов*
и	і	1) на початку слова 2) після літер на позначення приголосних крім [ж], [ч], [ш], [ц]	*Іванов, Іркутськ* *Ніколаєв, Бородіно, Вільнюс,* але *Брицин*
и	ї	1) після букви, якою позначається голосний звук 2) при роздільній вимові 3) після м'якого знака	*Воїнов, Кутаїсі* *Захар'їн, Мар'їно* *Ільїн*
и	и	1) після букв, якими передаються звуки [дж], [ж], [ч], [ш], [ц] та [р] 2) у префіксі ***при-*** 3) у прізвищах, утворених від слів, що мають спільний корінь в українській та російській мовах	*Чичков, Ципін, Борисов* *Пришвін, Привалов* *Виноградов, Кисельов*
и	і	у прізвищах, утворених від російських імен	*Нікітін, Ніколаєв, Філіппов*

и	и	у суфіксах *-ик-*, *-ич-*, *-иц-*, *-ищ-* російських прізвищ, а також у словах з інших мов	*Ботвинник, Міцкевич, Голицин, Татищев*
ы	и	у російських словах та словах з інших мов	*Черних, Циганков, Крутих, Масарик*
-ой	-ей	закінчення *-ой* у прізвищах залишаються без змін	*Толстой, Крамськой*

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Яка частина мови називається прикметником?
2. Чому це повнозначна частина мови?
3. Чому прикметник – самостійна частина мови?
4. Чому рід, число, відмінок у прикметнику несамостійні?
5. На якій основі прикметники поділяються на якісні і відносні?
6. Чому виділяються присвійні прикметники?
7. Які є ступені порівняння прикметників?
8. Які є форми їх?
9. Як вони творяться?
10. Чому прикметники поділяються на тверду і м'яку групи?
11. Які особливості відмінювання їх?
12. Як змінюються складні прикметники з компонентом *-лиций*?
13. Як пишуться в українській мові іншомовні (слов'янські) прізвища?

ЧИСЛІВНИК

Значення числівника і його граматичні ознаки

Числівником називається частина мови, що означає абстрактно-математичне число або певну кількість однорідних предметів чи порядок предметів при лічбі.

Називаючи абстрактно-математичне число (наприклад: ***сто ділиться на п'ять***) чи позначаючи кількість однорідних предметів (наприклад: ***три доби***), числівники виражають ці значення в граматичній категорії відмінка. Віднесеність до граматичного роду властива тільки окремим словам, що позначають кількість предметів (наприклад: *один, одна, одно; два – дві, обидва – обидві;* порівняйте також – *мільйон* і *тисяча*). Більшість числівників, що позначають абстраговану чи конкретно виявлену кількість предметів, не виражають граматичного значення роду, а так само числа.

Числівники, що означають порядок предметів при лічбі, виражають ці значення в граматичних категоріях роду, числа і відмінка: *шостий клас, шоста група, шосте червня, шості уроки, шостого класу, шостої групи, шостого червня.*

Усі числівники в реченні пов'язані з іменниками або є назвою числа без іменника. Такі синтаксичні сполучення числівника з іменником у формах називного і знахідного відмінків функціонують як один член речення – підмет або додаток.

У непрямих відмінках числівники, що позначають кількість, є узгодженими означеннями: *у семи* (с к і л ь к о х ?) *студентів, з* ***п'ятнадцятьма*** (с к і л ь к о м а ?) *гривнями.*

Числівники, що означають порядок предметів при лічбі, завжди виступають узгодженим означенням: ***десятий*** (я к и й ?) *літак; до* ***четвертого*** (я к о г о ?) *класу.*

Числівник може виконувати також роль іменної частини складеного присудка, наприклад: *Серце в нас* ***одно****, і шлях* ***єдиний****, тож прийми цей голос з України, братня Польще* (М. Рильський).

Частина мови	Числівник
Що виражає	Кількість предметів (або математичне число)
Морфологічні ознаки	Відмінювані слова. Змінюються за відмінками (*один, два* – також за родами; *один* – за числами). Початкова форма: називний відмінок. За лексичними і морфологічними ознаками поділяються на кількісні (власне кількісні, збірні і дробові) та порядкові
Синтаксична роль	Основна: означення (порядкові і кількісні – у непрямих відмінках); підмет (у називному відмінку – самостійно або разом з іменником у родовому відмінку); додаток (кількісні – у знахідному відмінку разом із залежним іменником); іменна частина складеного присудка

Розряди числівників за значенням і граматичними ознаками

За значенням і граматичними ознаками числівники поділяють на кількісні і порядкові.

Кількісні числівники виражають кількісну характеристику предметів або абстраговане число і відповідають на питання с к і л ь к и ?

Кількісні числівники об'єднують кілька груп: 1) власне кількісні; 2) неозначено-кількісні; 3) збірні; 4) дробові.

Порядкові числівники означають порядок предметів при лічбі і відповідають на питання к о т р и й ? (к о т р а ? к о т р е ?).

Кожен розряд числівників має певні граматичні особливості.

Кількісні числівники

В л а с н е к і л ь к і с н і числівники означають у цілих одиницях абстраговано-математичне число (***п'ятнадцять*** *більше за* ***п'ять*** *у* ***три*** *рази*) або певну кількість однорідних предметів (***двадцять*** *зошитів*).

Морфологічні особливості власне кількісних числівників пов'язані з їх лексичним значенням. Виражаючи лексично кількісність, вони позбавлені граматичного значення числа. В однорідних предметах, що позначаються іменниками у формах множини, кількісна характеристика виражається семантикою числівників (***три*** *олівці,* ***п'ять*** *стільців*), а форма множини іменника, позбавлена родової віднесеності, виключає потребу вираження граматичного роду і в числівнику. Тільки числівник *один* має чітко виражену віднесеність до іменників усіх трьох родів: ***один*** *стіл,* ***одна*** *дівчина,* ***одно***

(одне) *яблуко*. Відповідно до форми множинних іменників, що позначають один предмет, числівник *один* має також форму множини: ***одні*** *двері*, ***одні*** *ножиці*, ***одні*** *сани*.

Числівник *два* також має граматичне значення роду: ***два*** – у зв'язку з іменниками чоловічого і середнього роду (***два*** *роки*, ***два*** *озера*) і ***дві*** у поєднанні з іменниками жіночого роду (***дві*** *сестри*, ***дві*** *руки*). Це значення роду виражається лише у формах називного і знахідного відмінків.

Граматичне значення роду мають також числівники іменникового походження: *тисяча, мільйон, мільярд, більйон, трильйон*. Ці слова увійшли в систему числівників, але зберегли деякі морфологічні особливості: мають значення роду і змінюються за відмінками як іменники першої відміни (*тисяча*) або другої відміни (*мільйон, мільярд, нуль*).

Як і всі інші кількісні числівники, вони не мають граматичних форм числа, виражаючи кількісність лексично.

Якщо слова *тисяча, мільйон* і *мільярд* вживаються у формах множини, то вони виступають як іменники з кількісно-предметним значенням (***тисячі*** *демонстрантів*, ***мільйони*** *трудящих*, порівняйте: ***сотні*** *рук*, ***десятки*** *заяв*). Іменники з кількісно-предметним значенням мають граматичні значення роду, числа і відмінка, вони можуть означатися прикметниками і не належать до системи лічби, а отже, не можуть бути передані графічно в цифрових позначеннях. Порівняйте: *п'ять* (5) і *п'ятірка, десять* (10) і *десяток, сто* (100) і *сотня; ця* ***п'ятірка*** *людей, неповний* ***десяток*** *літ, добра* ***сотня*** *коней*.

Власне кількісні числівники виражають і категорію істот/ неістот: пов'язуючись з іменниками чоловічого роду, назвами істот, у знахідному відмінку мають форму, спільну з родовим (*бачив* ***одного*** *тигра*, ***двох*** *слонів*, ***трьох*** *зебр*, ***чотирьох*** *ведмедів*, але ***п'ятьох*** *слонів* і ***п'ять*** *слонів*, ***одинадцятьох*** *ведмедів* і ***одинадцять*** *ведмедів*).

Власне кількісні числівники синтаксично пов'язані з іменниками, що піддаються лічбі. Числівник *один* (*одна, одно*) узгоджується з іменником у роді, числі і відмінку, наприклад: ***один*** *студент*, ***одна*** *річка*, ***одно*** *ребро*, ***одні*** *вила*, ***одним*** *роком*, ***в одну*** *ніч* і т. д.

Із числівниками *два (дві), три, чотири* називного та знахідного відмінків у назвах неістот вживаються іменники у формі називного відмінка множини, але зберігається наголос форм однини, наприклад: ***два*** *брати*, ***дві*** *руки*, ***три*** *професори*, ***чотири*** *сестри*.

Числівники *п'ять, шість* і т. д. у формах називного й знахідного відмінків керують іменниковою формою родового відмінка множини, наприклад: ***п'ять*** *робітників*, ***шість*** *книг*, ***сім*** *казок*, ***вісім*** *корів*.

У непрямих відмінках (крім знахідного) власне кількісні числівники узгоджуються з іменником (у відмінку), наприклад: *до* ***двох*** *учителів*, ***трьом*** *співакам*, ***чотирма*** *засобами*, *у* ***п'яти*** *містах*, *на* ***семи*** *машинах*.

Неозначено-кількісні числівники позначають загальну, точно не визначену кількість однорідних предметів або неозначену абстраговану кількість. Сюди належать слова *кілька, декілька* (якась кількість до десяти), *кільканадцять* (якась кількість до двадцяти), *кількадесят* (нечітка кількість у межах ста), *кількасот* (нечітка кількість у межах тисячі).

Ці числівники пов'язані з іменниками, що позначають конкретні предмети, які підлягають кількісному обліку, наприклад: *кілька (декілька) осіб, **кільканадцять** слів, **кількадесят** зошитів, **кількасот** людей.*

Наведена група неозначено-кількісних числівників тільки семантично відрізняється від власне кількісних: позначає нечітко виявлену кількість.

Граматичні ознаки неозначено-кількісних числівників збігаються з тими, що їх мають числівники, починаючи від *п'яти* і далі. Числівники *кільканадцять, кількадесят, кількасот* вживають у розмовній мові, книжним стилям вони не властиві.

До неозначено-кількісних числівників належать також слова *багато, небагато*, омонімні з прислівниками. Порівняйте: ***багато** зробив* (прислівник), ***багато** книжок* (числівник).

Числівники *багато, небагато* в основному пов'язані з іменниками, що означають масу, речовину, збірні й абстрактні поняття, тобто все те, що підлягає не кількісному обліку, а іншим вимірам, наприклад: ***багато/небагато** води (солі, золота, листя, зерна, мудрості, лиха* і т. д.). За граматичними ознаками вони подібні до власне кількісних числівників: не мають роду і числа, керують формою родового відмінка (але однини, оскільки це іменники однинної форми).

Якщо числівники *багато, небагато* пов'язані з іменниками, що позначають предмети, які підлягають кількісному обліку, то керують іменниковою формою родового відмінка множини і змінюються за відмінками. Порівняйте: ***багато** листя* і ***багато** листків; **багато** квасолі* і ***багато** квасолин; **багатьох** листків, **багатьох** квасолин; **багатьом** листкам* і ***багатьом** квасолинам.*

Збірні числівники означають кількість предметів у сукупності, неподільній єдності їх, наприклад: ***двоє** вікон, **троє** дітей, **четверо** коней, **п'ятеро** саней.*

У поєднанні з власне кількісними збірні числівники виражають сукупність, неподільну єдність і в більших вимірах, наприклад: *сорок п'ятеро, сто п'ятдесят троє* і т. д.

Числівники *двоє...п'ятеро* мають паралельні суфіксальні утворення *двійко, трійко, четвірко* і *п'ятірко*, що мають відтінок суб'єктивної оцінки – зменшеності, здрібнілості, позитивного ставлення тощо.

До складу збірних входять числівники *обоє, обидва, обидві*, які також виражають кількість предметів як єдність, сукупність (***обидва** лікарі, **обидві** дівчини, **обоє** хлоп'яток*).

Збірні числівники не мають роду і числа, при відмінюванні зберігають свої форми тільки в називному і знахідному відмінках, виступаючи з керованим іменником одним членом речення – підметом чи додатком. У непрямих відмінках збірні числівники замінюються формами власне кількісних числівників *(**двоє** вікон, **двох** вікон, **двом** вікнам, **двоє** вікон, **двома** вікнами, у **двох** вікнах).*

У сполученні з іменником – назвою істоти – відбувається заміна збірного числівника і в знахідному відмінку *(зустрів **двох** хлоп'ят*, але: *побачив **двоє** дверей).*

Із збірними числівниками *обидва, обидві* вживають іменники в називному відмінку множини, як і з числівниками *два, дві (**обидва** плуги, **обидві** книжки*, але: ***обоє** хлоп'ят).*

Збірні числівники поєднуються: 1) з іменниками, що є назвами осіб чоловічої статі (*троє учнів, четверо коней, дванадцятеро зайців*); 2) з іменниками середнього роду, що позначають малих істот (*двоє курчат, п'ятеро ведмежат, восьмеро малят*); 3) з іменниками середнього роду, що позначають неживі предмети (*двоє відер, четверо полотен, п'ятеро імен*); 4) з іменниками множинної форми, що позначають конкретні предмети (*троє воріт, четверо саней*).

З іменниками, що позначають парні предмети, сполучаються збірні числівники або власне кількісні з іменником *пара*: *двоє штанів* і *дві пари штанів*.

Збірні числівники поширені в розмовній мові, в художніх творах, але майже не вживаються в діловому й науковому стилях.

Дробові числівники позначають дробові величини або кількість, що складається з певного числа частин одиниці чи одиниць, наприклад: *одна третя року, дві п'ятих сировини, три четвертих виробів*.

Змішані дробові величини передаються сполученням власне кількісних і дробових числівників: *три і одна четверта кілограма, одна і дві третіх доби*.

Особливістю дробових числівників є те, що вони можуть поєднуватися з іменниками, які не піддаються лічбі. Інші виміри рідин, маси тощо можуть бути виявлені в кількісних співвідношеннях цілого і його частин, вони (ці кількісні співвідношення) і виражаються за допомогою дробових числівників, наприклад: *дві третіх морської води, одна п'ята запасів кам'яного вугілля, три четвертих земної атмосфери*.

Дробові числівники мають аналітичну будову: назва, що визначає кількість частин, позначається власне кількісним числівником (чисельник), а вказівка на загальний вимір подається порядковим числівником (знаменник): *одна третя, дві п'ятих, п'ять сьомих*. Дробовий числівник, виражаючи величини в частинах, у мовленні не сполучається зі словом «частина», воно тільки мислиться: *одна восьма* (частина), *п'ять сьомих* (частин).

Керований іменник, що позначає предмет виміру або одиницю виміру (літр, кілограм, кілометр, година і т. д.), стоїть у формі родового відмінка однини (якщо виміру підлягає один предмет чи якась сукупність, неподільна єдність) або множини (у випадку виміру кількох однорідних предметів, а також коли числівник керує іменником множинної форми), наприклад: *дві п'ятих Землі* (планети) і *земель* (посівних площ); *чотири дев'ятих урожаю* і *урожаїв* (кількох років); *три четвертих кілометра, дві третіх Карпат, одна п'ята саней*.

Дробові числівники вживаються в книжних стилях мови, особливо в науковому та діловому. У розмовній мові, а також у творах художньої літератури дробові величини можуть позначатися іменниками, з кількісно-предметним значенням *третина (= одна третя), чверть (= одна четверта), половина (= одна друга)*.

Ці слова мають граматичні ознаки, властиві іменникам, вони змінюються за відмінками в однині і множині і мають граматичне значення роду. Однак у сполученні з числівниковими словами можуть виступати як числівники, наприклад: *п'ять з половиною гектарів, дві з чвертю години*.

Такі синонімічні заміни можливі і в науковому стилі, оскільки в основі одиниць виміру лежать сталі величини, наприклад: *година дорівнює 60 хвилинам, половина – 30 хвилинам, чверть – 15 хвилинам*.

До дробових числівників належать також слова *півтора, півтори, півтораста*. Числівник *півтора* поєднується з іменниками чоловічого і середнього роду, *півтори* – з іменниками жіночого роду (***півтора** кілограма, **півтора** відра, **півтори** доби*). Ці числівники вживаються в розмовній мові, а звідти потрапляють у художній стиль.

- Порядкові числівники

Порядкові числівники позначають порядок предметів при лічбі і відповідають на питання к о т р и й ? к о т р а ? к о т р е ? к о т р і ?

Порядкові числівники узгоджуються з іменниками у роді, числі і відмінку і виступають у ролі означень (***перший** трактор, **десятий** клас, **сота** аудиторія, **двадцять друге** завдання, **перші** промені*).

Віднесення цих слів до числівників спирається на традиційну класифікацію. Порядкові числівники семантично наближаються до кількісних як слова, за допомогою яких передається кількість, щоправда, в порядковому слідуванні предметів під час переліку, обліку їх.

Порядкові числівники утворюються від кількісних і споріднені з ними.

За граматичними ознаками порядкові числівники наближаються до прикметників. Це дає підставу вченим розглядати їх у складі прикметників як розряд порядкових прикметників. Однак такі самі граматичні ознаки мають окремі розряди займенників (*цей, ця, це, ці, весь, вся, все, всі, котрий, котра, котре, котрі*), які не називають ознак предметів, а лише узагальнено вказують на ознаки.

Порядкові числівники позначають не сталі (статичні) ознаки предметів, що властиво прикметникам, а вказують на кількісність однорідних предметів при обліку їх за порядком слідування в підрахунках, наприклад: *п'ять столів – **перший, другий, третій, четвертий** і **п'ятий** стіл*.

Аналіз граматичних ознак числівників показує, що рід мають ті числівники, які пов'язуються з іменниками у формі однини. Це власне кількісні числівники *один, одна, одно* та всі порядкові. Залишки родової віднесеності мають числівники, основу яких виражає число *два, дві, обидва, обидві* та *півтора, півтори* (з кореневою частиною **-втор-**, синонімічною до *два*).

Синтаксичні зв'язки числівників з іменниками також будуються на основі протиставлення одного предмета багатьом: маємо узгодження форм числівника з іменником, що означає один предмет і підпорядкування іменникової форми числівникові у називанні більшої, як один предмет, кількості.

Навіть при числівниках *два, три, чотири* вибір форми множини іменника мотивується числівником.

Групи числівників за будовою

За будовою й особливостями творення числівники поділяються на три групи: прості, складні і складені.

Прості числівники мають непохідну основу, що дорівнюється кореню. Сюди належать: 1) назви чисел першого десятка (*один... десять*), *сорок, сто, тисяча, мільйон, мільярд* і менш уживані *більйон, трильйон* та *нуль*; 2) збірні числівники *обоє, двоє...*

десятеро; 3) неозначено-кількісні числівники *кілька, багато, декілька, небагато*; 4) порядкові числівники, похідні від простих кількісних (*перший... десятий*).

Складні числівники мають похідну основу, вони виникли внаслідок зрощення колишніх складених числових назв з відповідними фонетичними змінами. До них належать: 1) назви чисел другого десятка (*одинадцять... дев'ятнадцять*); 2) назви десятків (*двадцять... дев'яносто*); 3) назви сотень (*двісті... дев'ятсот*); 4) збірні числівники *обидва, обидві; одинадцятеро... дев'ятнадцятеро, двадцятеро* і *тридцятеро*; 5) дробові числівники *півтора, півтори, півтораста*; 6) неозначено-кількісні числівники *кільканадцять, кількадесят, кількасот, стонадцять*, 7) порядкові числівники, похідні від складних кількісних (*одинадцятий... дев'ятнадцятий, двадцятий* і т. д.).

Складені числівники являють собою сполучення кількох числових назв – простих (*сто п'ять*), складного і простого (*двадцять три*) та інших поєднань (*дві тисячі сімсот п'ятдесят дев'ять; три мільйони п'ятсот шість тисяч сто сімдесят чотири; п'ятдесят двоє курчат; тисяча дев'ятсот сімдесят другий рік*).

До складених числівників можна віднести і дробові числівники (*одна п'ята, три восьмих, дві цілих і одна друга*).

Відмінювання числівників

Числівники характеризуються великою системою відмінкових парадигм. Кількісні числівники змінюються за відмінками, а порядкові – за відмінками, родами й числами.

У системі кількісних числівників можна виділити групу числівників, що мають особливі форми тільки називного – знахідного відмінків, а інших форм не утворюють. Це збірні та окремі дробові числівники (*півтора, півтори, півтораста*). В інших відмінках числівники *півтора, півтори, півтораста* не змінюються; переходять на систему відмінювання власне кількісних числівників усі збірні числівники, крім *обоє*.

Власне кількісні числівники і дробові числівники та деякі неозначено-кількісні (*кільканадцять, стонадцять, кількадесят, кількасот*) виступають у формах усіх відмінків. Можна виділити кілька типів відмінювання їх.

Відмінювання і правопис числівників

Типи відмінювання числівників		
I тип	II тип	III тип
1	**2, 3, 4**	**5–20, 30, 50–80**
один, одно (одне), одна, одні	*два, дві, три, чотири*	*п'ять – двадцять, тридцять, п'ятдесят – вісімдесят*
	багато, кілька, всі збірні	*кільканадцять, кількадесят, кількасот*
IV тип	V тип	VI тип
40, 90, 100	**200–900**	**0, 1000, 1 000 000, 1 000 000 000**
сорок, дев'яносто, сто	*двісті – дев'ятсот*	*нуль, тисяча, мільйон, мільярд*

Перший тип відмінювання

Н.	Р.	Д.	Зн.	Ор.	М.
		Однина			
один *одно (одне)* *одна*	*одного* *одного* *одної (однієї)*	*одному* *одному* *одній*	Н. або Р. Н. або Р. *одну*	*одним* *одним* *одною (однією)*	... *одному(-ім)* ... *одному(-ім)* ... *одній*
		Множина			
одні	*одних*	*одним*	Н. або Р.	*одними*	... *одних*

Числівники **один**, **одна**, **одно (одне)** в однині відмінюються так, як прикметники твердої групи або це відмінювання числівника **один** за родами, числами, відмінками, як займенника **той**.

Зверніть увагу на наявність паралельних форм:

Н.	Р.	Д.	Зн.	Ор.	М.
один	–	–	Н. або Р.	–	... *одному(-ім)*
одно (одне)	–	–	Н. або Р.	–	... *одному(-ім)*
одна	*одної (однієї)*	–	–	*одною (однією)*	–

Увага! У висловах **один до одного** й подібних наголос у слові **одного**, **одному**, **одній** і т. д. – на першому складі.

У множині числівник вживається з іменниками, що мають тільки форму множини: *одні ворота, двері, сани.*

Перед вивченням другого і третього типів відмінювання числівників зіставте дві таблиці й самостійно зробіть висновки.

Другий тип відмінювання

Н.	Р.	Д.	Зн.	Ор.	М.
два, дві *три* *чотири*	*дв-ох* *трь-ох* *чотирь-ох*	*дв-ом* *трь-ом* *чотирь-ом*	Н. або Р. Н. або Р. Н. або Р.	*дв-ома* *трь-ома* *чотир-ма*	... *дв-ох* ... *трь-ох* ... *чотирь-ох*

Третій тип відмінювання

Н.	Р.	Д.	Зн.	Ор.	М.
		5–20, 30, 50–80			
п'ять *п'ять*	*п'ять-ох* *п'ят-и*	*п'ять-ом* *п'ят-и*	Н. або Р. *п'ять* і *п'ятьох*	*п'ять-ома* *п'ять-ма*	... *п'ять-ох* ... *п'ят-и*

Доповніть таблицю третього типу відмінювання числівниками *дев'ять, одинадцять, сімдесят*. Перевірте правильність виконання за моделями-опорами.

Модель-опора другого типу відмінювання

	Н.	Р.	Д.	Зн.	Ор.	М.
	2, 3, 4. / ь – ?	*-ох*	*-ом*	Н. або Р.	*-ома (4-ма)*	*-ох*

Модель-опора третього типу відмінювання

Н.	Р.	Д.	Зн.	Ор.	М.
5–20, 30, 50–80 / ь – ?	*-ох*	*-ом*	Н. або Р.	*-ома*	*-ох*
5–20, 30, 50–80 / ь – ?	*-и*	*-и*	Н. або Р.	*-ма*	*-и*

Перевірте, чи таких висновків ви дійшли.

Третій тип відмінювання має кілька прикмет, а саме:

1) в усіх відмінках, крім називного, допускаються паралельні форми;

2) у назвах десятків в українській мові змінюється тільки друга частина (*п'ятдесят, п'ятдесяти* і *п'ятдесятьох...*);

3) у числівниках **п'ятдесят, шістдесят, сімдесят, вісімдесят** м'який знак, який є у словах **п'ять, шість, дев'ять**, не зберігається;

4) м'який знак у числівниках третього типу пишеться після ***т*** перед закінченнями ***-ох, -ом, -ома, -ма***;

5) у числівниках **шість–шести, сім–семи, вісім–восьми** відбувається чергування голосного ***і*** з ***е, о***.

Четвертий тип відмінювання

Четвертий тип відмінювання не викликає труднощів, оскільки числівники **сорок, дев'яносто, сто** в родовому, давальному, орудному й місцевому відмінках уживаються із закінченням *-а*:

Н.	Р.	Д.	Зн.	Ор.	М.
сорок, дев'яносто, сто	*-а*	*-а*	*-а*	*-а*	*-а*

П'ятий тип відмінювання

1. Числівники **двісті, триста, чотириста, п'ятсот, шістсот, сімсот, вісімсот, дев'ятсот** відмінюються в обох своїх частинах:

Н.	**200**	**300**	**400**
Р.	*двОХсот*	*трьОХсот*	*чотирьОХсот*
Д.	*двОМстам*	*трьОМстам*	*чотирьОМстам*
Зн.	Н. або Р.	Н. або Р.	Н. або Р.
Ор.	*двОМАстами*	*трьОМАстами*	*чотирМАстами*
М.	*... двОХстах*	*... трьОХстах*	*... чотирьОХстах*

2. **Числівники 200, 300, 400** у першій частині мають такі само закінчення, що і числівники **два**, **три**, **чотири**.

3. **Числівники 600, 700, 800, 900** відмінюються, як **п'ятсот**, і мають у першій частині закінчення, як у числівниках **п'ять**, **п'яти**..., **шість**, **шести**..., **сім**, **семи** і т. д.:

Н.	**500**	**600**	**700**
Р.	*п'ятИсот*	*шестИсот*	*семИсот*
Д.	*п'ятИстам*	*шестИстам*	*семИстам*
Зн.	Н. або Р.	Н. або Р.	Н. або Р.
Ор.	*п'ятьМАстами*	*шістьМАстами*	*сьоМАстами*
М.	*... п'ятИстах*	*... шестИстах*	*... семИстах*

4. Лише в орудному відмінку можливі паралельні форми:

п'ятьМАстами *шістьМАстами* *сьоМАстами*
п'ятьОМАстами *шістьОМАстами* *сімОМАстами*

Шостий тип відмінювання

Числівник **тисяча** відмінюється, як іменник жіночого роду першої відміни мішаної групи: **мільйон**, **мільярд** – як іменники чоловічого роду другої відміни твердої групи; **нуль** – як іменник чоловічого роду другої відміни м'якої групи.

У складених числівниках кожна частина змінюється за відповідними типами відмінювання простих і складних числівників.

Неозначено-кількісні числівники *кілька, декілька* відмінюються, як числівник *два; багато, небагато* – як числівники *три, чотири; кільканадцять* – як *п'ять*.

Збірні числівники *двоє, троє, семеро* та ін. мають такі самі відмінкові форми, як *два, три, сім* і т. д.

У дробових числівниках чисельник відмінюється, як кількісний числівник, а знаменник – як порядковий (*дві третіх, двох третіх, двом третім* і т. д.).

Порядкові числівники змінюються, як прикметники. У складених порядкових числівниках змінюється лише останнє слово (*тисяча дев'ятсот дев'яносто сьомий рік, тисяча дев'ятсот дев'яносто сьомого року...*).

Числівник **третій** змінюється, як прикметник м'якої групи, інші – як прикметники твердої групи.

Н.	*третій (день)*	*сто п'ятдесят другий*
Р.	*третього (дня)*	*сто п'ятдесят другого*
Д.	*третьому (дню)*	*сто п'ятдесят другому*
Зн.	як Н. або Р.	як Н. або Р.
Ор.	*третім (днем)*	*сто п'ятдесят другим*
М.	*... третьому (дні)*	*... сто п'ятдесят другому*

Відмінювання числівників *обоє, обидва, обидві*

Н.	*обоє*	*обидва*	*обидві*
Р.	*обох*	*обох*	*обох*
Д.	*обом*	*обом*	*обом*
Зн.	як Н. або Р.	як Н. або Р.	як Н. або Р.
Ор.	*обома*	*обома*	*обома*
М.	*(на) обох*	*(на) обох*	*(на) обох*

Зв'язок числівників з іменниками

1, 21, 31, 41, 51, ..., 101	Н. відм. однини	*один, двадцять один (день)*
2, 3, 4	Н. відм. множини	*два, три, чотири (дні)*
5 – 20; 25 – 30; 35 – 40...	Р. відм. множини	*п'ять, шість, сім ... (днів)*

Увага! 1. Числівники **два**, **три**, **чотири** не сполучаються з іменниками, які не підлягають лічбі (*честь, бензин, кисень, праця*), а також з іменниками IV відміни. Для їх переліку вживаються збірні числівники (*двоє пташенят, троє кошенят, четверо ластів'ят*).
2. Іменники, що мають більш чітко *(сотня, десяток, дюжина, копа, пара)* чи менш чітко (*сила, маса, юрба, табун, череда* та ін.) виражене числове значення, сполучаються з іменниками в родовому відмінку множини (*сотня козаків, десяток яблук, дюжина ложок, копа снопів, пара черевиків, сила людей, маса неприємностей, табун коней, череда овець* тощо).
3. Іменники з числовим значенням (*половина, третина, чверть*) пов'язуються з іменниками в родовому відмінку обох чисел: *половина відра, третина склянки, чверть бочки; половина відер, третина склянок.*

Неозначено-кількісні числівники	Р. відм. множини	*кілька діб*
Збірні числівники		*троє хлопців*
Дробові числівники	Р. відм. множини	*п'ять сьомих сторінки*
Числівники *півтора, півтори*		*півтора дня, півтори години*

Збірні числівники не мають роду і числа. Разом з керованим іменником вони виступають одним членом речення – підметом чи додатком. У непрямих відмінках збірні числівники замінюються формами власне кількісних числівників: *двоє вікон, двох вікон, двом вікнам, двоє вікон, двома вікнами, у двох вікнах.*

У сполученні з назвою істоти у знахідному відмінку відбувається заміна збірного числівника: *зустрів двох хлоп'ят*, але *побачив двоє дверей.*

При збірних числівниках **обидва**, **обидві** вживаються іменники в називному відмінку множини, як і при числівниках **два**, **дві**: *обидва плуги, обидві книжки*, але при числівнику *обоє* іменник ставиться в родовому відмінку множини: *обоє дівчат.*

Після числівників **тисяча**, **мільйон**, **мільярд** та після дробових числівників іменник завжди стоїть у родовому відмінку: *тисяча жителів, тисячею жителів, тисячами жителів; п'ять других відсотка, п'яти другим відсотка, п'ятьма другими відсотка* (але: *п'ять з половиною місяців*).

Способи творення числівників

1. Суфіксальний: *вісім – восьмеро, десять – десятеро.*

> **Увага!** Порядкові числівники творяться від кількісних за допомогою додавання закінчення ***-ий (-ій)***: *десять – десятий, сто – сотий, три – третій.*

2. Зрощення: *шість сот – шістсот, сім сот – сімсот.*

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Яка частина мови називається числівником?
2. На які розряди за значенням поділяються числівники?
3. Які числівники називаються кількісними? На які підгрупи поділяються кількісні числівники?
4. Які числівники називаються порядковими?
5. Які морфологічні ознаки мають кількісні числівники? порядкові?
6. У ролі яких членів речення може виступати числівник?
7. На які групи поділяються числівники за будовою?
8. Які числівники називаються простими?
9. Які числівники називаються складними?
10. Які числівники називаються складеними?
11. Як відмінюється числівник *один*?
12. Як відмінюються числівники *два, три, чотири*?
13. Які особливості відмінювання числівників – назв десятків?
14. Які особливості відмінювання числівників – назв сотень?
15. Як відмінюються порядкові числівники?
16. Які особливості відмінювання дробових числівників?
17. Поясніть зв'язок кількісних числівників з іменниками.
18. Які ви знаєте способи творення числівників?

ЗАЙМЕННИК

Значення займенників. Співвідношення займенників з іншими частинами мови

Займенником називається частина мови, яка узагальнено вказує на предмети, ознаки або кількість, не називаючи їх. У процесі мовлення значення займенників конкретизується через контекст, наприклад:

*Лукаш. Березу **ти** сестрою називаєш? Хто ж ти така?*

*Мавка. **Я** – Мавка лісова* (Леся Українка).

Займенники *я, ти, хто* узагальнено вказують на особу мовця (*я*); на того, до кого звертається мовець (*ти*); на особу, про яку запитують (*хто?*), а конкретне значення виражається іменниками (*Мавка, Лукаш*), що є назвами осіб.

За значенням і граматичними ознаками займенникові слова неоднотипні. вони поділяються на три групи: 1) узагальнено-предметні, 2) узагальнено-якісні та 3) узагальнено-кількісні.

Узагальнено-предметні займенники співвідносяться з іменниками. Вони дають вказівку на предмети і характеризуються спільними з іменниками граматичними ознаками: віднесеністю до одного з трьох граматичних родів (*він, вона, воно*) або відсутністю формального показника роду (*я, ти*) чи вираженням його через синтаксичні зв'язки (*що упало? хто прийшов? що таке? хто такий? хто така?*); синтаксично незалежним значенням числа (*я – ми, ти – ви*), що виражається суплетивними формами або контекстуально (*хто такі?*) і зрідка флексіями (*він, вона, воно, вони*); зміною за відмінками.

Узагальнено-якісні займенники дають вказівку на ознаки і за граматичними значеннями співвідносяться з прикметниками: вони змінюються за родами, числами і відмінками.

Узагальнено-кількісні займенники вказують на кількість (*стільки, скільки*) або порядок предметів при лічбі (*котрий*) і за морфологічними ознаками співвідносяться з числівниками. Слова *стільки* і *скільки* змінюються за відмінками, а *котрий* – за відмінками, родами і числами.

У реченні займенники, що вказують на предмети, виступають підметом або додатком, зрідка – обставиною: ***Ми** в спільних битвах братство закріпили* (М. Бажан); *Через вікно **мені** видно селище, через двері – море* (Ю. Збанацький); *Над **ним** розлога липа гуде бджолами мов золотистий дзвін* (І. Цюпа). Займенники можуть також виконувати роль іменної частини складеного присудка: ***Ми ті, що в вічність ідемо*** (П. Усенко).

Займенники, співвідносні з назвами предметів	*Я, ти, ми, ви, він, вона, воно, вони, себе, хто, що, хтось, щось, абихто, абищо, дехто, дещо, хто-небудь, що-небудь, будь-хто, будь-що, казна-хто, казна-що, ніхто, ніщо*
Займенники, співвідносні з назвами ознак	*Мій, твій, свій, наш, ваш, їхній, той, цей, такий, весь, кожний, сам, самий, інший, який, чий, якийсь, чийсь, абиякий, абичий, деякий, дечий, який-небудь, чий-небудь, будь-який, будь-чий, казна-який, казна-чий, ніякий, нічий*
Займенники, співвідносні з назвами кількості	*Стільки, скільки, котрий, котрийсь, котрий-небудь, нікотрий*

Синтаксична роль займенників, що вказують на ознаку, схожа з прикметниками. Вони виступають узгодженим означенням або іменною частиною складеного присудка: ***Наш** народ має право пишатися **своїми** богатирями* (О. Гончар).

> Увага! Якщо займенник вжито без іменника, то він може бути підметом або додатком: ***Кожен** буває великим бодай раз за життя* (П. Загребельний); *І в серці **кожного** горить любові жар* (І. Франко).
> Займенники, які вказують на кількість предметів, у реченні разом із відмінково керованою формою іменника виступають підметом (у знахідному відмінку

– додатком): ***Скільки** ще жде нас **несподіванок**, **відкриттів*** (Л. Дмитерко); ***Скільки** книг ти придбав?* У родовому, давальному, орудному та місцевому відмінках займенники *скільки, стільки* виконують роль узгодженого означення: *У **скількох** дітей ще немає букваря? **Скільком** учням дозволено поїздку? **Скількома** вправами можна обмежитися?*

Займенник *котрий* може виступати іменною частиною складеного присудка в питальному реченні: ***Котра** (є) тепер година?*

Частина мови	Займенник
Що виражає	Указує на предмет, ознаку або кількість (не називаючи їх)
Морфологічні ознаки	Відмінювані слова. Початкова форма: називний відмінок однини. За значенням (на що вказують) та морфологічними ознаками поділяються на особові, зворотний, питально-відносні, означальні, вказівні, присвійні, неозначені і заперечні. Ті, що вказують на предмети, змінюються за відмінками, можуть мати рід і число; ті, що вказують на ознаки, змінюються за відмінками, родами і числами; ті, що вказують на кількість, – за відмінками, а ті, що вказують на порядок при лічбі, – за родами, числами і відмінками
Синтаксична роль	Основна: для тих, що вказують на предмети, – підмет (у називному відмінку), додаток (у непрямих відмінках); для тих, що вказують на ознаки і порядок при лічбі, – означення

Розряди займенників

За лексичним значенням і морфологічними ознаками займенники поділяють на дев'ять розрядів.

Особовими називаються займенники, які вказують на осіб, інших істот, предмети, явища, поняття.

Всі особові займенники змінюються за відмінками й числами; займенник **він** змінюється і за родами.

Зворотним називається займенник *себе*, який указує на того, хто виконує дію. Він не має роду, числа і називного відмінка; за іншими відмінками він змінюється.

Присвійними називаються займенники, які вказують на належність предмета першій (*мій, наш*), другій (*твій, ваш*), третій (*його, її, їхній*) чи будь-якій (*свій*) особі. Присвійні займенники (крім *його, її*) змінюються за родами, числами і відмінками, як прикметники. Займенники *його, її* є незмінними.

Особові	*я, ти, він, вона, воно, ми, ви, вони*
Зворотний	*себе*
Питальні	*хто? що? який? котрий? скільки?* (тільки в питальних реченнях)
Відносні	*хто, що, який, котрий, скільки* (для зв'язку частин складного речення)
Заперечні	*ніхто, ніщо, ніякий, нічий, нікотрий, ніскільки*
Присвійні	*мій, твій, свій, наш, ваш, їхній, її, його*

Вказівні	*той, цей, такий, стільки*
Означальні	*весь, всякий, сам, самий, кожний (кожен), інший, жодний (жоден)*
Неозначені	*дехто, дещо, деякий, хтось, щось, якийсь, хто-небудь, що-небудь, будь-хто, будь-що, будь-який, абихто, абищо, абиякий, хтозна-що, казна-що, казна-хто*

Вказівними називаються займенники, які вказують на предмет (*цей, сей, той*), ознаку (*такий*), кількість (*стільки*). Займенники *той (отой), цей (оцей), такий (отакий)* змінюються за родами, числами і відмінками, як прикметники. Займенник *стільки* змінюється лише за відмінками.

Означальними називаються займенники, які вказують на узагальнену ознаку: *всякий (усякий), весь (увесь, ввесь), кожний (кожне), інший, сам, самий.* Вони змінюються за родами, числами і відмінками, як прикметники.

Питальними називаються займенники, які містять у собі запитання про особу (*хто?*), предмет (*що?*), ознаку (*який? чий? котрий?*), кількість (*скільки?*). Займенники *хто, що, скільки* змінюються за відмінками, *який, чий, котрий* – за родами, числами і відмінками, як прикметники.

Відносними називаються займенники, які виконують роль сполучних слів для приєднання підрядних речень до головних. Це ті самі питальні займенники, але без питання.

Неозначеними називаються займенники, які вказують на неозначену (невідому) особу, предмет, ознаку, кількість: *який-небудь, хтозна-скільки* і под. Вони утворюються від питальних додаванням часток *казна-, хтозна-, будь-, -небудь, аби-, де-, -сь.* Неозначені займенники мають ті самі морфологічні ознаки, що й питальні займенники, від яких вони утворені.

Заперечними називаються займенники, які вказують на відсутність особи, предмета, ознак, кількості: *ніхто, ніщо, ніякий, нічий, ніскільки.* Заперечні займенники мають ті самі морфологічні ознаки, що й питальні займенники, від яких вони утворені за допомогою частки *ні.*

Групи займенників за значенням

За своїми значеннями займенники поділяються на дев'ять груп: особові, особово-вказівні, зворотний, присвійні, вказівні, означальні, питально-відносні, заперечні та неозначені.

1. До о с о б о в и х займенників належать: *я (ми), ти (ви).*

Займенник *я* дає вказівку на особу мовця. Займенник *ти* вказує на особу співбесідника, того, до кого звернена мова. Займенники *ми* і *ви* відповідно виражають також вказівку на кількох мовців – хто говорить і тих, до кого звернена мова. Семантика займенників *ми* і *ви* неоднозначна. *Ми* – це не тільки кілька *я*, сюди включається *я* і *ти; я, ти* і *він* і т. д. Тому займенникові пари *я – ми, ти – ви* певною мірою умовно сприймаються як суплетивні форми однини і множини.

Займенники *ми, ви* можуть указувати на одну особу, якщо вони заступають слова *я* і *ти, я* і *він* сполученням *ми з тобою* або синонімічним сполученням *ми* плюс іменник

в орудному відмінку: *ми з батьком, ми з Данилом, ми з Тетяною; По полях ми з Вишнею бродили восени, шукаючи зайців* (М. Рильський).

Із вказівкою на одну особу виступає також авторське *ми*, дуже поширене в науковому мовленні. Вживання *ми* замість *я* властиве офіційно-діловому мовленню (так звертались до народу царі, королі, імператори), науковому, спостерігається також у мові художньої літератури, часто з відтінком іронії.

Займенник *ви* може вказувати і на кількох осіб, і на одну. Вживається як форма пошанної множини замість займенника *ти*.

Займенник *ти (ви)* може набувати в реченні узагальнено-особового значення, наприклад: *Тільки-тільки що літо настало, не те пекуче, душне, що всього тебе потом обливає, курявою обдає, а тепленьке, зелененьке, ясне, веселе* (Панас Мирний).

Займенники *я* і *ти* значення граматичного роду формально не виражають.

2. До особово-вказівних належать займенники *він, вона, воно, вони*. Займенник *він (вона, воно)* вказує на третю особу – ту, про яку говорять, або на предмет, про який мовиться. Займенник *він* як вказівне слово співвідноситься з іменниками чоловічого роду, *вона* – з іменниками жіночого роду, а *воно* – з іменниками середнього роду. Займенник *вони* є спільною формою множини для всіх трьох родів.

Вживання займенника *він* замість *ти* надає відтінку зневажливого ставлення до особи, наприклад: *І де ти, Чіпко, ходиш?.. Ні корова, ні кобила не наповані, а він блукає...* (Панас Мирний).

Форма *вони* в українському розмовно-побутовому мовленні може вживатися як пошанна стосовно однієї особи або набувати неозначено-особового значення, наприклад: *Га! Вже воно так довго не буде!.. **Вони** [пани] як візьмуть у свої руки, то швидко пустять пару! «Пани» – були німці чи чехи, а може євреї, що перед шістьма роками приїздили оглядати згорілу сахарню* (М. Коцюбинський).

3. Зворотний займенник *себе* вказує на виконавця (суб'єкта) зворотної дії, наприклад: *примусив себе, запитала **себе**, заспокоїли **себе***. Зворотний займенник не має форми називного відмінка, постійно вживається у формах непрямих відмінків і виступає у ролі додатка: *поглянь на **себе** збоку, купив **собі** книгу, хизується **собою***.

Граматичного значення роду і числа зворотний займенник не має. Вказівка на стать особи і кількісний вияв подається в реченні через синтаксичні зв'язки з іншими словами, наприклад: *Хлопець переміг **себе** й посміхнувся; Роздуваючи ніздрі, як козуля, дівчина жадібно втягувала в **себе** хвилюючий солодкий дух гарячого жита* (З тв. О. Донченка).

У формі давального відмінка зворотний займенник може переходити до розряду часток, наприклад: *Ти пам'ятник **собі** воздвиг нерукотворний, і нічиїм його не зруйнувать рукам* (М. Рильський); *Чіпка сидів собі в хаті мовчки, наче зажурився* (Панас Мирний).

4. Присвійні займенники вказують на належність предмета особі: *мій (наш)* – першій особі, *твій (ваш)* – другій особі, *свій (свої)* – будь-якій особі, що є суб'єктом дії: *я записую свій план, ти записуєш свій план, він (вона, воно) записує свій план, вони записують свій план*. Вказівка на належність третій особі виражається за допомогою форм родового відмінка особово-вказівних займенників *його, її, їхні*: *його книжка, її вдача, їхня пісня*.

Присвійні займенники за значенням і граматичними ознаками співвідносні з прикметниками. Як і прикметники, вони змінюються за відмінками, родами і числами. Вжиті без іменника присвійні займенники субстантивуються і набувають предметного значення, наприклад: *мій, твій* у значенні «чоловік» (рос. муж) або «наречений»; *моя, твоя* у значенні «жінка» (рос. жена) або «наречена»; *наш, наші* в узагальненому значенні осіб, близьких по крові, по духу, за соціальною чи національною ознакою тощо. Наприклад: *Земля вже наша. Скоро почнуть ділити* (М. Коцюбинський); *Помагай Бог **нашим**! – А которі ж **ваші**? – Которі подужають!* (Нар. творчість).

5. В к а з і в н і займенники *цей* (заст. *сей), той, такий* дають вказівку на один предмет з ряду однорідних: *цей день, той випадок, такий олівець.* Займенники *цей* і *той* семантично позначають ступінь віддаленості предмета: *той* – це більш віддалений у просторі (в часі) предмет, уже згадуваний раніше, а *цей* указує на ближчий предмет, наприклад: *Тільки весною **цього** року я побував у Солоницях* (Ю. Смолич); *Мар'ян вскочив у човен і навстоячки подався на **той** берег* (М. Стельмах).

Займенник *такий* указує на узагальнену ознаку або вживається для підсилення вираженої прикметником ознаки, наприклад: *Весною Чижик молоденький, **такий** співучий, проворненький, в садочку все собі скакав...* (Л. Глібов); *Лан, довгий **такий** та широкий дуже, що оком зіздріти не можна* (В. Стефаник).

Вказівні займенники *цей, той, такий* за значенням і граматичними ознаками співвідносні з прикметниками. Як і прикметники, вони змінюються за відмінками, родами і числами.

Займенник *стільки* вказує на невизначений або невизначено-великий кількісний вияв предмета, наприклад: *Ніколи ще земля не почувала на собі **стільки** дбайливих рук* (В. Бойченко).

За морфологічними ознаками займенник *стільки* подібний до кількісних числівників: у називному й знахідному відмінках він керує формою іменника родового відмінка однини або множини, а в непрямих відмінках узгоджується з іменником у формі множини: *стільки весен, стількох весен, стількома веснами.*

6. О з н а ч а л ь н і займенники *сам (самий), весь (увесь), усякий, кожний (кожен), жоден, інший* узагальнено вказують на ознаки предмета.

Займенник *сам* виражає значення «самостійно, без сторонньої допомоги»: *Добрий товар хвалити не треба, він хвалить себе **сам*** (Нар. творчість).

Займенник *сам* вживається з іменниками, що позначають осіб, істот, або з особовими займенниками і має форми роду і числа: *Павло **сам** заспівав; Марина **сама** прийшла; Ягня **само** звелося на ніжки; Діти **самі** готували вечерю.*

Займенник *сам* може виступати із значенням «один», тоді наближається до частки *тільки* і виражає виділення предмета чи особи, наприклад: *У хаті **сам** Тарасик* (рівнозначно: *удома тільки Тарасик). Час, мабуть, і збиратись, мамо,– кажу задумливо, а **самому** так не хочеться кидати теплої хати, не хочеться розставатись з ненькою* (Ю. Збанацький).

Займенник *самий* вживається із вказівними займенниками: *той самий, такий самий, ця сама.*

Займенники *сам* і *самий* можуть вживатися при іменниках, вказуючи на крайню межу просторової чи часової перспективи (*в **самі** жнива, в самий кінець села*), тоді

вони наближуються за значенням до часток *якраз, саме, аж* (*у **самі** жнива – **якраз** у жнива, **в самому** кінці села – **аж** у кінці села*).

Займенник *весь (увесь)*, пов'язуючись з іменником, вказує на охоплення предмета ознакою або дією сукупно, наприклад: ***Увесь** Дніпро був ніби помальований ще ясніше й блискучіше, ніж небо* (І. Нечуй-Левицький); *Там подвигами брата пишається маля, там чуємо: Про тата говорить **вся** земля* (М. Рильський).

Займенники *кожний* і *кожен, усякий* (рідше – *усяк*) дуже близькі за значенням: вони виражають виділення предмета з сукупності однорідних предметів, більшою мірою це виявляється в значенні займенника *кожний (кожен)* і меншою мірою – в займеннику *всякий (всяк)*: *І в **кожнім** колосі тяжкім весняне сонце й майський грім, і літній дощ, і ночі сині* (М. Рильський); *Командир підняв на **всякий** випадок зброю* (Ю. Яновський).

Займенник *інший* вказує на предмет чи особу, виражаючи відокремлення, відмежування його від подібних йому або раніше названих, наприклад: *І трактори, в ріллі загрузши до колін, встеляють світло фар до **іншої** планети* (А. Малишко).

За своїм значенням і граматичними ознаками означальні займенники співвідносні з прикметниками, вони змінюються, як і прикметники, за відмінками, родами і числами.

7. Питально-відносні займенники вживаються для оформлення питання про осіб (*хто*) чи предмети (*що*), про ознаки, якості чи належність предмета (*який, чий*), про кількість або порядок предметів при лічбі (*скільки, котрий*), а в структурі складнопідрядного речення пов'язують підрядне речення з головним (як сполучні слова) і відносно якогось його члена є уточнювальними словами (*той – хто, те – що, такий – який, стільки – скільки*). У підрядному реченні відносний займенник виступає членом речення (підметом, додатком, іншою частиною складного присудка):

Питальні займенники	Відносні займенники
1. *А **хто** ж там за головних мисливців? – запитав Микола Іванович* (Остап Вишня). 2. ***Котра** з сих двох нам судиться дорога?*	1. ***Хто** хоче щастя зазнати, той повинен свій край шанувати* (Нар. творчість). 2. *Сонце ховалось за межигірський бір, **котрий** од того став ще чорніший* (І. Нечуй-Левицький).

Питально-відносні займенники *хто, що, який, котрий* можуть давати вказівку на невизначену особу, предмет або якість, наприклад: *Василь Іванович зупинився зразу, мов його **хто** сіпнув за полу* (С. Васильченко); *Часом несподівано **котора** дівчина вбіжить до мене з будинку* (Марко Вовчок).

Питально-відносні займенники за граматичними ознаками неоднакові: *хто, що* співвідносні з іменниками, *який, чий* – з прикметниками, займенник *стільки* співвідносний з кількісними, а *котрий* – з порядковими числівниками.

Займенники *хто, що* змінюються за відмінками, не мають роду і числа, хоча контекстуально така вказівка може бути: *хто такий? хто така? хто такі? що таке?* Із займенником *що* пов'язуються слова у формі середнього роду: *що упало? що наше?*

Займенники *який, чий, котрий* змінюються за відмінками, родами і числами. Займенник *скільки* у називному й знахідному відмінках пов'язується з іменником у

родовому відмінку (*скільки літ?*), а в усіх інших відмінках узгоджується з іменником (*у скількох дівчат? скількома мовами говорить?*).

8. З а п е р е ч н і займенники *ніхто, ніщо, ніякий, нічий, нікотрий, ніскільки* утворені від питальних займенників за допомогою частки *ні (ані)*. Вони виражають ті самі значення стосовно осіб, предметів, ознак, кількостей і порядку предметів, що й питальні займенники, але в заперечній формі мають такі самі граматичні ознаки.

Відмінність у формі вираження відношень до осіб, предметів, ознак і кількостей їх у питальних, відносних і заперечних займенниках виявляється в тому, що перші вживаються в питальних реченнях, другі – в розповідних, а треті – в заперечних.

Заперечні займенники в українській мові є другою формою вираження заперечення при основному запереченні, що здійснюється за допомогою частки ***не***, наприклад: ***Ніщо не*** *віщувало дощу* (С. Скляренко); ***Ніяке*** *дитяче товариство хлопця* ***не*** *приваблювало, найкращою розвагою для нього було приходити з батьком у цех* (Яків Баш).

9. Н е о з н а ч е н і займенники також творяться від питальних займенників за допомогою часток ***аби-, де-, будь-, -небудь, казна-, хтозна-, -сь***, що вносять відтінок невизначеності особи, предмета або його якості чи кількісного вияву: *абихто, абищо, дехто, дещо, хто-небудь, що-небудь, казна-хто, казна-що, хтозна-хто, хтозна-що, хтось, щось; абиякий, деякий, дечий, який-небудь, чий-небудь, казна-який, хтозна-який, якийсь, чийсь, казна-скільки, хтозна-скільки, скількись, котрийсь.*

Неозначені займенники мають такі само граматичні ознаки, як і відповідні їм питальні займенники.

Відмінювання займенників

1. Відмінювання о с о б о в и х займенників.

	Однина		Множина	
Н.	*я*	*ти*	*ми*	*ви*
Р.	*мене*	*тебе*	*нас*	*вас*
Д.	*мені*	*тобі*	*нам*	*вам*
Зн.	*мене*	*тебе*	*нас*	*вас*
Ор.	*мною*	*тобою*	*нами*	*вами*
М.	*(на) мені*	*(на) тобі*	*(на) нас*	*(на) вас*

2. Відмінювання о с о б о в о - в к а з і в н и х займенників.

	Однина			Множина
	чол. рід	серед. рід	жін. рід	для всіх родів
Н.	*він*	*воно*	*вона*	*вони*
Р.	*його, нього*		*її, неї*	*їх, них*
Д.	*йому*		*їй*	*їм*
Зн.	*його, нього*		*її, неї*	*їх, них*
Ор.	*ним*		*нею*	*ними*
М.	*(на) ньому* і *(на) нім*		*(на) ній*	*(на) них*

Відмінкові форми особових і особово-вказівних займенників творяться суплетивно – від різних основ. Таких відмінкових суплетивних форм не має лише займенник *ти (ви)*.

Особово-вказівні займенники в родовому, знахідному і місцевому відмінках, коли вживаються з прийменником, мають початковий звук [н]: *до нього, до неї; в нього, в неї; на ньому, на нім, на ній; до них, у них, на них.*

Початковий звук [н] постійно з'являється в орудному відмінку особово-вказівних займенників: *ним, нею, ними.*

Цей початковий звук з'явився в основі займенників унаслідок морфологічного перерозкладу сполук орудного і місцевого відмінків із давніми прийменниками *сънъ (сънъ имъ – с ним*, укр. *з ним)* і *вънъ (вънъ ихъ – в них)*. Під впливом цих прийменникових форм утворилися інші форми займенників з початковим приголосним звуком [н] у поєднанні з будь-яким прийменником або й без нього (в орудному відмінку).

3. З в о р о т н и й займенник *себе* відмінюється як особовий займенник *ти*, починаючи з родового відмінка: *себе, собі, себе, собою, (на) собі.*

У родовому відмінку з прийменником наголос переміщується на перший склад, порівняйте: *тебе – до тебе, себе – до себе.*

4. Відмінювання п р и с в і й н и х займенників.

	Однина			Множина
	чол. рід	серед. рід	жін. рід	для всіх родів
Н.	*мій*	*моє*	*моя*	*мої*
Р.	*мого*		*моєї*	*моїх*
Д.	*моєму*		*моїй*	*моїм*
Зн.	як Н. або Р.	*моє*	*мою*	як Н. або Р.
Ор.	*моїм*		*моєю*	*моїми*
М.	*(на) моїм* і *(на) моєму*		*(на) моїй*	*(на) моїх*

За цим типом відмінюються займенники *твій, свій*. Множинні форми *наш, ваш* відмінюються як прикметники твердої групи, а *їхній* – як прикметники м'якої групи.

5. Відмінювання в к а з і в н и х займенників.

	Однина			Множина
	чол. рід	серед. рід	жін. рід	для всіх родів
Н.	*цей*	*це*	*ця*	*ці*
Р.	*цього*		*цієї*	*цих*
Д.	*цьому*		*цій*	*цим*
Зн.	як Н. або Р.		цю	як Н. або Р.
Ор.	*цим*		*цією*	*цими*
М.	*(на) цьому* і *(на) цім*		*(на) цій*	*(на) цих*

За цим типом відмінюються займенники *оцей (оця, оце, оці)* і *се (ся, се, сі)*. Усі інші вказівні займенники відмінюються як прикметники твердої групи.

	Однина			Множина
	чол. рід	серед. рід	жін. рід	для всіх родів
Н.	*той*	*те*	*та*	*ті*
Р.	*того*		*тієї (тої)*	*тих*
Д.	*тому*		*тій*	*тим*
Зн.	як Н. або Р.	*те*	*ту*	*як Н. або Р.*
Ор.	*тим*		*тією (тою)*	*тими*
М.	*(на) тому* і *(на) тім*		*(на) тій*	*(на) тих*

6. Відмінювання означальних займенників.

	Однина			Множина
	чол. рід	серед. рід	жін. рід	для всіх родів
Н.	*весь (увесь)*	*все (усе)*	*вся (уся)*	*всі (усі)*
Р.	*всього*		*всієї*	*всіх*
Д.	*всьому*		*всій*	*всім*
Зн.	як Н. або Р.	*все (усе)*	*всю*	як Н. або Р.
Ор.	*всім*		*всією*	*всіма*
М.	*(на) всьому* і *(на) всім*		*(на) всій*	*(на) всіх*

Означальні займенники *сам, самий, кожний, інший* відмінюються як прикметники твердої групи.

7. Відмінювання питально-відносних займенників.

Відмінювання займенників ***хто, що***

Н.	*хто*	*що*
Р.	*кого*	*чого*
Д.	*кому*	*чому*
Зн.	*кого*	*що*
Ор.	*ким*	*чим*
М.	*(на) кому* і *(на) кім*	*(на) чому* і *(на) чім*

Відмінювання займенника ***чий***

	Однина			Множина
	чол. рід	серед. рід	жін. рід	для всіх родів
Н.	*чий*	*чиє*	*чия*	*чиї*
Р.	*чийого*		*чиєї*	*чиїх*
Д.	*чийому*		*чиїй*	*чиїм*
Зн.	як Н. або Р.	*чиє*	*чию*	як Н. або Р.
Ор.	*чиїм*		*чиєю*	*чиїми*
М.	*(на) чиєму* і *(на) чиїм*		*(на) чиїй*	*(на) чиїх*

Відмінювання займенника ***скільки***

Н.	*скільки*
Р.	*скількох*
Д.	*скільком*
Зн.	як Н. або Р.
Ор.	*скількома*
М.	*(на) скількох*

Питально-відносні займенники *який* і *котрий* відмінюються як прикметники твердої групи.

8. Відмінювання заперечних і неозначених займенників.

Заперечні і неозначені займенники відмінюються за типами відмінювання питально-відносних займенників: *ніхто* – як *хто*, *нічий* – як *чий*, *казна-що* – як *що*, *скількись* – як *скільки* і т. д.

У неозначених займенників *якийсь* і *чийсь* у родовому й знахідному відмінках множини з'являється вставний (протетичний) [о]: *якихось*, *чиїхось;* так само утворюється друга форма орудного відмінка займенників *хтось* і *щось: кимсь* і *кимось*, *чимсь* і *чимось*.

У відмінкових формах заперечних займенників з прийменником усі його складові пишуться окремо, наприклад: *ніхто*, *нікого*, але *ні до кого; нікім*, але *ні з ким; ні на кому; ніякий*, *ніякого*, але *ні з якого; ніяким*, але *ні з яким*, *ні на якому.*

Займенники *ніхто*, *ніщо* в непрямих відмінках можуть мати різний наголос залежно від значення слова, наприклад: *ні́ кому* (означає «нема кому») і *ніко́му* (= *жодному); ні в чому* (= *немає в чому)* і *ні́ в чому* (= *в жодному).*

> Увага! Займенники мають розгалужену систему відмінювання, тому що співвідносні зі словами кількох частин мови – іменників, прикметників, числівників.

Для особових, питальних, відносних *хто*, *що* і похідних від них неозначених і заперечних характерним є суплетивізм, тобто заміна основи: *я – мене*, *ми – нас*, *він – його*, *вона – її*, *вони – їх*, *ти – тебе*, *ви – вас*, *хто – кого*, *що – чого*. Вони становлять окремий тип відмінювання.

Розряди займенників	Відмінюються, як прикметники твердої групи	Відмінюються, як прикметники м'якої групи	Відмінюються, як числівник *одна*
Відносно-питальний			*скільки*
Вказівний			*стільки*
Означальні	*сам, самий, кожен, жоден, всякий, інший*		
Питально-відносні	*який, котрий*	*чий*	
Присвійні	*наш, ваш*	*їхній*	
Неозначені			*хтозна-скільки*

Неозначені займенники мають ті самі морфологічні ознаки, що й питальні. З частками ***будь-***, ***небудь-***, ***казна-***, ***хтозна-*** займенники пишуться через дефіс, а з частками ***аби-***, ***де-***, ***-сь*** – разом.

Заперечні займенники утворюються від питальних за допомогою частки ***ні*** і пишуться з нею разом: *ніхто*, *ніщо*, *ніякий*, *нічий*.

Якщо між часткою і займенником є прийменник, то такі неозначені й заперечні займенники пишуться окремо: *будь з ким, ні до кого, аби у кого, ні про що, ні від кого, казна з ким, хтозна до якого.*

Способи творення займенників

1. Суфіксальний: *хто-небудь, чий-небудь, щось* (неозначені займенники).
2. Префіксальний: *абихто, аніщо, абиякий, аніскільки* (неозначені), ***ніхто, ніщо, ніякий*** (заперечні).
3. Перехід окремих слів із прикметників, дієприкметників і числівників у займенники: *цілий (весь), даний (цей), один (якийсь), другий (інший).*

Перехід займенників в інші частини мови

Займенники можуть втрачати значення узагальненої вказівки на ознаки або кількість і переходити в іменники. В основному спостерігається неповна субстантивація займенників, наприклад: ***Кожен** намагався показати свою силу, вправність, сміливість* (В. Бойченко); *Про **себе** дбай, але й **інших** не забувай* (Нар. творчість).

Будь-який займенник, співвідносний з прикметником, може бути субстантивованим словом, якщо його вжити без іменника. Проте деякі займенники і поза текстом мають конкретне предметне значення, наприклад: *мій* у значенні чоловік, коханий, наречений: *моя* – дружина, кохана, наречена; *наш (наша, наше, наші)* зі значенням людей, близьких за соціальним становищем, за переконаннями, почуттями патріотизму і т. ін. Порівняйте, наприклад: *Вчора вийшов **мій*** [чоловік] *на село, вже сонце сідало, коли скаче щось верхи. Він на дзвіницю зараз, ударив у дзвони* (М. Коцюбинський).

Окремі займенникові форми перейшли в частки, як-от: *тобі (Куди **тобі** нарядилася), собі (Жив **собі** вовчик), все (Та **все** швидше і швидше біжить), це (Де **це** ти ходиш?).*

Вживання інших частин мови в ролі займенників (прономіналізація)

У розряд займенників можуть переходити слова і з інших частин мови. Явище прономіналізації (від лат. *pronomina* – займенник) полягає в тому, що окремі слова можуть втрачати своє конкретне значення предметності, ознаки або кількості і набувати узагальненої вказівки на предмети чи ознаки і тим самим лексично зближуватися з займенниками.

Найчастіше прономіналізуються числівники *один (одна, одно, одні), другий (друга, другі),* що виступають у значенні займенників *той, інший, сам, якийсь.* Наприклад: ***Одні** одно говорили, а **другі** друге – і з тих розмов сплiталась сітка, в якій ні кінця ні початку* (М. Коцюбинський); *Якби **один другому** не допомагав, то світ би пропав* (Нар. творчість).

● *Запитання і завдання для самоконтролю*

1. Яка частина мови називається займенником?
2. Які морфологічні ознаки має займенник? Відповідь проілюструйте прикладами.
3. Які синтаксичні функції виконує займенник?
4. Які займенники називаються особовими? Якими морфологічними ознаками вони характеризуються?
5. Який займенник називається зворотним? Якими морфологічними ознаками він характеризується?
6. Які займенники називаються присвійними? Якими морфологічними ознаками вони характеризуються?
7. Які займенники називаються вказівними? Якими морфологічними ознаками вони характеризуються?
8. Які займенники називаються означальними? Якими морфологічними ознаками вони характеризуються?
9. Які займенники називаються питальними? Якими морфологічними ознаками вони характеризуються?
10. Які займенники називаються відносними? Якими морфологічними ознаками вони характеризуються?
11. Які займенники називаються неозначеними? Якими морфологічними ознаками вони характеризуються?
12. Як утворюються неозначені займенники? Які з них пишуться разом, а які - через дефіс?
13. Які займенники називаються заперечними? Якими морфологічними ознаками вони характеризуються?
14. Як утворюються заперечні займенники? Як вони пишуться?
15. Які ви знаєте способи творення займенників?

ДІЄСЛОВО

■ Значення і граматичні ознаки дієслова

Дієслово – це частина мови, що позначає дію або стан предмета як процес.

Предметні характеристики виражаються в кількох планах: а) статичних ознак або належності, позначуваних прикметниками і займенниками; б) кількісних і порядкових визначень, позначуваних числівниками; в) динамічних ознак, позначуваних дієсловами.

За своїм значенням дієслова протиставляються насамперед прикметникам, а також іншим іменним частинам мови, як слова, що виражають ознаку в процесі її становлення, тривання або розгортання. Порівняйте, наприклад: *білий сніг* і *біліє сніг; письмовий стіл* і *писав за столом; двоє очей* і *двоїться в очах; своя думка* і *засвоїти думку.* У названих парах слів спільного кореня одні позначають сталі ознаки предмета або кількість їх, а інші виражають динамічні ознаки, пов'язані з діяльністю особи або з активністю предмета.

За граматичними ознаками дієслова також відрізняються від інших частин мови. Так, прикметники, пов'язуючись з іменниками, виражають значення ознаки в граматичних категоріях роду, числа і відмінка, залежних від іменників. Дієслово також може мати категорії роду (у зв'язках із займенником) і числа, залежні від іменника, але воно має ще властиві тільки йому категорії: виду, перехідності/неперехідності, стану способу і часу, які характеризують ознаку предмета в процесуальному вияві.

Процесуальність, або динамізм, - це становлення чи розгортання ознаки в часовій перспективі. Різні модальні, видові відтінки, вказівка на активного чи пасивного діяча та інші додаткові характеристики своєрідно виявляються в дієслові, тісно пов'язуючись із його семантикою.

Особливістю дієслова є також поєднання в його парадигмі різних граматичних форм: дієвідмінюваних особових (*пишу, писатиму, пиши* та ін.) і родових (*писав, писала, писав би* та ін.); відмінкових (*пишучий, написаний*) і незмінюваних – дієприслівникової (*пишучи, написавши*) та інфінітивної, або неозначеної, форм (*писати, написати*).

Дієвідмінювані форми дійсного, умовного й наказового способів (особові і родові) виконують у реченні предикативну функцію, виступаючи в ролі присудка: *Поїзд **рушив**; Скоро липа **зацвіте**; **Хай буде** мир.* Окремі дієслівні форми виконують атрибутивну функцію (***прочитана** книга, **зачинене** вікно*) та функції обставин (***Відпочивши**, взявся до роботи*). Неозначена форма дієслова (інфінітив) входить у систему його парадигми як початкова форма, в якій позначається дія (динамічна ознака) безвідносно до діяча чи предмета. Граматичні значення способу, часу, особи (роду) та числа виражаються дієвідмінюваними формами дієслова; в інфінітиві виражаються лише значення виду, перехідності/неперехідності, стану. Саме цими значеннями відрізняється дієслівна форма інфінітив від іменників з узагальненим значенням дії. Порівняйте, наприклад: *звикати – звичка, послати – послання, думати – дума, змагатися – змагання.* У синтаксичному вживанні помітно більше спільного з іменником: інфінітив може бути підметом (***Жити** - значить працювати*), додатком (*Наказано **відкликати***), неузгодженим означенням (*У мене є бажання **працювати***), обставиною (*Син поїхав **учитися***).

Усі дієслівні форми об'єднуються в одну струнку систему на основі спільного лексичного значення процесуальної та загальнодієслівних категорій виду, перехідності/неперехідності і стану, а також здатністю їх керувати іменниковою формою непрямого відмінка та поєднуватися з обставинними словами, наприклад: *їхав до батька, піду до школи, прочитала б звечора, виконаний давно, сказавши навмисне, оббігти довкола.*

Частина мови	Дієслово
Що виражає	Дію або стан предмета
Морфологічні ознаки	Дієвідмінювані слова. Початкова форма: неозначена форма. Мають вид, перехідність або неперехідність, спосіб, час. Дієвідмінюються за особами і числами (теперішній, майбутній часи дійсного способу і наказовий спосіб).

	Дієслово утворює також форми дієприкметника і дієприслівника. Дієприкметник змінюється за родами, відмінками і числами. Має стан, вид і час. Дієприслівник – незмінювана форма. Має вид і час
Синтаксична роль	Основна: присудок (особові форми всіх трьох способів). Неосновна: підмет, присудок, означення, додаток, обставина – для неозначеної форми; означення та іменна частина складеного присудка – для дієприкметника; обставина – для дієприслівника

Дієслово може означати:

а) реальну фізичну дію особи: *йти, писати, малювати*;

б) стан, в якому перебуває предмет: *лежати, спати, стояти*;

в) становлення предмета: *гнити, розквітати, старіти*;

г) ставлення особи до кого-небудь, чого-небудь: *любити, поважати, шанувати*;

ґ) бажання: *хотіти, бажати, воліти*;

д) мовлення: *говорити, розповідати*;

е) мислення: *думати, мріяти*;

тощо.

Форми дієслова:

а) неозначена форма;

б) особові (неінфінітивні) форми;

в) дієприкметник;

г) дієприслівник;

ґ) безособові форми на ***-но***, ***-то***.

Незмінювана дієслівна форма, що називає дію, але не називає ні часу, ні особи, ні числа, ні роду, називається **неозначеною формою (інфінітивом)**.

Форма інфінітива відповідає на питання що робити? що зробити?

Наприклад: *Можна **вибрать** друга і по духу брата, Та не можна рідну матір **вибирати*** (В. Симоненко).

Неозначена форма дієслова вживається тоді, коли треба назвати дію взагалі, безвідносно до того, хто її виконує і коли: *Поки не упріти, доти не уміти* (Нар. творчість). Інфінітив є початковою формою дієслова.

Інфінітиву властиві такі граматичні ознаки, як перехідність (*будувати*) і неперехідність (*іти*), вид (доконаний або недоконаний: *білити – побілити, стукати – стукнути*).

Інфінітив має суфікс ***-ти(-ть)***. Суфікс ***-ть*** частіше вживається в усній мові, художній літературі. Наприклад:

Ой вишенько, черешенько,
Чом рясно не родиш?
Молодая дівчинонько,
Чом гулять не ходиш?
(Нар. творчість)

Дієслова неозначеної форми за значенням близькі до іменників і в реченні можуть замінятись ними.

Наприклад: *писати грамотно – грамотне письмо; курити шкідливо – куріння шкідливе*.

Слова *їстоньки, питоньки, спатоньки* (а також *їстки, їсточки; питки, питочки; спатки, спаточки, спатунечки*) являють собою дієслова, емоційно забарвлені за допомогою граматичних засобів. Оскільки ці слова називають дію (*їстоньки, питоньки*) або стан (*спатоньки*), але не вказують на час, особу й число, відповідають на питання *що робити?*, то їх треба вважати за неозначену форму дієслова. Є підстави розглядати ці слова як такі, в яких суфікс ***-ти*** розірваний вкрапленням пестливих суфіксів ***-к-***, ***-оньк-***, ***-очк-*** і под.: *їс-т(очк-)и, пи-т(-оньк-)и*.

Отже, *їстоньки, питоньки, спатоньки* – дієслова в неозначеній формі.

Інфінітив може виступати у функції будь-якого члена речення, проте найчастіше виступає в ролі головного члена у безособовому реченні: *Або розумне казати, або зовсім мовчати* (Нар. творчість). Крім того, інфінітив може означати певність, рішучість, наказ тощо.

Дві основи дієслова

Дієслівні форми творяться за допомогою суфіксів і флексій від дієслівних основ, що виступають у двох варіантах: основа інфінітива і основа теперішнього часу.

Основа інфінітива виділяється в неозначеній формі дієслова після відкидання суфікса *-**ти**: шука(**ти**), вози(**ти**), гукну(**ти**), принес(**ти**)*.

Основа теперішнього (або майбутнього простого) часу виділяється у формі дієслова теперішнього (майбутнього простого) часу 3-ї особи множини після відкидання флексії ***-уть (-ють), -ать (-ять)****: шукај(**уть**), воз(**ять**), гукн(**уть**), принес(**уть**)*.

Від основи інфінітива творяться форми дієслів минулого часу дійсного способу, активні і пасивні дієприкметники минулого часу, дієприслівники доконаного виду, наприклад: *посія(-ти) – посія-в, посія-н-ий, посія-вши*.

Від основи теперішнього часу творяться форми теперішнього або простого майбутнього часу дійсного способу, синтетичні форми наказового способу, активні дієприкметники теперішнього часу і дієприслівники недоконаного виду, наприклад: *ріж(-уть) – ріж-мо, ріж-уч-ий, ріж-учи*.

> Увага! Окремі дієслівні форми творяться аналітичним способом від інфінітива або інших дієслівних форм за допомогою службових слів, наприклад: *буду ходити, будуть ходити* (складені форми майбутнього часу); *ходив би, ходили б* (форми умовного способу); *хай ходить, хай ходять* (форми наказового способу). У таких формах основу визначають за тими синтетичними формами дієслів, від яких утворилися аналітичні: *ходи-в би, хай ход-ять, буду ходи-ти*.

Структурні класи дієслів

Основи інфінітива і теперішнього (майбутнього простого) часу здебільшого не збігаються, порівняйте, наприклад; *писа(ти)* і *пиш(уть), носи(ти)* і *нос(ять), малюва(ти)* і *малуј(уть)*.

За співвідношенням основ інфінітива і теперішнього (майбутнього простого) часу всі дієслова поділяють на класи:

І клас об'єднує велику кількість дієслів із суфіксом ***-ува-(-юва-)*** в основі інфінітива та з суфіксом ***-уј-*** в основі теперішнього часу: *купувати – купують* [куп-уј-ут'], *танцювати – танцюють* [танц'-уј-ут'];

ІІ клас – дієслова з суфіксом ***-ва-*** в основі інфінітива і суфіксом ***-ваj-*** в основі теперішнього часу: *бувати – бувають* [бу-ваj-ут'];

ІІІ клас – дієслова з суфіксом ***-а- (-я-)*** в основі інфінітива і суфіксом ***-аj-*** в основі теперішнього часу: *бажати – бажають* [баж-аj-ут'];

IV клас – дієслова з суфіксом ***-і-*** в основі інфінітива і суфіксом ***-і-*** в основі теперішнього часу: *чорніти – чорніють* [чорн-іj-ут'];

V клас – дієслова з суфіксом ***-а- (-я-)*** в основі інфінітива і нульовим суфіксом в основі теперішнього часу із закінченням ***-уть (-ють)*** у 3-й особі множини: *брати – бер-уть;*

VI клас – дієслова з суфіксом ***-і-*** в основі інфінітива і нульовим суфіксом в основі теперішнього часу із закінченням ***-уть (-ють)*** у 3-й особі множини: *ревіти – ревуть, хотіти – хочуть;*

VII клас – дієслова з суфіксом ***-ну-*** в основі інфінітива і суфіксом ***-н-*** в основі майбутнього простого часу: *гукнути – гукнуть;*

VIII клас – дієслова з нульовим суфіксом в основах інфінітива і теперішнього часу та закінченням ***-уть (-ють)*** у 3-й особі множини: *нести – несуть;*

IX клас – дієслова з суфіксом ***-и-*** в основі інфінітива і нульовим суфіксом в основі теперішнього часу: *ходити – ходять;*

X клас – дієслова з суфіксом ***-а-*** в основі інфінітива і нульовим суфіксом в основі теперішнього часу із закінченням ***-ать*** у 3-й особі множини: *мчати – мчать;*

XI клас – дієслова із суфіксом ***-і-*** в основі інфінітива і нульовим суфіксом в основі теперішнього часу та закінченням ***-ать (-ять)*** у 3-й особі множини: *висіти – висять, гоїти* [гоj-і-ти] – *гоять* [гоj-ат'];

XII клас становить одне дієслово з нульовим суфіксом в основі інфінітива і в основі теперішнього часу та закінченням ***-ать (-ять)*** у 3-й особі множини: *бігти – біжать.*

За суфіксами основ дієслова поділяють на дві дієвідміни: першу дієвідміну складають I–VIII класи дієслів, а другу – IX–XII класи.

Структурні класи дієслів характеризуються неоднаковим ступенем продуктивності. Одні з них охоплюють велику кількість дієслів і поповнюються новими словами і в наш час (I, III, IV, V, IX класи); інші – являють собою замкнені, семантично обмежені ряди слів (II, IV, VIII, X класи) або представлені одним дієсловом (XII клас).

У межах структурних класів дієслів діють певні закономірності морфонологічних чергувань і наголошення тієї чи іншої морфеми. Так, наприклад, у частині дієслів V класу відбуваються морфонологічні зміни в корені: з'являється вставний звук [е] (*брати – беру, прати – перу*); звук [г] переходить у [ж] (*гнати – жену*), а [с] – у [ш] (*слати – шлю*); у дієслові *їхати* в основі теперішнього часу замість [х] з'являється звук [д] (*їду, їдеш, їдемо*).

Морфонологічні зміни спостерігаються у VIII структурному класі: 1) у дієсловах *дути, жати* (тиснути), *йняти* (і всіх похідних від нього) при творенні форм теперішнього часу та наказового способу кореневий голосний зникає, з'являється коре-

невий [м]: *дму, дмеш, дми; жму, жмеш, жми; прийму, приймай;* 2) у дієсловах *жати* (зжинати серпом), *м'яти, почати* при творенні форм теперішнього (майбутнього простого) часу і наказового способу голосний кореня зникає, а на його місці з'являється кореневий приголосний [н]: *жну, жнеш, жни; мну, мнеш, мни; почну, почнеш, почни;* 3) у дієсловах *бити, пити, лити, вити* у формах теперішнього часу перед суфіксом *-j-* голосний [и] випадає: *б'ю* [бjу], *п'ю* [пjю], *ллю* [л':у], *в'ю* [вjу].

Категорія виду

Категорія виду є основною граматичною категорією дієслова. Видові значення, в основі яких лежить поняття внутрішньої межі дії, вказують на її результативність/нерезультативність, тривалість/обмеження, завершеність/незавершеність.

Вид є загальнодієслівною категорією, оскільки охоплює всі форми дієслова: інфінітивну, способові й часові, дієприкметникові і дієприслівникові.

Видове протиставлення виражається граматично у співвідносних дієсловах спільного кореня (і тільки в поодиноких випадках у словах з різними основами – суплетивно), що виступають як видова пара, наприклад: *класти – покласти, робити – зробити, допомагати – допомогти, брати – взяти.*

Значення **доконаного й недоконаного** виду у формах інфінітива виражається безвідносно до інших граматичних значень дієслова, воно властиве самій дієслівній основі, де показником виду виступає афікс (префікс або суфікс), чергування звуків у корені слова, наголос тощо. Кожний інфінітив об'єднує всі можливі форми одного виду, наприклад: *замикати – замикаю, замикав, замикатиму, замикай, замикав би, замикаючи; замкнути – замкну, замкнув, замкни, замкнув би, замкнений.*

В інших формах значення виду тісно пов'язане із значенням часу. Кожне дієслово видової пари утворює свою систему часових форм: дієслова недоконаного виду творять форми усіх трьох часів, а дієслова доконаного виду – лише минулого й майбутнього часів. Так само дієприкметникові і дієприслівникові форми творяться від дієслів, зберігаючи значення виду, закладене в початковій формі: *везти – везучи; привезти – привезений, привізши.*

Основне значення форм недоконаного виду пов'язане з відсутністю вказівки на обмеженість дії, вони виражають загалом тривалу нерезультативну дію, наприклад: *писати, читати, робити, синіти.*

Значення форм доконаного виду пов'язується із вказівкою на внутрішню межу – вони виражають результативну дію, переважно нетривалу, наприклад: *написати, прочитати, зробити, посиніти.*

Крім основних значень, дієслівні форми можуть виражати різні додаткові відтінки значень недоконаного і доконаного виду: тривалу спрямовану дію (*летіти, пливти*); повторювану дію (*ганяти, їздити*); супровідну дію (*приспівувати, приказувати*); тривалу завершену дію (*посидіти, поспати*); раптову дію з відтінком підсилення (*смикнути, грюкнути, рубонути*); багатократну обмежену в часі (*попоходив, попорозказую, попоносили*); вказівку на початок дії, обмеженої в часі (*заспівав, закричу, покотиться*) та ін. Ці додаткові відтінки переважно передаються різними часовими

формами, оскільки динамічна ознака в процесі її становлення або розгортання виявляється як реалізована чи нереалізована, тривала чи нетривала в часових межах.

Творення корелятивної видової пари

Корелятивна видова пара – це співвідносні дієслова, що відрізняються тільки значенням виду, наприклад: *сідати – сісти, берегти – зберегти*.

Видові співвідношення у споріднених дієсловах виражаються засобами афіксації (префіксами й суфіксами), чергуванням голосних у корені слова, зміною наголосу.

Засіб префіксації виступає при творенні дієслова доконаного виду від безпрефіксного дієслова недоконаного виду, наприклад: *вітати – привітати, знайомити – познайомити, пам'ятати – запам'ятати*.

Корелятивні видові пари відрізняються від префіксального словотворення тим, що при видотворенні похідна форма змінює тільки значення виду, а при словотворенні похідне дієслово виступає з додатковим семантичним відтінком, наприклад: *писати – написати* (видова пара); *писати – списати, розписати, підписати, виписати, записати, відписати, переписати* (словотворчий ряд дієслів спільного кореня).

У процесі префіксального словотворення префікси виражають і словотворче, і видове значення (*писати* – недоконаний вид, *списати, розписати* – доконаний вид), але в межах усього словотворчого ряду виступає тільки одна видова пара префіксального творення (*писати – написати*). Кожне новоутворене префіксальне дієслово вступає у видове співвідношення з дієсловом того самого кореня, утворюючи кореляцію за допомогою інших засобів видотворення, наприклад: *списати – списувати, розписати – розписувати*.

У сучасній українській літературній мові для видотворення використовуються найчастіше префікси ***з- (с-), за-, на-, по-, при-, про-***, наприклад: *казати – **с**казати, робити – **з**робити, програмувати – **за**програмувати, лити – **на**лити, бити – **на**бити* (когось, чогось, щось), *синіти – **по**синіти, ставити – **по**ставити, іти – **при**йти, летіти – **при**летіти, гнати – **при**гнати* (до певного пункту) і ***про**гнати* (вигнати).

> Увага! Паралельні форми видотворення можливі у випадку омонімії безпрефіксного дієслова, порівняйте: *жати – зжати* (жито) і *жати – вижати* (сік), а також у випадку значних розходжень у відтінках багатозначного дієслова, наприклад: *гнати* (до якогось пункту) – *пригнати* і *гнати* (виганяти) – *прогнати*.

Видова пара може творитися одночасним приєднанням префікса і зміною суфікса: *падати – впасти, вішати – повісити* або префіксацією дієслова іншого кореня: *ловити – впіймати, брати – взяти, заходити* (в приміщення) – *увійти*.

Суфіксальний спосіб творення видової пари виступає переважно в кореляції другого ярусу: від префіксальних дієслів доконаного виду творяться форми недоконаного виду, наприклад: *читати – прочитати* (І ярус); *прочитати – прочитувати* (ІІ ярус). Префіксальним видотворенням виражається основне значення виду – вказівка на внутрішню межу, на завершеність/незавершеність дії в часі, на результативність її. Суфіксальними засобами виражаються різні додаткові відтінки видового значення: протяжність, повторюваність дії і т. ін.

У сучасній українській літературній мові дієслова доконаного виду мають співвідносні форми недоконаного виду, утворені за допомогою суфіксів ***-ува-***, ***-овува-***, ***-ва-***, ***-а-***, ***-ля-***, що виражають значення тривалої, багатократної, повторюваної або супровідної дії, наприклад: *заспівати – заспівувати, витягти – витягувати, відшукати – відшукувати; скупити – скуповувати, опрацювати – опрацьовувати, прилаштувати – прилаштовувати, викорчувати – викорчовувати; зігріти – зігрівати, оббити – оббивати, зшити – зшивати; виробити – виробляти, випекти – випікати, заборонити – забороняти.*

Видова кореляція може виражатися заміною суфікса і в парах безпрефіксних дієслів: *лишити – лишати, кінчити – кінчати, пустити – пускати.* За допомогою суфіксів виражаються також додаткові видові відтінки в межах одного виду, наприклад: *летіти – літати, котити – качати, нести – носити.*

Від дієслів недоконаного виду III структурного класу із значенням тривалої дії видова пара твориться за допомогою суфікса ***-ну-***, що виражає однократність дії, або ***-ону-***, що виражає відтінок посиленої дії, наприклад: *гукати – гукнути, стукати – стукнути, смикати – смикнути* і *смиконути, рубати – рубнути* і *рубонути.*

Чергування звуків у корені слова в сучасній українській мові дуже рідко буває самостійним засобом видотворення (наприклад: *збирати – зібрати, надсилати – надіслати*), найчастіше воно є супровідним засобом при суфіксальному видотворенні, як наприклад: *видерти – видирати, допекти – допікати, закотити – закачувати, заявити – заявляти, відростити – відрощувати.*

Видове значення може виражатися також зміною наголосу в дієслові, наприклад, *засипати – засипати* (чимось), *викидати – викидати, розрізати – розрізати.*

У сучасній українській мові є невелика група безпрефіксних дієслів, що можуть виражати значення доконаного й недоконаного виду залежно від контексту. Це дієслова *женити, ранити, веліти, наслідувати, вінчати, атакувати, телеграфувати, телефонувати, організувати.* Порівняйте, наприклад: *Командир **велів** відкрити вогонь* (доконаний вид); *Працюй, як **велить** тобі твоя совість* (недоконаний вид).

Окремі групи складають одновидові дієслова, що не мають видової кореляції.

Тільки н е д о к о н а н и й вид мають: а) безпрефіксні дієслова із значенням необмеженої дії, наприклад: *гордувати, гидувати, гребувати, вимагати, чекати, мислити, працювати, говорити, гомоніти, ледарювати, ворогувати, стежити* і под.; б) префіксальні дієслова, утворені від дієслів із значенням необмеженої дії (мислення, мовлення, сприймання) за допомогою префікса ***по-***, що надає відтінку повторюваності дії: *погукувати, покрикувати, почитувати, пописувати, потріскувати.*

Значення лише д о к о н а н о г о виду мають в основному дієслова префіксально-постфіксальні, похідні від двовидових безпрефіксних дієслів». Це дієслівні утворення з префіксами ***від-***, ***на-***, ***за-***, ***по-***, ***про-***, ***роз-***, наприклад: ***відпрацюватися, надуматися, натерпітися, замиритися, повчитися, провчитися, пробідкатися, розпишатися, розморгатися.***

Одновидове значення можуть мати також дієслова префіксальні, утворені від двовидових за допомогою префіксів ***за-***, ***по-***, ***про-***, ***від-***, що вносять відтінок тривалості дії із вказівкою на результативність або вказують на початок дії з відтінком по-

силення її: *заживати, запрацювати, потерпіти, поплакати, проходити, просидіти, відшуміти, відходити.*

Категорія перехідності/неперехідності

У зв'язному мовленні одні дієслова самостійно виражають свою семантику (наприклад: *дуб **росте**, робітник **працює***), інші потребують доповнення свого змісту за рахунок залежної форми іменника (наприклад: *Учні **написали** диктант; Хлопець **слухає** музику*). Здатність дієслова виражати свою семантику самостійно або за допомогою залежного іменника в знахідному відмінку (без прийменника) виявляється у категорії перехідності /неперехідності.

Усі дієслова поділяються на дві групи: **перехідні** і **неперехідні**. Цей поділ здійснюється на основі синтаксичних ознак дієслова: до перехідних належать дієслова, після яких ставиться форма знахідного відмінка без прийменника, до неперехідних – дієслова, що не мають залежної форми знахідного відмінка без прийменника.

Категорія перехідності/неперехідності властива всім дієслівним формам: інфінітиву, особовим і родовим формам та дієприслівнику.

Порівняйте, наприклад, перехідне дієслово: *прочитати книгу, прочитаю книгу, прочитайте книги, прочитав книгу, прочитала б книгу, прочитавши книгу.* Тільки дієприкметникова форма не керує формою знахідного відмінка без прийменника.

Перехідні дієслова можуть керувати також формою родового відмінка у функції прямого додатка, коли вони вживаються в заперечному реченні з часткою ***не*** (***не** чув пісні, **не** бачив брата*), а також у сполученні з іменниками, що означають збірність, речовинність (*пас ягнят* і *ягнята, купив хліба*).

До перехідних належать також дієслова *бажати, зичити*, що керують формами родового відмінка і поєднуються з іменниками абстрактного значення: *бажати щастя, зичити здоров'я.*

Неперехідні дієслова вживаються самостійно (без залежної відмінкової форми) або керують будь-якою відмінковою формою іменника з прийменником чи без прийменника, крім знахідного прямого об'єкта, наприклад: *іти, жити, чорніти; боятися* (ч о г о ?), *дякувати* (к о м у ?), *їхати* (ч и м ?), *лежати* (н а   ч о м у ?), *сміятися* (з ч о г о ?), *бігти* (н а з у с т р і ч   к о м у ?), *розминутися* (з   к и м ?).

Перехідні дієслова можуть набувати значення неперехідних. Це буває у випадку опущення при перехідному дієслові прямого додатка. Порівняйте: ***писати** лист* і *вміє **писати**; **грає** вальс* і ***грає** на скрипці.* Від перехідних дієслів творяться дієслова неперехідні за допомогою постфікса *-**ся***: *мити – **митися**, брати – **братися**, вітати – **вітатися**, возити – **возитися***. Постфікс ***-ся*** перетворює дієслово в неперехідне, від таких дієслів не утворюються пасивні дієприкметники. Тільки одне дієслово на *-ся* ***сподіватися*** в українській мові належить до перехідних, але пасивний дієприкметник втрачає постфікс ***-ся:*** *сподіваний.*

> У в а г а ! Перехідність/неперехідність у сучасних лінгвістичних дослідженнях розглядається як лексико-синтаксична категорія, що ґрунтується на ознаках валентності дієслів, які в ролі предиката можуть відкривати в реченні позиції об'єкта чи результатива або адресата, засобу, знаряддя дії, локатива тощо.

З урахуванням типу валентності виділяють одно-, дво-, три-, чотири-, рідше п'яти- і шестивалентні дієслова.

Чіткої межі між перехідними і неперехідними дієсловами немає. Деякі перехідні дієслова можуть втрачати перехідність і виступати в значенні неперехідних. Це буває тоді, коли немає при дієсловах додатка, вираженого іменником у знахідному відмінку без прийменника. Порівняймо: *він малює картину* і *він уже малює*. Або: *читати книгу, виконати вправу* (тут дієслова *читати, виконати* – перехідні) і *виразно читати, швидко виконати* (дієслова *читати, виконати* – перехідні, але вжиті із значенням неперехідних). Якщо до перехідного дієслова додати частку ***-ся(-сь)***, то воно стає неперехідним: *умивати – умиватися, одягати – одягатися, купати – купатися*.

Перехідні	Приклади
1. Іменник-додаток вживається в знахідному відмінку без прийменника	*зібрати* (кого? що?) *урожай; дай сіль*
2. Іменник-додаток може вживатися в родовому відмінку в таких випадках: а) якщо дія переходить не на весь предмет, а тільки на його частину; б) коли перед дієсловом наявна заперечна частка **не**	*дай* (кого? чого?) *солі; купити хліба; не зустрів приятеля*

Неперехідні	Приклади
1. Іменник-додаток вживається в знахідному відмінку з прийменником	*думати* (про кого? про що?) *про людей; надійся* (на кого?) *на себе*
2. Іменник-додаток вживається у формі будь-якого відмінка, крім зазначених вище	*віддали* (кому?) *дітям; запобігали* (чому?) *лихові; злякався* (кого? чого?) *звіра*
3. До перехідних дієслів належать дієслова із часткою **-ся (-сь)**	*гордитися* (ким? чим?) *братом, одягатися*
4. Безособові дієслова, що означають стан людини або природи	*спати, морозить*
5. Дієслова, що означають переміщення в просторі	*бігти, йти, плавати*

Примітка. Дієслова із значенням цілеспрямованої дії – перехідні, дієслова з іншим значенням – неперехідні.

Зворотні дієслова

Дієслова із постфіксом ***-ся(-сь)***, які виражають зворотну дію, називаються **зворотними**: *пишатися, закохатися, зустрічатися*.

Суфікс ***-ся(-сь)*** може вживатися з більшістю дієслів у всіх формах, крім дієприкметників. Стоїть він після інфінітивного суфікса – ***-ти(-ть)*** або закінчення в особових формах дієслова. Наприклад: *вмивати – вмиватися, вмиваються, вмиваюся*.

Сучасний дієслівний суфікс ***-ся(-сь)*** – це давня коротка форма зворотного займенника *себе* у знахідному відмінку однини.

За допомогою суфікса ***-ся(-сь)*** утворюються дієслова:

-ся(-сь)	***-ся(-сь)***	без ***-ся(-сь)*** не вживаються
від перехідних – неперехідні	від неперехідних – безособові	
купати – купатися (неперехідні); *лікуватися, битися, мазатися*	*спати – спиться* (безособові); *водиться, не спиться, не сидиться*	*боятися, сміятися, лінуватися, гордитися, пишатися, сподіватися, намагатися*

Увага! Пишеться ***-сь*** пишеться ***-ся***
Купаємось у морі – купаємося в озері;
Голивсь учора – голитися двічі.

Категорія дієслівного стану

Категорія стану виражає відношення дії до суб'єкта і об'єкта. Суб'єктно-об'єктні відношення виявляються в реченні. Дієслово є основною ланкою в реалізації граматичних відношень між суб'єктом і об'єктом дії. Так, у реченні *Бригада **виконує план*** суб'єктом дії (або носієм динамічної ознаки) виступає слово *бригада;* дія, виконувана суб'єктом як активним діячем, спрямована на об'єкт *(план),* що в реченні виступає прямим додатком.

Логічні відношення суб'єкта і об'єкта в цьому реченні збігаються з граматичними; дієслово виражає значення активної дії, спрямованої на самостійний об'єкт.

Однак ці логічні відношення можна передати в іншому граматичному оформленні, наприклад: *План **виконується** бригадою*. У такій структурі речення дієслово виступає із значенням пасивної дії. Дієслово *виконується,* утворене від перехідного дієслова *виконувати* за допомогою постфікса *-ся*, втратило значення перехідності. Логічний суб'єкт при цьому виражається залежною формою іменника – орудним суб'єкта, логічний об'єкт виступає у формі називного відмінка.

Порівняйте ще: *Усі **вітають** друга* і *Друзі **вітаються***. У першому випадку дієслово виражає активну дію, спрямовану на самостійний об'єкт, у другому – дія розподіляється між суб'єктами, що є водночас і об'єктами.

Значення дієслівного стану тісно пов'язане з семантикою дієслова і виявляється в синтаксичних зв'язках його з іншими словами.

Категорія стану знаходить свій вияв у способах дієслівного керування, тісно пов'язуючись із категорією перехідності/неперехідності. Так, усі перехідні дієслова можуть виражати значення активної дії, а неперехідні не виражають її ніколи. Дієслова перехідні й неперехідні, утворені від перехідних за допомогою постфікса ***-ся***, виражають подвійні суб'єктно-об'єктні відношення, а неперехідні, що не співвідносяться з перехідними дієсловами (наприклад, *іти, рости, цвісти*), виражають однобічні, суб'єктні відношення. Порівняйте, наприклад:

Суб'єктно-об'єктні відношення	**Суб'єктні відношення**
Учень виконує завдання. –	*Навколо все спить.*
Завдання виконується учнем.	*Василько йде до школи.*
Оленка одягає сестру. –	*Оленка сміється.*
Оленка одягається (Оленка одягає себе).	

Морфологічно-словотворчим засобом вираження окремих значень стану виступає постфікс *-ся*. За допомогою цього словотворчого афікса виражаються значення зворотної і пасивної дії.

Співвідносні дієслова перехідні й неперехідні з постфіксом -*ся* різняться не тільки значенням стану, а й семантичними відтінками, порівняйте, наприклад: *боротиборотися, кохати – кохатися, дерти – дертися, нести – нестися*. Лише при творенні дієслів із значенням пасивного стану семантичні відтінки співвідносних дієслів майже непомітні, наприклад: *завод будує цехи, цехи будуються заводом; хор виконує кантату, кантата виконується хором*.

У сучасній українській літературній мові розрізняють такі стани дієслів: активний (або дійсний), пасивний і зворотно-середній.

Крім того, виділяють групу неперехідних дієслів, що не виражають подвійних, суб'єктно-об'єктних відношень, це дієслова нульового щодо об'єкта стану.

> Увага! У лінгвістичній науці ще з часів М. В. Ломоносова визначалася традиційна система станів дієслів. М. В. Ломоносов у «Російській граматиці» назвав шість станів: дійсний (або перехідний), зворотний, взаємний, середній, пасивний (або страждальний) і спільний.
> У працях О. О. Шахматова[1] названо три стани: дійсний, пасивний і зворотний, а в межах зворотного стану розглянуто різні значення його: власне зворотні, непрямо-зворотні, взаємно-зворотні та ін.
> В академічній граматиці української мови[2] розглядаються тільки два стани: активний і пасивний, підкреслюється, що категорія стану властива тільки перехідним дієсловам; вона ґрунтується на двох взаємопов'язаних корелятивних граматичних значеннях – активному і пасивному. Активне значення виражається морфологічними формами, пасивне – морфологічними і синтаксичними.
> У розгляді дієслівного стану спостерігається різний підхід учених до цієї категорії: одні беруть до уваги семантико-граматичні відтінки суб'єктно-об'єктних відношень, що виражаються в дієсловах; інші ототожнюють стан з категорією перехідності/неперехідності; деякі вчені спираються тільки на граматично виявлену кореляцію суб'єктно-об'єктних відношень, лишаючи поза увагою суб'єктні відношення з нульовим об'єктом.

1. Активний стан. Дієслова активного (або дійсного) стану виражають активну дію суб'єкта, спрямовану на самостійний об'єкт. Це значення мають лише перехідні дієслова, що керують формою знахідного відмінка без прийменника.

[1] *Шахматов А. Я.* Синтаксис русского языка. – Л., 1041. – С. 476–481.
[2] Сучасна українська літературна мова: Морфологія / За заг. ред. І. К. Білодіда. – К., 1969.

Наприклад: *Косар на лузі косу дзвінко **клепле*** (М. Рильський); *Дівчата **вгляділи** на леваді кущ калини* (І. Нечуй-Левицький).

Формальне вираження прямого об'єкта залежним іменником (або займенником чи іншим субстантивованим словом) і є граматичним показником активного стану дієслова. У структурі речення з дієсловом активного стану граматичні суб'єктно-об'єктні відношення відповідають логічним суб'єктно-об'єктним відношенням.

2. П а с и в н и й с т а н. Дієслова пасивного стану протиставляються дієсловам активного стану за відношеннями суб'єкта до об'єкта і за спрямуванням дії. Логічний суб'єкт при дієслові пасивного стану має форму орудного відмінка без прийменника і виступає в ролі непрямого додатка, виражаючи цим самим відношення пасивного суб'єкта і пасивної дії. Об'єкт дії при дієслові пасивного стану виражається формою називного відмінка (займенника чи субстантивованого слова), що виступає в ролі підмета, наприклад: *Пісня **виконується** всіма учасниками концерту.*

Дієслова пасивного стану творяться від дієслів активного стану за допомогою постфікса ***-ся***. Співвідносні за значенням стану дієслова виступають відповідно в активних або пасивних зворотах мови, наприклад: *Співак **виконує** арію. – Арія **виконується** співаком.*

Форми словозміни дієслів пасивного стану дещо обмежені вживанням: при орудному суб'єкта частіше ставиться дієслово в 3-й особі, рідше в 1-й або 2-й особі чи в минулому часі. Значення пасивного стану може також виражатися формою пасивного дієприкметника, наприклад: *Ти думала – тобою весь **з'їдаюсь**? – та, подавившись, падаєш в траву... **Я стверджуюсь, я утверждаюсь**, бо я живу* (П. Тичина); *Енеєм **кинута** я бідна* (І. Котляревський).

Відсутність орудного суб'єкта при дієслові нівелює значення пасивності дії, і дієслово набуває значення зворотно-середнього стану. Порівняйте: *Фільм **переглядається** комісією* і *Фільм **переглядається** вдруге.*

3. З в о р о т н о - с е р е д н і й с т а н. Дієслова зворотно-середнього стану виражають дію суб'єкта, що не переходить на самостійний об'єкт, а зворотно спрямовується на самого діяча чи додатково характеризує його через неназваний об'єкт, наприклад: *дитина взувається* (взуває себе); *цехи змагаються* (змагаються один з одним); *собака кусається* (може вкусити когось).

Зворотні дієслова можуть мати різні відтінки зворотно-середнього стану, по-різному характеризувати відношення між суб'єктом і об'єктом дії:

а) власне зворотні дієслова виражають дію, суб'єктом і об'єктом якої виступає та сама особа. Сюди належать дієслова: *умиватися, одягатися, взуватися, роззуватися, купатися, митися, пудритися, голитися, наряджатися.* Наприклад: *За матерньою поміччю хлопчик не забарився **умитися, прибратися*** (Панас Мирний);

б) взаємно-зворотні дієслова виражають дію, виконувану кількома суб'єктами, кожний з яких виступає водночас і об'єктом дії. Сюди належать дієслова: *зустрічатися, змагатися, вітатися, обніматися, цілуватися, листуватися, спілкуватися, радитися.* Наприклад: *Це ж тоді... в селі, увечері, коли з Гаврилом **познайомилися**, тебе бачив. А тепер бач, де **зустрілись**, – пригадав Жердяга* (С. Скляренко);

в) непрямо-зворотні дієслова виражають дію, здійснювану для самого суб'єкта. При дієсловах із значенням непрямо-зворотного стану може стояти непрямий додаток

або обставина, наприклад: ***готуватися** до екзаменів, **збиратися** до поїздки, **лаштуватися** в дорогу*. Ці дієслова відрізняються від власне зворотних тим, що логічний прямий об'єкт при них не виражається. Порівняйте: *Дівчина вмивається* (дівчина вмиває себе) і *дівчина збирається в дорогу* (дівчина збирає речі в дорогу); *Батько взявся за картуз: – Збирайся, сину, ходімо* (Панас Мирний) (означає «збирай речі»);

г) загально-зворотні дієслова виражають дію, що зосереджується в самій діючій особі, або виражають внутрішній стан суб'єкта. Сюди належать дієслова зі значенням ставлення виконавця дії до об'єкта: *милуватися, турбуватися, дивуватися, злитися, сердитися, заспокоюватися, журитися, трястися, мучитися* і под. Наприклад: *Там три верби **схилилися**, мов журяться вони* (Л. Глібов);

ґ) активно-безоб'єктні дієслова виражають властивість суб'єкта поза зв'язком його з об'єктом. Сюди належать дієслова із значенням динамічної ознаки істот: *кусатися, битися, дряпатися, хвицатися (собака **кусається**, корова **б'ється**, кішка **дряпається**, кінь **хвицається**)* або неживих предметів: *жалитися, колотися (кропива **жалиться**, будяк **колеться**)*;

д) пасивно-якісні дієслова виражають статичну ознаку предмета, що підпадає впливові дії іншого предмета. Сюди належать дієслова типу *рватися, гнутися, битися, ламатися, кришитися, колотися, м'ятися, топитися* (танути, переходити в стан рідини), *плавитися* і т. ін. Порівняйте у словосполученнях: *залізо **гнеться**, ситець **мнеться**, віск **топиться**, олово **плавиться**, лід **колеться**, хліб **кришиться**, скло **б'ється***;

е) зворотно-пасивні дієслова виражають дію, приписувану пасивному суб'єктові. Зворотно-пасивні дієслова керують формою давального відмінка (давальний суб'єкта), що виступає непрямим додатком. Логічний об'єкт при дієсловах зворотно-пасивного стану виражається формою називного відмінка і виступає в реченні підметом. Наприклад: *І **згадується** Улянці дідова **казка*** (О. Донченко).

Якщо прямий об'єкт не виражається у формі називного відмінка, то дієслово перетворюється на безособове з нульовим значенням стану щодо об'єкта, наприклад: *не їсться хліб – мені не їсться.*

Дієслова зворотно-пасивного стану творяться від перехідних дієслів за допомогою постфікса ***-ся***, в якому певною мірою збереглося значення зворотного займенника, особливо в групі власне зворотних дієслів.

Нульовий стан щодо вираження об'єкта мають усі неперехідні дієслова без постфікса ***-ся*** (*летіти, дзвеніти, плакати, стати, бігти* і под.), а також безособові дієслова з постфіксом ***-ся*** (***не спиться, не сидиться, не лежиться***).

Неперехідні дієслова без постфікса ***-ся*** означають дію, замкнену в самому суб'єкті, тобто ними виражається тільки суб'єктне відношення (відношення дії до суб'єкта), наприклад: *Літо збігло як день, і з невлежаного туману вийшов синьоокий, золоточубий вересень* (М. Стельмах).

Безособові дієслова з постфіксом ***-ся*** також виражають однобічні відношення дії до логічного суб'єкта у формі давального відмінка (давального суб'єкта). Дія, виражена безособовим дієсловом з постфіксом ***-ся***, приписується суб'єкту як незалежний від нього внутрішній стан (*мені **не спалося**; дівчині **не сидиться** в хаті; йому **не лежалося***).

Отже, категорія дієслівного стану виражає подвійні відношення: основне відношення дії до суб'єкта і об'єкта та пов'язане з ним відношення між суб'єктом і об'єктом.

Категорія способу

Факти об'єктивної дійсності можуть мислитися мовцем як дійсні (реальні) або як можливі (ірреальні) чи як бажані. Залежно від характеру віднесеності висловленого до дійсності думка може сприйматися як факт ствердження або заперечення, розглядатися як певна можливість, необхідність, як факт спонукання чи вагання, невпевненості і т. д.

Характер віднесеності висловленого мовцем до дійсності, або модальність, передається в мові лексичними, морфологічними, синтаксичними та інтонаційними засобами.

Категорія **способу дієслів** – це граматична категорія, що виражає відношення дії до дійсності. У сучасній українській мові розрізняють три способи дієслів: **дійсний, наказовий і умовний**.

Дійсний спосіб виражає реальну дію, що перебігає в часі. Дійсний спосіб протиставляється умовному й наказовому способам тим, що має часові форми. Наприклад: *Солдати **зскочать, підштовхнуть** (де в них береться сила?) і за машиною **ідуть**, щоб знову **не засіла*** (Л. Первомайський).

Наказовий спосіб виражає прохання, побажання, спонукання або наказ. Наприклад: *Ти шапку **скинь** і низько **поклонись**. Бо ліс – це світлий храм. Святиня наша* (В. Бичко).

Форми наказового способу утворюються від основи теперішнього – майбутнього часу за допомогою закінчень (друга особова парадигма).

У сучасній українській мові виступає три різновиди форм наказового способу:

а) з нульовою флексією у 2-й особі однини в дієсловах з основою на приголосний [j (*і*)]: ***читай**, **знай**, **чіпай**, **надсилай**, **вимагай**;* у 1-й особі множини ці дієслова мають флексію ***-мо***, а в 2-й особі множини – флексію ***-те**: **читаймо**, **знаймо**, **чіпаймо**, **надсилаймо**, **вимагаймо**; **читайте**, **знайте**, **чіпайте**, **надсилайте**, **вимагайте**;*

б) з нульовою флексією у 2-й особі однини в дієсловах з кінцевим твердим приголосним [ж], [ч], [б], [п], [в], [м] та [р] (***ріж**, **плач**, **насип**, **вір***) та з м'яким приголосним [з'] [с'] [д'], [л'], [н'] (***злізь**, **винось**, **сядь**, **дозволь**, **стань***); у 1-й особі множини виступає флексія ***-мо**: **ріжмо**, **плачмо**, **вірмо**, **злізьмо**, **виносьмо**, **сядьмо**, **дозвольмо**, **станьмо***; у 2-й особі множини – флексія ***-те**: **ріжте**, **плачте**, **вірте**, **злізьте**, **виносьте**, **сядьте**, **дозвольте**, **станьте**;*

в) флексією ***-и*** у 2-й особі однини, якщо наголос падає на закінчення (***вези**, **кажи**, **зроби**, **простуди***), та в дієсловах, що мають збіг приголосних у кінці основи (***тягни**, **торкни**, **увімкни***); у 1-й особі множини виступає флексія ***-імо*** рідше ***-ім**: **везімо**, **кажімо**, **зробімо**, **простудімо**, **тягнімо**, **торкнімо**, **увімкнімо***; у 2-й особі множини – флексія ***-іть*** (або рідше ***-іте***): ***везіть**, **кажіть**, **зробіть**, **простудіть**, **тягніть**, **торкніть**, **увімкніть***.

Аналітичні форми наказового способу творяться за допомогою частки ***хай (нехай)***, що додається до форм 3-ї особи теперішнього чи майбутнього часу: ***хай (нехай)*** *скаже*, ***хай*** *скажуть*.

Дієслова ***пити***, ***бити***, ***лити***, ***шити***, ***вити***, ***рити*** в наказовому способі зберігають голосний [и] в корені слова, перед [j] (в основі теперішнього – майбутнього часу): ***пий***, ***бий***, ***лий***, ***ший***, ***вий*** (але: ***віяти – вій***), ***рий***; ***пиймо***, ***биймо***, ***лиймо***, ***шиймо***, ***виймо***, ***риймо***; ***пийте***, ***бийте***, ***лийте***, ***шийте***, ***вийте***, ***рийте***.

Дієслово *їсти* має форми: *їж*, *їжмо*, *їжте*. Деякі дієслова за своєю семантикою не можуть мати значення наказового способу стосовно 2-ї особи, наприклад: *бачити*, *чути*, *гнити*.

Умовний спосіб виражає дію не реальну, а тільки бажану або можливу за певних умов. Наприклад: ***Полетіла б я*** *до тебе, Та крилець не маю* (Нар. творчість).

Дієслова в умовному способі часу не виражають. Форми умовного способу аналітичні. Вони творяться за допомогою частки ***би (б)***, що додається до форм минулого часу дійсного способу. Форми умовного способу виражають значення роду і числа за допомогою закінчень (третя особова парадигма).

Частка ***би (б)*** може входити до складу умовного сполучника ***аби***, ***якби*** або сполучника мети ***щоб***, наприклад: ***Якби*** *от проміння золоті у струни чарами обернути, я з них* ***зробила б*** *арфу золоту* (Леся Українка).

> Увага! Частка ***би (б)*** походить від давньої форми 2-ї і 3-ї особи однини аориста дієслова *бути*.

В українській мові форми одного способу можуть вживатися в значенні іншого:

1) форми наказового способу – в значенні дійсного для вираження моментальної дії з відтінком недоречності, наприклад: *А хтось тоді й* ***порадь*** *– доки не пізно ще, доки козаки ще в Князівці – мерщій знести усе в економію, хто що взяв* (А. Головко), або для вираження дії, виконуваної з примусу: ***Роби*** *на других дні та ночі, і на годину* ***не засни***... (П. Грабовський);

2) форми наказового способу – в значенні умовного з відтінком дорікання комусь або особливого підкреслення зумовленості дії; наприклад: ***Вийди*** *я з дому на п'ять хвилин раніше, то й не запізнився б; Мати знала, що* ***застукай*** *його в хаті білій, та ще* ***довідайся***, *з ким і де був – не помилують*... (Петро Панч);

3) форми умовного способу – в значенні наказового для пом`якшення наказу, наприклад: Поліксена: ***Пождав би*** *ти безмісячної ночі* (Леся Українка);

4) форми майбутнього часу дійсного способу – в значенні наказового для підкреслення категоричності наказу, наприклад: *– Гаразд, досить, – обірвав гетьман Капусту, –* ***пошлеш*** *новий універсал, моїм іменем* ***накажеш*** *бути селянам в послушенстві у пані ігумені, а гульвіс злостивих скарати на горло* (Н. Рибак).

Категоричність наказу особливо підкреслюється вживанням замість форм наказового способу інфінітивної форми, наприклад: *– Говорить Щорс. Негайно* ***розшукати*** *комісара* (С. Скляренко).

Категорія часу

Категорія часу виражає відношення дії до моменту мовлення. В основі цієї граматичної категорії лежить розуміння часу як об'єктивно-реальної форми буття. Людина сприймає нескінченність об'єктивно існуючої матерії в окремих процесуальних виявах: виникнення, становлення, тривання і переходу в нову якість. Дієслова є назвами дій або динамічної ознаки. Становлення і тривання динамічної ознаки сприймається мовцем як вияв процесуальності з властивою для неї часовою перспективою. Ця часова перспектива в дієслові пов'язується з моментом мовлення про дію: дія збігається з моментом мовлення про неї або відбувається не водночас з моментом мовлення.

У сучасній українській мові дієслова мають значення чотирьох часів: **теперішнього, майбутнього, минулого і давноминулого**.

Усі чотири часи розрізняються за значеннями і мають виразні морфологічні ознаки. Часові значення дієслова виражаються в дійсному способі, умовний і наказовий способи часу не виражають. Категорія часу тісно пов'язана з категорією особи і виявляється в особових (та родових, що були колись особовими) формах.

Своєрідно виявляється значення часу в неособових формах – дієприкметнику і дієприслівнику. Ці форми зберігають значення часу (як і значення виду) тієї основи, від якої вони творяться (дієприкметник) або виражають час відносно основної дії (дієприслівник).

Теперішній час

Теперішній час означає дію, яка відбувається в момент мовлення або збігається з моментом повідомлення про неї, наприклад: ***Виходить*** *сонце, і зірки роси поволі* ***гаснуть*** *в білих хмарах цвіту* (Марко Вовчок).

Дієслова в теперішньому часі виражають: а) дію, що збігається з моментом мовлення про неї: *Я* ***пишу*** *тобі знову, друже мій* (М. Рильський); б) дію тривалу або постійну: *Споконвіку Прометея там орел* ***карає****, що день божий* ***довбе*** *ребра й серце* ***розбиває*** (Т. Шевченко); в) дію, що є властивістю істоти або предмета: *Весною в селі* ***встають*** *рано* (Гр. Тютюнник); *Земля* ***обертається*** *навколо своєї осі.*

Перше значення теперішнього часу позначають терміном теперішній актуальний, що реалізує конкретно-ситуативний вияв дії у момент повідомлення про неї.

Значення тривалого або постійного часу називають неактуальним теперішнім часом, що передає характеристики певних постійних станів істот і речей або перебіг дій і процесів як даність, аксіоматичну істину, закономірність на основі наукових узагальнень, власного досвіду чи традиційної усталеності в народі. Теперішній неактуальний час властивий науковому стилеві, народним прислів'ям, активно використовується в описах народних звичаїв, у різного типу довідниках, в інструкціях тощо. Наприклад: *Риба* ***дихає*** *зябрами; Дуби* ***ростуть*** *поволі, неквапливо* (М. Рильський); *Вночі* ***тріщить****, а вдень* ***плющить*** (Нар. творчість); *На Святий Вечір батько* ***набирає*** *в чисту миску по ложці всіх свят-вечірніх страв...*

(О. Воропай); *У нас криги **розбиває** блакитноокий березень* (М. Стельмах); *І в епіцентрі логіки і стресу... **цінує** розум вигуки прогресу, душа скарби прадавні **стереже*** (Л. Костенко).

Форми теперішнього часу мають значення недоконаного виду. Вони творяться від основи дієслів недоконаного виду за зразком першої особової парадигми. У цих формах виражається значення способу (дійсного), часу, особи і числа, наприклад: *ходжу, ходиш, ходить, ходимо, ходите, ходять*.

■ Майбутній час

Майбутній час означає дію, що здійсниться або триватиме після розмови про неї, наприклад: *Я **візьму** землі у жменьку, **натрушу** з квіток краси і на всю округу **дзенькну** свіжим голосом роси* (В. Бичко); *Я на гору круту крем'яную **буду** камінь важкий **підіймать** і, несучи вагу ту страшную, **буду** пісню веселу **співать*** (Леся Українка).

Форми майбутнього часу можуть виражати тривалу (необмежену в часі) дію і одноразову або обмежену із вказівкою на завершеність. Відповідно вони творяться від основ дієслів недоконаного і доконаного виду.

Форми майбутнього часу доконаного виду (прості) творяться за зразком першої особової парадигми тими самими флексіями, що й форми теперішнього часу першої чи другої дієвідміни, наприклад: *виконаю, виконаєш, виконає, виконаємо, виконаєте, виконають; зроблю, зробиш, зробить, зробимо, зробите, зроблять*.

Від основ дієслів недоконаного виду творяться аналітична, або складена, і синтетична форми майбутнього часу.

А н а л і т и ч н а, або с к л а д е н а, форма майбутнього часу твориться способом додавання до інфінітива (недоконаного виду) допоміжного дієслова ***бути*** в особових формах, наприклад: ***буду** співати, **будеш** співати, **буде** співати, **будемо** співати, **будете** співати, **будуть** співати*.

С и н т е т и ч н а форма майбутнього часу твориться від інфінітива недоконаного виду додаванням суфікса ***-м-*** (це залишок архаїчного допоміжного дієслова ***ьмти-*** в особових формах) та особових закінчень, наприклад: *казати**му**, казати**меш**, казати**ме**, казати**мемо**, казати**мете**, казати**муть***.

Отже, у формах майбутнього часу значення часу виражається або основою дієслова, або допоміжним дієсловом, або суфіксом-флексією, що походить від допоміжного дієслова. Значення часу органічно пов'язане із значенням особи і числа, що знаходять своє вираження в особових флексіях, розподілених за дієсловами першої і другої дієвідмін.

■ Минулий час

Минулий час означає дію, що відбувалася або відбулася до моменту мовлення, наприклад: *Могутнім спокоєм **дихало** чорнолісся* (М. Стельмах); *Скільки днів **пролетіло** над нами!* (В. Сосюра).

Форми минулого часу творяться від основи інфінітива дієслів доконаного і недоконаного виду.

Формальним показником минулого часу є суфікс *-л-* або його видозмінений фонетичний варіант *-в- (-ў-)*, що приєднується до основи інфінітива. Форми минулого часу в сучасній українській мові виражають за допомогою флексій значення роду (в однині) і числа, наприклад: ***возив, возила, возило, возили***.

У формах чоловічого роду суфікс *-в-* приєднується тільки до основи, що закінчується на голосний звук, порівняйте, наприклад: *водити – водив, синіти – синів, збирати – збирав*, але *нести – ніс, везти – віз.*

При творенні форм минулого часу ненаголошений суфікс *-ну-* може зникати, наприклад: *сохнути – сохнув* і *сох, зів'янути – зів'янув* і *зів'яв.* У дієсловах з наголошеним суфіксом *-ну-*, а так само в дієсловах із значенням раптової чи одноразової дії суфікс *-ну-* зберігається: *стягнути – стягнув, крикнути – крикнув, гукнути – гукнув.*

Давноминулий час

Давноминулий (або передминулий) час означає дію, що відбулася перед іншою минулою дією, наприклад: *Ніби й **задрімав був** зразу, але щось приверзлося, що й прокинувся рано* (А. Головко).

Форми давноминулого часу творяться переважно від дієслів доконаного виду аналітичним способом: до основного дієслова в минулому часі додається допоміжне дієслово *бути* в родових формах однини й у формі множини, наприклад: *сказав **був**, сказала **була**, сказало **було**, сказали **були**.*

Значення давноминулого часу сприймається в реченні на основі зіставлення двох або більше дій, наприклад: ***Був позабував товаришів***, *– тепер пригадав* (С. Васильченко).

Давноминулий час властивий розмовному і художньому стилям мови. У науковому, публіцистичному, діловому стилях форми давноминулого часу не вживаються.

Вживання часових форм

Крім основних значень часу, що безпосередньо виражаються часовими формами дієслів у процесі спілкування, може виражатися відносне значення щодо моменту мовлення.

Так, наприклад, у розповіді про минулі події поряд із формами дієслів минулого часу вживаються форми теперішнього часу в значенні минулого: ***Вийшов за школу – світа не видно, сліпить** очі, **рве** за поли, з ніг **валяє*** (С. Васильченко). Форми майбутнього часу також можуть уживатися в значенні минулого або теперішнього, надаючи відтінку раптовості, несподіваності, енергійності: ***Сиджу** – як **загуде** в грубі, як **сипне, війне** снігом у вікна – зразу **стемніло*** (С. Васильченко). *Сивий ус, стару чуприну вітер **розвіває**; то **приляже** та **послуха**, як кобзар **співає**...* (Т. Шевченко).

Відносність часового значення допомагають виражати модальні частки ***було, бувало***, наприклад: *Ти **було** підеш орати, **виореш, засієш** і **зажнеш**, а панські козаки прийдуть та й заберуть усе* (Панас Мирний); ***Сидимо було** день при дні у дівочій та робимо* (Марко Вовчок).

Категорія особи

Категорія особи виражає відношення дії до суб'єкта (або діяча) з погляду того, хто говорить. Значення особи в дієслові ґрунтується на протиставленні стосунку до 1-ї особи (безпосередньо мовця) чи 2-ї особи (адресата 1-ї особи – його співрозмовника) або до 3-ї особи (будь-кого, будь-чого, що є предметом розмови), наприклад: *я пишу, ти пишеш, він пише; хлопець пише.*

Особовість є однією із суттєвих ознак предикативності. Дієслово-присудок, вступаючи в предикативні відношення з підметом, вираженим іменником або особовим займенником, координує свою форму способом дублювання вказівки на особу (чи осіб).

В іменниках і займенниках позначення особи або узагальнена вказівка на особу є номінативною ознакою їх, у дієслові особове значення є граматичним показником відношення до особи. Залежно від морфологічного вираження особи підмета дієслівний присудок виступає у формах усіх трьох осіб однини і множини (при підметі, вираженому займенником) чи тільки 3-ї особи (при іменниковому підметі). Порівняйте: *я читаю, ти читаєш, ми читаємо, ви читаєте, вони читають; студент читає, студенти читають.*

Дієслівні форми поділяються на особові й неособові. До **особових** належать форми дієслів теперішнього і майбутнього часів дійсного способу та форми наказового способу, в яких граматичне значення особи виражається за допомогою флексій, і минулого часу та умовного способу, в яких особа виражається синтаксично (особовими й особово-вказівними займенниками).

Особові форми утворюють три парадигми дієвідмінювання: 1) теперішнього – майбутнього часів дійсного способу; 2) наказового способу і 3) минулого часу та умовного способу.

Парадигма теперішнього – майбутнього часів будується на основі протиставлень 1-ї, 2-ї і 3-ї особи в однині та множині.

I дієвідміна

	Однина		Множина	
1 ос.	*вед-у*	*віднес-у*	*вед-емо*	*віднес-емо*
2 ос.	*вед-еш*	*віднесе-еш*	*вед-ете*	*віднес-ете*
3 ос.	*вед-е*	*віднес-е*	*вед-уть*	*віднес-уть*

II дієвідміна

	Однина		Множина	
1 ос.	*друж-у*	*забіж-у*	*друж-имо*	*забіж-имо*
2 ос.	*друж-иш*	*забіж-иш*	*друж-ите*	*забіж-ите*
3 ос.	*друж-ить*	*забіж-ить*	*друж-ать*	*забіж-ать*

Дієвідміни дієслів

За типом відмінювання всі дієслова поділяються на **дієслова I** та **II дієвідмін**. Крім традиційного способу визначення дієвідмін за основою теперішнього часу та

закінченнями (до I дієвідміни належать дієслова, які в 3-й особі множини мають закінчення ***-уть, -ють***, а до II – дієслова, які в 3-й особі множини мають закінчення ***-ать, -ять***, можна визначити дієвідміну за основою інфінітива (відкинувши суфікс ***-ти***).

I дієвідміна		**II дієвідміна**	
1) за основою теперішнього часу та закінченням			
-уть ***-ють***	*пиш-уть* *чита-ють*	***-ать*** ***-ять***	*крич-ать* *сид-ять*
2) за основою інфінітива			
кле-їти?			
якщо суфікси ***-а-*** (що стоїть не після шиплячого) та ***-и-, -і-, -ї-*** в 1-й особі однини не випадають – I дієвідміна: *білі-ти* в 1-й ос. одн. – *білі-ю*; у 3-й ос. мн. – *біліють* (суфікс ***-і-*** у слові *білію* не випав)		якщо суфікси ***-а-*** (що стоїть після шиплячого) та ***-и-, -і-, -ї-*** в 1-й особі однини випадають – II дієвідміна: *бачи-ти* в 1-й ос. одн. – *бач-у*; в 3-й ос. мн. – *бачать* (суфікс ***-и-*** у слові *бачу* випав)	
Отже, слово *клеїти* належить до II дієвідміни, оскільки в 1-й ос. одн. (*клею*) ***-ї-*** випав			
Запам'ятайте словесну опору: ***Яблуко не впало на землю – I сорт, те яблуко, що впало, – II сорт.*** Так і наші суфікси: ***ті, що випали, – II дієвідміни, що не випали – I дієвідміни***			
Винятки:			
хотіти, іржати, гудіти, сопіти, ревіти		*бігти, боятися, стояти, спати*	

Правила поділу дієслів на дієвідміни

До I дієвідміни належать дієслова:

а) з односкладовою основою: *жи-ти, ви-ти, пи-ти, ли-ти;*

б) з основою на приголосний: *вез-ти, нес-ти, тер-ти, берег-ти*;

в) з основою на ***-оро-, -оло-***: *бороти, полоти, колоти*;

г) із суфіксом ***-а-***, що стоїть у кінці основи не після шиплячого: *каза-ти, писа-ти, мрія-ти*;

ґ) із суфіксом ***-а-***, що стоїть у кінці основи після шиплячого, але в особових формах не випадає: *вивчати, поважати – я поважаю, ти поважаєш, він поважає...*;

д) із суфіксом ***-і-***, що не випадає в особових формах: *радіти, біліти, зоріти, зеленіти (я радію, ти радієш, він радіє)*;

е) із суфіксами ***-ува-, -ну-***: *існувати, керувати, конкурувати, малювати; тягнути, іменувати.*

До II дієвідміни належать дієслова:

а) із суфіксами ***-и-, -і-(-ї-)***, які випадають у 1-й особі однини: *звузити, любити, гриміти, доїти*;

б) із суфіксом ***-а-*** після шиплячих, який випадає в особових формах: *кричати, лежати;*

Щоб не помилитися в написанні особових закінчень дієслів, треба безпомилково визначити дієвідміну.

Відмінювання дієслів

Форми **теперішнього часу** творяться від дієслів недоконаного виду додаванням до основи особових закінчень. У формах теперішнього часу виражається значення 1-ї, 2-ї і 3-ї особи в однині та множині.

Особа	Однина		Множина	
	І дієвідміна	**ІІ дієвідміна**	**І дієвідміна**	**ІІ дієвідміна**
1	*-у (-ю)*	*-у (-ю)*	*-емо (-ємо)*	*-имо (-їмо)*
2	*-еш (-єш)*	*-иш (-їш)*	*-ете (-єте)*	*-ите (-їте)*
3	*-е (-є)*	*-ить (-їть)*	*-уть (-ють)*	*-ать (-ять)*

Щоб перевірити, які особові закінчення слід писати в дієсловах теперішнього і майбутнього часу, треба визначити дієвідміну.

Особа	Однина	Множина
І дієвідміна		
1	*каж-у, раді-ю*	*каж-емо, раді-ємо*
2	*каж-еш, раді-єш*	*каж-ете, раді-єте*
3	*каж-е, раді-є*	*каж-уть, раді-ють*
ІІ дієвідміна		
1	*бач-у, сто-ю*	*бач-имо, сто-їмо*
2	*бач-иш, сто-їш*	*бач-ите, сто-їте*
3	*бач-ить, сто-їть*	*бач-ать, сто-їмо*

Дієслова **минулого часу** змінюються за родами і числами: *співав, співала, співало, співали*. Дієслово чоловічого роду має суфікс ***-в-*** (*носив, водив*) і нульове закінчення або не має суфікса і має нульове закінчення (*ріс, віз, ніс*), у жіночому, середньому роді і в множині – суфікс ***-л-*** і закінчення ***-а*** (*несла*), ***-о*** (*несло*), ***-и*** (*несли*).

Рід	Особа	Однина		Множина	
		доконаний вид	**недоконаний вид**	**доконаний вид**	**недоконаний вид**
чоловічий жіночий середній	1–3	*написав* *написала* *написало*	*думав* *думала* *думало*	*написали*	*думали*

Дієслова **майбутнього часу** змінюються за числами та особами. Дієслова недоконаного виду мають просту і складену форми майбутнього часу, дієслова доконаного виду – лише просту форму.

Дієслова теперішнього і простого майбутнього часу доконаного виду мають однакові особові закінчення. Наприклад: *виконаю, виконаєш, виконає, виконаємо, вико-*

насте, виконають, присяду, присядеш, присяде, присядемо, присядете, присядуть; вибіжу, вибіжиш, вибіжить, вибіжимо, вибіжите, вибіжать (порівняйте з відмінюванням дієслів теперішнього часу).

Складна форма майбутнього часу дієслів недоконаного виду в сучасній українській мові має закінчення ***-му, -меш, -ме, -мемо, -мете, -муть***. У складеній формі майбутнього часу особові закінчення має дієслово-зв'яка *бути* при незмінюваній формі інфінітива.

Складна форма майбутнього часу дієслів недоконаного виду			**Складена форма майбутнього часу дієслів недоконаного виду**		
Особа	Однина	Множина	Особа	Однина	Множина
1 2 3	*читатиму* *читатимеш* *читатиме*	*читатимемо* *читатимете* *читатимуть*	1 2 3	*буду читати* *будеш читати* *буде читати*	*будемо читати* *будете читати* *будуть читати*

Бути й ***дати*** – це дієслова з нерегулярними формами. У дієсловах *сісти, гнати, жити, слати, іти, взяти, підняти* відбуваються нетипові зміни в основах. Ці дієслова слід запам'ятати.

Є в українській мові дієслова-омоніми: *вити (в'ю) і вити (вию), слати (стелю) і слати (шлю), жати (жму) і жати (жну).*

Особа	Однина	Множина	Однина	Множина	Однина	Множина
1 2 3	*дам* *даси* *дасть*	*дамо* *дасте* *дадуть*	*їм* *їси* *їсть*	*їмо* *їсте* *їдять*	*доповім* *доповіси* *доповість*	*доповімо* *доповісте* *доповідять*

У дієслові ***бути*** в усіх формах однини і множини теперішнього часу виступає форма ***є***. У майбутньому часі ***бути*** відмінюється: *буду, будеш, буде, будемо, будете, будуть.*

- Творення часових форм дієслова

Час		**Вид**	**Основа**	**Приклади**
Теперішній		недоконаний	теперішнього часу	*пиш-уть (пишу...)*
Минулий		доконаний недоконаний	інфінітива	*написа-ти (написав...)* *писа-ти (писав...)*
Майбутній	проста	доконаний	теперішнього часу	*напиш-уть (напишу...)*
	складна	недоконаний	форма інфінітива + ***-му, -меш, -ме; -мемо, -мете, -муть***	*писати-**му**,* *писати-**меш**,* *писати-**ме***
	складена	недоконаний	**бути** (в особ. формах) + форма інфінітива	***буду*** ***будеш*** + *писати* ***буде***

Уваги до особових закінчень:

1. У дієсловах з кінцевим приголосним основи ***й*** (*j*) флексії виступають у графічних варіантах: ***-ю, -єш, -є, -ємо, -єте, -ють*** (I дієвідміна); ***-ю, -їш, -їть, -їмо, -їте, -ять*** (II дієвідміна), наприклад: *співаю, співаєш, співає, співаємо, співаєте, співають; стою, стоїш, стоїть, стоїмо, стоїте, стоять.*

2. Утворення 1-ї особової парадигми супроводжується змінами приголосних в основах дієслів перед закінченням:

а) у дієсловах V класу чергуються **з – ж, к – ч, с – ш, т – ч, х – ш**, наприклад: *казати – кажу, кажеш, каже, кажемо, кажете, кажуть; ткати – тчу, тчеш, тче, тчемо, тчете, тчуть; писати – пишу, пишеш, пише, пишемо, пишете, пишуть; гуркотіти – гуркочу, гуркочеш, гуркоче, гуркочемо, гуркочете, гуркочуть; колихати – колишу, колишеш, колише, колишемо, колишете, колишуть*;

б) у дієсловах IX класу з кінцевим губним приголосним основи у 1-й особі однини і 3-й особі множини після цього губного з'являється вставний звук [л], наприклад: *ловити – ловлю, ловлять; топити – топлю, топлять; губити – гублю, гублять*;

в) у дієсловах IX класу в 1-й особі однини відбувається чергування приголосних: **д – дж, з – ж, с – ш, т – ч, зд – ждж, ст – шч(щ)**, наприклад: *водити – воджу, лазити – лажу, носити – ношу, вертіти – верчу, їздити – їжджу, мостити – мощу*;

г) у дієслові ***хотіти*** (VI клас) кінцевий приголосний основи [т] чергується з [ч]: *хочу, хочеш, хоче, хочемо, хочете, хочуть*;

ґ) у дієсловах VIII класу приголосний основи [г] змінюється на [ж], а [к] на [ч], наприклад: *стерегти – стережу, стережеш, стереже, стережете, стережуть; текти – течу, течеш, тече, течемо, течете, течуть*;

д) у дієслові ***бігти*** (XII клас) кінцевий приголосний основи [г] змінюється на [ж]: *біжу, біжиш, біжить, біжимо, біжите, біжать.*

За зразком 1-ї особової парадигми творяться складна і складена форми майбутнього часу, лише в складеній формі змінюється допоміжне дієслово, наприклад: *буду їхати, будеш їхати, буде їхати, будемо їхати, будете їхати, будуть їхати.*

Особова парадигма н а к а з о в о г о с п о с о б у будується також на протиставленні трьох осіб в однині і множині, але спеціальні особові флексії виступають тільки в трьох формах: 2-ї особи однини, 1-ї і 2-ї особи множини, наприклад:

1 ос.	–	–	*пиш-імо*	*читай-мо*
2 ос.	*пиш-и*	*читай*	*пиш-іть*	*читай-те*
			(або *пиш-іте*)	

Форми 3-ї особи творяться аналітично – за допомогою частки *хай (нехай).*

У складеній формі 3-ї особи однини і множини значення особи виражається флексіями, що виступають у формах теперішнього – майбутнього часу, наприклад:

	Однина	Множина
3 ос.	*хай напиш-е*	*хай напиш-уть*
3 ос.	*хай порад-ить*	*хай порад-ять*

Дієслівна парадигма м и н у л о г о ч а с у д і й с н о г о с п о с о б у та у м о в н о г о с п о с о б у не має морфологічного показника особи. Ці форми належать до системи дієвідмінювання поряд із особовими, але в основі парадигми лежить розрізнення за

родами і числом. У дієслові-присудку, вираженому формою минулого часу або умовного способу, відношення до особи виражається синтаксично – через зв'язок із займенником або через підстановку займенника замість іменника, наприклад: ***я** працював, **ти** працював, учень **(він)** працював.*

	Однина	Множина
чол. рід	*ходив, приніс*	
жін. рід	*ходила, принесла*	*ходили, принесли*
серед. рід	*ходило, принесло*	

Отже, видозміна дієслова за відношенням до особи і числа або до роду і числа органічно пов'язана з граматичними категоріями часу і способу.

■ Умовний спосіб

Умовний спосіб означає дію бажану або можливу за певних умов. *Він би й робив, та в нього рукави болять* (Нар. творчість).

Дієслова умовного способу утворюються від дієслів минулого часу за допомогою частки **б** (після голосних: *шила б, шило б, шили б*) і **би** (після приголосних: *віз би, шив би, малював би*).

Дієслова умовного способу не мають часу й особи, а змінюються за родами і числами (*приїхав би, приїхала б, приїхало б, приїхали б*).

Умовна частка ***б (би)*** може стояти як безпосередньо після дієслова, так і після інших частин мови. *Від серця б щирого слова віддерти – Такий натомлений! Їх дотепи могли б звучати тихше І навіть теми бути не такі* (Є. Плужник).

■ Наказовий спосіб

Наказовий спосіб виражає наказ, прохання або пораду. Дієслова в наказовому способі змінюються за особами й числами. Вони відповідають на питання що роби? що зроби? що роблю? і под.

Дієслова наказового способу в однині мають форму 2-ї особи, а в множині – 1-ї і 2-ї.

Спеціальної форми 3-ї особи наказовий спосіб не має. Якщо треба передати прохання, пораду чи наказ у 3-й особі, то вживається частка **хай, нехай** і форма 3-ї особи дійсного способу.

Особа	Однина	Множина
1	–	***-імо, -мо*** *ход-імо, стій-мо, сядь-мо, співай-мо*
2	***-и,*** □ *ход-и, стій, співай, сядь*	***-іть (-іте)*** *ход-іть, стій-те, сядь-те, співай-те*
3	хай (нехай)... ***-ить (-їть), -е (-є)*** *хай ход-ить, хай сто-їть, хай сяд-е, хай співа-є*	хай (нехай)... ***-ать (ять), -уть (ють)*** *хай ход-ять, хай сто-ять, хай сяд-уть, хай співа-ють*

Форми наказового способу утворюються від основ теперішнього часу за допомогою закінчень.

> Увага! Якщо в 2-й особі однини наказового способу закінчення ***-и***, тоді в 1-й особі множини – ***-імо*** і в 2-й особі – ***-іть***, коли ж у 2-й особі однини немає закінчення ***-и***, тоді в 1-й особі множини закінчення ***-мо*** і в 2-й особі множини закінчення ***-те***.

До неособових форм дієслів належать інфінітив, дієприкметник і дієприслівник. Синтаксичні відношення дієслова в цих формах з іншими словами виключають потребу вказівки на особу (інфінітив, дієприслівник) або особовість як предикативна ознака виражається номінативно-синтаксично (порівняйте: *я стомлений, ти стомлений, він стомлений*) і в дієслівну парадигму (парадигму дієприкметника) не входить.

Безособові дієслова

Дієслова, що означають дію поза відношенням її до особи (діяча), називаються **безособовими**, наприклад: *світає, смеркає*. Безособові дієслова утворюють окремі тематичні групи. Вони виражають: а) явища природи: *вечоріє, dніє, розвидняється, дощить, мрячить, смеркає;* б) фізичний і психічний стан людини: *морозить, нудить, хочеться (не хочеться), не сидиться, не віриться;* в) модальні значення необхідності, буття – небуття: *належить (вам* ***належить*** *оцінити), не було, немає, не стало;* г) значення випадковості, незалежного від особи стану: *щастить (не щастить), таланить;* ґ) значення міри наявності: *вистачить (вистачило), бракує (бракувало)* та ін.

Безособові дієслова ніколи не пов'язуються з підметом, що позначає особу діяча, а тому значень особи і числа не виражають. Безособові дієслова не змінюються ні за особами, ні за числами, ні за родами. Вони виступають (крім інфінітива) тільки у формі теперішнього (рідко майбутнього) часу дійсного способу, історично спорідненій з 3-ю особою однини (*світає, бракує, дощить*), та у формі минулого часу (*світало, бракувало, дощило*), спорідненій із формою середнього роду.

Безособові дієслова можуть творитися від особових за допомогою постфікса ***-ся***: *лежати – не лежи****ться****, ходити – не ходи****ться****, спати – спи****ться*** *(не спи****ться****), їсти – їс****ться*** *(не їс****ться****)*.

Безособового значення можуть набувати й особові дієслова у формі 3-ї особи однини, вжиті в реченні без підмета, наприклад: ***Пахне*** *морем і озоном від притихлої землі* (М. Рильський).

Синтаксичне вживання особових дієслів без формально вираженого підмета сприяє тому, що дієслово втрачає здатність вказувати на конкретну особу і набуває значення:

а) узагальнено-особового (у 2-й особі однини або множини, рідше – у формі 1-ї особи множини): ***Ідеш*** *і* ***слухаєш***, *і* ***чуєш*** *рідну землю, що годує тебе не тільки хлібом, а й думками, піснями і звичаями...* (О. Довженко); *Посієш вчасно – вродить рясно* (Нар. творчість); *Що* ***маємо*** *– не* ***дбаємо****, а втративши,* ***плачемо*** (Нар. творчість).

Якщо в реченні є звертання, то дієслово у формі 2-ї особи вказує на означену особу, наприклад: *О слово! Будь мечем моїм! Ні, сонцем стань!* (О. Олесь).

б) неозначено-особового (у 3-й особі множини та у формі множини минулого часу), наприклад: *Скрізь порання:* ***печуть, варять, вимітають, миють...*** (Т. Шевченко); ***Сіяли*** *всю ніч* (О. Гончар).

Способи творення дієслів

1. Префіксальний: *принести, сказати, забрати, написати.*
2. Суфіксальний: *вечеряти, білити, зимувати, вищати.*
3. Суфіксально-префіксальний: *згустити, усиновити, подвоїти.*

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Яка частина мови називається дієсловом? Наведіть приклади.
2. Які морфологічні ознаки має дієслово?
3. Які синтаксичні функції виконує дієслово?
4. Які морфологічні ознаки властиві інфінітиву?
5. Які дієслова називаються перехідними, неперехідними? Наведіть приклади.
6. Які дієслова називаються дієсловами доконаного й недоконаного виду? Наведіть приклади.
7. Що означає дійсний спосіб дієслова? Наведіть приклади.
8. Які морфологічні ознаки мають дієслова дійсного способу?
9. Які морфологічні ознаки мають дієслова (теперішнього, минулого і майбутнього часу)?
10. Які форми майбутнього часу мають дієслова доконаного й недоконаного виду? Наведіть приклади.
11. Які дієслова належать до I дієвідміни? Наведіть приклади.
12. Які дієслова належать до II дієвідміни? Наведіть приклади.
13. Що означає умовний спосіб дієслова? Наведіть приклади.
14. Які морфологічні ознаки мають дієслова умовного способу?
15. Як твориться умовний спосіб дієслова?
16. Що означає наказовий спосіб дієслова? Наведіть приклади.
17. Які морфологічні ознаки мають дієслова наказового способу.
18. Які дієслова називаються безособовими? Наведіть приклади.
19. Які ви знаєте способи творення дієслів?

ДІЄПРИКМЕТНИК

Дієприкметник – це відмінювана дієслівна форма, що передає дію або стан як динамічну ознаку предмета, виявлену в категоріях виду і стану. Як і інші форми дієслова, дієприкметник має значення виду, часу (теперішнього і минулого), стану (активного і пасивного), може керувати формою залежного іменника й означатися словами, що виражають ступінь вияву ознаки та різні обставини, наприклад: ***написаний*** *чорнилом,* ***посинілий*** *від холоду, давно* ***забутий****, злегка* ***затягнений****.*

Дієприкметник, подібно до прикметників, узгоджується з пояснюваним іменником у роді, числі і відмінку, наприклад: *довго* ***не стихаючий*** *вітер; пісня,* ***виконана*** *хором;* ***заросле*** *споришем подвір'я;* ***затужавілі*** *стежки.*

Дієприкметникові форми зберігають значення того виду, який має дієслово в початковій формі, наприклад: *зітхаючий* – недоконаний вид (початкова форма – *зітхати), завезений* – доконаний вид (початкова форма – *завезти).*

Дієприкметники поділяються на а к т и в н і і п а с и в н і. Активні дієприкметники творяться від неперехідних дієслів і рідше – від перехідних, пасивні – тільки від перехідних дієслів.

Творення активних дієприкметників

Активні дієприкметники теперішнього часу творяться від основи теперішнього часу неперехідних дієслів або перехідних, вжитих у неперехідному значенні, за допомогою суфіксів ***-уч- (-юч-)*** або ***-ач- (-яч-)***.

Наприклад: *терпнути – терпн(уть) + уч-ий – терпнучий; кипіти – кипл(ять)* [кипл'-ат'] + *-яч- (-ач-)-ий – киплячий.*

Форми активних дієприкметників можуть утворюватися тільки від тих семантичних груп дієслів, що виражають дію поза об'єктними відношеннями, наприклад: ***квітучий*** *сад,* ***благаючі*** *очі,* ***в'януча*** *краса,* ***жевріюче*** *вугілля,* ***палаючий*** *огонь,* ***мертвіючі*** *звуки,* ***несуча*** *курка,* ***пануючий*** *погляд,* ***ріжучий*** *інструмент.*

Активні дієприкметники в сучасній українській мові обмежені вживанням. Так, дієприкметник, пов'язаний із назвою особи, замінюється зворотом «той, що + дієслово в 3-й особі однини теперішнього часу». Наприклад: замість *працюючі на заводі робітники* краще сказати *робітники заводу*; замість *робітників, перевиконуючих план, премійовано: робітників, які перевиконують план, премійовано.*

Зовсім не утворюються в українській мові дієприкметники від дієслів з постфіксом ***-ся***. Порівняйте рос: *учащийся, светящийся* – укр.: *той, що навчається; той, що світиться.*

Активні дієприкметники минулого часу творяться від основи інфінітива неперехідних дієслів доконаного виду за допомогою суфікса *-л-*. Наприклад: *змарніти – змарні(ти) + -л-ий – змарнілий.*

При творенні активних дієприкметників минулого часу в основі дієслів VII класу суфікс ***-ну-*** випадає. Так само випадає в основі приголосний [с] перед суфіксом ***-л-***: *відпасти – відпалий, осісти – осілий.*

У сучасній українській мові не творяться активні дієприкметники минулого часу за допомогою суфіксів ***-ш-, -вш-***. Цей суфікс зберігся лише в кількох давніх дієприкметниках, як-от: *перемігший, здолавший, бувший, минувший* (діал.).

Проведіть спостереження:

1. Активні дієприкметники (називають ознаку особи чи предмета, зумовлену його ж дією: *квітучий, темніючий*) творяться від неперехідних дієслів (ознака дії є не цілеспрямованою, а стихійною: *квітучий сад, жевріюче вугілля*) недоконаного виду (*квітувати, жевріти* – щ о р о б и т и ?).

[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]				
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]				
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]

За допомогою суфікса ***-т-*** творяться форми пасивних дієприкметників від двох структурних класів дієслів – VII і VIII. Зокрема, суфікс ***-т-*** приєднується до дієслівних односкладових основ, що закінчуються голосними [и], [і], [а (я)], [у] або на ***-ер***: *бити – битий, подіти – подітий, вижати – вижатий, дерти – дертий*. Від більшості дієслів VII і VIII структурних класів пасивні дієприкметники утворюються як суфіксом ***-т-***, так і суфіксом ***-н- (-єн-)***, наприклад: *посунути – посунутий* і *посунений, колоти – колотий* і *колений, пороти – поротий* і *порений, вернути – вернутий* і *вернений*.

> Увага! 1. Пасивні дієприкметники минулого часу утворюються від основи інфінітива перехідних дієслів за допомогою суфікса ***-н-*** (якщо основа закінчується на ***-а-***): *написати – написаний, засіяти – засіяний*.
> 2. В інших випадках (основа на приголосний та ***-и-***, ***-і-(-ї-)***) утворюються пасивні дієприкметники за допомогою суфіксів ***-ен-(-єн-)***: *бачити – бачений, напоїти – напоєний, принести – принесений*.
> 3. Від односкладових дієслівних основ пасивні дієприкметники утворюються здебільшого з суфіксом ***-т-***: *дерти – дертий*.

Проведіть спостереження:

1. Пасивні дієприкметники творяться від перехідних дієслів (вказують на ознаку предмета, яка виражає цілеспрямовану дію: *носити – ношений, зрубати – зрубаний*). Вони бувають доконаного і недоконаного виду (що робити? що зробити?).

2. Від дієслів з основою на ***-а-*** пасивні дієприкметники творяться додаванням до основи інфінітива суфікса ***-н(ий)***. Наприклад: *виміряти* – основа *вимірія* – додаємо суфікс ***-н(ий)*** – *вимірія-н-ий*.

3. Від інших дієслів пасивні дієприкметники творяться додаванням до основи інфінітива суфікса ***-ен(ий)***, після голосних – ***-єн(ий)***. Наприклад: *виїздити* – основа *виїзди* – додаємо суфікс ***-ен(ий)*** – *виїжджений*. Слід пам'ятати, що при творенні пасивних дієприкметників суфікс основи дієслів ***-и-***, ***-і-*** змінюється на ***-е-***, що приєднується до ***-н-*** і дає ***-ен***. Кінцеві приголосні неозначеної форми змінюються так, як і в дієсловах: *засидіти – засиджений, в'їздити – в'їжджений, зросити – зрошений* тощо. Після губних перед суфіксом ***-ен(ий)*** з'являється *л*: *купити – куплений*.

> Увага! Якщо в основі дієслова немає ***-а-***, дієслово закінчується на будь-який голосний чи приголосний, тоді можна творити пасивні дієприкметники від основи дієслова 1-ї особи однини додаванням суфікса ***-ен(ий)***. Порівняйте:

Основа інфінітива	Основа 1-ї особи однини	Суфікс	Дієприкметник
зруба-ти	–	*-н-*	*зрубаНий*
розда-ти	–	*-н-*	*роздаНий*
засія-ти	–	*-н-*	*засіяНий*
біли-ти	*біл-ю*	*-ен-*	*білЕНий*
вигоï-ти	*виго-ю*	*-єн-*	*вигоЄНий*
вез-ти	*вез-у*	*-ен-*	*везЕНий*
нес-ти	*нес-у*	*-ен-*	*несЕНий*

4. У суфіксах дієприкметників буква **-н-** не подвоюється.

5. Суфікс **-т-** приєднується до дієслівної односкладової основи (*дерти, крити, бити*: *дертий, критий, битий*), а також до дієслів, в основі яких наявне звукосполучення **-оро-**, **-оло-**: *пороти – поротий – порений; колоти – колотий – колений*.

6. Ряд дієслів утворюють паралельні форми – із суфіксом **-т-** та суфіксом **-н-(-ен-)**, наприклад: *посунути – посунутий – посунений, одягнути – одягнутий – одягнений*.

7. Дієприкметники, утворені від дієслів недоконаного виду із суфіксом основи **-ува-**, **-овува-**, можуть мати значення як минулого, так і теперішнього часу (*застосовуваний, використовуваний здавна і застосовуваний, використовуваний нині*).

8. Розгляньте таблицю і зробіть висновки щодо творення пасивних дієприкметників.

Дієслово	На яке питання відповідає	Основа інфінітива (зміна звуків)	Основа 1-ї особи однини	Суфікс	Дієприкметник
зрубати	що зробити?	*зруба-*	–	*-н-*	*зрубаний*
спиляти	що зробити?	*спиля-*	–	*-н-*	*спиляний*
білити	що робити?	*біли-(е/и)*	*біл-*	*-ен-*	*білений*
скосити	що зробити?	*скоси-(с/ш) (и/е)*	*скош-*	*-ен-*	*скошений*
купити	що зробити?	*купи-(п+л) (и/е)*	*купл-*	*-ен-*	*куплений*
вигоїти	що зробити?	*вигої-(і/е)*	*виго-*	*-єн-*	*вигоєний*
зсунути	що зробити?	*зсуну-*	*зсуну-*	*-т-, -ен-*	*зсунутий, зсунений*
стрінути	що зробити?	*стріну*	*стріну-*	*-т-*	*стрінутий*
колоти	що робити?	*коло-*	*кол-*	*-т-, -ен-*	*колотий, колений*
застосовувати	що робити?	*застосовува-*	–	*-н-*	*застосовуваний*

Дієприкметниковий зворот

1. Дієприкметник разом із залежними словами називається дієприкметниковим зворотом.

2. Якщо дієприкметниковий зворот стоїть після означуваного слова, то він виділяється з обох боків комами.

3. Якщо дієприкметник є присудком, тоді дієприкметниковий зворот не виділяється комами (між групою підмета і групою присудка кома не ставиться).

Проведіть спостереження:

*Вже було видко гори, **вкриті лісом**, а між горами глибокі долини та яри. Городи скрізь **пообсаджувані** понад Россю **високими вербами**...* (Із тв. І. Нечуя-Левицького).

Розрізнення дієприкметників і прикметників

1. Дієприкметники називають ознаку, зумовлену дією, їх можна замінити дієсловом, при них бувають залежні слова. Прикметники не можна замінити дієсловом.

2. Дієприкметники недоконаного виду мають суфікси ***-уч- (-юч)*** (I дієвідміна) або ***-ач-(-яч-)*** (II дієвідміна).

3. Дієприкметники на ***-л(ий)*** бувають лише доконаного виду. Інші слова на ***-л(ий)*** – прикметники.

4. Прикметники мають наголошені суфікси ***-енн(ий)***, ***-анн(ий)*** і вказують на неможливість якоїсь дії. У подібних до них дієприкметниках наявні ненаголошені суфікси ***-ен-(-єн-)***. Дієприкметники лише заперечують якусь ознаку, зумовлену дією.

Дієприкметники	Прикметники
відкритий (к о л и ?) *здавна*	*відкритий погляд*
печена (в ч о м у ?) *в горщику*	*печена картопля*
квашена (в ч о м у ?) *в діжці*	*квашена капуста*
блискають – блискаючий промінь	*блискучий місяць*
зігнилий недавно	*гнилий помідор*
неоцінений	*неоціненний*
несказаний	*несказанний*

Перехід дієприкметників у прикметники та іменники

Дієприкметникові форми можуть втрачати ознаки дієслів і переходити в розряд прикметників, виражаючи статичні ознаки предмета, наприклад: ***сидяча*** *робота*, ***колючий*** *дріт*, ***спілий*** *кавун*, ***сіяне*** *борошно*, ***битий*** *шлях*.

Прикметники дієприкметникового походження не керують формами непрямих відмінків іменника, не можуть означатися словами з обставинним значенням. Порівняйте, наприклад: ***розіпрілий*** *у печі борщ* і ***пріле*** *просо*; ***сіяна*** *квадратно-гніздовим способом кукурудза* і ***сіяне*** *борошно*; ***палена*** *сонцем рослинність* і ***палена*** *цегла*.

У прикметниках дієприкметникового походження може змінюватися наголос, наприклад: *варений, печений* (дієпр.) і *варений, печений* (прикм.).

Прикметники дієприкметникового походження слід відрізняти від прикметників, що творяться від основ дієслів або віддієслівних іменників прикметниковими суфіксами, наприклад: *блискучий, біжучий, плакучий, поживний, невпинний, посівний, підписний, навісний, коханий, перекладний, докладний*.

Дієприкметникові форми можуть також переходити в розряд іменників, наприклад: *заручений, наречений, суджений, полонений, учений, придане* і под.

Позначаючи осіб або предмети, такі слова набули граматичних ознак, властивих іменникам: мають постійний рід, у реченні виступають підметом або додатком, наприклад: *Пряди, пряди – ниток багато білих* ***заручений*** *потрібно на весілля, на шлюбні шати й на дари для гостей* (Леся Українка).

Предикативні форми на *-но, -то*

У сучасній українській мові вживаються співвідносні з пасивними дієприкметниками незмінні форми на ***-но, -то,*** наприклад: *подано, виконано, розбито, перекрито.*

Ці форми творяться від основи інфінітива перехідних дієслів. Від форм пасивних дієприкметників вони відрізняються тим, що не змінюються і в реченні виконують тільки предикативну функцію: виступають головним членом безособового речення, наприклад. *Кожній людині **відкрито** в нас дорогу – твори, дерзай* (О. Бойченко).

Незмінні предикативні форми на ***-но, -то*** мають значення виду (*писано – написано, роблено – зроблено, бито – збито*) і мають здатність керувати відмінковою формою залежного іменника: знахідного (або родового) прямого об'єкта, орудного знаряддя або засобу дії та давального суб'єкта, наприклад: *запрошено його, підписано протокол, зшито поли, не викопано ями, не всипано цукру, написано пером, налякано словом, схоплено рукою, тобі наказано* (щось, кимось), *синові велено* (щось, кимось).

Предикативні форми на ***-но, -то*** можуть означатися словами з обставинним значенням (іменниками, прислівниками), наприклад: *посіяно в полі, зроблено вдало, помічено недавно.*

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Що називається дієприкметником? Наведіть приклади.
2. Які морфологічні ознаки дієприкметника роблять його подібним до прикметника? Відповідь проілюструйте прикладами.
3. Які морфологічні ознаки дієприкметника дають підстави розглядати його як особливу форму дієслова? Відповідь проілюструйте прикладами.
4. Які синтаксичні функції виконує дієприкметник?
5. Що називається дієприкметниковим зворотом? Наведіть приклади.
6. Які дієприкметники називаються активними? Наведіть приклади. Як утворюються активні дієприкметники недоконаного виду? Які суфікси беруть у цьому участь? Наведіть приклади.
7. Як утворюються активні дієприкметники? Які суфікси беруть у цьому участь? Наведіть приклади.
8. Які дієприкметники називаються пасивними? Наведіть приклади.
9. Як утворюються пасивні дієприкметники? Які суфікси беруть у цьому участь? Наведіть приклади.
10. Який час характерний для пасивних дієприкметників? Наведіть приклади.
11. Як утворюються безособові форми на *-но, -то*? Наведіть приклади.
12. Які синтаксичні функції виконують безособові форми на *-но, -то*?

ДІЄПРИСЛІВНИК

Дієприслівник – це незмінювана дієслівна форма, яка, вказуючи на додаткову дію, пояснює в реченні основне дієслово (присудок), наприклад: *Брати, **пригинаючись**, входять до хати* (М. Стельмах).

Дієприслівник завжди пов'язується з тим самим іменником, що й основне дієслово, але, виражаючи додаткову дію (або додаткову динамічну ознаку предмета), виступає в реченні обставиною часу, причини, мети або способу дії, наприклад: *Хлопець, **увійшовши**, привітався* (к о л и ?); ***Захворівши**, Маринка пропустила заняття* (ч о м у ?); ***Силкуючись** не обмовитись, дівчинка закушує губу* (з я к о ю м е т о ю ?); ***Підстрибуючи** на вибоїнах, машина мчить далі* (я к ?).

За синтаксичною роллю в реченні і морфологічною ознакою незмінності дієприслівники зближуються з прислівниками. Дієприслівники, як і прислівники, виступають у реченні обставинами.

Дієприслівники мають значення виду і часу.

Дієприслівники недоконаного виду творяться від основи теперішнього часу за допомогою суфіксів ***-учи (-ючи)*** від дієслів першої дієвідміни і ***-ачи (-ячи)*** – від дієслів другої дієвідміни: *вед(уть) – **ведучи**, мел(ють) – **мелючи**, стеж(ать) – **стежачи**, ход(ять) – **ходячи**.*

Дієприслівники теперішнього часу виражають додаткову дію, яка збігається з основною в теперішньому або минулому часі. Порівняйте, наприклад: *Раз у раз Черниш зупинявся перепочити, **тримаючись** за скелю руками і ногами* (О. Гончар); *Гуляє містом одчайдушна хуга, **висвистуючи**, дико **кричучи*** (М. Бажан).

Дієприслівник може також виражати додаткову дію, що збігається з дією майбутнього часу, наприклад: ***Конспектуючи** літературу, будемо виділяти основні положення.*

Дієприслівники минулого часу творяться від основи інфінітива дієслів доконаного і недоконаного виду за допомогою суфіксів ***-ши*** і ***-вши*** (якщо основа закінчується на голосний), наприклад: *біг(ти) – **бігши**, вез(ти) – **візши**, взува(ти) – **взувавши**, взу(ти) – **взувши**, відда(ти) – **віддавши**.*

Дієприслівники минулого часу виражають додаткову дію, що передує основній або збігається з нею, чи наступну дію, що відбувається після основної. Порівняйте, наприклад: *Рибка, **почувши** волю, завмерла, **піднявши** плавники під самий верх води, і зникла в глибині* (М. Стельмах). *Стоїть на варті над розливом стихії юнак, **приклавши** бінокль до очей* (О. Гончар). *Швидко вийшов, **зачинивши** за собою двері.*

Дієприслівники можуть пов'язуватися з дієслівними формами наказового способу, вжитими в узагальнено-особовому значенні або в стосунку до конкретної особи, а також із формою інфінітива. У таких зв'язках виражається одночасність дій або додаткова дія передує основній. Наприклад: ***Не спитавши** броду, не лізь у воду* (Нар. творчість); *– Хлопці, – шепотить Кіндрат Калистратович, – один стрибай тут і, **пригнувшись**, до річки. Другий ізстрибуй трохи далі* (Остап Вишня); ***Виконуючи** стрибки вгору, треба стежити за правильним диханням.*

Окремі дієприслівники можуть втрачати ознаку дієслова (здатність підпорядковувати собі залежні слова) і набувати значення прислівників.

Найчастіше переходять у прислівники (адвербіалізуються) дієприслівники недоконаного виду теперішнього часу, наприклад: *Раділи люди **встаючи*** (Т. Шевченко); *...Він не кликав і не стогнав, він умирав **стоячи*** (Ю. Яновський).

Творення дієприслівників

1. Дієприслівники недоконаного виду творяться від форми теперішнього часу за допомогою суфіксів ***-учи(-ючи)*** для I дієвідміни й ***-ачи(-ячи)*** для II дієвідміни.

2. Дієприслівники доконаного виду творяться від форми минулого часу чоловічого роду доконаного виду додаванням суфікса ***-ши***.

3. У кінці дієприслівників завжди пишеться ***-и***.

4. Дієприслівники доконаного виду вказують на дію, ранішу за названу дієсловами у способовій формі.

Дієслово	Основа теперішнього часу	Форма минулого часу чол. роду	Дієприслівник
вести	*вед-уть*	–	*ведучи*
підстрибувати	*підстрибуй(уть)*	–	*підстрибуючи*
бачити	*бач-ать*	–	*бачачи*
ходити	*ход-ять*	–	*ходячи*
взути	–	*взув*	*взувши*
подолати	–	*подолав*	*подолавши*

Дієприслівниковий зворот

Дієприслівник разом із залежними від нього словами називається **дієприслівниковим зворотом**. Наприклад: *Всю зиму піднімалися води Дніпра, заливаючи плавні, озера* (О. Довженко). *Безупинним потоком, здіймаючи пилюку, несуться гучні самоскиди* (О. Довженко). *Не посіявши, не збереш* (Нар. творчість). *Опарившись на молоці, і на воду дмухає* (Нар. творчість). *Солодкою стрілою пізній цвіт, скрадаючися, приморозок ранить* (М. Рильський).

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Що називається дієприслівником? Наведіть приклади.
2. Які ознаки дієприслівника роблять його подібним до прислівника? Відповідь проілюструйте прикладами.
3. Які ознаки дієприслівника дають підстави розглядати його як особливу форму дієслова? Відповідь проілюструйте прикладами.
4. Які синтаксичні функції виконує дієприслівник?
5. Що називається дієприслівниковим зворотом? Наведіть приклади.
6. Як творяться дієприслівники доконаного та недоконаного виду? Наведіть приклади.

ПРИСЛІВНИК

Значення прислівника, його граматичні ознаки

Прислівник – це повнозначна незмінювана частина мови, що виражає ознаку дії, стану чи ознаку якості або предмета.

Прислівник у реченні пов'язується з дієсловом, виконуючи роль обставини дії, наприклад: *Синіла* (д е?) ***навкруги далечінь*** (О. Гончар); *Дорога все глибше* (я к ?) *врізалась в ущелину,* ***зверху*** (з в і д к и ?), *зі скель, покапувало* (М. Олійник).

Може також пов'язуватися з прикметником або іншим прислівником, служачи для вираження ознаки якості в ролі обставини міри, ступеня: *Ось* ***зовсім*** (н а с к і л ь к и ?) *близько з води вихопилась гостра скеля* (Яків Баш); *Коли моя білява донька виросте, я буду* ***надто*** (я к о ю м і р о ю ?) *старий* (О. Досвітній).

Рідше прислівник входить у зв'язок з іменником, виконуючи роль неузгодженого означення: *Карлос вибрав шлях* (я к и й ?) ***направо,*** *Гвідо вибрав шлях* (я к и й ?) *наліво* (Леся Українка). Менш типовою для частини прислівників є роль присудка в односкладному реченні: ***Тихо, пустельно,*** *мов на краю світу* (О. Гончар).

Частина мови	Прислівник
Що виражає	Ознака дії або іншої ознаки, обставини дії
Морфологічні ознаки	Незмінювані слова. За значенням і морфологічними ознаками поділяються на якісно-означені і обставинні. Якісно-означені можуть утворювати форми ступенів порівняння
Синтаксична роль	Основна: обставина. Неосновна: неузгоджене означення, присудок у безособових реченнях

Розряди прислівників за значенням

За значенням і синтаксичною роллю в реченні прислівники поділяються на три розряди: означальні, обставинні та безособово-предикативні.

Означальні прислівники

Означальні прислівники виражають якісні ознаки дії або стану (*швидко бігти,* ***міцно*** *спати*) та спосіб вияву їх, міру або ступінь (*піклуватися* ***по-батьківськи,*** ***занадто*** *вразлива натура,* ***утричі*** *більша вага*).

Означальні прислівники поділяються на три групи: 1) якісно-означальні; 2) способу дії; 3) кількісно-означальні.

1. Я к і с н о - о з н а ч а л ь н і прислівники дають якісну характеристику дії або стану, відповідаючи на питання я к? Вони творяться від основ якісних прикметників за допомогою суфіксів ***-о*** або ***-е,*** наприклад: *гарно, розумно, вдало, гаряче, добре.*

Якісно-означальні прислівники утворюють форми вищого і найвищого ступенів порівняння, наприклад: *легко – легше – найлегше; гірко – гіркіше – найгіркіше.*

Вищий і найвищий ступені якісно-означальних прислівників творяться так само, як і ступені порівняння якісних прикметників. Вищий ступінь утворюється за допо-

могою суфіксів ***-ше*** або ***-іше*** (*довго – довше, тепло – тепліше*), а також суплетивно (*гарно – краще, погано – гірше*) або аналітичним способом (*вдало – менш вдало, ясно – більш ясно*). Найвищий ступінь твориться за допомогою частки ***най-***, що додається до форми вищого ступеня, наприклад: *весело – веселіше, **найвеселіше**, дорого – дорожче, **найдорожче***.

2. Прислівники с п о с о б у д і ї вказують на спосіб дії і відповідають на питання я к и м с п о с о б о м ? (*гуртом, уплав, по-нашому, по-материнському*).

3. К і л ь к і с н о - о з н а ч а л ь н і прислівники виражають ступінь інтенсивності дії або міру чи ступінь вияву якісної ознаки і відповідають на питання с к і л ь к и ? н а с к і л ь к и ? я к о ю м і р о ю ? я к б а г а т о ? (*двічі, утричі, дуже, надзвичайно*).

■ Обставинні прислівники

Обставинні прислівники виражають різні обставини, за яких відбувається дія, тобто характеризують дію або процес за часовими, просторовими, причиновими відношеннями, рідше – за метою її виконання.

Обставинні прислівники поділяються на чотири групи: 1) прислівники часу; 2) прислівники місця; 3) прислівники причини; 4) прислівники мети.

1. Прислівники ч а с у характеризують дію за часовими відношеннями і відповідають на питання к о л и ? в і д к о л и ? я к д о в г о ? д о к и ? (*тепер, колись, віддавна, щороку, завжди*).

2. Прислівники м і с ц я характеризують дію за просторовими відношеннями і відповідають на питання д е ? к у д и ? з в і д к и ? (*угорі, вниз, здалеку, праворуч*).

3. Прислівники п р и ч и н и виражають причину дії і відповідають на питання ч о м у ? ч е р е з щ о ? з я к о ї п р и ч и н и ? (*зопалу, згарячу, здуру, знічев'я*).

4. Прислівники м е т и виражають мету дії і відповідають на питання д л я ч о г о ? н а в і щ о ? н а щ о ? з я к о ю м е т о ю ? (*умисне, наперекір, напоказ*).

■ Безособово-предикативні прислівники

Безособово-предикативні прислівники (їх ще називають словами категорії стану) виражають: а) стан природи (*тихо, ясно, тепло, темно, холодно*); б) психічний або фізичний стан людини (*легко, весело, радісно, сумно, душно*); в) зумовленість, необхідність, доцільність дії в оцінці людини (*треба йти, необхідно виконати, потрібно сказати*).

У ролі головного члена безособових речень вони виражають відношення до особи, яка зазнає певного стану, або вказують на загальний фізичний стан природи. Порівняйте: *Дівчині **весело** (холодно, лячно, байдуже)*; *Надворі **весело** (холодно, сухо)*.

■ Морфологічний склад прислівників

Особливістю морфологічного складу прислівників є співвіднесеність їх з усіма частинами мови. Ця співвіднесеність вказує на їх походження як класу а д в е р б і а л ь н и х (придієслівних) слів.

Адвербіальна функція, яку первісно виконували іменні словоформи, сприяла формуванню нової синтаксичної семантики в них у напрямку створення морфологізованого засобу вираження цієї функції, яким став клас прислівників. Процес адвербіалізації відбувався поступово, шляхом переосмислення іменних слів на основі зміни синтаксичної ролі в реченні: замість означальної при іменнику – на обставинну у зв'язках із дієсловом. Водночас цей процес супроводжувався змінами морфологічних ознак адвербіалізованих словоформ та морфемного складу слів. Утворені шляхом адвербіалізації прислівники в своїй будові відображають застиглі (змертвілі) відмінкові (відмінково-прийменникові) форми іменників, прикметників, числівників, займенників, колишніх дієприкметників, закінчення яких перетворилися на суфікси, а прийменники – на префікси: *набік, знадвору, донедавна, здалека, вповні, надвоє, доки, навприсядки, сидячи.*

Проведіть спостереження:

Розгляньте таблицю і зробіть висновок, як розрізняються прислівники на ***-е*** й однозвучні прикметники середнього роду.

Прислівники (я к ?)	Прикметники (я к е ?)
глибше проникаючись	*глибше море*
нижче присів	*нижче звання*
легше дихати	*легше порося*
менше турбуватися	*менше вікно*

Прислівники, похідні від іменників, прикметників, числівників, займенників, які виражають спосіб дії, не утворюють форм вищого і найвищого ступенів порівняння: *влітку, навзнак, по-українському, уперше, натрос, по-нашому, по-своєму.*

Ступені порівняння прислівників

Розгляньте таблицю і зробіть висновки.

Вищий ступінь порівняння

Проста форма	Складена форма
рішуче + ***іш*** – *рішучіше*	***більш*** *рішуче*, ***менш*** *рішуче*
дорого + ***ж*** – *дорожче*	–
високо + ***щ*** – *вище*	–

Найвищий ступінь порівняння

Проста форма	Складена форма
рішучіше – ***найрішучіше***	***найбільш*** *рішуче*, ***найменш*** *рішуче*
дорожче – ***найдорожче***	– *(дуже дорого)*
вище – ***найвище***	– *(дуже високо)*

Значення найвищого ступеня порівняння може посилюватися додаванням часток ***як, що***: *найдорожче – щонайдорожче – якнайдорожче; найвище – щонайвище – якнайвище.*

Вищий і найвищий ступені порівняння прислівників зберігають правопис прикметників, від яких вони утворені: *товстий – товще* і *товстіше, найтовще, якнайтовще.*

Написання *и* та *і* в кінці прислівників

<table>
<tr><th>Після г, к, х</th><th>Після шиплячих ж і ч пишемо -и</th><th>Після шиплячих ж і ч пишемо -і</th><th>У кінці інших прислівників</th><th>У кінці однозвучних іменників із прийменниками</th></tr>
<tr><td>навкруги</td><td>по-заячи</td><td>–</td><td rowspan="2">докупи – вкупі</td><td rowspan="2">до купи – в купі</td></tr>
<tr><td>пошепки</td><td>по-вовчи</td><td>–</td></tr>
<tr><td>верхи</td><td>по-ведмежи</td><td>тричі</td><td rowspan="2">догори – угорі</td><td rowspan="2">до гори – у горі</td></tr>
<tr><td rowspan="2">звідки, але (звідкіль, звідкіля)</td><td>нехотячи</td><td>удвічі</td></tr>
<tr><td>лежачи</td><td>позаочі</td><td rowspan="2">зсередини – всередині</td><td rowspan="2">з середини – в середині</td></tr>
<tr><td>по-українськи</td><td>стоячи</td><td>насторожі</td></tr>
<tr><td colspan="5">Винятки: восени – в осені, безвісти – без вісті, почасти – по частині</td></tr>
</table>

Увага! 1. У кінці прислівників після *г, к, х* пишеться буква ***и***.
2. У кінці прислівників з префіксом ***по-***, утворених від прикметників, після *к*, ***ч*** пишеться ***и*** (*по-людськи, по-вовчи*). В інших прислівниках після ***ч*** пишеться ***і*** (*опівночі, двічі, тричі*).
3. У прислівниках із суфіксом ***-ачи*** (які походять від дієприслівників) пишеться ***-и***.
4. У кінці інших прислівників букви ***и*** та ***і*** пишуться так само, як у подібних відмінкових іменників (*до купи – докупи; в купі – вкупі*), за винятком *восени, безвісти, почасти*.

Написання *н* і *нн* у прислівниках

н **у прислівниках**		***нн*** **у прислівниках**	
прикметник	прислівник	прикметник	прислівник
безмежний	*безмежно*	*туманний*	*туманно*
дружний	*дружно*	*сонний*	*сонно*
дієприкметник	прислівник	*страшенний*	*страшенно*
зляканий	*злякано*	*широченний*	*широченно*
сказаний	*сказано*	*незрівнянний*	*незрівнянно*
захоплений	*захоплено*		

Увага! Про написання прислівників разом, окремо і через дефіс дивіться у розділі «Будова слова» і «Словотвір».

Способи творення прислівників

1. Суфіксальний: *сонячно, привітно, гаряче.*
2. Префіксальний: *дотепер, віднині, позаторік.*
3. Суфіксально-префіксальний: *по-дружньому, по-нашому, по-вовчи, по-латині.*
4. Перехід словоформ змінюваних слів у прислівники.

Від іменників, прикметників, числівників, займенників, прислівників утворилися нові прислівники злиттям прийменників зі словами цих частин мови. Прийменники в таких словах стали префіксами і пишуться разом.

Від якої частини мови утворений	Приклади
іменник	*вночі, зроду, напам'ять, вгору, знизу, спідлоба, вдосвіта*
прикметник	*здалеку, замолоду, зрідка, насухо, справа, згарячу, дочиста*
числівник	*вдвічі, втроє, заодно, поодинці, вперше, водно, натроє*
займенник	*внічию, потім, навіщо, передусім*
прислівник	*подекуди, відтоді, назавжди, повсюди, дотепер, післязавтра*

5. Зрощення: *праворуч, ліворуч, сьогодні, щодня.*

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Яка частина мови називається прислівником?
2. У чому полягають особливості лексичного значення прислівника?
3. Які синтаксичні функції виконує прислівник?
4. На які групи поділяються прислівники за значенням і роллю в реченні?
5. На які підгрупи поділяються означальні прислівники?
6. Які прислівники називаються якісно-означальними? кількісно-означальними?
7. Які прислівники називаються прислівниками способу дії?
8. На які підгрупи поділяються обставинні прислівники?
9. Які прислівники називаються прислівниками часу? місця? причини? мети?
10. Як утворюється проста форма вищого ступеня порівняння прислівників?
11. Як утворюється складена форма вищого ступеня порівняння прислівників?
12. Як утворюється найвищий ступінь порівняння прислівників?
13. Які особливості правопису складних прислівників?
14. Як пишуться прислівникові сполуки?
15. Які особливості написання *и* та *і* в кінці прислівників?
16. Коли пишеться *н* і *нн* у прислівниках?
17. Які ви знаєте способи творення прислівників?

ПРИЙМЕННИК

Загальні відомості про прийменник

Прийменники – це службові слова, за допомогою яких виражаються відношення між предметами та відношення дії або ознаки до предмета. У сполученні з формою непрямого відмінка іменника (або субстантивованого слова) прийменник виражає залежність іменника від інших слів у реченні, диференціюючи значення відмінкової форми. Так, наприклад, у реченні *А **по** долині, **по** роздоллі **із** степу перекотиполе рудим ягняточком біжить **до** річечки води напитись* (Т. Шевченко) прийменники ***по, із, до*** виражають відношення дії (*біжить*) до предметів (*долина, роздолля, степ, річечка*), вказують на синтаксичні зв'язки між дієсловом (керуючим словом) та іменниковими формами (керованими словами).

Прийменники допомагають виявити значення відповідної форми іменника і синтаксичну роль її у реченні. У наведеному реченні за допомогою прийменників виражаються різні значення просторових відношень: місця дії, поширення її (*біжить **по** долині, **по** роздоллі*), напрямку руху (*біжить **із** степу, біжить **до** річечки*).

За допомогою прийменників виражаються багатоманітні відношення до предмета – просторові, часові, цільові, умови, допустові і причинові, способу дії (наприклад: *поїхати **до** міста, сидіти **до** вечора, боротись **для** щастя, виконати **при** бажанні, продовжити роботу **всупереч** наказу, скривитися **від** болю, розсипатися **з** тріском)* та різні об'єктні відношення *(узяти **за** руку, надіти **на** голову, турбуватися **про** друга, додати **до** суми*).

Якщо керуючим словом виступає іменник, то за допомогою прийменника виражаються переважно атрибутивні відношення (наприклад: *дівчина **з** косою, стежка **через** гору, вікна **на** балкон, кімната **для** малят, порошок **від** кашлю)*, рідше – об'єктні відношення *(інтерес **до** науки, потяг **до** знань, дума **про** тебе)*.

Якщо в ролі керуючого слова виступає займенник або прикметник, числівник, дієприкметник, то керована за допомогою прийменника форма, як правило, об'єднується з керуючим словом і виступає одним членом речення, наприклад: *дехто **з** нас, хтось **із** них, троє **з** них* (складені підмети); *рожевий **від** сонця, синій **від** холоду, виконаний **на** вечорі, зроблений **у** цеху* (поширені означення).

Вживання прийменників з відмінковими формами іменників та субстантивованих слів

У сучасній українській мові відмінкові значення виражаються морфологічно за допомогою флексій. Із співвідносним їм значенням виступають прийменники: «...зв'язки прийменника з тим чи іншим відмінком зумовлені відповідністю значень прийменника і відмінкової форми... При цьому прийменник розвиває, доповнює, посилює значення відмінкової форми, уточнює, спеціалізує, ускладнює її»[1].

[1] Сучасна українська літературна мова. Морфологія / За заг. ред. І. К. Білодіда. – С. 478.

Прийменник може вживатися з формою одного непрямого відмінка (наприклад: *без, біля, від, для, до, з-за (із-за), з-під, проти, серед* вживаються тільки з родовим) або може сполучатися з двома чи трьома відмінками (наприклад: *над, під, перед, поза* – зі знахідним і орудним; *на, о (об), по* – зі знахідним і місцевим; *з, за* – з родовим, знахідним і орудним відмінками).

Кожний прийменник має визначене коло зв'язку з відповідними відмінками і виражає певні відношення тільки з відповідною формою.

Так, наприклад, прийменники *біля, близько, коло,* що вживаються лише з формою родового відмінка, виражають:

а) місце дії, близькість до чогось (*рости **біля** тину, поставити **близько** вогню, стояти **коло** дороги*); б) приблизність у будь-яких вимірах (*пробути **близько** години, лишилося **близько** кілометра шляху*).

Прийменник *від (од)* вживається з формою родового відмінка, виражаючи при дієсловах: а) просторові відношення віддалення *(відійшов **від** криниці)*, а в словосполученнях ***від... до...*** – протяжність дії *(їхали **від** села **до** села)*;

б) причину дії *(плакати **від** щастя)*, так само при прикметниках, дієприкметниках (*чорний **від** кіптяви, скривлений **від** болю*); в) порівняння (*вищий **від** брата, солодший **від** меду* поряд із конструкцією *вищий **за** брата, солодший **за** мед*); г) при керуючому іменнику – функціональну (чи відносну) ознаку предмета (*ключ **від** дверей, **від** стола* та ін.).

Прийменник ***до*** у сполученні з формою родового відмінка, залежного від дієслова, вказує: а) на предмет, у напрямку до якого спрямовано рух або дію: *піти **до** школи, поїхати **до** Львова, покласти **до** комори;* б) на час або межу дії: *читав **до** ранку, дожив **до** старості;* в) на об'єкт, до якого виявляється зацікавленість, потяг: *вдався **до** віршування, причепився **до** незнайомого* (порівняйте при прикметнику: *ласий **до** меду, швидкий **до** роботи, меткий **до** шиття)* та ін. Прийменник ***за*** в сполученні з формою родового відмінка виражає значення часу в його протяжності: *вибратися **за** години* (означає: в сприятливу погоду); зі знахідним відмінком при дієсловах і віддієслівних іменниках виражає: а) об'єктні відношення: *дякувати (подяка) **за** обід, платити (плата) **за** роботу, боротися **за** свободу, піклуватися **за** дітей* (при більш уживаному – ***про** дітей*); б) призначення особи або предмета: *бути **за** пастуха, правити **за** виделку* (означає: замість виделки); в) час дії: *з'їхатися **за** день, виїхати **за** місяць до зими, здобути знання **за** час навчання;* г) просторові відношення обмеження: *перебувати **за** кілометр від дороги* та ін.

Прийменник *з **(із, зі)*** вживається з родовим, знахідним і орудним відмінками. Коло відношень, що виражаються цим прийменником, дуже широке:

1) з родовим відмінком виражається: а) напрямок руху зсередини чогось: *вийти **з** приміщення, витягти **з** води;* б) причина дії: *замовкнути **з** переляку;* в) непрямий об'єкт при перехідному дієслові: *скинути **з** себе ковдру* – чи об'єкт при неперехідному дієслові: *сміятися **з** ледаря;* г) атрибутивні відношення – ознака особи або предмета за галузевою віднесеністю до науки, вчення, спеціальності тощо: *фахівець **з** нейрохірургії, навчання **з** англійської мови, урок **з** арифметики, змагання **з** легкої атлетики*;

2) із знахідним відмінком виражається приблизна кількість предметів: *було осіб з двадцять; минуло років з п'ятнадцять*;

3) з орудним відмінком виражається: а) соціативний зв'язок осіб: *брат із сестрою ідуть*; б) непрямий об'єкт при дієсловах руху, говоріння: *іти з дитиною, розмовляти з другом;* в) характеристика особи або предмета за зовнішньою ознакою: *дівчина з русою косою, шафа із дзеркалом*; г) часові відношення із вказівкою на початок дії: *з настанням морозів, з приходом весни* та ін.

Прийменник ***у (в, уві)*** вживається з формами родового, знахідного і місцевого відмінків:

1) з родовим відмінком виражає стосунки до особи[1]: *був у брата, запитав у майстра;*

2) із знахідним відмінком виражає значення: а) напрямку руху всередину предмета або взагалі в просторінь чи в пункт призначення: *увійти в клас, налити в склянку, піти в світ (у світи), поїхати в Черкаси;* б) часу дії: *посіяв у дощ;* в) міри вияву ознаки: *довжиною в три кілометри, висотою в шість поверхів* та ін.;

3) з місцевим відмінком виражає: а) місце дії: *працювати в бібліотеці, оселитися в Переяславі;* б) час дії: *виконати у грудні;* в) зовнішню ознаку людини, предмета: *дівчина у веснянках, помідори у власному соку* та ін.

Прийменник ***по*** в сучасній українській мові поєднується з формами знахідного і місцевого відмінків (з формою давального відмінка не вживається):

1) із знахідним відмінком виражає: а) відношення просторової межі: *зайти у воду **по** коліна, заміряти **по** канаву;* б) часової межі: *відпочивати **по** серпень;*

2) з місцевим відмінком виражає: а) місце поширення дії: *іти **по** дорозі, розкидати **по** кімнатах;* б) час дії, що відбувається після якоїсь межі: *довідатись **по** святах* (після свят), *виїхати **по** весні,* а також протяжність дії; *не спить **по** ночах* (ночами) та ін.

Прийменник ***через*** вживається лише із знахідним відмінком і виражає відношення об'єктні (*перестрибнув **через** рівчак*), просторові або просторово-атрибутивні (*летіти **через** Карпати, дорога **через** ліс*), причинові (*не з'явився **через** хворобу*).

Окремі прийменники виражають обмежене коло відношень, як наприклад: ***при, про, крізь, між, ради.***

Прийменники ***під, над, перед, о (об)*** та деякі інші, особливо похідні від прислівників та іменників, також виражають невелике коло синтаксичних відношень.

Групи прийменників за походженням і морфологічним складом

За походженням прийменники поділяють на прості, або первинні, і похідні, або вторинні. До первинних прийменників належать ті, що вже втратили будь-який генетичний зв'язок із самостійними словами (*з, із, за, без, од, від, під, по, при, про, для, до, між, на, над* та ін.).

---

[1] Значення просторової близькості прийменник ***у*** в сучасній українській мові не виражає (порівняйте рос.: *стоит у окна, ждет у входа* – укр.: *стоїть **біля (коло)** вікна, чекає **біля (коло)** входу*).

До **в т о р и н н и х** належать прийменники прислівникового (*близько, поруч, навкруг, відповідно до, подібно до*) та іменникового (*коло, кінець*) походження.

Ці слова можуть виступати то як прислівники чи іменники, то як прийменники. Порівняйте, наприклад:

1. ***Навколо** тихо бринів золотий пісвон передосіннього степу* (М. Стельмах).	1. ***Навколо** залишених танків запанувала тиша* (Петро Панч).
2. *Жоден ворог не проник в окреслене **коло*** (В. Собко).	2. ***Коло** Гущі скупчилась молодь* (М. Коцюбинський).
3. *Верба товста, та **всередині** пуста* (Нар. творчість).	3. *...Усі процеси (на заводі) були сховані **всередині** приладів.*

> У в а г а ! Прийменник *всередині* (прислівникового походження), що вживається з родовим відмінком, слід відрізняти від однозвучної форми простого прийменника *в (у)* та іменника ***середина*** у місцевому відмінку (***в (у) середині***), який виражає просторові відношення: знаходження між однаково віддаленими від країв чого-небудь; між двома особами, предметами або часові; коли йдеться про однакове віддалення від початку й кінця дня, тижня, місяця, року, століття (Див.: СУМ, т. IX, с. 134). Наприклад: *За обідом Йосипа посадили у **середині**, між старою й старим* (Панас Мирний), але: *Підрядна частина може стояти **всередині** головного речення* (у його межах): *Всередині парламенту немає одностайності щодо землеволодіння* (серед парламентарів).

За морфологічною будовою прийменники поділяються на прості, складні і складені.

До **п р о с т и х** належать усі первинні прийменники.

Прийменники, до складу яких входить два чи більше простих, називаються **с к л а д н и м и**, наприклад: *з-за, з-під, понад, попід, з-поміж, поперед, посеред, поміж.*

До **с к л а д е н и х** прийменників належать: *у зв'язку з, незалежно від, відповідно до, у напрямку до, незважаючи на, починаючи з* та ін.

Частина мови	Прийменник
Що виражає	Залежність іменника (займенника, числівника) від інших слів у словосполученні і реченні
Морфологічні ознаки	Незмінювані слова. Поділяються на **первинні (прості)** і **похідні**, складені з первинних або утворені шляхом переходу слів із самостійних частин мови
Синтаксична роль	Оформляють відмінкове значення іменника як члена речення (з називним відмінком не вживаються)

Разом із відмінковими формами іменників, числівників, займенників прийменники можуть виражати: простір, час, причину, мету, спосіб дії, порівняння, відношення до матеріалу, а також указувати на предмет, на який спрямована дія. Наприклад: ***приїхати до** Києва, десять хвилин **до** п'ятої години, **за** турботами не міг*

спочивати, прийшов на екзамен, старший від сестри, навчатися з задоволенням, шапка з хутра, вітати з днем народження.

Без прийменників вживається лише називний відмінок, місцевий відмінок завжди вживається з прийменниками, а всі інші можуть бути як з прийменниками, так і без них.

Відмінки	Прийменники	Приклади
Р.	*без, біля, від, для, до, з-за, з-під, проти, за, між, в(у), з, коло*	*без даху, біля дверей, від сестри, для брата, до батьків, з-за дерева, з-під землі, проти магазину, за царя-гороха, між нив, у нас, з озера, коло броду*
Д.	*завдяки, всупереч, вслід, навперейми, навздогін, наперекір, на противагу, назустріч*	*завдяки їй, всупереч обставинам, вслід йому, навперейми коневі, навздогін поїзду, наперекір погоді, на противагу сказаному, назустріч сонцю*
Зн.	*над, під, перед, поза, на, об, по, з, за, між, в(у)*	*над поля, під ранок, перед себе, поза спину, на стіл, об стіл, по воду, з відро, за гору, між квіти, в сад*
Ор.	*над, під, перед, поза, з, за, між*	*над деревами, під кущем, перед хатою, поза парканом, з учнями, за школою, між вікнами*
М.	*на, по, в(у), при*	*на дорозі, по волі, в мисці, при дорозі*

За походженням прийменники поділяються на прості (первинні) і похідні (вторинні).

До п р о с т и х належать прийменники *в, на, до, від, у, при, з, за, над, через.*

П о х і д н и м и називаються ті прийменники, що утворюються від інших частин мови:

– від іменників: *край, круг, кінець, коло, протягом, шляхом, перед,* наприклад: *Перед тобою світ – великий том розкритий* (М. Рильський);

– від прислівників: *вздовж, посеред, вслід, всупереч, близько, мимо, поруч, позад, осторонь, поверх,* наприклад: *Хто не жив посеред бурі, той ціни не знає силі* (Леся Українка). *Матвій тим часом стояв у світлиці близько порога* (І. Франко).

Морфологічний склад і правопис прийменників

За будовою прийменники бувають прості (*в, до, без, під, коло, край*), складні (*з-за, з-поміж, попід, довкола, поруч, поряд*) і складені (*відповідно до, залежно від, у зв'язку з, незважаючи на*).

> У в а г а ! 1. Прийменники з тими частинами мови, з якими вживаються, пишуться окремо.
> 2. Складні прийменники пишуться разом, крім тих, що починаються на **з**, **із**, які пишуться через дефіс.
> 3. У складених прийменниках усі слова пишуться окремо.

Розгляньте таблицю, запам'ятайте, коли прийменники пишуться через дефіс, одним словом, двома й більше словами.

Утворені поєднанням повнозначних частин мови з прийменником	Через дефіс	Одним словом	Двома й більше словами
з огляду на обставини; за допомогою словника; залежно від умов; незважаючи на погоду	*з-під землі з-поза хмар з-за лісу*	*понад Дніпром напередодні свята упродовж року*	*поруч з з огляду на у розріз з у зв'язку з незалежно від*

Поєднання прийменника з іменником, прикметником, числівником або займенником треба відрізняти від однозвучного прислівника.

Прийменники	Прислівники
з'їхав з (високої) гори	*упав* (з в і д к и ?) *згори*
прийшов на (першу) зустріч	*вибіг* (к у д и ?) *назустріч*
по (новому) мосту	*зробили* (я к ?) *по-новому*
по (вашому) шляху	*думати* (я к ?) *по-вашому*
у (чотирьох) стінах	*працювали* (я к ?) *учотирьох*

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Яка частина мови називається прийменником?
2. Чому прийменник називають службовою частиною мови?
3. Яку функцію виконує прийменник у реченні?
4. З якими частинами мови прийменники поєднуються, а з якими – ні і чому?
5. З якими відмінками вживаються прийменники? Наведіть приклади.
6. На які групи поділяються прийменники за походженням?
7. Які прийменники належать до непохідних (первинних)?
8. Які прийменники належать до похідних (вторинних)? Наведіть приклади.
9. Як поділяються прийменники за будовою?
10. У чому полягають особливості правопису прийменників?

СПОЛУЧНИК

Загальне поняття про сполучник

Сполучники – це службові слова, які служать для зв'язку однорідних членів речення та частин складного речення, наприклад: *Міські проспекти **і** майдани багатолюдні **і** шумні* (П. Упеник); ***Ні** риби то були, **ні** раки* (І. Котляревський). Сполучники ***і, ні-ні*** поєднують однорідні члени речення. *Біля вогню було тепло, і ми навіть могли*

по черзі спати, згорнувшись бубликом на постелі (Ю. Збанацький); *Змолоду треба набратися знань, **щоб** не пуста була твоя власна криниця* (І. Цюпа). Сполучник поєднує частини складносурядного речення, а ***щоб*** – частини складнопідрядного речення.

Частина мови	Сполучник
Що виражає	Зв'язки між однорідними членами або між частинами складного речення
Морфологічні ознаки	Незмінювані слова. Поділяються на первинні і похідні, складені з первинних і часток або утворені шляхом переходу слів із самостійних частин мови
Синтаксична роль	Сурядні – є засобом зв'язку однорідних членів або частин складносурядного речення чи субпідрядних однорідних речень; підрядні – приєднують підрядне речення до головного у складнопідрядному реченні

Сполучники сурядності і підрядності

Сполучники виражають семантико-синтаксичні відношення між граматично рівноправними одиницями (однорідними членами, предикативними частинами складносурядних речень чи супідрядними однорідними в багатокомпонентному складнопідрядному реченні) та між нерівноправними, одна з яких підпорядкована іншій (у складнопідрядному реченні).

За участю у вираженні семантико-синтаксичних відношень між поєднуваними одиницями таких синтаксичних конструкцій сполучники поділяються на **сурядні** і **підрядні** (або сурядності і підрядності).

Сурядні сполучники поєднують однорідні члени речення і предикативні частини складносурядного речення як рівноправні, граматично незалежні одне від одного. За характером відношень між членами речень і частинами складного речення вони поділяються на єднальні, зіставно-протиставні, розділові, градаційні і приєднувальні.

1. Є д н а л ь н і: ***і (й), та*** (в значенні ***і***), ***ні... ні, ані... ані, а.*** Наприклад: *Бліді на небі гасли зорі, **І** вітер плутав-ся в мережах верховіть, **І** не гойдалися берези білокорі* (М. Рильський); ***Ні** птиці в повітрі, **ні** коника в траві; Яке було добро, продали, **а** гроші розкотились...* (Марко Вовчок).

2. З і с т а в н о - п р о т и с т а в н і: ***а, але, та*** (в значенні ***але***), ***а втім, зате, проте, однак*** та ін. Наприклад. *Прийде друга весна, і гостю божу Зустріне знову гімн дзвінкий; вестиме ж соловейко пісню гожу, **Та** вже не ти, – другий!..* (Олена Пчілка); *Федько вчився непогано, **зате** Дмитрикові доводилося допомагати* (О. Донченко).

3. Р о з д і л о в і: ***то (то..., то...), не то... не то..., чи (чи..., чи...), або (або..., або...), хоч..., хоч...*** . Наприклад: ***То** шумів зелений лист, **то** в вінку мінився злотом ряст зелений, **то** золотим дощем лились пісні* (Леся Українка); *Хлопці рвали кедрові горішки **або**, виїхавши на тундрове плато, збирали червоні брусниці* (І. Багмут).

4. Г р а д а ц і й н і: ***не тільки... а й, не тільки... але й, не лише... а й (але й), не стільки... скільки, не те що (щоб)... але, не так... як.*** Наприклад: *Поруч з образами*

Шевченка й Лесі Українки образ Франка символізує перед світом ***не тільки*** *індивідуальні риси й можливості велетня культури,* ***але й*** *нетлінне єство, красу... й життєздатність українського народу* (Д. Павличко). ***Не те що*** *такий лиман...* ***а,*** *здається, море перемайнула б вона* (О. Гончар).

5. П р и є д н у в а л ь н і: ***а й, та й, ще й, а ще й, та ще й, і навіть, також і.*** Наприклад: *А пані не дає нічого* ***та ще й*** *гнівається* (Марко Вовчок); *Плакали від радості і зворушення бувалі воїни...,* ***та й*** *Дмитро якось незручно рубом великої долоні провів по очах* (М. Стельмах); *Обморозитися було дуже просто, особливо обличчя,* ***та й*** *руки* (В. Биков).

> У в а г а ! Між супідрядними однорідними реченнями (компонентами складнопідрядного) переважно використовуються єднальні сполучники і рідше зіставно-протиставні та розділові. Наприклад: *Вночі Андрій довго не міг заснути, бо в хаті було видно од великих зірок на небі і густо пахло холодною м'ятою* (Г. Тютюнник); *Таки пам'ятав, як струмували майже під ногами хвилі веселі, чисті, а він дивився на них* (Н. Бічуя); *Чомусь пригадалось, як батько веде мене до школи* ***або*** *мати зустрічає біля воріт.*

Підрядні сполучники поєднують частини складнопідрядних речень. Вони виражають з'ясувальні, обставинні та інші відношення залежності підрядного речення від головного чи від іншого підрядного при послідовному підпорядкуванні предикативних частин:

1. З ' я с у в а л ь н і: ***що, як, ніби*** та ін. Наприклад: *Мені здається,* ***ніби*** *вдалині Сивіють не тумани придолинні, А тіні тих,* ***що*** *впали на війні І вже навік належать Україні* (Д. Луценко).

2. О б с т а в и н н і:

часу: ***щойно, ледве, тільки, як, як тільки, після того як, відтоді як*** та ін. Наприклад: *Його не бачили лежачим ниць, хіба* ***тоді, як*** *пив з потоку воду* (Д. Павличко);

мети: ***щоб, для того щоб, аби.*** Наприклад: *Щодалі доводилося все частіше звертати з колії,* ***щоб*** *дати дорогу автомашинам* (Петро Панч);

умови, ***якби, коли б, аби, якщо, як, як тільки.*** Наприклад: *Яка б з мене була дівчка,* ***коли б*** *я не вчилася в Лесі* (Л. Смілянський). ***Якщо*** *моє не в лад, то я з своїм назад* (Нар. творчість);

допустовості: ***хоч, дарма що, незважаючи на те, що, хоч..., але...*** . Наприклад: ***Хоч*** *життя і найдорожче для людини, Та все 'дно людина в битві і в труді Віддає його за долю Батьківщини...* (Н. Забіла);

способу дії: ***як.*** Наприклад: *Як працюєш, так і маєш* (Нар. творчість);

порівняння: ***як, мов, немов, наче, неначе, ніби, нібито, начебто*** та ін. Наприклад: *Громада зібралась у волость і загула,* ***як*** *бджоли у вулику* (І. Нечуй-Левицький); *Темнота вужчала,* ***ніби*** *самі гори змикалися над головою* (О. Гончар);

причини: ***бо, тому що, через те що, завдяки тому що, затим що, оскільки.*** Наприклад: *Виходь у світи,* ***бо*** *дорога відкрита*;

міри, ступеня: ***аж, що аж, що й.*** Наприклад: *Закипіло, заревло навкруги,* ***аж*** *річка охнула й нестямно на всі боки захиталася* (Панас Мирний);

наслідку: ***так що***. Наприклад: *І слово в Білоуса знаходиться разюче, дошкульне, пекуче,* ***так що*** *об'єктам поетової уваги не можна сказати, щоб було спокійно та байдуже* (Остап Вишня).

У ролі сполучників можуть виступати самостійні слова – відносні займенники та прислівники займенникового походження.

Відносні займенники ***хто, що, який, чий, котрий, скільки*** можуть стояти в називному відмінку і виконувати роль підмета в підрядному реченні, водночас приєднуючи підрядне речення до головного: *Ніколи не здобуде перемоги той,* ***хто*** *передчасно вважає себе переможцем* (Л. Дмитерко).

У непрямих відмінках відносні займенники, що приєднують підрядне речення до головного, виконують роль додатка: *Живе поезія у мові,* ***Якої*** *мати вчила нас...* (М. Рильський).

Сполучними словами здатні виступати прислівники; похідні від займенників: ***де, куди, звідки, коли, відколи, доки, як, чому.*** У підрядному реченні вони виконують роль обставини: ***Коли*** *дзвонять черешні В медовому цвіту, Узори нетутешні Із цвіту я плету* (М. Рильський). *Де тонко, там і рветься* (Нар. творчість).

Морфологічний склад сполучників

За морфологічним складом сполучники в українській мові поділяються на п р о с т і, с к л а д н і і с к л а д е н і.

Прості сполучники морфологічно не членуються на окремі частини, їх в українській мові небагато: ***і (й), а, ні, та, то, чи, бо, що.***

Ці сполучники давно втратили семантичні зв'язки зі словами, від яких вони утворилися, а тому їх ще називають непохідними.

Складні сполучники морфологічно поділяються на дві і більше частин: ***але, зате, проте, ніж, або, якщо, якби, щоб, ніби, нібито, неначебто*** та ін.

Складені сполучники є сполученням двох і більше слів, що виконують службову функцію зв'язку членів речення та частин складного речення. Найчастіше складені сполучники в першій частині містять форми непрямих відмінків вказівного займенника *той* з прийменником або іншого повнозначного слова, а в другій – сполучники *що, щоб* чи прислівник *як*: ***через те що, для того щоб, з тим щоб, незважаючи на те що, подібно до того як, в міру того як, перед тим як, дарма що, так, так що, як..., не тільки..., а й, не тільки..., але й.***

Складні і складені сполучники називають похідними, туму що вони мотивуються тими простими сполучниками і повнозначними словами (займенниками, прислівниками), від яких утворилися.

За способом уживання сполучники поділяються на о д и н и ч н і, п о в т о р ю в а н і і п а р н і.

Одиничний сполучник виступає в реченні як засіб вираження замкненості однорідного ряду або складної структури, наприклад: *Ціле літо дід Данило живе на пасіці в лісах,* ***а*** *увесь рік пахне вощиною, медом* ***і*** *травами* (М. Стельмах).

Повторювані сполучники вживаються при кожному однорідному члені речення або перед кожною предикативною частиною складного речення з паралельною під-

рядністю, наприклад: *Де ж Катрусю* [ніч] *пригорнула:* ***Чи*** *в лісі,* ***чи*** *в хаті?* (Т. Шевченко). Повторюваними є розділові сполучники.

Парні сполучники складаються з двох частин, кожна з яких розподіляється між членами речення чи його частинами, виражаючи парний взаємозв'язок. До них належать: ***не тільки..., а й; не тільки..., але й; як..., так; хоч..., але; якщо..., то; чим..., тим.*** Наприклад: ***Чим*** *далі заглиблювалися вони в гори,* ***тим*** *тихішим ставав відгомін бою* (В. Собко).

Написання сполучників

Увага! 1. Складні сполучники, хай як вони утворені, пишуться одним словом.
2. Перші дві частини пишуться разом у сполучниках *незважаючи на те що, тимчасом як.*
3. Двома і більше словами пишуться сполучники з частками та з різними частинами мови.
4. Через дефіс пишуться сполучники з підсилювальними частками ***-бо, -но, -то***.

Одним словом: складні сполучники	Двома і більше словами: складені сполучники	Через дефіс	Винятки
аби, мовби, немовби, ніби, начеб, неначеб, щоб, якби	*коли б, коли б то, хоча б, але ж, бо ж, адже ж, все ж*	*тільки-но, тож-то, тому-то, якби-то*	*незважаючи на те що, тимчасом як*
Я ***теж*** *працюватиму* (в значенні *також*). Я **те ж** саме хотів сказати. ***Щоб*** *було добре, роби добре* (у значенні *аби*). ***Що б*** *не робив, роби добре.*			

Увага! 1. Сполучники, які пишуться одним словом, можна замінити синонімічними сполучниками, однозвучні сполучення слів замінити сполучниками не можна. Наприклад: *Я про те вже говорив. Весна, проте ще холодно. Весна, однак ще холодно.*
2. Сполучники в реченні на питання не відповідають; однозвучні ж поєднання слів відповідають на питання (що? про що? яке? і под.), тобто є членами речення.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Яка частина мови називається сполучником?
2. Чому сполучник називають службовою частиною мови?
3. На які розряди поділяються сполучники за значенням і синтаксичною роллю в реченні?
4. Які сполучники називаються сполучниками сурядності? Наведіть приклади.
5. На які групи за значенням поділяються сполучники сурядності? Наведіть приклади.

6. Який сполучник сурядності може бути в одному випадку єднальним, а в іншому – протиставним? Складіть або доберіть із художніх творів речення, які ілюстрували б вашу відповідь.
7. Який сполучник сурядності може виступати в ролі: а) протиставного, б) зіставного?
8. Які сполучники називаються сполучниками підрядності? Наведіть приклади.
9. На які групи за значенням поділяються сполучники підрядності? Наведіть приклади.
10. На які групи поділяються сполучники за походженням?
11. Які сполучники належать до первинних (непохідних)? Наведіть приклади.
12. Які сполучники належать до вторинних (похідних)? Наведіть приклади.
13. На які групи поділяються сполучники за будовою?
14. Які особливості творення і правопису складних сполучників? Наведіть приклади.
15. Які особливості творення і правопису складених сполучників? Наведіть приклади.

ЧАСТКА

Загальне поняття про частки

Частка – це службова частина мови, яка надає слову чи реченню додаткового відтінку або служить засобом творення форм слів та похідних слів.

За роллю у слові і реченні частки поділяються на: 1) формотворчі, 2) словотворчі і 3) фразові (заперечні та модальні).

Частина мови	Частка
Що виражає	Різні модальні відтінки в реченні або додаткові словотвірні чи граматичні значення в слові
Морфологічні ознаки	Незмінювані слова. Поділяються на словотворчі і граматичні (ті, що творять форми умовного та наказового способу дієслів). Пишуться разом, окремо або через дефіс
Синтаксична роль	Підсилюють або виділяють якесь слово; служать засобом вираження питання, заперечення, ствердження, спонукання і т. д.

Формотворчі і словотворчі частки

Формотворчі частки використовуються для творення форм дієслова: ***би (б)*** – умовного способу; ***хай, нехай*** – наказового способу: *жити – жив* ***би****, жила* ***б****, жило* ***б****, жили* ***б*** (у цих краях). Наприклад: *Тим часом дідова каша википіла, присмалилась і, мабуть, зовсім згоріла* ***б****, коли* ***б*** *не каменоломи ...* (Яків Баш); ***Хай*** *моя й* ***хай*** *твоя пісенька зіллються, хай лунають у гаях, до світанку в'ються* (Леся Українка).

Частка *б* може стояти після дієслова, перед ним або відділятися від дієслова кількома словами, може об'єднуватися з деякими сполучниками підрядності (***аби**, **щоб**, **якби**, **ніби**, мов**би**то*). Наприклад: *Чи ще Марко не приїхав? Ох, **якби** я знала. Що діждуся, що побачу...* (Т. Шевченко).

Словотворчі частки служать для творення слів, а тому з часом перетворюються на суфікси або префікси. Так, заперечна частка ***ні*** служить для творення заперечних займенників (***ні**хто, **ні**що, **ні**який, **ні**чий, **ні**котрий, **ні**скільки*) і прислівників, похідних від займенників (***ні**де, **ні**коли, **ні**як, **ні**звідки, **ні**трохи*); частка ***не*** функціонує як префікс, за допомогою якого творяться прикметники і похідні від них прислівники (*високий – **не**високий – **не**високо, давній – **не**давній – **не**давно*); частка ***ся*** перетворилася на дієслівний словотворчий суфікс (*лити– лити**ся**, вітати – вітати**ся***); так само частки ***аби**, **де**, **чи**, **що**, **як**, **будь**, **небудь**, **казна**, **хтозна*** та деякі інші, що служать для творення займенників і прислівників, зближуються з суфіксами та префіксами (***аби**хто, **аби**коли, **де**який, **де**інде, **чи**мало, **що**дня, **якнай**скоріше, **будь**-що, **будь**-коли, **скільки**-небудь, **як**-небудь, **казна**-що, **хтозна**-де*).

Модальні (фразові) частки

Модальні частки надають окремому слову в реченні або цілому реченню додаткових відтінків: ствердження, питання, спонукання, сумніву тощо.

Групи модальних часток:

1. Стверджувальні: ***так**, **авжеж**, **аякже**, **еге ж***. Наприклад: ***Авжеж**, такий у нас ведеться звичай* (Леся Українка).

2. Питальні: ***чи**, **хіба**, **невже***. Наприклад: ***Невже** це ранок? – Прислухається Юрій до шелесту пташиних крил і недовірливо поглядає на небо* (М. Стельмах).

3. Вказівні: ***це**, **оце**, **ось**, **ото***. Наприклад: ***Ось** і Настя, й Докійка втирають сльози* (І. Цюпа).

4. Окличні: ***що**, **за**, **як***. Наприклад: *Ой, гарно **як**! – щипаю кілька промерзлих кетягів калини* (М. Стельмах).

5. Обмежувально-видільні: ***тільки**, **лише**, **лиш**, **саме**, **хоч би**, **якраз**, **навіть***. Наприклад: ***Хоч би** маленькую хатину він мріяв мати над Дніпром, щоб у вечірнюю годину животворить своїм пером* (М. Рильський).

6. Власне модальні: ***мов**, **ледве**, **чи**, **мовби**, **ніби**, **нібито**, **навряд чи*** та ін. Наприклад: *Воронцов **ніби** становив найголовнішу, невід'ємну частину складного організму полку* (О. Гончар); *– Оце ж я **нібито** маю в Італію їхать* (Леся Українка).

7. Заперечні: ***не**, **ні***. Наприклад: ***Не** знаючи броду, **не** лізь у воду* (Нар. творчість).

Модальні частки служать засобом творення різних типів речення: стверджувальних, заперечних, питальних, спонукальних, окличних або виражають невпевненість, можливість, сумнів, недостовірність. Окремі частки служать для підсилення ознак і дій. Це так звані підсилювальні частки: ***а**, **аж**, **адже**, **же (ж)**, **-таки**, **-бо**, **-но**, **-то***. Наприклад: *Ніч була темна, **аж** чорна* (М. Коцюбинський); *– Скажи-**бо**, Степане! Може, справді нездужаєш?* (Т. Шевченко).

Виділяються також кількісні частки: ***майже, трохи не, ледве не*** та інші, що вказують на часткову невідповідність чомусь, приблизну кількість: *Гнуться* ***мало не*** *до землі стрункі білі берези* (І. Франко); *Злива тривала* ***майже*** *годину* (М. Трублаїні).

Частки слід відрізняти від однозвучних з ними інших службових і самостійних слів. Порівняйте:

Частка	**Омонімічне з часткою слово**
Як *тебе на голос не впізнати?* *Серце, і життя моє, і кров,* *найсвятіше слово наше – мати,* *рідна земле, правда і любов!* (А. Малишко) – оклична частка ***як***.	***Як*** *парость виноградної лози* *плекайте мову* (М. Рильський) – сполучник ***як***.
Чи *совам зборкати орла?* ***Чи*** *правду кривді подолати?* (М. Рильський) – питальна частка ***чи***.	*І тоді ми обоє помічаємо, що надворі вечір* ***чи*** *ніч* (Ю. Яновський) – сполучник ***чи***.
Чого ***це*** *хмурнішає літо,* *в гаю замовкла соловей,* *І капають сльози на квіти* *з повитих журбою очей?..* (В. Сосюра) – підсилювальна частка ***це***.	*Відступати звідси не можливо.* ***Це*** *було б цілковитою загибеллю для всіх нас* (О. Гончар) – вказівний займенник ***це***.

Заперечні частки *не* і *ні*

Заперечні частки ***не*** і ***ні*** служать для вираження заперечення. За допомогою їх творяться заперечні речення, наприклад: *Соломія* ***не*** *одривала очей од берега* (М. Коцюбинський). Замість частки ***не*** може стояти частка ***ні***, яка заступає і присудок: *Співатиме півень чи* ***ні****, а день буде* (Нар. творчість). Якщо частка ***ні*** вжита в заперечному реченні (з наявною в ньому часткою ***не***), то виражає посилення заперечення: ***Ні****, сили на землі нема, і сили на землі* ***не*** *буде, Щоб потягти нас до ярма, Щоб потоптати наші груди* (П. Тичина).

Частка ***ні*** може також виражати заперечення самостійно, заступаючи речення в діалозі: – *Чи всі вже тут? –* ***Ні***. Може також вживатися в односкладному реченні без присудка: *Тиша нічна.* ***Ні*** *звуку.*

Частка ***не*** виражає неповне заперечення, якщо стоїть не перед присудком, а перед іншим членом речення: *Гори мої високії,* ***Не*** *так і високі, Як хороші, хорошії* (Т. Шевченко).

У риторично-питальних реченнях виражається ствердження, а не заперечення: *Як же тебе* ***не*** *проклинать, Лукавая доле?* (Т. Шевченко).

Правопис часток

Словотворчі частки ***аби-, де-, -ся, -сь, як-, що-*** пишуться з іншими словами разом: ***аби****що,* ***аби****де,* ***аби****хто;* ***де****хто,* ***де****що,* ***де****коли,* ***де****куди; хвилюю****ся****, бою****ся****; хто****сь****, що****сь****, який****сь****, чий****сь****;* ***як****найкраще,* ***що****найшвидше.*

Частки ***будь-, небудь, казна-, хтозна-*** пишуться через дефіс: *будь-чий, коли-небудь, казна-куди, хтозна-де*.

Через дефіс пишуться з іншими словами і частки ***-бо, -но, -то, -от, -таки***: *сидіть-**бо**, іди-**но**, десь-**то**, так-**от**, все-**таки*** (але: *все ж **таки**, вона ж **таки***).

Формотворчі частки ***би (б)*** та підсилювальні ***же (ж)*** пишуться окремо від інших слів, наприклад: *зробив **би**, зробила **б**, приніс **же**, запиши **ж**, коли **ж***.

Словотворчі частки ***би (б), же (ж)***, що входять у складні частки, сполучники, пишуться з ними разом, наприклад: *як**би**, мов**би**, немов**би**, наче**б**, ні**би**, що**б**; ад**же**, от**же**, тако**ж**, те**ж**, ні**ж**, ані**ж***.

Разом пишуться частки *атож, авжеж* (але: *адже **ж**, отже **ж***).

● Запитання і завдання для самоконтролю

1. Яка частина мови називається часткою?
2. Чим відрізняється частка від інших службових частин мови?
3. У чому полягають службові функції часток?
4. На які розряди поділяються частки за значенням і вживанням?
5. Яку функцію виконують фразові частки?
6. На які типи і групи поділяються фразові частки? Наведіть приклади.
7. Які частки належать до словотворчих? Наведіть приклади.
8. Які частки належать до формотворчих? Назвіть їх.
9. Які граматичні форми творяться за допомогою формотворчих часток? Відповідь проілюструйте прикладами.
10. Які особливості правопису часток?

ВИГУК

■ Загальне поняття про вигук

Вигук – частина мови, яка служить для безпосереднього вираження емоцій, почуттів і волі людини.

Вигуки посідають проміжне місце між самостійними і службовими словами. Це незмінювані слова, які не виступають членами речення. Але на місці самостійного слова вигук набуває конкретного значення і виконує синтаксичну роль того слова, яке замінює. Наприклад: *Протягли своє **«ку-ку-рі-ку»** горлаті півні* (Панас Мирний) – в ролі додатка; *А качка **ках-ках*** – у ролі присудка. Вигуки можуть заступати ціле речення: [Наташа:] – ***Ох! Ох!***.. *Боже мій!* (І. Карпенко-Карий).

Що виражає	Почуття і волю (безпосередньо виявлені)
Морфологічні ознаки	Незмінювані слова. Непохідні і похідні від дієслів, іменників, сполучень слів

Синтаксична роль	Служать засобом вираження оклику, спонукання і т. ін. Відділяються від членів речення комою або знаком оклику. Можуть замінювати речення із значенням здивування, захоплення, заклику і т. ін. Вживаючись замість самостійного слова, можуть бути будь-яким членом речення

Групи вигуків за значенням

Розрізняють три групи вигуків.

1. Вигуки, що виражають емоції: страх, невдоволення, іронію, подив і т. д.: ***о, ой, ох, ай, ех, тьху, овва*** та ін. Наприклад: ***Ох****, і щука ж була!* ***Ех****, і щука...* (М. Стельмах); ***Ух ти****! Як зуби вишкірив* (М. Стельмах); ***Ой****, рятуйте, задавить супоня* (І. Карпенко-Карий); Русалка: ***Овва!*** *А батько мій їх всіх потопить* (Леся Українка).

2. Вигуки, що виражають волевиявлення, спонукання до дії: ***агей, гей, гов, агов, на, нате, стоп, марш, тпру, цабе.*** Наприклад: *Та* ***цитьте****, чортові сороки! – Юпітер грізно закричав* (І. Котляревський); ***Агов!*** *Чи чуєш? Щось тріщить у лісі!* (І. Франко); – ***Марш*** *мені зараз малину рвати!* (М. Коцюбинський). – ***Ану, стоп!*** – *Віталій нахилився до водія, торкнув його за плече* (О. Гончар).

3. Вигуки, що виражають етикет – вітання, подяку, побажання, вибачення тощо: ***добрий день (добридень), доброго ранку, на добраніч, прощайте, дай боже, боже поможи, на здоров'я, спасибі, хай йому грець.*** Наприклад: ***Добрий вечір****, люди добрі* (М. Коцюбинський); [Старшина] – *А* ***нехай їй біс****, тій Парасці* (І. Карпенко-Карий).

4. Звуконаслідувальні слова: ***гав-гав, кахи-кахи, ку-ку-рі-ку, тьох-тьох, кап-кап***. Наприклад: – ***Кахи!*** *Кожум'яка жахнувся, а дванадцять кож тільки* ***тріс****,* ***тріс****!* (Нар. творчість); *Що рибка* ***смик*** *– то серце* ***тьох!*** *Серденько щось Рибалочці віщує* (С. Гулак-Артемовський); *А з степу, з далини, як відгук: –* ***Му-у!*** (А. Головко).

У реченні після вигуків першої групи ставиться кома, а при підвищеній інтонації – знак оклику; всередині речення такий вигук виділяється комами з обох боків: *Ту смертну дорогу багрову йому не забути,* ***о****, ні!* (В. Сосюра).

Вигукового значення можуть набувати самостійні слова:

Лиха година! *Такого піджака загубити* (О. Довженко).

Прощай*, світе,* ***прощай****, земле, неприязний краю!* (Т. Шевченко).

Ознаки вигуків

Зважаючи на те, що вигуки по своїй суті належать до емоційної мови, багато лінгвістів виносили їх за межі морфології, не вважали частиною мови. Так, К. Аксаков навіть не визнавав вигуки за слова, вважаючи їх викриками, які показують невизначений стан болю, жаху, радості і т. д. Ф. Буслаєв включає вигуки до числа частин мови, але цілком слушно вважає, що вони становлять окремий розряд слів. Такого погляду дотримуються й сучасні українські лінгводидакти.

Вигуки звичайно членами речення не бувають. Вони не змінюються.

Проведіть спостереження:

Простежте, як вигуки і звуконаслідувальні слова виділяються у вимові й на письмі.

Протягли своє «ку-ку-рі-ку» горласті півні (Панас Мирний). *Тью-і, ті-і-і... Ні, зовсім не так. Трйю-тіх-тіх...* (М. Коцюбинський). *Як увійдем у воляче-коров'яче-овечу половину, так саме тобі: Му-у-у! Бе-е-е! Ме-е-е!* (Остап Вишня). *Гов, Лукашу, гов, го-го-го-го! А де ти?* (Леся Українка). *Які зустрічі, які прощання за Дніпром та Бугом!– Здрастуйте!– Прощавайте!* (О. Довженко).

За походженням вигуки поділяються на **первинні** (а! о! ой! ей! ех! ох! іх! ух!) і **похідні** (матінко! леле! Господи! Боже! страх! гвалт! гляди! диви! цур! спасибі! алло! браво! стоп! стій! помагайбі!)

За значенням вигуки поділяються на чотири групи:

Значення	Приклади
Емоційні – виражають почуття, настрій, переживання людини	*о, ах, ох, а, ага, фу, фі, у, ай, ой, ура, овва, слава Богу, бігме*
Спонукальні – виражають наказ, спонукання або служать засобом привернення чиєїсь уваги	*алло, стій, тс-с-с, годі, цить, гей, гиля, соб, цабе, вйо, киць-киць, но-о-о, киш*
Вигуки етикету (мовний етикет) – виражають вітання, подяку, побажання тощо	*добридень, день добрий, привіт, здрастуй, будьте здорові, прошу, на добраніч, перепрошую, їй-богу, спасибі*
Звуконаслідувальні слова – відтворюють різні звуки природи, тварин, машин тощо	*бом, бух, трах-тарарах, хлюп, ме-е, няв-няв, гав-гав, ку-ку*

> Увага! 1. Вигуки, що передають повторювані або протяжні звуки, пишуться через дефіс.
> 2. Інші вигуки пишуться одним словом або двома і більше словами.

Одним словом	Двома і більше словами	Через дефіс
ой, алло, добридень, тягніть, стоп, стій, здрастуйте	*слава Богу, до побачення, добрий вечір, та цур йому, будь ласка*	*їй-богу, їй-право, ай-ай-ай, ня-а-в, му-у-р, ур-ра*

> Увага! 1. Вигуки у вимові виділяються паузами, а на письмі комами або знаком оклику.
> 2. Коли ***о, ой*** вигуки, то після них робиться пауза й ставиться кома, коли це частки, то паузи немає й кома не ставиться.
> 3. Вигуки в реченні можуть виступати в ролі підмета, присудка, додатка. У такому разі комами вони не виділяються.

Проведіть спостереження:

Поясніть правила вживання розділових знаків при вигуках за поданими реченнями.

Ой, заграй, заграй, синеньке море (Т. Шевченко). *Цить! Хай говорить серце* (Леся Українка). *Ой Музо! Ся пісня двусічна, мов зброя, і будить одвагу, й жалю завдає* (Леся Українка). *О земле рідна! Знаєш ти свій шлях у бурі, у негоді* (М. Рильський). *Ой ти, дівчино, з горіха зерня...* (І. Франко). *Тисячне «ура!» грозою сколихнуло податливі набряклі луги* (М. Стельмах). *Баба зирк у двері* (М. Черемшина). *І я вже не чую ні «ха-вав», ні «пать-падьом»* (Остап Вишня). *Пливе човен, води повен, Та все хлюп-хлюп-хлюп-хлюп!.. Іде козак до дівчини, Та все тюп-тюп-тюп-тюп! Пливе човен, води повен, Тай накрився лубом... Ой не хвастай, козаченьку, Кучерявим чубом* (Нар. творчість).

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Яка частина мови називається вигуком?
2. Чому вигук називають особливою частиною мови?
3. Які лексико-граматичні особливості вирізняють вигуки з-поміж інших частин мови?
4. На які групи за значенням поділяються вигуки?
5. Які вигуки належать до емоційних? Наведіть приклади.
6. Які вигуки належать до спонукальних? Наведіть приклади.
7. Які вигуки належать до групи слів мовного етикету (слова ввічливості)? Наведіть приклади.
8. Які вигуки належать до звуконаслідувальних? Наведіть приклади.
9. На які групи за походженням поділяються вигуки?
10. У чому полягають особливості функціонування вигуків у реченні? Відповідь проілюструйте прикладами.

Синтаксис як розділ граматики

Кожна мова складається зі словника (системи лексичних одиниць) та граматики (правил оперування знаками). **Граматика** мови поділяється на два розділи – *морфологію* та *синтаксис*. Предметом вивчення в *морфології* є форми словозміни та граматичні категорії, *синтаксис* же вивчає способи поєднання словоформ у словосполучення і речення та їх будову.

Термін **синтаксис** («складання», «будова») вживається в двох значеннях: 1) у значенні *синтаксична будова мови*, елементами якої виступають члени речення, словосполучення, речення, еквіваленти речення (його функціональні замінники, наприклад: *Так! Ні! Аякже! Еге ж! Хіба?*); 2) у значенні *граматичне вчення* про структуру, семантику і функції синтаксичних одиниць (членів речення, словосполучень, речень).

Цілком застосовне вживання терміна *синтаксис* і щодо розділів: синтаксис словосполучень, синтаксис членів речення, синтаксис речень, синтаксис еквівалентів речення; синтаксис простого речення, синтаксис простого ускладненого речення, синтаксис складного речення.

Об'єкт і предмет синтаксису

Якщо в морфології розглядаються слова як граматичні одиниці мови і їх лексико-граматичні класи – *частини мови*, – то в синтаксисі маємо справу з мовними одиницями за функціональною ознакою – поділом їх на члени речення, класифікація словосполучень і речень.

Об'єктом синтаксису сучасної української літературної мови виступає вся її синтаксична будова, яка формується з усіх без винятку синтаксичних одиниць – членів речень, словосполучень, речень, їхніх форм, різновидів.

Предметом вивчення в синтаксисі є синтаксична теорія, синтаксичні правила, всі характеристики об'єктів синтаксичної структури мови, тобто реальних членів речення, словосполучень, речень. Якщо об'єкт синтаксису має *об'єктивний* характер, то предмет синтаксису є *об'єктивно-суб'єктивним* явищем, бо створюється мисленням науковців-лінгвістів, звісно, на об'єктивній основі.

У тривалому, кількадесятирічному мовленні окрема особа використовує мільярди і мільярди конкретних речень, які належать до небагатьох структурних типів речення, бо кожне конкретне речення, яке реалізується усно чи писемно, є простим або складним реченням, двоскладним чи односкладним.

Досить поширеною є думка, згідно з якою синтаксис начебто посідає центральне місце в граматиці, морфологія ніби підпорядкована синтаксису: слова всіх частин мови слугують потребі оформлення членів речення.

Нерідко вважається, що начебто морфологія обмежує своїми формами синтаксис, бо за словами, які належать до різних частин мови, закріпились типові й менш характерні для них синтаксичні функції. Таке міркування не зовсім обґрунтоване. Усі основні структурні компоненти мови однаково важливі: без фонетико-фонологічного складу мови неможливе існування її лексико-фразеологічної системи, без морфологічного складу мови не існувала б і її синтаксична система. Що тут важливіше – питання певною мірою риторичне, в усякому разі маловмотивоване. Кожне конкретне речення втілює в собі одну з типових для конкретної мови *структурну схему речення*, будується за певним усталеним у мові абстрагованим зразком зі слів і словосполучень, дістаючи матеріальне вираження в звуках.

Типи синтаксичних одиниць

В українському мовознавстві набуває поширення вчення про три синтаксичні одиниці:

- речення;
- словосполучення;
- мінімальна синтаксична одиниця.

Вивчення синтаксичних одиниць передбачає багатоаспектність підходів, зокрема:

- формально-синтаксичний (враховує формальну будову синтаксичних одиниць);
- семантико-синтаксичний, або семантичний (враховує взаємозв'язок формальної будови і значення синтаксичних одиниць);
- комунікативний, або функціональний.

Чільне місце в сучасному мовознавстві посідає ***функціональний підхід*** до вивчення синтаксичних явищ. Функціональний підхід враховує об'єктивно-смисловий зміст речення як відображення явищ позамовної дійсності. Він реалізується в концепціях:

- американських мовознавців Чарлза Філлмора (нар. 1929), Уолеса Чейфа (нар. 1927);
- голландського мовознавця Симона-Корнеліса Діка (нар. 1940);
- чеського мовознавця Вілена Матезіуса (нар. 1882);
- українського мовознавця Івана Вихованця (нар. 1935).

Іван Романович Вихованець визначає синтаксичні одиниці за:

- формально-синтаксичними;
- семантично-синтаксичними ознаками.

Мовознавець розглядає синтаксичні одиниці у сфері:

- мови і мовлення;
- синтаксичних зв'язків;
- семантико-синтаксичних відношень;
- структури і семантики речення.

Цікавими й ґрунтовними щодо визначення синтаксичних одиниць є концепції американських лінгвістів Ч. Філлмора і У. Чейфа, які значну увагу приділяють диференційним семантико-синтаксичним ознакам тієї чи іншої мовної одиниці. Голланд-

ський лінгвіст Симон-Корнеліс Дік синтаксичні одиниці досліджує через взаємовідношення функціонального і системного аспектів синтаксису.

Чеський мовознавець Вілен Матезіус для виділення синтаксичних одиниць спирається на комунікативний аспект функціонального синтаксису.

З урахуванням ідей зазначених концепцій у лінгвістиці виділено три основні синтаксичні одиниці:

- **речення** як основна і найбільша предикативна одиниця в мовній системі, оскільки його зміст через модально-часові параметри (ірреальність, спонукальність, бажальність, теперішній, минулий, майбутній час) співвідноситься з дійсністю;
- **словосполучення** – непредикативна синтаксична одиниця, яка лише в складі речення як одиниці повідомлення є його компонентом;
- **мінімальна синтаксична одиниця**, яка функціонує лише в межах речення чи словосполучення і є їхнім складником-компонентом: 1) члени речення виділяються на основі синтаксичних зв'язків; 2) синтаксеми – на основі семантико-синтаксичних відношень.

Отже, центральною синтаксичною одиницею у синтаксисі є речення, а словосполучення і мінімальна синтаксична одиниця підпорядковані реченню. Словосполучення і мінімальні синтаксичні одиниці переважно є компонентами, що репрезентують найвищі морфологічні одиниці (частини мови та сукупність їх форм).

Синтаксичні одиниці перебувають в ієрархічних зв'язках. Вершиною цієї ієрархії є речення, якому підпорядковані словосполучення і мінімальна синтаксична одиниця. Відмінності між синтаксичними одиницями зумовлені передусім граматично, оскільки за змістом вони можуть бути лексично тотожними, пор.: *Утворили слово* (речення) – *утворення слова* (словосполучення) – *словотворення* (мінімальна синтаксична одиниця).

Синтаксичні одиниці-конструкції

До синтаксичних одиниць-конструкцій належать: 1) словосполучення; 2) речення.

Мінімальна синтаксична одиниця є складником-компонентом речення або словосполучення.

З огляду на будову розрізняють одиниці-конструкції: 1) елементарні; 2) неелементарні.

У формально-синтаксичному і семантико-синтаксичному аспектах вони часто збігаються.

Визначаючи елементарні/неелементарні речення і словосполучення, вчені, як правило, беруть за основу ***кількісний критерій***, хоча поняття елементарності/неелементарності трактують по-різному.

Це пов'язано насамперед: 1) із розбіжністю в термінології; 2) з різним осмисленням об'єкта дослідження:

- тільки підрядні словосполучення;
- підрядні і сурядні словосполучення;
- підрядні, сурядні, предикативні словосполучення.

Словосполучення як елементарні/неелементарні синтаксичні одиниці-конструкції

Згідно з кількісними критеріями *елементарні словосполучення* називають простими, оскільки більшість простих словосполучень складається з двох повнозначних слів.

Неелементарні словосполучення називають складними, оскільки вони складаються із трьох і більше повнозначних слів.

Елементарні словосполучення досліджено достатньою мірою. Неелементарні словосполучення описано лише фрагментарно.

Спробу системного аналізу неелементарних словосполучень здійснив український лінгвіст Григорій Удовиченко (нар. 1917), який обмежився трикомпонентними складними словосполученнями.

Неелементарні словосполучення досліджували також вітчизняні мовознавці Олександр Мельничук (нар. 1921) та Іван Вихованець (нар. 1935).

І. Вихованець слушно зазначає, що неелементарні (ускладнені) словосполучення є комбінаціями елементарних словосполучень на основі сурядного і підрядного зв'язків.

Речення як елементарні/неелементарні синтаксичні одиниці-конструкції

Існують різні підходи до питання елементарності/неелементарності простих і складних речень.

Просте речення

З формально-синтаксичного і семантико-синтаксичного погляду *елементарне* речення відповідає:

1) непоширеному простому реченню: *Ідуть дощі* (М. Коцюбинський), оскільки лише головні члени речення є необхідними компонентами структурної схеми:

2) поширеному простому реченню: *Син приніс із лугу польові квіти*, в яких, крім головних членів, функціонують і другорядні (додатки, обставини, означення), що не є однорідними та відокремленими:

З формально-синтаксичного і семантико-синтаксичного погляду неелементарними (ускладненими) реченнями вважають:

1) однорідні члени речення;
2) відокремлені другорядні речення;
3) вставні і вставлені конструкції;
4) звертання;
5) наявні вторинні предикатні і субстанціональні синтаксеми прислівникового та детермінантного характеру.

Речення, в яких наявні вторинні предикатні і субстанціональні синтаксеми прислівникового та детермінантного характеру, є ***похідними***, вони витворилися з елементарних простих речень. Багато речень, що з формально-синтаксичного погляду є

простими неускладненими, у семантико-синтаксичному плані є простими ускладненими, що утворилися внаслідок трансформації складних реченнєвих структур.

Найбільшу групу семантично ускладнених речень становлять речення з детермінантними членами, що стосуються граматичного центру речення і виражають обставинні значення: 1. *Батько прокинувся від шуму.* 2. *Студентам пропущено п'ять занять через хворобу.* 3. *Всупереч прогнозам день був сонячний.*

Складне речення

Вихідними, базовими структурами в системі складного речення є елементарні речення, що складаються з двох предикативних одиниць.

З формально-синтаксичного погляду елементарними є:

- двокомпонентні сполучникові (складносурядні і складнопідрядні) речення;
- безсполучникові (незалежно від обсягу предикативних частин) речення.

Неелементарними складними реченнями є:

- складносурядні багатокомпонентні структури;

1) складнопідрядні багатокомпонентні речення (з послідовною підрядністю, з неоднорідною та однорідною сурядністю);

2) складні безсполучникові конструкції, у яких поєднуються семантичні відношення однорідності та неоднорідності між частинами;

3) складні конструкції з сурядністю і підрядністю, сполучниковим і безсполучниковим зв'язком.

Отже, у простих і складних реченнях наявна лише часткова відповідність між елементарними/неелементарними конструкціями.

● *Запитання і завдання для самоконтролю*

1. В українському мовознавстві набуває поширення вчення про синтаксичні одиниці. Назвіть їх.
2. Які підходи покладено в основу вивчення синтаксичних одиниць? Обґрунтуйте багатоаспектність підходів до вивчення синтаксичних одиниць.
3. Поясніть, чому функціональний підхід посідає чільне місце у сучасному мовознавстві.
4. Назвіть авторів концепцій функціонального підходу щодо вивчення синтаксичних одиниць і розкрийте основні ідеї розроблених концепцій.
5. Чому речення є центральною синтаксичною одиницею, а словосполучення і мінімальна синтаксична одиниця підпорядковані йому? Дайте визначення кожній синтаксичній одиниці.
6. Поясніть відмінності між синтаксичними одиницями і в яких зв'язках вони перебувають.
7. Доведіть, що синтаксичні одиниці виявляють себе не лише на рівні мовлення, а й мови.
8. Які синтаксичні одиниці є конструкціями?
9. Розкрийте поняття елементарності/неелементарності словосполучення, простого і складного речення.
10. Який критерій покладено в основу визначення елементарності/неелементарності синтаксичних одиниць?
11. Хто з українських лінгвістів здійснив аналіз неелементарних словосполучень?

Слово і словоформа

У мовознавстві донині не з'ясовано питання про визначення поняття «слово». Було запропоновано чимало визначень слова, однак кожне з них задовольняє лише частково, оскільки відповідає тільки певному його аспекту. Універсального визначення слова немає ще й тому, що в різних мовах світу слово має неоднаковий вигляд. Проте, безперечно, слово є реальною одиницею мови і тому має свої ознаки.

Слово – це основна, визначальна *лексична* одиниця мови й мовлення, найбільш численна й масова, звісно, якщо брати до уваги його індивідуальність та одноразовість у використанні. За винятком службових слів, кількість яких в українській мові обмежується 200–250 одиницями, і генетичних (споконвічних) вигуків, що їх не більше кількох десятків, усі інші слова в українській мові – *самостійні*. За своєю сутністю слова виділяються як автономні одиниці, сформовані із *фонем* (звуків), які утворюють фонетико-фонологічну сутність слова; мають свою індивідуальну семантику, або лексичне значення; мають певну сукупність граматичних значень і певну систему граматичних форм (якщо слово морфологічно змінне).

Кожне повнозначне слово виступає носієм щонайменше двох граматичних значень, наприклад: слову *зараз* потенційно властиве прислівникове значення ознаки дії за часом і синтаксично обставинне значення часу; прикметникова словоформа *тепліший* виступає носієм таких морфологічних значень: чоловічого роду, називного (або знахідного) відмінка однини і значення вищого ступеня порівняння; іменникові *сонце* характерні такі морфологічні значення: віднесеність до середнього роду, однина (не має форми множини, змінюється за відмінками).

Морфологічно незмінюване слово виступає тільки словом в одній формі – тільки в одному фонетичному й морфологічному варіанті. Інша річ, змінюване повнозначне слово, яке завжди морфологічно представлене певною системою словоформ, кожна з яких у реченні виконує якусь синтаксичну роль.

Змінне слово – це завжди певна, чітко визначена й диференційована система його словоформ.

Слово в своїх словоформах реалізує здатність сполучатися з іншими словами, словоформами, виражаючи комплекс відтінків думки, стилістичних і функціональних можливостей його.

Те, що є в слові й у словосполученні, зберігається й у реченні, але тільки реченню властиві ознаки принципово іншої сутності: предикативність, модальність, інтонація, смислова завершеність висловлення. Слова і словоформи відтворюються в мовленні; словосполучення й речення – будуються за певними структурними схемами (зразками).

Парадигма слова – системний ряд форм відмінювання чи дієвідмінювання окремого слова (або набір таких форм).

Конструкція (словосполучення, речення) – словосполука, якій властиві певні граматичні зв'язки, певна граматична будова.

Член речення – це таке повнозначне слово чи словоформа, рідше – сполучення слів, яке виконує в ньому певну синтаксичну роль. Лексичне й граматичне значення члена речення завжди перебувають у конкретному реченні в певних відношеннях із

лексичним і граматичними значеннями інших членів речення. Термін *член речення* поза конкретним реченням – це тільки своєрідне наукове поняття. Кожен із членів речення регулярно, закономірно ототожнюється тільки в реченні, тільки в реченні заявляє про свою сутність, синтаксичну неповторність.

Структура речень формується зі слів і словоформ, які є будівельним матеріалом, а отже, і членами речення. Мінімальний обсяг речення – одне повнозначне слово, подекуди (з деякою умовністю) це може бути і службове слово. Порівняйте, наприклад: *– У нас тут курінь... – Курінь?* (Є. Гуцало); *– Прослухаємо текст із музикою? – Без* (Розмовне).

Речення, словосполучення, сполучення слів

Речення	Словосполучення	Сполучення слів
Предикативна одиниця	Непредикативна одиниця	
Комунікативна функція	Номінативна функція	Номінативна функція
Неоднокомпонентна одиниця (допускається можливість однокомпонентності)	Неоднокомпонентна одиниця	Неоднокомпонентна одиниця
Складається із словосполучень; з однієї словоформи; з двох або більше предикативних основ або частин, об'єднаних граматично й семантично	Складається з двох і більше словоформ, пов'язаних між собою підрядним або сурядним (в ускладненому реченні) синтаксичним зв'язком	Складається з двох і більше повнозначних слів, об'єднаних спільним змістом (не розчленовано на окремі компоненти)
Втілює в собі елементарну, проте відносно завершену інформацію або виражає кілька подій, ситуацій (поліпредикативна або складна конструкція)	Називає розчленоване на два чи більше компоненти поняття, які в реченні виступають різними членами	Являє собою таку єдність слів, яка виконує роль одного члена речення
Повідомлення про когось чи про щось як констатація факту або з метою спонукання когось до певної дії, вчинку, відповіді на запитання, побажання тощо	Когось або щось називаємо	Когось або щось називаємо, іноді повідомляємо
Синтаксично членується на члени речення	Синтаксично членується на два або більше компоненти	Синтаксично не членується
Є основною синтаксичною одиницею	Є будівельним матеріалом для речення	Є будівельним матеріалом для словосполучення або речення

Синтаксичні одиниці у зіставленні

Синтаксичні одиниці	Функції							Наявність граматичних зв'язків	Має модально-часові характеристики
	конститутивна (бути будівельним матеріалом)		номінативна			комунікативна (функціонування у складі іншої одиниці)			
			позначення поняття		позначення ситуації (ситуацій)				
	для речення	для тексту	нерозчленовано	розчленовано		речення	тексту		
Мінімальна синтаксична одиниця – словоформа (синтаксема)	+	–	+	–	–	+	–	–	–
Словосполучення	+	–	–	+	–	+	–	+	–
Речення	–	+	–	–	+	–	+	+	+
Складне синтаксичне ціле		+	–	–	+		+	+	+

СЛОВОСПОЛУЧЕННЯ

Словосполучення пов'язане з іншими синтаксичними одиницями (мінімальною синтаксичною одиницею і реченням), має з ними спільні й відмінні ознаки.

Словосполучення і слово. Обидві синтаксичні одиниці є комунікативними одиницями й комунікативну функцію виконують лише у складі речення. І слово, і словосполучення виконують номінативну функцію, отже, позбавлені предикативності. Вони є будівельним матеріалом для речення. Відмінність між словом і словосполученням полягає в тому, що словосполучення складається як мінімум із двох повнозначних слів і є мінімальним контекстом для слова. Залежні слова в підрядних словосполученнях звужують обсяг позначуваного поняття, даючи йому точнішу назву.

Словосполучення і речення. Ці одиниці є синтаксичними одиницями-конструкціями, компоненти яких пов'язані синтаксичним зв'язком. Обидві одиниці позначають розширений факт дійсності.

Відмінності між словосполученням і реченням

Між словосполученням і реченням існують істотні відмінності:

а) словосполучення – номінативна одиниця, речення – комунікативна, тому словосполучення входить у комунікативну систему тільки через речення;

б) словосполучення характеризується інтонацією називання, а речення –повідомлення;

в) реченням може виступати й один повнозначний компонент, а словосполучення складається як мінімум із двох;

г) у реченні реалізуються три основні типи синтаксичного зв'язку – предикативний, підрядний і сурядний, у словосполученні – підрядний і сурядний.

Однак не всі сполучення слів у реченні є синтаксичними словосполученнями. Зокрема, не є словосполученнями предикативне ядро речення (*Ліс шумить, Робітники працюють, Трава зелена*); аналітичні форми прикметників і дієслів (*більш значущий, буду писати*); синтаксично нерозкладні конструкції і фразеологізми (*Кривий Ріг, Новий Буг, гарбуза дати, тримати камінь за пазухою*).

Синтаксичні зв'язки і відношення у словосполученні і реченні

Синтаксичні зв'язки у словосполученні

Синтаксичний зв'язок – це формальний зв'язок між компонентами синтаксичної одиниці:

- словосполучення;
- простого речення;
- складного речення,

виражений відповідними мовними засобами.

Одиниці вищого і нижчого рівнів по-різному поєднуються у словосполученні і реченні. Цей зв'язок буває:

однорівневим, який поєднує мінімальні синтаксичні одиниці, прості речення, складні речення;

різнорівневим – це різні комбінації поєднання синтаксичних одиниць:

- мінімальної синтаксичної одиниці і словосполучення;
- мінімальної синтаксичної одиниці і речення;
- простого і складного речення.

Мінімальні синтаксичні одиниці можуть поєднуватись у межах словосполучення і речення. Варіантів поєднання мінімальних синтаксичних одиниць у словосполученні може бути кілька:

1) поєднання опорного слова, яке є словосполученні може вживатись у будь-якій формі, і залежної форми слова, що завжди репрезентована однією граматичною формою:

пишу	
пишеш	
пишемо	*на дощі*
пишуть	
писали	

2) поєднання опорної і залежної форм слова, що вживаються в будь-якій формі:

закарпатські озера
закарпатських озер
закарпатським озерам
закарпатськими озерами тощо;

3) поєднання опорної і залежної форм слова за змістом:

приїхати додому
бігти швидко тощо;

4) поєднання двох рівноправних компонентів у сурядному словосполученні:

батько і син
відпочивати і працювати
не лише слухати, а й конспектувати тощо;

5) поєднання взаємозалежних головних членів – підмета і присудка:

Минає день. Весна прийшла.

> **Увага!** У неелементарних словосполученнях мінімальна синтаксична одиниця поєднується з елементарним словосполученням: *новий цегляний будинок* → *новий* + *цегляний будинок* тощо.

Синтаксичні зв'язки в реченні

Компоненти синтаксичних одиниць-конструкцій пов'язуються відповідним синтаксичним зв'язком і перебувають у змістових зв'язках – семантико-синтаксичних відношеннях, формально репрезентованих синтаксичним зв'язком.

У межах елементарних складних речень, переважно складносурядних і безсполучникових, а також у деяких багатокомпонентних конструкціях поєднуються прості речення. У складнопідрядних реченнях опорна прислівна мінімальна синтаксична одиниця в головній частині підпорядковує підрядну частину.

У ролі опорної мінімальної синтаксичної одиниці виступають переважно іменники і дієслова.

Типи і форми синтаксичних зв'язків

Згідно з функціональним підходом в україністиці останнім часом виділяють такі типи синтаксичних зв'язків:

1) предикативний (у простому і частково в складному реченнях);

2) підрядний (у словосполученні, простому і складному реченнях);

3) сурядний (у словосполученні, простому і складному реченнях).

Диференційною ознакою розмежування типів синтаксичних зв'язків є напрямок ***синтаксичної залежності***:

1) ***двобічний*** (взаємозв'язок) – властивий предикативному зв'язку;

2) ***однобічний*** – підрядному зв'язку;

3) ***відсутність залежності*** – сурядному зв'язку.

Предикативний зв'язок

Предикативний зв'язок – це зв'язок між підметом і присудком, який є реченнєвотвірним зв'язком, що формує структурну основу простого двоскладного речення.

У сучасному українському мовознавстві виділяють кілька ознак предикативного зв'язку, що вирізняють його з-поміж інших типів синтаксичних зв'язків. Найголовнішими є:

1) двобічність і передбачуваність, тобто взаємозалежність, взаємозв'язок підмета і присудка. Підпорядковуючи один одного, підмет і присудок перебувають у стосунках узгодження: *Студент відповідає. Студенти відповідають*;

2) обов'язковість, яка полягає в тому, що відповідні особові форми присудка вимагають підмета у формі називного відмінка;

3) координація, що становить синтез узгодження, реалізованого залежністю присудка від підмета, і керування, зумовленого залежністю підмета від присудка.

Підрядний зв'язок – синтаксичний зв'язок, що вказує на граматичну залежність одного компонента від іншого в реченні чи словосполученні.

Сурядний зв'язок – синтаксичний зв'язок, що поєднує граматичні компоненти в словосполученні, простому та складному реченнях.

Підрядний зв'язок

Підрядний зв'язок – синтаксичний зв'язок, що вказує на граматичну залежність одного компонента від іншого в реченні чи словосполученні.

Цей зв'язок у словосполученні і простому реченні реалізується формами слова, а в складнопідрядному реченні засобами його вираження виступають сполучники і сполучні слова, наприклад: І *все на світі треба пережити* (Л. Костенко); *Розтьохкався*

соловейко на калиноньці (П. Грабовський); *Ще густіший морок виповняв глибокі чорториї, що збігали в долину по схилу прибережного узгір'я* (М. Коцюбинський).

■ Сурядний зв'язок

Специфічним синтаксичним зв'язком є сурядний, що реалізується в реченні та словосполученні.

Сурядний зв'язок – синтаксичний зв'язок, що поєднує граматично рівноправні компоненти в словосполученні, простому та складному реченні.

Сурядний зв'язок виражається за допомогою сурядних сполучників у простих реченнях з однорідними членами, в елементарних і багатокомпонентних складносурядних реченнях, у складних конструкціях із сурядністю і підрядністю, наприклад: *І сонний гриб в смарагдовій куфайці дощу напився і за день підріс* (Л. Костенко); *Щодень приносив лагідніші подихи вітер, і зазеленіла на пагорбах земля* (М. Олійник); *Простір навкруги відкривався широкий, легкий, не захаращений хатами, бо розкидані вони були зрідка, | але цей простір був позбавлений саме того, чого зараз не вистачало Галатину, до чого він звик за все своє життя і від чого вже не міг відцуратись* (Є. Гуцало).

На відміну від предикативного і підрядного сурядний зв'язок не визначальний для виділення членів речення: він лише поширює просте речення однорідними членами. Базовим щодо простого речення з однорідними членами є складносурядне речення, в якому сурядний зв'язок виступає не через посередництво якогось третього компонента, як у простому реченні з однорідними членами, а безпосередньо.

● *Запитання і завдання для самоконтролю*

1. Поясніть зміст поняття *синтаксичний зв'язок*.
2. Яким є зв'язок між одиницями вищого і нижчого рівнів, поясніть.
3. Назвіть основні варіанти поєднання мінімальних синтаксичних одиниць-конструкцій у словосполученні. Наведіть приклади.
4. У яких зв'язках перебувають компоненти синтаксичних одиниць-конструкцій у реченні?
5. Проведіть захист розробленого унаочненого конспекту до теми «Засоби вираження синтаксичних зв'язків».
6. Що слугує диференційною ознакою розмежування основних типів синтаксичного зв'язку: предикативного, підрядного, сурядного?
7. Розкрийте зміст поняття *предикативний зв'язок*.
8. У чому специфіка предикативного зв'язку?
9. Обґрунтуйте основні ознаки предикативного зв'язку.
10. Поясніть зміст понять *підрядний зв'язок, сурядний зв'язок*. З'ясуйте їх специфіку.
11. У чому сутність семантико-синтаксичних відношень? Як вони пов'язані з синтаксичними зв'язками? Наведіть приклади.
12. Поясніть зміст понять *суб'єктні, об'єктні, адресатні, інструментальні, локативні* відношення. Наведіть приклади.
13. Схарактеризуйте недиференційований та подвійний синтаксичний зв'язки.
14. Які семантико-синтаксичні відношення є первинними, а які вторинними? Наведіть приклади.

Синтаксис словосполучень

Погляди мовознавців на словосполучення як синтаксичну одиницю

У мовознавстві існували й існують різні погляди на основну синтаксичну одиницю. Дехто з учених основною одиницею синтаксису вважав словосполучення, трактуючи речення як закінчені словосполучення (російські мовознавці Пилип Фортунатов (1848–1914), Михайло Петерсон (1885–1962), Олександр Пєшковський (1878–1933)). Олексій Шахматов (1864–1920), розвиваючи погляди Олександра Потебні (1835–1891), встановив відмінність словосполучення від речення, якому властива предикативність. Віктор Виноградов (1895–1969), розмежовуючи предикативні й непредикативні словосполучення, зазначав: «Словосполучення тільки в складі речення і через речення входить у комунікативну систему категорій мови, засобів спілкування. Але воно належить так само, як і слово, і до сфери «номінативних» засобів мови, засобів позначення. Воно так само, як і слово, є будівельним матеріалом, який використовується в процесі мовного спілкування. Речення – витвір із цього матеріалу, яке містить повідомлення про дійсність».

У сучасному українському мовознавстві наявні три підходи до встановлення об'єкта словосполучення. О.Мельничук виокремлює підрядні і сурядні словосполучення, причому до підрядних відносить субстантивно-вербальні, компоненти яких пов'язані предикативним зв'язком: *ліс шумить, дерево впало, роки пройшли; свято, що наближається*. І. Вихованець за характером синтаксичного зв'язку виділяє два типи словосполучень – підрядні і сурядні.

- Різновиди словосполучень

У мовознавстві існують різні погляди щодо сурядних словосполучень та сполук підмета й присудка. Загалом заведено не називати їх словосполученнями. Якої ви дотримуєтеся думки? Спробуйте зробити висновки на основі поданої таблиці.

Слово	Словосполучення	Речення
ранок *теплий* *бути* *писати* *без* *щоб* *так*	– *теплий день* *бути сьогодні* *буду писати сьогодні* – – –	*Ранок.* *День теплий.* *Буду сьогодні.* *Буду писати сьогодні.* *– Вам каву з цукром? – Без.* – *Так.*
Кожне слово має значення. Слово – це лексична одиниця, яка вільно відтворюється у мовленні для побудови висловлення	Словосполучення – це смислове й граматичне поєднання двох або більше повнозначних слів, яке виконує функцію розчленованого найменування чогось	Речення – це конструкція, яка складається із слів, словосполучень або одного слова і виражає інтонаційну та змістову закінченість думки

Розгляньте таблицю підрядних і сурядних зв'язків між словами, зробіть висновки.

Підрядні словосполучення		**Сурядні словосполучення**	
Чи можна так сказати?			
старший брат	*брат чуйно*	*брат і сестра*	*брат і старший*
вийшов з інституту	*вийшов інститутом*	*хлібом і сіллю*	*хліба і сіллю*
буду сіяти квіти	*буду квіти*	*птахи і звірі*	*птахи і сорока*
на крилах пісень	*пісня на крилах*	*веселі і щасливі*	*веселим і щасливі*
подовження приголосних	*подовження від приголосних*	*писав, та перестав*	*писати, та перестав*
на руку котилька	*на руку олівець*	*не сьогодні, а завтра то вгору, то вниз*	*не сьогодні, не лише завтра а вгору, але вниз*
Слова в підрядному словосполученні об'єднані між собою як граматично нерівноправні: одне – головне, інше – залежне		Сурядне словосполучення – це смислове й граматичне поєднання двох або більше повнозначних слів як граматично рівноправних	

Поміркуйте, чи можна поєднання підмета й присудка вважати словосполученням?

Перша ситуація	
я малюю	*Я малюю.* Запитання: *Що ти малюєш?* Відповідь: *Я малюю картину.* Діалог передає конкретну розмову
Друга ситуація	
я малюю, абітурієнт склав	*Я малюю. Абітурієнт склав.* Запитання: *Що ти малюєш? Як склав абітурієнт?* Відповідь: *Я малюю. Абітурієнт склав.* Відповідь не є реченням, бо не передає думки

Поєднання підмета і присудка сучасні мовознавці не вважають словосполученням, бо вони не перебувають між собою у підрядному зв'язку. Наприклад: *Сад цвіте. Яблуня в цвіту* – предикативне **сполучення слів**, що утворює речення.

За наявності предикативного зв'язку будь-яке сполучення слів є реченням, а не словосполученням. Словосполучення утворюються за певними схемами, властивими конкретній мові, а також вичленовується з речення. На відміну від словосполучення, речення інтонаційно оформлене, передає закінчену думку. Цих ознак не має словосполучення.

Словосполучення бувають двох основних різновидів:

1) *підрядні* словосполучення, які складаються щонайменше з двох повнозначних слів – синтаксично незалежного й синтаксично залежного. Обидва елементи таких словосполучень поєднані семантично й граматично підрядним зв'язком – *узгоджен-*

ням, *керуванням* або *приляганням*, наприклад: *ясний* ← *день* (узгодження), *прохання* → *учителя* (керування), *зовсім* ← *молодий* (прилягання);

2) *сурядні* словосполучення, що утворюються з двох і більше однорідних членів речення, які синтаксично однофункціональні, бо виступають тими самими членами речення – або підметами, або присудками, або означенням і т. д., відповідають на однакове запитання й поєднані сурядним зв`язком, наприклад: *А крила гояться, і я знов лечу до сонця, до щастя* (В. Стефаник).

Підрядні словосполучення в реченні належать або тільки до групи підмета, або тільки до групи присудка: *Мені осіння ніч короткою здається* (Леся Українка). *Бліде небо мигтить зірками до блакиті, що оповила степову далечінь* (М. Коцюбинський).

Щодо сурядних поєднань слів, вони також мають відповідати усім вимогам, які ставляться до словосполучень, вичленованих з речення, ускладненого однорідними членами: слова в сурядному словосполученні характеризують пояснюване слово в одному плані сурядним зв'язком.

> Увага! Якщо в мовознавстві існують різні погляди, ви маєте право підтримати один із них або, навпаки, висловити свої зауваження до кожного з них.

Синтаксичні (вільні) словосполучення та стійкі (фразеологічні) сполучення слів, їхня роль у мові

Якщо термін *вільне синтаксичне словосполучення* має статус усталеного синтаксичного терміна, то найменування *сполучення слів* не набуло ще скільки-небудь чіткої термінологічної визначеності. Будь-яке словосполучення є одночасно сполученням слів, проте не кожне сполучення слів є синтаксичним словосполученням.

Синтаксичні (вільні) – це такі словосполучення, що позначають складне поняття, у якому кожне слово не має суворої закріпленості з іншим словом.

Стійкі сполучення слів являють собою цілий блок, що передає одне поняття, а всі слова об'єднані одним (переважно переносним) значенням.

У таких словосполученнях заміна слова іншим руйнує цінність значення всієї сполуки.

Розрізняються такі більш чи менш продуктивні різновиди (типи, групи) сполучень слів:

1. ***Лексичні*** сполучення слів. Становлять лексико-граматичну єдність двох чи більше повнозначних слів (часто ускладнених службовим словом), яка синтаксично не членується, виражає одне поняття, виступає одним членом речення: *Львівська область, Атлантичний океан, Далекий Схід, білий вірш, мовний апарат людини, неозначена форма дієслова, чорне золото, космічний корабель*.

2. ***Фразеологічні*** (ідіоматичні та інші) сполучення слів. Подібно до синтаксично нерозкладних лексичних сполучень слів фразеологічні сполучення слів виражають одне цілісне, нерозкладне поняття, виконують роль одного члена речення, загалом належать до образних засобів мови, мають здебільшого тропеїчне значення, семантично можуть дорівнювати окремому слову: *покласти зуби на поличку* (голодувати), *бити байдики* (байдикувати, нічого не робити), *піймати облизня, пасти задніх, збити з пантелику, накивати п'ятами, пекти раки, замилювати очі, ні пари з*

уст, обстріляний птах (бувала людина), *святий та божий* (непогрішний; іронічне), *брати (взяти) участь, крутити носом.*

3. ***Сполучення слів***, які становлять аналітичні (складені) форми слів: *буду конспектувати* (форма дієслова недоконаного виду в майбутньому часі), *більш ефективний* (форма вищого ступеня прикметника), *найбільш вразливий* (форма найвищого ступеня прикметника).

4. ***Поєднання слів з однією функцією:*** а) того самого іменника в різних відмінкових формах з прийменником чи без нього: *день за днем, з дня на день, робота роботою*; б) двох дієслів у якійсь одній формі: *піду подивлюся, посиджу послухаю*; в) поєднання інфінітива з дієвідмінюваною формою того самого дієслова: *послухати послухаю, зробити зроблю, заспівати заспіваю.*

5. ***Прийменниково-іменне сполучення слів***: *понад берегом, над Азовським морем, на уроці.*

6. ***Сполучення слів у функції звертань як синтаксично ізольованих частин речення*** (не членів речення!), які бувають двох типів: а) сурядними сполученнями слів: ***Тату, бабусю,*** *дивіться, це ж ваш Юрась!* (О. Іваненко); б) підрядними сполученнями слів: *Лети ж,* ***моя думо, моя люта муко!*** (Т. Шевченко); коли друге уточнює перше за певною ознакою (прикладка).

7. ***Сполучення слів у функції вставних елементів*** – синтаксично ізольованих частин речення: ***Можна сказати,*** *готових формул в правдивому творі мистецтва немає і не може бути* (М. Євшан).

8. ***Сполучення слів, утворене поєднанням дієслова з часткою***: *читайте ж, зробив би.*

9. ***Найрізніші поєднання службових слів, ужитих у функції слів-речень*** – синтаксично нечленованих конструкцій: *Саме так. Та ні. Он як? Ось воно де!* і под.

У найбільш загальному плані будь-яке *словосполучення* чи *сполучення слів* може бути назване синтаксичною конструкцією чи просто конструкцією.

Типи словосполучень за способом вираження головного слова

Роль головного слова в підрядних словосполученнях може виконувати повнозначне слово, що належить до будь-якої частини мови: іменника, прикметника, числівника, займенника, дієслова, прислівника. Отже, за способом вираження головного слова можна виділити шість типів словосполучень. Проте повнозначне слово може бути і залежним у словосполученні, тому в кожному із типів словосполучень можна виділити шість його підтипів (наприклад, іменникові поділяються на іменниково-іменникові, іменниково-прикметникові, іменниково-числівникові, іменниково-займенникові, іменниково-дієслівні та іменниково-прислівникові).

У сучасній українській мові частота вживання різних словосполучень не однакова. Так, наприклад, дуже часто вживаються іменниково-прикметникові словосполучення, а прикметниково-дієслівні, прикметниково-числівникові – поодиноко.

Типи підрядних словосполучень за морфологічним вираженням головного слова

Іменникові	*успіх абітурієнта; журнал відвідування*
Прикметникові	*теплий по-весняному; гарний на вроду*
Займенникові	*хтось із присутніх; я з тобою*
Числівникові	*рівно п'ять; другий від центру*
Дієслівні	*скласти іспит опрацьовано успішно; написавши заяву*
Прислівникові	*високо вгору; занадто швидко*

Типи підрядного зв'язку

До якої частини мови належить		**Приклади**	**Підказка**
головне	**залежне**		
Узгодження			
Відмінювані частини мови	Відмінювані частини мови	*уважний учень* ↓ *уважн(ого) учн(я)* *уважн(ому) учн(еві)* *уважн(им) уч(нем)* і т. ін.	Зміна головного слова викликає зміну залежного у спосіб повторення граматичної форми головного слова
Керування			
Відмінювані й невідмінювані частини мови	Відмінювані частини мови без прийменника або з прийменником	*виконати завдання* ↓ *викона(в)* *викона(ла) завдання* *викона(в) у зошиті*	Головне слово зумовлює відповідну відмінкову форму залежного
Прилягання			
Відмінювані й невідмінювані частини мови	Невідмінювані частини мови (або окремі форми змінюваних слів)	*переписав двічі; відповідати впевнено; задумав женитися*	Залежне слово поєднується з головним тільки за змістом
Кореляція			
Відмінювані форми іменника	Відмінювана частина мови – іменник або іменникове словосполучення	*Десна-красуня; рута-м'ята; місто Суми*	Залежний компонент прикладка – корелює відмінкову форму з формою головного, але не обов'язково роду і числа

- Узгодження

Залежно від того, в усіх формах узгоджується залежне слово з головним чи не в усіх, узгодження буває *повним* і *неповним*. Наприклад, у словосполученні *мій день* між словами узгодження повне, бо залежне слово *мій* повністю повторює свою граматичну форму з головним словом *день* (чоловічий рід, називний відмінок однини).

При *неповному* узгодженні залежне слово повторює не всі граматичні форми головного слова: *річка Чорний Ташлик* – різний рід; *місто Суми* – різне число.

Якщо залежне слово вживається без прийменника, то таке керування називається **безпосереднім** (*сторінка підручника*), а якщо з прийменником – **посереднім** (*підручник для 11-го класу*).

За силою підрядного зв'язку розрізняють керування *сильне* і *слабке*. *Сильним* керування буває тоді, коли головне слово виражено перехідним дієсловом, а залежне стоїть у знахідному відмінку. Порівняйте: *виконати вправу* (сильне керування), *виписати з речення* (слабке керування).

Слабке керування наявне у словосполученнях, де головним словом виступає будь-яке дієслово або інша частина мови, а залежне може стояти у формі будь-якого непрямого відмінка з прийменником чи без нього: *їхати до міста, склянка соку, дарувати дітям.*

У реченні може бути кілька залежних від дієслова форм: *подарував книгу другові, робота над темою за планом.*

При приляганні залежне незмінюване слово пов'язується з головним тільки за змістом: *писати охайно, приїхати ввечері, читає виразно*. Залежним словом буває прислівник, форми дієслова, інфінітив, дієприслівник.

Класифікація словосполучень

Словосполучення класифікуються за будовою, за значенням, за морфологічною характеристикою опорного слова.

1. За будовою словосполучення поділяються на *прості* і *складні.*

У *вільних* словосполученнях зберігається лексичне і граматичне значення компонентів, кожний з яких виступає окремим членом речення, наприклад: *запашна квітка, пухка земля, літній день, гортати сторінки.*

У *нечленованих* сполученнях слів лексична самостійність компонентів втрачається, вони виступають одним членом речення, наприклад: *біле золото, біла гарячка, Азовське море, Леся Українка, не приведи Господи.*

Прості словосполучення складаються з двох компонентів (повнозначних слів або сталих словосполучень) – головного і залежного: *зелене листя, вийти з класу, слухати уважно.*

Складні словосполучення складаються із стрижневого слова та двох чи більше повнозначних слів: *дотримання мовних норм, музика нашого часу, буду вступати до університету.*

2. За опорним словом – морфологічною характеристикою стрижневого компонента – словосполучення поділяються на іменникові – *голос поета,* при-

кметникові – *чисті руки*, числівникові – *три роки*, займенникові – *я з вами*, дієслівні – *навчатися в гімназії*, прислівникові – *вдвічі більше*.

Займенники та числівники в ролі опорного слова повторюють зв'язки переважно іменників або прикметників, наприклад: *він із нею – хлопець із дівчиною; перший ряд – передній ряд*.

3. За характером синтаксичних відношень між компонентами словосполучення поділяються на:

- *атрибутивні*, в яких стрижневе слово називає предмет, а залежне – його ознаку, відповідають на питання який? яке? які? *учень* (який?) *уважний, мрія* (яка?) *поїхати, голоси* (чиї?) *дитячі;*
- *об'єктні*, в яких стрижневе слово називає дію, а залежне – об'єкт, на який вона спрямована *(дібрати слова);* відповідають залежні слова на питання непрямих відмінків: *виконати* (що?) *вправу, гордитися* (ким?) *батьком, написаний* (чим?) *олівцем, дякувати* (кому?) *другові;*
- *обставинні*, в яких стрижневе слово називає дію, а залежне – її обставини *(йти додому);* залежні слова відповідають на питання обставин: *прийти* (куди?) *додому, перебуває* (де?) *в аудиторії, прийшов* (з якою метою?) *працювати, не розібрав* (чому?) *спросоння.*

> Увага! До означальних відносять також словосполучення, які виражають апозитивні відношення: стрижневе слово називає предмет, а залежне є прикладкою (*хлопець-козак*); відповідають на питання який? яке? яка?: *хлопець* (який?) *козак*.

Синонімія словосполучень і слів

Словосполучення, різні за будовою і морфологічним вираженням, але однакові або близькі за своїм лексичним значенням, називаються синонімічними. Наприклад, однакове або близьке лексичне значення мають такі пари словосполучень, як: *юридична консультація – консультація юриста; після завершення справи – завершивши справу; бавовняна сукня – сукня з бавовни, йти стежкою – йти по стежці; бути батьком – бути за батька; читати вголос – читання вголос; відданий Україні – відданість Україні* та ін.

Почасти словосполучення можна замінити одним словом із синонімічним значенням: *кожної суботи – щосуботи; дуже мудрий – премудрий; складати конспект – конспектувати; спустився туман – затуманилося; сто років – століття; чужий край – чужина; ставати сивим – сивіти* тощо.

Сучасна українська літературна мова багата на варіантні форми, грунтовне засвоєння яких дає змогу вибирати найбільш вдалу і сприяє точнішому висловлюванню думки.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. За якими трьома ознаками класифікуються словосполучення?
2. Скільки компонентів можуть містити прості й складні словосполучення?

3. Наведіть приклади синтаксично вільних словосполучень і синтаксично нечленованих сполучень слів. Чим вони відрізняються?
4. На які групи поділяються словосполучення за опорним словом? Наведіть приклади.
5. На які групи поділяються словосполучення за характером синтаксичних відношень між компонентами? Наведіть приклади.

РЕЧЕННЯ

Основи класифікації речень

Основною одиницею в синтаксичній будові мови виступає *речення*. Формально-граматична структура, семантика, стилістичне використання речень позначені найрізноманітнішими формами вияву, але можна звести до обмеженої кількості типових моделей, які виділяються за властивими їм структурними ознаками.

Речення – це інтонаційно і граматично організована за законами відповідної мови найменша комунікативна одиниця, яка складається з одного або кількох слів і виражає закінчену думку.

Просте речення – це синтаксична одиниця, яка втілює в собі елементарну, проте відносно завершену інформацію комунікативної вартості. Зміст простого речення співвідноситься з дійсністю. Завдяки граматичній та інтонаційній завершеності просте речення як синтаксична одиниця-конструкція називає подію, певну ситуацію, виражає думку, знаходить конструктивне застосування форми слова, сполучення слів і словосполучення.

Будь-яке просте речення завжди будується за певною усталеною в окремій мові типовою структурною схемою, оформляється розповідною, питальною, спонукальною чи окличною інтонацією залежно від мети мовлення.

Прості речення (як і складні), кожен з їх різновидів має розгалужене коло функцій, які завжди більшою чи меншою мірою спеціалізовані, неповторні.

Прості речення мають один предикативний центр, навколо якого граматично і за змістом групуються другорядні члени. Граматичний центр у простих реченнях буває або двокомпонентним (формується з двох головних членів речення – з підмета і присудка), або однокомпонентним (формується тільки головним членом).

У мовознавстві існують різні підходи до трактування речення як синтаксичної одиниці. Основними тенденціями, що засвідчують намагання дати визначення речення, є спроби:

– визначити речення з допомогою нелінгвістичних понять (логічних, логіко-психологічних);

– знайти власне лінгвістичні критерії кваліфікації речення.

Тому не випадково у лінгвістиці відомо близько 600 визначень речення. Одним із найпопулярніших є визначення речення В. Виноградова. Він визначає речення як

інтонаційно і граматично оформлену найменшу комунікативну одиницю, що служить головним засобом формування, вираження думки, вольових почуттів і емоцій.

О. Мельничук тлумачить речення як «основну знакову одиницю мовлення, яка формується з мовних знаків нижчого порядку (лексичних, фразеологічних і синтаксичних) і відзначається внутрішньою цілісністю і зовнішньою автономністю, виступаючи поза контекстом у ролі закінченого відрізка мовлення і виділяючись у контексті на єдиному рівні членування».

І. Вихованець при визначенні речення бере до уваги формально-синтаксичні, семантико-синтаксичні, комунікативні, мовні та мовленнєві показники, що цілком закономірно з урахуванням різних аспектів вивчення речення.

Речення – мінімальна комунікативна одиниця, яка оформлена за законами певної мови і є відносно завершеною одиницею спілкування і вираження думки.

Отже, в ієрархії синтаксичних одиниць реченню належить центральне місце, оскільки воно безпосередньо формує повідомлення. Саме в реченні реалізуються найважливіші функції мови: комунікативна (мова як засіб спілкування) і пізнавальна (мова як знаряддя пізнання і відображення дійсності, вираження думки). Структурно-семантичні особливості синтаксичних одиниць теж виявляються в реченні.

Ознаки речення. Система простих речень за класифікаційними ознаками

Типи речень і їх різновиди за додатковими ознаками	**Приклади**
За метою висловлювання	
розповідне	*Українські козачі думи відомі всьому світові* (І. Огієнко).
питальне	*Де мені подітись?* (Т. Шевченко).
спонукальне	*Місяцю надламаний, Зо мною будь і освяти печаль мою...* (В. Свідзинський).
бажальне	*Бодай би вік не бачить цих бояр* (Л. Костенко).
гіпотетичне	*Все бути може, може, буде...* (Б. Лепкий).
переповідне	*Синиця славу розпустила, що може море запалить* (Л. Глібов).
За характером предикативних відношень	
стверджувальне	*Гомонить піснями долина* (Г. Чубач).
заперечне	*Матері забуть не можу* (П. Тичина).
За інтонацією як засобом вираження емоційно-експресивних відтінків	
неокличне	*Пісня тиха і тривожна знайде друга в далині* (Т. Масенко).
окличне	*Що за славний патріот наш Іван, якби хто знав!* (В. Самійленко).
За способом вираження граматичної основи речення	
Розчленоване	
двоскладне	*Гори дихають холодом* (Г. Тютюнник).

Нерозчленоване	
односкладне: означено-особове	*Отак живу: як мавпа серед мавп. Чолом прогрішним із тавром зажури...* (В. Стус).
неозначено-особове	*Задзвонили у Констанці рано в усі дзвони* (Т. Шевченко).

За *характером* того, як саме зміст речення віднесений до дійсності; ця віднесеність буває стверджувальною, «позитивною» або заперечною, «негативною»; звідси – *стверджувальні* речення і *заперечні* речення.

За *метою* висловлювання та за *інтонацією* виділяються речення *розповідні, питальні, спонукальні* (з внутрішнім членуванням на певні синтаксично-комунікативні різновиди) й *окличні (розповідно-окличні, питально-окличні* й *спонукально-окличні).* Окличні речення вимовляються окличною інтонацією, вони сповнені якнайбільшої почуттєвості, емоційності.

За *синтаксичною* будовою (частково й за семантикою) кожне з речень буває або *простим*, або *складним*. Прості речення, у свою чергу, структурно поділяються на *двоскладні* й *односкладні* (залежно від того, одним чи двома головними членами виражається предикативний центр речення); прості *непоширені* й прості *поширені* речення (за відсутністю або наявністю в реченні хоча б одного другорядного члена); на *повні* й *неповні* речення (якщо немає опущеного члена (або кількох), необхідних для його розуміння, чи якщо один або кілька членів речення випущені в реченні, але зрозумілі з контексту сусідніх речень, із ситуації або зі змісту та структури самого неповного речення); на прості *неускладнені* й прості *ускладнені* (перші без ускладнення, а другі – ускладнені однорідними членами, відокремленими членами, звертанням, вставними словами чи словосполученнями, вставними або вставленими реченнями).

Речення і його основні ознаки

Речення будь-якої структури існує в мові, але функціонує тільки в мовленні – в усному та писемному. В мові представлені всі без винятку структурні моделі речення, тобто схеми побудов на основі найрізноманітніших поєднань слів чи, в порівняно небагатьох випадках, з одного слова, що формують семантико-синтаксичні відношення між компонентами – членами речення.

На сьогодні досліджено визначальні синтаксичні ознаки речення: предикативність, модальність, структурно-синтаксична організація компонентного складу, інтонаційна оформленість і комунікативність.

Предикативність речення і його **модальність**. Під предикативністю речення розуміють віднесеність висловленого в реченні змісту до дійсності. Порівняймо слово *літо* і речення *Літо. (Літо!)*. Словом *літо* ми тільки називаємо певну пору року, певне явище природи (на відміну від слів *весна, осінь, зима*) і нічого більше. Реченням *Літо* повідомляємо про прихід літа, конкретну ситуацію цієї пори або про якесь літо в минулому, або ж про літо, яке ще тільки настане в майбутньому; реченням *Літо* сконденсовано, якнайтісніше, однослівно виражаємо думку-судження, яку розчленовано

можна було б синонімічно висловити, зокрема, такою синтаксично поширеною структурою речення. Те, що ми зараз спостерігаємо (відчуваємо), – літо.

Без предикативності немає речення як одиниці спілкування. Щоб речення було співвіднесеним (пов'язаним) з дійсністю, зміст передано в певному часі й реальному чи ірреальному плані, а в багатьох випадках також і стосовно певної особи (осіб). Предикативність нерозривно пов'язана з модальністю, адже віднесеність до дійсності може виражатися як ствердження або заперечення, припущення, умова, спонукання, побажання тощо.

Основним носієм предикативності в двоскладних реченнях виступає присудок, а в односкладних – його головний член; другорядні члени речення в будь-якому простому реченні завжди доповнюють те, що виражається предикативною основою речення; другорядні члени речення привносять певні додаткові елементи до семантики речення; або, коли в реченні лише один другорядний член, можуть виявитись семантично домінуючими в реченні залежно від конкретного, актуального членування в реченні його синтаксичних складників – членів речення. Елементарною одиницею синтаксису виступає змінюване чи незмінюване повнозначне слово, його словоформа. Тільки двослівне словосполучення або ж окреме повнозначне слово може бути оформлене як окреме речення. Зовнішньо речення може збігатися з будь-яким словом, бо кожне слово, навіть службове, оформлене інтонаційно, може набувати відносно самостійної комунікативної функції, тобто може вживатись як речення або як його комунікативний замінник (слово-речення).

Ознаки речення

Предикативність	
Віднесеність змісту речення до дійсності. Предикативність речення завжди усвідомлюється в площині певного способу, часу, а в більшості випадків також і особи. Предикативність завжди доповнюється певним типом модальності	Мовним втіленням предикативності є присудок або головний член односкладного речення. Модальність формує предикативність мовлення, втіленого в реченні
Модальність	
Якщо повідомлення повністю відповідає дійсності – це реальна модальність. Якщо повідомляється про щось можливе, бажане, очікуване, – це ірреальна (нереальна) модальність. Думка, яка виражається реченням, сприймається в граматичних значеннях дійсного, умовного чи наказового способу	Модальність, що виражає характер віднесеності висловленого в реченні до дійсності, також знаходить втілення у вставних словах і словосполученнях, модальних частках
Відносна закінченість змісту речення	
Думка, що її виражає речення, ніколи не сприймається як абсолютно закінчена, завершена, бо це означало б остаточний вияв думки	Речення завжди виражає відносно закінчену думку

Логічна сутність речення	
Ця ознака речення передбачає виявлення й характеристику зв'язків, співвідношень між реченнями як мовними одиницями і судженнями, питаннями, спонуканнями, які виступають одиницями мовлення	Для опису речень у цих вимірах використовуються такі основні терміни: судження, предикат, суб'єкти судження, зв'язка; питання, спонукання, об'єкт, атрибут. Предикат і суб'єкт становлять предикативну основу двоскладного речення
Граматична організація речення	
Кожне речення являє собою синтаксично організовану мовну й мовленнєву одиницю. Будь-яке речення сформувалось за певною граматичною схемою, елементами якої виступають або члени речення (щонайменше один член речення), або словосполучення (не менше одного). Немає речення хоча б без одного члена речення. Тільки в реченні формується структура членів речення	Синтаксичну будова речень становить властива їм зовнішня та внутрішня структура
Інтонаційна завершеність речення	
Інтонацією розрізняють такі основні комунікативні різновиди речень, як речення розповідні, питальні й спонукальні; кожен з названих виявів інтонації може посилюватися окличною інтонацією. Інтонація виступає засобом оформлення речення	Інтонація, як обов'язкова ознака речення, формується єдністю таких усномовних взаємозалежних якостей: мелодикою, інтенсивністю, наголосом, темпом і тембром мовлення, паузами, логічним наголосом

- Предикативність і модальні значення

Більшість мовознавців як основну ознаку речення виділяє предикативність.

Предикативність – комплексна синтаксична категорія, що виражає співвіднесеність повідомлення з дійсністю і формує речення як комунікативну одиницю.

Реалізується вона в категоріях модальності і синтаксичного часу, які нерозривно пов'язані, тобто комплексність предикативності виявляється в єдності цих двох синтаксичних категорій. Предикативність як граматична категорія охоплює ті особливості речення, що репрезентують повідомлюване як реально здійснюване в теперішньому, минулому чи майбутньому часі або як ірреальне, тобто можливе, бажане тощо. Такі граматичні значення об'єднуються спільним значенням стосунку повідомлюваного до дійсності. Це спільне значення називають *модальністю*.

Значення модальності нерозривно пов'язане зі значенням часу. Ці категорії мають спеціальні мовні засоби для свого вираження: форми способу і часу, спеціальні частки тощо. Якщо реченням з реальною модальністю властива часова визначеність, чітко встановлений часовий план (теперішній, минулий, майбутній час), то реченням з ірреальною модальністю властива часова невизначеність, однак часовий план таких

речень уточнюється в контексті. Таким чином, синтаксичний час може відповідати і не відповідати морфологічному; поняття синтаксичного часу ширше. Оскільки в українській мові широко використовуються не лише дієслівні, а й бездієслівні речення, то дієслово не є єдиним виразником синтаксичного часу і способу. Порівняйте: *Син щасливий – Син був щасливий – Син буде щасливий* (реальний час); *Син був би щасливий – Хай би син був щасливий! – Хай син буде щасливий!*

Значення часу та реальності /ірреальності є об'єктивно-модальними значеннями, тобто *об'єктивною модальністю*, наприклад: *Брат працює; Брат працював; Брат працюватиме; Хай би брат працював; Хай брат працює.* Водночас, крім загального значення модальності як відношення повідомлюваного до дійсності, речення може мати і значення ставлення мовця до повідомлюваного (використання модальних слів, модальних часток тощо). Таку модальність називають *суб'єктивною*, наприклад: *Сестра, мабуть, приїде; Сестра, очевидно, приїде; Сестра, здається, приїде.*

О. Мельничук виділяє сім модальних значень, які різняться синтаксичними засобами: розповідності, бажальності, умовності, питальності, спонукальності, гіпотетичності, переповідності.

1. ***Розповідна модальність***. Відповідає поняттю реальної модальності і є нейтральним типом. Реалізується в розповідних реченнях, і її нейтральність виявляється в тому, що загальний зміст висловлення стосовно явищ дійсності сприймається реальним, не ускладненим будь-якими умовами щодо можливості або неможливості конкретної дії. Це значення виражається дієсловами-присудками дійсного способу, проте дійсний спосіб використовується і в інших типах модальних значень. Модальне значення розповідності властиве всім структурним типам речень, наприклад: *Осінь уже торкнулась лісу* (М. Стельмах); *На Лисій горі догоряє багаття нічне, і листя осіннє на Лисій горі догоряє* (В. Стус).

2. ***Бажальна модальність.*** Виражає бажання мовця стосовно здійснення висловлюваного. Синтаксичними засобами вираження бажальної модальності в сучасній українській мові є частки *б, би, аби; щоб, бодай, нехай, хай, хоча б, хоч би, якби, коли б* разом з умовним чи дійсним способом дієслова-присудка. В усному мовленні це значення виражається і відповідною інтонацією, наприклад: *Коли б не було дощів* (М. Коцюбинський); *Хоч би швидше тії шістнадцять літ кінчились* (Леся Українка); *Нехай соловей його духа прокинеться з піснею знов* (А. Кримський).

3. ***Умовна модальність.*** Виявляється в тому, що відсутня на даний час відповідність речення дійсності може стати реальною за певної умови. Найчастіше це значення виражається складнопідрядними реченнями з підрядними частинами умови з дієсловом-присудком, вираженим умовним способом, наприклад: *Коли б же я був соловейком, до тебе тоді б прилітав* (Леся Українка); *Коли б я була мала, то читала б казку про підступного брата Березня й про довірливого Квітня* (Н. Бічуя).

4. ***Питальна модальність.*** Полягає у вимозі підтвердження чи заперечення реальності основного змісту речення або ж уточнення його окремих компонентів. Модальне значення питальності виражається питальними словами (займенниками, прислівниками), питальними частками, питальною інтонацією, наприклад: *Це могили наших героїв, товаришів наших?* (О. Довженко); *Ви поезія, вірші? Чи тільки слова?* (Л. Костенко); *Де ти бродиш, моя доле?* (С. Писаревський).

5. ***Спонукальна модальність***. Це вимога забезпечення відповідності того, про що повідомляється, дійсності. Основним синтаксичним засобом вираження спонукальної модальності є наказовий спосіб дієслів-присудків. Головним членом у спонукальних реченнях часто є інфінітив, форми дійсного способу з частками *хай, нехай* та умовного способу, наприклад: *Глянь, Богдане, квітка в'яне, дай-но січі, дай-но грому!* (А. Малишко); *Весно, сонця в ріки вилий, в небі спалахни грозою* (М. Руденко); *Вам необхідно зараз працювати* (В. Кучер).

6. ***Гіпотетична модальність.*** Передається членами речення, вставними словами, модальними частками, наприклад: *Все-таки якраз тут, може, збіг не тільки просторовий. Тут, може, є печальний парафраз, – приміром, так: мементо астероїд!* (Л. Костенко); *Чи не краще вийти назустріч?* (М. Коцюбинський).

7. ***Переповідна модальність.*** Це не безпосереднє виявлення думки мовця, а непряме передавання висловлення інших осіб. Засобами оформлення переповідної модальності є частки *ніби, нібито, начебто, буцім, буцімто, мов, мовби, немов, немовби, мовляв*, наприклад: *У нього, мовляв, теж план є* (Панас Мирний); *На віку, мовляв, як на довгій ниві, усяке трапляється* (Марко Вовчок).

Категорію модальності в різних аспектах досліджували русисти: О. Шахматов, О. Пєшковський, В. Виноградов, Н. Шведова, В. Ярцева, Г. Золотова; україністи: О. Мельничук, В. Русанівський, І. Вихованець, А. Грищенко, П. Дудик, К. Городенська, Л. Кадомцева, М. Плющ, Н. Гуйванюк, І. Слинько, А. Загнітко, В. Ткачук та ін.

Речення і судження

Основною одиницею мислення є *судження*. Воно тричленне, складається з суб'єкта, предиката і зв'язки. Судження завжди виражається реченням і буває стверджувальним або заперечним, наприклад: *Тим часом у темряві за спиною у себе ми чуємо підозріле шурхотіння* (О. Гончар); *За кілька хвилин усі сиділи на веранді за столом* (К. Пісоцький); *Сергій брів посеред величезного кривого поля* (В. Тарнавський). Підмет (група підмета) відповідає суб'єктові, присудок (група присудка) – предикатові, роль зв'язки виконують закінчення дієслів-присудків. Із граматичного погляду в реченнях виділяють головні та другорядні члени. В еквівалентах речень (словах-реченнях) *Так, Ні* суб'єкт і предикат виражаються одним компонентом. На відміну від судження, речення-висловлення характеризується більшою кількістю варіацій. Це зумовлено тим, що реченням передається емоційний стан мовця.

Специфіка речення і судження виявляється в тому, що:

- судження завжди є реченням, а речення не завжди виражає судження (не є судженнями питальні, спонукальні, бажальні речення, в яких нічого не стверджується і не заперечується, а також переважно слова-речення);
- судження – логічна категорія, а речення – мовна;
- істинність судження завжди перевіряється практикою;
- одне судження може виражатись різними реченнями (*Я сумую – Мені сумно*);
- судження завжди трикомпонентне (суб'єкт, предикат і зв'язка), а речення складається з головних і другорядних членів;

- у судженні завжди наявні два головні члени, а речення може складатися й з одного або взагалі бути нечленованим;
- граматичний підмет речення і суб'єкт судження можуть не збігатися, оскільки суб'єкт може виражатися формою непрямого відмінка, який із синтаксичного погляду є додатком, наприклад: *Роман було написано письменником.* «Письменником» – логічний і семантичний суб'єкт, а з граматичного погляду – додаток.

У кожній мові граматичні форми членів речення специфічні, а закони і форми мислення – загальнолюдські.

Речення і судження становлять діалектичну єдність, що випливає з єдності мови й мислення, граматики і логіки, але не є тотожними, мають власну специфіку.

Комунікативність речення

Комунікативність не властива членам речення, словосполученням і сполученням слів. Комунікативність речення (та функціональних замінників речення) полягає в тому, що воно виступає засобом спілкування носіїв мови, засобом формування, вираження думки, почувань, емоцій.

Повнішому розумінню комунікативної сутності речення, на думку О. Єсперсена, може сприяти таке міркування-оцінка: «Речення не виникає в свідомості мовця відразу, а створюється поступово в процесі мовлення». Кожен, хто буде уважно прислуховуватися до звичайної розмови, знайде численне підтвердження того, що мовець будує речення поступово. В процесі творення речення він може змінити початковий план повідомлення своїх думок; може запнутися, перервати виклад і, зрештою, побудувати речення інакше, ніж це було задумано раніше.

Речення будь-якої синтаксичної структури – двоскладні й односкладні, непоширені й поширені і т. д. – рівноцінні, однаковою мірою досконалі, але тільки за однієї з умов – якщо вживання будь-якого речення комунікативно виправдане, а саме речення синтаксично, граматично, орфоепічно та інтонаційно оформлене нормативно, стилістично довершене.

Речення виступає найголовнішою, але не єдино можливою формою спілкування, бо, крім речення, з комунікативною метою можуть також уживатися еквіваленти речень (слова речення, деякі інші комунікативні одиниці).

Мінімальна синтаксична будова речення – це речення з одного формально вираженого члена речення, вираженого навіть службовим словом, яке в контексті репрезентує собою зміст і структуру однослівного чи кількаслівного речення, наприклад: *Ви з'явились без дозволу? – Без* (неповне речення з кількома домислюваними членами речення). Само ж по собі службове слово, хоч і може використовуватись комунікативно (*Хіба?* – у функції запитання як реакції мовця на що-небудь почуте, побачене), усе ж не є реченням: це також комунікативна мовна одиниця, однак не реченнєва; це тільки синтаксично нечленований вислів, питальне слово-речення. Максимальний же обсяг речення словесно необмежений, бо в принципі речення може складатися з невизначеної кількості слів: навіть багатосторінковий текст художнього твору практично можна представити одним реченням, вдаючись при цьому до найрізноманітнішого вживання розділових знаків.

Жодне речення не має тільки йому властивої індивідуальної будови. Кожне речення формується за зразками, за моделями, за синтаксичною формою, яка властива і певному окремому реченню і багатьом-багатьом іншим реченням, з однотипною модальністю, зі схожими логічно-граматичними ознаками і комунікативною орієнтованістю.

Формуючи речення, ми тим самим формуємо більш чи менш завершену (відносно завершену) думку-судження, думку-питання, думку-спонукання тощо. Навпаки, коли нам треба що-небудь сказати або ж написати, про когось чи про щось запитати, спонукати когось до певної дії, – для цього треба вжити розповідне речення, питальне або спонукальне. Кожне з них може вимовлятися з додатковою окличною інтонацією. Розрізняють шість комунікативних типів речень: розповідні, питальні, спонукальні і розповідно-окличні, розповідно-питальні і розповідно-спонукальні.

Із семантичною ознакою речення нерозривно поєднуються логічні якості та стилістичні функції. Диференційні ознаки речення в їх сукупності – структура речення і його семантика, доповнена логічними й стилістичними ознаками, визначають комунікативну природу речення, тобто ту його якість, задля досягнення якої і формується та використовується будь-яке речення. Саме ця ознака речення – його комунікативність (спілкувальність) – виступає рушійною силою, основою основ буття будь-якого речення, його існування в мові і функціонування в індивідуальних мовленнях.

Аспекти вивчення речення

Сучасна лінгвістика розглядає речення як багатоаспектну синтаксичну одиницю, що охоплює кілька підсистем. Зокрема в українському мовознавстві розрізняють формально-синтаксичний, семантико-синтаксичний і комунікативний аспекти речення.

Формально-синтаксична організація речення. Є одним із основних і найбільш досліджених аспектів, спрямованих у сферу мови. Основу формально-синтаксичної організації конкретних речень становлять синтаксичні зразки (структурні схеми, моделі). Структурна схема речення – це синтаксичний зразок, що має свою формальну організацію, за яким може бути побудоване речення. З урахуванням синтаксичних зв'язків виділяють компоненти речення, що є важливим при визначенні типів речень.

У формально-синтаксичному плані речення поділяють на прості і складні. Базовими, вихідними є прості речення. Кожне просте речення будується за певним абстрагованим синтаксичним зразком, предикативною основою якого є підмет і присудок (у двоскладному реченні) або один головний член (в односкладному реченні). Наприклад, у реченнях *Хлопчик сміється; Автобус їде; Люди працюють* реалізується структурна схема «називний відмінок іменника – дієвідмінювана форма дієслова», в якій головні члени речення (підмет і присудок) поєднуються предикативним зв'язком. В односкладних реченнях наявний лише один головний член, не диференційований на підмет чи присудок, наприклад: *І день, і дим, і даль, і рими, бадьорий крок, бадьорий спів* (В. Сосюра); *І стало тепло, тихо і відрадно* (М. Бажан); *І моторошно, й дивно* (Л. Костенко).

Просте і складне речення мають багато спільних ознак і водночас чимало відмінностей. У простому реченні визначальним є синтаксичний зв'язок між його членами, а в складному – зв'язок між його компонентами (простими реченнями). У складному

реченні центром формально-синтаксичної організації є сполучники і сполучні слова. Отже, в простому реченні основним є предикативний зв'язок (між підметом і присудком), а в складному – підрядний і сурядний, наприклад: *Гарячий день згасав* (І. Нечуй-Левицький); *Десь надходила весна* (П. Тичина); *Щасливий той, хто ще не вміє грати* (Л. Костенко); *Деякий час сім'я милувалася містом, широкими луками, що тяглася вздовж річки, мальовничими околицями, які потопали в жовтавій зелені* (М. Олійник); *Спалахнув вибух, але скеля стояла* (Яків Баш).

Засоби вираження актуального членування речення

Серед засобів вираження актуального членування речення виокремлюють фонетичні, синтаксичні і лексико-граматичні.

1. ***Фонетичні засоби***. До них належать логічний (фразовий) наголос та інші інтонаційні засоби (паузи, темп вимови тощо). Логічний наголос завжди виділяє рему; якщо ж рема складається з кількох слів, то основне слово саме в ній, наприклад: *Недобрий жарт | зіграла з нами доля* (Л. Костенко); *Події тієї осені і зими | взагалі були якісь особливі* (Ю. Смолич). Паузи (на письмі їм відповідають різні розділові знаки, передусім тире і крапки) є інтонаційними засобами виділення реми, наприклад: *Та було вже пізно – | машини рушили на захід* (М. Стельмах).

2. ***Синтаксичні засоби***. Це порядок слів, аналітичні синтаксичні морфеми (частки), деякі синтаксичні конструкції. Аналітичні синтаксичні морфеми увиразнюють позицію реми, яка виноситься в препозицію і має виразне стилістичне забарвлення, наприклад: *І **тільки** верби знатимуть старі* (Л. Костенко); *Аж кишить | невільниками у Сиракузах в льохах і тюрмах* (Т. Шевченко). Частка же (ж) у непитальних реченнях, як правило, виділяє тему, наприклад: *Поети ж | є і кращі, й щасливіші* (Л. Костенко). У питальних реченнях ця частка є підсилювальною і виділяє рему, виражену питальним займенниковим словом, наприклад: *Тільки хто ж це | королеві Марку золотинку в дзьобі принесе?!* (Л. Костенко). У питальних конструкціях займенникове питальне слово завжди є ремою, наприклад: *Де | небо? Де | земля? І як | підняти крала?* (Л. Костенко).

Роль ремного центру часто виконують і відокремлені другорядні члени речення, наприклад: *Звернули до скверика, | білого від квітів* (О. Десняк); *Спав молодий парубок, | підклавши під голову білу свиту* (І. Нечуй-Левицький).

3. ***Лексико-граматичний засіб.*** Це повтор слів, наприклад: *Зіграй мені | осінній плач калини. Зіграй усе, | що я тебе прошу* (Л. Костенко).

Поділ речення на тему і рему (крім реплік-відповідей діалогічного мовлення) може здійснюватися по-різному, залежно від позиції фразового наголосу, наприклад, речення *Я воду п'ю у Сувиді з криниці* (Л. Костенко) може поділятись на тему *Я* і рему *воду п'ю у Сувиді з криниці*, тему *Я воду п'ю* і рему *у Сувиді з криниці*.

Речення і висловлення. У комунікативному плані речення кваліфікують як висловлення, одиницю мовленнєвого спілкування. (Термін «висловлення» запропонував В. Матезіус.)

Висловлення – одиниця мовлення, побудована за законами відповідної мови; речення, що розглядається з погляду його комунікативної організації.

Саме у висловленні мовець здійснює необхідні комунікативні завдання, наголошуючи на певних компонентах (темо-ремних відношеннях). Розмежування речення і висловлення належить до складних теоретичних питань сучасної лінгвістики.

В українському мовознавстві найповніше дослідив комунікативну організацію речення О. Мельничук, з'ясувавши особливості синтагматичного членування простих і складних речень.

ПРИНЦИП СИСТЕМНОСТІ СИНТАКСИЧНОГО ОПИСУ РЕЧЕНЬ ЗА МЕТОЮ ВИСЛОВЛЮВАННЯ

Парадигма речення

Парадигма (грец. *paradeigma* – приклад, зразок) речення – система форм структурної схеми речення, у якій вихідною формою є ядерне речення, а похідними – його трансформації.

Сучасна синтаксична наука досліджує не лише конкретні структурні схеми речення, а й те, як такі зразки співвідносяться з іншими, яке їх місце в мовній системі. Це сприяє реалізації принципу системності синтаксичного опису. Вивчення системних видозмін і співвідношень формальних класів речень зумовило наприкінці 60-х років XX ст. появу вчення про парадигму речення (Д. Уорт, Р. Зимек, В. Грабе, П. Адамець, Т. Ломтєв, В. Храковський, Л. Мурзін, Ч. Філлмор, Б. Рассел).

У мовознавстві розглядають парадигму речення у широкому і вузькому значеннях. У широкому значенні парадигма речення – це система, що охоплює:

1) внутрішньосхемні перетворення, тобто такі, що не змінюють відмінних ознак структурної схеми речення: *Туристи їдуть поїздом – Туристи їхали поїздом – Туристи їхатимуть поїздом; Нехай туристи їдуть поїздом – Туристи їхали б поїздом; Я їду поїздом – Ти їдеш поїздом – Він їде поїздом*;

2) системні протиставлення речень однієї структурної схеми реченням інших структурних схем (міжсхемні перетворення): *Ми добре відпочивали влітку – Улітку нам добре відпочивалось*;

3) протиставлення речень певного зразка іншим синтаксичним одиницям чи їх частинам: *Ми побачили море – Море, побачене нами – побачене нами море*.

Отже, парадигма передбачає співвідношення речень і нереченнєвих синтаксичних одиниць.

Внутрішньосхемні перетворення. У вузькому розумінні парадигма речення репрезентується тільки внутрішньосхемними перетвореннями у межах тієї самої структурної схеми речення.

У вітчизняному мовознавстві переважає тлумачення парадигми речення у вузькому значенні – як системи його форми, що протиставляються за граматичним значенням. Тому за основу беруться граматичні значення модальності та синтаксичного часу,

що реалізують загальне граматичне значення речення – предикативність. Видозміни формальної організації речення, що являють собою форми речення, створюються частковими модально-часовими значеннями. Система цих форм речення і є його парадигмою.

Модальні значення речення: виражаються синтаксичними способами:

- дійсним (індикативом): *Брат читає; Надворі тихо;*
- умовним: *Мати ходила б; Студент учився б;*
- бажальним: *Якби хоч трохи відпочити; Хоча б розвиднілося швидше;*
- спонукальним: *Слухайте музику; Звернімо увагу на цю картину.*

Парадигми, зумовлені внутрішньосхемними перетвореннями, тісно пов'язані з морфологічними і синтаксичними категоріями, тому їх називають *морфолого-синтаксичними*. Це такі парадигми:

- часова: *Трава була зелена – Трава буде зелена; Вечоріє – Вечоріло – Вечорітиме; Ранок – Був ранок – Буде ранок;*
- модальна (вона взаємодіє з часовою): *Ми працюємо – Ми працювали – Ми працюватимемо; Ми працювали б; Якби ми працювали; Працюймо;*
- видова (нашаровується на часову парадигму): *Брат співав пісню – Брат заспівав пісню; Брат співає (співатиме) пісню – Брат заспіває пісню;*
- особова: *Я слухаю музику – Ти слухаєш музику – Він (вона, воно) слухає музику – Ми слухаємо музику – Ви слухаєте музику – Вони слухають музику;*
- числова: *Хлопчик збирає гриби – Хлопчики збирають гриби; Хлопчик збирав гриби – Хлопчики збирали гриби; Хлопчик збиратиме гриби – Хлопчики збиратимуть гриби; Хлопчик збирав би гриби – Хлопчики збирали б гриби; Хлопчику, збирай гриби – Хлопчики, збирайте гриби;*
- родова: *Син піклувався про батьків – Сестра піклувалася про батьків – Дівча піклувалося про батьків.*

Морфолого-синтаксичні парадигми не змінюють синтаксичної структури речення, а лише граматичні категорії окремих компонентів.

Не всі речення мають повний набір форм. Деякі не мають форм бажального та спонукального способу, інші мають лише одну форму. Це, зокрема, односкладні номінативні речення з вказівними частками *(ось, он, от). Ось і наш будинок;Ось і ліс.* Це стосується також односкладних, інфінітивних речень зі значенням категоричного виявлення: *Не розмовляти! Залишити аудиторію!*

Зміни видо-часово-способових форм дієслова зумовлюють видозміни речення: Ці зміни дають підставу стверджувати, що парадигма, речення – це система видо-часово-способових форм дієслова: *Оркестр грав марш – Оркестр грав марші –Оркестри грали марші; Оркестр буде грати марш – Оркестр грає марш – Хай оркестр грає марш – Хай би оркестр заграв марш.*

Окрім парадигматичних змін, у простому реченні відбуваються зміни, пов'язані з можливостями повного чи неповного представлення його елементарної граматичної структури з різними зв'язками, напівповнозначними дієсловами тощо. Такі зміни називають ***регулярними реалізаціями простого речення***. Спільним для них є те, що всі вони можуть бути зведені до вихідної форми речення: *Студент працює – Студент почав (продовжує, перестав) працювати – Студент може (повинен, хоче)*

працювати. Такі регулярні реалізації визначають як деривати структурних схем, що співвідносяться зі структурними схемами речень так, як похідні основи з твірними: *ліс – лісок, студент – студентка, учитель – учителька*. Дериваційні внутрішньосхемні відношення ***є модифікаційними*** (*За К. Шульжуком*).

Типи речень за метою висловлювання та за інтонацією

У мовознавстві стосовно принципів поділу речень за метою висловлювання існують різні погляди. Так, Л. Булаховський поділяє речення за інтонацією на розповідні, питальні й окличні. Н. Шведова за метою повідомлення (комунікативного завдання) виокремлює непитальні і питальні, а непитальні, в свою чергу, диференціює на розповідні, спонукальні і речення зі значенням бажання. Деякі мовознавці виділяють розповідні, питальні і спонукальні речення (Є. Галкіна-Федорук, В. Бабайцева, О. Руднєв, Б. Кулик, А. Медушевський), інші – ще оптативні (бажальні) речення (І. Вихованець, А. Загнітко, М. Каранська, В. Кононенко та ін.), що, на наш погляд, є цілком прийнятним.

Розповідні речення є найпоширенішим типом простого і складного речення, наприклад: *Серед широких та розлогих степів, на вільнім просторі, вирощував Івась свою молоду силу* (Панас Мирний); *Коли я дивлюсь на хмари, ті діти землі і сонця, що, знявшись високо, все вище і вище, мандрують блакитним шляхом – мені здається, що бачу душу поета* (М. Коцюбинський).

Розповідні речення – речення, які містять повідомлення й опис певних явищ і фактів дійсності.

Розповідним реченням властива специфічна розповідна інтонація, яка підвищується на найважливішому для повідомлення слові й у кінці речення знижується.

Питальні речення – речення, що містять запитання, яке вимагає відповіді від співрозмовника.

Первинна функція питальних речень полягає в тому, що вони спонукають до відповіді іншого (інших) мовця, наприклад: – *Сестро Секлето, де заночуєм?* (М. Коцюбинський); *Що ж будемо робити?* (Панас Мирний); *Було, питаю: – Ну чого ви, мамо?* (Л. Костенко).

Засобами вираження питання є питальна інтонація (універсальний засіб, властивий усім питальним реченням), питальні займенникові слова, питальні частки, порядок слів, за яким слово, що виражає питання, переноситься на початок речення, наприклад: *– Кажуть, ти вчора мотоциклом ганяв по степу?* (О. Гончар); *Значить, Андрій Петрович так і не сказав?* (В. Кучер); *– Сину мій Максиме! Чи ти чуєш свою матір стару?* (М. Стельмах); *А що таке життя? Чи те, що переждалось? Чи все-таки життя – це те, що відбулось?* (Л. Костенко).

Питальні речення, з огляду на тип питання і характер передбачуваної відповіді, поділяють на загальнопитальні і частковопитальні. ***Загальнопитальні речення*** передбачають ствердну чи заперечну відповідь *(Так; Ні)*. ***Частковопитальні речення*** орієнтовані на отримання часткової інформації. Ці речення називають *власне питальними*; у них мовець спонукає до відповіді на поставлене запитання, наприклад: *Хто ж це біля столу з друзями сидить серед книжок?* (В. Швець); *Чом у тебе очі*

сині? (Б. Олійник); *Ой ти ж, роде мій, роде родоньку? Чом бур'ян пішов по городоньку?* (Л. Костенко); *Корівонько, що їла, що пила?* (Л. Костенко); *Марфо, дівчинко, що з тобою?* (Л. Костенко).

Невласне-питальні конструкції за значенням близькі до розповідних і спонукальних речень, виражають риторичне ствердження чи заперечення, або ввічливе спонукання, не вимагають відповіді на поставлене запитання, наприклад: *Туристи, фольклористи і відряджені, чи не отут спинялися ви всі – здивовані; просвітлені, розряджені, закручені, як білка в колесі?* (Л. Костенко); *Чи є кращі між квітками та над веснянії? Чи є кращі в життю літа та над молодії?* (Леся Українка).

А. Загнітко, диференціюючи питальні речення, виділяє власне питальні, питально-стверджувальні, питально-заперечні, питально-риторичні й питально–спонукальні речення.

Спонукальним-реченням властива спонукальна інтонація. Типовими засобами вираження спонукання виступають дієслівні форми наказового способу, наприклад: *Чоловіче мій, запрягай коня* (Л. Костенко); *О, не взискуй гіркого меду слави!* (Л. Костенко); *– Ану встаньте, пройдіться до вікна й назад* (А. Дімаров).

Спонукальні речення – речення, що виражають волевиявлення: наказ, заклик, прохання, вимогу, побажання тощо.

Поширеними є спонукальні конструкції з інфінітивом у функції імператива, порівняйте: *Голосно не розмовляти; Усім відступити до лісу! Негайно виконати завдання!;* еліптичні конструкції, слова-речення тощо, наприклад: *Світла, тату! Світла!* (Марко Вовчок); *Цить! Гайда! Геть! Тихіше!*

Головними засобами вираження бажальності є умовні форми дієслів та інфінітиви з часткою *би(б)*, наприклад: *Хотіла б я піснею стати у цюю хвилину ясну* (Леся Українка); *Долетіть, долетіть би мені* (В. Сосюра).

Бажальні (оптативні) речення – речення, що виражають модальність бажальності.

Речення за метою висловлювання охоплюють усі типи конструкцій, кожному з яких властива своя специфічна інтонація, яка в типових виявах чітко репрезентує розповідні, питальні, спонукальні та бажальні речення.

Інтонаційний малюнок різних типів речень за метою висловлювання може бути звичайним, властивим більшості, таких, конструкцій, хоча в багатьох випадках лексичне наповнення таких утворень засвідчує їхню високу емоційну наснаженість. Речення зі звичайною інтонацією називають ***неокличними***, наприклад: *Якось раз над містечком стояла тиха, місячна, літня ніч* (І. Нечуй-Левицький); *Ніхто не знав нічого? Не бачив ніхто вночі хлопця?* (О. Кобилянська); *Чи справді необхідно, щоб жінка була мужня?* (Л. Костенко); *Панотче, не бентежся, ми ж бо друзі* (Леся Українка).

Розповідні, питальні, спонукальні та бажальні речення, що вимовляються з особливою інтонацією, називають ***окличними***. В кінці таких речень ставиться знак оклику. Окличними можуть бути прості і складні речення, в яких часто використовуються вигуки, прислівники, займенники, наприклад: *А дівчата були й справді гарні!* (І. Нечуй-Левицький); – А *де ж вони брали все те?! – аж голову з грудей дядя Павлуся підвела Любка* (В. Винниченко); *Пручайся, скрипко Страдіварі!* (Л. Костенко).

Отже, всі типи простих і складних речень за метою висловлювання можуть бут розповідними, питальними, спонукальними і бажальними. Залежно від інтонації, якою вони вимовляються, їх поділяють на неокличні та окличні *(За К. Шульжуком)*

Характерні ознаки	Формальні ознаки	Інтонація
Розповідні речення		
Розповідні речення становлять найуживаніший комунікативний, або функціональний тип речення. Містять інформацію, повідомлення, стверджують або заперечують певний факт, наявність чи відсутність якоїсь особи, предмета, певної ознаки, властивості тощо. Поділяються на два різновиди: а) стверджувальні речення; б) заперечні речення. Речення, в яких підтверджується зв'язок між предметами та їх ознаками в реальній дійсності, називаються стверджувальними, якщо ж заперечується такий зв'язок, то речення заперечне	Присудок або головний член односкладного речення виражається дієсловом дійсного способу або у формах наказового чи умовного способів, а також іменником у поєднанні зі зв'язкою, прикметником та ін. Заперечні речення поділяються на: 1) загальнозаперечні і 2) частковозаперечні	Оформляються розповідною інтонацією, яка характеризується поступовим підвищенням голосу від початку речення і зниженням голосу в кінці речення, тобто її малюнок висхідно-спадний. Тон підвищується завжди на одному з членів речення. Такий логічний наголос виділяє найголовніше в повідомленні
Важко слухатись рівного собі (Нар. творчість). *Здоров'я не купиш ні за які гроші* (Нар. творчість).		
Питальні речення		
Питальні речення містять запитання. За характером питань питальні речення можна поділити на такі групи: 1. ***Власне питальні***, які містять у собі питання, яке неодмінно вимагає відповіді: *Що ж це таке?* (М. Чернявський). 2. ***Риторично-питальні***, які містять у собі твердження або заперечення і не вимагають відповіді: *Предків не маєш? – Тож будь тепер сам собі предок.* *Люди забули легенди? – Нову їм створи.* *Втратили віру? – Кресли на скрижалях їм Кредо.* *Щезли герої? – Меча тоді в руки бери* (Ю. Клен).		Оформляються питальною інтонацією, яка практично може набувати різних варіацій. Будь-яке розповідне речення можна перетворити на речення питальне, оскільки по черзі можна інтонаційно передати запитання, проставивши

3. ***Питально-спонукальні***, які містять у собі спонукання, виражене через питання: *Чому не можна перевернути світ?* (М. Семенко). Для оформлення питальних речень використовуються різні засоби, а саме: 4. ***Інтонація***, яка характеризується підвищенням тону на слові, з яким пов'язується зміст питання: *Що то за хмара в далекому степу?* (М. Чернявський). 5. ***Переміщення слова***, з яким пов'язане питання, на початок речення: *Що місяцю зіроньки кажуть ясненькі?* (П. Тичина). 6. ***Питальні частки*** *(чи, хіба, невже, що за)*, ***прислівники*** *(де, куди, звідки, коли, доки)*, ***займенники***, *(хто, що, який, чий, котрий, скільки)*: *Чи правду кривді подолати?* (М. Рильський)		логічний наголос на одному із слів. Проте не кожне питальне речення можна перетворити в речення розповідне, не змінивши структури окремих із них
Спонукальні речення		
Спонукальні речення виражають наказ, просьбу, заклик, пораду: – *Будь мені, як обрій голубий...* (М. Луків). *Воно ж дівча. Прости їй, Боже, нерозумний сміх!* (Л. Костенко)	Присудок виражається формою дієслова наказового способу, що має спонукальне значення, а також дійсного, умовного способу в значенні наказового чи формою інфінітива. Засобами вираження спонукальності є також частки *(давай, ж, но, ну, бодай* та ін.): *Піди ж, моя доню, та наріж цибулі дрібненько* (М. Куліш)	Вимовляються різною інтонацією, а саме: а) високим тоном ті речення, що виражають наказ, заборону або заклик; б) низьким тоном ті речення, які виражають просьбу, пораду, застереження
Окличні речення		
Окличними називаються розповідні, питальні, спонукальні речення, що виражають емоційні реакції мовця і вимовляються з особливою окличною інтонацією: *В обійми сонячні!* (О. Влизько)	Для оформлення окличних речень вживаються такі граматичні засоби: інтонація; вигуки; окличні частки вигукового, займенникового та прислівникового походження	Окличні речення вимовляються високим тоном з різким виділенням слова, що виражає емоцію

▪ Бажальні, стверджувальні і заперечні речення

Головними засобами вираження бажальності є умовні форми дієслів та інфінітиви з часткою *би(б)*, наприклад: *Хотіла б я піснею стати у цюю хвилину ясну* (Леся Українка); *Долетіть, долетіть би мені* (В. Сосюра).

Бажальні (оптативні) речення – речення, що виражають модальність бажальності.

Опозиція речень за стверджувальністю/заперечністю доповнює значення об'єктивної та суб'єктивної модальності, однак не збігається з нею. Наприклад, стверджувальне речення *Падає сніг* і заперечне *Нема снігу* виражають реальну модальність, а стверджувальне речення *Хай сніг падає* і заперечне *Хай сніг не падає* характеризуються ірреальною модальністю.

Стверджувальні речення – речення, в яких стверджується те, що висловлюється про предмет мовлення (думки).

Заперечні речення – речення, в яких заперечується якась ознака чи явище дійсності.

Поділ речень на стверджувальні і заперечні ґрунтується на зв'язках і відношеннях між предметами та ознаками реального світу, що виражаються синтаксичними зв'язками між членами речення. Усі типи речень за метою висловлювання (розповідні, питальні, спонукальні, бажальні) можуть бути стверджувальними, наприклад: *Ходила яблуня і стукала у вікна* (Л. Костенко); *Рідна мова в рідній школі! Що бринить нам чарівніш? Що нам ближче, і миліш, і дорожче в час недолі?!* (О. Олесь); *Сестрице, пошануй!* (Леся Українка). Трапляються стверджувальні речення із запереченням, це передусім риторично-питальні речення, наприклад: *Хіба цього не може бути в кожного?* (Б. Грінченко); речення з повторюваною часткою *не*: *Я не можу про це не сказати.*

Заперечні речення поділяють на загальнозаперечні і частковозаперечні.

У загальнозаперечних реченнях у складі присудка наявна частка *не*, наприклад: *Дороги не мають воріт* (П. Загребельний); *Стара Половчиха не зводила з них очей* (Ю. Яновський); *І не поверне вже ніхто назад час правди й справедливості нової* (Д. Павличко); *Давно нема, давно нема господаря, і кінь його не рже* (Л. Костенко).

У частковозаперечних реченнях заперечна частка вживається при підметі та другорядних членах речення, наприклад: *Світили в хаті не смальцем або олією, а якимись тонкими лучинами* (Панас Мирний); *Не сінце вони смакують, не траву і не овес* (П. Тичина).

У складному реченні можуть одночасно поєднуватись прості стверджувальні та заперечні речення, наприклад: *Не зневажай душі своєї цвіту, бо з нього виросло кохання наше* (Леся Українка); *Димки димлять, Путила вже не спить* (Л. Костенко).

● *Запитання і завдання для самоконтролю*

1. На яких засадах ґрунтується поділ усіх речень на прості та складні?
2. Які ознаки речення при цьому беруться до уваги?
3. Сформулюйте визначення простих і складних речень.
4. Чому найменування предикативних частин складного речення окремими простими реченнями є умовним, неточним?

5. Чому тільки вся структура складного речення виступає окремою комунікативною одиницею?
6. На яких засадах ґрунтується поділ простих речень на непоширені й поширені?
7. Які прості речення називаються непоширеними?
8. Які прості речення називаються поширеними?
9. Доведіть, що обидва типи речень (поширені й непоширені) структурно, семантично й комунікативно рівноцінні. Наведіть приклади.
10. Чим зумовлюється порядок слів у реченні?
11. Який порядок слів у реченні можна вважати прямим?
12. Який порядок слів у реченні можна вважати непрямим (інверсійним)? Наведіть приклади.
13. Які конструкції вважаються нечленованими?
14. Залежно від функції, на які різновиди поділяються нечленовані конструкції? Наведіть приклади.
15. Назвіть різновиди простих ускладнених речень.
16. Як оформляється предикативний центр у двоскладних й односкладних реченнях?
17. Які прості речення називають двоскладними?
18. Які прості речення називають односкладними?
19. Назвіть головні члени двоскладного речення. Наведіть приклади.
20. На які різновиди поділяються односкладні речення? За потреби користуйтеся довідником.

ПРОСТЕ РЕЧЕННЯ

Типи простих речень

1. За складом граматичної основи	
Двоскладні	Односкладні
Людина стає людиною тільки серед людей (Й. Бехер). Має два головні члени – підмет і присудок, які групують навколо себе другорядні члени речення	*Не можна судити про людину з першого погляду* (Ж. Лабрюйєр). Граматична основа складається з одного головного члена, який виконує предикативну функцію
2. За метою висловлювання та за емоційним забарвленням	
Розповідні	Питальні
Попереду забовванів ліс (М. Стельмах). Містить у собі якесь повідомлення, розповідь про щось. Інтонація характеризується пониженням тону наприкінці речення	*Хато, хижо, біло-сиза ятко, Хто тебе любовно прибере?* (П. Сиченко). Містить у собі якесь питання, на яке передбачається обов'язкова відповідь або питання, що не вимагає відповіді. Тон підвищується на слові, у якому міститься зміст питання

Спонукальні	Окличні
Лев: Метка! Та що ж, приходь... (Леся Українка). *Ой скинемось та й по таляру. Та купім коня отаману* (Нар. творчість). Містить у собі наказ, вимогу, заклик, побажання, пораду, прохання тощо. Оформляється розповідною або окличною інтонацією	а) розповідно-окличні; б) питально-окличні; в) спонукально-окличні. Окличної модальності може набувати будь-який тип речення за метою висловлювання, якщо тільки його вимовити емоційно, з очевидною експресією, виражаючи таким способом якесь почуття – радість, захоплення, подив, гнів, страх, відчай, обурення, захоплення та ін. Окличнa інтонація характеризується високим тоном, більшою силовою напругою голосу
3. За наявністю чи відсутністю другорядних членів	
Поширені	Непоширені
Гарячий день розлив пекуче золото (Є. Маланюк). Крім головних, у реченні є ще й другорядні члени	*Минув рік. Йшло літо* (У. Самчук). Якщо речення складається лише з головних членів, то воно називається непоширеним
4. За наявністю необхідних членів речення	
Повні	Неповні
Мале орля, а вище старого літає (Нар. творчість). Речення, в якому немає опущених членів, незалежно від того двоскладне воно, чи односкладне	*Ну, як би так мені туди? Хоч би ж тобі де-небудь щілка* (Л. Глібов). Неповним простим реченням є таке речення, в якому опущено один або кілька членів, які легко встановити: а) з попередніх речень; б) з наступного речення; в) із ситуації, в якій відбувається розмова; г) із змісту неповного речення, зокрема наявних у ньому членів. Неповними речення бувають як з двома головними членами, так і з одним головним членом

Порядок слів у реченні	
Прямий	Зворотний або інверсійний
– підмет стоїть перед присудком; – узгоджене означення займає позицію перед означуваним словом; – неузгоджене означення стоїть після означуваного слова; – додаток займає позицію після того слова, яке ним керує; – обставини можуть займати різні позиції залежно від різновиду	– присудок стоїть перед підметом; – узгоджене означення після означуваного слова; – додаток – перед словом, яке ним керує

Нечленовані конструкції (слова-речення)	
Специфічний тип речень, які не можна кваліфікувати ні як двоскладні, ні як односкладні; вони не мають окремих членів речення і не виконують номінативну функцію, оскільки нічого не називають; використовуються в діалогічному мовленні	
Стверджувальні слова-речення; заперечні, питальні, спонукальні, емоційно-оцінні та ін.	1. *Ви цілком свідомі себе? – Так* (О. Довженко). 2. *Повечеряємо разом? – Ні* (М. Стельмах). 3. *Яка радість у нас, Дмитре... – Невже?* (М. Стельмах). 4. *Глянь, де вода! – Ого-го! Далеченько* (О. Гончар). 5. *А! Моє шанування!* (А. Головко).
Незакінчені або обірвані (перервані) речення	*Ти того... Кинь натякать... Бо я...* (І. Рябокляч).
Речення-звертання	*Заходить (пан) у чорну пекарню, пхає рукою двері і кричить: – Марино! – Нікого. – Олено!* (М. Коцюбинський).
Просте ускладнене речення	
Речення з однорідними членами	*Любить він такі ночі без вечірні, і цю тишу, і якусь таємничість, гармонію у всій природі* (О. Гончар).
Речення з відокремленими членами	*Внизу, як величезне біле покривало, простяглася північна пустиня – тундра* (М. Трублаїні).
Речення із звертанням, вставними і вставленими словами	*Грими, моя пісне, могутня, палка, на всім українськім роздоллі* (Г. Чупринка). *Чужа душа – то, кажуть, темний ліс. А я скажу: не кожна, ой не кожна!* (Л. Костенко).

За будовою	
Прості	Складні
У слові розкривається душа (П. Мовчан). У простому реченні наявна одна граматична основа, один предикативний центр, навколо якого граматично і за змістом групуються другорядні члени	*Не завжди говори, що знаєш, а завжди знай, що говориш* (Нар. творчість). У складному реченні наявні дві і більше граматичні основ. Воно складається з двох або кількох предикативних частин (простих речень), об'єднаних за смислом та інтонацією. За функцією такі частини не виступають окремими самостійними реченнями, а в єдності утворюють змістову формальну цілісність – складне речення

Просте і складне речення

Прості і складні речення розрізняють за кількома диференційними ознаками:

– прості речення складаються з мінімальних синтаксичних одиниць і словосполучень, а складні – з двох і більше простих речень;

– з формально-синтаксичного погляду прості речення складаються з однієї предикативної одиниці, складні – з двох і більше;

– прості речення як компоненти складного речення не мають інтонаційної завершеності, яка властива складному реченню в цілому; тому простими реченнями їх називають умовно;

– у простому реченні основним є предикативний зв'язок між підметом і присудком, у складному реченні – підрядний і сурядний зв'язки, наприклад: *Редактор може з'явитись у редакції лише тоді, коли вже треба підписувати номер до друку* (О. Гончар); *Незабаром подали вагони, але пасажирів ще не випускали з вокзалу* (Л. Смілянський).

Прості речення відрізняються від складних не лише будовою, а й значенням. Елементарне просте речення із семантико-синтаксичного погляду – мовним знаком однієї ситуації, а елементарне складне – знаком двох взаємопов'язаних ситуацій, наприклад: *Всі повтікали до Європи* (Петро Панч); *Уже душа не знала, де цей берег* (Л. Костенко).

Часто прості неускладнені з формально-синтаксичного погляду речення є семантично ускладненими. Це ж стосується і складних елементарних речень. Завжди є ускладненими з формально-синтаксичного і семантико-синтаксичного боку складні багатокомпонентні речення, частини яких із семантичного погляду нерідко є теж ускладненими, наприклад: *На цвинтарі цвітуть старі тінясті липи* (С. Васильченко); *Раз над Києвом стояла чудова весняна ніч, що так надихувала духом поезії Гоголя й Пушкіна* (І. Нечуй-Левицький); *Тільки з переказів глухий гомін доходить, що копали цей колодязь колись чумаки, чиї дороги пролягали в цих сивих степах* (О. Гончар). Складні речення характеризуються, складнішою семантикою, ніж прості.

Спільним для простих і складних речень є те, що до основного речення можуть приєднуватися сполучниковим або безсполучниковим зв'язком винесені за його межі предикативні одиниці, які дістали назву приєднувальні конструкції.

Приєднувальні конструкції – речення, що становлять додаткові повідомлення до опорного речення, виділяючись при цьому в окреме самостійне речення.

Дехто виділяє приєднування як різновид синтаксичного зв'язку. Приєднувальні речення можуть бути простими і складними, наприклад: *Дніпро на нас розсердився, плаче Україна. І я плачу* (Т. Шевченко); *Скільки шедеврів позникало з музею під час війни... І не лише картини* (О. Гончар).

Отже, прості і складні речення виділяються з урахуванням різних диференційних ознак. У формально-синтаксичному і семантико-синтаксичному планах ці конструкції часто не є співвідносними.

Погляди мовознавців на синтаксичну модель членів речення

В історії мовознавства питання про головні члени речення дискусійне, що пов'язано з визначенням їх статусу. Більшість сучасних лінгвістів головним компонентом речення вважають присудок.

Основним формально-синтаксичним типом простого речення є двоскладні речення, структурну основу яких становлять два головні члени – підмет і присудок. Диференційні ознаки простого речення найповніше виявляються саме в двоскладному реченні. В односкладних реченнях наявний один головний член, не диференційований на підмет і присудок.

Головні члени речення – повнозначні лексичні компоненти речення (**підмет** і **присудок**), що становлять його синтаксичний центр.

Диференційною ознакою їх виділення є входження до предикативної основи речення, що є необхідним мінімумом для його функціонування. Предикативна основа речення формується тільки головними членами. У двоскладному реченні традиційно виділяють підмет і присудок, що пов'язані між собою предикативним синтаксичним зв'язком. В односкладних реченнях виділяють єдиний головний член, наприклад: *Надворі смеркало й сутеніло* (І. Нечуй-Левицький); *Знов іду широким полем до свого села* (І. Вирган); *В милого сорочка біла* (І. Нехода); *Із нічної пітьми світлий день вирина* (М. Упеник); *Чорнів тополь воронячий літопис* (Л. Костенко); *Чорна ніч, шматована вогнем і кулями, стоїть над Сорочинцями в німій, глибокій печалі* (І. Цюпа).

Підмет і присудок як головні члени двоскладного речення перебувають в опозитивних відношеннях: підмет виділяється через протиставлення присудкові, присудок – через протиставлення підметові. За відсутності такого протиставлення виділяють недиференційований головний член речення, що не є ні підметом, ні присудком, а виступає головним членом односкладного речення.

Підмет із залежними від нього компонентами становить групу підмета, а присудок із залежними від нього компонентами – групу присудка, наприклад: *І стали тихо плакати | дві хмароньки ясні* (О. Олесь); *М'яким силуетом проступає із неба | собор* (О. Гончар); *Степ | мерехтить і густо та солодко дихає чебриком* (В. Винниченко); *Стара Половчиха | не зводила з них очей* (Ю. Яновський). Однак не завжди групи підмета і присудка розмежовуються, наприклад: *Натягне дощ свої осінні струни* (Л. Костенко).

Синтаксична модель членів речення бере свій початок ще з античної граматики. У XIX ст. представники логіко-граматичного напряму (О. Востоков, Ф. Буслаєв), які

ототожнювали логіку з граматикою, прирівнювали речення до судження, а члени речення ототожнювали з логічними категоріями судження (підмет – із суб'єктом, присудок – із предикатом). Представники психологічного напряму (Г. Пауль, О. Потебня) виділяли психологічний підмет і присудок. П. Фортунатов, О. Пєшковський трактували члени речення з урахуванням формально-синтаксичних ознак.

Отже, історично сформувалися три підходи до вивчення теоретичних основ членів речення: логіко-граматичний, психолого-граматичний, формально-граматичний.

На сучасному етапі розвитку синтаксичної науки тривають пошуки щодо конкретизації поняття члена речення. І. Вихованець пропонує розрізняти два ряди членів речення: формально-синтаксичні члени речення (власне члени речення), встановлювані на основі синтаксичних зв'язків; семантико-синтаксичні члени речення (синтаксеми), виділювані на основі семантико-синтаксичних відношень.

Отже, на природу головних членів речення були різні погляди. У сучасному мовознавстві головні члени кваліфікуються як рівноправні компоненти, що становлять структурну основу речення.

Головні члени речення

Підмет. Способи вираження підмета

Головні члени речення. Підмет і присудок є структурно необхідними членами двоскладного речення, через них виражається предикативність – найважливіша граматична ознака комунікативної синтаксичної конструкції. Причому дієслівний присудок здатен повною мірою реалізовувати і значення модальності, часу та особи (персональності) через відповідні морфологічні форми способу, часу, особи. Те, що у парі головних членів підметові відводять провідну роль, більшою мірою продиктовано традицією, а не граматичною реальністю.

Підмет – головний член двоскладного речення, до якого відноситься присудок. Він граматично не залежить від інших членів речення.

Основним засобом вираження підмета є іменник чи іменниковий займенник (особовий, питальний, неозначений та інші, які відповідають на питання х т о ? щ о ?) у називному відмінку. Але підмет може виражатися й іншими самостійними чи навіть службовими словами, лексичними та синтаксичними словосполученнями й цілими реченнями, якщо вони вживаються в значенні іменника у називному відмінку.

Погляди мовознавців щодо визначення підмета

У східнослов'янському мовознавстві представники логістичної граматики визначали підмет як предмет, про який судять. З часом для визначення підмета стали залучати відомості про формальні засоби його вираження. О. Потебня, Д. Овсянико-Куликовський трактували підмет, грунтуючись на понятті про присудок. Мовознавці здебільшого визначали підмет як головний член панівного складу.

Поняття підмета в сучасному мовознавстві звичайно виводять із поняття про структурну схему речення і його семантичні компоненти. Підмет є першим компонентом структурної схеми, виражається називним відмінком і має значення

семантичного суб'єкта. Визнаючи підмет одним із головних компонентів речення, його зв'язок із присудком як другим головним членом, учені надають підметові різний статус: незалежного члена (Л. Блумфільд, І. Мещанінов та ін.), панівного над присудком (О. Шахматов, О. Пєшковський, О. Смирницький та ін.), залежного від присудка і зумовленого ним члена (О. Потебня, В. Адмоні та ін.). Сучасні мовознавці розв'язують цю проблему, виходячи з валентності дієслова-присудка. І. Вихованець визначає позиції підмета і присудка у формально-синтаксичному плані як рівноправні, взаємозумовлені, що формують елементарну формально-синтаксичну структуру двоскладного речення.

Сучасні українські мовознавці І. Вихованець, А. Загнітко, Н. Іваницька виділяють формальні і семантичні (кваліфікаційні) ознаки підмета:

– входження до структурної схеми речення як її головного члена;

– позначення носія предикативної ознаки;

– у типових випадках співвідносність із темою при актуальному членуванні речення;

– співвідносність із суб'єктною позицією семантико-синтаксичної структури речення;

– вираження відмінковою формою – називним відмінком іменника;

– перебування у двобічному (предикативному) зв'язку з присудком;

– поєднання з присудком способом (формою) предикативного зв'язку – координацією;

– типова позиція перед присудком.

З огляду на структуру підмети класифікують на **п р о с т і і с к л а д е н і.**

■ Простий підмет

1. Іменник у формі називного відмінка однини.
2. Іменник у формі називного відмінка множини.
3. Іменниковий займенник у формі називного відмінка однини й множини.
4. Субстантивований прикметник.
5. Субстантивований дієприкметник.
6. Числівник.
7. Прислівник.
8. Неозначена форма дієслова.
9. Вигук.
10. Службове слово.

(пункти 4–10 — якщо вони вживаються замість іменника)

■ Складений підмет

1. Сполучення власне кількісного числівника з іменником: *три, чотири* – у формі називного відмінка множини, *п'ять* і далі – родового однини чи множини.

2. Сполучення неозначено-кількісного числівника, прислівника чи займенника з іменником у формі родового відмінка множини.

3. Сполучення іменника, що має кількісне значення, з іменником у формі родового відмінка множини.

4. Сполучення іменника або особового займенника у формі називного відмінка з іменником чи займенником у формі орудного відмінка з прийменником *з*.

5. Сполучення числівника або займенника з іменником або іншою частиною мови у значенні іменника у формі родового відмінка з прийменником *з (із)*.

6. Словосполучення, до якого не входить жодне слово у формі називного відмінка.

7. Неподільне словосполучення.

8. Словосполучення: прізвище, ім'я, по батькові.

9. Ціле речення або група речень, вжиті у значенні іменника.

10. Назва твору, цитата.

▪ Присудок

Присудок – головний член двоскладного речення, граматично пов'язаний з підметом. Він може вказувати на дію – процес, що стосується підмета, виражати його якісь сталі чи змінні ознаки чи належність до певної групи предметів (саме тому присудок, крім питань що робить предмет? що робиться з предметом?, може відповідати на питання хто (що) він є? ким або чим він став? та ін.).

Присудок – член речення багатозначний і за своєю структурою не однорідний.

Розрізняють присудки **дієслівні** та **іменні**.

Дієслівний присудок за способом свого вираження буває **простий** і **складений**. Простий дієслівний присудок виражається способовими словоформами чи їх еквівалентами. *Складений дієслівний присудок* виражається інфінітивом і допоміжним дієсловом в одному із способів.

Іменний складений присудок виражається поєднанням дієслівної зв'язки з іменною частиною.

Особливості поєднання присудка й підмета, вираженого словосполученням або складноскороченим словом

Дієслово-присудок ставиться у формі множини	⟷	При підметі, вираженому словосполученням іменних слів у Н. й Ор.в.	*Батько з сином працювали...*, хоч можлива форма: *Батько з сином працював...*, якщо увагу зосереджено не на дії
Дієслово-присудок ставиться як у формі множини (частіше), так і в формі однини	⟷	При підметі, вираженому кількісним числівником або іменником у Н.в.	*П'ять абітурієнтів склали (склало) екзамен* – у множині, якщо увагу зосереджено на дії; в однині, якщо на кількості
Дієслово-присудок ставиться у формі однини	⟷	При словах *мало, багато, чимало, більшість, частина, решта*	*Частина студентів склала іспит успішно...*

Дієслово-присудок має форму роду і числа, яку має стрижневе слово абревіатури	←→	Якщо абревіатура літерного типу	*КМПУ імені Б. Д. Грінченка закінчив прийом... (університет).* Абревіатури інших типів сприймаються як звичайні слова, що належать до якогось одного роду: *ВАК розглянув...* (хоч основне слово жін. роду: Вища атестаційна комісія)

Іменний складений присудок:
дієслівна зв'язка + іменна частина, виражена
- іменником,
- прикметником,
- займенником,
- числівником,
- дієприкметником,
- стійким словосполученням.

Дієслівний складений присудок:
Інфінітив + фазові дієслова, що означають:
- початок дії,
- продовження дії;
- кінець дії;

інфінітив + модальні дієслова, що означають:
- можливість,
- необхідність,
- обов'язковість;

інфінітив + предикативний прикметник
інфінітив + усталене сполучення.

Питання про присудок і його типи

Другим головним членом двоскладного речення є присудок. Типи присудка виділяють з урахуванням морфологічних параметрів та модально-часових значень.

Присудок – головний член двоскладного речення, який, указуючи на модально-часову характеристику носія предикативної ознаки, перебуває в предикативному зв'язку з підметом.

У XIX ст. представники логіко-граматичного напряму визначали присудок з логістичного погляду. Так, Ф. Буслаєв стверджував: «Те, що ми думаємо або судимо про предмет (про підмет), називається присудком». Як частину закінченого словосполучення трактували присудок представники формально-граматичного напряму. П. Фортунатов зазначав: «Несамостійна за значенням частина закінченого словосполучення являє собою присудок речення». Д. Овсянико-Куликовський як представник психолого-граматичного напряму писав: «Найважливіша частина

речення – це присудок, інакше названий предикатом. Саме він і є носієм і виразником того руху думки, який відомий під назвою предикативності (предикування, присудковості) і без якого речення неможливе». О. Пєшковський вважає граматичним значенням речення присудковість, носієм якого є присудок. О. Шахматов визначав присудок як «головний член залежного складу» в двоскладному реченні.

Упродовж тривалого часу в мовознавстві тривали дискусії про те, який із двох головних членів речення важливіший. Переважна більшість мовознавців стверджувала, що таким членом є підмет. Однак на сучасному етапі усе частіше схиляються до міркування О. Потебні, що в граматичному розумінні присудок важливіший для речення. А. І. Вихованець стверджує, що за формальною та семантичною складністю і роллю в реченні жоден член речення не може зрівнятися з присудком: дія граматичних категорій присудка охоплює ціле речення й визначає його специфіку.

Диференційними формальними та семантичними ознаками присудка є:

- входження в структурну схему речення як головного члена;
- модально-часова характеристика носія предикативної ознаки;
- співвідношення з ремою в типових випадках при актуальному членуванні речення;
- співвідношення з предикатом у семантико-синтаксичній структурі речення;
- вираження дієслівною формою;
- перебування у двобічному (предикативному) зв'язку з підметом;
- поєднання з підметом способом предикативного зв'язку – координацією;
- типова позиція після підмета.

У сучасному українському мовознавстві присудки виокремлюють з огляду на морфологічну природу присудкової форми і способу вираження модально-часових значень. За морфологічними параметрами присудки поділяють на дієслівні та іменні за вираженням модально-часових значень – на прості, складені та подвійні (складні) присудки.

Простий дієслівний присудок

Простий дієслівний присудок – це найтиповіша форма присудка двоскладного речення, оскільки саме дієслово є найбільш пристосованою формою для вираження присудка. Простий дієслівний присудок виражається:

- формами дієслів теперішнього, минулого і майбутнього часів, наказового та умовного способів, наприклад: ***Пролітала** зозуленька через ясний бір, **завітала** дівчинонька до козака в двір* (Олена Пчілка); *Ластівки **тікають** із Європи* (Л. Костенко); *Багрянцями осені **вкрились** ліси* (О. Гончар); *Ти **не йди** в пишний дім, де музика бринить* (Леся Українка); *Він **оддав би** їх (золоті роги) за стебло єдине..* (Д. Павличко);
- вигуково-дієслівними формами типу *бух, хап, блись, стук, клац, скік, зирк* та ін., які набувають у тексті значення дієслів минулого часу доконаного виду, наприклад: *Аж двері **рип** у хату із сіней* (Л. Глібов); *Олень знову **стук** та **стук***

(Д. Павличко); *Жив, дід сто літ, кремезний тип - все* ***диб та диб*** (Л. Первомайський);

- фразеологізмами дієслівного типу, наприклад: *Стара напнула її* ***мокрим рядном*** (М. Стельмах); *Соломія* ***не відривала*** *очей від берега* (М. Коцюбинський); *Потупивши очі, Вадим* ***пік раків*** (Ю. Збанацький);
- інфінітивом, який є еквівалентом особового дієслова і виконує функцію простого дієслівного присудка, наприклад: *Я її* ***розказувати****, а вона* ***сміятись*** *та* ***радіти*** (Марко Вовчок). Різновидом простого інфінітивного присудка є інфінітивні демінутиви (лат. deminutivum – зменшення), що передають значення пестливості суфіксами *-ки, -оньки, -очки, -унечки, -уеньки, -уні, -усі, -униці*, наприклад: *Отака серйозна тема, а ви* ***хахоньки****!* (О. Ковінька). Це інфінітиви *їстоньки, питоньки, спатоньки* тощо.

Простий дієслівний присудок може ускладнюватись частками *було, бувало, давай*, повтором присудка, додаванням ще одного дієслова в препозиції в тій самій формі, порівняльними частками *як, мов, ніби, наче, немовби*, наприклад: *От, сидячи за столом, як вже поприймали страву,* ***давай*** *тоді Василь дівчат* ***розглядати*** (Г. Квітка-Основ'яненко); ***Співала, співала*** *пташечка, та й затихла* (О. Стороженко); *Коли* ***як вискочать*** *з двору дві собаки* (І. Нечуй-Левицький); *А хтось* ***візьми і пусти*** *чутку* (М. Стельмах); *А ми* ***взяли та й збудували*** *в майбутнє калиновий міст* (С. Крижанівський).

Ускладнює форму дієслівного простого присудка частка собі, наприклад: *Улітку наша річка обміліла,* ***пливе собі*** *ліниво* (М. Рильський); *От* ***собі й читаю****, що на скелі наковано* (Т. Шевченко).

Часто вживаються одні часові форми в значенні інших, зокрема теперішнього і майбутнього часу в значенні минулого; одні способові форми в значенні інших, наприклад: *То збоку ускубне, то спереду* ***поцупить*** (П. Гулак-Артемовський); ***Прийди*** *Тарас вчасно, все було б добре* (Л. Костенко).

В українській мові існують описові дієслівно-іменні звороти, що формуються навколо таких дієслів, як *робити, наддавати, віддавати, справляти, чинити, стати, виявляти, мати, зазнавати, набувати, діставати, прийти* та ін., наприклад: *Ворог чинив дедалі упертіший опір* (О. Гончар); *Правдою слово багате мені надавало наснаги* (М. Нагнибіда).

Поширений у двоскладних реченнях простий нульовий присудок, що позбавлений формальних ознак, оскільки не має лексичного вираження. Такі речення є двоскладними. У них звичайно наявна обставина місця, що вказує на синтаксичний зв'язок з морфологічно невираженим, тобто нульовим присудком, наприклад: *Вгорі – перлисті переливи хмар, яких нема на небесах чужини* (М. Рильський); *Найдорожче і найважче попереду* (О. Довженко); *Санітарні підводи внизу ліворуч* (О. Гончар). У наведених двоскладних реченнях присудок морфологічно не виражений. Такі речення є варіантами двоскладних речень з матеріально вираженим присудком.

■ Складені присудки

Складені (двохелементні) присудки. Термін «складений присудок» у такому значенні, в якому його використовують нині, запровадив Ф. Буслаєв, хоча деякі вказівки на особливі типи присудків з дієсловами *есть, суть, был, будет* у їхньому складі трапляються у працях М. Ломоносова, М. Греча, О. Востокова.

Говорячи про складений присудок, О. Потебня зазначає: «Ім'я може бути частиною складеного присудка, тобто такого, жодна з частин якого, сама по собі не може бути названа присудком». О. Шахматов трактував складений присудок як «подвійний».

Ураховуючи структуру складеного присудка, його поділяють на два типи: с к л а д е н и й д і є с л і в н и й та с к л а д е н и й і м е н н и й.

■ Складений дієслівний присудок

Складений дієслівний присудок складається з допоміжного дієслова, що виконує функцію зв'язки, та інфінітива. У працях східнослов'янських мовознавців склад допоміжних дієслів визначається по-різному. На думку О. Гвоздєва, у сполученнях *люблю читати, мріє зустрітися* інфінітив означає об'єкт і не входить до складеного дієслівного присудка. Б. Кулик розширює склад модальних дієслів дієсловами із значенням можливості чи неможливості (*могти, вміти, умудритись, встигнути* та ін.), зі значенням волевиявлення (*хотіти, бажати, шукати, мріяти, намагатися, старатися, сміти, пробувати* тощо), із значенням процесу думки, внутрішнього переживання (*думати, сподіватися, готуватися, збиратися, боятися, соромитися* та ін.)

У сучасному мовознавстві виділяють дві групи допоміжних дієслів у складеному дієслівному присудку: фазові і модальні. Допоміжні дієслова є особовими формами фазових і модальних дієслів, які, доповнюючи лексичне значення присудка, виражають його модально-часове значення.

Допоміжні фазові дієслова. Означають початок, продовження або ж завершення дії.

Початок дії виражається дієсловом *почати* (основною формою) і його синонімами *прийнятися, пуститися, взятися, кинутися, піти* (у значенні *почати*) та ін., наприклад: *Не знаходячи втіхи на службі, він* ***почав шукати*** *її поза нею – на квартирі, між сторонніми людьми* (Панас Мирний); *Він* ***кинувся*** *знов* ***бігати*** *по канцелярії* (І. Франко); *Зоря на небі рожева уже* ***починала займатись*** (Леся Українка); *А гостра коса вже* ***пішла зрізувати*** *гостру ячмінну гриву* (О. Донченко). Відтінок початку дії має і допоміжне дієслово *стати*, що відрізняється від інших фазових дієслів більшою абстрактністю і не має видової пари, наприклад: *Один за одним* ***стало*** *товариство* ***рушати*** (Панас Мирний); *Я вірші* ***став писать*** *під вечір золотий* (В. Сосюра); *І Яворницький, цим запитанням якось упокорений, посмирнішав, подобрішав одразу і, звертаючись до натовпу, і справді* ***став*** *про собор цей* ***оповідати*** (О. Гончар).

Значення тривання дії передають дієслово *продовжувати* та його синоніми (*лишатися, залишатися, зоставатися*), наприклад: *По інерції поїзд* ***продовжував іти*** (О. Донченко); *І* ***залишився стояти*** *дуб на злість усім вітрам і грозам* (І. Цюпа); *Ніхто, ясна річ,* ***не залишився мокнути*** *під відкритою зливою* (О. Гончар).

Значення закінчення дії передається дієсловами *закінчувати*, *перестати*, *припинити*, *кинути* та ін., наприклад: *Їздові ходили навшпиньках, куховар* ***перестав гриміти*** *сковородами* (О. Гончар); *Ледве вони* ***закінчили копати****, аж ось загуркотіли моторами дві великі вантажні машини* (О. Копиленко); *Вона* ***скінчила писати*** *свою повість* (О. Кобилянська); *Навіть худоба* ***перестала пастися*** (М. Стельмах).

Допоміжні модальні дієслова. Модальними називають допоміжні дієслова, що вказують на необхідність, бажаність, можливість дії (стану). Вони, як і фазові, теж виражають передусім граматичне значення, їх розглядають як один із засобів вираження суб'єктивно-модальних значень. У сферу модальних компонентів академічна граматика російської мови включає дієслова, короткі прикметники і предикативи, які своїми лексичними значеннями виражають можливість, бажання, необхідність, готовність і т. ін.

Серед допоміжних модальних дієслів та інших модальних компонентів виділяють:

1) форми зі значенням можливості чи неможливості дії: *могти, вміти, встигнути* та ін., наприклад: *Тільки ти* ***вмієш рятувати*** *мене від самої себе* (Леся Українка); *Вона не* ***могла*** *його* ***втратити*** (М. Коцюбинський); ***Не можуть*** *душу* ***зігрівати*** *ті, що не палають, не горять* (В. Симоненко); ***Не може*** *при добрі той* ***жить****, хто хоче злу й добру служить* (І. Франко);

2) модальні дієслова *мати, мусити* зі значенням повинності, наприклад: *Ми* ***мусили компенсувати*** *той відчутний для суспільства вакуум, що утворився на місці забороненої літератури, і не завжди могли це зробити* (Р. Іваничук); *Я щось* ***маю розпитати*** (Т. Шевченко); *Спочатку я* ***мав поїхати*** *до санаторію відпочити* (І. Цюпа);

3) модальні дієслова з різними відтінками волевиявлення (бажаності, готовності, згоди тощо): *бажати, воліти, хотіти, мріяти, ждати, збиратися, надумати, вирішити, готуватися, намагатися, пробувати* та ін., наприклад: *Хто ж це* ***додумався викопати*** *отут криницю й отак посадити поруч горобину і калину?* (І. Цюпа); *Артем нарешті* ***вирішив одружитися*** (Петро Панч); *Пісню змагання уперту, дзвінку я* ***хочу відбити*** *у кожнім рядку, щоб буть українським поетом* (Д. Павличко); *Патрокл зовсім не* ***силкувався влучати*** (Б. Грінченко);

4) форми зі значенням суб'єктивно-емоційної оцінки: *любити, полюбити, боятися*, наприклад: *Усі* ***любили послухати*** *казку* (М. Коцюбинський); ***Боявся*** *тільки* ***починати****, бо мало була надії, що пощастить* (Б. Грінченко);

5) модальні дієслова зі значенням міри звичайності дії: *навчитися, звикнути, пристосуватися* тощо, наприклад: *Ми* ***звикли*** *друзів* ***зустрічати*** *на повну глибочінь сердець* (Л. Дмитерко);

6) дієслівні фразеологічні сполуки, переважно на основі дієслова *мати*: *мати можливість, мати намір, мати змогу, мати нагоду, мати звичку, мати право*, наприклад: *І тоді вони* ***мали право скаржитись****, вимагати співчуття і допомоги* (О. Гончар); *Нині ж, коли народ* ***має змогу познайомитися*** *з В. Винниченком, Б. Лепким, І. Багряним, В. Баркою, Є. Маланюком, коли він може вільно читати поезію В. Стуса й І. Калинця, відбувається закономірна переоцінка наших творів, і не всі вони витримують пробу нового часу* (Р. Іваничук);

7) предикативні прикметники повної і короткої форми *(здатний, спроможний, повинен, рад, схильний, ладен, змушений* та ін.), наприклад: *Ніхто **не повинен говорити** того, крім мене* (Марко Вовчок); *Я ж **був готов** за ті стіни **вмирати*** (Л. Костенко);

8) усталені сполуки типу: *у змозі, не в змозі, не в силі;* іменники: *майстер, мастак,* наприклад: *Ми нічого **спинити не в силі*** (В. Сосюра); *Очі **не в змозі були відірватися** від його карих очей* (А. Шиян).

Функціонують в українській мові й ускладнені форми складеного дієслівного присудка, що мають у допоміжній частині два і більше інформаційно недостатні компоненти, наприклад: *Крім цього, Левко порадив йому те, чого сам ніяк не міг зібратися зробити – оглянути місто* (В. Підмогильний). Ці форми у допоміжній частині можуть мати фазові та модальні дієслова, дієслівно-іменні сполучення з модальним значенням, модальні прикметники, дієприкметники, іменники, прийменниково-іменникові сполуки, дієслово-зв'язку *бути.* Інформаційно недостатні лексеми як допоміжні компоненти складеного дієслівного присудка реалізуються так: фазові й модальні дієслова – інфінітивом; дієслівно-іменні сполучення з модальним значенням – інфінітивом; іменні модальні лексеми – інфінітивом; дієслово-зв'язка *бути* – іменними модальними компонентами, наприклад: *Ми **повинні вміти** добре **маневрувати** в горах* (О. Гончар); *Андрій Григорович **терпіть не міг їздити** з великим багажем* (В. Винниченко).

Не кожне поєднання дієвідмінюваної форми з інфінітивом є дієслівним складеним присудком. Інфінітив у складеному дієслівному присудку позначає дію, процес чи стан тієї самої істоти та предмета, що й дієвідмінювана форма дієслова.

Інфінітив у складеному дієслівному присудку є суб'єктним, наприклад: *Грицько вибив собі ногу і **мусив сидіти** дома* (Б. Грінченко); ***Не міг** тоді ще ніхто **сказати** цього, навіть панство* (П. Загребельний). Йому протиставлений об'єктний інфінітив, що стосується іншої істоти чи предмета, наприклад: *Він **запросив** Черниша **сісти*** (О. Гончар).

▪ Складений іменний присудок

Складений іменний присудок складається з дієслова-зв'язки та іменної частини. Цей присудок різноманітний за морфологічним вираженням. Компонентами його є предикативне ім'я, виражене іменем будь-якої форми, в поєднанні з особовими формами дієслова-зв'язки. Різні форми іменників, прикметників, займенників, числівників, дієприкметників виступають у ролі іменної частини складеного іменного присудка. Дієслово-зв'язка, виражаючи граматичне оформлення складеного іменного присудка, є показником синтаксичних категорій часу і способу, а також узгодження присудка і підмета в числі й особі.

Іменний складений присудок становить єдність, репрезентовану службовим словом (зв'язкою) і повнозначним словом – іменем у формі певного відмінка. Ім'я (повнозначне слово) – основний компонент складеного іменного присудка, дієслово-зв'язка вказує на час і спосіб. При цьому дієслівні зв'язки або є лише спеціалізованими граматичними засобами, позбавленими лексичного значення, або ж, зберіга-

ючи певною мірою лексичне значення, вносять до присудка додаткові лексичні відтінки.

Власне граматичними зв'язками є три зв'язки: *бути, являти собою, становити*. Найчастіше вживаною є зв'язка *бути*; в іменному складеному присудку вона переважно вживається з іменним компонентом у називному та орудному відмінках, у знахідному відмінку з прийменником *за*, наприклад: *Вранці на палубі я **був першим*** (М. Ірчан); *Один з останніх його рейсів **був винятковим*** (О. Гончар); *Двері в десятий клас **були напіввідчинені*** (О. Копиленко).

Дієслово-зв'язка *бути* в теперішньому часі здебільшого має нульову форму, наприклад: ***Зелений** Київ **наш*** (М. Рильський); *Дуби **поважні**, а ясен клен і явір **гордовиті*** (Леся Українка). Регулярно використовується така зв'язка в науковому стилі, однак функціонує і в інших стилях, наприклад: *Цю групу можна вирізьбити на піраміді, бо вона є синтез і натхнення* (Ю. Яновський). Роль іменної частини може виконувати інфінітив, наприклад: *Збагнуть її – це сонце **погасить*** (М. Рильський).

У минулому і майбутньому часі, умовному і наказовому способі зв'язка *бути* вживається регулярно, наприклад: *Хвилину тому **був** я **чародій*** (М. Вінграновський); ***Безмовний був** світ* (О. Гончар); *Там, на землі, щось падало, цвіло, **було рожеве, синє** і **зелене*** (Л. Костенко). Зі зв'язкою *бути* нерідко в ролі іменної частини виступає прийменниково-іменникова сполука у знахідному відмінку, наприклад: *Він **був** у мене **за головного помічника*** (Ю.Збанацький); *Згадайте – **був** я вам **за тата*** (Д. Павличко).

Часто трапляються складені іменні присудки з нульовою зв'язкою *бути* в теперішньому часі. Виділяють такі моделі складеного присудка з нульовою зв'язкою: 1) нуль-зв'язка + іменник у називному відмінку; 2) нуль-зв'язка + іменник у родовому відмінку; 3) нуль-зв'язка + іменник у знахідному відмінку; 4) нуль-зв'язка + іменник в орудному відмінку; 5) нуль-зв'язка + іменник у місцевому відмінку; 6) нуль-зв'язка + прикметник; 7) нуль-зв'язка + числівник; 8) нуль-зв'язка + прислівник; 9) нуль-зв'язка + фразеологізм.

1. Присудок типу «нуль-зв'язка + іменник у називному відмінку» виражає постійну ознаку чи властиву підметові якісну характеристику, наприклад: *Я **не співець** чудовної природи з холодною байдужістю її* (П. Грабовський); *Наш народ – **океан*** (П. Тичина); *Хліб – **багатство** і **могутність** Батьківщини, її **гордість** і **слава*** (І. Цюпа). Постійна ознака підмета виявляється найвиразніше, коли підмет і присудок виражені тим самим словом, наприклад: *Чумацький шлях – **шлях** твоїх пращурів, що проходили тут чумаками в чорних дьогтярних сорочках* (О. Гончар). Часто при нульовій зв'язці до складу присудка входять частки *це, то, ось*, наприклад: *Світлі вчинки – **то** наші **мечі*** (П. Грабовський); *Лукія – **ось** його щедра **молодість*** (О. Гончар); *Бути мудрішим за себе – **от завдання*** (О. Гончар). При іменному складеному присудку в називному відмінку часто вживаються слова *як, мов, немов, наче, неначе*, наприклад: *Він для них **як сподвижник** Магеллана* (О. Гончар); *Дід Горобець **мовби кремінь*** (М. Чабанівський).

2. Іменний складений присудок моделі «нуль-зв'язка + іменник у родовому відмінку» використовується порівняно рідко. Переважно це безприйменниковий родовий у значенні якісної характеристики, що часто супроводжується прикметником –

компонентом складеного іменного присудка, який несе основне інформативне навантаження, наприклад: *Комбат про тебе **хорошої думки*** (О. Гончар).

3. Порівняно нечасто з нульовою зв'язкою вживається іменна частина в знахідному відмінку з прийменником. Таким присудком виражається непостійна ознака підмета, наприклад: *Вже й баба йому **за космонавта*** (О. Гончар).

4. Орудний відмінок у ролі іменної частини при нульовій зв'язці, на відміну від матеріально вираженої, функціонує рідко, наприклад: *Критика **критикою**, а тон **тоном*** (Ю. Збанацький).

5. Присудок з нульовою зв'язкою та іменною частиною, вираженою іменником у місцевому відмінку, створює трудноші при аналізі, оскільки місцевий відмінок частіше виступає обставиною і є присудком, коли виражає внутрішній стан людини, рід діяльності, заняття, наприклад: *Зал **в огнях**, кружляють пари, хвилі музики **пливуть*** (В. Сосюра); *Село **в снігах**, і стежка ані руш* (Л. Костенко).

6. Прикметники, виступаючи в ролі іменної частини складеного присудка за відсутності дієслівної зв'язки, передають якісну характеристику підмета і вживаються переважно в формі називного відмінка, наприклад: *Ще сміх наш **вогкий**, сльози **не солоні*** (М. Вінграновський); *Цей ліс **живий**. У нього **добрі** очі* (Л. Костенко). При прикметниках часто використовуються займенники, частки, що входять до іменної частини, наприклад: *Сьогодні я **такий щасливий**, мов вийшов хлопчиком на шлях* (В. Сосюра); *Ти дивись, **який** він **непоштивий**! – звернувся Січкар до Варчука* (М. Стельмах).

Регулярно використовуються при нульовій зв'язці іменні частини, виражені займенниковими прикметниками в називному відмінку, наприклад: *Тут кожний камінь – **мій**, і кожний подих – **мій*** (Л. Первомайський); *Там даль не **така**, як у нас на Вкраїні* (В. Сосюра).

Поширеними є іменні частини, що складаються з прикметника й іменника з послабленим значенням, у яких основне змістове навантаження припадає на прикметник – основний виразник предикативності. Такими іменниками можуть бути слова різної семантики, що є назвами істот і неістот (*чоловік, хлопець, дівчина, парубок, людина, справа, річ, час, день, пора* та ін.), наприклад: *А сам він **хлопець славний, сумирний*** (О. Гончар); *Та надіятись на цю людину – **справа марна*** (Ю. Збанацький).

7. У реченнях з нульовою зв'язкою в ролі іменної частини вживаються й кількісні та порядкові числівники, наприклад: *Я наче сам один на великому світі* (Ю. Яновський).

8. Ролі іменної частини може набувати прислівник, наприклад: *Полон – це гірше, ніж смерть* (О. Гончар).

9. Фразеологізми іменного типу теж можуть виконувати роль іменної частини складеного присудка, наприклад: ***Сон рябої кобили все це*** (О. Гончар).

Зв'язки *являти собою, становити* в іменному складеному присудку вживаються зі знахідним безприйменниковим відмінком. Вони переважно використовуються в науковому стилі, наприклад: *М'який лірізм **становить** особливу рису байок Глібова* (М. Рильський); *Безособові речення **становлять** найбільш поширений **тип** речень односкладної будови* (П. Дудик).

Деякі дієслова (*складати, представляти, знаменувати, утворювати* та ін.), виступаючи в ролі зв'язки зі знахідним безприйменниковим відмінком, частково зберігають своє лексичне значення, наприклад: *Новий час **знаменує** нову епоху*.

Значно поширенішу групу становлять напівповнозначні зв'язки, які, крім граматичного, виражають додаткове лексичне значення: виникнення ознаки, переходу з одного стану до іншого (*ставати, стати, робитися*), виявлення ознаки (*вважатися, виявлятися, називатися, іменуватися, здаватися, доводитися, уявлятися*), збереження ознаки упродовж певного часу (*лишатися, залишатися, зоставатися*). Ці дієслівні зв'язки можуть уживатися з іменними формами називного та орудного відмінків, знахідного відмінка з прийменником *за*, наприклад: *Цілком **розкутим відчув** себе в роботі над романом «Манускрипт з вулиці Руської», де перейшов до теми «мислі»* (Р. Іваничук); *В Пальмірі не було жодної душі, яка б **залишилася байдужою** до вчинку полковника Турбая* (М. Руденко); *Докія не помітила, як Дмитро з півпарубка **парубком став*** (М. Стельмах); *Біла рівнина **лишалася пуста*** (О. Кобилянська). Звичайно найсильніші позиції виявляє орудний предикативний при напівповнозначних дієсловах-зв'язках, оскільки саме він передусім передбачається ними, що найчастіше і реалізується.

Форма знахідного відмінка з прийменником *за* у функції іменної частини найчастіше вживається з дієсловом-зв'язкою *правити*, наприклад: ***За сюжет** тут **править** життя в усіх своїх проявах* (Петро Панч).

■ Трикомпонентні присудки

Трикомпонентний присудок – це ускладнена модель, що поєднує в собі складений дієслівний і складений іменний присудки. Л. Булаховський зазначає, що «присудок-набирає властивості включати в свій склад чимраз більше слів. Мислення відбувається не стільки парами слів, скільки цілими розгорненими словесними комплексами: ***Буде змушений упасти мертвим** хижий птах* (М. Бажан). Такі присудки Б. Кулик називає складними, відносячи до них присудки з двох компонентів, які є повнозначними частинами мови, або з трьох чи чотирьох, серед яких є зв'язка. Найтиповішу форму ускладненого іменного присудка становить модель «допоміжне модальне дієслово у відповідній часовій та способовій формі + дієслівна зв'язка у формі інфінітива + предикативний член (іменник, прикметник, займенник, дієприкметник)», наприклад: *Я ж **міг** уже тоді **бути членом** цієї літературної організації* (В. Минко); *Занурививши руки в ручай, я раптом підносив їх до рота, ніби чекаючи, що вода **мусить зробитися солоною*** (Ю. Яновський); *Поезія **повинна бути чиста*** (Ю. Збанацький).

Значно рідше в ускладнених іменних присудках використовується модель «допоміжне фазове дієслово у відповідній часовій і способовій формі + дієслівна зв'язка + предикативний член», наприклад: *Дід Максим **перестав бути задумливим і насупливим*** (Ю. Збанацький); *Справа **починала бути поганою*** (М. Коцюбинський).

В українській мові, крім простого і складеного присудків, функціонують також складні (подвійні) присудки.

Складний (подвійний) присудок

Складний (подвійний) присудок становить таку конструкцію, обидва повнозначні компоненти якої перебувають з підметом у подвійному предикативному зв'язку. Перший компонент подвійного присудка – особова форма повнозначного дієслова на означення руху *(ходити, іти, прийти, бігти, брести* та ін.), стану чи діяльності *(стояти, лежати, сидіти, працювати* та ін.), другий – найчастіше прикметник чи його еквівалент. Звичайно присудкові прикметники в подвійному присудку функціонують у формі називного та орудного відмінків, наприклад: *Гайсин ще довго **сидів ошелешений*** (Петро Панч); *Я **йшов останнім** і думав про діда Платона* (О. Довженко); *Плавці **лежать важкі і нерухомі*** (Л. Костенко); *Солдати **стояли похмурі і злі*** (Ю. Смолич); *Мирослава **стояла** біля будинку **сумна, задумана*** (М. Стельмах). Порівняймо: *Гайсин сидів + Гайсин ошелешений; Я йшов + Я останній; Плавці лежать + Плавці, важкі і нерухомі; Мирослава стояла + Мирослава сумна, задумана; Солдати стояли + Солдати похмурі і злі.*

Однак подвійними (складними) присудками є лише такі, що стосуються підметів – назв осіб. Якщо ж функцію підмета виконують назви неістот, то присудки є складеними іменними, наприклад: *Ліс **стояв розхристаний, спустошений і дикий*** (С. Васильченко).

Отже, в українській мові регулярно функціонують простий і складений дієслівні присудки, складений іменний присудок. Рідше використовується складний (подвійний) присудок *(За К. Шульжуком).*

Тире між підметом і присудком

Тире між підметом і присудком може ставитися лише тоді, коли іменний складений присудок стоїть після підмета, а дієслівна зв'язка пропущена.

Тире ставиться

1) якщо підмет і присудок виражені іменниками в називному відмінку	*Поет – пророк, Поет – новатор І вільний мучень життьовий* (Г. Чупринка).
2) якщо підмет і присудок виражені числівниками в називному відмінку	*П'ять мінус два – три.*
3) якщо обидва головні члени виражені інфінітивом	*Життя прожити – не поле перейти* (Нар. творчість).
4) якщо перед присудком стоять слова *то, це, це є, значить, ось*	*Сивий коник – то ж мій брат* (Нар. творчість).
5) при підметі, вираженому займенником, для його смислового виділення	*Ой літа, ви – коні вороні...* (П. Воронько).
6) перед присудком, який має порівняльне значення, для його смислового виділення	*Земля наша – як та книга, писана не пером, а шаблями та списами, овіяна легендами.*
7) перед присудком із заперечним значенням для його смислового виділення	*Куліш – не каша, п'ять рублів – не гроші* (Нар. творчість).

Тире не ставиться

1) якщо підмет або присудок виражений особовим займенником	*Він рідний нашим городам і селам* (М. Рильський).
2) якщо присудок має порівняльне значення	*На квітці метелик мов свічечка* (П. Тичина).
3) якщо присудок стоїть перед підметом	*Дуже добра жінка моя мати* (А. Малишко).
4) якщо перед присудком стоїть заперечна частка *не*	*Кров людська не водиця...* (М. Стельмах).
5) якщо присудок виражений прикметником, дієприкметником чи іменником з прийменником	*Пісня в келиху* (І. Кочерга).

Другорядні члени речення

Граматичний центр двоскладного речення становить предикативна пара: підмет і присудок. Якщо речення складається тільки з головних членів речення, то воно називається **непоширеним**: *Світали ночі, вечоріли дні* (Л. Костенко). *Славимо... Вечір догорає* (В. Крищенко). Проте цей структурний тип речення надто бідний. Тому більшість речень, крім підмета й присудка, має ще й другорядні члени.

На противагу головним, другорядні члени не беруть участі у створенні предикативної основи речення. Додаткові повнозначні компоненти, які пояснюють, поширюють головні члени й залежать від них, називаються **другорядними членами речення**.

Другорядні члени речення вступають з головними в атрибутивні (означальні), об'єктні (додаткові) чи обставинні відношення, тому в сучасному мовознавстві питання про другорядні члени речення пов'язується з питанням про словосполучення. Оскільки виділення основних типів другорядних членів речення базується на представленні різних відношень між компонентами підрядних словосполучень, то традиційно атрибутивні (означальні), об'єктні (додаткові), часові, просторові, причинові та деякі інші обставинні відношення є базою для виділення трьох типів другорядних членів речення: *означення, додатка, обставини.*

Другорядні члени речення, які залежать від підмета, називають *групою підмета,* ті, які залежать від присудка, – *групою присудка.* Наприклад, у реченні ***Довгі пучки на її руках світили тоненькими кісточками*** (В. Підмогильний) група підмета – *довгі, на її руках* і група присудка – *тоненькими кісточками.* Не всі другорядні члени речення залежать від головних членів, між ними може існувати взаємне підпорядкування: *на руках* (ч и ї х ?) – *її; кісточками* (я к и м и ?) – *тоненькими.*

Традиційне вчення про другорядні члени речення спирається на їх формально-синтаксичні ознаки набагато меншою мірою, ніж учення про головні члени речення. Виділення другорядних членів ґрунтується на кількох принципах: формальному – за морфологічними показниками відповідного члена речення і його опорного слова; смисловому – за характером синтаксичного зв'язку й семантико-синтаксичними відношеннями між залежним і опорними членами речення.

Сучасні концепції членів речення

Проблема другорядних членів речення викликає чимало дискусій у сучасному мовознавстві. Одні вчені дотримуються традиційного погляду на другорядні члени, інші повністю заперечують такий підхід, треті вносять деякі уточнення в традиційну класифікацію, доповнюючи і конкретизуючи окремі її положення, «згладжуючи» суперечливі твердження. Сучасні концепції членів речення ґрунтуються на опозиції центральність/нецентральність, обов'язковість/необов'язковість, тобто беруться до уваги не лише різниця між головними і другорядними членами, а й різниця між самими другорядними членами речення.

У вивченні другорядних членів речення виділяють класичний (традиційний) період і період сучасного мовознавства. ***Класичний період*** охоплює 20-ті роки XIX ст. – 20-ті роки XX ст. Російські мовознавці М. Греч, О. Востоков, І. Давидов, розглядаючи питання про другорядні члени речення, особливу увагу звертають на обставини і додатки. Д.Овсянико-Куликовський виокремив два класи обставин: власне обставини і обставини, що функціонують на межі між обставиною й додатком. Завершує перший період вихід українських граматик О. Білецького, Л. Булаховського, О. Парадиського, М. Сулими, М. Грунського, Г. Сабалдира, О. Ізюмова, А. Кримського, П. Куліша, М. Левицького, І. Нечуя-Левицького, К. Німчинова, І. Огієнка, В. Сімовича, С. Смаль-Стоцького, Ф. Гартнера, С. Смеречинського, Є. Тимченка.

Період сучасного мовознавства бере початок у 30-х роках XX ст. Вчені намагалися дати вичерпний аналіз статусу, специфіки членів речення в руслі традиційної граматики. Особлива увага приділялася синкретизму (грец. synkretismos – об'єднання) другорядних членів (М. Сулима, М. Грунський, О. Шахматов). У 50-х роках сформувалося три напрями у вивченні членів речення: представники першого обмежувалися дослідженням словосполучення; другого – запропонували (повністю або частково) відмовитись від термінів членів речення і розмежовувати суб'єктно-предикатний центр та детермінантну периферію; представники третього зосередили увагу на поглибленому аналізі реченнєвої структури.

Виділення другорядних членів речення

Другорядні члени речення виділяють з урахуванням формально-граматичних і семантико-синтаксичних ознак, причому більшою мірою спираючись на семантичні. Тому при визначенні другорядного члена речення слід брати до уваги:

- його семантико-синтаксичні функції;
- входження/невходження до номінативного мінімуму речення;
- морфологічне вираження і засоби зв'язку з опорним членом речення;
- синтаксичну роль;
- лексичне значення опорного і залежного членів речення;
- позиційну закріпленість/незакріпленість при актуальному членуванні речення;
- співвідношення з відповідним компонентом семантико-синтаксичної структури речення.

Кожен другорядний член має свої диференційні ознаки.

Визначальними чинниками теоретичного тлумачення другорядних (як і головних) членів речення є:

- структурно-семантичний і формально-граматичний напрями аналізу синтаксичних одиниць;
- категорійний статус членів речення;
- багатоаспектність;
- структурні й семантичні ознаки;
- врахування значення відношень члена речення з іншими і його власного лексико-граматичного значення;
- встановлення типологічних питань при кваліфікації членів речення;
- констатація явищ перехідності.

Поділ членів речення на головні та другорядні переважно збігається з їх обов'язковістю/факультативністю. Якщо головні члени речення завжди є обов'язковими, то другорядні – переважно факультативні. Однак деякі другорядні члени, зокрема прямі Додатки, що реалізують значення присудків (перехідних дієслів), є обов'язковими, наприклад: *Тим часом гінець доганяє* ***світання*** *і клаптями ночі доточує* ***дні*** (Л. Костенко); *Дорогоцінні* ***дні*** *я біля тебе знищив* (М. Вінграновський). Також структурно обов'язковими в односкладних безособових реченнях є непрямі додатки у формах давального, орудного, родового відмінків (давальний суб'єкта, суб'єктний інструменталь, суб'єктний генітив), наприклад: ***Йому*** *не спалось;* ***Мені*** *не сиділось;* ***Снігом*** *замело дорогу;* ***Водою*** *залило увесь луг; Сльозам немає* ***влади****. Нема* ***закону****.* ***Перешкод*** *нема* (М. Вінграновський). Це ж стосується й деяких обставин місця, що вживаються при позначенні середовища чи обстановки, наприклад: ***Скрізь*** *цвіло.* ***Зі стріх*** *капало.*

Традиційно виділяють три класи другорядних членів: додатки, означення, обставини. При цьому враховують передусім семантичні (значеннєві) ознаки, що по-різному взаємодіють з формальними. Так, виокремлення прямих і непрямих додатків, узгоджених і неузгоджених означень ґрунтується на формальних показниках; диференціація обставин здійснюється за значеннєвими параметрами.

Додаток

Додатком називається другорядний член речення, що виражає відношення предмета до дії, стану чи одного предмета до іншого (*виконали вправу, приїзд товариша*).

Додатки бувають при дієсловах, іменниках, прикметниках, прислівниках або відносяться до слів категорії стану: *посадити дерево, староста класу, багатий на розум, наперекір стихії, шкода за минулим.*

До головних слів вони можуть приєднуватися як безпосередньо, так і за допомогою прийменників. Типова форма додатка – непрямий відмінок іменника, займенника предметного значення, наприклад: *Даси дітям волю, сам попадеш в неволю* (Нар. творчість); *Одержати відповідь від тебе* (Б. Лепкий). Додатки приєднуються до пояснюваного слова зв'язком керування. Найчастіше пояснюваним словом є дієслівна форма, яка керує додатком, наприклад: *слухати лекцію, передплатити журнал, завдання виконано, призначається дітям.* Рідше керують окремими формами до-

датків іменники (здебільшого віддієслівні) та прикметники (ті, що виражають стан предмета і переходять у слова категорії стану), наприклад: *любов до батьків* – любити батьків; *радий зустрічі.* Керують додатками і слова категорії стану: *легко після щирої розмови* (коли? за якої умови?). Додаток може виражатися словосполученням: *нагороджено дев'ять учнів; прочитав кілька сторінок.*

Додаток має такі характерні ознаки: а) це другорядний член речення; б) виражає об'єктні (предметні) відношення; в) виражається найчастіше іменниками в непрямих відмінках або субстантивованими словами; г) стоїть після головного слова; ґ) поєднується з головним словом підрядним зв'язком керування.

Додатки, виражені словоформами знахідного відмінка без прийменника, залежні від перехідних дієслів, називаються прямими. Прямими є також додатки в родовому відмінку, якщо: а) головне слово – перехідне дієслово з часткою *не*: *Правди не сховаєш. Семеро одного не ждуть* (Нар. творчість); б) дія поширюється не на весь предмет, а лише на його частину: *Мати наливає води.* Усі інші додатки є непрямими. *До тебе, люба річенько, Ще вернеться весна...* (Л. Глібов).

Додаток у реченні може мати різні відтінки значення. Він може означати:

- об'єкт, на який спрямована дія: слухаємо *вчителя;*
- об'єкт, що є результатом дії: засіяли *поле;*
- знаряддя чи засіб дії: пишемо *ручкою;*
- предмет порівняння з чимось або ознакою: вищий від *нього.*
- об'єкт виміру: склянка *чаю;*
- об'єкт взаємин: спілкуватися *з другом;*
- суб'єкт дії: виконано *майстром.*

Диференційні ознаки додатка

Додаток характеризується формальними і семантичними ознаками:

– здебільшого не є компонентом структурної схеми речення;

– виражає об'єктні семантико-синтаксичні відношення;

– у формально-синтаксичній структурі речення є другорядним членом;

– у типових випадках виражається іменником або займенником;

– переважно стоїть після пояснюваного слова;

– пов'язується з опорним словом синтаксичними формами керування чи прилягання;

– при актуальному členуванні речення може виступати темою і ремою або ж входити до груп теми і реми;

– позначає предмет (об'єкт);

– корелює з об'єктними, суб'єктними, адресатними, інструментальними, локативними синтаксемами у семантико-синтаксичній структурі речення;

– відповідає на питання непрямих відмінків.

У процесі формування синтаксичної структури двоскладного речення додаток не є обов'язковим компонентом. Однак це не означає його «другорядності» (як і інших другорядних членів) у комунікативній організації речення. Другорядні члени речення в семантичному і комунікативному аспектах можуть становити ядро висловлюваної думки.

Як і будь-який інший повнозначний лексичний компонент речення, додаток розглядають у двох аспектах: загальносемантичному і формально-граматичному. В академічному синтаксисі української мови зазначається, що безпосередній зв'язок між діями, станами або ознаками і відповідними об'єктами (предметами, поняттями, особами), на які ці дії, стани або ознаки переходять, з якими вони безпосередньо пов'язуються або для яких вони є джерелом виникнення, є вихідним моментом для загальносемантичної характеристики додатка; ці відношення можуть кваліфікуватись як об'єктні лише за умови безпосереднього чи опосередкованого охоплення предмета, особи, поняття, явища та ін. відповідним процесом або станом.

Найвиразнішою семантичною ознакою додатка є його предметне (об'єктне) значення, в якому реалізуються часткові значення власне об'єкта дії (*читати **книгу**, співати **пісню**, слухати **музику***), адресата дії (*писати **ручкою**, везти **машиною***).

Засоби вираження додатка зумовлені притаманним йому значенням предметності. Додаток, як і підмет, виражається іменником та субстантивованими словами і сполуками слів. Опорними словами є дієслова (*побачити **море**, зустрітися з **товаришем***), іменники (*слухання **музики**, радість за **брата***), прикметники (*схильний до **музики**, уважний до **людей***), прислівники та слова категорії стану (***йому** весело, **нам** зрозуміло*).

З формального погляду в сучасній українській мові розрізняють два види додатка: прямий і непрямий. Показником такого розрізнення є передусім специфіка керування в підрядному словосполученні з об'єктними відношеннями, а також різні ступені охоплення об'єкта дією чи станом є загальносемантичним відповідником цього поділу.

■ Прямий додаток

Прямий додаток – це додаток, що означає предмет, на який безпосередньо переходить дія. Він завжди є конструктивно необхідним компонентом речення, реалізується лише при перехідних дієсловах, конкретизуючи їх значення, наприклад: *Лампа під білим абажуром золотила нові соснові **стіни*** (М. Коцюбинський); *Снігом **віконечко наше** забило* (П. Куліш); *Пассатний вітер нам **вітрило** рве* (М. Зеров). Прямий додаток може означати об'єкт фізичної дії (*побудувати **завод**, зруйнувати **міст**, викопати **криницю***), об'єкт сприйняття (*побачити **гори***), об'єкт почуття (*відчувати **радість***), об'єкт мислення (*уявляти **перспективу***).

З урахуванням семантики перехідних дієслів та залежного компонента виділяють кілька різновидів прямого додатка:

1) додаток, що означає предмет, на який дія переходить повністю, переводячи його до іншого стану (опорними є дієслова *бити, ламати, прати, гризти, мочити, косити, пояснювати, освітлювати, звеличувати, спотворювати, наповнювати, білити, жати* та ін:), наприклад: *Вечірній обрій опустив **завісу*** (Л. Костенко); *Море било й гризло **його**, як прибережну скелю* (М. Коцюбинський);

2) додаток, що означає предмет, який є наслідком відповідної дії (опорними словами є дієслова *писати, будувати, зводити, скликати, створити, відкрити, сформулювати, влаштовувати* та ін.), наприклад: *Я **вірші** став писать під вечір золотий* (В. Сосюра); *Дві скелі створили **печеру*** (О. Досвітній);

3) додаток, який конкретизує значення опорного дієслова, виконуючи з'ясувальну функцію (в ролі опорних виступають дієслова *слухати, чути, бачити, розуміти, ненавидіти, визначати, уявляти, запевняти, вітати, дивувати, вчити, пам'ятати, терпіти, переносити* та ін.), наприклад: *Чи я ж би терпіла бридкі твої* ***пута****?* (Леся Українка); *Непримиренністю своєю навіть* ***батька*** *часом дивує* (О. Гончар);

4) додаток, який поєднується з обмеженою групою безособових дієслів фізичного стану в односкладному-безособовому реченні *(лихоманити, морозити, тіпати, нудити, трясти, трусити),* наприклад: ***Платона*** *лихоманило і заливало потом* (М. Зарудний); ***Софійку*** *аж тіпало від образи та злості* (А. Дімаров).

Основним способом вираження прямого додатка є знахідний безприйменниковий відмінок, що залежить від перехідного дієслова, наприклад: *Війна з німцями вибухнула в той рік, коли я закінчував* ***Полтавське землемірне училище*** (Петро Панч); *Тобі ми з товариством сповідаємо і* ***молодість*** *свою і* ***сивину*** (М. Вінграновський); *Спадає вечір сторожко, помалу, ворушить* ***зорі*** *в темряві криниць* (Л. Костенко).

Прямий додаток у двох випадках може виражатись і родовим безприйменниковим відмінком:

1) за наявності при перехідному дієслові заперечної частки *не,* наприклад: *Та* ***слави*** *людської зовсім ми не бажали* (І. Франко); *Але* ***землі*** *нашої вороги, не могли знищити* (І. Цюпа); *Я не люблю* ***ненависті*** *в собі* (Д. Павличко); *Ой не шуми, вітре, вітре з України, і не край ти* ***серця****,* ***дум*** *моїх не рви* (В. Сосюра);

2) коли дія переходить не на весь предмет, а лише на його частину, наприклад: *Гаразд, моя доню Ізольдо, я* ***золота*** *в сонця візьму,* ***блакиту*** *морського позичить попросим русалку саму* (Леся Українка).

Другий різновид не всі мовознавці розглядають як прямий додаток. Зокрема в академічному синтаксисі української мови родовий партитивний (лат. partes – частина), що вказує на часткове чи невизначене щодо повноти охоплення об'єкта дією, теж розглядають як різновид непрямого додатка.

Прямі додатки, виражені формою родового відмінка, можуть виступати й у формі знахідного відмінка (*купити води – купити воду, випити молока – випити молоко, не чути музики – не чути музику, не слухати матері – не слухати матір*), наприклад: *Хіба він не зривав царські* ***портрети****?* (Петро Панч). Іноді ж із заперечною часткою *не* вживається лише форма знахідного відмінка займенникового іменника, наприклад: *Я не люблю тебе, ненавиджу, беркуте!* (І. Франко).

Периферію прямого додатка становлять конструкції з подвійним синтаксичним зв'язком, у яких додаток у семантико-синтаксичному плані визначається стосовно двох пов'язаних із ним компонентів складного (подвійного) присудка. Безпосередньо залежачи від дієслова (першого компонента складного присудка), прямий додаток вказує на об'єкт дії, а стосовно прикметникового компонента (чи його еквівалента) він виступає як суб'єкт стану, наприклад: *Ми побачили* ***його*** *веселим ← Ми побачили* ***його*** *+* ***Він*** *був веселий.* З погляду сучасного трактування членів речення члени речення з подвійним синтаксичним зв'язком називають **дуплексивами** (лат. duplex – подвійний).

Непрямий додаток

Непрямий додаток – це додаток, що означає предмет, на який дія переважно не переходить безпосередньо. В окремих випадках непрямий додаток, залежачи від неперехідного дієслова, може означати предмет, на який безпосередньо поширюється дія, наприклад: *завідувати **школою**, управляти **філією**, керувати **кафедрою*** тощо. Тому особливість непрямого додатка полягає не в характері спрямованості дії на предмет, а в морфологічних засобах його вираження, які є формами непрямих відмінків, крім знахідного безприйменникового і в деяких випадках родового безприйменникового. Непрямі додатки звичайно реалізуються в двох різновидах: безприйменниковому і прийменниковому.

Непрямий безприйменниковий додаток

Непрямий безприйменниковий додаток виражається формами родового, давального та орудного відмінків, що залежать від неперехідних дієслів.

1. У формі родового відмінка непрямий додаток поєднується з групами дієслів, яким властиві значення досягнення результату (*досягти, дочекатися, домогтися* та ін.), стосунку до об'єкта (*триматися, торкнутися* та ін.), позбавлення об'єкта (*зректися, позбавити* та ін.), уникання об'єкта (*уникати, боятися, страхатися* та ін.), міри наявності об'єкта (*вистачати, бракувати* та ін.), навчання, опанування об'єктом (*учитися, навчитися* та ін.), достатності охоплення об'єкта (*напитися, наслухатися, надивитися* та ін.), бажання, волевиявлення (*бажати, жадати, хотіти, воліти* та ін.), наприклад: ***Любові й щастя** хочеться людині* (М. Рильський); *Ми дочекалися **весни**, ми вже підходимо до брами* (В. Сосюра); *Хай зречеться він усіх життєвих **дрібниць*** (О. Довженко).

Родовий безприйменниковий додаток також може залежати від предикативного віддієслівного іменника, прислівника, наприклад: *Мальві жаль було **гір, ватрища**, овечого **запаху, казок** і безнастанного **погейкування** та **співу** Ахмета* (Р. Іваничук); *Читання книги захопило юнака.*

2. Непрямий додаток, виражений формою давального безприйменникового відмінка, є типовим прикладом вираження об'єкта, на який дія не поширюється безпосередньо. Цей додаток може бути обов'язковим і супровідним компонентом речення. Обов'язковими є додатки, що поєднуються з дієсловами, які мають загальні значення залежності від об'єкта, погодження з ним (*коритися, присягати, кланятися* та ін.), успіху (*щастити, таланити* та ін.), ставлення до об'єкта, виявлення почуттів (*радіти, дякувати, заздрити, заважати, мстити* та ін.); супровідні непрямі додатки залежать від перехідних дієслів і мають виразне значення адресата або ж виступають як супровідні компоненти при неперехідному дієслові й указують на об'єкт, що безпосередньо не охоплюється дією, чи на реальний суб'єкт дії або стану, наприклад: *Він **мені** нічого не каже!* (О. Кобилянська); *Недарма ж цей Колядко не сподобався **мені** з першого погляду* (О. Гончар); *Не буде щастя **ні мені, ні люду**, поки на світі нещаслива буде хоча б одна людина роботяща* (М. Вінграновський); *Кожний вірш свій і поему він присвячував **народу*** (М. Рильський); *Отоді-то була радість нашій **Україні*** (М. Костомаров); ***Чубинському** зробилось душно* (М. Коцюбинський).

Давальний безприйменниковий додаток залежить і від прикметника (*вдячний колективові, відомий усім*), наприклад: *В нашому місті гарнізон був вірний **Тимчасовому урядові*** (Ю. Смолич).

3. Непрямий безприйменниковий додаток у формі орудного відмінка залежить від кількох груп дієслів, що вимагають об'єктного поширення. Орудний відмінок в об'єктній функції вимагається опорним компонентом, тоді як орудний відмінок в обставинній функції є факультативним. Опорним дієсловам властиві загальні значення стосунку до об'єкта (*дорожити, ризикувати, цікавитись, захоплюватись* та ін.); керівництва, володіння об'єктом (*керувати, оволодіти, командувати*); виділення об'єкта з можливим відтінком обставинного значення способу дії (*сипати, дихати, кипіти, сповнюватися, заростати* та ін.); надання руху об'єктові (*хитати, ворушити, розводити* та ін.); наділення відповідним об'єктом (*нагородити, забезпечувати, оснащувати* та ін.); вживання відповідного об'єкта (*харчуватися* та ін.); обміну об'єктами (*ділитися, обмінюватися* та ін.), наприклад: *Кінь збивав куряву некованими **копитами*** (Р. Іваничук); *Пашить **медами** скосиста гора* (Л. Костенко); *Я тишком-нишком милувалась **ним*** (І. Драч); *Душа моя живе твоїм печальним **іменем** прозорим* (М. Вінграновський); *Красу природи і всього довкілля треба розуміти **серцем*** (І. Цюпа); *А вже й поля **імлою** обгорнулись* (Л. Костенко). Додаток, виражений орудним відмінком без прийменника, часто підпорядковується опорному слову – прикметнику і дієприкметнику (*задоволений результатами, відомий успіхами*).

Додаток в орудному відмінку часто співвідноситься з підметом у називному відмінку. У такому разі об'єкт дії стає граматичним підметом, а суб'єкт дії – додатком. Такі речення є пасивними конструкціями, тимчасом як вираження суб'єкта дії – називним відмінком, а об'єкта – орудним засвідчує активну конструкцію, наприклад: *Робітники будують **будинок** – Будинок будується **робітниками***.

■ Непрямий прийменниковий додаток

Непрямий прийменниковий додаток у сучасній українській літературній мові виражає широке коло об'єктних відношень. Прийменники розширюють можливості відмінкових форм і відображають значно складніші взаємозв'язки між предметами і явищами об'єктивної дійсності, ніж безприйменникові додатки.

Прийменникові конструкції часто функціонують і як обставини. Для диференціації цих членів речення використовують логічні питання, морфологічне вираження головного і залежного компонентів, їхнє лексичне значення, можливість заміни одних компонентів іншими тощо.

Непрямий прийменниковий додаток включає прийменники ***у (в), з, за, о (об), про, над, на, до, від, проти, для, між***. Відмінкову форму іменника-додатка визначає відповідний прийменник. Опорним компонентом переважно виступає дієслово, однак у такій ролі вживаються й інші частини мови (*добрий до мене, схильний до науки, звістка про успіх, дума про майбутнє*), наприклад: *У **землі** нашої багатюща біографія, і говорить вона до нас своєю мовою* (І. Цюпа).

Додаток із прийменником ***до*** у родовому відмінку вживається з дієсловами на позначення досягнення об'єкта, доповнення одного об'єкта іншим, спрямування дії,

виконуваної суб'єктом, на об'єкт, сприймання об'єкта, наприклад: *Чого звертаєш ти **до мене** чудові очі ті ясні?* (І. Франко); *Іван припав **до землі** і дув* (М. Коцюбинський); *Батько збирався їхати на хутір **до тітки Домахи*** (Петро Панч).

Конструкції з прийменником ***від (од)*** репрезентують непрямий додаток на позначення уникнення, позбавлення, віддалення чогось, наприклад: *Жили **од нас** за третім перелазом* (Л. Костенко); *Ніщо не звабить **від Землі** мене!* (М. Вінграновський); *Хіба од верховіть летючий вітер можна відділити?!* (М. Рильський); *Ти можеш **від мене** просити чого хочеш, я все тобі дам* (О. Кобилянська).

Додаток із прийменником ***проти*** називає об'єкт, назустріч якому спрямовується дія, наприклад: ***Проти такої безгосподарності*** *волало все його нутро* (О. Гончар).

Конструкції з прийменником ***для*** називають об'єкт, який указує на призначення дії суб'єкта і має відтінок мети, наприклад: *Настав новий вік і **для нашого Чіпки*** (Панас Мирний); *Розчинив я **для пісні** і серце, й вікно, як зіниці до ночі міської* (В. Сосюра).

У конструкціях із прийменником *з* опорним дієсловам властиве значення оцінки, негативного чи позитивного ставлення до об'єкта, однак у такій ролі виступають і дієслова без конотативних нашарувань, наприклад: ***З його пристрасті*** *часто глузували, лукаво просили розказувати зміст тієї чи іншої книжки* (О. Донченко); *Семен витяг **із торбинки** хліба* (М. Коцюбинський); *Я зіткана **з печалі*** (Л. Костенко).

Функціонують у родовому відмінку і додатки з прийменником ***у (в)***, наприклад: ***У мами*** *нестало би більше сліз плакати за мною* (О. Кобилянська).

У формі знахідного відмінка непрямий прийменниковий додаток уживається в конструкціях із прийменниками ***про, за, у (в), на, о (об)***.

У поєднанні з прийменниками ***про, за*** опорні дієслова мають значення ставлення до об'єкта, розумової діяльності, повідомлення; паралельно може вживатись при дієсловах цієї групи також додаток із прийменником ***за***, наприклад: *А юнаки розказують **про свою дорогу*** (М. Костомаров); *Іван охоче розповідав **про своє життя** домашнє* (М. Коцюбинський); *Дехто почав сперечатися **за місця** в машинах* (Ю. Яновський).

Конструкції з прийменником ***на*** вживаються після дієслів, що мають значення чуттєвого сприймання, негативного ставлення, дотику до об'єкта, наприклад: ***На білу скатертину*** *у вітальні ставилися тонкі китайські чашки* (В. Тарнавський); *Льоник теж дивився **на нього** відчужено* (В. Тарнавський); *Ахмет скочив **на коня** і закопотів долиною, ховаючись за хмарою куряви* (Р. Іваничук); *Не піднімав очей **на Чурая*** (Л. Костенко).

Додатки з прийменниками ***за, у (в)*** можуть формувати конструкцію з об'єктно-присудковим значенням, наприклад: *Того вечора він чергував **за матір**, бо їй теж було погано* (В. Тарнавський); *Брянського сама Батьківщина призначила йому **в командири*** (О. Гончар).

Конструкція з прийменником ***у (в)*** вживається після дієслів, що означають стосунок до об'єкта, на досягнення якого спрямована дія, наприклад: *Безкінечне блаженство відчуваєш тоді, коли навколишня краса зливається з твоїм внутрішнім світом, коли зелені дерева, спів птаства, тихий смуток і мислі, синява неба, спогади і пахощі трав сплітаються **в чарівні арабески*** (І. Цюпа); *В десятому Льоник закохався **в одну дівчину** із сусідньої школи* (В. Тарнавський).

Непрямий додаток у формі орудного відмінка вживається з прийменниками ***над, під, перед, з, за, між***. Він поєднується з дієсловами зі значенням ставлення до об'єкта мислення (*над*), сприймання (*за*), об'єкта, з яким суб'єкт дії перебуває в соціативному зв'язку (*з*), розподілу щодо інших об'єктів (*між*) та ін., наприклад: *Врешті війнув вітрець – перед **втікачами** була наддунайська низина* (М. Коцюбинський); *Я ішла за **тобою** одна у юрбі* (Л. Костенко); *Неначе я у чомусь завинився **перед** своїм **народом** немаленьким* (М. Вінграновський); *Погрібний-старший розмовляв з **кимось** по телефону* (В. Тарнавський).

Місцевий відмінок, що завжди є прийменниковим, однаковою мірою репрезентує як додатки, так і обставини. Тому завжди слід ураховувати наявність предметного значення іменника: чим більшою мірою зберігається предметне значення іменника, тим більше підстав говорити про додаток, наприклад: *У ній оживилася надія наново, й вона усміхнулася* (О. Кобилянська); *В алеї ще тинялися й сиділи на довгих **лавах** дівчата й хлопці* (Петро Панч); *Михайло Михайлович чудово розуміється **на квітах**, не згірш досвідченого садівника* (Л. Смілянський).

Різновидом непрямого додатка є додаток, виражений позначеною формою дієслова, який може залежати від перехідних і неперехідних дієслів. Додаток у формі інфінітива поєднується з кількома групами дієслів, зокрема з дієсловами, що означають бажання, прагнення суб'єкта виконати дію (*хотіти, готуватися, прагнути, збиратися, братися, відважитися* та ін.), намір виконати дію (*домовитися, обіцяти, погодитися, думати, сподіватися, мріяти* та ін.), сприяння чи перешкоду у виконанні дії (*допомогти, дозволити, заборонити, навчити, дати*), небажання виконати дію (*боятися, ухилятися, відмовлятися, уникати, соромитися* та ін.), наприклад: *Ніхто не відважувався **увійти** до Боженка* (О. Довженко); *І він терпляче сподівався **зустріти** свою єдину чарівницю* (М. Стельмах); *Зброя дзвенить, не дає на край суходолу **ступити*** (М. Зеров); *Взагалі він уникає **говорити** про свої високі почуття і пориви* (І. Багмут); *Дід-провідник зупинився, наказав **залазити** в комиші, **скласти** свої клунки й бути напоготові, а сам десь зник* (М. Коцюбинський).

Інфінітивний додаток ізофункціональний (співвідносний) з прямим у формі знахідного відмінка іменника, непрямими безприйменниковими та прийменниковими додатками (*За К. Шульжуком*).

▪ Обставина

Обставинами називаються другорядні члени речення, які характеризують дію, стан, процес або ознаку. Обставина має такі характерні вияви: а) є другорядним членом речення; б) виражає обставинні відношення; в) виражається прислівниками, дієприслівниками, прийменниково-іменниковими формами, інфінітивом; г) у реченні може займати різну позицію; ґ) пов'язується з головним словом підрядним зв'язком прилягання або керування; д) залежить найчастіше від дієслова і предикативного прислівника (слів категорії стану). Обставини відповідають на питання, зумовлювані їх значенням. За значенням обставини поділяються на вісім груп:

1. **Обставини способу дії** характеризують спосіб чи якість дії або стану, ступінь виявлення ознаки, відповідають на питання як? яким способом?, наприклад: *Розчинено **навстежень** усі двері* (Д. Гуменна).

2. **Обставини міри і ступеня** характеризують дію, стан чи ознаку за ступенем чи мірою їх вияву і відповідають на питання якою мірою? скільки разів? наскільки?, наприклад: *І я люблю восени по **коліна** ходити в листі* (М. Стельмах).

3. **Обставини місця** означають місце дії, її напрям або вихідний пункт, відповідають на питання де? куди? звідки?, наприклад: ***Справа** і **зліва**, і **спереду** стояли озера й озерця* (А. Шиян).

4. **Обставини часу** характеризують дію, процес або стан за їх відношенням до певного часу, відповідають на питання коли? відколи? (з якого часу?) доки?, наприклад: ***Ввечері** того дня й **наступного** їх приймали найповажніші люди в місті* (В. Петров).

5. **Обставини причини** вказують на причину чи підставу дії, відповідають на питання чому? від чого? через що? з якої причини?, наприклад: *Брови й плечі його полізли високо вгору **від здивування*** (О. Довженко).

6. **Обставини мети** вказують на мету дії, відповідають на питання для чого? нащо? з якою метою?, наприклад: ***Навмисне** ми ніколи не шукали собі веселощів* (С. Васильченко).

7. **Обставини умови** вказують на умову, за якої може відбуватися чи відбувається дія, відповідають на питання в якому випадку? за якої умови?, наприклад: ***При щирості** між людьми, **при** глибокій і міцній **симпатії** ніякий риск не страшний* (Леся Українка).

8. **Обставини допусту** вказують на ознаку чи дію, що відбувається наперекір чомусь, відповідають на питання незважаючи на що?, наприклад: ***Всупереч** зовнішній **легковажності**, Люба напрочуд чесно уміла зберігати таємниці* (О. Гончар).

Обставини виражаються прислівниками, дієприслівниками та іменниками в непрямих відмінках.

■ Означення

Означенням називається другорядний член речення, що вказує на якусь із ознак інших членів речення, виражених словами з предметним значенням (*синє небо, до дванадцятих років, половіючі жита, мої побратими*).

Розрізняють означення узгоджені й неузгоджені.

Узгоджені означення виражаються прикметниками, дієприкметниками, порядковими та кількісними числівниками у непрямих відмінках, крім знахідного, і приєднуються до головних слів в означальних словосполученнях граматичним зв'язком узгодження (*теплий рік, тепла весна, тепле літо*). Наприклад: 1. *Оксамитове поле безкрає переливами синіми грає* (Д. Луценко). 2. *Більше вір своїм очам, ніж чужим речам* (Нар. творчість).

Не є узгодженими означеннями прикметники та їх еквіваленти, що є складовими фразеологічного чи стійкого синтаксичного словосполучення, наприклад: *ахіллесова п'ята, злий геній, лебедина пісня, драконівські закони, танталові муки, Кривий Ріг, Новий Буг, Рівненський державний гуманітарний університет, мовний апарат, геометричне місце точок* і т. ін. Вони виконують роль єдиного члена речення.

Неузгоджене означення приєднується до головного слова граматичним зв'язком керування, якщо воно виражене іменником, або прилягання, якщо означення виражене невідмінюваним словом; порівн.: *поради* (чиї?) *батька, шлях* (який?) *наліво*. Наприклад: *Шопена вальс... Ну хто не грав його І хто не слухав?* (М. Рильський); *Стала наближатися година рушати в дорогу* (С. Васильченко); *І ходить за їхнім криком бажання лягти і заснуть* (В. Симоненко).

Неузгоджені означення виражаються:

1) формою родового відмінка керованого іменника, наприклад: *Вікна школи горіли яскравими огнями* (В. Козаченко); *У цих садах, в сонатах солов'їв він чує тихі кроки браконьєра* (Л. Костенко). При цьому часто використовуються присвійні займенники *його, її, їх*, наприклад: *Її хвилювання передасться мені* (С. Васильченко); *Його хазяїн був, напевно, велетнем* (Л. Костенко);

2) синтаксично неподільним словосполученням (*дівчина з синіми очима, людина середнього віку, хлопець сильної волі*), наприклад: *Парубок літ двадцяти бігав за ним* (Панас Мирний); *В осінню ніч сорок п'ятого року прощання лунали над Дніпром* (О. Довженко); *Поруч матері стояла дівчинка років шести* (А. Шиян);

3) формами непрямих відмінків із прийменниками, передусім із прийменником ***з (із)*** у родовому та орудному відмінках та з прийменником ***у (в)*** у місцевому відмінку; рідше функціонують неузгоджені означення з прийменниками ***від, до, без, під, з-під, між, на, над, за, по, навкруги, посеред, через*** та ін., наприклад: *Море зазирає у темні ущелини, в широкі гирла річок і струмків, у хащі й ліси на схилах* (І. Нечуй-Левицький); *За кермом сидів маленький боєць у великих димчастих окулярах* (О. Гончар); *Над берегом висів солоний туман од дрібних брижів* (М. Коцюбинський); *На землі безладно розкидано каструлі, бляшанки з-під варення і кайла, з обгорілими держаками* (Ю. Смолич);

4) інфінітивом, дієприслівником, прислівником, наприклад: *Хлопець не може опертися бажанню глянути в вікно* (М. Коцюбинський); *Щирі нотки невдоволення власним характером проривалися у Марка тільки в розмовах віч-на-віч з Аркадієм* (О. Копиленко); *Спочатку в мене була думка одмовитись і вмерти* (О. Довженко).

І при безприйменникових і при прийменникових неузгоджених означеннях можуть уживатися узгоджені означення, наприклад: *Люблю хати древлянського Полісся* (Л. Костенко); *Нехай ботаніки розв'язують питання про різнобарвний лист у пору опадання* (М. Рильський); *Нарешті вийшов один у пальті з піднятим коміром* (Петро Панч).

Для розмежування неузгоджених означень і додатків, передусім виражених формою родового відмінка, використовують синонімічні перетворення: заміну неузгодженого означення узгодженим (*книга батька – батькова книга, плаття дочки – доччине плаття, сік берези – березовий сік*); трансформацію неузгодженого означення в підмет, а означуваного слова – у присудок (*шум лісу – ліс шумить, радість батька – батько радіє*) та ін.

Означення має такі характерні ознаки: а) є другорядним членом речення; б) виражає означальні відношення; в) залежить тільки від іменника; г) виражається у типових випадках прикметниками та іншими словами в прикметниковій функції; ґ) стоїть перед означуваним словом; д) з означуваним словом пов'язане підрядним

зв'язком – узгодження; е) неузгоджене означення поєднується з означуваним словом зв'язком керування або прилягання.

Прикладка

Різновидом означення є **прикладка**. Прикладка виражається іменником або словосполученням, яке заступає іменник; вона є залежним словом в означальному словосполученні, приєднується до головного слова синтаксичним зв'язком повного або неповного узгодження (обов'язково узгоджується тільки у відмінку). Наприклад: *Солов'їні звуки-промені линуть у світ* (О. Ющенко); *Ця поезія під назвою "Калісниця" визначить подальшу долю Т. Осьмачки* (Н. Зборовська).

Поєднуючись з основною назвою, прикладка є його іншою назвою за якоюсь характерною ознакою. Прикладка може пов'язуватись із пояснюваним словом повним або неповним узгодженням. При неповному узгодженні прикладка може мати щодо пояснюваного іменника інший рід або й число. Прикладка уточнює власну чи загальну назву. Хоч прикладка стоїть переважно після пояснюваного слова, у багатьох тільки зміст речення підказує, яке слово основне, а яке є другою назвою. Наприклад: *Проплива над берегом крутим Цвіт-краса, мов пісня на воді* (Б. Степанюк). Прикладка може виражати різні значення: позначати рід заняття, ознаки особи за віком, соціальним станом та ін. Досить часто прикладка є образною, метафоричною назвою, наприклад: *дівчина-трактористка, хлопчик-підліток, Земля-мати, Дніпро-Славута, місто-герой, гори-хвилі*..

Прикладка, виражена словосполученням, називається ***поширеною***. Поширену прикладку можуть утворювати підрядні й сурядні словосполучення: *Де ж то гордість твого Духа – вільного орла?* (Олександр Олесь).

Прикладка може залежати від особового займенника: *Вони, переможці Олімпіади-2004, примножили славу України. Їм, учасникам Олімпіади, людська шана, слава і честь!* (З газети). Якщо прикладка залежить від займенника, тоді вона береться в коми з обох боків.

Непоширена прикладка, уточнюючи назву особи за характерною ознакою, семантично зближується з пояснюваним іменником (*вчитель-словесник, легінь-красень, очі-зорі*), що веде до утворення складного слова: *сон-трава, диван-ліжко, лікар-терапевт*.

У власних іменах прикладка виділяється умовно: *Зачаровує спів Софії Михайлівни* (я к о ї ?) *Ротару* (З посібника).

Складні випадки визначення другорядних членів речення

1. Якщо другорядний член речення, виражений іменником у непрямому відмінку, тоді треба зважати на загальний зміст речення.

У дверях будинку показалась господиня (П. Куліш). До слів *у дверях* формально можна поставити два питання: у ч о м у ? і д е ? Але коли вникнемо у зміст речення, то зрозуміємо, що тут *у дверях* вказує на місце (просторові відношення). Стояти можна десь і на чомусь, але не у чому. Отже, господиня показалась д е ? – у дверях.

Я вчився любові в дядька Миколи (Л. Кисельов). До слів *у дядька Миколи* також можна поставити два питання: в к о г о ? і д е ? Зміст речення підказує, що йдеться не про місце навчання, а про особу, яка навчала. Отже, до названого члена речення треба ставити питання в к о г о ?

2. Якщо виникає питання щодо визначення означення чи додатка, вираженого родовим відмінком іменника, то треба вдатися до перетворення конструкцій. Порівняйте: *Довгі літні ночі. Довгі ночі літа*. Або *учительське слово* і *слово учителя*. Перевага надається означальним відношенням, а не об'єктним, бо іменник характеризується за певною ознакою: *квіти лісу* (я к і ? – *лісові*).

3. Іноді неможливо однозначно відповісти, який це член речення, тоді відповідь може бути така, що член речення має подвійне значення. Наприклад: *Шукай змісту не в словах, а в думках* (Петро Панч). У цьому реченні теж можна формально поставити два питання (в ч о м у ? і д е ?). Визначення другорядного члена речення може бути і як додатка, і як обставини.

Синкретизм у системі членів речення

Досить часто синкретизм простежується в системі членів речення, що також спричиняється до двозначності їхньої інтерпретації, трактування. З цієї причини дехто із синтаксистів схиляється до заперечення самої наявності саме другорядних членів речення, які, окрім іншого, далеко не завжди можуть бути виявлені з допомогою індивідуалізованих, тільки таких, а не інших запитань. До того ж, і це найбільш суттєво, в низці випадків якесь слово або сполучення слів може трактуватись неоднозначно, неодночленореченнєво, а двозначно, допускаючи – з більшою чи меншою вмотивованістю – віднесення якогось елемента речення одразу до двох членів речення.

Розглянемо кілька випадків синкретизму в синтаксисі членів речення.

Наприклад, стосовно синтаксичної функції інфінітива в реченні: *Від цього шуму хлопець втратив здатність розмірковувати*. Якщо сполучення слів *втратив здатність* уживати як синонім до *перестав*, то всі три слова – *втратив здатність розмірковувати* слід розглядати як ускладнений складений дієслівний присудок; якщо ж дієслово *втратив* вважати простим присудком, то відповідно додатком виявиться іменник *здатність*, а неузгодженим означенням до нього – *розмірковувати*.

Інші приклади синтаксичного синкретизму на рівні членів речення. Порівняймо: *На полонині багато гірських квітів* і *На яблуні з'явився перший цвіт*. До члена речення *на полонині* цілком природним видається запитання д е ? Це зумовлюється лексичним значенням іменника *полонина*, який поєднує в собі певне предметне значення, взагалі характерне для іменника як частини мови, і значення певного простору. Словоформа місцевого відмінка *на полонині* – це обставина місця. Яким же членом речення виступає *на яблуні?* Це також обставина місця, на відміну від іменника *полонина* іменник *яблуня* означає предмет, якому властивий малооб'ємний вияв у просторі. Тому до члена речення *на яблуні* логічно поставити питання н а ч о м у ? – при цілком можливому й питанні д е ? Або: *Ваза з квітами стоїть на вікні: ваза* (я к а ?) *з квітами* – неузгоджене означення; *стоїть* (н а ч о м у ? д е ?) *на вікні* –

обставина місця. *Поїхав* (к у д и ?) *до озера* – обставина, оскільки присудок *поїхав* означає дію, яка реалізується в певному напрямі, і *Під'їхав* (д о ч о г о ?) *до озера* – дієслово означає однократну, результативну дію з наближенням її до певного об'єкта – озера. Або: *Дитина простягнула руки* (д о ч о г о ?) *до іграшки* – додаток.

Певну складність становлять також випадки розмежування обставин і додатків, виражених орудним відмінком, наприклад: *Я знайомий і з кайлом, і з пером, і з багнетом* (В. Сосюра) – безсумнівні додатки, *знайомий* (з ч и м ?) і *Буду ниву жать і солдатом стояти біля серця твого, Батьківщино моя* (В. Сосюра) – *стояти* (я к ?) *солдатом* – обставина способу дії (*як солдат, по-солдатському*); *Зеленими ланами Придніпров'я йшли на захід полки.* – *Йшли* (д е ?) *ланами* – обставина місця, *ланами* (я к и м и ?) *Придніпров'я* – неузгоджене означення.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Що означає підмет і які способи його морфологічного вираження?
2. Обґрунтуйте критерії визначення присудка в реченні.
3. Чим подібні і чим різняться складений дієслівний і складений іменний присудки?
4. Які труднощі бувають у визначення складеного іменного присудка?
5. Що спільного і чим різняться складені і складні присудки?
6. Які форми морфологічного вираження присудка в односкладних безособових реченнях – у власне безособовому та інфінітивному?
7. У яких синтаксичних відношеннях перебувають підмет і присудок як головні члени речення?
8. Яку роль виконують другорядні члени речення?
9. Які другорядні члени належать до групи підмета? Які – до групи присудка?
10. Обґрунтуйте явище синкретизму у визначенні другорядних членів речення.
11. Чому явище синкретизму найчастіше спостерігається: а) між додатками і неузгодженими означеннями; б) між обставинами і додатками?
12. Якими частинами мови виражаються означення?
13. Обґрунтуйте можливі способи морфологічного вираження неузгоджених означень.
14. Як відрізнити однорідні означення від неоднорідних, однорідні обставини від неоднорідних? Обґрунтуйте.
15. Обґрунтуйте, чому прикладки відносять до означень.
16. Чим різняться прикладки і означення, виражені прикметником та дієприкметником?
17. У чому подібність і різниця обставин способу дії та обставин міри і ступеня?
18. За якими ознаками можна було б об'єднати в окрему групу обставини мети, умови та допустовості?
19. Визначте, в яких словосполученнях керований іменник є неузгодженим означенням, а в яких – додатком. Обґрунтуйте.
    Берег любові, човен на березі, політ орла, у дорогому намисті, літня днина, рядок вірша, кущ шипшини, краса природи, в ім'я перемоги, потиск руки, торт з вишнями й родзинками.

ПРОСТЕ ОДНОСКЛАДНЕ РЕЧЕННЯ

Загальна характеристика односкладних речень

Односкладні речення – це такий тип простого речення, організуючим членом якого є один головний член. Головний член односкладного речення називає предмет або явище і разом з тим стверджує його наявність, характеризує дію в її зв'язку з предметом, виражає відношення до дійсності. Односкладні речення для вияву повноти, своєрідного характеру синтаксичної будови та об'єктивно-суб'єктивного змісту не потребують доповнення їх другим головним членом.

Односкладні речення можуть бути ***поширеними*** й ***непоширеними***: *Весна. Весна! Люблю тебе, весно!* (П. Усенко).

За морфологічними ознаками головного члена односкладні речення поділяються на *іменні* та *дієслівні*.

За значенням ***іменні односкладні речення*** поділяються на два підтипи – 1) *номінативні (називні)* і 2) *вокативні*. Наприклад: 1. *Плач рідної мови* (Б. Лепкий). 2. *Рідна мова, рідна мова!* (А. Метлинський).

Головний член *дієслівних* речень, виражений дієсловом, формально співвідноситься з присудком двоскладного речення: *Стою. Дивлюся на дніпровські схили* (Л. Костенко).

Дієслівні речення поділяються на п'ять підтипів: 1) *означено-особові;* 2) *неозначено-особові;* 3) *узагальнено-особові;* 4) *безособові*; 5) *інфінітивні*.

Речення з головним членом, вираженим *прислівником*, відноситься до безособових: *З нею* ***тепло***, *надійно* (А. Шиян).

Головний член односкладного речення

Засоби вираження	Функціонує в реченні	Приклади
		Дієслівний
дієвідмінювані форми дієслова	означено-особовому неозначено-особовому узагальнено-особовому	*Нашу любов, як весняну зірку,* ***Не кину*** *вітру,* ***не дам*** *на розлуку* (А. Малишко); *Сяйте, зорі, сяйте, чисті! Сипте огнецвіт* (М. Вороний); *Здавалось, не жито* ***молотять****, А землю* ***б'ють*** *За те, що бідно людям вродила* (Д. Онкович); ***Обійди*** *їх* [проблеми]... ***І не здумай хитрити*** *–* ***будеш*** *потім* ***латати*** *дірки. На латаному ж далеко* ***не зайдеш*** (М. Олійник).
форма безособового дієслова	безособовому	***Світало.*** *Зайшов уже місяць* (О. Довженко).
особове дієслово, вжите в безособовому значенні	безособовому	*Обсіялись.* ***Притихло*** *до пори.* ***Одгомоніло*** *і* ***вляглось*** *повсюди* (М. Луків).

безособові форми *не було, немає; не стало*	безособовому	***І не було** в мене ніякої думки в голові* (І. Нечуй-Левицький); *Небо зимне більша, і глибша серце – болю дна **немає*** (С. Йовенко).
форма інфінітива при фазовій або модальній зв'язці	безособовому	*Видно, з доброї честі І з лютої муки козакові **можна жить** на землі і сміятись тому козакові* (А. Малишко).
безособово-предикативний прислівник з інфінітивом	безособовому	***Добре згадувать** в лютому про полуниці* (К. Герасименко).
незмінна предикативна форма на *-но, -то*	безособовому	*Тобі **дано** і вірити, й кохати. А що мені?* (Л. Костенко); ***Пройдено** багато сіл, містечок, хуторів* (А. Шиян).
незалежний інфінітив	інфінітивному	*Словами серденька **не одурити*** (Леся Українка); *А й справді, що сердешній **говорити**? Яке життя? Марко її убитий...* (М. Рильський).
Прислівниковий		
предикативний прислівник	безособовому	*І справді **було гарно** на ниві, несказанно **гарно**!* (М. Коцюбинський).
Іменниковий		
іменник у називному відмінку	номінативному	***...Зима, фуга, буруни**, іще **буруни... Потяг, залізниця**, й **рейки, рейки** в степ* (М. Хвильовий); *Ось і **табір*** (О. Олесь).
іменник у кличному відмінку	вокативному	***О найвища гора!** Маютьймення береза і клен. Хто придумав, скажіть: «Безіменні могили»?!* (Б. Олійник); *Гей ти, **коню мій буланий!** Гей, озвися...* (О. Олесь).
іменник у родовому відмінку множини	генітивному	*А **птахів**! А **квітів**! Це ж райський куточок!* (Л. Шиян).

Внесок мовознавців у вивчення односкладних речень

Речення з одним головним членом здавна привертали увагу вчених. Однак і в сучасному мовознавстві нема однозначного тлумачення, чіткого окреслення об'єкта дослідження. Виокремлення формально-граматичного, семантико-синтаксичного і комунікативного аспектів синтаксису сприяє уточненню поняття односкладності з формально-граматичного і семантичного погляду.

Представники логіко-граматичного напряму (М. Греч, О. Востоков, Ф. Буслаєв) розглядали односкладні речення як неповні, оскільки вони вважали, що в реченні як синтаксичній одиниці обов'язковою є двочленність структури, допускаючи при цьому пропуск одного з головних членів речення-судження. При цьому в реченні

обов'язкова наявність присудка. Тому номінативні речення трактувались як неповні.

Присудок як найважливіший компонент речення розглядався представниками психологічного і формально-граматичного напрямів (О. Потебня, П. Фортунатов, Д. Овсянико-Куликовський, М. Петерсон, Д. Кудрявський). Головний член односкладного речення, виражений називним відмінком іменника, визначався як присудок. Так, П. Фортунатов у реченні *Пожежа* визначає слово *пожежа* як психологічний присудок, а психологічним підметом, на його думку, є уявлення про полум'я, дим, які він щойно бачив. О. Руднєв зазначає з цього приводу: «Це означає, що П. Фортунатов, підходячи до характеристики односкладного речення з психологічної точки зору, розглядає підмет і присудок не з боку вираження в мові взаємозв'язку явищ реальної дійсності, а з погляду поєднання безпосереднього сприйняття явища зі словесним позначенням його в мові (реченні)».

Вагомий внесок у вивчення односкладних речень уніс О. Шахматов. На його думку, в односкладних реченнях чітко не виражені ні підмет, ні присудок, тому слід стверджувати тільки про головний член речення, який формально можна ототожнювати з підметом чи присудком.

Саме на погляди О. Шахматова спирається більшість сучасних мовознавців при встановленні типів односкладних речень та характеристиці головного члена.

За морфологічним вираженням головного члена речення О. Пєшковський виділяє дієслівні безособові, дієслівні неозначено-особові, номінативні та інфінітивні речення.

Українські мовознавці поступово запроваджували свою термінологію. О. Синявський виділив безпідметові речення, речення з відносною безпідметовістю (неозначено-особові та узагальнено-особові), безприсудкові речення (називні); Л. Булаховський – безособові і відносно-безособові речення, називні. В академічному синтаксисі української мови використано усталену в сучасному східнослов'янському мовознавстві класифікацію односкладних речень, за якою виділяють односкладні означено-особові, неозначено-особові, узагальнено-особові, безособові, інфінітивні та номінативні речення.

Проте і нині спостерігаються спроби удосконалити існуючу класифікацію односкладних речень. І. Слинько, Н. Гуйванюк, М. Кобилянська навіть замінюють термін «односкладні речення» на «одноядерні речення», які поділяють на одноядерно-двокомпонентні й одноядерно-однокомпонентні. Найбільше дискусій із приводу означено-особових, неозначено-особових і узагальнено-особових речень, які деякі вчені залишають поза межами односкладних речень.

На думку А. Загнітка, розглядати односкладні речення слід з урахуванням нерівнорядності формально-граматичної і семантико-синтаксичної площин реченневої структури, а також нерівнорядності всіх типів односкладних речень, «оскільки з-поміж них вирізняються речення з яскраво вираженою особовою семантикою». Саме це й зумовлює віднесення означено-особових, неозначено-особових, узагальнено-особових односкладних речень до двоскладних (В. Сімович, Ю. Шерех, І. Вихованець, Н. Шведова, Г. Золотова). Не викликає сумнівів статус безособових речень.

Периферійною ланкою дієслівних односкладних речень є означено-особові структури, що найбільшою мірою наближаються до двоскладних речень. Озна-

чено-особові, неозначено-особові та узагальнено-особові речення А. Загнітко кваліфікує як двоскладні на рівні семантико-синтаксичної структури і як односкладні, парадигматично співвіднесені з двоскладними, у формально-граматичному вимірі.

Щодо визначеності-невизначеності суб'єкта дії (стану) односкладні речення займають проміжне положення: вони перебувають за двоскладними реченнями; за ними розміщені нечленовані речення (еквіваленти речення). У двоскладних реченнях суб'єкт дії (стану) окреслений найчіткіше, оскільки в них наявний підмет, що його репрезентує; максимальна невизначеність такого суб'єкта властива словам-реченням.

З'ясовуючи співвідношення речення і судження, деякі вчені схиляються до думки, що двоскладні речення виражають двочленні судження, а односкладні – одночленні, в яких предмет судження може бути не виражений.

Грунтуючись на теоретичних положеннях праць «Сучасна українська літературна мова: Синтаксис» (1972), «Теоретична граматика української мови: Синтаксис» (2001) А. Загнітка та ін., виділяємо такі типи односкладних речень з урахуванням формально-граматичних і семантичних ознак: означено-особові, неозначено-особові, узагальнено-особові, безособові, інфінітивні, номінативні, які за способом вираження головного члена поділяються на дієслівні (означено-особові, неозначено-особові, узагальнено-особові, безособові, інфінітивні) та іменні (номінативні) речення.

Односкладні речення, як і двоскладні, можуть бути поширеними і непоширеними, повними і неповними.

Дієслівні та прислівникові односкладні речення

Означено-особовими називаються односкладні речення, де повідомляється про дію конкретної особи, на яку вказує особове закінчення дієслова-присудка. Головна увага в таких реченнях зосереджується не на виконавцеві, а на самій дії, наприклад: *З ранковим променем зросту, з росою в лузі не зав'яну* (А. Малишко). Ці речення асоціюються з двоскладними, у яких наявний підмет, виражений займенником ***я***, ***ти***, ***ми*** або ***ви***.

Односкладні означено-особові речення вживаються в усіх стилях мови, проте найчастіше – в діалогічному усно-розмовному і писемному художньо-літературному мовленні.

Неозначено-особовими називаються такі односкладні речення, в яких присудок означає дію, виконувану невизначеною особою: *Нам дають чаю, гарячого, міцного* (М. Коцюбинський).

Неозначено-особові речення широко вживаються в наукових творах.

Узагальнено-особовими називаються такі односкладні речення, в яких виражається дія, що стосується однаковою мірою будь-якої особи: *Не питай старого, а бувалого* (Нар. творчість).

Узагальнено-особові речення поширені в публіцистичному, художньому (в поезії), розмовному (приказки, прислів'я, поради тощо) стилях.

Односкладні (дієслівні) речення

На що вказують	**Спосіб вираження головного члена речення**	**Приклади**
Означено-особові		
на певну (конкретну) особу	1) дієсловом 1-ї особи однини теперішнього чи майбутнього часу: 2) дієсловом 1-ї особи множини теперішнього чи майбутнього часу: 3) дієсловом 2-ї (із звертанням) особи теп. чи майбутнього часу: 4) дієсловом наказового способу:	***Люблю*** *по древньому* ***ходити*** *Львову, Узявши пам'ять у проводирі* (Л. Шевело). *Мовчать партизанські могили...* ***Не забудемо*** *наших героїв!* (Ю. Збанацький). *О мово, наша колискова!* ***Прийми*** *мій радісний привіт. Навік пройшла пора безславна...* ***Цвіти*** *і* ***сяй*** *моя державна* (О. Олесь).
Неозначено-особові		
на неозначену кількість осіб	1) дієсловом 3-ї особи множини теперішнього: 2) дієсловом 3-ї особи множини майбутнього часу: 3) дієсловом у формі множини минулого часу:	*Там, у столиці* ***обіцяють*** *їм видати шлюбне посвідчення через місяць* (Є. Гуцало). ***Поділять*** *тебе, земле, ой* ***поділять*** (М. Коцюбинський). ***Зробить*** *калікою з калік Тебе* ***хотіли***, *рідна мова* (М. Рильський).
Узагальнено-особові		
на узагальнену особу	1) дієсловом 2-ї особи однини: 2) рідко – множини (без звертання):	*Згаяного часу і конем* ***не доженеш*** (Нар. творчість). ***Не женися*** *на багатій, Бо вижене з хати* (Т. Шевченко).

■ Односкладні означено-особові речення

Ці речення викликають найбільше дискусій у сучасному мовознавстві. Одні лінгвісти беззастережно відносять їх до односкладних, інші – до двоскладних.

Такі речення без займенникового підмета *я, ти, ми, ви* О. Пєшковський, Л. Булаховський вважали неповними. І. Вихованець відносить їх до двоскладних і кваліфікує як «речення з лексично вираженим дієслівним простим присудком у формі першої і другої особи теперішнього та майбутнього часу, а також наказового способу і лексично не вираженим (нульовим) підметом у формі першої та другої особи займенникових іменників (так звані означено-особові речення)». Такий підхід зумовлений кваліфікацією лінгвістами елементів *я, ти, він (вона, воно), ми, ви, вони* як аналітич-

них морфем-префіксів, що виражають особу дієслова. Отже, на формально-граматичному рівні ці речення односкладні, оскільки в них предикативність виражається одним компонентом – головним членом речення. У цих реченнях на першому плані перебуває не особа, а дія чи стан, наприклад: *Летим. Дивлюся, аж світає* (Т. Шевченко); *Зачекайте тут кілька хвилин* (І. Драч); *Втрачаю останні сили* (І. Цюпа); *Отримаю зараз копійку, дістану із схованки ще дві і вже сьогодні матиму оселедця* (Петро Панч); *Благословляю і люблю твоє чоло двадцятивесне* (М. Вінграновський); *Круши, ламай, трощи стереотипи* (Л. Костенко); *Увіходимо* (С. Васильченко).

Означено-особові речення цілком самостійні, як і двоскладні з підметом-займенником. Їхня самостійність зумовлена передусім тим, що дієслівне закінчення чітко вказує на особу, якої стосується дія чи стан. Тому односкладні означено-особові речення є повними. До того ж вони нерідко вживаються одночасно з двоскладними реченнями, у яких є потреба наголосити на особі мовця чи співрозмовника; у такому разі підмет-займенник є функціонально вагомим компонентом, наприклад: *В далекій дорозі найду або долю або за Дніпрам ляжу головою... А ти не заплачеш. А ти не побачиш, як ворон клює ті карії очі* (Т. Шевченко).

Головний член односкладних означено-особових речень виражається:

1) дієсловом першої особи однини та множини дійсного способу, наприклад: *Почувши від батька, що вчитимуся там, я з підстрибом вискочив на вулицю* (Петро Панч); *І чую тишу* (Л. Костенко); *Доберемося за три годиночки за стонадцять верст до родиночки* (Л. Костенко); *Вечірнє сонце, дякую за день! Вечірнє сонце, дякую за втому!* (Л. Костенко); *Нічого не хочу знати про твої особисті справи* (І. Драч); *Привезем гарбу соломи та замісим з нею глини* (М. Вінграновський); *Вчорашню тінь коханої люблю* (М. Вінграновський);

2) дієсловом другої особи однини та множини дійсного способу. Такі речення функціонують переважно в діалогічному мовленні, наприклад: *Хочете заробити карбованця?* (Б. Грінченко); *Може, на зорі літатимеш сині?* (М. Пригара); *По обіді йдете на озеро. Потім до лісочка. А доки повернетесь назад, дивись і до вечері збиратися час* (І. Сочивець);

3) дієсловом наказового способу, наприклад: *Гори. Щезай в пожежах самоспалень, в гірких руїнах власних попелищ!* (Л. Костенко); *Смеркає – грай. Розвиднюється – грай* (Л. Костенко); *Любіть і боріться за щастя безкрає, згоріть без останку за край дорогий* (В. Сосюра).

Дієслово у формі третьої особи не може бути головним членом односкладного означено-особового речення, оскільки ця форма не вказує на конкретну особу, як і форма минулого часу дієслова, наприклад: *Їду автобусом, їдеш автобусом – їде автобусом; Останнім часом він ніколи не зривав машину, як то роблять деякі автомобілісти-при-ватники, хизуючись потужністю двигуна. Навіть коли поспішає, все одно педаль зчеплення відпускав м'яко, швидкість не перевищував ніколи* (І. Цюпа).

Використання односкладних означено-особових речень у мовленні засвідчує динамічність висловлення, а також сприяє уникненню повторення тих самих членів речення, виражених займенниками.

Односкладні неозначено-особові речення

Особливість неозначено-особових речень полягає в тому, що основна увага зосереджена на факті, події. Дійова особа є або неназваною, оскільки з погляду мовця це несуттєво, або неозначеною. У будь-якому разі в реченні немає граматичного підмета. Однак неозначеність особи не засвідчує її активності. Річ у тім, що виконувач дії перебуває на задньому плані; важливою є виконувана ним дія. Саме неозначеність суб'єкта дії і є особливістю цього типу речень, наприклад: *Везли людей на заслання* (А. Тесленко); *Та половина, де клас, темна, а друга, де їх квартира, дивиться великими освіченими вікнами, їх дожидають* (Б. Грінченко); *Замість затемнювача-пропияки прислали на ферму молодшого, завзятого, з іншої далекої бригади. Поставили завідувати фермою* (О. Гончар); *Цінять його на службі, це правда* (О. Гончар); *Чіпчину хату опечатали, забили* (Панас Мирний).

У неозначено-особових реченнях ступені неозначеності суб'єкта дії різні. У найтиповіших випадках дія, позначувана дієсловами третьої особи чи формами минулого часу, стосується невизначеної кількості осіб, що для мовця не має принципового значення, наприклад: *Засвітили в вагоні* (А. Тесленко); *Цілі династії тут поховано металургів, тих, що списи постачали на Січ та гаківниці. Ще й зараз дещо знаходять. Якось викопали на городі в Кінесбаса човник крем'яний, міркували гуртом, що воно таке, для чого* (О. Гончар); *Над лиманом білять синім, білять білим над лиманом* (М. Вінграновський); *А з яким звичаєм народним проводжають тут хлопців до військкомату!* (О. Гончар).

Особа, що виконує дію, може бути відома мовцеві, але з певних причин не називається, наприклад: *Потім задали завдання на дроби* (Петро Панч); *І коли повалили його на долівку, він усе зрозумів* (Л. Костенко); *Півроку пролежав я в госпіталі. А потім списали мене по чистій* (І. Цюпа).

Дійовою особою може бути сам мовець, але він з певних причин не акцентує на цьому, а використовує форму неозначено-особового речення, наприклад: *Тут тебе завжди чекають; Вас просять заспокоїтись.* Такі речення вживаються замість двоскладних речень: *Я тебе завжди чекаю; Я прошу Вас заспокоїтись.* Вони можуть функціонувати і як синоніми односкладних означено-особових речень: *Чекаю тебе завжди; Прошу Вас заспокоїтись.*

Отже, основне значення дієслівної форми в неозначено-особових реченнях – неозначеність, а не множинність виконувачів дії, хоча найчастіше неозначеність і збігається з множинністю. Деколи головний член неозначено-особового речення може виражатися дієсловом третьої особи однини теперішнього чи майбутнього часу або ж формою однини минулого часу, наприклад: *Постукало у вікно* (С. Васильченко); *Застукало дужче у вікно* (С. Васильченко).

Широке вживання неозначено-особових речень у розмовному стилі спричинило появу типізованих зворотів типу *Тобі кажуть; Кому кажуть?*

Формально неозначено-особові речення можуть збігатися з неповними двоскладними реченнями, в яких пропущений підмет. Останні неважко розрізняти в контексті, підмет звичайно встановлюється з попереднього речення, порівняйте: *Молодь на Зачіплянці здебільшого вишнева – живуть тут хлопці-смаглюки й дівча-*

та-смаглявки. Десь працюють, десь вчаться, зникають на цілий день і лише надвечір повертаються на свою Веселу (О. Гончар). На відміну від неповних двоскладних, в односкладних неозначено-особових реченнях виконувач дії не зумовлюється контекстом, наприклад: *Верба усохне, І спиляють грушу. Зелене море зроблять із Дніпра* (Л. Костенко).

Отже, в неозначено-особових реченнях основна увага зосереджена на дії, а дійова особа є неозначеною, хоча деколи форма неозначено-особових речень використовується стосовно конкретних осіб.

Односкладні узагальнено-особові речення

Серед інших типів односкладних речень узагальнено-особові вирізняються тим, що вирішальною ознакою у їх встановленні є семантика конструкції.

Ступінь узагальнення особи буває різним. Найвищий він в афористичних висловах (прислів'ях, приказках, загадках), частина яких являє собою односкладні узагальнено-особові речення, наприклад: *Слухай кожного, але не з кожним говори* (Нар. творчість); *Стоїш високо – не будь гордим, стоїш низько – не гнися* (Нар. творчість); *Вуглем полотна не білять* (Нар. творчість); *Учи народ, учися і в народу* (Нар. творчість); *Учителя і дерево пізнають по плодах* (Нар. творчість).

Дії і стани, про які йдеться в узагальнено-особових реченнях, є часто повторюваними, властиві усім або багатьом особам. Вони типові, безпосередньо не стосуються співрозмовника, мають узагальнене значення.

Форма головного члена узагальнено-особового речення може збігатися з формою головного члена означено-особового речення (1, 2 особи) та неозначено-особового речення (3 особа). Тому на передній план при розрізненні цих структур виступає семантичний чинник: якщо дія в означено-особовому реченні стосується конкретної особи (осіб), у неозначено-особовому – кількох чи багатьох (а інколи й однієї) осіб, то в узагальнено-особовому реченні дія може стосуватися будь-кого.

Узагальнено-особові речення можуть виражати такі значення:

- умовно-наслідкове: *Здобудемо освіту – побачим більше світу* (Нар. творчість);
- поради чи перестороги, застереження: *Не хвались, як їдеш у поле, а хвались, як їдеш з поля* (Нар. творчість); *Не хвали мене в вічі, не гудь поза очі* (Нар. творчість);
- можливості чи неможливості дії: *Старого горобця на полові не обдуриш* (Нар. творчість); *Шилом моря не нагрієш* (Нар. творчість); *Брехнею далеко не заїдеш* (Нар. творчість).

Нижчим ступенем узагальнення характеризуються структури, що означають дію або стан самого оповідача і виражають в узагальненій формі його думки, переживання, настрої. Мовець вживає форму другої особи замість першої, щоб наголосити на типовості даної дії, яка стосується багатьох осіб, в т. ч. й самого мовця, наприклад: *Хапаєшся було там і тут. В канцелярії і до після півночі сидиш іноді* (А. Тесленко); *Біля собору звернеш через майдан на свою заповітну Веселу, і вже ти досяг мети* (О. Гончар); *Закохану людину одразу помітиш* (О. Гончар); *В голосі його тиха зажура і стриманість, і ще щось таке, що відразу й не збагнеш* (І. Цюпа).

В узагальнено-особових реченнях головний член може бути виражений:

1) дієсловом у формі 2-ї особи однини теперішнього чи майбутнього часу, наприклад: *Дивишся і не надивишся, дишеш і не надишешся тим чистим, гарячим і пахучим повітрям* (Леся Українка); *Але як швидко побіля вогню не бігай – все рівно обпечешся* (Г. Тютюнник); *Куди не глянеш в даль оцю окресну – тут споконвіку скрізь лилася кров* (Л. Костенко); *Що збереш за ці дні – взимку місяцями годуватимешся* (В. Козаченко);

2) дієсловом 2-ї особи множини, наприклад: *Чистим зерном сійте поле, вродить хліб як море* (Нар. творчість); *Шукайте і знайдете* (Декарт);

3) дієсловом у формі 2-ї особи однини і множини наказового способу, наприклад: *Не бійся досвітньої мли, – досвітній вогонь запали* (Леся Українка); *Посій в пору – будеш мати зерна гору* (Нар. творчість); *Добре діло роби сміло* (Нар. творчість);

4) дієсловом у формі 1-ї особи множини теперішнього або майбутнього часу, наприклад: *Що маємо – не дбаємо, а втративши – плачемо* (Нар. творчість);

5) дієсловом у формі 3-ї особи множини, наприклад: *Дарованому коневі в зуби не дивляться* (Нар. творчість); *Решетом воду не носять* (Нар. творчість);

6) дієсловом чоловічого роду минулого часу, наприклад: *Цілив у ворону, а попав у корову* (Нар. творчість).

Переважно узагальнено-особові речення розглядають як односкладні структури. Проте узагальнено-особового значення можуть набувати і двоскладні речення з підметами-займенниками *ти, ми, ви* з узагальнено-особовим значенням, наприклад: *Ви бредете знову до очерету. Ось і вода... Чавкають чоботи, які ви з трудом витягаєте з баговиння* (Остап Вишня). У цих двоскладних реченнях дія стосується не конкретних осіб, названих займенниками *ви, ти*, а має узагальнений характер. Л. Булаховський, характеризуючи цей тип речень, зазначає: «В усіх цих випадках конструкція речення дуже легко дозволяє підстановку підмета-займенника. Зрідка ця можливість навіть реалізується, якщо впровадження займенника не загрожує асоціюванням його з певною дійовою особою».

Отже, головний член узагальнено-особових речень виражається тими самими морфологічними формами, що й в означено-особових реченнях. Тому основним засобом розрізнення цих конструкцій є семантика.

Односкладні безособові речення

У системі односкладних речень безособові структури є центральним типом (це засвідчується в багатьох спеціальних дослідженнях, підручниках, посібниках), широко використовуваним у мові й різноманітним за своєю будовою.

Семантичною основою безособових речень є відсутність активного діяча (носія ознаки), бо вказівка на нього виражається непрямим відмінком, наприклад: *Я граю легко – Мені грається легко*. У безособовому реченні *Мені грається легко* є вказівка на дійову особу (*мені*), однак неможливість уживання форми називного відмінка зумовлює дію як таку, що відбувається незалежно від діяча. Через відсутність суб'єкта дії чи стану як активної сили безособові речення не можуть бути спонукальними.

З урахуванням морфологічної природи головного члена безособового речення та його загальної семантики виділяють кілька різновидів безособових речень.

1. *Власне безособові речення*. Головний член виражений безособовим дієсловом. Таких дієслів порівняно небагато, одні з них уживаються без афікса **-ся**, інші – з афіксом **-ся** (*смеркати, сутеніти, світати, вечоріти, розвиднятися, таланити, щастити, хотітися, кортіти, лихоманити, морозити* та ін.). Речення цього різновиду поділяють на кілька підгруп:

а) речення, в яких міститься повідомлення чи запитання про стихійні явища, стани і процеси в навколишньому середовищі, наприклад: ***Потемніло** враз* (Б. Грінченко); *Вже смеркалося* (Б. Грінченко); ***Смеркло** враз* (А. Тесленко); *Справді **світало*** (С. Васильченко); *Тим часом **розвиднілося**, світало* (М. Рильський). Головний член безособових конструкцій може мати аналітичну форму, що складається з інфінітива та дієслівної зв'язки *бути* чи допоміжних дієслів *починати, продовжувати, ставати* та ін., наприклад: *Незабаром **має світати*** (М. Трублаїні); *Вже й **сіріти почало*** (І. Цюпа);

б) речення, в яких виражаються переживання, настрої й фізичні відчуття людини, незалежні від її волі. Ці речення лише вказують на особу, виражену формою непрямого відмінка, наприклад: *В голові у Соломії **розвиднілось*** (М. Коцюбинський); ***Світати** у мозку в людей **почало*** (Л. Первомайський);

в) речення, в яких виражаються модальні значення бажання (небажання), що концентруються в семантиці головного члена, переважно складеного, який поєднує безособове дієслово *хочеться (не хочеться), кортить, манить, вабить* та ін. як допоміжне з інфінітивом зі значенням конкретної дії, подекуди інфінітив може опускатися, наприклад: *Не **хочеться** туди* (С. Васильченко); *А от лицар. **Кортить** йому з панночкою роман вчинити* (М. Грушевський); ***Хотілося** залізти в найдальший куток канапи, поруч із Валею або й Алею, і слухати* (Ю. Смолич); *Йому **хотілося** бити земні поклони і молитися* (Ю. Смолич). До цієї підгрупи відносять і речення, в яких у складеному головному члені інфінітив поєднується з дієсловами зі значенням необхідності, можливості та ін., наприклад: *Недовго їм **довелось** шукати води* (М. Коцюбинський); ***Прийшлось** пробиратись помацки* (Панас Мирний); *Перший наш хліборобський день нам **довелося** робити на полі в сільського старости* (Ю. Смолич);

г) речення, що вказують на успіх (неуспіх), певний внутрішній стан особи. Головний член таких речень виражений дієсловами типу *таланити, щастити, фортунити*. У цих конструкціях переважно наявний давальний відмінок суб'єкта, який зрідка може опускатися, наприклад: *Остапові **пощастило**, однак, зачепитись якось за прибережну вербу* (М. Коцюбинський); *Репетюкові й Тулякові нарешті **пощастило** видертися* (Ю. Смолич); *Є ж на світі невезучі люди, яким ні в чому **не таланить*** (М. Стельмах);

ґ) речення, що вказують на наявність/відсутність деяких кількісних змін, явищ чи станів у навколишньому середовищі. У їх складі постійно функціонує додаток у формі родового відмінка, наприклад: ***Бракує** арфі струн, співцеві слів* (Леся Українка).

2. *Безособові речення, головний член яких виражений особовим дієсловом, ужитим у безособовому значенні*. Вони найпоширеніші в сучасній українській мові, їх поділяють на дві підгрупи з урахуванням морфологічного вираження головного члена.

а) безособові речення з головним дієслівним членом без афікса **-ся**. Вони означають:

- природні явища, фізичні процеси, що мають певні просторові межі, наприклад: ***Затихло** в хаті* (С. Васильченко); *У хаті все **темнішало** та **темнішало*** (Марко Вовчок); ***Похмурніло** навколо в ці дні* (М. Стельмах);
- природні процеси, реалізовані з допомогою якогось предмета, що виконує дію або ж явища природи, що є джерелом дії (стану); тому в таких реченнях переважно наявний непрямий додаток в орудному відмінку, а вони синонімічні з двоскладними реченнями, наприклад: *Дужче **обвіває** густим, теплим духом чебрику, що росте понад межею* (В. Винниченко); *Прохолода **повіяла** з лісу* (М. Стельмах); ***Пахне** димом* (Н. Рибак); *Кілька днів підряд **мело** колючим снігом* (В. Козаченко); *Од ріки **тягне** прохолодою* (В. Козаченко); *І враз Зілова рясно **зросило** гарячим потом* (Ю. Смолич); *Завіяло, **заговорило** снігом у полі, попід садом і в саду* (М. Вінграновський);
- фізичні та психічні стани людини, її настрої, переживання, сприймання, відчуття, наприклад: ***Шумить** у голові йому, **дзеленчить*** (А. Тесленко); *Хоч всередині Аркадія **трясло**, але зовні він зберіг цілковитий спокій* (І. Вільде); *В голові **гуло** й **гриміло** куди дужче* (Ю. Смолич).

До речень цієї підгрупи належать і такі, головний член яких виражений особовими дієсловами минулого і майбутнього часу ***не було, не буде***, вжитими в безособовому значенні, наприклад: ***Не було** нікого* (М. Коцюбинський); *А Соломії **не було*** (М. Коцюбинський); *Плати ніякої **не було** мені* (А. Тесленко); У *цей день у школі **не буде** навчання; Навіть і снопів уже **не було*** (Петро Панч);

б) безособові речення з головним дієслівним членом з афіксом ***-ся***. Більшість безособових речень позначають різні процеси сприймання, мислення, мовлення тощо. Порівняно незначна частина їх означає фізичні явища, джерелом яких є суб'єкт, неозначений у комунікативному плані, наприклад: *Дихалось **важко*** (М. Коцюбинський); *Стручисі **не спалося*** (Б. Грінченко); *Добиралось геть-геть за північ* (Панас Мирний); *Не спалося дівчині* (М. Грушевський); *Як глибоко зітхнулося* (Ю. Смолич).

Безособові речення з головним членом, вираженим особовим дієсловом у безособовому значенні, функціонують як головні частини складнопідрядних речень з підрядними з'ясувальними, що виконують роль підметів. Найчастіше головним членом таких безособових конструкцій є дієслова сприймання (*бачиться, здається, вважається, сниться, чується* та ін.), на означення процесів мислення і мовлення, що не заплановані, наприклад: *І снилось, як гаряче дихають дні* (А. Малишко); *Їй здалося, ніби за стіною хтось розмовляє* (М. Трублаїні); *Згадалось Тоні, як позаторік на свято урожаю поїхали колективно з Центральної до моря купатись* (О. Гончар).

У реченнях цього різновиду часто спостерігається відношення до суб'єкта, вираженого словами *щось, усе*, наприклад: *На Боєвій горі щось світило і витріскувало сухим житом, а троянівці подейкували, що «ото вже підлазить германець, щоб запалити село»* (Г. Тютюнник). Зі вставкою *щось* синтаксична безособовість ліквідується, і речення перетворюється на двоскладне незважаючи на те, що підмет *щось* не вносить конкретного значення суб'єкта.

3. *Безособові речення, у яких головний член виражений незмінною предикативною формою на **-но, -то***, наприклад: *З чотирьох її класів було винесено парти і просто на*

підлогу накидано горами сіна (Ю. Смолич); *Даровано людині, щоб дивилась, а мабуть, не надивишся й до останнього подиху* (О. Гончар).

У реченнях цього типу головний член означає стан як результат дії в минулому, а іноді результат дії, не зумовленої волею людини, наприклад: *Віконця замуровано морозом* (Панас Мирний); *Дивлюся – ранком вже заволочено серпанком сіреньке небо* (Леся Українка); *Занедбано цвинтар, лише великодніми святами сходяться сюди якісь бабусі на поминки...* (О. Гончар); *Отже, приймати подарунки було поміж нас суворо заборонено* (Ю. Смолич).

Часто в таких конструкціях при головному члені наявний додаток у формі орудного відмінка, наприклад: *Зал залито яскравим сліпучим світлом* (Ю. Яновський).

Ці речення співвідносні з двоскладними конструкціями, в яких складений іменний присудок виражений пасивним дієприкметником, наприклад: *Ой у полі жито копитами збито* (Нар. творчість) – *Ой у полі жито копитами збите.*

4. *Безособові конструкції, головний член яких виражений прислівником.* Серед них виділяють кілька підгруп, однією з найпоширеніших є така, головний член якої виражається предикативним прислівником типу *болісно, боляче, безлюдно, весело, гарно, відрадно, добре, прикро, радісно, сумно, тепло, страшно, тихо, холодно* та ін. Вони часто поєднуються з дієсловами-зв'язками *було, буде, стало, стає, стане* та ін., а також з інфінітивом як залежним компонентом, наприклад: *Ставало вогко й холодно* (М. Коцюбинський); *В повітрі стало тепліше* (М. Коцюбинський); *Стало просто хмарно, сіро і тоскно* (Ю. Смолич); *Від їхніх пісень робилося так тоскно, що аж за серце брало* (Петро Панч); *Глеювата глина набиралась на чоботи, і стало важко йти* (О. Гончар); *Як йому приємно стояти серед такого зеленого побратимства, розкинувши широко вузлуваті руки свої, підставивши небу кучеряву голову* (І. Цюпа).

Із цієї підгрупи поширеними є структури з предикативними прислівниками дієслівного походження на означення сприймання: *видно, видко, помітно, чутно.* У таких реченнях знахідний відмінок часто обов'язковий. Тому деякі мовознавці кваліфікують такі речення як двокомпонентні не підметово-присудкові. Знахідний відмінок зазвичай перебуває у постпозиції й виконує функцію об'єкта, наприклад: *Коли злізти аж на поміст, видно зелені ліси за Ґонтовим Яром і за Кириковою Січкою, балку за Яловенковим млином і хрест на посуньківській церкві* (Петро Панч); *І тихо видно білі дива, на руку руку ніч кладе...* (М. Вінграновський); *В темряві видно було одне тільки небо – далеке, темне, як оксамит* (С. Васильченко); *Чутно стрілянину з рушниць та вибухи з гармат* (Є. Кротевич); *Подекоди видко було то тут, то там дядьків, коней, плуги* (В. Винниченко).

Часто аналогічні конструкції трапляються і при запереченні. У такому разі позицію знахідного відмінка займає родовий, наприклад: *Не видно було навіть комиша, що стирчав густо, як жито на ниві, круг них* (М. Коцюбинський); *А лісу й сліду не видко було нігде* (В. Винниченко); *У дворі не видно було нікого* (Петро Панч). Ці предикативні прислівники часто передбачають давальний відмінок суб'єкта *(тобі, йому, мені, нам)*, наприклад: *Тим часом Раїсі видно було, як у другій хаті Тася присіла перед грубкою* (М. Коцюбинський).

Окрему підгрупу становлять безособові речення, в яких головний член виражений модальними прислівниками типу *необхідно, можна, не можна, доцільно, треба,*

пов'язаними з інфінітивом, наприклад: *Треба було дочекатися світу* (М. Коцюбинський); *З-за високого та густого, як щітка, комишу не можна було нічого розібрати* (М. Коцюбинський); *Але перед тим, перед їжею, перед обідом, треба було хоч на секунду спочити* (Ю. Смолич); *Треба вертатися назад* (Б. Грінченко); *Годі вже далі іти* (А. Тесленко); *Можна ще побігти на ставок* (Петро Панч).

5. *Безособові конструкції, головний член яких виражений предикативними словами типу* ***гріх, біда, жаль, досада, сором, шкода, час, пора*** та ін. Деколи вони можуть поєднуватися з інфінітивом, наприклад: *Час одпочить, попоїсти* (А. Тесленко); *Жаль стало батька* (М.Коцюбинський); *Чи не пора нам спуститись в долину?* (М. Коцюбинський); *Тієї землі забути нам не сила* (С. Крижанівський); *Мені стало себе шкода* (Петро Панч).

6. *Безособові речення з головним членом, вираженим предикативним словом* ***нема***, при якому наявний непрямий додаток у формі родового відмінка, що називає особу чи предмет, відсутність яких стверджується, наприклад: *Тут нема вже рятунку* (М. Коцюбинський); *Нема на хліб* (Л. Костенко); *Тебе немає* (Л. Костенко); *Місяця нема, не народився* (М. Грушевський); *Та у вас тут нічого нема* (М. Грушевський); *Ну що ж, нема лісу, то й нема* (В. Винниченко). Такі конструкції можуть бути еліптичними, наприклад: *І нігде ні садочка, ні квіток!* (І. Нечуй-Левицький); *У Зарицьких, хоч і свята сьогодні ніякого, а гостей повно* (Н. Рибак); *Навколо ні душечки* (М. Коцюбинський); *Ні гудків паровозів, ні відгомонів з депо, ні стукоту моторів з естакади, ні клацання буферів з запасних колій і парків* (Ю. Смолич).

У парадигматичному плані *(не було – нема – не буде)* такі конструкції доцільніше розглядати разом з реченнями, в яких головний член виражений особовим дієсловом у безособовому значенні, наприклад: *Дощу не було – Дощу нема – Дощу не буде.*

Отже, безособові речення залежно від морфологічної природи головного члена реалізують різні значення (*За К. Шульжуком*).

Односкладні інфінітивні речення

Інфінітивні речення у системі односкладних конструкцій становлять дещо однотипні структури, що виражають широке коло модальних значень.

Тривалий час інфінітивні речення не виділяли в окремий тип, а розглядали їх серед безособових (у XIX ст. – Ф. Буслаєв, О. Потебня, Д. Овсянико-Куликовський; у XX ст. – Є. Галкіна-Федорук, Л. Булаховський, О. Руднєв). Проте уже О. Пєшковський інфінітивними називав речення, головним членом яких є незалежний інфінітив. О. Шахматов розглядав ці речення ширше, виділяючи інфінітивні безпідметові речення та інфінітивно-дієслівні безособові речення. Поєднання ж у реченнях інфінітивів з безособовими дієсловами, предикативами й іменниками О. Шахматов кваліфікував як головні члени двоскладних речень.

У сучасному мовознавстві щодо інфінітивних речень. дотримуються поглядів О. Пєшковського (К. Тимофеєв, О. Гвоздєв, В. Бабайцева, Б. Кулик, П. Дудик, А. Загнітко та ін.). Проте деякі вчені до інфінітивних відносять і речення з допоміжними дієсловами *бути, стати, виявлятися* та ін. (Н. Шведова, Г. Золотова), що не переконливо. Дискусійною є й проблема кваліфікації цих речень як дієслівних чи іменних.

Це зумовлене природою інфінітива, який зберіг окремі ознаки іменного походження. Тому багато мовознавців уважають, що інфінітив може виконувати функцію не тільки присудка, а й підмета і додатка (Ф. Буслаєв, О. Шахматов, О. Пєшковський та ін.). Проте О. Потебня з цього приводу зазначає, що «інфінітив тільки був колись іменем, але не залишився ним, чи, як кажуть інакше, що він є ім'я в етимологічному і рід дієслова в синтаксичному відношенні».

За структурою інфінітивні речення відрізняються від тих безособових, у яких інфінітив є синтаксично залежним. Такі односкладні речення є безособовими (*хочеться працювати, можна відпочити, треба написати*). Інфінітивними ж є речення з головним членом – інфінітивом без частки *би (б)* або з часткою *би (б)*.

1. Інфінітивні речення без частки *би (б)*, їм притаманні такі модальні значення:

- необхідності, неможливості, неминучості, наявності/відсутності дії чи стану, наприклад: *Тепер тільки підвестись, постукати в шибку й просунути між грат клунок* (В. Винниченко); *Івашкові не терпілось: хоч на хвилину взяти голуба в руки й порахувати пір'я в хвості та на крилах* (В. Винниченко); *Поблизу чути гамір, а людей не видно* (С. Васильченко); *Бігти Миколі до саги мимо Ягорової хати, мимо солом'яного дідового палацу* (О. Гончар); *Погасло небо. І землі не чути* (М. Вінграновський); *У жодній енциклопедії світу не знайти нам цієї Зачіплянки* (О. Гончар);
- сумніву, вагання щодо доцільності чи необхідності дії (стану), названої інфінітивом, наприклад: *За що вам ворогувати?* (М. Стельмах); *Чом же про те не дбати?* (Леся Українка); *Що, може, першої любові не дочекатись, не допить?* (А. Малишко);
- спонукання: наказ, просьба, порада, побажання, заклик до виконання (невиконання) певної дії, наприклад: *Мечем до нього прорубати путь* (Леся Українка); *Примружити очі й замовкнути. Не говорити, не чути! Повідчиняти вікна! Провітрить оселю! Викинуть разом із сміттям і тих, що смітять* (М. Коцюбинський).

2. Інфінітивні речення з часткою *би (б)*. Вони виражають широке коло модальних значень. Залежно від цього їх поділяють на кілька підгруп:

- речення, що виражають дію (стан), бажану чи небажану для мовця. У разі небажаності інфінітив поєднується із заперечною часткою *не*, наприклад: *Бодай би вік не бачить цих бояр* (Л. Костенко); *Відпочити б з дороги* (Леся Українка); *Може б нам полинути у вирій?* (Д. Павличко);
- речення, що дають оцінку здібностей співрозмовника, вказують на часту схильність мовця до певної дії (вчинку), наприклад: *От злізти б тут, побігати по широкому полю або полежать в траві* (М. Коцюбинський); *Вам тільки б сміятися* (М. Стельмах).

Як окремі різновиди інфінітивних речень виділяють:

а) інфінітивно-називні речення. Особливість їх полягає в тому, що інфінітив (головний член), називаючи якусь дію чи процес, має констатаційне (описове) значення, наприклад: *Жартувати та жартувати! Завжди отак, а що далі?* (В. Самійленко);

б) інфінітивно-безособові речення. Вони переважно заперечні. У ролі головного члена цих речень найчастіше виступають дієслова сприймання, деколи мислення типу

чути (не чути), пізнати (не пізнати). Тому вони синонімічні до тих безособових речень, головний член яких виражається предикативним прислівником зі значенням сприймання, наприклад: *Музики не чути – Музики не чутно.*

Отже, інфінітивні речення залежно від структури головного члена (з часткою *би (б)* чи без неї) реалізують різні модальні значення.

- Безособові та інфінітивні односкладні речення

На що вказують	**Спосіб вираження головного члена**	**Приклади**
	Безособові	
на дію або стан поза особою	безособовим дієсловом; особовим дієсловом, вжитим у безособовому значенні; безособовими *не було, немає*; формою інфінітива при фазовій або модальній зв'язці; безособово-предикативним прислівником; незмінною предикативною формою на *-но, -то*	*Летим. Дивлюся, аж* ***світає*** (Т. Шевченко). ***Пахне*** *свіжим хлібом, ще чимось смачним, солодким* (М. Хвильовий). *Такого видовища* ***ще не було*** (Яків Баш). *Буде каяття, та немає вороття* (Нар. творчість). *Що ж це виходить? Зрадити в житті державу – злочин, а людину* ***(зрадити) – можна?!*** (Л. Костенко). *Людей такого рідкісного дару Хоч трохи, люди,* ***треба берегти*** (Л. Костенко). *Довкруг обрізано жалі, обтято голосіння* (В. Стус).
	Інфінітивні	
на дію або стан поза особою	незалежним інфінітивом	*Хотів дорогу показать Та звідки зайцю ту дорогу знати?* (Д. Онковнч); *Отак би жити синім, квітнем Під небом зоряно-рясним ...* (А. Малишко).

Односкладні номінативні речення

З-поміж інших типів односкладних речень номінативні вирізняються тим, що за способом вираження головного члена належать до іменних конструкцій.

Ці речення упродовж тривалого часу не виокремлювали і трактували як неповні двоскладні, безособові тощо. В українській синтаксичній науці кінця XIX – початку XX ст. як односкладні речення їх розглядали В. Возняк, В. Гнатюк, М. Грунський, П. Залозний, О. Курило, К. Німчинов, І. Огієнко та ін. Наприклад, О. Шахматов серед номінативних іменних односкладних речень виділив: односкладні безприсудково-підметові речення (іменні номінативні, кількісно-іменні, іменні генітивні, займенниково-генітивні, прийменниково-іменні) та односкладні присудково-без-підметові речення.

Подальші дослідження пов'язані з диференціацією номінативних речень.

Функція номінації (називання) у мові реалізується через форму номінативних речень. Головний член цих речень виражається іменником у називному відмінку, а також кількісно-іменним словосполученням і займенником, наприклад: *Ніжні сутінки. Вечір* (О. Бердник); *Осінь, ніч, темрява* (О. Гончар); *Небо. Кручі. Провалля. Вода. Сонце. Чайки. Високі хвилі* (В. Стус); *Новий жовтий високий дім* (М. Коцюбинський); *Два літа. Три літа. А там дивись і в школу помандрує* (Я. Мельник); *Вона! Боже, справді вона* (В. Самійленко). Відмітною рисою номінативних речень є констатувальна інтонація. Конструкцію типу *Пізня осінь* можна трактувати по-різному: як двоскладне речення (*осінь* – підмет, *пізня* – іменна частина складеного присудка) і як односкладне (*пізня* – узгоджене означення, *осінь* – головний член односкладного номінативного речення).

Номінативні речення можуть бути поширеними і непоширеними. Поширені включають означення та додатки, залежні від головного члена в називному відмінку, наприклад: *Скрегіт, рев заліза, удар чадної хвилі* (О. Гончар); *Приглушений гамір табору* (Н. Рибак); *Ночі солов'їні, і заводу дим, і зірниці сині над Дніпром моїм* (В. Сосюра); *Спокійні очі, сива голова, жорстка кирея кольору нічного* (Л. Костенко).

Номінативні речення здебільшого функціонують як самостійні прості речення. Однак вони можуть бути головними реченнями в складнопідрядних з підрядними означальними, наприклад: *Бюро письменників, яким він буде платити не від сторінки чи рядка, а помісячна* (І. Вільде).

Існує кілька підходів щодо кваліфікації головного члена номінативних речень. Одні вчені (О. Потебня, П. Фортунатов, О. Пєшковський) визначають головний член номінативних речень як присудок, інші – як підмет (Д. Овсянико-Куликовський, В. Богородицький, Л. Булаховський), треті (О. Мельничук, І. Вихованець) вважають його тільки головним членом, четверті (О. Шахматов, Є. Галкіна-Федорук) диференціюють номінативні речення на підметові та присудкові.

Через відсутність у номінативних реченнях дієслівних засобів вираження граматичних значень часу і способу зміст їх сприймають у площині синтаксичного теперішнього часу, наприклад: *Шляхи і степ.., вітри і вітряки... Озимина, шипшина і тополі... І спокій повнить груди і думки...* (М. Вінграновський); *Земля і небо. Вони для нього все* (І. Цюпа); *Могили, пам'ятники, обеліски. І в кожному містечку і селі мовчазні й промовисті гранітні плити скорботи, на скрижалях яких висічені імена всіх земляків, тих, що загинули на огненних фронтах війни і не повернулися додому, ото хіба що вкарбовані навіки на граніті...* (І. Цюпа). Л. Булаховський у зв'язку з цим зазначає, що час номінативних речень визначається сусідніми реченнями – двоскладними або безособовими. Проте беззастережно погодитися з висловленою думкою не можна: поза контекстом номінативні речення сприймаються в площині теперішнього часу. В минулому чи майбутньому часі, в умовному чи наказовому способі їм відповідають двоскладні речення. Так, речення *Весна* є номінативним, тимчасом як речення *Була весна, Буде весна, Була б весна, Хай буде весна* є двоскладними.

З огляду на значення та структуру номінативних речень виділяють кілька їх різновидів.

1. ***Буттєві номінативні речення.*** Виконують описову функцію і використовуються за умови, коли в усній чи писемній формі необхідно зафіксувати існування.

наявність певного явища, предмета, факту, події, часу, названих прямим відмінком. Вони поширені в усіх стилях мови, зокрема в художньому, де вживаються в описах, особливо в ремарках, стисло передаючи обстановку, назви дійових осіб, зауваження до певної ситуації тощо, наприклад: *Став, гребля, млин, річечка, став – так майже колом оперізувало величезний, плескатий горб, покартований чотирикутниками полів, покраяний смугами доріг, поцяткований зеленими кучугурами дерев* (Ю. Смолич); *Неділя. У затишному закутку парку, під густими кущами бузку, примостився студент-заочник* (І. Сочивець); *Буковинські Карпати. Гора біля гори стоять у німій величі, одягнені в смерекові ліси* (О. Кобилянська); *Ніжні сутінки, вечір. Летять навстріч списи лісових верхів'їв, розступаються лісові велети...* (О. Бердник); *Рябко, і дощ, і з вітром цвіт, і мамалига, й небо з богом, і пізній розум з ранніх літ, і ранні рани за порогом* (М. Вінграновський).

2. ***Вказівні номінативні речення.*** У них значення буттєвості, існування ускладнюється значенням вказівності, що морфологічно виражається частками *ось, от, он, онде, осьде* та ін., наприклад: *Ось уже й мур. Ось уже й вікна* (В. Винниченко); *Ось нарешті й школа* (Б. Грінченко); *От і кабінет головного гідролога* (М. Чабанівський); *Ось і центр* (І. Вільде); *Ось місяць, зорі, солов'ї* (П. Тичина).

3. ***Оцінні номінативні речення.*** Поєднують номінацію предмета та його емоційну оцінку, їх диференціюють на оцінно-стверджувальні речення, наприклад: *Справді славна дівчина* (М. Стельмах) та оцінно-окличні: *Освіта! Прекрасне прийдешнє!* (Ю. Смолич); *Дев'ять літ праці!.. Праці щирої, повсякчасної, такої, що всі Ті радощі й болі стали її особистими радощами й болями* (Б. Грінченко); *Сини краю козацького. Міць! Надія!* (О. Гончар). В оцінно-окличних реченнях часто використовуються займенники *який, такий*, форма *що за* та ін., наприклад: *Які гіганти!* (О. Гончар); *Ох, яка ж краса! Сад увесь убрався в іній* (П. Тичина); *– Гляньте, яка ніч! Яка ніч!* (С. Васильченко).

4. ***Власне називні речення.*** До них належать номінативні речення, що є назвами установ, книг, журналів, картин, газет, музичних творів, написами на вивісках та ін., наприклад: *Міністерство освіти і науки України; Рівненський державний гуманітарний університет; «Собор»* (назва роману О. Гончара).

5. ***«Називний уявлення».*** Це особливий різновид номінативних речень, уперше виділений О. Пєшковським. Таке речення констатує уявлення про предмет, стверджуючи наявність предмета чи його необхідність. Після нього іде відповідний коментар, наприклад: *Дорога! Як багато вона може розповісти допитливому серцю, навіяти і радість, і журу, воскресити в пам'яті давні перекази і бувальщини...* (І. Цюпа); *Син! Дванадцять років, а вже біжить на поміч* (М. Стельмах).

Деякі вчені виділяють спонукальні (спонукально-бажальні) номінативні речення. Так, П. Дудик зазначає, що такі речення являють собою усталені в мові виробничі та військові команди, накази, категоричні вимоги та рекомендації щось зробити, наприклад: *– Документи! – «Документи у нас, товаришу, різні», – сказав повстанець...* (О. Довженко). На наш погляд, такі структури можуть бути кваліфіковані як еліптичні двоскладні чи односкладні речення, оскільки вони завжди містять підтекст, що може реалізуватися в двоскладних та односкладних конструкціях.

Отже, односкладні речення класифікують з урахуванням формально-граматичних і семантичних ознак. Найбільш прийнятною є класифікація, за якою виділяють означено-особові, неозначено-особові, узагальнено-особові, безособові, інфінітивні та номінативні речення.

Односкладні номінативні речення поділяються на різновиди залежно від відмінкової форми головного члена на номінативні, генітивні та вокативні.

Номінативні (називні) односкладні речення – це такі комунікативні структури, головний член яких виражено номінативом (називним відмінком іменника, займенника, числівника). Вони виражають наявність, буття предмета чи явища. На це, основне, значення можуть нашаровуватися інші, що служить підставою для семантичної класифікації номінативних структур на:

- буттєві (констатуючі): *Вечір. Ніч* (П. Тичина);
- описові: *Чудовий вечір на березі моря*;
- вказівні (вживаються з частками *ось, он, от, оце*): *Ось і рідний край, і рідне село* (І. Котляревський);
- оцінні (буттєвість ускладнюється емоційною оцінкою словами *який, такий, що за*): *Яка краса!*;
- спонукально-побажальні: *Увага! Тиша!*;
- називні (назви, написи): *Бібліотека. Метро.*

Генітивні односкладні речення – це такі комунікативні структури, головний член яких виражено генітивом (родовим відмінком іменника, займенника). У таких реченнях значення буттєвості ускладнюється кількісною оцінкою, наприклад: *А люду! А гомону!*

Вокативні односкладні речення – це такі комунікативні структури, головний член яких виражено вокативом (кличним або називним відмінком іменника). Найчастіше речення-звертання супроводжується значенням заклику, докору, радості зустрічі, оклику тощо: *Оксано! Доню моя!*

Називний та вокативний типи іменникових структур трактуються як функціональні замінники або еквіваленти речення.

Тип	На що вказують	Спосіб вираження головного члена	Приклади
Номінативні	на наявність предмета чи явища; на предмет чи явище	іменником у Н.в.; іменником у Н.в. із вказівним словом *ось, от*	***Весна! Блакить.** У поле трактори їдуть* (П. Тичина). *Ось тобі й **Палестина** уся, край овець і ячменю* (І. Манжура).
вокативні	на особу, до якої звертається мовець	іменником у формі кличного відмінка	*Тоді Мура до Андрія:* – *О **мій Андрію!** Який пасаж!* (М. Хвильовий). *Метушиться Пріся:* – ***Баришня!*** (М. Хвильовий).
Генітивні			***А качви, а качви!*** *Немає тепер таких заплавів* (З журн.).

Явища синкретизму в реченні

У теорії і практиці синтаксичного аналізу нерідко доводиться рахуватися з явищами синкретизму (перехідності) в системі речень, і особливо в системі членів речення.

Як відомо, структурні схеми (моделі) речень кількісно обмежені. Структурно-синтаксичні типи речень членуються на більшу чи меншу кількість підтипів (наприклад, прості ускладнені речення членуються на прості ускладнені речення з однорідними членами, з відокремленими членами, із синтаксично ізольованими елементами речення та ін.); складні речення також мають розгорнуту реченнєву градацію; кожен із структурних типів і підтипів речень, у свою чергу, реалізується в безкінечній кількості конкретних індивідуальних речень – висловлень або представлених графічно (писемно). Яке б речення будь-хто не вимовив чи не записав, його завжди можна віднести – за властивими йому структурно-семантичними ознаками – до певного типу, підтипу (моделі) речень, які загалом можна перерахувати, але реально й конкретно вони представлені безмежною кількістю індивідуальних речень, кожне з яких мовленнєво неповторне – хоча б за якоюсь окремою ознакою, передусім за ознакою стилістичною.

Водночас у класифікації речень (як і членів речення), яка ґрунтується на спільності певної визначальної, диференційної ознаки чи ознак, що їм властиві, в цілій низці випадків не повинні залишатись поза увагою й *синкретичні* явища. Порівняймо, наприклад, речення *Я пишу* і *Пишу*. Перше – типово двоскладне речення. А друге? Неповне двоскладне чи повне односкладне? Це синкретичне речення, бо до нього може бути застосований двовимірний підхід і такий же аналіз: семантично-логічний. У цьому випадку – це неповне двоскладне речення, бо в ньому є діяч (мовець) – логічний суб'єкт і є виконуваним – логічний предикат; дія представлена вербально, словесно; тим часом суб'єкт дії позначений зредукованою особовою формою – флексією ***-у***, яка комунікативно заміщує підмет – займенник ***я***. Коли ж брати до уваги тільки структурну сутність цього речення (поза текстом), то його слід уже розглядати як односкладне речення, бо в ньому формально представлений лише один головний дієслівний член речення.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Які структурні ознаки граматичної основи односкладних речень? Обґрунтуйте.
2. За якими ознаками розрізняють типи односкладних речень – іменні, дієслівні, прислівникові?
3. Як мислиться особа-діяч в означено-особовому, неозначено-особовому та узагальнено-особовому реченнях?
4. Яке морфологічне вираження головного члена в односкладному безособовому реченні – у власне безособовому та інфінітивному?
5. Чим подібні і чим різняться дієслівні та прислівникові односкладні речення?

НЕПОВНІ І НЕЗАКІНЧЕНІ РЕЧЕННЯ

Загальна характеристика неповних речень

Будь-яке просте речення може бути **повним** або **неповним**. Поняття-термін *неповне речення* якоюсь мірою умовне, адже це є підставою для мотивації висновку, що вони недосконалі за однією з тих якостей, які притаманні реченню або становлять відступ від синтаксичної норми на реченнєвому рівні, тобто не зовсім повноцінні структурно, граматично, комунікативно чи функціонально.

У цьому зв'язку варто зауважити, що з погляду власне лінгвістичного в мові взагалі немає нічого неповноцінного, недосконалого. Вади чи недосконалості стосуються не мови, а мовлення – саме індивідуального мовлення, в якому більшою чи меншою мірою можуть порушуватися мовні норми.

Неповні речення – це повноцінні спілкувальні конструкції, до того ж, максимально економні, лаконічні, словесно згущені, зредуковані, фрагментарні, стилістично (за певних ситуацій) доцільні.

Неповними називаються ***речення***, в яких одна з ланок їхньої внутрішньосинтаксичної будови (один чи кілька членів речення, частина одного із членів речення) не вимовляється (не вербалізується) і в той же час фіксується свідомістю, є повністю або ж достатньо зрозумілою. Наприклад: *Вам подобається професія вчителя? – **Дуже*** (І. Вільде).

Неповні речення – своєрідні засоби спілкування. Вдалі сполуки повних і неповних структур створюють своєрідний колорит невимушеного побутового спілкування. Тому неповні речення, як і повні, доцільно розглядати у двох основних аспектах: 1) у конструктивному (формально-граматичному) і 2) комунікативному.

На конструктивному рівні сутність багатьох неповних речень пояснюється зсередини, у відриві від контексту, оскільки такі речення є автономні, самодостатні, як-от: *Уже сонце на небі* (Ю. Яновський). ***На міст!** – Крикнув він до вершників. – **Через Десну!*** (О. Копиленко).

У комунікативному плані більшість неповних речень залежить від ситуації, в якій вони побутують, використовуються. Наприклад: *Та ні, – заперечила несміливо* (І. Вільде). У наведеному прикладі попередні речення не записано, тому зміст діалогу незрозумілий.

Утворенню неповних речень сприяють повні форми позамовного і власне мовного характеру, зокрема в діалогічному мовленні, коли за певних комунікативних ситуацій немає потреби вживати повне речення. Природнішим і зручнішим виявиться неповне однослівне ситуативне речення. До того ж, часто під час спілкування наявні предмети, про які мовиться, у безпосередньому зоровому сприйманні. Наприклад: *Потримай.* (Співрозмовник подає сумку).

Реченнєва структура може набути чіткої модальності (прохання, пересторогн, вимоги, запрошення), завдяки використанню, крім слів, інтонації, виразної міміки, жестів, руху.

Інша річ, коли конкретна ситуація відтворюється графічно, тобто записується текст. Зрозумілим кожне з неповних речень стає тільки завдяки змістовим зв'язкам з навколишніми реченнями, найчастіше з попередніми. Наприклад: Ярослав: – *Ти, каменщик, коли будуєш церкву, Єдиний кут свій бачиш. Я ж усю Від самого підмурку до хреста (бачу церкву)* (І. Кочерга).

Отже, на формування неповних речень впливають внутрішньосинтаксичні і зовнішньосинтаксичні чинники.

Зовнішньосинтаксичні чинники формування неповних речень належать до позамовних явищ: *конкретність ситуації, життєве середовище, обставини,* за яких стає можливим функціонування будь-якої реченнєвої конструкції. І внутрішньо- і зовнішньосинтаксичні чинники дають мовцям змогу зберігати у свідомості пропущену в неповному реченні словоформу, слово.

Пропуск (опущення, випущення, неназивання, еліпсис) окремих частин речення не тільки узгоджується з комунікативною метою речення, а й допомагає осягнути її найбільш природним і зручним способом, економно, без повторення вищесказаного і відомого (у власне неповних реченнях), без називання зрозумілого.

Неповні речення конструюються з урахуванням типової моделі повних речень. Вони можливі тільки тому, що відповідні думки можна передати граматично повною формою. Це паралельні, синтаксично синонімічні засоби виразу того самого змісту, і тому, як і повні речення, їх треба поділяти на *двоскладні* й *односкладні*.

Пропущені члени (член) речення в будь-якому двоскладному й односкладному реченні встановлюються:

1) з попередніх чи подальших речень: *Дзиґарі в столовій пробили другу.* ***Голосно, різко*** (М. Коцюбинський);

2) з конкретної ситуації, обстановки, розмови: *Яке ж велике!* [море] (О. Гончар).

3) із змісту самого неповного (еліптичного) речення: *З приїздом Вас! – трохи подумавши, додав учитель* (А. Тесленко); *вітаю, вітаємо.*

Неповні речення широко вживаються передусім у розмовно-побутовому мовленні, а також у художньо-літературних текстах, переважно в діалогах.

Погляди мовознавців на неповні речення

Речення, які називають неповними, широко вживаються у сучасній українській мові, особливо в розмовному та художньому стилях.

Термін «неповні речення» належить М. Гречу, на думку якого, неповними є такі конструкції, у яких пропущений будь-який член речення. Ф. Буслаєв, уточнюючи тлумачення неповного речення, зазначав, що пропущеними можуть бути тільки головні члени речення. П. Фортунатов, трактуючи речення як вираження психологічного судження, вважав, що за умови вираження обох членів психологічного судження граматичними складами речень речення є повним. За відсутності одного з головних членів речення є неповним. О. Пєшковський називає неповними реченнями такі, в яких не вистачає одного чи кількох членів. Він виділяє неповні особові речення без підмета, без присудка, без дієслівної (в т. ч. і нульової) зв'язки, з дієслівною зв'язкою, але без предикативного члена тощо. О. Шахматов розмежував неповні та односкладні речення. Неповні речення з пропущеними підметами він

називав «недостатніми», з пропущеними присудками – «порушеними», з пропущеними складовими частинами підмета чи присудка – «дефектними».

І донині неповні речення трактують по-різному. На думку одних учених, неповними є лише такі речення, неповнота яких зумовлюється контекстом чи ситуацією. Інші неповними вважають речення з відсутнім членом, потреба в якому зумовлюється граматичною структурою даного речення тощо.

Різні погляди на неповні речення висловлювали й українські мовознавці. Так, О. Партицький називав їх догадними реченнями, про пропущені члени яких необхідно було здогадатися. В. Сімович визначав їх як промовчані речення. Л. Булаховський неповними реченнями називає такі, які характеризуються відсутністю будь-якого члена, потреба в якому випливає з граматичної структури даного речення. Ґрунтовно неповні речення в сучасній українській мові дослідив П. Дудик.

Неповні речення зумовлені потребами комунікації, бо дають змогу висловлювати думку економно, без зайвих повторень і водночас зрозуміло. На їх утворення впливають власне мовні та позамовні чинники. *Власне мовні чинники* ґрунтуються на формах слів, що своєю роллю вказують на семантику та морфолого-синтаксичні особливості неназваних членів. *Позамовними чинниками* є ситуація, умови мовлення, міміка, жести тощо.

Якщо в повних реченнях усі позиції матеріально виражені, то в неповних, що будуються за тією самою моделлю, деяких членів речення формально немає, однак утримуються в свідомості, є необхідними складниками і беруть участь в організації неповних речень. Отже, неповні речення є ущільненими варіантами повних. Вони можуть бути двоскладними й односкладними. Наслідком неназваного (неназваних) члена речення є перерваний синтаксичний зв'язок. Наприклад, у конкретній ситуації, зрозумілій для вчителя й учня, цілком природним є використання речень типу *Це твій? (зошит); Це твоя? (книга); Це твоє? (завдання)*. Використання займенника в чоловічому, жіночому, середньому роді зумовлюється потребою його узгодження з неназваним членом у роді, числі, відмінку. Найчастіше пропускаються головні члени речення, хоча неповними можуть бути й речення з неназваним будь-яким другорядним членом.

Пропущені члени речення можуть установлюватися:

1) з попередніх і (спорадично) наступних речень, наприклад: *Вгорі було небо, заслане сірими хмарами. Помалу пересувалися, то купчилися, то розлазилися – нудні й огидні* (Б. Грінченко); *Сестра Варвара стукала твердо, уперто, немов рвала гужа. Зсунула брови, стисла уста і ціпком стукала в землю. Ні разу не стала, не озирнулась* (М. Коцюбинський);

2) з конкретної обстановки мовлення, наприклад: *Крик зчинився серед селян: – Тікають! Тікають! Лови!..* (Б. Грінченко);

3) зі структури та змісту самого неповного речення, наприклад: *А довкола – млисто-бузкова далеч, і золота стерня, і запашний, не отрусний війною вечір* (О. Гончар); *На сході троянди світання в хитанні гілок золотих* (В. Сосюра). Такі речення називають еліптичними (грец. elleipsis – нестача, пропуск).

Отже, функціонування неповних речень зумовлюється контекстом і ситуацією, а також структурою і змістом самого неповного речення. Саме ці показники взято за основу класифікації неповних речень.

Контекстуальні неповні речення

Контекстуальні неповні речення – це такі структури, в яких пропущений член (члени) визначається з контексту, переважно з попереднього речення. Найчастіше це речення з неназваним підметом: *Був козак Самійло. Ховала губи від поцілунку, хоч знала, що поцілує, втікала від Самійла через кладку, хоч знала, що не втече, боролася з козаком у п'янкому полину, хоч знала, що не оборониться, і народила йому двох соколят – синів...* (Р. Іваничук); *Крючковський взагалі відзначався відважністю, тому й був уже тринадцять разів поранений* (Петро Панч); *Погода змінилась, настала посуха, земля висохла так, що під ногами дзвеніла* (М. Коцюбинський).

Часто в неповних двоскладних реченнях пропущений присудок, наприклад: *Придибав він і тепер. За ним – другі, треті* (Панас Мирний); *Мріють бори за борами, очерети за очеретами, в густий туман сповивані, дрімотами пов'язані, білими снігами глибоко завіяні* (С. Васильченко).

У неповних двоскладних і односкладних реченнях за наявності головних членів можуть бути відсутні другорядні члени, наприклад: *Подавай заяву. Садовенко вже подав* (І. Рябокляч); *В одній кишені смеркає, а в другій світає* (Нар. творчість).

Нерідко одночасно пропущені головні і другорядні члени в двоскладних та односкладних реченнях, наприклад: *На другий день я мав, гуляючи, купити струни для гітари. На третій – мазь для черевиків* (Петро Панч); *Тиша й темрява навкруги зненацька розкололися й спалахнули. Тоді ще раз* (Ю. Смолич).

Ситуативні неповні речення

У структурах **ситуативних неповних речень** пропущений член (головний чи другорядний) не вживається з огляду на ситуацію мовлення, з якої він зрозумілий. Наприклад, у процесі спілкування двох чи більше осіб часто не називаються зрозумілі для мовців речі, наприклад: *Потримай (портфель); Покажи (книгу); Візьми (яблуко); Принеси (стільця).* Часто ці речення використовуються в конструкціях із прямою мовою, наприклад: *За тиждень усе село знало вже нового вчителя. Сільська молодь марила ним, а поважні чоловіки казали:*

– Молодий іще трохи, та нічого (С. Васильченко).

Найширшою сферою використання ситуативних неповних речень є діалогічне мовлення, в якому (особливо в репліках-відповідях) пропущені головні і другорядні члени, нерідко одночасно. В такому разі неповне речення являє собою рему, наприклад:

– Як тебе звуть? – зумисне спитав Дашкович.

– Лук'ян Павличок, – сміливо сказав молодий (І. Нечуй-Левицький).

– Хто цей? – підступаючи до Ольги, він кивнув у куток на Кочубея.

– Брат, – відповіла вона рівним голосом (О. Гончар).

Еліптичні речення

Еліптичні речення – це структури, в яких неназваний член не визначається з контексту та обстановки мовлення, а зумовлюється структурою та семантикою самого

речення. Найчастіше пропущеним є присудок двоскладного чи головний член односкладного речення, який установлюється лише приблизно.

Хоча еліптичні речення розглядають як різновид неповних, вони є структурами, відмінними від власне неповних речень (контекстуальних і ситуативних), які і структурно, і семантично неповні, їх специфіка полягає в тому, що вони семантично повні, а структурно – неповні. Тому дехто з учених трактує їх як самостійні речення окремого типу, особливістю структури яких є відсутність дієслівного присудка, що не встановлюється з контексту. Проте цей присудок бере участь у формуванні будови речень цього типу, оскільки в них наявні члени групи присудка. Саме внутрішня будова еліптичного речення зумовлює появу цих структур, тимчасом як контекст і ситуація не відіграють ніякої ролі в їх утворенні. Так, у двоскладному реченні *Для нього, для Баглая-молодшого, тут епіцентр життя* (О. Гончар) не вжитий присудок, що засвідчується наявністю обставини *тут*, який може бути заміщений дієсловами *міститься, перебуває, є.* Водночас за інформативною семантикою це речення повне.

Еліптичні речення є типовими конструкціями в розмовних стилях мови, на чому наголошують дослідники П. Дудик, А. Загнітко, М. Каранська та ін. Ці речення вирізняються з-поміж інших своєю синтаксичною будовою, можливістю синонімічного заміщення неназваних членів. Важливу роль у них відіграють другорядні члени (обставини і додатки), завдяки яким можливий еліпсис члена речення чи його частини.

Учені виокремлюють кілька різновидів неповних еліптичних речень:

1) з еліпсисом присудка (головного члена односкладного речення) зі значенням дієслова руху, переміщення в просторі. За структурою такі речення переважно поєднують препозитивну чи постпозитивну обставину з підметом, постпозитивний додаток з підметом, наприклад: *А москалі їй назустріч, як один, верхами* (Т. Шевченко); *Так мати мерщій до хазяїна мене, в село одно* (А. Тесленко); *А біля школи тим часом ще танці* (О. Гончар). Деколи у простому і складному реченнях не називається кілька присудків зі значенням руху, наприклад: *Він поза ставом, я – поза ним, він – у ліщинку і зник* (С. Васильченко);

2) з еліпсисом присудка (головного члена односкладного речення), що виражає просьбу, наказ, побажання, привітання, подяку, запитання тощо. Такі структури лаконічні, часто використовуються в розмовному мовленні, здебільшого емоційно забарвлені, наприклад: *– У чорну їх! – рішив старшина* (Панас Мирний); *– З празником тебе, – тремтить сумовито несміле слово* (А. Тесленко); *– Вогонь на мене!.. – кричав Орлюк* (О. Довженко);

3) з еліпсисом присудка (головного члена односкладного речення) зі значенням буттєвого дієслова. Це нульові форми дієслова *бути* та синонімічних з ним дієслів, наприклад: *Позаду – вороги* (М. Коцюбинський); *Перед очима книжка* (С. Васильченко); *В росі Тарасова могила, навколо – мармур і чавун* (В. Сосюра); *І от знову під ногами тверді бакаї рідного призаводдя* (О. Гончар);

4) з нульовою (еліпсованою) заперечною формою дієслова *бути* чи семантично близького до нього заперечного дієслова, наприклад: *Ні землі, ні неба* (Т. Шевченко); *Ні діда, ні білильниці* (О. Гончар);

5) речення з еліпсисом присудка, що має значення дієслова мовлення. Вживаються в словах автора при прямій мові, а також і в самій прямій мові, наприклад: *– Треба ж*

комусь і на баяні грати, – *регоче випівник, а Тоня йому знов на це: «В мене он п'ятикласник Петько Шамрай сам на баяні вміє не гірше за вас»* (О. Гончар); *Дід замріяно: «Еге ж! Гайдамаки! То були люди!»* (С. Васильченко);

6) конструкції питального характеру з еліпсисом дієслова-присудка (предикативного члена односкладного речення). Переважно такі конструкції складаються з обставини *де* і підмета або ж з одного чи кількох займенникових додатків, наприклад: – *Куди ти, Корнелій?* (Ю. Смолич); – *Ну, а вчителька ж де?* – *знову спитав о. Лука, озираючи очима хату й не знаходячи Галі* (С. Васильченко); – *Чого тобі?* (Петро Панч); *А батько де?* (О. Гончар); – *Звідки ви?* – *трясла Мальва самшитовою решіткою і знемагала* (Р. Іваничук);

7) з еліпсисом підмета в двоскладному реченні чи додатка в двоскладному і односкладному, наприклад: *Серед неба горить білолиций* (Т. Шевченко); *Дівчата співали весільної* (О. Стороженко);

8) односкладні речення з еліпсисом предикативного слова *можна, треба, необхідно* та ін. здебільшого при наявному інфінітиві, наприклад: *Пройшло щось місяців коло двох в тісноті, що ні лягти, ні присісти* (А. Тесленко);

9) односкладні речення з еліпсисом інфінітива за наявності предикативних слів *пора,* час, наприклад: *Людині треба з горем на люди* (Панас Мирний); *У Спасівку раз мені в волость треба було* (А. Тесленко).

Отже, неповні контекстуальні, ситуативні, еліптичні речення регулярно функціонують у сучасній українській мові.

Синтаксичний розбір простого речення

Порядок синтаксичного розбору простого речення

1. Речення за метою висловлювання, за інтонацією, емоційним забарвленням (розповідне, питальне, спонукальне, окличне).

2. Речення за модальністю (стверджувальне, загальнозаперечне, частково заперечне).

3. Речення за структурою:
– за наявністю головних членів (двоскладне, односкладне, тип односкладного);
– за наявністю другорядних членів (поширене, непоширене);
– за повнотою словесного вираження (повне, неповне).

4. Характеристика головних та другорядних членів.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Які труднощі у розрізненні односкладних і неповних речень?
2. Обґрунтуйте, чи можуть бути односкладні речення: 1) неповними поширеними; 2) повними непоширеними реченнями.
3. Які особливості граматичної структури неповних речень? Обґрунтуйте.
4. Якою буває неповнота речення – одночасно змістовою й граматичною чи тільки граматичною?
5. За якою визначальною ознакою – граматичною, семантичною чи функціональною – доцільно поділяти неповні речення на типи та групи? Обґрунтуйте.

6. Які різновиди еліптичних речень досліджено у працях мовознавців? Схарактеризуйте їх.
7. У чому, на вашу думку, стилістична доцільність використання неповних речень?

Слова-речення

Речення, як відомо, є основним засобом вираження думки. Серед простих речень виділяється особлива група слів-речень, оскільки виразником думки буває повнозначне або службове слово. Причому ці слова є частками, вигуками, фразеологічними зворотами і навіть звуконаслідувальними словами: *Гаразд. Ой лишенько! Жах. Годі, годі! Бувайте здорові!* тощо. На відміну від простих речень слова-речення не членуються на головні та другорядні члени речення. Вони виконують комунікативну функцію: передають реакції, емоції, почуття мовця, які стосуються певної ситуації. Це може бути суб'єктивна позитивна або негативна оцінка: *Ого! Ха! Ех! О! Чудово!;* волевиявлення, наказ, спонукання: *Тихо! Хвилиночку! Годі! Ну! Ей! Ходімо!;* заперечення або ствердження: *О ні! Еге!*

Функцію модальних слів-речень виконують модальні та означальні прислівники, слова інших частин мови з модальною семантикою, що вказують на обов'язковість повідомлюваного (*Обов'язково! Безперечно!*), а також ті, що виражають значення згоди чи незгоди: *Звичайно! Нізащо!*

Нечленовані конструкції (слова-речення) – специфічний тип речень, які не можна кваліфікувати ні як двоскладні, ні як односкладні; вони не мають окремих членів речення і не виконують номінативної функції, оскільки нічого не називають; використовуються в діалогічному мовленні.

Залежно від значення і функцій слова-речення поділяються на кілька типів:

1. Стверджувальні слова-речення	*Ви цілком свідомі себе? – Так* (О. Довженко).
2. Заперечні	*Повечеряємо разом? – Ні* (М. Стельмах).
3. Питальні	*Яка радість у нас, Дмитре... – Невже?* (М. Стельмах).
4. Спонукальні	*Глянь, де вода! – Ого-го! Далеченько* (О. Гончар).
5. Емоційно-оцінні та ін.	*А! Моє шанування!* (А. Головко).
6. Незакінчені або обірвані (перервані) речення	*Ти того... Кинь натякать... Бо я...* (І. Рябокляч).
7. Речення-звертання	*Заходить (пан) у чорну пекарню, пхає рукою двері і кричить: – Марино! – Нікого. – Олено!* (М. Коцюбинський).

Погляди мовознавців на слова-речення

Дослідники нечленованих речень (О. Пєшковський, О. Шахматов, О. Германович, П. Коструба, О. Мельничук, П. Дудик та ін.) стверджують, що ці структури можуть самостійно формувати комунікативні одиниці мови без інших слів. Здебільшого терміни «слова-речення» і «нечленовані речення» використовують як

синоніми. Н. Шведова термін «слова-речення» застосовує до окремих словоформ чи поєднань слів, що закріпили за собою певну комунікативну функцію і вимовляються з відповідною інтонацією. І. Слинько, Н. Гуйванюк, М. Кобилянська називають ці утворення *комунікатами*.

Словами-реченнями передається реакція мовця на висловлення співрозмовника. Тому цілком слушним є міркування І. Вихованця про те, що в ізольованому вжитку слова-речення втрачають свою інформативну вартість. Без зв'язку з відповідним контекстом вони не мають комунікативної сили. Тому з комунікативного боку нечленовані речення не належать до «справжніх» речень, оскільки не є семантично самодостатніми в ізольованому використанні.

Нечленовані речення – явище живого розмовного мовлення, вони часто функціонують у діалогічному мовленні, супроводжуючи синтаксично членовані двоскладні і односкладні речення, і зумовлюються їхнім змістом. Ці речення виражають ствердження, заперечення, запитання, спонукання, емоційну оцінку тощо.

Різновиди слів-речень

Стверджувальні слова-речення

У мовознавстві виокремлюють стверджувальні, заперечні, питальні, спонукальні, емоційно-оцінні, слова-речення у функції структур мовного етикету.

Стверджувальні слова-речення. З огляду на функції, які вони виконують у мовленні, їх поділяють на кілька груп.

1. Власне стверджувальні слова-речення, що є прямою позитивною відповіддю на поставлене запитання чи на зміст раніше сказаного. Ці речення можуть уживатися самостійно або ж у складі двоскладного чи односкладного речення. Переважно такими реченнями виступають стверджувальні слова *так, еге, атож, ага, авжеж, аякже, угу, точно* та ін., наприклад: ***Так**, то велети й ведмеді там змагалися за владу, за долини та за гори, поки люди не настали* (Леся Українка); – *Снідаєте вже? – студент до панів. – **«Еге»**, – хтось промовив* (А. Тесленко); ***Так**, вона повинна стати матір'ю* (Б. Грінченко); *Слухай, Андрію, в тебе часом єсть вільна година? – **«Та вже ні»*** (М. Коцюбинський). Подеколи ствердження виражається модальними словами зі значенням необхідності, впевненості тощо, наприклад: – *Так, я сором'язлива. Мені чомусь буває соромно тебе. – «І мені». – Правда? – **«Їй-богу»*** (О. Довженко).

Стверджувальні слова-речення можуть функціонувати в заперечній формі, наприклад: – *Перелякався? – **«А то ні?»*** (М. Стельмах).

2. Слова-речення, репрезентовані словами *добре, так, гаразд, вірно, правильно, звичайно* та ін., наприклад: – *Хай прийдуть провулком та попід кручею, щоб йому з вікна не видать було. Я загадаю – кому що. – **«Гаразд, отамане»*** (Б. Грінченко); – *Пилипа Комарця посадимо на голову сільради. – **«Вірно!»** – вигукнув Макар* (М. Стельмах).

3. Слова-речення, в яких підсумовується почуте, побачене. Це конструкції типу *Так воно і є! Хвалити Бога! А то ж як! Так тому і буть!* та ін., наприклад: *Старшина засукав рукави, погладив довгого вуса і грізно глянув на Гната: – **Отакеє-то** діло!* (М. Коцюбинський).

4. Слова-речення, що підтверджують міркування, погляди мовця. Вони є відгуками на його власні думки, характеризуються експресивною інтонацією. Переважно функцію слова-речення виконує слово *так*, наприклад: ***Так, так, так!*** *Голова у батюшки, господи, боже мій, яка голова! – заметушився Молибога* (І. Микитенко).

Стверджувальними є і нечленовані речення типу *Нічого, Не без того* тощо.

■ Заперечні слова-речення

Заперечні слова-речення можуть бути власне заперечними, у яких виражається незгода з чиїмось висловленням, або словами-реченнями, в яких заперечується сказане самим мовцем. Переважно виражаються заперечним словом *ні*, яке може бути емоційно нейтральним або мати певні модально-експресивні відтінки.

1. Власне заперечні слова-речення. Є прямими заперечними відповідями на поставлені запитання і виражаються здебільшого словом *ні*, яке в разі його змістового та інтонаційного підсилення може подвоюватись чи потроюватись *(ні-ні, ні-ні-ні)*, супроводжуватись частками *(та, бо, ба, майже, ой, ще, зовсім)*, вигуками *(о!, е!, ох!, ах!)*, наприклад: *– А може, краще поїхать? – «**Ні**»* (М. Коцюбинський); *– Перед начальством завжди незручно, – погодився майстер. – Може, почнемо розмічати? – «**Ні, ні**», – заперечив виконроб* (І. Сочивець); *– А було би цікаво? – «**Зовсім ні**»* (І. Франко).

Функцію заперечення виконують модальні слова *неправда, невірно, неправильно* та ін., наприклад: *– Це не ваше діло. – «Ні, це наше діло». – **Невірно**, – сказав Щорс* (О. Довженко); *Поки Валентина Григорівна читала, сидів мовчки. Та як вона стала вже говорити від себе, його наче прорвало: – **Неправда**!* (А. Дімаров).

Поширеними є власне заперечні слова-речення, що виражаються модальними словами *навпаки, ніскільки, дзуськи* та ін., наприклад: *– Ти проти силосу, – з вдаваною підозрою глянув на промовця Сашко. – «**Навпаки**», – заперечив Мамайчук* (О. Гончар); *– Признався? – «Дзуськи!»* (О. Гончар).

2. Слова-речення із запереченням мовця самому собі. Такі структури функціонують у монологах, засвідчують емоційність мовлення і звичайно виражаються часткою *ні*, наприклад: *– Скажіть-бо: хто не любить торта? Хіба ви можете байдуже на нього дивитись. **Ні!** Не можете* (І. Микитенко).

■ Питальні слова-речення

Питальні слова-речення, характеризуючись питальною інтонацією, виражаються стверджувальними і питальними словами *так, ні*, модальними словами *добре, правильно, вірно, невірно, дійсно, справді*, частками *хіба, невже, навряд, га* і т. ін., наприклад: *– Що везем? – враз наче бомба рветься біля гарби. Дядько кидається, як спросоння: – Га?* (Петро Панч).

Виділяють кілька груп питальних слів-речень:

а) у яких стверджувальні, заперечні чи модальні слова вимагають від співрозмовника прямої відповіді на поставлене запитання, наприклад: *– На гарбі сидітимеш, коні поганятимеш. **Добре?** – «Добре»* (Остап Вишня). Окремим різновидом цих слів-речень є структури, що мають характер перепитування, уточнення відповіді,

наприклад: – *А Круп'як тікає?* – *«Ні».* – *Ні?* (М. Стельмах); –*А курей на буряки вивозила?* – *«Ні».* – *Ні? А чому ні?* (Остап Вишня);

б) у яких у непрямому запитанні втілені вагання, сумнів, подив та інші емоційні відтінки. Це слова-речення *Хіба? Справді? Невже? Та ну? Овва?* та ін., наприклад: – *Яка радість у нас, Дмитре...* – ***«Невже?»*** (М. Стельмах); – *Мій дух, парубче, не боїться тебе.* – ***«Овва?»*** – *Штереверя взявся в боки перед професором, здивований* (О. Гончар); – *Іду назад, а він з собакою: йде й балака, наче до корішка.* – ***«Та ну?»*** (І. Микитенко);

в) які виражають спонукання до певних учинків, дій. Найчастіше таку функцію виконує частка *ну*, яка може супроводжуватись іншими словами, наприклад: *Другого дня ввечері вертався Хома від пана.* – ***Ну?*** – *зустріла його на порозі Хима.* – *«Дав. П'ять дав на відробітки, на буряки»* (М. Коцюбинський); – *Антон Кузьмич?* – ***«Ну?»*** – *Це Таня, доброго ранку.* – *«Ну?»* – *Я хотіла вам нагадати...* – *«Ну?»* – *Що як секретар журі ви маєте бути на півгодини раніше* (П. Загребельний).

■ Спонукальні слова-речення

Спонукальні слова-речення виражають спонукання: наказ, заклик, прохання тощо, одночасно вказуючи на емоційну реакцію мовця в певній ситуації. Функцію таких речень виконують вигуки і близькі до них слова, зокрема *геть, годі, гайда, гей, марш, стоп, ура, караул, точка, шабаш, гвалт, цить, ну, ша, доволі* та ін., наприклад: *Пані Наталя перша скочила з місця.* – ***Геть!*** – *скрикнула вона тонко й пронизувано.* – ***Геть!..*** *Вона ще дітей мені поріже!.. Жени її геть!..* (М. Коцюбинський); – ***Годі! годі!*** – *кричав, переводячи духа, господар.* – *Музико! годі, перестань!* (Панас Мирний); – *Отамане!* – *«Тут».* – ***Гайда!*** (Б. Грінченко); – *Матросе, Матросе, дивися!* – ***«Цить»***, – *відповів безгучним шепотом Матрос* (І. Микитенко).

Своєрідними спонукальними словами-реченнями є звертання до свійських тварин, наприклад: *У дядька одна надія на коней:* – *Но, кляті!* (Петро Панч); – ***Тпру!*** *Де ж це ми?* (С. Скляренко); – ***Вйо!*** – *спокійно гукнув на коня!* (М. Стельмах).

■ Емоційно-оцінні слова-речення

Емоційно-оцінні слова-речення являють собою реакцію мовця на те, що відбувається. Реакція, будучи позитивною чи негативною, є водночас емоційною й оцінною, про що засвідчує контекст, наприклад:

– Дядино, Сергію, ви не сердитесь на мене? Зареготав Сергій:

– О! – каже. – Видумай ще що. А дядина:

– Хіба ти що винна?

Почервоніла Оленка, й нічого (А. Тесленко). Емоційно-оцінні слова-речення поділяють на вигукові та іменникові.

І. Емоційно-оцінні вигукові слова-речення. Виражають емоційно-оцінне ставлення мовця до певних явищ за допомогою вигуків, словосполук вигукового типу *а, о, е, у, ат, ей, ех, ах, ой, ох, тьху, ага, овва, ого, ба, ось як* тощо. Вони багатші на модально-експресивні відтінки від інших типів слів-речень, оскільки виражаються вигуками – виразниками емоцій, волевиявлень, афектів. Експресивно-модальні значення

вигуків розкриваються через ремарки, авторські слова, контекст, наприклад: – ***Ой!*** – *скрикнув Остап, ухопившись за груди, і захитався* (М. Коцюбинський); – ***Ого!*** *та й ти чимало зібрала з свого хазяйства! – сказав Воздвиженський, трясучи Мартиним скарбом.* – ***«Ого!*** *та й ти, бачу, не все програв у карти!» – весело сказала Марта, підіймаючи рукою добрий капшук з грішми* (І. Нечуй-Левицький); – ***Тьху!*** – *гайнувся Тихін, і Ларивон поспішно зник у хаті* (К. Пісоцький).

Поширеними є також емоційно-оцінні вигукові слова-речення із застиглою формою називного та кличного відмінків, наприклад: ***Ой леле!*** *жартуючи, я розказав найщиріші свої почування* (Леся Українка); – ***Ой, лишечко!*** – *Ще, борони боже, й поляже отам надворі під кулями! – бідкалась Галя жартівливо* (І. Нечуй-Левицький); ***Господи!*** *Коли ж справедливість запанує на світі?* (Ю. Смолич).

Емоційно-оцінне значення вигуків містить різні відтінки: біль, погрозу, страх, нерішучість, сумнів, вагання, докір, невдоволення, недовір'я, гнів, іронію, насмішку, подив, захоплення тощо, наприклад: – ***Ха-ха!*** *–реготала молодь, і навіть беззубі хаджі ховали усмішку у білі бороди* (М. Коцюбинський); – *Рустеме, як згине мулла з голоду, ти будеш відповідати! – гукали до нього звідси.* – ***«Овва!*** *Світ не завалиться, як стане менше одним муллою!..»* (М. Коцюбинський); – ***Ех!*** – *хруснув пальцями Туровський. – Не хочеться й жити!..* (Ю. Смолич); – *Здорові!* – *сказав він.* – *Хто із вас Сербин, а хто Макар? –* ***«О!*** *– здивувався Макар. Це Козубенко»* (Ю. Смолич); – ***Тьху!*** *– вилаявся, закидаючи рушницю за спину, Тихін. – Мерзота яка...* (К. Пісоцький).

До емоційно-оцінних вигукових слів-речень належать фразеологізми, що перейшли у вигуки. Вони складаються з кількох слів, наприклад: – *Та сором ніби сказати, батьку! За дівчиною тужу.* – ***«От тобі на!*** *Нехай вона за тобою тужить, а не ти за нею»* (М. Грушевський); – *Ага!* ***Ось як!*** *– погрізливо промовив Яків* (С. Васильченко); – ***Хай йому цур!*** *– сплюнув Семен* (М. Коцюбинський).

Часто в ролі емоційно-оцінних вигукових слів-речень фразеологізованого типу виступають сполуки з компонентами *Боже, Господи,* наприклад: *Пані істерично хлипала і монотонно голосила:* – ***Боже, Боже мій...*** (Петро Панч); *В безсмерті холодно. І холодно в житті.* ***О Боже мій!*** *Де дітися поету?!* (Л. Костенко); – ***О Боже мій!*** *– іноді скаже. – По-одай води* (А. Тесленко).

2. Емоційно-оцінні іменникові слова-речення. Виражаються іменниками в називному відмінку, часом із залежними прикметниками, займенниками. Будучи експресивними, вимовляються з виразною окличною-оцінною інтонацією. Формально збігаючись із односкладними номінативними реченнями, вони не позначають буття, існування предметів, явищ, а вказують на ставлення мовця до ситуації, дають їй емоційну оцінку, наприклад: ***Прокляття!*** *Воєвода Острозький, напевно ж, про те й не відає* (Іван Ле).

Слова-речення у функції структур мовного етикету

Слова-речення у функції структур мовного етикету являють собою однослівні чи кількаслівні структури, що становлять усталені загальноприйняті формули привітання, прощання, подяки, прохання, вибачення, побажання тощо. Словами-реченнями їх вважають умовно, оскільки вони нічого не стверджують і не заперечують.

позбавлені експресивно-модальної оцінки чужого висловлення, а виражають лише ставлення мовця до особи, якої стосується мовлення. У разі називання особи слово-речення поєднується зі звертанням, утворюючи одну конструкцію, наприклад: – ***Спасибі**, друже! – тряс він мене заруку* (І. Сочивець); – ***Слава вам**, Ликеріє Петрівно! – говорив і разом реготавсь Радюк* (І. Нечуй-Левицький); – ***Добридень**, Земфіре* (М. Коцюбинський).

Отже, слова-речення є особливими синтаксичними одиницями, що репрезентують різноманітні значення.

Незакінчені речення

Незакінчені речення – структури, в яких не виражені ознаки внутрішньої структурної організації і комунікативно-інформативної завершеності.

Це своєрідні побудови, характерною ознакою яких є незавершеність. Сучасні дослідження цих конструкцій в україністиці засвідчують, що не всі вони є еквівалентами речень.

Незакінчені (перервані, обірвані) структури трактуються неоднозначно. На наш погляд, має рацію П. Дудик, який зазначає, що незакінчені речення – це початі, але недоговорені речення, якими виражаються перервані, до кінця не висловлені думки. Однак такі думки мають свою вартість і за певних обставин висловлювання цілком доречні, вмотивовані не менше, аніж думки та емоції, передані повними чи неповними побудовами. Тому незакінчені конструкції не потребують будь-яких конкретних доповнень своєї граматико-змістової структури і цілком достатні для того, щоб виконувати комунікативну функцію речення, бути його особливим еквівалентом, що має свою відносно окрему сферу застосування і виразну стилістичну цінність. А В. Пітель кваліфікує незакінчені конструкції не як еквіваленти речень, а як речення, що мають більшість його ознак.

Очевидно, незакінчені структури, залежно від репрезентації їх компонентів, можна вважати і реченнями (якщо зрозумілою є структурна організація конструкції), і еквівалентами речень (якщо не є передбачуваною двоскладність/односкладність їх побудови).

Найвиразнішими є незакінчені речення, представлені повнозначними словами, передусім головними членами речення, наприклад: – *Та годі! Тут діло, **а вони...*** (С. Васильченко); *Дівчина боялася його дратувати, але й не могла втримати сліз: – Може, це дружина або коханка. **А я...*** (Петро Панч); – ***Але ж ми...** – почав був хтось* (Ю. Смолич); *Він повернувся до султана і заволав: «Великий падишаху, **вона...**» Та не докінчив* (Р. Іваничук). Деколи такі структури представлені обома головними членами речення, що дає всі підстави визначати їх як речення, а не еквіваленти, наприклад: – *Що трапилось, Макаре? – «Взагалі, Ваню... **я щойно прочитав... я щойно прочитав... Ти розумієш...**» – Макар задихався. Він надто шпарко біг. А може, те, що він прочитав, було надто значне* (Ю. Смолич).

Виникнення незакінчених речень зумовлене різними причинами: зрозумілістю замовчуваних фактів співрозмовниками, потребою уникнути чіткого висловлення, необхідністю характеристики персонажів, емоційним станом мовця та ін. У таких

випадках обірвана структура є еквівалентом речення, компонентом, представленим лише службовим словом або ж повнозначними словами (другорядними членами), що не можуть однозначно репрезентувати двоскладність/односкладність конструкції, наприклад: – *І ти...* ***І в тебе...*** *А звідки ти взяв? – Він був ошелешений* (Ю. Смолич); *Гайсин злякано закліпав очима: – Я нічого не знаю. Я...* ***Мене...*** (Петро Панч); *Петрусь не знав, що одказати. – Так* ***при...*** (Панас Мирний); *За ваш став я пробував сперечатися,* ***але...*** (М. Стельмах).

Ознакою схвильованого мовлення є одночасне використання кількох незакінчених структур, наприклад: – *Ви до мене? – питав військовий уже з посмішкою від переполошеного вигляду відвідувача. – В якій справі? –* ***«Я... Мені... Тут... Кроса...»*** *– Якого Кроса? –* ***«Пана... Товариша...»*** (Петро Панч). – *Острог? – поглянув на неї, дивуючись, і додав: – А хіба ти туди хочеш? –* ***«Я... ні... я...»*** *– А чого ж тобі туди треба? –* ***«Я... мені... треба мені...»*** (Б. Грінченко).

Інколи обірвана одиниця може становити частину слова, наприклад: *Побачив Варвару. Стояла біля стола зігнута, зів'яла, спокійна і щось стирала. –* ***Вар...*** *Хотів говорити і не міг* (М. Коцюбинський).

Отже, структури, у яких представлені повнозначні компоненти, що вказують на двоскладність/односкладність конструкції, можна вважати реченнями, інші, які такої вказівки не мають, є еквівалентами речень.

Порядок слів у реченні

Порядком слів у реченні називається розташування їх один відносно одного.

Порядок розташування слів в українській мові вільний, бо за членами речення не закріплені якісь постійні місця. Проте це не означає, що взагалі відсутні будь-які правила словопорядку в реченні. Наприклад: *Перший екзамен усний, другий – письмовий. Перший екзамен письмовий, другий – усний.* Розрізняють два типи порядку слів: а) **прямий**, або звичайний і б) **зворотний**, або інверсійний (від лат. inversio – перегортання, перестановка).

При **прямому порядку слів** кожне слово має тільки своє основне значення. Слово, що стоїть не на звичайному для нього місці, набирає якогось додаткового значення: *Сонце зараз було схоже на згасаюче в осиротілім полі осіннє багаття* (М. Стельмах). *Сонце зараз було схоже на багаття осіннє, що згасає в осиротілім полі.*

При прямому порядку слів підмет стоїть перед присудком, а при зворотному – присудок перед підметом; додаток при прямому порядку стоїть після підпорядковуючого слова, а при зворотному – перед ним; узгоджене означення при прямому порядку слів вживається перед означуваним словом, при зворотному – після нього; неузгоджене означення при прямому порядку слів стоїть після означуваного слова, а при зворотному – перед ним. Місце обставин залежить від способу їх морфологічного вираження.

Прямий	Зворотний
Гаї шумлять – я слухаю (П. Тичина).	*Ніживсь кіт край воріт, Грів на сонці живіт* (І. Нехода).

Як правило, в простому реченні на початку ставиться відоме, під кінець – нове і невідоме.

Була собі одна дівчинка. Пішла дівчинка в ліс по ягоди і зустріла там бабусю.

– Добридень, дівчинко! – сказала їй бабуся. – Дай мені ягід, будь ласка.

– На, бабусю, – каже дівчинка.

Поїла бабуся ягід і сказала:

– Ти мені ягід дала, а я тобі теж щось подарую... (Т. Гуренко).

Найважливіше повідомлення поставлено в кінці речення. **Непрямий порядок слів** найчастіше трапляється у художньому стилі мовлення. Рідше – в науковому та публіцистичному стилях. **Логічний наголос** – важливий виражальний засіб усного мовлення. Виділення у реченні за допомогою посилення голосу одного зі слів називається логічним наголосом.

У кожному тексті є слова, які при будь-якому інтонаційному варіанті залишаються головними, на них завжди падає логічний наголос. Ці слова називають дійову особу, про яку вперше говориться, яка вперше вступає в дію. Такою дійовою особою може бути людина, предмет, конкретні чи абстрактні поняття. Якщо ж у тексті ці образи повторюються, вони ніколи не виділяються наголосом, принаймні наголосом першої категорії.

Граматична роль порядку слів

Зміна порядку слів в українській мові може впливати на зміну синтаксичної ролі членів речення, змісту конструкції, сприяє стилістичній маркованості інверсованої одиниці.

Граматична роль порядку слів полягає в тому, що:

1) при збігові форм підмета і додатка порядок слів допомагає розрізнити ці члени речення, наприклад: *День змінює ніч; Весло зачепило плаття* (препозитивні слова *день, весло* є підметами, постпозитивні *ніч, плаття,* залежні від присудка, – прямими додатками, при зміні порядку слів змінюється їхня синтаксична роль; однак це властиве не всім конструкціям такого типу, порівняйте: *Оркестр заграв марш; Завод купив автомобіль);*

2) порядок слів визначає синтаксичну функцію прикметника, який у препозиції до підмета є означенням, у постпозиції – іменною частиною складеного присудка, наприклад: *Зелена трава; Струнка дівчина* і *Трава-зелена; Дівчина струнка;*

3) часто порядок слів вказує, яку функцію (підмета чи присудка) виконують іменники в називному відмінку, наприклад: *Мій син – учитель; Учитель – мій син;*

4) порядок слів допомагає відрізнити інфінітив у ролі підмета (в препозиції) та в ролі складової частини головного члена безособового речення, наприклад: *Відпочивати на морі корисно; Корисно відпочивати на морі.*

Деколи зміна порядку слів надає реченню лише нового відтінку. Так, у словосполученнях із препозитивними власне кількісними числівниками називається точно окреслений період часу *(п'ять днів, десять років, дванадцять місяців),* а при постпозитивному вживанні числівника – лише приблизний *(днів п'ять, років десять, місяців*

дванадцять), наприклад: *Десять років я не бачив товариша; Років десять я не бачив товариша.*

Інверсію часто використовують у художньому стилі як експресивно-стилістичний засіб. Дехто з учених диференціює прямий і зворотний порядок слів, з одного боку, та інверсію – з іншого, кваліфікуючи її тільки як стилістично марковану форму. Справді, незвичне, передусім інверсійне, розташування головних і другорядних членів речення є виразним стилістичним засобом, наприклад: *Там **родилась**, гарцювала козацькая воля* (Т. Шевченко); ***Ревли** потоки, бурі і руді* (Л. Костенко); *Я встигну до любить! Доклясти встигну я, і встигну я до тих часів дожити, коли в польоті **вічному** Земля навчиться вже собою володіти* (М. Вінграновський).

Свої особливості порядку слів мають розповідні, питальні і спонукальні речення. На порядок слів впливає також наявність відокремлених другорядних членів, вставних і вставлених одиниць, звертань.

Позиції головних і другорядних членів у реченні

Позиції підмета в реченні. Підмет при прямому порядку слів завжди перебуває в препозиції до присудка. Це стосується підметів, виражених іменниками і субстантивованими словами, простих і складених, наприклад: *В садку якась **дівчина** співала пісні* (І. Нечуй-Левицький); ***Життя** квітів починається з пролісків* (Ю. Смолич); *Розкішна полуднева **ніч** показувала всю свою красу* (М. Грушевський); ***Вона** згодилася з радістю, і **я** теж відчув полегшення, і **ніхто з нас** не відав тоді, що настане згодом, чим обернеться та нічна дивна згода* (П. Загребельний). Препозитивну позицію займає підмет, виражений інфінітивом, наприклад: ***Жити** мені без праці – зовсім не жити* (Д. Павличко); ***Погомоніти** з високим начальством було для Хоми втіхою* (О. Гончар).

При зворотному порядку слів підмет перебуває в постпозиції до присудка. Такий порядок є цілком природним у словах автора при прямій мові, що стоять у середині прямої мови чи після неї, наприклад: – *Панство гадає, що йому конче треба поцілувати ікону? – поспитав возний* (П. Загребельний); – *Відбулась розмова на вільну тему, – веселіючи, сказав Віруньчин сталевар* (О. Гончар).

Постпозитивним є підмет при присудкові, що виражає буття, існування, перебування, в різних описах, наприклад: *Так минуло кілька літ* (М. Грушевський); *Сповнилась мрія кількох поколінь українців – зруйнованих, знедолених, з яничарених і – уцілілих, сповнилась мрія і мого життя!* (Р. Іваничук); *Зеленіла молода бутвина на городах, зеленіли поля, садки, зеленіли розкішні бур'яни та бузина* (І. Нечуй-Левицький).

Підмет постпозитивний, якщо на початку речення наявні обставинні члени, наприклад: *Від страху бути захопленими серед козаків почала зростати тривога* (Петро Панч); *До залізничної станції міста Намаджан кваплива доїздили чотири двоколісні арби, яскраво цяцьковані ферганськими кольорами* (Іван Ле).

Позиції присудка в реченні. Присудок (простий дієслівний, складений дієслівний, складений іменний, складний (подвійний)) при прямому порядку слів перебуває в постпозиції до підмета, наприклад: *Сонце хилилося на захід і входило у чорну*

бовдуристу хмару (Р. Іваничук); *Канни цвітуть над морем*... (М. Вінграновський); *Він був щасливий* (М. Вінграновський); *Небо було ясне і синє* (І. Нечуй-Левицький). Завжди постпозитивним є присудок, виражений вигуково-дієслівними формами, наприклад: *Заридала Катерина та бух йому в ноги* (Т. Шевченко). Це стосується і присудка у формі наказового способу, що має значення дійсного способу, наприклад: *Друзі бігають, кричать, а ти сиди, пряди, вечеряти подай, посуду перемий, та тоді й лягай* (Панас Мирний).

Прямий порядок використання присудка властивий художнім творам оповідального характеру, відносно нейтральним з емоційного боку, які передають дії (події), що поступово розвиваються, наприклад: *Ранок **був сонячний і чудовий**. Ранку, власне, ще не було, але зараз він вже **мав бути**. Його не було ще тут, у темній і задушній після ночі кімнаті, але там, в іншому світі, поза кімнатою, надворі, він **уже був**. І сонця було там так багато, що йому бракувало місця. Крізь щілини віконниць воно **врізалося** в темінь кімнати вузькими і довгими лозами. Воно **пронизувало** темінь цілим віялом напнутих і тремтливих гарячих сонячних шпагатів. І міріади кольористих порошинок **вихрилися, роїлися і тремтіли** в сонячному промінні* (Ю. Смолич). Природно сприймаються інверсійні присудки в конструкціях типу *Настала весна; Стояло тепле літо*. Навпаки, постпозитивний порядок присудків засвідчує деяку їхню незвичність, наявність стилістичних відтінків, пор.: *Весна настала; Тепле літо стояло*.

У художніх описах інверсія присудка використовується як стилістичний засіб; при цьому дії постають як деталі єдиної картини, наприклад: *Широкою долиною між двома рядками розложистих гір тихо **тече** по Васильківщині невеличка річка Раставиця. Серед долини **зеленіють** розкішні густі та високі верби, там ніби **потонуло** в вербах село Вербівка* (І. Нечуй-Левицький).

Позиції додатка в реченні. Додаток при прямому порядку стоїть у постпозиції до слова, яке ним керує, при зворотному – в препозиції, наприклад: *Вибирай завжди **дорогу** нелегку* (В. Сухомлинський); *Ти знайшов **собі дорогу**, ти знайшов **собі мету*** (І. Франко). Інверсія додатків є типовим явищем у художньому, розмовному, публіцистичному мовленні. Інверсійне наголошення додатків, важливих у змістовому плані речення, посилює емоційність мовлення, наприклад: *Ходить мати по дорогах, **гайвороння** гонить, а подружжя на розпутті чорні руки ломить* (М. Стельмах); *Повечоріє мій день, туман поле ясне укриває, хвиля **хвилю** з-за Десни доганяє* (О. Довженко).

Місце означень у реченні. Узгоджене означення при прямому порядку слів перебуває у препозиції до означуваного слова, при зворотному – в постпозиції, наприклад: *Ходить дивний чоловік по лісу. Дивиться, дивиться, шарудить у осінньому листі* (Л. Костенко); *Зіходить ніч на **витишений** сад*... (М. Вінграновський). У художньому і публіцистичному стилях інверсія узгоджених означень виконує роль емоційно-експресивного, стилістичного засобу, наприклад: *Я чую смутку пальці крижані* (Л. Костенко); *Тобі ми з товариством сповідаємо і молодість свою, і сивину* (М. Вінграновський); *Рать **світозора** грозою постала* (М. Рильський). Нерідко у віршовому поетичному мовленні одночасно вживаються препозитивне і постпозитивне означення. Такі структури несуть значне стилістичне навантаження, наприклад:

Материну** пісню колискову вогняними крилами озброїв, **вогняними крилами живими (М. Рильський); ***Солов'їна арія старанна**, осокори й тиха осока* (Л. Костенко). Неузгоджене означення при прямому порядку слів стоїть у постпозиції до означуваного слова, наприклад: *Це аскетична пристрасть гітариста, коли він струни пальцями торка* (Л. Костенко); *На цямру монастирської кринички схилила осінь грона горобин* (Л. Костенко); *Ми слів страждання ще тоді не знали* (М. Вінграновський). Інверсія неузгоджених означень властива передусім поетичному мовленню, наприклад: *За дорогами прослався степу гобелен* (П. Усенко); *Одкрили зорі золотої ворота ми в битві за щастя своє* (В. Сосюра). Подеколи одночасно використовуються препозитивні й постпозитивні неузгоджені означення, наприклад: *Строкаті ритми вулиць і юрби, дахів похилих старовинні плечі* (Л. Костенко).

Позиції обставин у реченні. Місце обставин у реченні залежить від їх способу вираження, значення. Вони можуть займати різні позиції; при цьому типовішою для обставин способу дії, міри і ступеня є препозитивна до присудка позиція, наприклад: *Ми низько вклонились хаті, де теплий вогник горів* (А. Малишко); *Данило здивовано поглянув на матір* (О. Копиленко); обставини місця і часу теж частіше вживаються у препозиції до присудка, наприклад: *В такі хвилини поспішала на островок, між люди* (Іван Ле); *До Валок від Харкова було п'ятдесят верстов по залізниці. Влітку майже щосуботи я приїздив додому* (Петро Панч). Обставини причини і мети частіше вживаються в постпозиції до присудка, наприклад: *Хлопці закашляли від реготу* (І. Микитенко); *Палатки посивіли від морозу* (О. Гончар). Однак усі типи обставин можуть займати й інші позиції, що впливає на посилення стилістичної виразності конструкцій у художньому, публіцистичному й розмовно-побутовому стилях.

Порядок слів у простих ускладнених реченнях. Ці речення характеризуються більш чи менш типовим розміщенням відокремлених другорядних членів, вставних і вставлених конструкцій, звертань.

Відокремлені означення, виражені дієприкметниковими зворотами, можуть перебувати в реченні в будь-якій позиції, наприклад: *Зовні спокійний, Петро жив усі ці місяці якоюсь внутрішньою тривогою* (Н. Рибак); *В небі, ще рожевому від заходу, проходять табуни* (О. Гончар); *Ось перед нами хата, чиста, ясна* (Панас Мирний). У кінці речень не вживаються лише одиничні непоширені відокремлені означення. Відокремлені обставини, виражені дієприслівниками і дієприслівниковими зворотами, теж перебувають у різних позиціях, наприклад: *Добувшись до двору, Лец-Отаманів здивувався* (Петро Панч); *Стоїть людина, скинувши балисти, відмолодівши років на сімсот* (Л. Костенко); *Ми привіталися, називаючи один одного по прізвищу, надто вже різнився наш суспільний стан і звання наші так само* (П. Загребельний).

Вставні компоненти можуть вживатися на початку, в середині, в кінці речення, а вставлені одиниці – в середині та в кінці речення.

Звертання з огляду на свою специфіку несе значне стилістичне навантаження, перебуваючи в будь-якій позиції.

Отже, всі головні і другорядні члени речення можуть займати будь-які позиції в реченні, найтиповіші з яких репрезентують прямий порядок слів. Зворотний (інверсійний) порядок слів часто використовують як стилістичний засіб.

Синтаксичний розбір неповного речення

Порядок синтаксичного розбору неповного речення

1. Загальна характеристика простого речення.
2. Вказати, що речення неповне.
3. Визначити, який член речення пропущено.
4. Вказати на тип неповного речення:
   а) з неназваним підметом (двоскладне);
   б) з неназваним присудком (двоскладне);
   в) з неназваним головним членом (односкладне);
   г) з неназваним додатком або означення (двоскладним або односкладним);
   ґ) з неназваними кількома членами речення.
5. Вкажіть, як встановлюються пропущені неназвані члени речення:
   а) з попередніх речень;
   б) з наступного речення;
   в) із ситуації, в якій відбувається розмова;
   г) зі змісту неповного речення.
6. Характеристика головних чи другорядних членів, наявних у реченні.
7. Пояснити розділові знаки.

Зразок усного розбору

– А хто ж з українців не любить пісню?
– Заспівай мені якусь свою (М. Стельмах).

Друге речення просте, спонукальне, неокличне, поширене, односкладне (означено-особове), неповне, бо пропущено додаток, який легко встановити з попереднього речення: *заспівай свою пісню.*

ПРОСТЕ УСКЛАДНЕНЕ РЕЧЕННЯ

Поняття про просте ускладнене речення. Особливості простого ускладненого речення

Просте ускладнене речення – синтаксична конструкція, у якій наявні однорідні або відокремлені члени речення, а також вставні і вставлені компоненти, звертання.

Конструкції, які традиційно розглядають як прості ускладнені речення, об'єднують різнорідні у формально-синтаксичному плані явища: однорідні члени речення, відокремлені другорядні члени речення, вставні і вставлені конструкції, звертання. Ці структури є перехідними між простими і складними реченнями.

Із семантико-синтаксичного погляду простими ускладненими є речення з наявними синтаксемами невалентного характеру, що не зумовлюються семантико-син-

таксичною валентністю предиката. Тому в цьому аспекті ускладнення охоплює ширше коло конструкцій.

Із синтаксичного погляду ускладненими є речення, в структурі яких наявні два основні типи синтаксичних зв'язків: додаткова предикативність і внутрішньорядні відношення.

Напівпредикативність (додаткова предикативність)

Розрізняють два види напівпредикативності: пряму і непряму.

1. Пряма напівпредикативність. Реалізується як власне напівпредикативність і додаткова дієслівна предикативність:

а) власне напівпредикативність. Це синтаксичні відношення між відокремленим членом речення, вираженим іменною частиною мови, та пояснюваним ним субстантивним членом речення, наприклад: *Її очі, **широкі й розкриті**, прикулися до чорної небесної глибини* (Ю. Смолич); *Так ми й сиділи у тихій кімнаті, в мирній розмові – **людина і птиця*** (А. Малишко);

б) додаткова дієслівна предикативність. Утворюється відокремленими членами речення, вираженими дієприслівниками і дієприслівниковими зворотами. Відрізняється від власне напівпредикативності тим, що передбачається дієслівною належністю, вказуючи на активну ознаку суб'єкта, наприклад: *Село Бидлівці, як і кожне подільське село, розташувалося на пагорбі, **спадаючи слободами в долини, до ставів*** (Ю. Смолич); *Там-сям крізь крони проривалися сонячні промені, **влягаючись на опале листя рухливими жовтими латками*** (К. Пісоцький).

2. Непряма напівпредикативність. Має два різновиди: згорнута і прихована:

а) згорнута напівпредикативність. Властива субстантивним зворотам (відокремленим додаткам), що можуть бути розгорнуті в суб'єктно-предикатну конструкцію, наприклад: *А я не знаю нічого ніжного, **окрім берези*** (Леся Українка); *Опріч Гафійки, було ще два наймити* (М. Коцюбинський);

б) прихована (відображена) напівпредикативність. Властива конструкціям, у яких наявні спільні присудки, тобто одна частина повторює (відображає) зміст іншої, наприклад: *Степан згадував, хоча й не часто, рідне село* (В. Підмогильний); *Через душі, мов через вокзали, гуркотять состави почуттів* (В. Симоненко).

Внутрішньорядні відношення. Як правило, виявляються в реченнях з однорідними членами.

З формально-синтаксичного погляду до ускладнених конструкцій відносять речення з однорідними членами, з відокремленими другорядними членами, із вставними і вставленими компонентами, звертаннями. Наявність хоча б однієї з цих синтаксичних структур і робить речення ускладненим.

На відміну від формально-синтаксичного елементарного речення, просте ускладнене речення ніколи не відповідає предикативному мінімуму речення й тій частині поширених простих речень, до складу яких входять лише іменникові компоненти, зумовлені валентністю присудка.

Будь-яке ускладнення з граматичного погляду відбувається шляхом субординації чи координації. Відокремлені другорядні члени, виражені дієприкметниковими,

дієприслівниковими, порівняльними, прийменниково-іменниковими зворотами, розширюють і ускладнюють структуру простого речення на основі субординації (кожен такий компонент синтаксично підпорядковується якомусь членові елементарної структури (наприклад, дієприслівник чи дієприслівниковий зворот підпорядковується дієслівному членові)). Ускладнення на основі координації – це ускладнення однорідними, уточнювальними, пояснювальними членами.

Погляди мовознавців на природу простих ускладнених речень

Члени речення поєднуються в так звані *ряди* за допомогою сурядного зв'язку. Речення з рядами часто розглядають як трансформи, стягнення кількох речень в одне на основі спільного підмета, присудка чи другорядного члена. Наприклад, речення *Ніч була тиха, спокійна й прекрасна* (Ю. Смолич) можна розглядати як стягнене з трьох речень: *Ніч була тиха + Ніч була спокійна + Ніч була прекрасна.* Так розглядали речення з рядами російські та українські мовознавці XIX–XX ст. Наприклад, Ф. Буслаєв називав конструкції з рядами стягненими реченнями, а відповідні члени речення кваліфікував як стягнені підмети, присудки, означення, додатки, обставини. Такий погляд давав підстави для обґрунтування спорідненості таких конструкцій зі складними реченнями. Тому й значно пізніше термін «стягнене речення» залишався популярним. Так, О. Пєшковський стягненими називає речення, що містять у своєму складі однорідні члени, зазначаючи, що «речення ці такі ж давні, як і «нестягнені», і процес самого «стягнення» довести не можна». Тому не випадково історики мови (О. Потебня, Д. Овсянико-Куликовський, О. Шахматов) не вживали цього терміна.

Учення О. Пєшковського про стягнені речення з однорідними членами мало вплив на багатьох мовознавців, у т. ч. й українських (О. Синявський, Л. Булаховський та ін.). О. Мельничук розглядає однорідність у розділі про синтагматичне членування речення і вводить поняття про однорідні синтагми. А. Загнітко трактує ряд як тип конструкцій з паралелізмом, що співвідносяться з поняттями сурядності та однорідності. Ряд охоплює такі функціональні різновиди: однорідні члени речення; неоднорідні, але сурядні члени; пояснення; уточнення; включення. При цьому конструкції з кількома присудками вчений відносить до складних речень. Українські мовознавці Б. Кулик, І. Вихованець, Г. Козачук усі речення з однорідними членами розглядають як прості ускладнені, що цілком виправдано.

Основним різновидом ряду є однорідні члени. Вони виражаються всіма повнозначними частинами мови. Взаємна залежність, спільна віднесеність до «третього члена», однакова синтаксична позиція – це тільки умови для утворення рядів; виникнення ж самої конструкції можливе лише за наявності внутрішнього синтаксичного зв'язку між словоформами, що виражається сполучником (його еквівалентом) або ж інтонацією. Безсполучниковий однорідний ряд виражає синтаксичну еквівалентність, однофункціональність, рівнозначність наприклад: *Жінка, діти, книжки – все те не пускало його, не давало йому вирваться на село* (І. Нечуй-Левицький). Сполучник, конструюючи ряд, водночас називає семантичну основу, на якій будується рівнорядність словоформ. Основними семантичними типами внутрішньорядних відношень є єднальні, протиставні, розділові, вторинними щодо яких є градаційні і приєднувальні відношення.

Не завжди члени ряду, поєднані сурядним зв'язком, є однорідними, наприклад: *Ніхто і ніде мене не чекає* (М. Хвильовий). Члени ряду є нерівноправними, якщо внутрішньорядні відношення характеризуються відтінком залежності причиново-наслідкового та умовно-наслідкового характеру, наприклад: *Хлопець стріляв швидко, хоча й неточно* (В. Підмогильний).

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Доведено, що члени речення поєднуються в так звані ряди за допомогою сурядного зв'язку. Як мовознавці розглядають речення з рядами?
2. Як називав Ф. Буслаєв конструкції з рядами? Відповідно як мовознавець називав спільний підмет, присудок, другорядні члени речення?
3. Що давало підстави мовознавцям XIX–XX ст. для обґрунтування спорідненості конструкцій з рядами зі складними реченнями? Наведіть приклади.
4. Чому термін *стягнене речення* свого часу набув популярності?
5. Як ставилися до терміна *стягнене речення* історики мови (О. Потебня, Д. Овсянико-Куликовський, О. Шахматов).
6. Як трактував поняття *стягнене речення* мовознавець О. Пєшковський?
7. На кого з українських мовознавців мало вплив учення О. Пєшковського?
8. Як трактував однорідність мовознавець О. Мельничук?
9. Яке поняття вводить щодо однорідності О. Мельничук?
10. Як трактує конструкції з рядами сучасний мовознавець А. Загнітко?
11. Поясніть погляди А. Загнітка на конструкції з кількома присудками.
12. Як трактують українські мовознавці Б. Кулик, М. Плющ, К. Шульжук, І. Вихованець, Г. Козачук речення з однорідними членами?
13. З'ясуйте погляди українських мовознавців на речення з однорідними членами. Наведіть приклади.

Речення з однорідними членами

Кілька членів речення, що виконують тотожну функцію, відносяться до одного слова, об'єднуються один з одним сурядним зв'язком, відповідають на однакове питання, називаються однорідними. *Пісня та мила, пісня та люба. Все про кохання, все про любов* (Нар. творчість).

Злебільшого однорідні члени речення виражаються однією частиною мови, але у функції однорідних можуть виступати і слова різних частин мови. *Перший сніг! Хто не пам'ятає його, першого, білого, аж голубого, пухнатого, м'якого* (Ю. Збанацький).

Кілька підметів у двоскладному реченні при одному присудку і кілька головних членів речення в односкладному реченні завжди однорідні. Що ж до другорядних членів речення, то вони можуть бути однорідними й неоднорідними, їх однорідність або неоднорідність зумовлюється різними чинниками.

Так, наприклад, узгоджені означення будуть однорідними за умови:

а) якщо в їх значенні наявний якийсь спільний відтінок;

б) якщо вони перераховують різновидності предмета або характеризують предмет за однією і тією ж ознакою;

а) якщо стоять після означуваного слова;

г) якщо вони виступають художніми означеннями (епітетами).

Наприклад: *Люблю цю тишу мрійну, вечорову, коли виходить місяць у діброву* (І. Нехода); *І пада сніг лапатий, волохатий спокійно й величаво над селом* (М. Рильський); *Голубі, зеленкуваті, фіолетові присмерки спадають степом* (І. Цюпа); *Пролетів буйний вітер в пустині, по безкрайому, мертвому полі* (Ю. Мушкетик).

Коли два означення пояснюють предмет з різних боків чи перше означення стосується словосполучення з іншим означенням, то вони неоднорідні, наприклад: *Густий вечірній промінь падав із вікна Сократові на голову* (Ю. Мушкетик).

Ці правила поширюються і на обставини та додатки. Для однорідності додатків основною вимогою є питання, на які відповідають додатки. Якщо додатки відповідають на одне питання, тоді вони однорідні. Без цієї умови додатки неоднорідні, наприклад: *Абітурієнт надіслав* (к о м у ?) *батькам* (щ о ?) *листівку* (неоднорідні додатки); *Як на ті чорнобривці погляну, Бачу матір стареньку. Бачу руки твої, моя мамо...* (М. Сингаївський). У другому реченні додатки (*матір* і *руки*) однорідні.

Однорідні обставини повинні бути одного значеннєвого розряду і виражати дію з одного боку: *Мене везуть у царство трав, річок і таємничих озер* (О. Довженко). Якщо обставини виражають різнотипні значення, вони не є однорідними: *До Києва* (к у д и ?) *звідусіль* (з в і д к и ?) *гості прибули*.

Однорідні члени речення поєднуються між собою за допомогою перелічувальної інтонації та сполучників сурядності. Використання єднальних, протиставних і розділових сурядних сполучників зумовлюється смисловими відношеннями, наявними між однорідними членами речення. Наприклад: *Розквітають і квіти, і доля На моїй українській землі* (М. Сингаївський); *Але ні вогонь, ні попіл не дали полегшення* (М. Стельмах); *Тужлива пісня зринає з сопілки, та не розважа сумного серця...* (М. Коцюбинський).

Однорідні члени речення мають такі особливості:

- займають позицію одного члена речення;
- пов'язуються з одним і тим самим членом речення підрядним зв'язком;
- поєднуються між собою сурядним зв'язком;
- здебільшого виражаються однаковими частинами мови;
- переважно виражають однотипні поняття.

Однорідними можуть бути всі члени речення: підмети, присудки, означення, додатки, обставини, наприклад: *Сірий осінній ранок куривсь дрібною мжичкою, а в ній пливли, наче напівзабута казка,* ***дерева, поле, оселі*** (М. Коцюбинський); *Всі* ***сміялися, реготалися, жартували*** (Панас Мирний); *Ще ніколи він не був такий лютий* ***на брата й на селян****, як тепер* (Б. Грінченко); *Земля на тих полях була* ***чиста, чорна і сита*** (Ю. Смолич); *Серед страшних* ***глуздів, свистів, лайок і знущань*** *козацьких виповзала шляхта з свого табору, в похід* ***ганьби і приниження*** (П. Загребельний). Інколи однорідні члени виражаються різними частинами мови, наприклад: *Люди стояли* ***мовчки, похилившися****, понуро* ***прикипівши поглядами до попелища*** (Ю. Смолич).

У реченні однорідні члени об'єднані в цілісний структурно-семантичний блок стосовно інших членів речення, що займає позицію одного члена речення. Тому однорідні члени пов'язуються з іншими компонентами речення не окремо, а лише в структурно-семантичній єдності, в сурядному ряду. Всі однорідні другорядні члени є

супідрядними, оскільки підпорядковуються тому самому членові речення. Наприклад, у реченні *Нехай тендітні пальці торкнуть вам серце і уста* (Л. Костенко) однорідні прямі додатки *серце, уста* підпорядковані присудкові *торкнуть*, а між собою пов'язані сурядним сполучником *і*. У реченні *В прощанні літа син дививсь на лева і на мене* (М. Вінграновський) однорідні непрямі додатки *на лева, на мене* залежать від присудка *дививсь* і поєднуються між собою сурядним сполучником *і*.

Структурно-семантична цілісність блоку однорідних членів може виражатись не лише сполучниками, а й прийменниками, частками, формою множини слів, що поєднуються з блоком, наявністю спільного другорядного члена, узагальнювального слова та ін.

Однорідні підмети і присудки, поєднуючись предикативним зв'язком у формі взаємозалежної координації, не залежать від жодного члена.

У сучасній лінгвістиці існують різні погляди на речення з однорідними членами. Дехто з мовознавців (І. Кучеренко) розглядає їх як складні речення з будь-якими головними чи другорядними членами. Переважно як складні трактують речення з однорідними присудками, наприклад: *Співаки заворушились, захвилювалися, готуючись до концерту* (С. Васильченко); *Я пурхала в саду, розгойдувала квітку* (Л. Костенко); *А тим часом над лиманом почорніло щось і згасло* (М. Вінграновський); *Гори підступають до самого моря, насторожено височать над водою* (П. Загребельний).

Для такого погляду є чимало аргументів. Наприклад, реченнєвотвірна функція присудка: наявність двох і більше присудків засвідчує таку ж кількість вираження категорії модальності та синтаксичного часу, отже, поліпредикативність речення. О. Шахматов, відмежовуючи прості речення з однорідними присудками від складних речень, відносив до останніх лише ті, в яких при присудках наявні власні другорядні члени, наприклад: *Дівча спинилося, розтулило рота, розширило оченята і на мент припинило плакати* (В. Шевчук).

Межа між простим і складним реченням не завжди чітка. Деякі речення можуть бути інтерпретовані і як прості, і як складні. Такими є речення, в яких при одному підметі наявний не один, а кілька присудків, наприклад: *Я попрощався і пішов додому; Вона то посидить, то походить.*

Тому дехто з мовознавців (І. Слинько, Н. Гуйванюк, М. Кобилянська) обґрунтовано, на наш погляд, вважає, що обмеження категорії предикативності лише темпоральністю і модальністю не є достатнім: «Необхідно брати до уваги ще персональність, яка лише почасти виражається присудком (особовими формами). Основним засобом вираження персональності у двоядерному реченні є підмет. Тільки повторення всіх трьох ознак – темпоральності, модальності і персональності – можна вважати поєднанням кількох предикативних одиниць, тобто складним реченням».

Отже, структури з однорідними присудками можна вважати перехідними. З урахуванням семантико-синтаксичних ознак вони є складними, однак на формально-граматичному рівні, на якому відсутній формально виражений підмет, їх слід відносити до простих ускладнених речень.

■ Однорідні і неоднорідні означення

Однорідні і неоднорідні означення. Розмежування однорідних і неоднорідних означень зумовлюють кілька чинників: семантика означень, морфологічні особливості, характер синтаксичного зв'язку слів у складних словосполученнях з кількома означеннями. Однак не завжди ці чинники дають можливість диференціювати однорідні і неоднорідні означення.

Однорідні означення – це означення, які виступають як супідрядні, тобто кожне з них безпосередньо пов'язане з означуваним словом і перебуває в таких самих відношеннях з ним, як і інші. Основою однорідності означень є можливість об'єднання видових ознак, що ними виражаються, ширшими (родовими) поняттями. Так, у реченні *Мокрий асфальт нагадував швидкий гірський потік, в якому то тут, то там розсипані були червоні, жовті і сині бризки* (С. Скляренко) об'єднувальне поняття може бути виражене *словом різнобарвні.*

Поєднуються однорідні означення сурядними сполучниками або ж безсполучниковим зв'язком і перелічувальною інтонацією. Однорідними одночасно можуть виступати узгоджені й неузгоджені означення. Однорідні означення характеризують предмет з одного боку, наприклад: *За шкільними партами схилились чорняві, біляві і русяві голівки* (І. Цюпа); *Холодний, різкий, північний вітер немилосердно бив в обличчя* (М. Коцюбинський); *Зібралися під кінець теплого, з лагідними вечорами, із запашною гіркотою в повітрі серпня* (С. Павловський).

Однорідними можуть бути й означення, що характеризують предмет з різних боків, але контекст сприяє зближенню ознак. Такі однорідні означення можна кваліфікувати як контекстуальні, наприклад: *Понад греблею росли густі, високі, зелені та кучеряві верби* (І. Нечуй-Левицький); *Водив той загін якийсь славетний генерал, чорновусий, стрункий, завзятий* (П. Воронько).

Прикметник і дієприкметниковий зворот, які виступають разом, теж є однорідними означеннями, наприклад: *Рівний, залитий сонцем степ одразу принишк* (О. Гончар).

Неоднорідні означення характеризують предмет з різних боків, при цьому часто поєднуються якісні та відносні прикметники, наприклад: *Потім вони пішли вниз широкою брукованою вулицею* (В. Козаченко); *Величезна скляна будівля виросла перед ним* (В. Собко); *З кленового пагона зірвався широкий жовтий лист* (Г. Тютюнник).

Означуваного слова стосується безпосередньо лише перше неоднорідне означення; решта стосуються сполучення цього означення й означуваного слова. Наприклад, у реченні *Сонце вже сховалося за вільшечки, пустило крізь листя тоненькі рожеві стріли* (Г. Тютюнник) означення *тоненькі* не відноситься безпосередньо до слова *стріли,* а до словосполучення рожеві *стріли.*

Неоднорідні означення виражають ознаки, що стосуються різних родових понять, наприклад: *Падав тихий лапатий сніг* (О. Чорногуз) – ступінь вияву ознаки і форма; *Ця річечка Дніпра тихенька синя доня, маленька донечка без імені іще* (М. Вінграновський) – ступінь вияву ознаки і колір; *В хаті стояв густий передсвітанковий морок* (Г. Тютюнник) – ступінь вияву ознаки і час.

Неоднорідні, як і однорідні, означення частіше виступають у препозиції до означуваних слів, однак регулярно вживаються і постпозитивні означення, наприклад: *Я на гору круту крем'яную буду камінь важкий підіймать* (Леся Українка).

Роль сполучників щодо вираження смислових відношень між однорідними членами речення

Однорідні члени речення можуть приєднуватися сурядними сполучниками і безсполучниково. Сполучники є засобом вираження смислових відношень між однорідними членами: єднальних, зіставно-протиставних, розділових, приєднувальних, градаційних.

Єднальні відношення виражаються сполучниками ***і (й), та, ні..., ні, ані..., ані***, охоплюють різні відтінки смислових стосунків між однорідними членами: власне єднальні, єднально-перелічувальні, єднально-видільні, єднально-роподільні та ін. Ці відношення можуть реалізуватись і без сполучників. Найчастіше вживаним є сполучник *і*, що регулярно функціонує і як одиничний, і як повторюваний; при цьому неповторюваний сполучник *і* засвідчує закритість ряду, повторюваний – відкритість, наприклад: *Приїжджі хлопці **реготалися, плескали в долоні*** (Панас Мирний); *На ціле поле в полі цвів ромен. В садах пливли **причілки і веранди**. Стояла ніч, красива, мов Кармен, **червоні й чорні** міряла троянди* (Л. Костенко); *Відпочиваю від гримучих **трас**, камінних **стін і мурашиння** літер* (Л. Костенко); *Ти бачиш, **гори, степ і шлях**, і мокрі **щоки** на щоках, і голос, зірваний тремтінням* (М. Вінграновський); ***Ні спека** дня, **ні бурі, ні морози** – ніщо не вб'є любов мою живу* (В. Сосюра). Замкнені ряди однорідних членів з єднальними сполучниками *і, та* виникають тоді, коли поєднуються слова з протилежним значенням для вираження підсилення, наприклад: *Ватага **день і ніч** росла* (Т. Шевченко).

Зіставно-протиставні відношення виражаються сполучниками ***а, але, та, зате, проте, однак***, поєднують два протилежні, несумісні однорідні члени речення, що утворюють замкнені ряди. Протиставлення, виражене сполучником *але*, є найвиразнішим. Сполучники *та, зате, проте, хоч, однак* надають протиставленню відтінків компенсації, допустовості, обмеження тощо, наприклад: *Почувся знадвору чийсь **тихий, проте знайомий** голос* (Г. Тютюнник); *Ніч була **темна, але тиха*** (І. Нечуй-Левицький); *Тече вода в синє море, та не витікає* (Т. Шевченко); *Цілих три дні **не ходила, а літала** я в селі* (С. Воскрекасенко); *А знизу, з-під палуби, лине **сумна, неголосна, зате рідна**, українська пісня* (С. Плачинда).

Розділові відношення, виражаючи семантику роздільності, чергування, взаємовиключення, тобто розділові семантико-синтаксичні відношення, реалізуються за допомогою сполучників ***або, чи, або..., або, чи..., чи, то..., то, не то..., не то, чи то..., чи то***, наприклад: *На ходу Соломія висмикувала стебло або корінь водорослі* (М. Коцюбинський); *Секлета Пилипівна то червоніла, то блідла* (Остап Вишня); *Десь на станції чи на мосту прогув паровоз якогось поїзда* (Іван Ле); *Чи то сором, чи то гнів опанував його серце* (Панас Мирний); *Не то сон, не то забуття склепляло повіки* (М. Коцюбинський).

Приєднувальні відношення засвідчують виникнення нових однорідних членів безпосередньо у мовленнєвому процесі. У такому разі єднальні сполучники ***і (й), та)*** набувають значення приєднувальних. Таку ж функцію виконують сполучники ***і також, причому*** та ін., наприклад: *Схопила лиска півника та й зникла в гущині* (Н. Забіла); *А фіолетово, а синьо при хаті півники цвітуть!* (М. Вінграновський).

Градаційні відношення у реченнях з однорідними членами виражаються сполучниками ***як... так і, не тільки..., а й, не тільки..., але й, не лише..., а й, не лише..., але й, не стільки..., скільки*** тощо. Вони означають перевагу одного з однорідних членів, наприклад: *Може, вперше Борис Отава відчув потрібність свого фаху не лише для окремих аматорів старовини, а для всіх* (П. Загребельний); *Й годилося б думати не тільки про роботу, а й про себе* (Є. Гуцало).

■ Конструкції, що не є однорідними членами речення

Не є однорідними членами речення такі конструкції:

1) повторювані слова, що виконують функцію одного члена речення і вживаються з метою наголошування на чомусь, посиленого вияву ознаки тощо, наприклад: *Ох не рання любов, не рання!* (Л. Костенко); *А колесо, а колесо, а колесо! Торкнеш, його – подумати кортить: чого ж ото кружитись в тому колесі, а чи не краще колесо крутить?!* (Л. Костенко); *Усе, усе, усе – для битви* (М. Вінграновський); *Тихо, тихо в кімнаті...* (С. Васильченко);

2) цілісні фразеологічні вирази, компоненти яких часто є антонімічними; такі сполучення виконують функцію єдиного члена речення *(і сміх і гріх, ні слуху ні духу, ні те ні се, за і проти, ні пуху ні пера, альфа і омега, ні швець ні жнець, содом і гоморра, ні живий ні мертвий, старе й мале, і нашим і вашим, ні сіло ні впало, ні кує ні меле, дешево й сердито, раз і назавжди, часто й густо, рано чи пізно),* наприклад: *Неси в щільник свій мозок, кров і плоть* (М. Рильський); *І сміх і гріх було дивитися на цю недоладну постать, натоптану злобою і болем* (М. Стельмах); *Дівчатка раптом ні сіло ні впало між собою побилися* (В. Козаченко);

3) ускладнені форми простого присудка, що утворюються повторюваними словами в сполученні з частками *(хочеш не хочеш, а йти треба; оце заспівав так заспівав; раді не раді, а гостей зустрічайте).*

Отже, просте речення може ускладнюватись однорідними головними і другорядними членами, що утворюють цілісний структурно-семантичний блок, між компонентами якого наявні єднальні, зіставно-протиставні, розділові, приєднувальні та градаційні відношення.

■ Координація присудка з однорідними підметами

Координація присудка з однорідними підметами в числі і роді. Залежить вона від порядку слів, значення сполучників, лексичного значення підмета і присудка.

За умови, коли однорідні підмети вживаються у формі множини, то й присудки стоять у формі множини, наприклад: *Зацвіли усі діброви, і долини, і луги* (М. Стельмах); *Комбати, ад'ютанти і старшини сіли на коней* (О. Гончар); *Дівчатка і хлопчики не співали, а дзвонили в ніжні польові дзвіночки* (Ю. Збанацький).

Якщо однорідні підмети пов'язані єднальними сполучниками або безсполучниково, мають форму однини і є назвами осіб чи уособлених предметів, присудок переважно вживається у множині, наприклад: ***Раділи** і садок, і поле, і долина* (Л. Глібов); *Осталися сиротами старий батько й мати* (Т. Шевченко). Проте деколи препозитивний присудок вживається в однині (а в минулому часі має і форму роду найближчого підмета), наприклад: *Посеред хати сидів Семенко й сестра* (В. Стефаник).

Препозитивний присудок у реченнях з однорідними підметами в однині і множині вживається в однині або множині залежно від того, яку граматичну форму має найближчий до нього підмет, наприклад: ***Чорніє** поле, і гай, і гори* (Т. Шевченко); *Пішли дощі, пороша, вітер* (Леся Українка); *В тій пісні чулися гудки заводів і рев машин, і шепоти пшениці* (П. Тичина).

Постпозитивні присудки при однорідних підметах, що мають форму однини, вживаються здебільшого в однині, зрідка – в множині, наприклад: *Наша воля і правда жива* (В. Сосюра); *Завод і лан, село і місто злились в єдину пісню чисту* (М. Рильський); *Цей грім копит і сурм тривожних спів до рицарів луною долетів* (М. Бажан).

Якщо однорідні підмети пов'язані зіставно-протиставними, градаційними сполучниками або відповідною інтонацією (без сполучників), то при однорідних підметах в однині присудок теж вживається в однині, наприклад: *Не вітер, а буря завіяла* (Панас Мирний); *Не тільки кожен екіпаж, а й кожен танкіст мав свої думки щодо майбутнього маршруту бригади* (В. Собко).

При однорідних підметах у формі однини, поєднаних розділовими сполучниками, присудки вживаються в однині й координуються з найближчим однорідним підметом у числі (в минулому часі – і в роді), наприклад: *Чи то сором, чи то гнів опанував його серце* (Панас Мирний); *Не то сон, не то забуття склепляло повіки* (М. Коцюбинський); *Над дорогою попадалась вся в цвіту груша або кущ черемухи* (М. Коцюбинський); *Спросоння не розбереш, чи то людина, чи вітерець, чи місяць золотою ручкою **стукає** в шибки* (М. Стельмах).

Якщо однорідні підмети мають різні форми числа, то присудок вживається в тій формі (в однині чи множині), яку має найближчий підмет, наприклад: *Ось засиніла на небосхилі попруга, чи ліс, чи гори* (Панас Мирний). Проте використовуються і форми множини, наприклад: *То пилок, то сніги, то сльота партизанську **вкривають** дорогу* (П. Воронько).

Розділові знаки між однорідними членами речення

Між однорідними членами речення **ставиться кома**:

1) якщо однорідні члени поєднуються безсполучниковим зв'язком: *Стояла тиха, тепла, красива ніч* (Яків Баш);

2) якщо однорідні члени поєднуються протиставними сполучниками: *Було тісно, зате тепло* (М. Шеремет); *Назвав би я голубкою, так долі не маю* (Л. Забашта);

3) якщо однорідні члени з'єднані повторюваними сполучниками: *Не страшна тобі ані посуха, ані дощ* (М. Коцюбинський);

4) якщо частина однорідних членів поєднана без сполучників, а частина вживається із повторюваними сполучниками: *Тягнуться до сонця і квітки, і трави, віти кучеряві, гори голубі* (В. Сосюра);

5) якщо однорідні члени з'єднані сполучниками попарно, то кома ставиться між парами: *Воля душі і слова, думки й емоції* (Ю. Покальчук);

6) якщо однорідні члени з'єднані парними сполучниками ***як..., так; хоч..., але; не тільки..., а й; як..., то; не так..., як***, кома ставиться перед другою частиною парного сполучника: *У Калини та Горпини як не свадьба, то родини* (Нар. творчість).

Між однорідними членами речення **кома не ставиться**:

1) якщо сполучник ***і***, що повторюється, з'єднує пари однорідних членів, які відповідають на різні питання і є різними членами речення: *Я знав міста, ліси і гори і в морі бачив кораблі* (А. Малишко);

2) якщо єднальні чи розділові сполучники не повторюються, з'єднують тільки два однорідні члени: *У темряві густій, тяжкій і рівній прокинувсь я* (М. Рильський);

3) якщо два однорідні члени (з протилежним значенням), з'єднані повторюваними сполучниками ***і, ні,*** утворюють один суцільний вираз: *ні те ні се, ні туди ні сюди, ні дати ні взяти, і сміх і горе*. Наприклад: *А потім і щастя і горе обірвались так раптово* (Леся Українка).

> Увага! Якщо однорідні члени дуже поширені і мають свої розділові знаки, то між ними може ставитися **крапка з комою**: *Привіт тобі, зелена Буковино; Твоїм хорошим горам і гаям; Твоїм одважним, дорогим синам!* (В. Самійленко).

Узагальнювальні слова при однорідних членах речення

Ряди однорідних членів, поєднаних перелічувальною інтонацією, єднальними чи розділовими сполучниками, можуть мати при собі **узагальнювальні слова**. Узагальнювальні слова виражають загальне значення однорідних членів і відносяться до них як родове поняття до видового. Відповідно узагальнювальне слово здебільшого виконує ту ж синтаксичну роль, що й однорідні члени речення. Наприклад, у реченні ***Все** знайоме і рідне до болю в душі: і криниця в саду, і червона калина* (М. Луків) узагальнювальне слово (займенник *все)* й однорідні члени (*криниця* і *калина*) виконують роль підметів; у реченні ***Чи влітку**, чи в **осінню негоду**, чи в найлютішу зимову **заметіль** – **завжди** до нього могли постукати* (О. Гончар) узагальнювальне слово *завжди* й однорідні члени (*влітку, в негоду, в заметіль*) виконують роль обставин часу, пов'язаних із присудком (*могли постукати*).

У ролі узагальнювальних слів можуть вживатися слова різних частин мови, однак найчастіше – займенники: *весь, усе, усі, ніхто, ніщо* та ін.; прислівники займенникового походження: *усюди, звідусіль, скрізь, завжди, ніколи;* дієслова: *робити, працювати, мітингувати* та ін.; словосполучення: *кожного разу, в усіх кінцях, ні в жодному разі, одним словом* та ін. Наприклад: *Тиша була наповнена **всякими звуками**: і дзвінкою піснею жайворонка, і дзижчанням польових мух, і тихим мелодійним шелестом стиглого жита* (М. Коцюбинський).

Узагальнювальні слова можуть стояти перед однорідними членами або після них, наприклад: *Усе: добре слово, добрі діла, гарні вчинки, – одним словом, людяність і*

благородство душі не можуть бути показними (З журн.); *На річці, в лісі, на полі – усюди німо, тихо* (П. Тичина).

- Розділові знаки в реченні з узагальнювальним словом

Основні правила	Схема	Приклади
Якщо узагальнювальне слово стоїть перед однорідними членами, то перед першим однорідним членом або словом, що до нього відноситься, ставиться двокрапка	⊙: О, О, О.	*На столі букети барвистих квітів: айстри, гвоздики, жоржини* (І. Цюпа).
Якщо ж узагальнювальне слово стоїть після однорідних членів, то перед узагальнювальним словом ставиться тире	О, О, О – ⊙ ...,	*Ні спека дня, ні бурі, ні морози – ніщо не вб'є любов мою живу!* (В. Сосюра).
Якщо перед однорідними членами стоїть узагальнювальне слово, а однорідні члени, що йдуть після нього, речення не закінчують, то після них ставиться тире	⊙: О, О, О – ...	*Усе: і це повітря, і покручені лози, і зів'яла трава – все це мимохіть нагадує їй щасливі хвилини її життя* (М. Коцюбинський).
Якщо однорідні члени уведено словами ***а саме, як-от, наприклад, тобто***, то перед ними ставиться кома, після них – двокрапка, а після однорідних членів – тире	...⊙, як-от: О, О, О – ...	*Всяке птаство, як-от: деркачів, перепілок, куликів, курочок – можна було викосити косою в траві* (О. Довженко).

Речення з відокремленими другорядними членами

- Загальна характеристика речень з відокремленими другорядними членами

Відокремлення – це смислове виділення одиничного (непоширеного) або поширеного члена речення за допомогою інтонації й пауз (в усному мовленні) або розділових знаків (у писемному мовленні). Відокремлюються переважно другорядні члени речення – означення, в тому числі й прикладка, обставини та звороти у функції додатка.

Другорядний член, приєднуючись до пояснюваного слова, тільки уточнює його значення, не співвідносячись з окремим реченням. Таку функцію виконують: 1) відокремлена прикладка; 2) відокремлені обставини, виражені прислівниками або прийменниково-відмінковими формами іменників та 3) синтаксичні звороти у ролі додатка. Наприклад: ***Григорій Безверхий, архітектор*** (О. Довженко); *А там, **за річкою**, стелилися парубочі дзвінкі, розгонисті, гарячі голоси* (М. Рильський); ***За винятком баби Оришки**, малий Чіпка нікого не любив* (Панас Мирний).

Відокремлення чи невідокремлення другорядного члена речення залежить, крім основної умови, від морфологічного вираження головного й залежного слів, одиничного чи поширеного залежного члена речення, його місця щодо головного слова та від характеру синтаксичного зв'язку з ним: пояснює тільки головне слово чи виявляє також зв'язок і з іншим. Наприклад, у реченні *Додому вертався він із молоденькою сусідкою – дівчиною Ганною* (У. Самчук) поширена прикладка стоїть після пояснюваного слова, пов'язується тільки з додатком (*з сусідкою*), уточнює його зміст, тому відокремлюється. У реченні *Розганяючи туман, сонечко вставало* (Б. Грінченко) поширена обставина, виражена дієприслівниковим зворотом, незалежно від місця, де стоїть (тут – на початку речення, але можна її переставити і на кінець), відокремлюється, бо виражає додаткову процесуальну ознаку, пов'язуючись граматично з присудком і за смислом – з підметом: *Сонечко вставало і (воно) розганяло хмари.*

З функцією відокремлення у складі простого речення вживаються подвійні (парні) знаки – *коми і тире.* За силою відокремлювальної функції коми – знак слабший, тире – сильніший. Наприклад: *Замислився Нарцис, дивлячись на своє відображення у воді* (Г. Бурчанський); *Ті ж людські очі – сині, карі – чекають, просять: говори* (А. Малишко).

Погляди мовознавців на речення з відокремленими другорядними членами

Відокремлені другорядні члени речення вивчали ще М. Греч, О. Востоков, Ф. Буслаєв. Вони трактували відокремлені звороти як скорочені підрядні речення. О. Потебня обґрунтовано критикував такий підхід. Він зазначав, що термін «скорочене підрядне речення» «зобов'язаний своїм походженням помилковій теорії, що якщо логічному судженню відповідає не речення, а член речення, то це відбулося лише внаслідок деякого затьмарення закону (судження = речення), який колись панував на повну силу». О. Пєшковський запровадив термін «відокремлені другорядні члени речення»: «Відокремленим другорядним членом називається другорядний член, який уподібнився (один чи разом з іншими, залежними від нього членами) щодо мелодії і ритму і – паралельно – щодо зв'язків своїх з оточуючими членами окремому підрядному реченню».

У сучасному мовознавстві наявні різні підходи до проблеми речень з відокремленими другорядними членами. І. Слинько, Н. Гуйванюк, М. Кобилянська вважають, «що вчення про відокремлені члени речення недостатнє, бо в ньому звертається головна увага на інтонаційно-смислові сторони цього явища, тобто обґрунтовується, по суті, пунктуація». Вони зауважують, що дієприслівники і дієприслівникові звороти можуть набувати різних обставинних відтінків у значенні, «не перетворюючись на обставини, як про це раніше думали, а зберігаючи певну автономність щодо присудка». Ці вчені окремо розглядають речення з пояснювально-уточнювальними зворотами, які теж не визначають як члени речення, оскільки вони не входять до складу моделі, а тільки поширюють її на рівні комунікативного вживання.

А. Загнітко розглядає ці конструкції як речення з опосередкованими компонентами, виділяючи серед них такі, що характеризуються або повторним значенням, або уточненням.

Не заперечуючи доцільності та необхідності нових підходів до проблем відокремлених другорядних членів, вважаємо, що має рацію І. Вихованець, який, описуючи формально-синтаксичну і семантико-синтаксичну структуру простого ускладненого речення, трактує ускладнювальні компоненти як відокремлені та опосередковані другорядні члени.

Традиційно відокремлення розглядають як ускладнення синтаксичної структури простого речення.

● *Запитання і завдання для самоконтролю*

1. Назвіть мовознавців, які першими досліджували відокремлені другорядні члени речення.
2. Як поставився О. Потебня до такого трактування мовознавцями: «відокремлені звороти – це скорочені підрядні речення»? Чому О. Потебня не сприйняв термін *скорочене підрядне речення*? Чим це пояснюється?
3. Хто вперше запропонував термін *відокремлені другорядні члени речення*?
4. Поясніть трактування О. Пєшковським поняття *відокремлені другорядні члени речення*.
5. Назвіть наявні підходи в сучасному мовознавстві до проблеми речень з відокремленими другорядними членами.
6. Хто з лінгвістів вважає, що дієприслівники і дієприкметникові звороти можуть набувати різних обставинних відтінків у значенні, «не перетворюючись на обставини, а зберігати певну автономність щодо присудка».
7. З'ясуйте погляди А. Загнітка щодо речень з відокремленими другорядними членами.
8. Як трактує І. Вихованець прості ускладнені речення?
9. Як традиційно в мовознавстві розглядаються відокремлення?

■ Обов'язкові і факультативні умови відокремлення другорядних членів

Відокремлені члени речення містять елемент додаткового повідомлення, тому набувають більшої синтаксичної ваги і стилістичної виразності в реченні, ніж невідокремлені, наприклад: *Мої дні течуть тепер серед степу, серед долини, налитої зеленим хлібом* (М. Коцюбинський). Відокремлений дієприкметниковий зворот *налитої зеленим хлібом* не лише характеризує предмет, а й виражає додаткове твердження (напівпредикативність): *Долина налита зеленим хлібом*. Якщо ж цей зворот перенести в препозицію до означуваного слова, то він не буде відокремленим і виражатиме лише атрибутивне значення: *Мої дні течуть тепер серед степу, серед налитої зеленим хлібом долини*.

Відокремлені другорядні члени функціонують переважно у літературно-книжній мові, виконуючи функцію економізації вислову; вони збагачують гнучкість синтаксичної структури літературної мови, збільшують кількість можливих паралельних конструкцій (синтаксична синонімія).

Існують умови відокремлення другорядних членів: смислове навантаження відокремлюваного члена, порядок слів, непоширеність-поширеність, неможливість вхо-

дження у синтаксичне словосполучення, вимоги стилістичного порядку тощо. Деякі умови мають обов'язковий характер, інші – факультативний. Обов'язковим є відокремлення другорядних членів у разі неможливості входити в синтаксичне словосполучення. Це, зокрема, стосується означень і прикладок, що пояснюють особові займенники, наприклад: *І досі воно перед моїми очима, те незграбне будування з соснових дощок та обаполів – народний театр...* (С. Васильченко); *Вона, зігнута і бліда, стріла його переляканими і сердитими очима* (М. Коцюбинський).

Факультативними можуть бути порядок слів, смислове навантаження і поширеність другорядних членів. Ці умови не завжди впливають на відокремлення членів речення.

Зокрема, відокремленню більшою мірою сприяє постпозиція другорядних членів, їх поширеність. Наявність додаткового смислового навантаження теж зумовлює відокремлення, наприклад: *Задоволений хлопець посміхнувся* і *Задоволений, хлопець посміхнувся*. У першому реченні наявні лише атрибутивні відношення, що виражаються означенням *задоволений*, у другому на них нашаровуються додаткові причинові семантико-синтаксичні відношення (*Хлопець посміхнувся тому, що був задоволений*).

▪ Відокремлені означення

Відокремлюватися можуть **непоширені й поширені означення** для поширення їхнього змісту.

Одиничні узгоджені означення відокремлюються, якщо вони стоять після означуваного іменника, перед яким уже є означення: *Волохатий лісовий джміль, **неповороткий і вайлуватий**, домовито гуде над блакитними купами чебрецю* (Ю. Яновський).

Найчастіше відокремлюються поширені означення, виражені прикметниками й дієприкметниками з залежними від них словами (прикметниковими й дієприкметниковими зворотами), якщо вони стоять після означуваного слова: *Мене спиняє біла піна гречок, **запашна, легка, наче збита крилами бджіл*** (М. Коцюбинський); *Мої дні течуть тепер серед степу, серед **долини, налитої зеленим хлібом*** (М. Коцюбинський).

Означення можуть відокремлюватися й перед означуваним словом за умови, коли вони мають додатковий обставинний відтінок: ***Дезорганізований раптовістю нічної атаки, ворог** не встиг учинити скільки-небудь сильного опору* (О. Гончар); ***В окулярах і чорному платті, Ліда** нагадувала класну наглядачку старих часів* (О. Донченко).

Якщо означення пояснюють член речення, виражений займенником, то відокремлюються незалежно від місця в реченні: ***Вона прокидалась, вся зрошена потом, тривожна*** (М. Коцюбинський); *Веселі й забрьохані, ми входимо в ліс* (М. Стельмах).

Для підкреслення змістової ролі в реченні можуть відокремлюватися і неузгоджені означення: *Дідусь, **в білих полотняних штанях** і сорочці, **з білою бородою**, зазирає в вулики, щось ворожить* (І. Багряний).

Якщо відокремлювані означення пов'язані з членом речення, вираженим іменником, стоять усередині речення, то на письмі їх відокремлення може позначатися як

комами, так і тире: ***Музика, бадьора, чарівна,*** *вирвалась із зеленої скриньки, полинула через шкільне подвір'я* (Ю. Збанацький); *Знала я* ***успіхи – гучні і славні*** *– після перемоги у конкурсі «Пісня року»* (З газети).

Синтаксичний розбір речення з відокремленими другорядними членами

Порядок синтаксичного розбору речення з відокремленими другорядними членами

1. Загальна характеристика простого речення.
2. Вказати, якими другорядними членами ускладнене речення.
3. Характеристика головних та другорядних членів, наявних у реченні.
4. Пояснити правила вживання розділових знаків при відокремлених другорядних членах.

Зразок усного розбору

Над головами простиралося небо, повне загадкових світів (Петро Панч).

Речення просте, розповідне, неокличне, двоскладне, поширене, повне, ускладнене дієприкметниковим зворотом.

Підмет *небо*, простий, виражений іменником у формі називного відмінка однини; присудок *простиралося*, простий дієслівний, виражений дієсловом дійсного способу минулого часу.

До групи присудка – непрямий додаток *над головами*, виражений іменником з прийменником у формі орудного відмінка.

Узгоджене означення виражене дієприкметниковим зворотом, стоїть після означуваного слова, тому виділяється комою.

Відокремлені прикладки

Прикладки бувають поширені і непоширені. Відокремлюється **поширена прикладка**, – загальна назва, що стоїть після члена речення, вираженого іменником. Наприклад: *Таким був Антонич письменник, поет і добра, приязна, товариська людина; таким він залишився у моїй пам'яті назавжди* (Т. Голендер). Якщо прикладка приєднувана сполучником *як*, має додатковий обставинний відтінок, вона відокремлюється як у позиції після означуваного слова, так і перед ним: *Як досвідчений учитель, А. С. Макаренко вмів передбачати будь-яку несподіванку* (В. Сухомлинський); *У горах Брянський,* ***як командир,*** *зустрівся з новими труднощами* (О. Гончар).

Якщо ж прикладка зі сполучником *як* вказує, в ролі кого (чого) виступає предмет, то комами не відокремлюється: *Соняшник як декоративна рослина довго прикрашав тільки квітники та оранжереї* (В. Уткін).

Непоширені й поширені прикладки, що пояснюють член речення, виражений займенником, відокремлюються незалежно від місця при означуваному слові: *Хоч би був знав краще її, Катрю* (А. Головко).

Для відокремлення прикладок на письмі користуються не тільки комою (комами), а й тире: *Благословенна щедрість! Все від неї – від щедрості думок, сердець і рук* (В. Симоненко).

Прикладка – власна назва відокремлюється переважно з метою уточнення, про кого, зокрема, йдеться: *Другий сусід мій, Григорій Шиян, вирішив не покидати своєї хати* (О. Довженко).

Тире як розділовий знак розрізняє, де прикладка, а не однорідний член: *Була собі майстриня – Олеся* (І. Дзюба).

Відокремлюється також прикладка, яка уводиться в речення за допомогою слів ***зокрема, тобто, особливо, а саме, на ім'я, родом, як-от, наприклад, або, чи***. Наприклад: *Вальдшнеп, або лісовий кулик, – благородна птиця* (М. Рильський); *Козак Бобренко, на ім'я Григорій, єдиний син достойної вдови* (Л. Костенко).

Відокремлені обставини

Відокремлені обставини можуть бути виражені одиничними дієприслівниками, дієприслівниковими зворотами, а також іменниками з прийменниками.

Відокремлюються обставини:

1. Якщо виражені дієприслівником чи дієприслівниковим зворотом, незалежно від позиції відносно пояснюваного слова: ***Поснідавши**, батько йшов на роботу* (В. Скуратівський); *Любив, **їдучи на возі з лугу**, дивитися, **лежачи**, на зоряне небо* (О. Довженко).

2. Дієприслівникові звороти, приєднані до пояснюваного слова порівняльними сполуками ***ніби, як, мов, наче, начебто*** та ін.: *На горбі, **мов когось шукаючи**, розбрелися молоді дубки* (В. Басараб).

3. Поширена обставина, виражена сполученням іменника з прийменником типу ***згідно з, у зв'язку з, на відміну від, завдяки, внаслідок, відповідно до, за згодою, на випадок, незважаючи на*** і под., якщо вона вживається перед присудком: *На дереві, **незважаючи на рвучкий вітер**, трималося ще кілька поруділих листків* (В. Собко).

Не відокремлюються:

1. Одиничні дієприслівники, які набувають значення прислівника, стоять зразу ж після присудка або в абсолютному кінці речення і вказують на спосіб виконання дії. *Я пишу не згарячу, а добре **подумавши*** (О. Гончар). *Холодною русалкою пливу я у Дніпрі, а ти стоїш на березі, а ти стоїш **вагаючись**, а древня Лавра куполом виблискує вгорі, прожиті таємниці в минулому **ховаючи**...* (В. Гуртовенко).

2. Дієприслівниковий зворот, який виступає однорідним членом до невідокремленої обставини: *Дівчина стояла **непорушно й не зводячи** з Василя очей* (Ф. Тишко).

Відокремлені додатки

На відміну від означень і обставин, додатки відокремлюються рідко. Відокремлення додатків можливе тоді, коли вони вживаються як синтаксичний зворот з прийменниками ***за винятком, замість, крім, опріч***, прислівниками ***зокрема, часто, особливо, часом, завжди***, частками ***хоч*** і ***навіть***. Звороти із значенням включення, виключення або заміщення, на письмі виділяються комами незалежно від позиції до

основного додатка або керуючого дієслова: *Більш жодного звуку не донеслося, крім повівання пахучого повітря в розквітлому гіллі саду* (Марко Вовчок); *Там, замість житечка, в теплеє літечко терен зацвів* (Г. Чупринка). В деяких випадках додатки з прийменником *замість* не відокремлюються. Кома при такому додатку не ставиться, якщо прийменник *замість* можна замінити прийменником *за*: *Яскравобарвні осінні квіти використовувались замість кольорового панно* (Л. Камінська). Додатки із словом *замість* відокремлюються/не відокремлюються залежно від змістового та стилістичного навантаження.

Уточнювальні члени речення

Уточнювальні відокремлені члени речення вимовляються з особливою інтонацією й уточнюють, пояснюють, конкретизують значення головних чи другорядних членів речення. Уточнювальні члени речення є тими самими членами речення, що й слова, які вони уточнюють.

На письмі уточнювальні члени речення відокремлюються переважно комами, іноді – тире.

Уточнювальними членами речення можуть бути:

1) підмети: *Сухобрусові дочки, **Марта й Степанида**, були замолоду дуже гарні дівчата* (І. Нечуй-Левицький);

2) присудки: *Хлопець за два роки змінився, **виріс, змужнів*** (О. Хапатько);

3) означення: *Ніч була гаряча, **жива'яна*** (І. Нечуй-Левицький);

4) додатки: *Ніхто ще так не описував наших лісів, **їхньої багатої флори, їхніх щедрот і краси*** (Л. Волощук);

5) прикладки: *Коли ви мені, **старому батькові**, не ймете віри, то я запишу на папері* (І. Нечуй-Левицький);

6) обставини: *Он там, **на горбку**, має бути весела батьківська хата* (Ю. Мокрієв).

> Увага! При відокремлених уточнювальних членах можуть вживатися слова **окрім, крім, замість, за винятком, зовсім** та ін.: *Ще мить – і вибух десь тут, зовсім поруч* (В. Козаченко).

Відокремлені другорядні члени речення можуть бути уточнювальними (пояснювально-уточнювальними зворотами). Уточнювальні члени речення конкретизують поняття, звужують його. Вони бувають поширеними і непоширеними, наприклад: *Її зір немовби хотів проглянути аж туди, в саму незрозумілу й моторошну тайну безконечності* (Ю. Смолич); *Я хочу встати вранці, на зорі* (Л. Костенко); *А там, за **Ятранню**,– Веселі Боковеньки!* (М. Вінграновський).

Уточнювальними можуть бути всі члени речення, крім підмета.

Уточнювальний член речення до підмета і до додатка виконує функцію прикладки, наприклад: *Скоріше б уже приїздила мати їхня, Ярина!* (К. Пісоцький); *Він дзвенів не раз, переливався, споконвічний голубий Дунай* (М. Рильський); *Добрим словом годиться згадати сьогодні турботливого батька Лесі – Петра Антоновича Косача – і матір її – відому нашу письменницю Олену Пчілку* (О. Гончар).

Найпоширенішими відокремленими уточнювальними членами речення є:

1) обставини, виражені прислівниками та іменниками в непрямих відмінках із прийменниками або без них, наприклад: *Старий батько з білим внуком на руках шукав чогось гострим оком там, внизу села* (О. Кобилянська); *Нижче, навпроти Титана, будинок заводоуправління і брама заводська* (О. Гончар); *Там, на столі, лежить моє перо* (Л. Костенко); *У Корчуватому, під Києвом, рік сорок другий, ожеледь, зима* (Л. Костенко); *Перед їх очима за вівтарями Братської церкви, серед монастиря, був колодязь з фонтаном* (І. Нечуй-Левицький). У деяких реченнях трапляються ряди відокремлених уточнювальних обставин, наприклад: *Там, в долині, в селі під горою Чабаницею, недалеко бистрої ріки, в лісі, де лиш, недалеко самітній млин з рікою враз гудить, покинув хору доньку, мов звірюку, щоб власні люди не стратили, не покалічили*... (О. Кобилянська);

2) уточнювальні означення до обставин місця, часу, неузгоджених означень, прямих додатків, наприклад: *За круглим, чорного дерева, столом сиділи сухорлявий і жовчний князь Ярема Вишневецький, Стефан Потоцький* (Н. Рибак); *Берете ви аркуш дикту, так приблизно з метр у квадраті, і невеличкий молоток* (Остап Вишня).

Часто речення ускладнюються різними відокремленими другорядними членами, наприклад: *Старше покоління, свідок іншого життя, показувало ще на долонях мозолі від шаблі, піднятої в оборону народних і людських прав* (М. Коцюбинський); *Але як він увійшов у город і проходив вузькою вулицею, поглядаючи на невеличкі одноповерхові будиночки, пооббивані дошками і помазані сірою фарбою, то не знав, у які саме двері має почати стукати* (Б. Грінченко).

● Запитання і завдання для самоконтролю

1. З'ясуйте загальні ознаки однорідних членів речення.
2. Як у синтаксичній теорії тлумачиться термін «ускладнене речення»?
3. Які види простих речень належать до ускладнених?
4. З'ясуйте значення терміна «напівпредикативність».
5. Що дозволяє визначати напівпредикативність в ускладнених реченнях?
6. Які обов'язкові і факультативні умови відокремлення другорядних членів речення?
7. У чому особливості відокремлення додатків у реченнях порівняно з відокремленням означень та обставин?
8. Чим зумовлене вживання уточнювальних членів речення?
9. Які головні та другорядні члени речення можуть виконувати функції уточнювальних?
10. Які особливості пунктуаційного відокремлення в реченні прикладок і узгоджених означень?
11. Поширте подані речення уточнювальними або відокремленими членами. Поясніть пунктуаційне оформлення трансформованих Вами речень. 1. Чути спів птаха. 2. Сонце сховалось за горами. 3. Ми відвідали музей Бориса Грінченка. 4. Відбудеться творча зустріч з акторами.

ВСТАВНІ І ВСТАВЛЕНІ СЛОВА, СЛОВОСПОЛУЧЕННЯ ТА РЕЧЕННЯ. ЗВЕРТАННЯ

Загальна характеристика речень із вставними і вставленими словами, словосполученнями та реченнями

Вставними називаються слова, словосполучення й речення, які служать для вираження модальних значень чи оцінки висловленого: вірогідності чи ймовірності, упевнсності (ствердження) чи сумніву, вказівки на те, кому належить висловлена думка.

Вставні слова і речення не пов'язуються ні сурядним, ні підрядним зв'язком з іншими членами речення, в якому вони вживаються. Наприклад: *А може, він і сам у цьому винний? У чомусь винні завжди ми самі* (Л. Костенко).

Вставними можуть виступати слова:

а) ***звичайно, зрозуміло, правда, напевно, безперечно, без сумніву, розуміється*** та ін., які виражають упевненість: *Найліпшими, без сумніву, є психологічні оповідання В. Підмогильного «Собака!», «Проблема хліба», «Син»* (О. Ольжич);

б) ***може, може бути, здається, мабуть, можливо***, що виражають невпевненість: *Може, живе там сама самота, совас пустку у піч рогачами* (Л. Костенко);

в) ***на жаль, на щастя, на радість, на диво***, які виражають оцінку висловлюваного: *Робиться багато, та, на жаль, повільно* (М. Жулинський);

г) ***кажуть, по-моєму, по-вашому, на думку*** (когось), ***за теорією*** (когось), ***на погляд*** (когось), які виражають вказівку на те, кому належить висловлена думка: *На мій погляд, у творах справжнього митця мусить виявлятися той високий ідейно-естетичний ідеал людини, котрий є у житті і котрий – через мистецтво – тільки й спроможний дієво допомагати людині жити, розвиватися, вдосконалюватись* (М. Жулинський);

ґ) ***навпаки, по-перше, по-друге, насамперед, нарешті, виходить, виявляється, отже***, які виражають зв'язок думок, їхній порядок, висновок з попереднього висловлення: *Виявляється, не безпредметна фантазія – оті мудрі Довженкові діди, що глянули на людство з екрана, то могуття духу народного, людська величавість* (О. Гончар).

Ніколи не бувають вставними слова ***навіть, майже, приблизно, принаймні, все-таки, мовби, неначе, нібито*** і, отже, не виділяються комами: *Він тут бував не раз уже й не два. Базари знав – що де почім і скільки. Вже навіть вивчив деякі слова – як буде «хліб» і «здрастуйте» по-скіфськи* (Л. Костенко); *Усі разом ми спроможні охопити майже вичерпно нашу літературну минувшину* (Ю. Смолич).

Вставленими називаються слова і речення, які служать для розкриття, пояснення смислового значення якогось із членів речення, уточнення його або доповнення новою інформацією. Наприклад: *Всебічний гармонійний розвиток особи, духовних сил суспільства передбачає (навіть можна сказати більше: вимагає) і оволодіння духов-*

но-культурними скарбами, виробленими людством (К. Волинський); *Козацьким шляхам і козацьким ходом (пішки) вони мандрували до Полтави* (Л. Череватенко).

Погляди мовознавців на речення із вставними і вставленими компонентами

Вставні компоненти виражають суб'єктивну модальність. Ф. Буслаєв називав їх вставними реченнями, бо, на його думку, просте речення зі вставним словом виникло із складнопідрядного речення. Д. Овсянико-Куликовський, розвиваючи ідеї Ф. Буслаєва про те, що вставні конструкції утворилися із самостійних речень, виділив три одиниці: вставні слова, вставні вирази, вставні прислівники та інші обставини, обставинні вислови. О. Пєшковський виділив вставні слова і словосполучення. О. Шахматов кваліфікує вставні компоненти як «редуковані за своїм смислом речення».

Оскільки вставні слова і словосполучення не пов'язані з членами речення зв'язком узгодження, керування чи прилягання, їх визначають як компоненти, граматично не зв'язані з реченням. Правда, деякі мовознавці говорять про їх обов'язковість (М. Шанський), інші визначають їх як члени речення (О. Руднєв), треті називають зв'язок їх з реченням як включення, а вставні слова – супутніми членами речення (Є. Кротевич).

В академічному синтаксисі української мови вставні слова, словосполучення і речення віднесено до синтаксично ізольованих частин речення, «які, хоч і належать до речення за своїм змістом, синтаксично не пов'язуються з жодним членом даного речення і, таким чином, залишаються поза синтаксичними зв'язками між членами речення».

І. Слинько, Н. Гуйванюк, М. Кобилянська під вставними компонентами розуміють «такі форми, які вводяться в речення на семантико-комунікативному рівні для вираження ставлення до повідомленого з погляду його ймовірності чи неймовірності, емоційної оцінки, ступеня звичайності, способу оформлення думок, активізації співрозмовника тощо».

Дехто з мовознавців (С. Бевзенко) вважає, що більшість модальних слів української мови дієслівного походження: а) відмінювано-дієслівного: *знаєш, бачте, пробач, дивись, скажімо;* б) безособово-дієслівного: *здається, розуміється;* в) відмінювано-дієслівного, що набули неозначено-особової семантики: *кажуть, гадають, міркують;* г) інфінітивного: *знати, признатись, сказати.* Однак значна їх кількість прислівникового походження (*безумовно, безсумнівно, дійсно, очевидно* та ін.), іменникового походження з прийменниками чи без них (*правда, на щастя, до речі, словом, зрештою* та ін.).

Уперше в мовознавчій науці речення із вставленими словами виокремив О. Шахматов. В україністиці про особливий різновид «втручених речень» ідеться у праці О. Огоновського «Граматика руского язика для школъ середніхъ» (1889). Поняття «вставлені речення» впровадили Б. Кулик та Л. Кадомцева.

Говорячи про диференціацію вставних і вставлених одиниць, Б. Кулик зазначає: «На відміну від вставних слів, словосполучень і речень, що виражають суб'єктивне ставлення того, хто говорить, до висловленої ним думки, вставлені слова, словосполучення і речення виражають такі додаткові повідомлення чи побіжні асо-

ціативні зауваження, які доповнюють, уточнюють, розвивають зміст висловлення, вказуючи на якісь деталі чи нові факти, що не були передбачені в перший момент формування думки».

Особливістю цих одиниць є й те, що вони не можуть стояти на початку речення, оскільки особа, яка говорить, не може наперед уточнювати свої думки (І. Слинько, Н. Гуйванюк, М. Кобилянська). Можна погодитися з думками цих учених не лише про вставлені речення, а й про вставлений текст.

Деякі лінгвісти беззастережно заперечують необхідність виділення вставлених одиниць. На думку О. Руднева, ці одиниці не відрізняються від вставних компонентів жодними смисловими функціями, вираженням, синтаксичною формою. Очевидно, має рацію А. Загнітко, на думку якого, «вставні слова, словосполучення та вставлені принципово різняться між собою, що зумовлюється співвідношенням об'єктивної і суб'єктивної модальності. Вставні слова, словосполучення повністю марковані суб'єктивною модальністю, вставлені ж одиниці корелюють з об'єктивною модальністю, вони постають носіями додаткових об'єктивних смислів, репрезентують окрему пропозицію», наприклад: *От Івашко підповз під самий будяк, так що й голови вже не видко (Будяк ще молодий, то не дуже колеться)* (В. Винниченко); *Невже й справді йде покоління отаких сухарів безчуттєвих, раціоналістів беземоційних? (Чув десь Лобода й про таке)* (О. Гончар).

Речення із вставними і вставленими компонентами

Вставні і вставлені компоненти здебільшого диференціюють за ознакою модальності. Вставні слова, словосполучення, речення є одним із найпоширеніших засобів вираження суб'єктивної модальності. Вставлені конструкції репрезентують об'єктивну модальність.

Вставні компоненти

Вставні компоненти (слова, словосполучення, речення) – мовні одиниці, що виявляють ставлення мовця до висловлюваної ним думки і виражають різні модальні значення (можливості, сумніву та ін.).

Невелику групу вставних слів становлять модальні елементи відприкметникового, відзайменникового та відчислівникового походження (*основне, головне, власне, проте, втім, по-перше, по-друге*).

Вставні слова, що виражають емоційну оцінку повідомлюваного в реченні факту (*на щастя, на жаль, на зло, на диво, на радість, на біду* та ін.), послідовність викладу (*наприклад, навпаки, насамперед, по-перше, по-друге, крім того, таким чином, зокрема*), розглядають як такі, що не належать до модальних.

Вставні речення, як правило, прості; вони можуть бути двоскладними і односкладними, наприклад: *Роби розумно, кажуть люди, не так, як робить Яловець* (Л. Глібов); *На устах, відчував він, стриміли уже слова* (Б. Лепкий); *Трава у полі, як там кажуть, аж шумить, лізучи з землі* (Г. Квітка-Основ'яненко). Похідними від речень є вставні слова типу *кажуть, вважають, думають* (походять з односкладних неозначено-особових речень), *знаєш, чуєш, слухай* (походять з односкладних означено-особових речень).

Часто в сучасній українській мові використовуються вставні однослівні та кількаслівні односкладні безособові й інфінітивні речення. Зокрема слова типу *пам'ятається, бачиться, гадалось, міркувалось* є вставними реченнями, що можуть трансформуватися у головні в складнопідрядному реченні, наприклад: *Пам'ятається, тут водились і качки, і різна водоплаваюча птиця* (Остап Вишня) → *Пам'ятається, що тут водитись і качки, і різна водоплаваюча птиця.* Деколи вставні речення можуть поєднуватися з основним реченням за допомогою сполучників *як, що*, наприклад: *Береговенко, як здавалося мені, з недовір'ям глянув і підморгнув* (Ю. Збанацький); *Довгий коридор був, як і треба було сподіватися, порожній* (І. Багмут).

Класифікації вставних одиниць ґрунтуються на їх семантиці та оцінці повідомлюваного, що міститься в них. Залежно від цього виділяють такі групи вставних компонентів:

1) вставні слова, словосполучення й речення, що виражають ступінь вірогідності повідомлюваного (так звана гіпотетична та констатуюча модальність, що передається словами типу *мабуть, певно, може, видно, здається, очевидно, безумовно, безперечно, дійсно, справді, природно, певна річ, правду кажучи* і т. ін.), наприклад: *Промова, здається, удалась йому* (М. Коцюбинський); *Ти, може, спиш зараз, тобі байдуже, що я тут мучусь* (М. Коцюбинський); *Повітря було таке чисте й легке, що, здається, груди не втягали його, а само воно лилось в груди* (І. Нечуй-Левицький); *Годі, мабуть, спати* (С. Васильченко); *Здавалось, табун гарячих коней потрапив на трясовину і мовчки чекає на свою загибель* (Петро Панч);

2) вставні одиниці, що передають зв'язок думок, послідовність їх викладу чи логічне завершення цього викладу (*таким чином, словом, до речі, по-перше, головне, нарешті, навпаки, зокрема, однак, в усякому разі* та ін.), наприклад: *А головне, є в хлопченяті, внукові його, гострий до життя інтерес, до кожної найдрібнішої його часточки!* (К. Пісоцький); *Втім, Тихін і сам відчув у собі давно забутий до грибів азарт* (К. Пісоцький); *Власне, Бронька нічого такого й не намагався згадати* (Ю. Смолич); *Словом, Броньчину розповідь треба переповісти своїми словами* (Ю. Смолич);

3) вставні слова, словосполучення і речення на позначення джерела повідомлення (*за словами..., на думку..., по-моєму, за повідомленням..., кажуть, за висловом...* тощо), наприклад: *Як сказано було вже на початку цієї достовірної історії, отець Кирило Іванович, або Кирило Матерборзький, як говорилося у Києві, запросив Грицька Пісченка до себе на неділю у гостину* (М. Грушевський);

4) вставні компоненти, що виражають емоційний стан мовця, його почуття (*на лихо, на горе, на жаль, на біду, на радість, як на гріх, на диво* та ін.), наприклад: *Як на лихо, забарилась вона в сусідів* (Марко Вовчок); *На щастя, моя подальша доля склалася не так, як багато того прагнули* (В. Підмогильний); *Як на гріх, траплялася пригода за пригодою* (М. Руденко); *На жаль, тут не було ніяких сумнівів: донька не повернеться* (Ю. Яновський);

5) вставні слова, словосполучення і речення на позначення характеру висловлення, способу передавання думки, типу її оформлення (*так би мовити, іншими словами, власне кажучи, сказати по правді, правду кажучи* та ін.), наприклад: *Пишу*

цей матеріал в умовах, сказати, не зовсім прийнятних (М. Хвильовий); *Хоч, правду кажучи, я й так не зморений* (Д. Ткач);

6) вставні слова, словосполучення і речення, що передають звернення до співбесідника і вживаються з метою привернення уваги читача (слухача) (*даруйте, вибачте, пам'ятаєте, відчуваєте, бачиш, чуєш* і т. ін.), наприклад: *З авіабомби дуже просто можна зробити путящу, як говориш ти, міну?* (М. Стельмах); *А мене, повинна тобі сказати, звуть Мартою Гаврилівною* (В. Козаченко); *Я знаю село, повірте, зовсім не з книг та викривлених фільмів, з яких ніколи правди не дізнаєшся* (О. Чорногуз); *Я, пам'ятаєте, приїздив до вас як автор* (Ю. Яновський). М. Каранська зазначає, що такі вставні елементи допомагають мовцеві порозумітися зі слухачами.

Вставлені компоненти

Вставлені компоненти *(слова, словосполучення, речення)* – мовні одиниці, що передають додаткові, побіжні повідомлення, перериваючи основне висловлення за допомогою інтонації вставленості.

Вставлені речення можуть бути двоскладними та односкладними, наприклад: *Одного разу – у Пилипівку то було – надворі завірюха куйовдила, буря сумно вила у димар, холод у хату перся* (Панас Мирний); *Натомість прийшла вість про вибір короля, а заразом і лист від новообраного Яна Казимира до Хмельницького, де він, дякуючи за «афект» до нього (Хмельницький ратував дуже за його вибір) обіцяв задовольнити жадання козаків та хотів, аби Хмельницький відвів своє військо «на Україну» чекати королівських комісарів* (М. Грушевський).

Часто вставленими є складні елементарні та складні багатокомпонентні речення, наприклад: *Оврам і Валя були в такому віці (йому перебігло за сорок, їй давно перестрибнуло за тридцять), коли, здається, вже все унормувалося, ввійшло у свою колію: з яр марку, правда, ще ранувато, а машина повна, пальне в запасі – їдь і смійся* (Б. Харчук); *На цім гармані (власне, це був звичайний тік, бо молотити ми мали найпримітивнішим способом – ціпами) ми мали обмолотити наших «клієнтів» із цього кутка села: Стецюр Віндю і Мотрю, їхню сусідку та ще одну молодицю, що мешкала трохи віддаля* (Ю. Смолич).

Вставлені одиниці деколи мають форму частин складнопідрядних речень, наприклад: *Цей герой (коли його можна так назвати) виявився незакоріненим у тканині твору* (П. Загребельний); *Коли швейцар сердитий завчасно застеріг, що навіть молодим не варто (хоч то й як дотепно) вікна бити* (М. Рильський).

Поширеними є вставлені слова та словосполучення, наприклад: *Скільки око хапало вперед, по один бік дороги були все оці самі городини, або пооране, чорне поле, або (понад балкою) садки* (В. Винниченко); *І кожен раз дивились на дідка, який (з бровами-острівками) сидів і все гортав журнал якийсь* (П. Тичина).

Вставлені одиниці, передусім речення, можуть бути:

1) уточнювальними: *В хащах жасминових кущів – то ж, безперечно, незаймані тропічні ліси – Юра нарешті спинився* (Ю. Смолич);

2) пояснювальними: *Споконвіку їх куток Кононівни (що за річкою) пишався найкращими кіньми* (Іван Ле);

3) доповнювальними: *Білясте море (воно наче вкрите на ніч рядном) потягається слабо і в сонній млості ніжно викидає перші хвилі на берег* (М. Коцюбинський).

Доповнювальні вставлені речення можуть мати приєднувальний характер. Найчастіше вони приєднуються до основного речення сурядними сполучниками ***і, та, а*** та підрядними сполучниками ***що, як***, наприклад: *Цвітуть каштани все життя одним і тим же цвітом, а ми – і в цьому зміст життя – пишніше кожним літом* (О. Підсуха).

Безсполучникові приєднувані доповнювальні вставлені речення можуть виноситись за межі основного речення, наприклад: *– Мамо!* Ой, *мамо, ми знайшли голуба! – задихаючись од бігу й радості, закричала Любка на всі груди. (Тепер уже можна було кричати, пацати ногами, казитись од щастя)* (В. Винниченко).

Отже, вставними компонентами, що виражають суб'єктивну модальність, є слова, словосполучення і переважно прості речення; вставлені конструкції як виразники об'єктивної модальності, репрезентовані різними типами складних і простих речень, словосполученнями, а також окремими словами (*За К. Шульжуком*).

Синтаксичний розбір речення із вставними словами, сполученнями слів і реченнями

Порядок синтаксичного розбору речення із вставними словами, сполученнями слів і реченнями

1. Загальна характеристика простого речення.
2. Вказати, що речення ускладнене вставними словами.
3. Вказати, що виражають вставні слова (сполучення слів, речення).
4. Характеристика головних та другорядних членів, наявних у реченні.
5. Пояснити правила вживання розділових знаків при вставних словах (сполученнях слів, реченнях).

Зразок усного розбору

Може, мій вчинок – суцільна легковажність? (П. Загребельний).

Речення просте, питальне, стверджувальне, двоскладне, поширене, повне, ускладнене вставним словом *може*, що виражає припущення.

Підмет *вчинок*, простий, виражений іменником у формі називного відмінка однини; присудок *легковажність*, складений іменний у формі називного відмінка однини та дієсловом-зв'язкою *бути* у формі теперішнього часу (є), якої в реченні немає, тому між підметом і присудком ставиться тире.

До групи підмета відноситься узгоджене означення *мій*, виражене присвійним займенником.

До групи присудка відноситься означення *суцільна*, виражене прикметником.

Вставне слово *може* виділяється комою.

Звертання

Загальна характеристика звертання

Звертання – це слово або сполучення слів, яке називає особу чи предмет, до яких звертається мовець, або **звертання** – інтонаційно виділений компонент речення, що називає істоти чи персоніфіковані предмети, яким адресоване мовлення..

Звертання не залежить від будь-якого члена речення, не входить ні в яке словосполучення. Синтаксична функція звертання: привернути увагу особи, до якої безпосередньо звернена мова того, хто говорить або пише. Наприклад: *На землю ти засилав Дажбога..., Владав ти всесвітом, Свароже!* (О. Лятуринська); *Зупиніться, поети* (Б. Олійник).

Звертання виражається кличним відмінком або (рідше) формою називного відмінка, вжитою в значенні кличного: *Сонце! Сонце! Це тебе, довічний світе, стрічаючи, вітає земля...* (Панас Мирний); *Розлягайся, скибо чорна, сійся, зерно, і рости* (М. Рильський); *О весна, я не знаю такої пори, щоб так серце мені хвилювала!* (В. Сосюра).

Звертання може бути непоширеним і поширеним: *Ой ти, дівчино, з горіха зерня, чом твоє серденько колюче терня* (І. Франко). *Скажи мені правду, мій добрий козаче* (С. Афанасьєв-Чужбинський).

Звертання може стояти на початку, всередині і в кінці речення: *Південний краю! Як тепер далеко Лежиш від мене ти!* (Леся Українка); *Повій, вітре, на Вкраїну...*; *Вийди до мене, моє серденько!..* (З нар. пісень).

Звертання можуть виконувати функцію речення, яке називається реченням-звертанням, або вокативним реченням: *Ти, яка пасла отари, Геть іди від мрійних меж!* (Юрій Клен).

Погляди мовознавців на звертання

Серед засобів, що ускладнюють просте речення, особлива роль належить звертанню, яке в українській мові має спеціалізовану форму вираження – кличний відмінок.

У східнослов'янському мовознавстві питання про кличний відмінок (не про звертання) порушували М. Ломоносов, О. Востоков, М. Греч. Термін «звертання» уперше вжито в «Исторической грамматике русского языка» Ф. Буслаєва, який виокремив його із складу головних і другорядних членів речення. Щодо граматичного зв'язку звертання з членами речення, до складу якого воно входить, більшість мовознавців як зарубіжних, так і вітчизняних його не визнавали (А. Шлейхер, Ф. Бонн, Г. Курціус, Ф. Міклошич, В. Вундт).

Першим у вітчизняному мовознавстві наявність граматичного зв'язку кличного відмінка іменника (фактично звертання) з присудком у спонукальному реченні довів О. Потебня. Однак він говорить про кличний відмінок не як про звертання, а як про підмет речення: «Усупереч правилу «відділяти комою кличний від присудка (укр. «сира земле, розступися», v. «розступися, сира земле») і не відділяти називного («сира земля розступилася») думаю, що відстань у живій мові між цими відмінками і

присудком однакова». Ось чому О. Потебня вважав, що «кличний, як і називний, маючи відповідну діяльність у реченні, стоїть не поза ним, а в ньому».

Аналогічні погляди висловлюють і деякі зарубіжні лінгвісти XIX ст., зокрема Ф. Керн і Г. Пауль. Д. Овсянико-Куликовський розглядав звертання серед «слів і виразів, які не входять до складу речення, але прилягають до речення, стоять при ньому». О. Пєшковський, надаючи великого, значення звертанню як категорії стилістичній, водночас відносить його до «слів і словосполучень, що не утворюють ні речень, ні їх частин». Він мотивує це тим, що звертання не можуть перебувати у граматичному зв'язку узгодження, керування і прилягання, а тому залишаються елементами, внутрішньо чужими реченню, подібно до кулі, що потрапила в організм. Не визнавав граматичного зв'язку звертання з членами речення і О. Шахматов.

В українських граматиках XIX – початку XX ст. звертання розглядали в морфології як кличний відмінок; питання про граматичний зв'язок його з членами речення переважно оминали; у разі ж порушення цього положення кличний відмінок трактували як такий, що не пов'язується з жодною частиною речення (В. Сімович та ін.).

У більшості підручників і посібників для вузів другої половини XX ст. звертання розглядали як слова, граматично не зв'язані, з членами речення. У деяких працях обґрунтовується наявність граматичного зв'язку звертання з реченням та виконання в окремих випадках (у поєднанні з наказовим способом дієслова) кличним відмінком функції підмета (І. Кучеренко, І. Вихованець, А. Загнітко). З таким трактуванням можна цілком погодитись. Найповніше проблеми звертання в українській мові дослідив М. Скаб у монографії «Граматика апеляції в українській мові».

Морфологічною основою звертання є іменник. Водночас значення звертання може набувати будь-яка субстантивована частина мови.

В українській мові природною формою звертання є вокатив (кличний відмінок). Він має специфічні закінчення, котрі в окремих випадках можуть збігатися із закінченнями називного, давального і місцевого відмінків. Тому до української мови не зовсім підходить твердження Ф. Міклошича: «Вокатив тільки за традицією відносять до відмінків, тимчасом як і з зовнішнього боку, на відміну від інших відмінків, він не характеризується особливим суфіксом, і з внутрішнього боку ім'я в цьому відмінку, не будучи підпорядкованим примусовій силі складу речення, що позначається, однак, назвою відмінок, вільно приставляється до мови, подібно вигукові».

• Звертання в реченні

Із семантичного погляду у функції звертання можуть виступати іменники та субстантивовані частини мови в прямому й переносному значенні, що означають:

1) прізвища, імена, по батькові, псевдоніми і прізвиська людей, наприклад: *– Ти ще не заснула, **Саломіє**? – стиха обізвався Остап* (М. Коцюбинський); *– Запам'ятай це місце, **Євгене**, – сказав Брянський* (О. Гончар); *Грай, **Марку**, грай!* (Л. Костенко);

2) назви людей за їх родинними стосунками, наприклад: *Я й так боюсь, **мамочко**, що моє лихо відіб'ється на твоїх і без того неміцних* нервах (Леся Українка); *Ну, **сину**, як маєш охоту, то я тебе в школу віддам?* (М. Коцюбинський);

3) соціальне становище, класову чи станову належність, посаду, звання, титул тощо, наприклад: – *Жартуєте, **пане гетьмане**?* (М. Грушевський); – *Де твоя шинель, **сержанте**?* (О. Гончар); *Вітаю тебе, **мій добрий, мій єдиний друже*** (Т. Шевченко);

4) професію, спеціальність особи, наприклад: – ***Дядьку лікар**, мені вже не буде боляче?* (Ю. Яновський); *Добре, **учителю**, що ти небокраї підняв нам людського стремління* (М. Вінграновський);

5) національність особи, місце її мешкання, наприклад: ***Слов'яни любі**, й ви, усі народи! Борітесь, стійте за свої свободи* (П. Тичина); ***Татарине, татарине**, чого ти тут прийшов?* (Історична пісня);

6) назви різних частин тіла, наприклад: *Умри, душе, розбийсь, **холодне серце**, так жить не варт!* (Леся Українка); *О **кучері ясні і очі Беатріче**, чого ж вив тьмі моїй неясні і смутні?* (В. Сосюра);

7) назви демонологічних та міфічних істот, наприклад: ***О страднику великий Прометею**, тобі я заздрю; Ти хіба ніколи не плакала, **Русалонько**?; Геть, **сатано**!* (Із тв. Лесі Українки);

8) назви тварин і птахів та їх клички, наприклад: *Спасибі тобі, **мій голубе**, що хоч ти мене не забуваєш...* (Т. Шевченко); *Гей, соб, **сивий**, соб, **моругий**, соб! – підбадьорив він воликів, налягаючи щиро на плуга* (М. Коцюбинський); ***Вовчики-братики**, здоровенькі були!..* (Остап Вишня);

9) назви рослинного світу, наприклад: *Гей, **дубоньку**, чи будеш ти стояти, як сива голова моя схитнеться?* (Леся Українка); *Не кури, зажурена **тополе**, над розгоном огненних доріг...* (В. Сосюра);

10) назви природних явищ, наприклад: ***Зоре моя вечірняя**, зійди над гораю* (Т. Шевченко); *Радійте, **гори** в синій піднебесності! Радійте, **ріки й давнії ліси**!* (П. Тичина);

11) географічні назви (сюди також належать слова *земля, край, батьківщина, вітчизна, країна, держава*), наприклад: ***Україно, моя сердечна нене!** Не лай мене, страждена, незабута...* (І. Франко); *Ні, я себе не можу уявить без тебе, **Дніпре**, як і без тополі, що в серці моїм змалку тополить* (М. Вінграновський); ***Кохана стороно моя!** Далекий рідний краю! Щораз згадаю я тебе, то й казку сю згадаю* (Леся Українка);

12) абстрактні поняття (моральні якості, переживання, психічний стан, почуття тощо), наприклад: *З кожної там чути хати: **справедливосте**, – о, де ти?* (П. Тичина); *Гей ти, **доле моя**, хоч тепер обізвись!* (В. Сосюра); *Прощай, **небесна доле моя вбога**! Прощай, **печаль і роздуми сумнії*** (М. Вінграновський);

13) збірність, сукупність когось (чогось), наприклад: *Годі вам, **гурт ворогів і прихильних**, марні слова промовлять* (Леся Українка); ***Товариство**, яке мені діло, чи я перший поет чи останній?* (П. Тичина);

14) загальновідомі поняття культури і мистецтва, наприклад: *Лунайте ж, **оркестри, грими, барабан**, бо крок наш і дух наш міцніє!* (В. Сосюра).

Звертання функціонують у різних за метою висловлювання реченнях, при цьому найвиразніше їх особливості виявляються в спонукальних реченнях з дієслівними присудками у формі наказового способу, наприклад: *Прощай, **любов, і ненависть, і горе**! Прощайте, **думи! Щастя і жалі!*** (М. Вінграновський); *Мовчи, **любов**! Мовчіть, **буремні долі**!* (М. Вінграновський); *І все ж не обминайте, **люди**, осінньої*

журливої краси падолисту (І. Цюпа). У цих реченнях спонукання, наказ, прохання тощо стосуються адресата (особи, будь-якої істоти, персоніфікованого предмета), назва якого виражена кличним відмінком.

Часто вживаються звертання у власне питальних реченнях, що близькі до спонукальних, наприклад: *Де ти, **Соломіє**?* (М. Коцюбинський); *Куди ж мене зовеш, **брунатна бджілко**?* (В. Стус).

У розповідних реченнях за допомогою звертання мовець привертає увагу адресата до висловлюваного, наприклад: – *От, **доню**, сватає тебе Грицько Пісченко* (М. Грушевський); *Це, **Земле**, ти кричиш у глибині...* (М. Вінграновський).

Відображаючи емоційно-вольову сферу мовця, звертання поєднують дві функції: апелятивну та експресивну. Апелятивна функція виявляється в офіційному спілкуванні. У художньому і розмовно-побутовому мовленні звертання виражає не лише звернення до адресата, а й ставлення з боку мовця до нього, наприклад: *Остався я, та не сиротою, а з тобою, молодою, **раю мій, покою, моя зоре досвітняя, єдиная думо пречистая**!* (Т. Шевченко).

За звертанням не закріплене місце в реченні, воно може займати будь-яку позицію: на початку, в середині, в кінці речення, наприклад: ***Любий козаче**, чого ти ходиш смутний по темному гаю?* (Леся Українка); *Чуєш, **роде мій, мій рідненький**, хоч би вийшов хто, хоч однесенький!* (Л. Костенко); *Творись, **мій труд**!* (М. Вінграновський).

Звертання може бути непоширеним і поширеним, наприклад: – *Чи довго ти, **старий**, будеш водиться отут поміж стіжками?* (І. Нечуй-Левицький); – *О **мій сину**! Відомо тільки Богові, що я перестраждала* (Р. Іваничук); ***Гора моя княжа**, далеко із тебе видно* (Л. Костенко).

Отже, звертання в українській мові виражається формою кличного відмінка іменника та субстантивованими частинами мови, охоплює широке коло різних груп лексики, використовується в різних типах речень за метою висловлювання, виконує апелятивну та експресивну функції.

■ Розділові знаки при звертанні

Звертання, оскільки воно граматично не зв'язане з членами речення, виділяється паузами, а на письмі – розділовими знаками – комами або знаком оклику: ***Моя Аркадіє чудова**! І як це я сюди забрів?* (О. Ольжич); *Німій, **бідо моя, жадо моя**, бо серця джерело вже обміліло...* (В. Стус); *Спасибі вам, **двори і явори*** (Л. Костенко).

Комою звертання виділяється тоді, коли вимовляється без окличної інтонації, стоїть а) на початку речення: ***О рідна сестро**, падьмо ниць* (В. Стус); ***Мій друже**, я Красу люблю...* (М. Вороний); б) у середині речення: *Прощай, **синє море**, безкрає, просторе* (Леся Українка); *Лети, **моя пісне**, за гори й долини* (В. Сосюра); в) у кінці речення: *Благословляю твою сваволю, **дорога долі, дорога болю*** (В. Стус); *Мороком душу огорне – ані тобі продихнуть... Здрастуй, **бідо моя чорна**! Здрастуй, **страсна моя путь**!* (В. Стус).

Якщо звертання стоїть у кінці речення, то перед ним ставиться кома, а після нього – той знак, якого вимагає зміст речення: *Господи! Світ не святиться – Побожеволіли ми!* (В. Стус); *Вгамуйся, серце! Годі, схаменися...* (М. Вороний).

Перед звертанням може стояти підсилювальна частка *о*. Якщо частка тісно зв'язана із звертанням інтонаційно, то у такому випадку між часткою *о* і звертанням ніякий **розділовий знак не ставиться:** *О музи, музи, музи кам'яні! Де грім душі, наряджений з любові?*; *О Боже правий! За що така злоба?*; *О Ви, що стільки часу змарнували...*; *О Марієлла, Марієлла, Марієлла...*; *О мій коханий, хто він, цей старий...* (Із тв. Л. Костенко).

Якщо перед звертанням стоїть вигук, то відділяється від нього комою: *Ох, пісне, чому, як той птах, не летиш?* (М. Рильський). Якщо слова *ти, ви* підсилюють вигук, то вони виділяються разом з вигуком: *Гей ви, далі ясні...* (В. Сосюра); *О ти, всепрощальна, о, несамовита, осмутами вмита твоя ненависть* (В. Стус).

В експресивному мовленні зрідка вживається звертання, виражене особовим займенником: *Ану, ти, ворушись. Збирайся!* (В. Козаченко); *Ну, ви, ходіть сюди!* (Леся Українка).

Синтаксичний розбір речення зі звертанням

Порядок синтаксичного розбору речення зі звертанням

1. Загальна характеристика простого речення.
2. Вказати, що речення ускладнене зворотами.
3. Назвати способи вираження звертання.
4. Характеристика головних та другорядних членів, наявних у реченні.
5. Побудувати схему речення із звертанням.
4. Пояснити правила вживання розділових знаків при звертанні.

Зразок усного розбору

Ой вийди, серце, з води на валу (В. Симоненко).

Схема: (=), (З), (...)(...)

Речення просте, спонукальне, неокличне, односкладне, неозначено-особове, поширене, повне, ускладнене непоширеним звертанням, вираженим іменником у кличному відмінку однини.

Кома ставиться перед і після звертання у середині речення.

Порівняльний зворот у ролі члена речення

Порівняльний зворот – це сполучення слів, яке шляхом порівняння образно характеризує дію чи якісну ознаку предмета думки. Наприклад: *Враз біля нас як з-під землі виріс стражник Чапля* (Петро Панч); *Промайну, як весна, як та вишня рясна, не осиплюся квітом* (В. Гринько).

Порівняльний зворот у простому реченні найчастіше виступає обставиною способу дії: *І так живу, **як придолинний цвіт**, – Без розмислу, без дум і неспокою* (В. Свідзинський); рідше означенням: *Навіщо ж він, **як марево, як мрево**, Весь вік стоїть у спогаді моїм?* (В. Свідзинський).

Порівняльний зворот у простому реченні (у предикативних частинах складного) може виконувати роль іменної частини складеного іменного присудка. Перед іменною частиною – порівняльним зворотом – ставиться тире. Проте не можна ставити кому між головними членами. Наприклад: *А була ж ти – як ніч на купала* ... (П. Тичина); *Оченьки – **як терно**к, брови – **як шнурок**, личенько – **хоч малюй**, устоньки – **хоч цілуй**, станочок – **хоч пиши*** (Марко Вовчок). Такий присудок уводиться сполучниками ***як, ніби, нібито, мов, мовби, хоч*** та ін.

Від порівняльного звороту в ролі іменної частини складеного присудка треба відрізняти речення з однорідними присудками, коли другий доповнює значення попереднього, поєднуючись частками ***ніби, мов, мовбито, наче, начеб*** з модальним значенням приблизності і вірогідності, невпевненості: *Полохливий заєць, причаївшись під кущем, пригина вуха, витріща очі й **немов порина** весь у море лісових звуків* (М. Коцюбинський). Такий зворот не відокремлюється (на противагу підрядній частині порівняльного складнопідрядного речення: *Полохливий заєць ... пригина вуха, витріща очі **ніби порина весь у море лісових звуків**).*

Порівняльний зворот у реченні виконує також роль відокремлених другорядних членів означення та обставини: *Стояв осінній вечір на стерні. В молодику, **неначе в ореолі*** (Д. Павличко); *Зорі мигтіли, **як перед дощем*** (О. Гончар) – обставина способу дії. Такі означення та обставини виражаються формами непрямих відмінків [або з прийменником]: *І підходить товариш до мене, **мов дитину,** під руку бере...* (В. Сосюра) – обставина способу дії; *А ми і в червні, **як і в квітні,** чудес не явлених ждемо* (М. Рильський) – обставина часу; *Коли ж дзвінкі, **як скло,** надходили морози..., плавці ламали враз ті крижані лани* (М. Драй-Хмара) – обставина міри.

Порівняльний зворот завжди відокремлюється, якщо пов'язується з прикметником, наприклад: *Три ночі ти і красуня величава, цвітеш, розклавши на воді листи, **великі і округлі,** мов щити* (М. Драй-Хмара). Відокремлюються також дієприкметниковий та дієприслівниковий звороти (поширені означення та обставини), які уводяться в речення модальними частками *ніби, мов, немов* та ін.: *У цей час у порту завжди, **ніби граючись у хрещика,** сновигали матроси всіх націй* (Петро Панч).

Не відокремлюються порівняльні звороти, якщо вони є фразеологізмами: ***Руки зробилися** (холодні) **як лід;** Стало тихо **як у вусі;** Дощ ллє **як із відра**; Розсілася **як квочка*** та ін.

Активний і пасивний звороти. Роль додатка в активних і пасивних зворотах

В українській мові використовуються синонімічні конструкції такого зразка: *Учень написав твір – твір написаний учнем.* У першій підмет *учень* позначає того, хто діє, тобто суб'єкт, а додаток *замітку* виражає об'єкт, тобто те, на що спрямована дія. Такий зворот називають ***активним***.

Конструкції, у яких підмет виражає об'єкт дії, а додаток того, хто виконав дію, або причину чи джерело стану, називають ***пасивним***.

Активні й пасивні конструкції синонімічні. Відмінність між ними полягає у вираженні суб'єкта й об'єкта. В активних зворотах перехідне дієслово має при собі пря-

мий додаток, виражений формою знахідного безприйменникового. Пасивні звороти будуються так, що об'єкт, на який переходить дія, займає позицію підмета, а реальний діяч передається непрямим додатком у формі орудного відмінка. Проте поміняти місцями підмет і додаток можна не завжди. Така перестановка можлива лише тоді, коли присудок виражається перехідним дієсловом, яке здатне вживатися у двох формах – активній і пасивній: *Старшокласники вирощують саджанці каштанів. Саджанці каштанів вирощуються старшокласниками. Саджанці каштанів вирощені старшокласниками.* Пасивний стан від активного утворюється за допомогою частки ***-ся***. Пасивне значення передають також пасивні дієприкметники та віддієслівні форми на ***-но, -то***. Наприклад: *Відповідь* ***обґрунтована*** *учнем; Модель* ***виготовлена*** *конструктором; Рушник* ***вишитий*** *матір'ю; Роботу* ***виконано*** *(нами) своєчасно.*

Активні і пасивні звороти визначаються на основі протиставлення дієслів активного і пасивного стану. Дієслова активного стану позначають дію, джерелом якої є діяч (виконавець її або носій стану), виражений у реченні називним відмінком у ролі підмета. Виконувана дієсловом дія спрямовується на об'єкт, який виражається знахідним відмінком іменника чи займенника як прямий додаток. Наприклад: *По війні* ***люди*** *поступово* ***відроджували*** *села; Шолом скафандра* ***космонавт може закривати*** *чи* ***відкривати*** *сам.*

Дієслова пасивного стану вказують на дію, зумовлену діячем, який виражається формою орудного відмінка (або опускається), що виконує роль непрямого додатка, а об'єкт дії у формі називного відмінка іменника чи займенника виконує роль підмета. Наприклад: ***Село*** *кілька разів згорало дощенту, але знову й знову* ***відроджувалося людьми*** (В. Логвиненко); ***Шолом*** *скафандра* ***закривається*** *чи* ***відкривається*** *самим* ***космонавтом*** *(автоматично).*

У пасивних конструкціях присудок частіше виражається формою пасивного дієприкметника з нульовою (чи будь-якою) зв'язкою: *Текст зачитаний учителем; Текст було зачитано двічі.*

Частіше у пасивних односкладних конструкціях головний член виражається віддієслівними формами на *-но, -то*; похідними від пасивних дієприкметників: Головний член керує формою родового відмінка іменника або займенника, який виконує роль прямого додатка: *Уже посмертно* ***Володимира Івасюка відзначено*** *найвищою* ***нагородою*** *нашої держави – Національною премією імені Тараса Шевченка* (З журн.). Форма орудного відмінка іменника чи займенника виконує роль непрямого додатка, виражаючи або діяча (джерело дії), або знаряддя (матеріал) тощо: *Ой, у полі жито* ***копитами збито*** (Нар. творчість). Порівняйте: У двоскладному реченні: *Кругле* ***лице*** *її було* ***змочене дощем*** (Панас Мирний).

● *Запитання і завдання для самоконтролю*

1. Які існують погляди мовознавців на речення зі вставними і вставленими компонентами?
2. Яка функція внесень у речення?
3. Обґрунтуйте функції звертань у реченні.
4. Які особливості пунктуаційного оформлення речень зі звертаннями, вставними та вставленими компонентами?

СКЛАДНЕ РЕЧЕННЯ

Засоби поєднання частин складного речення

Складним називається таке речення, яке складається з двох чи кількох простих одиниць. За змістом і граматичними засобами складне речення становить структурну й інтонаційну цілісність: *Билося серце, і грала кров од передчуття чогось в житті радісного, могучого* (С. Васильченко); *Несло то гілку рододендрона, то цупкий вінок з якихось дивовижних трав та альпійських квітів, досі не бачених нею, таких, що цвітуть лише там, високо в горах, у понадхмар'ї, де не буває й туманів, де сонце світить вічно* (О. Гончар).

Загальний зміст складного речення зумовлюється змістом його частин (простих речень), що входять до його складу і перебувають у певних синтаксичних відношеннях одне з одним.

Складне речення характеризується сукупністю ознак, серед яких найістотнішими є такі: 1) поліпредикативність; 2) особлива структурна схема; 3) семантична й інтонаційна цілісність, завершеність та єдність його частин за комунікативною метою.

Поліпредикативність складного речення полягає в тому, що воно складається із двох чи кількох предикативних одиниць, центрів, які співвідносяться з моделями простих речень, поєднаних в одне ціле. Складне речення, що складається з двох предикативних одиниць, називається двокомпонентним. Наприклад: *І все, що в моєму серці, я віддаю тобі, дорогий мій краю* (І. Цюпа). Складне ж речення, що складається з трьох і більше предикативних одиниць, називається багатокомпонентним, чи багаточленним. Наприклад: *Ми зірвали лише по одному суцвіттю, й зробили це не змовляючись, ми пожаліли кущ, переглянулись, і одна думка пройняла нас, і один вогонь побіг по наших жилах, це була мить надзвичайної близькості, яка єднала* (Ю. Мушкетик).

На відміну від простого складне речення будується не із слів і словосполучень, а із предикативних одиниць, своєю будовою подібних до простого речення, поєднаних між собою за структурною моделлю двоскладного чи односкладного, але відповідного типу предикативної конструкції.

Важливу роль у структурі складного речення відіграють як інтонація, так і сполучні засоби, – сполучники і сполучні слова, – порядок предикативних частин, а також наявність спільних компонентів у різних предикативних частинах складного речення (спільні другорядні члени речення, вставні і службові слова), паралелізм структур тощо.

Предикативні частини, що входять до складного речення, набувають певного семантичного оформлення лише у складі всього речення, а взяті окремо, вони звичайно не характеризуються інтонаційною і семантичною завершеністю.

Основними засобами зв'язку предикативних частин у межах складного речення є:

- інтонація;
- сполучні засоби – сполучники і сполучні слова;

- співвідношення видо-часових і способових форм дієслів-присудків у предикативних частинах складного речення;
- порядок розміщення предикативних частин.

Проблеми дослідження складного речення

Лінгвісти засвідчують, що складні речення виникли значно пізніше, ніж прості, причому первісний тип складних конструкцій становили безсполучникові. Сполучникові (складносурядні і складнопідрядні) структури з'явилися згодом. Історично найпізнішим структурним типом речень є складнопідрядні речення. На базі складних речень мінімальної будови (елементарних, двокомпонентних) утворилися складні ускладнені (неелементарні, багатокомпонентні) конструкції, що свідчать про високий ступінь розвитку мислення і мови.

Складне речення в українській граматичній літературі здавна кваліфікувалося як «зложене положеніє», «складчасте речення», «сполука речень». Як об'єднання простих речень трактували його російські мовознавці початку XX ст. П. Фортунатов, О. Шахматов, О. Пєшковський. Таке тлумачення їх цілком влаштовувало, оскільки до складного цілого (об'єднання речень) відносились усі конструкції, що складалися з двох чи кількох речень. О. Пєшковський зазначав із цього приводу: «Термін "складне речення" ми відкидаємо, оскільки він називає декілька речень одним "реченням" і тим створює плутанину». На думку вченого, «складне речення» – це «союз речень», і тому воно не повинно називатись реченням.

Однак уже російський лінгвіст Василь Богородицький (1857–1941) трактує складне речення як єдине зв'язне ціле. Він зазначає: «У всякому складному реченні його частини складають єдине зв'язне ціле, так що, взяті окремо, уже не можуть мати цілком попереднього смислу або навіть зовсім неможливі, подібно до того як морфологічні частини слова існують тільки в самому слові, але не окремо від нього». Цю ідею розвинули В. Виноградов, М. Поспєлов, Л. Максимов та ін. Так, М. Поспєлов трактує складне речення як таке єдине ціле, в «якому «речення», що його складають, органічно пов'язані одне з одним, залежать одне від одного і зумовлюють одне одного». В. Виноградов зазначає, що складне речення є єдиним інтонаційним і смисловим цілим, частини якого лише «за своєю зовнішньою будовою більш-менш однотипні з простими реченнями». У зв'язку із зазначеними підходами українські мовознавці Л. Булаховський, Б. Кулик та інші теж почали трактувати частини складного речення як такі, що є простими реченнями лише умовно.

В. Бєлошапкова вбачає специфіку складного речення передусім у його комунікативній будові. Розглядаючи складне речення у формально-граматичному, семантичному і комунікативному аспектах, вона акцентує на граматичній організації складного речення. Орієнтуючись на погляди В. Бєлошапкової, визначення складного речення в українському мовознавстві давали І. Вихованець, А. Медушевський та ін.

Останнім часом помітна тенденція повернення до тлумачення складного речення як поєднання простих речень.

Так, у російській академічній граматиці зазначається, що «складне речення являє собою граматично оформлене сполучення речень». А українські мовознавці

І. Слинько, Н. Гуйванюк, М. Кобилянська зразки, за якими будується складне речення, називають моделями (а не структурними схемами): при цьому складне речення, на їхню думку, є новою одиницею порівняно з простим реченням.

Складні безсполучникові конструкції, які набули статусу окремого типу речень у другій половині XX ст., і нині розглядають у межах складносурядних і складнопідрядних речень. Має рацію А. Загнітко, який вважає, що «неусталеність підходів до аналізу складного речення як смислової і формальної цілісності зумовлюється відсутністю єдиного визначення понять «синтаксична категорія», «синтаксичне значення», «синтаксична форма». І тому визначення місця і статусу формалізованих засобів зв'язку у складному реченні є суттєвим. На думку одних дослідників (Д. Кислиця, С. Чорний), сполучник є формальним виразником співвідношення між компонентами складного речення, тому й безсполучникові утворення розглядаються ними як відповідні сполучникові. Інші дослідники розмежовують сполучникові і безсполучникові речення (М. Поспєлов, О. Мельничук, В. Бєлошапкова, А. Гришенко, С. Дорошенко).

У складних сполучникових реченнях сполучниковий зв'язок буває сурядним і підрядним, показниками якого є відповідні сполучники. Сурядним зв'язком поєднуються синтаксично рівноправні одиниці, підрядним – синтаксично нерівноправні.

Характер граматичного значення й особливості будови складного речення зумовлюються його поліпредикативністю. ***Граматичне значення складного речення*** трактують як відношення між його частинами: темпоральні, розділові, протиставні, об'єктні, атрибутивні, часові, причинові, цільові, умовні, допустові та ін. Граматичні значення у складному реченні виражаються сукупністю структурних елементів, які можна назвати структурною моделлю складного речення відповідного типу, наприклад: *Коли поетів буде, як машин, вони вже не ходитимуть ногами* (Л. Костенко); *Лягла зима, і білі солов'ї затьохкали холодними вустами* (М. Вінграновський). Граматичне значення першого речення – вираження часових відношень (дія головної частини відбувається після завершення дії підрядної); граматичне значення другого речення реалізується в послідовності подій.

Отже, складні речення є історично найпізнішим структурним типом речень. Незважаючи на тривалий час їх вивчення, в українському мовознавстві наявні різні підходи до їх аналізу, немає усталеної класифікації цих структур.

Основні типи складних речень

Компоненти складного речення за своєю синтаксичною будовою можуть бути двоскладними, односкладними, непоширеними, поширеними, повними, неповними.

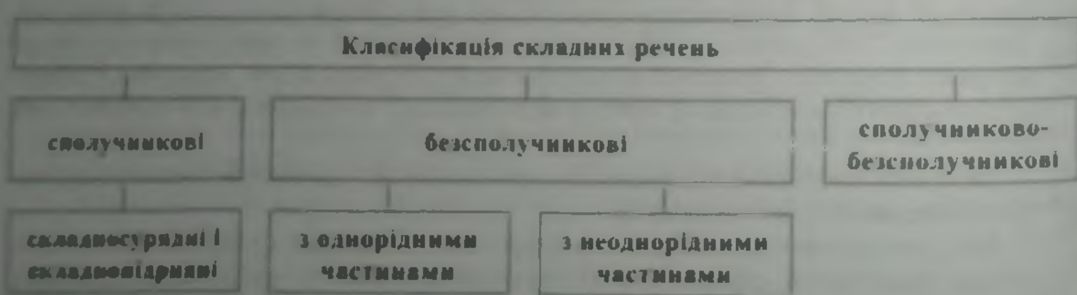

За способом поєднання частин в одне граматичне ціле розрізняються сполучникові, безсполучникові і сполучниково-безсполучникові складні речення.

Будова складного речення і синтаксичні відношення між його частинами неоднакові.

Складносурядні речення

Складносурядним називається таке складне сполучникове речення, частини якого пов'язані між собою сполучниками сурядності та інтонацією як синтаксично рівноправні і граматично незалежні одна від одної, але зі смислового боку становлять одне ціле. Наприклад: *Давно відшуміли дні далекої юності, та ніколи мені не забути першої зустрічі з Києвом* (І. Цюпа).

Рівнозначність предикативних частин є однією з найхарактерніших ознак складносурядних речень. Щоправда, лише перша предикативна частина будується більш-менш вільно, а друга й наступні у своєму лексичному складі і побудові зумовлені включенням їх в єдине ціле з першою.

Зміст приєднуваної частини складносурядного речення доповнює ту думку, яка висловлена в першій частині, або становить висновок чи оцінку сказаного.

Розділові знаки в складносурядних реченнях

Правила	Приклади
Кома не ставиться	
Коли є спільне слово для обох частин.	*У неї тоді блищали очі й червоніли щоки* (О. Довженко).
Коли це окличне, питальне чи спонукальне речення	*Таке розкішне над нами небо і такі ми до безмежності молоді!* (В. Шевчук).
В інших випадках ставиться кома	
Тире ставиться	
Якщо сурядні частини, поєднані сполучниками, виражають швидку зміну подій або різке протиставлення	*Дунув вітер понад ставом – і сліду не стало* (Т. Шевченко). *Може, квіти зійдуть – і настане Ще й для мене весела весна* (Леся Українка).
Кома і тире ставляться	
Якщо в другій частині говориться про наслідок того, про що йдеться в першій частині	*Всім серцем любіть Україну свою, – І вічні ми будемо з нею* (В. Сосюра).
Крапка з комою ставиться	
Між сурядними частинами, пов'язаними сполучниками *а, але, проте, однак, все ж таки* (рідше *і, та*), якщо ці частини мають значний обсяг, тобто кілька об'єднаних частин, у яких уже є коми	*Вітерець легенький дихнув, поблизу у траві цвіркнув коник; а десь далеко ударив перепел, а там над шляхом понеслась-полилась, наче срібний дзвіночок, жайворонкова пісня* (Панас Мирний)

- Розділові складносурядні речення

Розділові складносурядні речення – це конструкції з розділовими синтаксичними відношеннями, що виражаються сполучниками ***або, чи, хоч, то ... то, не то ... не то, хоч ... хоч, або ... або***. Наприклад: *Із-за темного дуба то калинова вітка витягнеться і червоний кетяг ягод горить, як жар, то колюча чайова рожа покаже дрібні листочки й пахучу квіточку* (Марко Вовчок).

У розділових складносурядних реченнях між їх частинами головними виражаються два види смислових зв'язків: перелік фактів і дій, що взаємно виключають одне одного, та перелік фактів і дій, що чергуються. Наприклад: *Або розумне казать, або зовсім мовчать* (Нар. творчість); *То дзвінко падуть гарячі плюскоти сонця, то сиплються в мозок блискучі стружки зірниць* (В. Свідзинський).

У складносурядних реченнях можуть передаватися особливі відношення **градації**, тобто підсилення, чи, навпаки, послаблення значення другого компонента речення порівняно з першим. Такі відношення виражаються складеними сполучниками ***не тільки ... а й, не лише ... а й, не лише ... але й***. Наприклад: *З самого ранку не лише старі взялися за лопати, а й малеча відкидала по дворах сніг, всі прокладали в заметах не стежки, а глибокі проходи* (За І. Цюпою).

- Приєднувальні складносурядні речення

Приєднувальні складносурядні речення – це конструкції з приєднувальми синтаксичними відношеннями, що виражаються сполучниками ***та й, ще й, також, причому, при тому, при цьому***. Наприклад: *Хочеться мені хоч одним оком поглянути на Італію, а також хочеться побути на селі* (М. Коцюбинський). У таких реченнях друга частина доповнює, уточнює повідомлення чи думку, висловлені в першій частині.

Проблеми дослідження складносурядних речень

До питання про виокремлення і класифікацію складносурядних речень у сучасному мовознавстві підходять по-різному. Це пов'язано передусім з експліцитністю/імпліцитністю сурядних сполучників на межі частин складного речення.

При з'ясуванні природи складносурядних речень важливе значення мають автономний статус предикативних частин цих структур і наявність формально вираженого синтаксичного зв'язку між ними. Так, ще О. Синявський, Л. Булаховський вважали, що складносурядне речення утворюють прості речення, які поєднуються як незалежні, рівноправні одиниці. Складносурядні речення трактували як рівнорядні, рівнорядносполучникові, оскільки до них відносили і складносурядні безсполучникові речення.

Із часом став переважати погляд, згідно з яким складносурядні речення було відмежовано від безсполучникових. Майя Ляпон (1933) у російській академічній граматиці (1980) складносурядними називає такі складні речення, «частини яких поєднані сурядними сполучниками і граматично не залежать одна від одної, тобто перебувають у відношеннях рівноправності, рівнозначності. Сурядні сполучники вказують на відносну автономність поєднуваних речень; позиція самого сполучни-

ка при сурядному зв'язку теж характеризується більшою автономністю порівняно з позицією сполучника підрядного». Вона класифікує й описує складносурядні речення за сполучниками недиференційованого і диференційованого значення.

Такий погляд на складносурядні речення переважає і в сучасному українському мовознавстві. Так, О. Мельничук зазначає, що сучасні складносурядні речення виникли з первісних складних безсполучникових речень саме завдяки сурядним сполучникам. Щодо специфіки сучасних складносурядних конструкцій він зауважує: «До категорії складносурядних речень належать речення, утворені з двох чи кількох частин, формально тотожних простим реченням, і пов'язаних сурядними сполучниками. Вживання сурядного сполучника є основним формальним показником синтаксичної єдності складносурядного речення...» Аналогічні погляди на складносурядні речення висловлює й Арнольд Грищенко (1936).

Українські лінгвісти складносурядні речення поділяють на елементарні і неелементарні. Елементарні структури є вихідними, базовими. Поняття формальної і семантичної елементарності не завжди збігаються. ***Формально елементарними*** є речення, в яких наявні дві предикативні частини, поєднані сурядним зв'язком, наприклад: *Реве Дніпро, й лани широкополі медами пахнуть, колосом шумлять* (А. Малишко); *Літа ніколи не повертаються до людини, а людина завжди повертається до своїх літ...* (М. Стельмах). Такі структури часто являють собою складні семантичне неелементарні речення через наявність вторинних предикатних і субстанціальних синтаксем. Тим часом ***семантично елементарними*** є лише такі складносурядні речення, що формуються двома семантично елементарними простими реченнями та одним семантико-синтаксичним відношенням, наприклад: *Зеленіють жита, і любов одцвіта* (В. Сосюра); *Лише борись, а щастя не втече* (Л. Костенко).

Неелементарні (у формальному аспекті) складносурядні речення завжди є і семантично неелементарними, оскільки складаються не менше ніж із трьох предикативних частин. Проте кількість семантично елементарних конструкцій у них часто перевищує число формально елементарних простих речень, наприклад: *П'янить ромашкою трава, і він неначе у жнива приліг спочить, сказати слово, а тільки рана випадково йому дихання забива* (А. Малишко).

Складносурядні конструкції поділяють на речення відкритої і закритої структури. До речень ***відкритої структури*** відносять утворення з темпоральними відношеннями між частинами та розділові складносурядні речення, кількість предикативних одиниць яких можна розширити, наприклад: *Дніпро неспокійно шумить і реве, **і** хвиля берег миє, **і** мла стоїть від землі до неба, глухого, беззоряного* (О. Довженко); ***Не то** сплю, **не то** дрімаю, **не то** в уяві все проходить* (Олена Пчілка).

Складносурядні речення ***закритої структури*** поєднують лише дві предикативні частини і виражають зіставні, протиставні та градаційні відношення, наприклад: *Десятник сердився, лаявся, **а** Гонтаря охопила неймовірна досада* (Яків Баш); *Осінній день короткий, **але** сьогодні він згасав надто повільно* (Я. Стецюк); ***Не тільки** в малярській роботі О. Довженка міцно позначилися пильні й уперті студії його в німецьких митців, **але й** в кіно він приніс із собою сталу художню культуру* (М. Бажан).

Згідно із загальною типологією складного речення до складносурядних слід відносити лише сполучникові структури, предикативні частини яких поєднані сполучниками сурядності. Деякі з цих сполучників не лише поєднують частини складносурядного речення, а й указують на тип семантико-синтаксичних відношень між предикативними частинами складносурядного речення. Такі сполучники називають ***семантичними***. Це, зокрема, протиставні сполучники ***але***, ***зате***, ***проте***, ***однак***.

Інша група сполучників служить передусім для поєднання частин складносурядного речення. Змістові ж відношення виражаються лексичним наповненням та структурою предикативних частин. Такі сполучники називають ***асемантичними (функціональними)***. Це, зокрема, єднальні сполучники ***і (й)***, ***та*** (в значенні ***і***).

Елементарність/неелементарність складносурядних речень співвідносна з їхньою закритістю/відкритістю: елементарні речення відкритої структури потенційно можуть бути розгорнуті в неелементарні, елементарні речення закритої структури, як правило, не поширюються.

Складносурядні багатокомпонентні конструкції

У сучасній українській мові поширені і складносурядні речення, що складаються з трьох і більше предикативних частин, їх здебільшого розглядають разом з елементарними складносурядними реченнями. Однак вони мають структурно-семантичні ознаки, не властиві реченням мінімальної будови.

Багатокомпонентні структури, частини яких поєднуються сурядними сполучниками, можуть являти собою не одне складне речення, а сполучення речень, кожне з яких окремо виконує комунікативну функцію. У таких об'єднаннях речень переважно функціонують однакові сполучники, передусім єднальні (приєднувальні), наприклад: *Ми збирали з сином жолуді дубові, і про день майбутній я казав синкові, і пливли багрові хмари в вишині, і співала осінь весняні пісні* (М. Рильський). Не випадково сурядний зв'язок усе частіше трактують як міжреченнєвий, текстуальний. У таких структурах наявне своєрідне «нанизування» речень, єднальні і деякі інші сполучники набувають приєднувального характеру, наприклад: *Ти глянула поглядом владним, безжалісна музо, і серце моє затремтіло, і пісня моя залунала, а ти, владарко горда, втішалася піснею бранки, і очі твої променіли вогнем переможним, і вабив мене той огонь, і про все заставляв забувати* (Леся Українка). Можна погодитися із С. Єрмоленко, яка зазначає, що повторюваний сполучник ***і*** перетворюється на частку, завдяки чому формується градаційна структура неперервного потоку мовлення.

Підтвердженням цього є оформлені в одне складносурядне речення кілька номінативних речень, наприклад: *Учителю, уже ми вдвох з тобою... Немолодість твоя і молодість моя... І ріки з водами, і вечір за горою, і ранку під горою течія...* (М. Вінграновський).

У відкритих структурах, крім сполучника і, використовуються і поєднання інших сурядних сполучників (***то..., то; а..., а; чи..., чи; та..., та*** тощо), наприклад: *Лише вози новобранців невпинно клекотіли виметеними трактами на Каховку, та бився десь у хмаровищах проти вітру самотній Мурашко, та дзвеніли в багатотисячнім*

селянськім натовпі біля станового колодязя юні, чисті альти й дисканти, посилаючи свої бунтівливі псалми високому, безсяйному сонцю (О. Гончар).

Однак у багатьох складносурядних багатокомпонентних конструкціях наявні більш складні семантико-структурні зв'язки між частинами, ніж в елементарних складносурядних реченнях та сполученнях речень із трьох і більше компонентів, їм властиві зовнішній (логіко-синтаксичний) і внутрішній (структурний) рівні членування. Наприклад, у реченні *Прилинув вітер, і в тісній хатині він про весняну волю заспівав, а з ним прилинули пісні пташині, і любий гай свій відгук з ним прислав* (Леся Українка) сполучником *а* на зовнішньому рівні поєднуються два елементарні складносурядні єднальні речення з внутрішніми темпоральними семантико-синтаксичними відношеннями. За наявності у складносурядному багатокомпонентному реченні зіставно-протиставних відношень саме ці відношення стають домінуючими, що, очевидно, пов'язане з тим, що вони властиві зв'язаним, бінарним конструкціям. Тому в складних багатокомпонентних реченнях цього різновиду зовнішній рівень членування проходить на межі зіставлення чи протиставлення. Це цілком закономірно, оскільки зіставно-протиставні складносурядні речення являють собою замкнуті структури.

Найчастіше вживаними є трикомпонентні складносурядні речення, у яких використовуються такі поєднання сполучників: ***але..., і; і..., але; а..., і; та..., і; / і..., та; але..., а; проте..., і.***

Одним із найпоширеніших є поєднання сполучників ***але..., і (й)***, за допомогою якого виражаються протиставне (зіставне) – причиново-наслідкові відношення між частинами і компонентами складносурядних конструкцій, наприклад: *Виразніше чулися звуки музики, / але враз вони стихли, і у вухах шумів лише вітер* (М. Трублаїні); *Я спробував повзти, / але кулі віялом лягли переді мною, і я знову припав до снігу* (І. Багмут). У таких структурах перше речення просте, а друге – складне, між компонентами якого існують внутрішні причиново-наслідкові відношення.

Регулярними є і протиставно-єднальні речення з домінуючим протиставним сполучником ***проте***, на внутрішньому рівні членування яких виділяються причиново-наслідкові відношення, наприклад: *На Вкраїні теж другий рік був недорід, / проте в деяких губерніях ще водився хліб, і його вільно продавали на базарах* (Петро Панч); *Малих почали відправляти додому, / проте до Лесі й Михайлика, мабуть як до чужих, нікому не було діла, і вони вільно могли все спостерігати* (М. Олійник). Це ж стосується і трикомпонентних структур із протиставним сполучником *та* в ролі домінуючого, наприклад: *Петрик пишався з того, / та скоро розкрилася мамина «таємниця», і в сім'ю прийшла трагедія* (І. Цюпа).

Зіставний (протиставний) сполучник *а* у функції домінуючого часто поєднується з єднальним сполучником ***і***, що функціонує на внутрішньому рівні членування, наприклад: *В університеті захоплювався хімією та біологією, / а після війни зацікавила його геологія, і він став геохіміком* (М. Трублаїні); *Погнали худобу, / а я лежу один посеред степу, і тільки сира земля мені рани студить* (Г. Тютюнник). Сполучник ***а*** в таких випадках здебільшого поєднує просте і складносурядне речення, тобто ***і*** перебуває в постпозиції. Зрідка ***а*** виконує домінуючу роль, перебуваючи в постпозиції до ***і***, об'єднуючи складносурядне і просте речення, наприклад: *П'янить ромашкою трава, і він*

неначе у жнива приліг спочить, сказати слово, / а тільки рана випадково йому дихання забива (А. Малишко).

Конструкції, в яких зовнішні протиставні сполучники вживаються після внутрішніх єднальних, використовуються в мові значно рідше, наприклад: *Конюшня була закрита, і він постукав кулаком у двері, / але ніхто не відзивався* (Г. Тютюнник); *Ясочкою її називала померла дружина Ковальчука, і вона вважала це за своє справжнє ім'я, / але інспектор та й усі на острові завжди називали її Знайдою* (М. Трублаїні). Ведучі протиставні семантико-синтаксичні відношення «пригашують» причиново-наслідкові, що виявляються на внутрішньому рівні членування.

Широковживані в сучасній українській мові такі трикомпонентні єднально-зіставні (протиставні) структури, у яких єднальні сполучники, що йдуть першими, є зовнішніми, а зіставно-протиставні виділяються на внутрішньому рівні членування. Це дає підстави стверджувати, що порядок засобів зв'язку в протиставно (зіставно)-єднальних і єднально-протиставних (зіставних) складносурядних структурах здебільшого відіграє конструктивну роль в ієрархії сполучників і семантико-синтаксичних відношень між частинами і компонентами цих речень. Таке членування зумовлене й тим, що складносурядні зіставно-протиставні речення, які виділяються в окремий блок, являють собою тісну структурно-семантичну єдність, компоненти якої не можуть бути розірвані на зовнішньому рівні членування. Найчастіше в таких структурах поєднуються сполучники ***і..., а***, наприклад: *Сонце спускалось на другий кінець шляху, / і ліс на Кузьмівці ставав сизим, а на Кириковій Січці вершки дерев ніби тліли на вогні* (Петро Панч); *З такого потужного тіла мав би видобуватися й відповідний голос, / і справді, басюра в голови комісії виявився знаменитий, а слова – просто вбивчі* (П. Загребельний).

Поширені й трикомпонентні структури протиставно-зіставного значення, в яких протиставний сполучник ***але*** поєднується із зіставним ***а***, наприклад: *Левко один час починав цікавитися врятованою дівчиною, / але вона перший рік не ходила й не розмовляла, а лайливий інспектор кого завгодно міг віднадити від своєї хати* (М. Трублаїні).

Розділово-єднальні і розділово-протиставні конструкції, у яких здебільшого фіксований порядок частин, використовуються рідко, наприклад: *Чи то наші обличчя були не надто скорботні, чи існувала ще якась причина, / але на нас почали озиратись* (Петро Панч).

● Запитання і завдання для самоконтролю

1. Які речення називаються складносурядними? Наведіть приклади.
2. Назвіть засоби вираження смислових і синтаксичних відношень між частинами складносурядних речень.
3. Які сполучники вживають у складносурядних реченнях із: 1) єднальними відношеннями між компонентами; 2) зіставними і протиставними відношеннями між компонентами; 3) розділовими семантико-синтаксичними відношеннями.
4. Доберіть приклади складносурядних речень із градальними та приєднувальними сполучниками.

5. Чим подібні і чим різняться: 1) єднальні і приєднувальні відношення між компонентами складносурядного речення; 2) зіставні і протиставними відношеннями між компонентами складносурядного речення.
6. Проаналізуйте синтаксичну структуру і стилістичну функцію у поданих реченнях: 1. І студить холодний вітер, і не можна затулити щілину (*Ю. Мушкетик*). 2. Ворота відкрилися – і троянчани безборонно в'їхали на заводський двір (*Григорій Тютюнник*). 3. Люблю весну, та хто її не любить на цій чудесній радісній землі (*В. Сосюра*). 4. Очі в Остапа були заплющені, а на білому виду виразно зачорніли молоді вуса й густі брови (*М. Коцюбинський*). 5. Серце калатанням відлічувало час, але з людей ніхто навіть не поворухнувся (*М. Стельмах*). 6. Не тільки жайворонки нас, мене й товаришів, вітали, але й гречки в той самий час рожевим гомоном співали (*М. Рильський*). 7. Половіє жито ніжно-русе, ще й туркочуть жайвори над ним (*М. Сингаївський*).
7. Обґрунтуйте вживання розділових знаків у складносурядних реченнях. Наведіть приклади.
8. Хто із мовознавців досліджував природу складносурядних речень?
9. Які ознаки беруть до уваги мовознавці при визначенні статусу складносурядного речення?
10. Як співвідносяться формально-синтаксичні і семантично-елементарні складносурядні речення?
11. Зазначте типи та основні ознаки складносурядних речень. Наведіть приклади.
12. Наведіть приклади складносурядних багатокомпонентних конструкцій.
13. Зазначте особливості поділу складносурядних багатокомпонентних речень на рівні членування.
14. Як розрізняти складносурядні багатокомпонентні речення і сполучення речень?
15. Які поєднання сполучників є регулярними на зовнішньому і внутрішньому рівнях членування? Які семантико-синтаксичні відношення вони виражають?

Складнопідрядні речення

Складне речення, що складається з двох або більше предикативних одиниць, які поєднані в єдине семантичне і граматичне ціле підрядним зв'язком за допомогою сполучників підрядності чи сполучних слів, називається **складнопідрядним**.

Предикативні частини складнопідрядних речень синтаксично нерівноправні: одна з них, яка підпорядковується іншій, перебуває в певній залежності і включає сполучник або сполучне слово, називається **підрядною частиною**. Частина складнопідрядного речення, якій підпорядковується підрядна, називається **головною частиною**.

Синтаксичний розбір складного речення

Зразок розбору

Ми віддаєм сердець своїх горіння Вітчизні в дар, бо ми – її сини (В. Сосюра).

Речення розповідне; головним виступає речення *Ми віддаєм сердець своїх горіння Вітчизні в дар*, підрядним – (*бо*) *ми – її сини.*

Підрядне речення відноситься до всього головного речення, відповідає на питання ч о м у ?, тому воно є підрядним причини, з'єднується з головним сполучником *бо*.

Речення складне, сполучникове, складнопідрядне, з підрядним причини, розповідне, неокличне.

Головне речення – просте, з двома головними членами (підмет *ми*, присудок – *віддасм*), повне, поширене (від присудка залежать додатки *горіння*, *Вітчизні*, обставина мети *в дар*, від додатка *горіння* – додаток *сердець*, що, в свою чергу, має означення *своїх*), неускладнене.

Підрядне речення (бо) *ми – її сини* – просте, з двома головними членами (підмет *ми*, присудок – (*є*) *сини*), поширене (іменна частина присудка має означення *її*), неускладнене.

У реченні на межі головного і підрядного речення ставиться кома, в кінці речення – крапка; в підрядному реченні на місці пропущеної зв'язки – тире.

Схема:

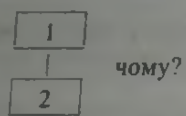

Складнопідрядні речення з підрядними з'ясувальними

Складнопідрядним реченням з підрядним з'ясувальним називається таке складне речення, в якому залежна частина роз'яснює зміст присудка головного речення.

З'ясувально-підрядна частина відповідає на питання всіх відмінків, замінюючи додаток або підмет головного речення: *Вони заздрять і водночас радіють,* (ч о м у ?) *що не їм випала на долю перша можливість умерти* (Ю. Литовський); *Давно відомо,* (щ о ?) *що крапля й камінь точить* (З газети).

Складнопідрядні речення з підрядними місця

Складнопідрядним реченням з підрядним місця називається таке складне речення, в якому залежна частина вказує на місце дії в головному реченні.

Підрядна частина відповідає на питання обставин місця (д е ? к у д и ? з в і д к и ?) і поєднується з головним сполучними словами ***де, куди, звідки,*** яким у головному реченні можуть відповідати співвідносні слова-обставини ***тут, там, туди, всюди, скрізь, звідти, кудись (тут – де, куди, звідки; там – де, куди, звідки; туди – де, куди, звідки*** та ін.): *Там,* (д е ?) *де боягуз вимагає машкари, хоробрий стає до смерті* (Т. Осьмачка). За цією співвідносністю сполучних засобів мовознавці розглядають їх як різновид займенниково-співвідносних, проте традиційно за семантико-синтаксичними відношеннями їх відносять до обставинних місця, незалежно від того, є співвідносне слово чи немає його в головній частині.

Складнопідрядні речення з підрядними порівняльними

Порівняльними називаються такі складнопідрядні речення розчленованої структури, підрядна частина яких, поєднуючись із головною за допомогою порів-

няльних сполучників ***як, мов, немов, наче, неначе, ніби*** та ін., пояснює її шляхом порівняння і відповідає на питання як?

Підрядні частини складнопідрядних порівняльних речень можуть стояти після головної частини, перед нею і всередині її: *Шумить під вікном тополина висока, **Мов** з вісточку дальню несе* (А. Малишко); ***Неначе** цвяшок в серце вбитий, оцю Марину я ношу* (Т. Шевченко); *Гартувалась вдача, **як** у горні, в пламені метал* (В. Крищенко).

■ Складнопідрядні речення з підрядними мети

Складнопідрядним реченням з підрядним мети називається таке складне речення, в якому підрядна частина вказує, з якою метою відбувається дія, виражена в головній частині.

Підрядна пов'язана з присудком двоскладного речення чи головним членом односкладного, частина виражає мету стосовно всього повідомлення головної частини і відповідає на питання з якою метою? (для чого?). Засобами зв'язку підрядної частини з головною є сполучники ***щоб (аби)***, які можуть ускладнюватися частками (***щоб тільки, аби** тільки; для того, щоб; з тим, щоб; з тією метою, щоб; в ім'я того, щоб* та ін.): *Хай прийде до тебе добробут і гідність і сядуть на покуті,* (з якою метою?) ***щоб** зникли сум і скорботи з твоїх темних кутків і пічурок і холодних твоїх сіней* (О. Довженко).

■ Складнопідрядні речення з підрядними способу дії

Складнопідрядним реченням з підрядним способу дії називається таке складне речення, в якому залежна частина вказує на спосіб або ступінь дії головного речення.

Підрядна частина відповідає на питання як? яким способом? якою мірою? наскільки? і з'єднується з головною сполучним словом *як* і підрядними сполучниками ***як, мов (мовби, немов, немовби), наче (неначе), ніби (нібито), начебто, ніж, чим, що, щоб***. Речення цього типу характеризують дію головної частини і ніяких інших змістових відтінків не мають: *Буває **так** (як?) **що** в лютому весною пахне сніг* (М. Нагнибіда). Підрядна частина пояснює спосіб дії стосовно присудка двоскладного або головного члена односкладного речення безпосередньо та через співвідносне слово ***так***: ***Як** зробив, **так** і з'їв* (Нар. творчість).

До складнопідрядних способу дії належать також речення **способу дії порівняльні** і **способу дії з відтінком наслідку**. Наприклад: ***Як** дика грушка серед жита біля вкраїнського села, маленька пальма сумовита над полем крону піднесла* (як? яким способом?) (М. Рильський); *І знову люди **так** починають перехитуватись од сміху, **що** мельнику доводиться крикнути на них* (М. Стельмах).

■ Складнопідрядні речення допустові

Складнопідрядні допустові речення вказують на те, що могло б перешкодити дії у головній частині. Вони відповідають на питання *незважаючи на що?* і поєднуються з головною частиною сполучниками ***хоч (хоча), дарма що, як не, куди не, незважаючи на те що***: ***Хоч** у житті стрічав тебе я рідко, та все ж мені той спогад серце гріє* (І. Франко).

- Складнопідрядні речення з підрядними супровідними

Складнопідрядним реченням з підрядними супровідними називається таке складне речення, в якому залежна частина містить те чи інше додаткове зауваження до головної, конкретизуючи або уточнюючи її зміст.

Головними ознаками таких речень є те, що підрядна частина в них не відповідає ні на які питання. Вона стоїть після головної частини, поєднуються з нею сполучним словом (відносним займенником) ***що*** в усіх його відмінкових формах: *Сердито насуплені брови Миколи Івановича ворухнулися, від чого обличчя вмить посвітлішало* (В. Канівець).

Розділові знаки у складнопідрядних реченнях

- Сполучники і сполучні слова як засоби зв'язку між частинами складнопідрядного речення

В організації внутрішньо-синтаксичної структури складнопідрядного речення як комунікативної одиниці важливу роль відіграють такі мовні засоби, як сполучники підрядності та сполучні слова, вказівні слова, співвідношення видо-часових і спо-собових форм дієслів-присудків, порядок частин, лексичні елементи, інтонація.

Сполучники підрядності і сполучні слова – це найважливіші засоби зв'язку підрядного речення з головним у складнопідрядному реченні. Саме вони граматично підпорядковують одну частину складного речення іншій і значною мірою зумовлюють специфіку семантико-граматичної залежності підрядного речення від головного. Сполучники підрядності і сполучні слова – найбільш виразні формальні показники підрядного зв'язку частин складного речення, тоді як сполучники сурядності – показники сурядного зв'язку частин складносурядного речення. Саме цю характерну ознаку виділяють уже при першому ознайомленні з основними двома типами складних сполучникових речень. Наприклад: *Я застав її вдома, і вона зраділа невимовно* (В. Підмогильний); *Коли надвечір квочка вела всіх додому, курчата почували себе найщасливішими істотами* (О. Ольжич).

Сполучники підрядності і сполучні слова на синтаксичному рівні об'єднує одна спільна функція – бути засобом зв'язку підрядного речення з головним; інші ж ознаки, зокрема лексико-морфологічна природа і семантико-синтаксичні функції, у сполучників і сполучних слів різні. Принципова ж різниця між сполучниками підрядності і сполучними словами полягає в тому, що сполучники підрядності лище зв'язують підрядне речення з головним, не беруть участі в організації внутрішньосинтаксичних зв'язків підрядного речення і не є членами речення, а сполучні слова не лише приєднують підрядне речення до головного, а й беруть участь у внутрішній організації підрядного речення, тобто вступають у семантико-синтаксичні зв'язки з іншими словами і як повнозначні слова виконують функції певних членів підрядного речення.

Лексико-морфологічні розряди найбільш уживаних сполучників підрядності і сполучних слів, які використовуються для зв'язку підрядного речення з головним подано в таблиці.

Сполучники		Сполучні слова	
		займенники	прислівники
що	*так що*	*що*	*коли*
як		*хто*	*як*
коли	*як тільки*	*який*	*де*
поки	*після того як*	*чий*	*куди*
щойно	*з того часу як*	*котрий*	*звідки*
щоб	*для того щоб*	*скільки*	*скільки*
аби	*з тим щоб*		*наскільки*
ніби	*тому що*		
мов	*через те що*		
наче	*завдяки тому що*		
бо	*у зв'язку з тим*		
якщо	*що*		
раз	*дарма що*		
якби	*незважаючи на*		
хоч	*те що*		
хай			

У розрізненні сполучників підрядності і сполучних слів особливі труднощі викликають виділені в таблиці багатофункціональні омонімічні слова ***що***, ***як***, ***коли***. В одних випадках вони виступають у функції сполучників підрядності, а в інших – у функції сполучних слів.

Аналізуючи названі омонімні слова в реченнях, необхідно пам'ятати про специфічні ознаки сполучних слів і сполучників.

Слово ***що***, виступаючи *сполучним словом*, має значення предметності, вказує на предмет, тому що в такому разі це співвідносний з іменником займенник. На місці слова ***що*** в цьому разі можна поставити іменник або інше субстантивоване слово з головного речення, до якого відноситься підрядне означальне, а в підрядному з'ясувальному на місці сполучного слова ***що*** можна поставити будь-який (відповідний за змістом) іменник. У підрядному означальному реченні сполучне слово ***що*** можна замінити словами ***який***, ***яка***, ***яке***, ***які***; отже, в таких випадках слово ***що*** є синонімічним за значенням повнозначним словам-займенникам, які в підрядному реченні завжди – сполучні слова. Будучи повнозначним словом, ***що*** вступає в граматичний зв'язок з іншими словами підрядного речення (від нього чи до нього від інших слів підрядного речення можна поставити питання), має певну відмінкову форму і виконує синтаксичну функцію відповідного члена підрядного речення. Сполучне слово ***що*** не можна пропустити. В підрядних реченнях з'ясувальних воно, як правило, логічно наголошується, інтонаційно виділяється.

Сполучник ***що*** не має всіх цих ознак: як службове слово він не має предметного значення і категорії відмінка; на місці сполучника не можуть бути поставлені синонімічні за значенням сполучні слова; сполучник граматично не зв'язаний з іншими

словами і не є членом речення, в ряді випадків може бути пропущений, логічно не виділяється і не наголошується.

Зразок розбору складнопідрядного речення зі сполучним елементом що

1. *Народ, що вільним став, нікому не зламати* (В. Сосюра). 2. *Вона дивувалася, що думки двох незнайомих людей можуть так збігатися* (В. Підмогильний).

У першому реченні слово *що* має предметне значення, замість нього можна поставити пояснюваний іменник з головного речення (*«народ*, вільним став»), його можна замінити синонімічним за значенням сполучним словом *який*. Слово *що* граматично зв`язане з присудком, має форму називного відмінка (*що* = [народ] вільним став) і, отже, виконує синтаксичну функцію підмета в підрядному реченні. Пропустити слово *що* в цьому разі не можна. Все це свідчить про те, що в першому реченні *що* – сполучне слово, яке зв'язує підрядне речення з головним і як повнозначне слово бере участь у внутрішній організації підрядного речення.

У другому реченні слово *що* не має предметного значення, його не можна замінити іменником. Тут слово *що* логічно не виділяється, не вступає в граматичний зв'язок з іншими словами підрядного речення, не є членом речення і його можна пропустити. (*Вона дивувалася: думки двох незнайомих людей можуть так збігатися*).

Отже, в другому реченні слово *що* – сполучник, який виконує власне граматичну функцію – лише зв'язує підрядне речення з головним і не бере участі у внутрішній організації підрядного речення.

Складнопідрядні речення з кількома підрядними

Складнопідрядні речення з кількома підрядними – це такі речення, до складу яких входить два або більше підрядних предикативних частин.

Складнопідрядні речення з кількома підрядними поділяються на кілька різновидів: 1) складнопідрядні речення з однорідною підрядністю; 2) складнопідрядні речення з послідовною підрядністю; 3) складнопідрядні речення з неоднорідною або паралельною підрядністю; 4) складнопідрядні речення, що об'єднують супідрядність і послідовну підрядність; 5) складнопідрядні речення з супідрядністю і неоднорідною (паралельною) підрядністю та інші, так званого змішаного типу.

Однорідною підрядністю називається такий вид підрядності, коли однакові за значенням підрядні частини відносяться до одного члена головної частини чи до всієї головної частини в цілому: *У відкритому полі видно, як летять у вирій журавлі, як бродять по свіжій ріллі чорні граки, як сумує на самотній деревині сіра ворона, загорнута в чорну хустину* (В. Гжицький).

[...], (як...), (як...), (як...)

Неоднорідною, або паралельною, підрядністю називається такий вид підрядності, коли: а) кілька підрядних частин відносяться до різних членів головної частини;

б) одна підрядна частина пояснює один із членів головної частини, а друга – головну частину в цілому: *Коли б був я вітром буйним, я б розгонив чорні хмари, щоб від хмар не слались тіні* (О. Олесь).

(коли...), [...], (щоб...).

Послідовною підрядністю називається такий вид підрядності, коли перша підрядна частина залежить від головної, друга – від першої підрядної частини, третя – від другої і т. д.: *У мене викликає протест, коли я чую, що десь прориваються тенденції зазнайства, спроби протиставити молодих старшим* (О. Гончар).

[...], (коли...), (що...).

Складнопідрядні речення змішаного типу – це такий вид підрядності, коли в одному складнопідрядному реченні поєднуються різні види зв'язку (супідрядність і паралельна підрядність; супідрядність і послідовна підрядність; усі три основні типи підрядності тощо). Наприклад: *До тебе летіла б край світу, де сходить зоря золота, якби не морози на квіти, якби не минули літа* (М. Ткач); *Родим не пояснював Сивоокові, що діється в полум'ї, як народжується глина, на яку крізь соломинки, що вставлені в турячі роги, накраплювали співучі барви* (П. Загребельний); *Коли ж обертаюсь я часом до криниці, яку сім'я наша обожнювала, з якої пив колись воду, і до моєї білої привітної хатини і посилаю їм у далеке минуле своє благословення, я роблю ту лише «помилку», яку роблять і робитимуть, скільки й світ стоятиме, душі народні живі всіх епох і народів, згадуючи про незабутні чари дитинства* (За О. Довженком).

Якщо в першому із наведених речень, що складається з трьох підрядних частин, переважатиме однорідна сурядність (два із них є однорідними), то в другому реченні, що складається з чотирьох підрядних частин, наявна однакова кількість супідрядності й послідовної підрядності (дві з них поєднані однорідною супідрядністю і дві – послідовною підрядністю). У третьому складнопідрядному реченні змішаного типу поєднуються всі три основні типи підрядності.

Опорні схеми

Складнопідрядні речення з кількома підрядними

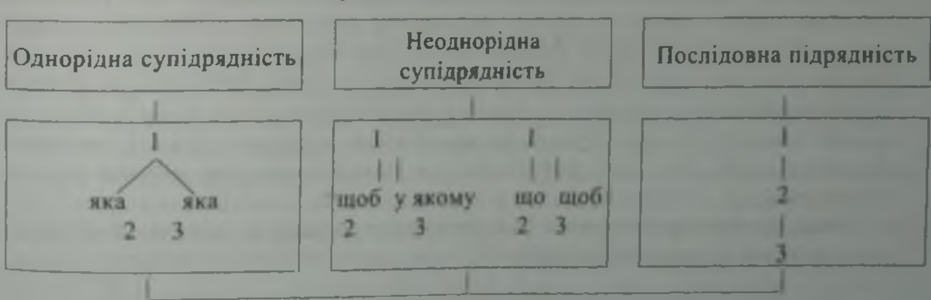

Складнопідрядні речення змішаного типу

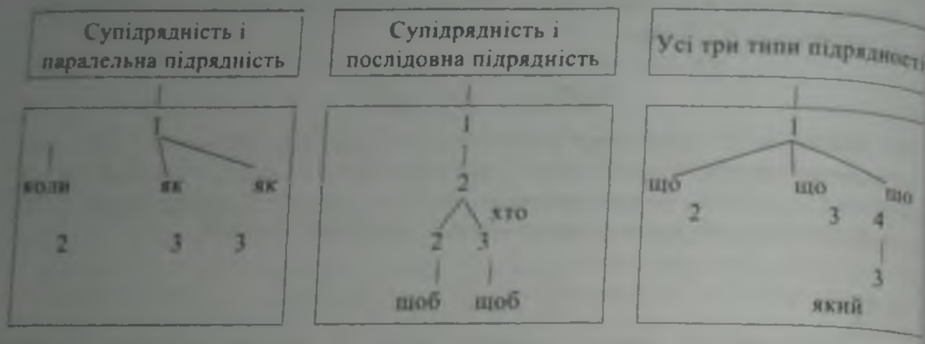

Синтаксичний розбір складного речення з кількома підрядними

Зразок розбору

– Прощай, Микито, серце полум'яне!..
Прости мене за кривди, бідний брате,
Що ти зазнав од мене без провин,
Бо не хотів усобної я раті,
Яку підняти мислив Костянтин (*І. Кочерга*).

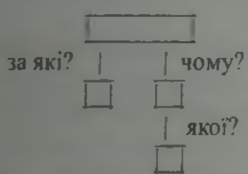

Це речення спонукальне, складне сполучникове, складнопідрядне з трьома підрядними частинами. Головна частина *Прости мене за кривди, бідний брате*, від якої залежать дві підрядні частини. Перша підрядна частина пояснює додаток головної частини, виражений прийменниковою формою іменника (*за кривди*), тобто утворює з головною нерозчленовану структуру, виражаючи приіменниково-означальні відношення (*за які кривди?*). Друга залежна частина відноситься до змісту всієї головної частини і виражає причину дії (*бо не хотів усобної я раті*), тобто утворює разом з головною частиною нерозкладну структуру, виражаючи причинові відношення (*чому кривдив брата?*). Остання підрядна частина залежить від другої підрядної, послідовно розгортаючи, якої саме усобної раті не хотів Ярослав (*яку підняти мислив Костянтин*).

Отже, це багатокомпонентне складнопідрядне речення з неоднорідною (паралельною) і послідовною підрядністю.

Схема:

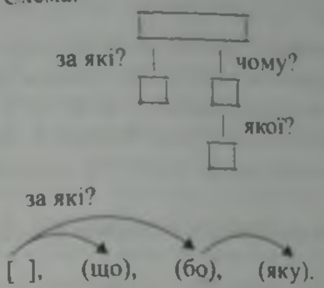

У складному складнопідрядному реченні друга й четверта частини приєднані сполучними словами ***що*** (у ролі прямого додатка) і ***яку*** (у ролі прямого додатка).

Головна частина побудована за схемою простого односкладного (означено-особового), поширеного, повного речення, ускладненого звертанням, яке виділяється комами. Усі підрядні частини побудовані за схемою простого двоскладного, поширеного повного, неускладненого речення.

Розбір за членами речення на письмі здійснюють, підкреслюючи їх відповідно до прийнятих позначень.

● *Запитання і завдання для самоконтролю*

1. Яке речення називається складнопідрядним?
2. Назвіть типи складнопідрядних речень.
3. Коротко схарактеризуйте кожен із типів складнопідрядного речення. Наведіть приклади.
4. Якими засобами виражаються смислові і синтаксичні зв'язки між головною і підрядною частинами речення?
5. Обґрунтуйте особливості розчленованої/нерозчленованої структур складнопідрядних речень.
6. Складіть схему-алгоритм визначення кожного із типів складнопідрядного речення.
7. Поясніть розділові знаки у складнопідрядних реченнях.
8. Обґрунтуйте, у яких реченнях *що, хто, який, чий, коли, як, де, куди* виступають сполучником, а в яких – сполучним словом. Наведіть приклади.
9. Схарактеризуйте складнопідрядні речення з кількома підрядними. Наведіть приклади.
10. Обґрунтуйте семантико-структурні типи складнопідрядних речень.
11. Обґрунтуйте погляди мовознавців про природу складнопідрядного речення.
12. Які типи складнопідрядних речень виділяють мовознавці за: 1) формально-граматичною класифікацією; 2) логіко-граматичною класифікацією; 3) структурно-семантичною класифікацією. Наведіть приклади.
13. Схарактеризуйте сполучні засоби зв'язку частин складнопідрядних речень. Накресліть схеми опори до кожного із типів складнопідрядних речень.
14. Схарактеризуйте особливості зв'язку підрядної (наслідкової, допустової, супровідної) частини з головною. Наведіть приклади.

Безсполучникові складні речення

Безсполучниковими називаються складні речення, частини яких поєднуються в одне граматичне та смислове ціле не сполучниками або сполучними словами, а лише інтонацією: *Пора була весняна, ранішнє сонце так любо світило, не пекло, а гріло; поля зеленіли, як рута, всяка пташка співала-щебетала* (Панас Мирний); *На поле синє вечірній впав туман, над річкою пливуть його мінливі хвилі. Був теплий день, світилася весна* (М. Рильський).

За характером смислових зв'язків між частинами безсполучникових речень вони поділяються на дві основні групи:

а) з однорідними частинами, які не підпорядковані одна одній: *Минула зима, (і) настала весна* (Панас Мирний); *Рожевий день палав, (і) гули на квітах бджоли, (і) пташки сміялися* (М. Рильський); *Літо дбає, (а) зима поїдає* (Нар. творчість).

б) з неоднорідними частинами, одна з яких пояснює іншу: *Ліс рубають – тріски летять* (Нар. творчість) [(коли) Ліс рубають, тріски летять]. *Глибше орати – більше хліба мати* (Нар. творчість) [(якщо) Глибше орати, більше хліба (будеш) мати]. *Не жди сподіваної волі вона заснула* (Т. Шевченко). [Не жди сподіваної волі, (бо) вона заснула].

Безсполучникові складні речення *з однотипними частинами* своєю будовою і значенням близькі до складносурядних речень, але не ототожнюються за семантико-синтаксичними відношеннями. Виділяють три типи складних безсполучникових речень з однотипними частинами:

1) речення, що позначають одночасність або суміжність перелічуваних явищ, наприклад: *Тівар взяв Дана з колиски, носив по світлиці, гойдав на руках* (М. Яцків);

2) речення, що виражають часову послідовність дій, явищ, наприклад: *В одному кутку, край села, враз щось блиснуло, показався димок* (Петро Панч);

3) речення, що виражають зіставлення або протиставлення явищ, подій, наприклад: *Маруся кривилася потім два дні на чоловіка, каву з того часу варила вже сама* (Г. Хоткевич).

У частині безсполучникових складних речень з однотипними частинами підстановка сполучників можлива, але уведення сполучника може змінити смисл. Наприклад: *Я вас добре розумію, (і) ми всі бачимо небезпеку* (В. Винниченко); *Кохана спить, кохана спить, (а ти) Піди збуди, цілуй їй очі* (П. Тичина).

У безсполучникових складних реченнях з *різнотипними частинами* предикативні частини синтаксично неоднорідні, одна з них співвідносна з головною, а інша – з підрядною частиною складнопідрядного речення. Наприклад: *Безсмертя виростає не з могили, (а) воно встає з колиски до вікна – (бо) в житті його велика таїна* (Д. Павличко).

Безсполучникові складні речення з різнотипними частинами об'єднують два типи конструкцій.

1. **З можливим перетворенням у сполучникове складне речення.** Наприклад: *Вона прикладала до рани мокру холодну ганчірку – Остапові стало легше. Вона прикладала до рани мокру холодну ганчірку, тому Остапові стало легше* (За М. Ко-

цюбинським). До цих конструкцій належать: безсполучникові складні речення із: 1) з'ясувально-обставинними відношеннями; 2) наслідково-причиновими відношеннями; 3) причиново-наслідковими відношеннями; 4) умовно-наслідковими і 5) наслідково-часовими відношеннями; 6) зі значенням допустовості.

2. **З неможливим перетворенням у сполучникові складні речення.** Наприклад: *Одним заспокоюю себе: у мене ще буде й така можливість* (В. Канівець). До цих конструкцій належать безсполучникові складні речення з *пояснювальними і приєднувальними* відношеннями: *Багато кинули ті в криницю каміння, клоччя, та ніщо не допомогло: вода бігла все далі й далі* (С. Плачинда); *Виглянь за двері: стежка від дому йде крізь ворота в даль невідому* (В. Мисик).

Смислові і синтаксичні зв'язки між компонентами безсполучникових складних речень виражаються інтонацією, порядком розташування частин, видо-часовими і способовими формами дієслів-присудків та лексичними засобами.

Предикативні частини безсполучникового складного речення загалом мають будову простих речень, об'єднаних у складне речення – за змістом, структурно та інтонаційно, утворюючи окрему комунікативну одиницю. Водночас очевидним є те, що предикативні частини безсполучникового складного речення собою окремо не виражають відносно закінченої думки, не мають інтонаційного завершення, оскільки зазначені ознаки притаманні всьому складному реченню, а не його предикативним частинам.

Безсполучникові складні речення, отже, вступають у синонімічні відношення із сполучниковими, але розрізняються синтаксично і стилістично.

Безсполучникові речення і трансформовані в складнопідрядні або складносурядні чи й прості є важливими засобами художнього стилю мови, порівняйте: *Схилилося колосся, поруділа трава, а над озером примовк ліс – достигала природа* (Б. Харчук) і *Схилилося колосся і поруділа трава, а над озером примовк ліс, достигала природа.* Або: *Схилилося колосся. Поруділа трава. Над озером примовк ліс. Достигала природа.*

Розділові знаки у безсполучникових складних реченнях

Основні правила	Приклади
Кома, крапка з комою	
Між відносно рівноправними частинами ставиться кома	*Пан гуляв у себе в замку, у ярмі стогнеш люди* (Леся Українка); *На білу гречку впали роси, Веселі бджоли одгули, Замовкло поле стоголосе В обіймах золотої мли* (М. Рильський).
Якщо рівноправні поширені частини далекі за змістом, то можна поставити й крапку з комою	*Наче зачарований велетень стояв ліс... В ньому було тихо; холодне повітря від лютого морозу, здається, загусло, ані ворухнеться* (Панас Мирний).

Тире	
Треба мати на увазі, що письменники розділові знаки між частинами складного безсполучникового речення часом ставлять не за правилами, а відповідно до змісту	*Не зоря ясна темної ночі в небі грає – дівоча врода пестить та гріє похмуру душу!* (Панас Мирний).
Якщо між предикативними частинами протиставні або зіставні відношення (можна вставити сполучник *а*)	*Ще сонячні промені сплять – досвітні огні вже горять* (Леся Українка).
Якщо у першій частині вказується на час або умову дії, про яку говориться в другій частині (можна вставити сполучники *якщо, коли*)	*Робиш добро – не кайся, робиш зло –зла сподівайся* (Нар. творчість).
Якщо друга частина виражає наслідок або висновок з того, про що говориться в першій частині (можна вставити *через це, тому*)	*Повіяв вітер по долині – пішла дібровою луна* (Т. Шевченко).
Якщо у другій частині міститься порівняння з тим, про що говориться в першій частині (можна вставити *немов*)	*Говорить – шовком вишиває* (Нар. творчість). *Подивилась ясно – заспівали скрипки* (П. Тичина).
Якщо друга частина виражає пояснювальні відношення у формі раптово сприйнятого	*Оглянувся – на порозі мати стоїть* (І. Багряний).
Двокрапка	
Двокрапка ставиться: а) якщо друга частина виражає причину того, про що говориться в першій (можна вставити *чому*); б) розкриває зміст попередньої (можна вставити *а саме*)	а) *Погасли вечірні огні: усі спочивають у сні* (Леся Українка); б) *В душі у мене інші бажання: Я тільки думкою на світі буду жить* (Леся Українка).
Якщо у першій частині є (або пропущено) слова *так, такий, одно; бачити, дивитись, чути, знати, побачити, почути, зрозуміти* тощо), зміст яких розкриває друга частина (з'ясувальні відношення)	*Я відчував: пахне м'ятою* (М. Хвильовий); *Отакий і рости, сину, цікавий до всього: життя треба знати* (А. Головко).

Синтаксичний розбір безсполучникового складного речення

Зразок розбору

Он гола скеля стоїть, трохи похилилася набік; на самім її вершечку примостилася біла береза, журливо опустивши віти додолу (Панас Мирний).

Речення складне, безсполучникове, розповідне; складається з двох частин – простих речень: 1. *Он гола скеля стоїть, трохи похилилася набік;* 2. *На самім її вершечку примостилася біла береза, журливо опустивши віти додолу.*

За смисловим зв'язком між частинами це речення є безсполучниковим з однорідними частинами.

Однорідні частини безсполучникового речення виражають значення одночасності; речення в цілому нагадує складне, складносурядне.

Речення вимовляється з інтонацією переліку, яка на письмі позначається комою; оскільки в кожній частині є свої розділові знаки, між частинами речення ставиться крапка з комою.

Перше просте речення є реченням з двома головними членами (підмет *скеля*, присудок *стоїть, похилилась*), повне, поширене (має означення *гола* до підмета *скеля*, обставини міри *трохи* і місця *набік* до присудка *похилилась*), має однорідні члени речення (присудки), отже, воно ускладнене.

Друга частина є реченням з двома головними членами (підмет *береза*, присудок *примостилася*), повне, поширене (означенням *біла* до підмета *береза*, обставиною способу дії, вираженою дієприслівниковим зворотом *журливо опустивши віти додолу*, до присудка *примостилася* та означеннями узгодженим *самім* і неузгодженим *її* до обставини *на вершечку*), ускладнене відокремленою обставиною.

Схема: [1] – ; – [2].

Проблема статусу безсполучникових складних речень

Складні безсполучникові речення, незважаючи на тривалість їх вивчення і наявність багатьох спеціальних досліджень, і нині викликають суперечки у мовознавстві. Дотепер не з'ясовано теоретичні питання щодо їх граматичної природи, синтаксичної форми та синтаксичного значення, не визначено статусу інтонації, по-різному трактуються різновиди цих одиниць. Проблематичним залишається й сам статус безсполучникових речень: лінгвісти або не виділяють їх в окремий тип, а розподіляють між складносурядними і складнопідрядними реченнями, або надають їм статус складних безсполучникових речень, або виводять за межі речення.

Уже праці М. Ломоносова, О. Востокова, О. Потебні, П. Фортунатова містять окремі зауваження про безсполучниковий зв'язок. О. Пєшковський розглядав безсполучникові конструкції як різновиди складносурядних і складнопідрядних речень. Цей погляд довго панував у мовознавстві, а дехто дотримується його й нині. І. Вихованець, наприклад, лише незначну частину безсполучникових утворень відносить до складносурядних (єднальні речення з часовими відношеннями між сурядними частинами) та складнопідрядних (у яких друга частина стоїть у позиції другорядного члена і підпорядкована опорним предикатним словам першої частини типу *казати, мовити, думати, знати, пам'ятати, бачити;* ці речення співвідносні зі складнопідрядними сполучниковими з підрядним сполучником *що*). Решту конструкцій він розглядає як складні безсполучникові речення з недиференційованим синтаксичним зв'язком між частинами.

Наприкінці 50-х років XX ст. стався злам у тлумаченні природи складних безсполучникових речень, чому сприяли праці М. Поспєлова, Є. Коротаєвої, Є. Іванчикової та ін. Зокрема М. Поспєлов обґрунтовує, що складні безсполучникові речення становлять інший тип речень, ніж складносурядні та складнопідрядні. Учений виокремив складні безсполучникові речення із парадигми речень спо-

лучникового типу. Ця концепція мала вплив і на українських мовознавців (Б. Кулик, І. Вихованець, Л. Кадомцева, С. Бевзенко та ін.).

В україністиці ідеї М. Поспєлова про безсполучникові складні речення як окремий тип складних структур розвинув Сергій Дорошенко (нар. 1924).

Серед складних безсполучникових речень він виділяє конструкції з однофункціональними предикативними частинами, до яких відносить речення перелічувальної семантики, і конструкції з різнофункціональними предикативними частинами (речення зіставно-протиставного значення, з пояснювальними відношеннями компонентів, з відношенням детермінації).

І. Кручиніна в «Русской грамматике» (1980) висловлює протилежну думку. Вона виводить складні безсполучникові конструкції за межі речень. Близьких поглядів дотримуються і І. Слинько, Н. Гуйванюк, М. Кобилянська, визначаючи ці конструкції як безсполучникові комунікати, оскільки в них немає основних граматичних ознак складного речення.

Мовознавці, які визнають автономний характер складних безсполучникових речень, істотну роль інтонації в розпізнаванні смислу і синтаксичного значення цих речень, справедливо зазначають, що, крім інтонації, важливе значення у вираженні синтаксичних відношень між предикативними компонентами безсполучникових конструкцій мають такі чинники, як порядок розташування частин, видо-часові співвідношення дієслів-присудків, наявність лексичних елементів відповідної семантики тощо. З огляду на це безсполучникові речення кваліфікують як структури, в яких частини поєднуються в єдине синтаксичне і змістове ціле за допомогою певних лексико-граматичних і ритмомелодійних засобів, однак без сполучників і сполучних слів.

Щодо наявності предикативних компонентів складні безсполучникові речення можуть бути ***елементарними*** (дві предикативні одиниці) і ***неелементарними***, багатокомпонентними (три і більше предикативних одиниць). Елементарність/неелементарність пов'язана з відкритістю/закритістю структури складного речення: ***відкритість структури*** передбачає розгортання елементарного речення в неелементарне, допускає доповнення речення мінімальної структури новими предикативними одиницями; ***закритість структури*** здебільшого властива елементарним реченням, що не можуть бути розгорнуті в багатокомпонентні зі збереженням тих самих семантичних відношень, які наявні в елементарних структурах.

З огляду на змістові відношення між частинами складні безсполучникові речення поділяють на дві групи: речення з однорідними частинами (частини є незалежними, семантичне скоординованими, співвідносяться із сурядними частинами складносурядних речень) і речення з неоднорідними частинами (частини залежні, семантично неоднорідні, співвідносяться з головною і підрядною частинами складнопідрядних речень).

Оскільки безсполучникові структури співвідносні із сполучниковими, то речення з однорідними частинами можна легко перетворити на складносурядні, речення з неоднорідними частинами – на складнопідрядні, наприклад: *Світило сонце, парувала земля* (Петро Панч); *Сіли перепочити і раптом помітили: хтось до них іде* (В. Канівець). Порівняйте: *Світило сонце, і парувала земля; Сіли перепочити і раптом помітили, що хтось до них іде.*

Однак іноді безсполучникові конструкції важко або взагалі неможливо перетворити на сполучникові. Йдеться про конструкції, в яких між складовими частинами наявні пояснювальні або пояснювально-приєднувальні відношення, наприклад: *Я розумів Брильова: його селянська заощадливість виявлялася в усьому* (І. Багмут); *Стукотіли молотки - шевці ремонтували і шили нові чоботи* (Ю. Збанацький); *Біля греблі почулися голоси - то йшли робітники-монтажники* (Ю. Збанацький).

Особливість безсполучникових речень полягає і в тому, що вони поліфункціональні, семантика їх не завжди чітко диференційована. Тому часто безсполучникове речення з семантичними відношеннями, спільними для складносурядних і складнопідрядних речень (причиново-наслідкові, умовно-наслідкові), можна трансформувати одночасно і в складнопідрядне, і в складносурядне речення.

Семантичні відношення і пов'язана з ними співвіднесеність безсполучникової конструкції зі складносурядними чи складнопідрядними реченнями зумовлюються інтонацією, якій належить особлива роль у складному безсполучниковому реченні, що часто позначається і на розділових знаках на межі його частин.

Складні сполучниково-безсполучникові речення

За характером сполучникового зв'язку і безсполучниковості мовознавці виокремлюють три типи утворень: з сурядністю і безсполучниковістю, з підрядністю і безсполучниковістю, з сурядністю, підрядністю і безсполучниковістю.

Конструкції з сурядністю і безсполучниковістю. Виділяють три їх різновиди: з сурядністю й однорідною безсполучниковістю; з сурядністю і неоднорідною безсполучниковістю; з сурядністю й однорідною та неоднорідною безсполучниковістю.

Структури із сурядністю й однорідною безсполучниковістю. З погляду змістового і структурного вони співвідносні із складносурядними реченнями, їх легко трансформувати в сполучникові складносурядні речення, наприклад: *Вона явно хотіла здаватися дорослою і досвідченою, а дитя проглядалося в ній в кожному русі, слові, було це кумедно і водночас дратувало* (В. Собко); *Дібровою загін бійців поїхав, підковами клепали коні путь, і ляск шабель, і брязкіт піхов у тиші чорній чуть* (М. Бажан). Це нерідко бувають ряди номінативних речень, наприклад: *І день, і дим, і даль, і рими, бадьорий крок, бадьорий спів* (В. Сосюра); *Траншеї риті-перериті, воронки, надовби і пні* (Я. Шпорта).

Ці конструкції часто становлять теоретично не замкнений ряд предикативних одиниць, у зв'язку з чим не поділяються на рівні членування, наприклад: *Ось день проминув, зник і вечір погожий, ніч криє і місто, і табір ворожий, і дивляться любо небеснії очі* (Леся Українка); *А земля лежить медова, а поля пожаті мріють, на городах достигають гарбузи зеленоребрі, і в пташинім сивім свисті крил широких рівний мах* (М. Рильський).

Однак нерідко рівні членування виділяються, причому ведучою може бути і сурядність, і безсполучниковість:

а) конструкції з ведучим сурядним зв'язком, наприклад: *Десь лютують епідемії, шторми ревуть, / а тут така тиша, така сліпучість* (О. Гончар); *Небо було сіре, під ногами чавкало болото, /аз мокрих стріх нудно спадали краплі, стрибали на тріски й*

розбивались на маленькі дроби (Петро Панч). Здебільшого ведучими семантичними відношеннями є зіставно-протиставні, рідше – причиново-наслідкові;

б) конструкції з ведучою безсполучниковістю, наприклад: *Колись шукали істин Піфагори і для жерців горів огонь наук, – І тепер всесвітні перелоги оре у вбогу свитку вдягнений селюк* (М. Рильський); *Відпахла липа, білим цвітом злита, і покотилася гроза аж до плачу, / ти виглядаєш іншого вже літа, а я, печальний, в цьому ще мовчу...* (М. Вінграновський). Такі конструкції у художніх творах можуть нести велике експресивне навантаження. Так, у реченні *Світло сліпить, та не грає веселе проміння, / вітер гуде, та задуха гнітить, мов каміння* (Леся Українка) наявна ієрархія семантико-синтаксичних відношень: і ведучими, й інклюзивно-підпорядкованими є протиставні відношення. У цій конструкції важлива роль і лексичних засобів – контекстуальних антонімів *світло – вітер, проміння – задуха.*

Такі утворення можуть об'єднуватися (повністю або частково) спільним другорядним членом, наприклад: ***По зелених пагорках*** *паслися вівці, білі гуси щипали травичку, а свиня рила писком* (Петро Панч); ***За цей час*** *Катря трохи змарніла, її гострий носик ще більше загострився і видовжився, але вона й досі пахтіла молодістю і здоров'ям* (М. Чабанівський).

Структури з сурядністю і неоднорідною безсполучниковістю. Вони співвідносні з багатокомпонентними реченнями з сурядністю і підрядністю, однорідною супідрядністю, оскільки семантичні відношення у них ті самі, що і в зазначених сполучникових моделях, наприклад: *Він іще щось говорить, але я нічого не чую: думаю про своє* (І. Муратов); *Ніч теж, як навмисне, видалась сьогодні несамовита: запеклий мороз забивав дух, а снігова буря валила з ніг, крутила і мутила все перед очима* (Яків Баш).

Речення з сурядністю й однорідною та неоднорідною безсполучниковістю. В мовленні використовуються значно рідше, ніж попередні два різновиди, оскільки без сполучникового зв'язку в таких об'ємних структурах важко обійтись, наприклад: *Он з пущі ледве чутно стук сокири, з високих круч луна орлиний клекіт, лиш тихі води все стоять мовчазно, і тільки часом камінь з круч зірветься, впаде і кане в темних, тихих водах, – розійдеться і зникне круг тремтячий* (Леся Українка); *Оригінальності від них не ждіть: шпаки – це імітатори веселі; то іволга у пісні їх дзвенить, то хлопчик, друзів кличучи, свистить, то соловейко розсипає трелі, то колесо немазане скрипить* (М. Рильський).

Конструкції з підрядністю і безсполучниковістю. У цьому типі сполучниково-безсполучникових речень ведучою здебільшого є безсполучниковість. Залежно від характеру безсполучниковості виокремлюють три різновиди конструкцій: з підрядністю й однорідною безсполучниковістю; з підрядністю і неоднорідною безсполучниковістю; з підрядністю і однорідною та неоднорідною безсполучниковістю.

Речення з підрядністю й однорідною безсполучниковістю. Різноманітні з погляду структури. Найпоширеніші конструкції з трьох – восьми речень, розміщення яких вільне, наприклад: *Містечко типово південне, із світлого черепашнику, вдень воно аж очі сліпить і все засипане цвітом акацій, виногради в'ються над самими вікнами, бо тінню тут дорожать...* (О. Гончар); *Очима прощання дівчина дивиться на вікна, на які метелиця навішує своє ткання; вони, й хата, і присмак вересня*

починають відходити у хуртовину, у темінь, у сон чи забуття (М. Стельмах); *Ще сміх наш вогкий, сльози не солоні, роки ще нас у спину не женуть, нам ще не чуть зимових наших дзвонів, хоча й весняних дзвонів вже не чуть...* (М. Вінграновський).

Структури з підрядністю і неоднорідною безсполучниковістю. На зовнішньому рівні членування поєднуються безсполучниково. Регулярними є структури з трьох–п'яти предикативних одиниць. Компактність цих утворень зумовлена змістовою і структурною єдністю речень, оскільки неоднорідна безсполучниковість співвідносна з підрядним зв'язком, який є більш тісним, ніж сурядний, наприклад: *А коли Ярина опинилася на вокзалі, її знову охопив переляк: до кого ж їхати – до брата чи до сестри, чи до тих дрімливих беріз, що погойдують оберемки сонця?* (М. Стельмах); *Ми туди часто бігали, щоб з вітряка глянути навколо: нас вабили левади, серед яких проступали білі хатки* (Петро Панч).

Структури з підрядністю й однорідною та неоднорідною безсполучниковістю. Складаються як мінімум з чотирьох речень, наприклад: *Ти не йди в пишний дім, де музика бринить, де танцюють веселії пари, – там ще гірше серденько тобі заболить, чоло вкриють ще тяжчії хмари* (Леся Українка); *Щось йому надто пощастило: мотор доставив його туди, там він швидко купив човен, зустрів людей на машині з Лузан і привіз новину, якої фотограф уже ждав* (М. Трублаїні).

Конструкції із сурядністю, підрядністю і безсполучниковістю. Залежно від характеру безсполучниковості виділяють три різновиди цих конструкцій: з сурядністю, підрядністю і однорідною безсполучниковістю; з сурядністю, підрядністю й неоднорідною безсполучниковістю; з сурядністю, підрядністю, однорідною і неоднорідною безсполучниковістю.

● *Запитання і завдання для самоконтролю*

1. Які особливості безсполучникових складних речень?
2. Чому безсполучникові конструкції розглядаються як складносурядні чи складнопідрядні безсполучникові складні речення?
3. У чому специфіка безсполучникових складних речень з однорядними частинами та з неоднорідними частинами?
4. Схарактеризуйте семантико-синтаксичні відношення, наявні в безсполучникових складних реченнях з однорідними частинами.
5. Які семантико-синтаксичні відношення наявні в безсполучникових складних реченнях з неоднорідними частинами.
6. Опишіть різновиди складних неелементарних безсполучникових речень.
7. Які багатокомпонентні речення є сполучниково-безсполучниковими? Проаналізуйте основні типи таких утворень.
8. Які є два види складних безсполучникових речень і які смислові відношення між предикативними частинами вони виражають? Обґрунтуйте.
9. Чим подібні і чим різняться безсполучникові складні речення та складносурядні і складнопідрядні речення?
10. Які смислові відношення можуть виступати між відносно рівноправними частинами безсполучникових складних речень? Наведіть приклади.
11. Які смислові відношення можуть виражати відносно залежні частини безсполучникових складних речень? Обґрунтуйте.

12. Які головні засоби вираження структурно-семантичних відношень між предикативними частинами безсполучникових речень?
13. Як залежить вживання розділових знаків у безсполучниковому складному реченні від смислових відношень між його частинами?
14. Якою мірою безсполучникові складні речення співвідносяться зі складносурядними та складнопідрядними? Обґрунтуйте.
15. Складіть алгоритм уживання розділових знаків у безсполучниковому складному реченні.

Складнопідрядні багатокомпонентні речення

Речення з неоднорідною супідрядністю і послідовною підрядністю. Визначальним у них є зв'язок неоднорідної супідрядності. До цих конструкцій належать:

1. Чотирикомпонентні структури, в яких абсолютно незалежній головній частині підпорядковані два підрядні компоненти, один з яких являє собою підрядне першого ступеня, і від нього залежить підрядне другого ступеня, наприклад: *Хлопчик почервонів від того, **що** раптом став у центрі уваги, **хоч** до кінця ще й не збагнув, **чим** це він так зацікавив клас* (І. Цюпа); *Але те, **що** він не розповів їй про свою зустріч з Марією, доводило її до такого відчаю, **що** вона, залишившись на самоті, нагадувала горлицю, **котра**, заплутавшись у тенетах, борсається, б'ється, ранить себе і ніяк не може вирватись* (Яків Баш).

2. П'ятикомпонентні структури з двома ланками послідовного підпорядкування, наприклад: ***Щоб** показати, **на що** я здатний, я враз так заверещав на горобців, **що** вони знялися живою хмаркою і кудись полетіли, **аби** тільки не чути мого кувікання, гавкання, та ще й свисту* (Петро Панч). Рідше використовуються структури з одною ланкою триступеневого послідовного підпорядкування, наприклад: *Все тут виважено і прилаштовано так, **щоб** «дашник» не минав свого двору, **бо** здавна запримітив дід, **що** справжній дачник шукає оселю старезну, глиняну, допотопну, **аби** тільки був двір зелений та поближче до води* (М. Чабанівський).

3. П'ятикомпонентні структури, в яких неоднорідні супідрядні становлять дві ланки неоднорідної супідрядності, перша з яких залежить безпосередньо від абсолютно незалежного головного речення, а друга – від одного із супідпорядкованих підрядних першої ланки, утворюючи разом з ним конструкцію з неоднорідною супідрядністю, наприклад: *По закінченні війни на тому місці, **де** стояла хата, Наддачини знайшли тільки кучугуру глини, **бо** й те, **що** залишилося од ворожих снарядів, було розібрано й спалено солдатами, **які** боронили Севастополь у неймовірно тяжких умовах* (В. Канівець).

4. П'ятикомпонентні конструкції, в яких від головної частини залежить три неоднорідні супідрядні компоненти, один з яких має залежне підрядне, що утворює ланку послідовного підпорядкування, наприклад: *То підходив до матері, **яка** вже встигла помити ложки після обіду і приготувати все необхідне на полудень в полі, то чіплявся до Христі, **яка**, на його думку, «поралась як сонна», то виходив на подвір'я, **щоб** подивитись, **як** батько з Карпом лагодять воза* (А. Іщук).

У цій моделі порядок компонентів може бути різним. Найпоширенішими є речення, в яких головне перебуває в оточенні підрядних або на початку всієї конструкції,

розриваючись при цьому підрядними. Часто трапляються конструкції, у яких спочатку розміщене головне, а за ним – підрядні.

У наведених вище конструкціях наявні всі типи семантико-синтаксичних відношень, властиві реченням з неоднорідною супідрядністю та реченням із послідовною підрядністю. Вони по-різному комбінуються.

Речення з послідовною підрядністю і неоднорідною супідрядністю. Ведучим у них є зв'язок послідовного підпорядкування, а допоміжним – неоднорідна супідрядність.

У межах цієї моделі виокремлюють:

1. Конструкції з чотирьох компонентів, які є основною формою реалізації моделі, наприклад: *Це, мабуть, тому, що, проходячи щойно повз будинок з червоним прапорцем,* ***де*** *містився штаб дивізії, ми бачили спокійні, без тіні турботи обличчя офіцерів і зв'язкових,* ***які*** *не поспішаючи виходили й заходили до штабу* (І. Багмут). Іноді такі підрядні виносяться за межі абсолютно незалежного головного речення, наприклад: *Це вже був певний вихід.* ***Бо*** *відходячи з боєм до самого заводу, як думали, і не дати зім'яти себе, за цих умов,* ***що*** *склались, було неможливо* (А. Головко).

2. П'ятикомпонентні конструкції, наприклад: *Спробуйте підібрати ключ до чоловіка,* ***який*** *говорить щоразу заплющуючись, не звертаючи уваги ні на нетерплячість голови комісії,* ***якому*** *вперше доводиться мати справу з подібним оратором, ні на свого головного,* ***щоб*** *уважно дослухатися до кожного його слова, ще раз марно спробувати щось там збагнути* (П. Загребельний).

Деколи трапляються конструкції, ускладнені вставленими реченнями, що являють собою об'ємні структури. Порівняймо: *Він заявив* ***(щоправда, цього разу не для преси, не для широких мас, а тільки в межах нашого цеху, де він міг заявляти досить вільно майже все, що хотів),*** ***що*** *не може допустити, аби кращого виробничника, гордість заводу, прапор, маяк, ідеал,* ***до якого*** *мають прагнути всі* ***(так він називав Чемериса, і всі ми, власне, й не мали нічого проти),*** ***щоб,*** *отже, такого чоловіка через якусь там тріщину в трубі, тріщинку невидиму, майже не існуючу, могли знецінити, вибити з його трудового ритму,* ***чим,*** *отже, загальмується важливий державний процес по освоєнню нової техніки* (П. Загребельний).

Неоднорідні супідрядні в цих структурах завжди є підрядними другого (третього і т. д.) ступеня, чим зумовлений і порядок розміщення компонентів, що є в цій моделі диференційною ознакою: в абсолютній більшості конструкцій модель починається абсолютно незалежною головною частиною. У чотирикомпонентних структурах неоднорідні супідрядні завжди залежать від підрядного першого ступеня, будучи підрядними другого ступеня. У п'ятикомпонентних вони можуть залежати від підрядних першого і другого ступенів, реалізуючись у більшій кількості варіантів порівняно з чотирикомпонентними.

У цій моделі часто наявний збіг двох підрядних сполучників, наприклад: *Я заздалегідь знаю,* ***що,*** *навіть* ***як*** *я землю гризтиму, ви мені не повірите,* ***що*** *ленінградки ні в трамваях, ні в автобусах, ні в тролейбусах не штовхаються* (Остап Вишня); *Першим її свідомим порухом було те,* ***що, коли*** *той попросив заспокоїти Галю, послухалася його,* ***хоч*** *і не відгукнулася словом* (П. Гуріненко).

Семантико-синтаксичні відношення комбінуються по-різному, як і в реченнях з неоднорідною супідрядністю і послідовною підрядністю.

Речення з подвійною супідрядністю. Охоплюють два різновиди супідрядності: однорідну і неоднорідну. Визначальним є зв`язок неоднорідної супідрядності, наприклад: *Але щоб краще збагнути навколишню красу, він навчав діток малювати, переносити на папір все, що вони бачать, що їм до вподоби* (І. Цюпа). Це переважно чотирикомпонентні речення. У мовленні вони трапляються значно рідше, ніж конструкції з одним видом супідрядності.

Серед них виокремлюють передусім структури з трьома – п'ятьма підрядними компонентами, рідше з шістьма і більше. У цих конструкціях підпорядкування підрядних може бути причленним (прискладним), різночленним і комбінованим. Найуживаніші різночленні конструкції, наприклад: *Він чув і про примхи «заклятої» скелі, і про битву з повіддю, до подробиць знав про гарячі сутички, **коли** висували зустрічний, і палко хвалив Бобрицького, **ніби** саме він тут був прикладом мужності і відваги, **ніби** тільки завдяки йому здобули перемогу* (Яків Баш). Часто вживаними є комбіновані конструкції, наприклад: *А вона на **що б** не дивилася, **де б** не гуляла, всюди ввижаються їй дрімучі волинські праліси, голубоводі, оточені очеретами і рогозою озерця, тихі, **як** вечірня година, річечки, **що** плинуть собі широкими долинами між зажурених верб* (М. Олійник).

Зрідка використовуються конструкції, у яких в одному реченні наявні дві пари однорідних супідрядних, які є неоднорідними супідрядними стосовно одна одної, наприклад: ***Коли** їй було шістнадцять років, **а** йому вісімнадцять, він був першим, **хто** держав її мовчки за руку біля перелазу в тихий вечір і довго не випускав руки, **хто** пробудив у ній ніжність, мрії, бажання щастя, і надії, і сльози* (О. Довженко).

У семантико-синтаксичному аспекті конструкції з подвійною супідрядністю являють собою різноманітні комбінації семантико-синтаксичних відношень, що функціонують у реченнях з неоднорідною супідрядністю та реченнях з однорідною супідрядністю, тобто охоплюють усі типи семантико-синтаксичних відношень, що реалізуються в складнопідрядних і складносурядних елементарних реченнях.

Речення з однорідною супідрядністю і послідовною підрядністю. Це такі контаміновані структури, в яких основною є однорідна супідрядність, допоміжною – послідовна підрядність. Реалізуються у чотирьох – восьми предикативних компонентах, наприклад: *Раптом ти відчуваєш, що ніхто не може тебе стримати у твоєму вигадництві, ні час, ні простір для тебе не існують, **а** вже про звичайні земні перешкоди, про той світ умовностей, звичок, забобонів, химер, **яким** оточують себе люди, тут навіть мови бути не може* (П. Загребельний). Деколи з метою актуалізації підрядних речень модель у мовленні може розриватися, наприклад: *Ні, він не шкодував, **що** поїхав. І **що** не пішов у дослідний інститут, **куди** обіцяли влаштувати хлопці...* (Ю. Мушкетик).

Іноді різновиди однорідної супідрядності повторюються, виступаючи в ролі основних і допоміжних залежно від того, прямо чи опосередковано вони залежать від головної частини, на яких рівнях членування виявляються, наприклад: *Ти кажеш, **що** жінка ніколи ще так не любила, **що** звіку любові такої ніде не було, **що** ти ради мене*

усе найдорожче лишила, ***що*** *будеш ти вірна,* ***як*** *орлу його крила,* ***як*** *сонцю земля і колодязеві – джерело* (І. Вирган).

У цих контамінованих структурах на зовнішньому рівні членування виділяється головна частина, що складається з одного предикативного компонента, і блок підрядних, що охоплює як мінімум три предикативні компоненти. Глибина структури цих конструкцій завжди не менша трьох рівнів, оскільки на другому рівні членування сурядним зв'язком поєднуються між собою речення, з яких принаймні одне складнопідрядне, що підлягає членуванню на третьому рівні.

Деколи в реченнях цієї моделі підрядні частини є парцельованими, утворюють комплексну рему, збільшують семантичне навантаження, наприклад: *Мені ще стояв перед очима страшний день нинішній.* ***Коли*** *гармати рикали,* ***мов*** *дикі звірі ненажерні.* ***Коли*** *гук голосів людських пересилював гриміння мушкетів і пищалей затинних.* ***Коли*** *навіть дерева вили,* ***ніби*** *з них здирали шкуру. Коли тільки смерть володарювала над величезним простором.* ***Коли*** *люди падали на землю,* ***як*** *води небесна,* ***якої*** *вже ніхто не візьме назад* (П. Загребельний).

Оскільки визначальним зв'язком у цих структурах є однорідна супідрядність, то вони, як і конструкції з однорідною супідрядністю, нерідко мають будову періодів і значне стилістичне навантаження, наприклад: ***Коли*** *в грудях моїх тривога то потухає, то горить;* ***коли*** *загублена дорога,* ***а*** *на устах любов тремтить;* ***коли*** *уся душа тріпоче,* ***як*** *білий парус на човні, – тоді рука моя не хоче пером виводити пісні* (М. Рильський).

У семантико-синтаксичному ярусі визначальними є відношення об'єктні, означальні, зумовленості, часові, порівняльні, просторові. На внутрішніх рівнях членування виділяються всі типи семантико-синтаксичних відношень.

Речення з послідовною підрядністю й однорідною супідрядністю. У них зв'язок послідовної підрядності є основним. Регулярно вживаними є конструкції з чотирьох – семи компонентів, наприклад: *Та, мабуть, природа інколи досить примхлива до людини,* ***бо*** *останнім часом Володя відчув,* ***що*** *йому муляє в боки,* ***а*** *дорогі серцю пейзажі починають набридати* (М. Чабанівський); *На її яскраво осяяному – і від того ще кращому – смаглявому обличчі буяла така радість,* ***яку*** *Євген бачив лише тоді,* ***коли*** *вони йшли грузьким берегом моря і він сказав,* ***що*** *кохає її* (В. Канівець).

Здебільшого однорідні супідрядні являють собою підрядні другого ступеня в ланці послідовної підрядності. Однак трапляються й конструкції, у яких однорідні супідрядні виявляються як підрядні третього і навіть четвертого ступеня підпорядкування, причому такі конструкції вживаються часто, наприклад: *Дика у тебе, волошко, натура,* ***що*** *не злама її людська культура,* ***бо*** *ж не скорив тебе той садівник,* ***що*** *дивогляди виводити звик,* ***що*** *простуватих дивує сусідів барвами різних чудесних гібридів* (М. Рильський). Іноді такі супідрядні, функціонуючи на одному рівні членування, становлять кілька блоків, наприклад: *Треба ж щось робити.* ***Адже*** *ми так заплутали справу,* ***що*** *вже не знаємо,* ***де*** *кінець,* ***а де*** *початок,* ***де*** *винні постачальники,* ***а де*** *ми самі* (В. Єременко).

У семантико-синтаксичному плані в цих структурах ведучими можуть бути всі семантико-синтаксичні відношення, властиві складнопідрядному реченню, оскільки всі вони, як правило, однаковою мірою властиві і зовнішньому, і внутрішнім рівням

членування. Відношення, властиві складносурядному реченню, завжди виявляються лише на внутрішніх рівнях членування.

Речення з подвійною супідрядністю і послідовною підрядністю. Це такі структури, в яких однорідні і неоднорідні супідрядні безпосередньо стосуються абсолютно незалежної головної частини, причому одне з них має при собі залежне речення, формуючи разом з ним стосовно головного послідовне підпорядкування. Мінімальними є речення з п'яти предикативних одиниць, наприклад: *Тільки тепер до свідомості Жені, **яка** весь час перебувала в своєму півсні, **яка** бачила, чула й пам'ятала лиш одного Сашка, тільки тепер до її свідомості дійшло, **що** означає дратуюче стукотіння, **яке** доносилося звіддалік* (С. Журахович).

Здебільшого основним є зв'язок неоднорідної супідрядності. Лише в тому випадку, коли неоднорідні супідрядні не залежать безпосередньо від абсолютно незалежної головної частини, визначальним є зв'язок однорідної супідрядності, наприклад: *Отак згадуючи, не помітила Банда, **як** заснула і **як** сам собою перекинувся місток між тим, **що** було тут весною, і тим, **що** в тривозі думалось зараз, по приїзді до Львова* (Д. Бедзик). Один з різновидів супідрядності може виявлятися на третьому – четвертому ступені послідовної підрядності, наприклад: ***Коли** кинеш оком назад, передивишся всю путь, **яку** пройшов Кость Кошевський, – аж ізігнешся, згадавши, **скільки** труда перевернула ця людина, щоб дійти до того, **про що** мріяли в ті часи, коли на голові хвацько стирчав циліндр і молоді груди облягав «хорошо сшитый фрак»* (Остап Вишня). У таких конструкціях деколи один і той же різновид супідрядності повторюється на різних ступенях послідовної підрядності, наприклад: *Хизуючись, позирав на вікна будинків, **повз які** проїжджав, **наче** прагнув пересвідчитися, чи всі бачать його, **чи** усвідомлюють, **хто** це йде і з якою метою* (П. Гуріненко).

Спорадично у відношеннях неоднорідної супідрядності перебувають ряди однорідних супідрядних, від частини яких залежать підрядні другого ступеня, наприклад: *І **коли** товстун уже майже здався, **а** високий взяв напереваги гвинтівку, четвертий полонений, **який** увесь час ішов позаду і **про якого** вони тільки знали, **що** до війни він працював перукарем у Саратові, ступив уперед і простягнув руку* (Ю. Мушкетик).

У цих конструкціях реалізуються всі можливі комбінації семантико-синтаксичних відношень, які в багатьох випадках не є ієрархічними, оскільки чимало речень не піддаються чіткому членуванню на зовнішній і внутрішні рівні у зв'язку з ведучим зв'язком неоднорідної супідрядності.

Речення з послідовною підрядністю і подвійною супідрядністю. У цих реченнях абсолютно незалежній головній частині завжди безпосередньо підпорядковане тільки одне підрядне першого ступеня, від якого залежать, як мінімум, три підрядні другого ступеня, що перебувають у відношеннях неоднорідної і однорідної супідрядності, наприклад: *Ніхто не міг передбачити, що, може, найбільша удача випала саме вайлуватому Байдашному, **бо коли** настала розруха, то виявилося, **що** панське зерно давно з'їдено, хомути спріли, телицю одібрали денікінці, **а** маленький діамант, вправлений у костяну ручку, лишився таким же гострим, а головне необхідним, **як** і раніше* (М. Чабанівський).

Оскільки основним зв'язком у цій моделі є послідовна підрядність, то на зовнішньому (логіко-синтаксичному) рівні членування, як правило, чітко виділяються

дві частини: перша – абсолютно незалежне головне речення, друга – блок підрядних. Тому зовнішніми можуть виступати всі типи семантико-синтаксичних відношень, властиві елементарним складнопідрядним реченням. На внутрішніх рівнях членування функціонують усі типи семантико-синтаксичних відношень, що використовуються у складносурядних і складнопідрядних реченнях мінімальної структури.

Отже, складнопідрядні багатокомпонентні речення є центральним типом конструкцій у системі складних багатокомпонентних речень сучасної української мови. Основні моделі цих структур – речення з неоднорідною супідрядністю, послідовною підрядністю, однорідною супідрядністю. Інші моделі периферійні, у них по-різному комбінуються однорідна супідрядність, неоднорідна супідрядність та послідовна підрядність.

● *Запитання і завдання для самоконтролю*

1. У чому полягає особливість складнопідрядних багатокомпонентних речень?
2. Чому складнопідрядні багатокомпонентні речення виникли найпізніше?
3. Які моделі складнопідрядних багатокомпонентних речень належать до центральних, а які – до периферійних?
4. З'ясуйте специфіку складнопідрядних речень з неоднорідною супідрядністю. Які є різновиди цих конструкцій? Які семантико-синтаксичні відношення виявляються в цих структурах?
5. Які речення належать до складнопідрядних конструкцій з послідовною підрядністю? Назвіть найпоширеніші різновиди цих структур залежно від порядку розміщення компонентів.
6. Схарактеризуйте різновиди конструкцій з послідовною підрядністю відповідно до характеру засобів зв'язку.
7. Як розглядаються в мовознавстві речення зі збігом двох підрядних сполучних засобів? Чому їх доцільно відносити до конструкцій з послідовною підрядністю?
8. Які конструкції належать до складнопідрядних речень з однорідною супідрядністю?
9. У чому виявляються особливості функціонування підрядних і сурядних сполучних засобів у конструкціях з однорідною супідрядністю?
10. Чому конструкції з однорідною супідрядністю мають найбільші експресивні можливості серед усіх моделей складнопідрядних багатокомпонентних речень?
11. Чим вирізняються структури з однорідною супідрядністю з-поміж інших центральних моделей складнопідрядних багатокомпонентних речень у плані семантико-синтаксичної структури?
12. Схарактеризуйте моделі контамінованих речень, у яких по-різному комбінуються однорідна супідрядність, неоднорідна супідрядність і послідовна підрядність.

Класифікація складних речень із сурядним і підрядним зв'язками

Складними сполучниковими реченнями з різними видами зв'язку є конструкції, в яких одночасно наявні сурядний і підрядний зв'язки. Щодо статусу цих структур як окремої моделі ускладнених складних речень немає одностайності ні в зарубіжній, ні у вітчизняній лінгвістиці. Деякі мовознавці (І. Василенко, М. Симулик та ін.), досліджуючи сурядно-підрядні речення, обмежуються трикомпонентними структурами, тобто аналізують речення, в яких просте і складнопідрядне поєднуються між собою сполучником сурядності. Це є недоліком, оскільки в мовленні реалізується значна кількість таких складних речень з сурядністю і підрядністю, у яких, крім звичайного підпорядкування, наявні складніші різновиди підрядного зв'язку: супідрядність, послідовна підрядність, їхні комбінації.

Першим з українських лінгвістів почав досліджувати ці конструкції О. Вержбицький. Він поділяв їх на такі типи: конструкції, в яких підрядне речення пояснює одразу два чи кілька незалежних речень, пов'язаних між собою способом сурядності; конструкції, утворені сурядним поєднанням простого речення із складнопідрядним або навпаки; складнопідрядні речення, поєднані способом сурядності; три і більше речень, одні з яких є простими, а інші складнопідрядними, що поєднуються способом сурядності в одну складну конструкцію; конструкції, в яких наявний збіг сполучників сурядності і підрядності. І. Вихованець, аналізуючи складні речення з різними видами синтаксичного зв'язку, виділяє шість типів таких конструкцій, найпоширенішими з яких є саме сурядно-підрядні речення. З-поміж них він називає три варіанти поєднань предикативних частин: дві чи більше сурядні частини мають одну спільну для них підрядну частину; одна з сурядних частин поширюється підрядною частиною, а інші сурядні частини вживаються без підрядної частини; кожну із сурядних частин супроводжують підрядні частини. При цьому І. Вихованець наголошує, що завжди один із видів синтаксичного

Деякі вчені речення із сурядністю і підрядністю в окремий тип не виділяють, а розглядають як звичайні складносурядні речення. Підрядний компонент ними кваліфікується як частина сурядного речення, береться до уваги лише перший, логіко-граматичний, рівень членування і цілком ігнорується другий (третій, четвертий і т. д.) – структурний. Це стосується насамперед внутрішньої структури таких конструкцій – наявності предикативних центрів, яких у складних сурядно-підрядних реченнях завжди не менше трьох. Справді, на зовнішньому рівні членування сурядним зв'язком поєднуються дві частини, що можуть бути як простими, так і складними реченнями, однак на внутрішньому рівні членування у частинах, що становлять складнопідрядні речення, виділяють головні і підрядні компоненти, як і в будь-якому складнопідрядному реченні.

Складні речення з сурядним і підрядним зв'язками переважно мають багатовимірну структуру, причому на зовнішньому рівні членування частини їх здебільшого поєднуються сурядним зв'язком. Тому не можна погодитись з тими вченими, які провідним вважають той зв'язок, який іде першим. Так, М. Симулик конструкцію *Печаль житніх степів стояла в очах хліборобів, і вони ніяк не могли збагнути, для чого їм треба було поховати свою святиню – зерно* (М. Стельмах) визначає як складне речення з сурядністю і підрядністю, а

конструкцію *По обидва боки шляху лежали незаймані землі, які чергувалися з перелісками, а далі синіла смуга лісу* (Петро Панч) – як складне речення з підрядністю і сурядністю. Однак очевидним є те, що провідним і в першому, і в другому випадках є сурядний зв'язок, що, до речі, підтверджують ті мовознавці, які залишають поза увагою внутрішні зв'язки між частинами таких структур і визначають їх як складносурядні.

Залежно від того, який синтаксичний зв'язок є провідним, виділяють дві моделі цих конструкцій: складні речення із сурядністю і підрядністю; складні речення з підрядністю і сурядністю.

Складні речення із сурядністю і підрядністю

Такі речення завжди багатокомпонентні, бо для реалізації сурядного і підрядного зв'язку необхідно не менше трьох предикативних частин. Цю модель становлять речення з провідним сурядним і допоміжним підрядним зв'язками.

З огляду на синтаксичні засоби зв'язку між частинами і компонентами цих речень виділяють такі різновиди цих конструкцій:

- складні речення з сурядністю і звичайною підрядністю;
- складні речення з сурядністю й однорідною супідрядністю;
- складні речення з сурядністю і з підрядністю та сурядністю;
- складні речення з сурядністю і неоднорідною супідрядністю;
- складні речення з сурядністю і подвійною (однорідною і неоднорідною) супідрядністю;
- складні речення з сурядністю і послідовною підрядністю;
- складні речення з сурядністю, однорідною супідрядністю і послідовною підрядністю;
- складні речення із сурядністю, неоднорідною супідрядністю і послідовною підрядністю;
- складні речення із сурядністю, подвійною супідрядністю і послідовною підрядністю.

У трьох останніх різновидах не взято до уваги ведучого різновиду підрядного зв'язку, оскільки підрядний зв'язок внутрішній, хоча в таких структурах він часто ієрархічний. Різновиди підрядності можуть виявлятися як в одній частині, так і в різних частинах, тобто в таких випадках вони перебувають у неієрархічних відношеннях, тому неможливо визначити внутрішній ведучий зв'язок.

Складні речення з сурядністю і звичайною підрядністю. Це найпоширеніший різновид, що переважно обмежується трьома-чотирма компонентами. Трикомпонентні речення складаються з двох частин, у яких завжди поєднуються просте і складнопідрядне речення, наприклад: *Заглиблений у книг нових і давніх стоси, він слухав голоси з низин і з-понад хмар, і **хоч** хитався він, **та** мав високий дар гніт ненавидіти і люд любити босий* (М. Рильський).

Поширеними є чотирикомпонентні речення, наприклад: *Я тільки раз його на сцені бачив – титана, **що** зламали вже літа, – **та** молодим в очах він вироста, **бо** я таким в душі його відзначив* (М. Рильський); *Та й нараз відступив той неспокій, **який** хвилину тому обпік серце, і думки полинули, **немов** звільнені з клітки птиці* (Ю. Мушкетик).

Часто в чотирикомпонентних реченнях наявне лише одне підрядне, наприклад: *Твоя душа за мною не жалкує, **а** тільки серце вражене сумує, і жаль тобі, **що** ти мене кохаєш* (Леся Українка).

Рідше використовуються п'ятикомпонентні конструкції, наприклад: *Уже не раз їй хотілося попросити його, **щоб** увечері не затримувався на дільниці, **та** Оксана приборкувала це бажання, поклала собі, **що** ніколи не скаже про нього Петрові, і раптом само вирвалося* (Яків Баш); *Після обіду дуже хотілося спати, **але** командир наказав прочесати стоги, що виднілися за хутором, і ми до вечора знайшли з десяток ворожих офіцерів, **що** зарились у солому, забарикадувались ящиками і мішками з харчами* (І. Багмут).

Складні речення з сурядністю й однорідною супідрядністю. Основною формою реалізації цього різновиду є чотирикомпонентна конструкція, що складається з простого і складного речень з однорідною супідрядністю, поєднаних сурядним зв'язком, наприклад: *І марили айстри в розкішнім півсні про трави шовкові, про сонячні дні, – **і** в мріях ввижалась їм казка ясна, **де** квіти не в'януть, **де** вічна весна* (О. Олесь); *Крізь стрункі сосни уже видно було на білому будинку дощечку з чотирнадцятим номером, і він прискорив крок, хоч зовсім уже задихався, а серце мало не вистрибувало з грудей* (Петро Панч).

Часто використовуються конструкції з п'яти-шести компонентів, наприклад: *Дівчина солодко спить і бачить найліпші рожеві ранкові сни, **а** електричний годинник, **який** Альберт сам сконструював і **який** показує час з точністю до кількох наносекунд, мільярдних частин секунди, вже дав сигнал, і машина ввімкнула електричний чайник* (В. Собко). У таких реченнях може траплятися на внутрішніх рівнях членування і звичайна підрядність, однак виділяти їх в окремий різновид недоцільно, оскільки послідовна підрядність і супідрядність являють собою більш складні різновиди підрядного зв'язку, що повністю включають ознаки звичайної підрядності (але не навпаки), наприклад: *Простір навкруги відкривався широкий, легкий, не захаращений хатами, **бо** розкидані вони були зрідка, **але** цей простір був позбавлений саме того, **чого** зараз не вистачало Галатину, **до чого** він звик за все своє життя і **від чого** не міг відцуратись* (Є. Гуцало).

Складні речення з сурядністю і з підрядністю та сурядністю. Це периферійний різновид моделі, оскільки спорадично використовуються навіть «чисті» конструкції з підрядністю і сурядністю, у яких підрядні компоненти вживаються у розширеній функції, наприклад: *Сидячи, Галатин задрімав, **а коли** розплющив очі – вже зовсім розвиднілось і страва парувала на столі* (Є. Гуцало).

Складні речення з сурядністю і неоднорідною супідрядністю. У мінімальних, чотирикомпонентних, структурах сурядним зв'язком поєднуються просте і трикомпонентне речення з неоднорідною супідрядністю. Як і при самостійному функціонуванні, у складних реченнях із сурядністю і підрядністю конструкції з неоднорідною супідрядністю можуть бути:

1) різночленними, наприклад: *Усі погляди схрестилися на ньому, **а** він мовби й не помічав нічого, лежав і дивився на далекий обрій, **що** плив у легкому мареві, на дівчину, **яка** сапала картоплю, прикривши від сонця обличчя химерним капелюшком* (Ю. Мушкетик);

2) причленними (прискладними), наприклад: *Полковник Кноп провів його похмурим поглядом, **а коли** двері за Шаховським зачинилися, нервово підхопився із розкішного крісла, заходив по величезному кабінету, **бо** душила його безсила лють* (В. Канівець);

3) з комбінованою супідрядністю, наприклад: *За дорогою і побіля неї сумовито затюгикали кулі, **а коли** замовк їхній посвист, вона підняла скошену свинцем стеблину, **що** впала біля неї* (М. Стельмах).

Різну будову мають і речення, що складаються з п'яти і більше компонентів, наприклад: *Ще задовго до того, **як** вона мала здавати іспити, підготував собі відпустку, **щоб** поїхати в Харків і самому просто з останнього іспиту забрати її, **та** якраз на греблі почались прориви, **і** стало не до відпусток* (Яків Баш); *Вона не назвала Оксані свого прізвища, сказала лише, **що** дзвонить з правобережної клініки, **але** по тому, як вона розпитувала, і по її голосу, **в якому** відчувалася незвичайна для лікаря схвильованість і якась душевна турбота за долю хворого, – Оксана одразу догадалася, **що** з нею говорить Марія* (Яків Баш).

Складні речення з сурядністю і подвійною (однорідною і неоднорідною) супідрядністю. Основною формою реалізації цього різновиду є п'ятикомпонентна конструкція, що поєднує просте речення і чотирикомпонентне з подвійною супідрядністю, наприклад: *Лиш тоді, **як** танкісти промчаться по полю і сурма зарокоче в поході з полками, устають, **щоб** побачить, і стогнуть від болю, **і** шаблі-гартуванці дзвенять під руками* (А. Малишко).

Складні речення з сурядністю і послідовною підрядністю. Мінімальними у цьому різновиді є чотирикомпонентні структури, у яких на зовнішньому рівні членування поєднується просте речення і трикомпонентне складнопідрядне з послідовною підрядністю, наприклад: *З дідового оповідання він зрозумів, **що** приїхав начальник будівництва інженер Набатов, прізвище **якого** недавно згадувалося в урядовій постанові, і від того вчорашня поразка на іспиті ще дужче загострювала тривогу* (Яків Баш).

У п'ятикомпонентних структурах найчастіше ведучим сурядним сполучником поєднуються просте речення і чотирикомпонентне складнопідрядне з послідовною підрядністю, наприклад: *Семен шарпнув малого за комір, а батько так глянув, **що** той, сьорбнувши носом, надовго принишк біля лежанки, **де** завжди товпились малі, **коли** в хаті був чужий чоловік* (А. Іщук). Трапляється, що трикомпонентне речення з послідовною підрядністю поєднується з елементарним складнопідрядним реченням, наприклад: *Ніхто у нас не був певен, **що** це саме те судно, **яке** ми шукаємо, **але** якщо воно тікає від нас, **то**, мабуть, недаремно* (Д. Ткач); *Ніхто не знав, **скільки** ще доведеться йти, **і** всім було незрозуміло, **чому** ми йдемо кудись, **коли** поряд воюють* (І. Багмут).

Існують й інші поєднання частин і компонентів, наприклад: *Аж важко було дихати, **але** такого повітря більше ніде не було, **і** я вдихав його на повні груди, особливо припах оселедців, **хоч** ті, **що** вивернулися поверх ропи, більше скидались на іржаві бруски* (Петро Панч). У наведеному реченні на зовнішньому рівні членування виділяються просте і складне речення з сурядністю і підрядністю; і лише на внутрішньому рівні наявна конструкція з послідовною підрядністю.

Складні речення з сурядністю, однорідною супідрядністю і послідовною підрядністю. Здебільшого такі речення реалізуються в п'яти-шести компонентах. Можливі різні комбінації однорідної супідрядності і послідовної підрядності. Ці різновиди підрядного зв'язку можуть виступати і в різних частинах, наприклад: *Мені хотілося відповісти, **що** розумію, **що** я завжди любив ці лермонтовські вірші, **але** й слова не мовив, **бо** збагнув, **що** для Віктора ці вірші важили значно більше, **що** вони супроводжували його завжди, **що** він бачив у них щось та-ке, **чого**, можливо, мені не побачити* (Є. Гуцало).

Найчастіше вживаються речення з ведучим внутрішнім зв'язком однорідної супідрядності, наприклад: *Отруйна ця рідина розлилася по палубі, і **хоч** Ягнич розумів, **чим** це йому загрожує, **хоч** ні на мить не забував, **що** й трюми під ним навантажені вибуховим матеріалом і можуть злетіти в повітря щомиті, **але** треба було щось робити!* (О. Гончар).

Поширеними є і речення з визначальним внутрішнім зв'язком послідовної підрядності, наприклад: ***Як** Гонтар не допитувавсь у діда, **чи** довго він тут, **де** живе, **та** дід, згадуючи, мабуть, про втечу, ніяковіючи, тільки хмурився, і неможливо було добути від нього хоч би виразного слова* (Яків Баш). У більших за обсягом конструкціях може використовуватись навіть кілька домінуючих ланок послідовного підпорядкування, наприклад: *Я мовчав просто блискуче. Героїчно й відчайдушно мовчав, і за це з ганьбою був вигнаний з директорського кабінету, **де** засідала грізна державна комісія, очолювана ще грізнішим головою, чоловіком, **якого** знали всі металурги, **про якого** ходило поміж людей безліч історій, людину, до деякої міри легендарну, **але** та легендарність здалася на ніщо перед моєю впертою мовчанкою, **за якою** стояла впевненість у слушності тієї справи, **яку** розпочали мої друзі і **до якої** запросили й мене* (П. Загребельний).

Складні речення із сурядністю, неоднорідною супідрядністю і послідовною підрядністю. Регулярно використовуються у мовленні п'яти- і шестикомпонентні структури, наприклад: *А далі людські погляди переходили на Ганну, і в них з'являвся вираз подиву і навіть цікавості, **хоч** цього дня людям, **яких** гнала жорстока сила і страх, здавалося, не було діла ні до чого, крім думок про те, **що** їх чекає* (С. Журахович).

Найчастіше в одному блоці функціонує неоднорідна супідрядність і послідовна підрядність, ведучим внутрішнім зв'язком є неоднорідна супідрядність, наприклад: *То був мовчазний, суворий **чоловік, і коли Миколина мама сказала якось, що хоче кудись поїхати у справі, він відповів, що** машина призначена зовсім не для цього* (В. Кисельов).

Складні речення із сурядністю, подвійною супідрядністю і послідовною підрядністю. Це різнопланові конструкції, у яких наявна максимальна кількість зв'язків, можливих у реченнях цього типу. Мінімальною є шестикомпонентна конструкція, причому всі різновиди підрядного зв'язку виявляються переважно в одному блоці, наприклад: *Ніхто з хлопців її не знав, **а** вона мовчала, не відаючи до кінця, **що й до чого, бо коли б** відала, **то,** мабуть, сказала б, **що** її батько – мельник з Пізнього, **що** вони недавнечко вернулися з міста, поселились на Басовім Куті* (Ю. Мушкетик). Деколи різновиди підрядного зв'язку наявні в різних частинах, наприклад: *Оксен,*

позираючи на молодь, що їхала із сміхом та витівками, пригадував і свої парубоцькі роки, коли він також був отакий шалапут та веселун, і йому робилося сумно на душі за тими роками, що вже пройшли і ніколи не вернуться і що він уже давно забув той день, коли весело, від усього серця сміявся (Г. Тютюнник).

У більшості складних речень із сурядністю і підрядністю чітко виділяються рівні членування. Оскільки основний зв'язок сурядний, то центральними є і семантико-синтаксичні відношення, властиві складним багатокомпонентним реченням з провідним сурядним зв'язком: темпоральні, зіставно-протиставні і причиново-наслідкові. На внутрішніх рівнях членування в цих реченнях наявні всі семантико-синтаксичні відношення, властиві складносурядним і складнопідрядним реченням мінімальної структури, тобто більшість відношень мають ієрархічний характер.

Період

Період (від грец. *periodos* – коло, переносно – заокруглена мова) – це складне речення ускладненої будови: перша частина являє собою кілька однотипних (однорідних) за функцією речень (члени періоду), друга – заключна, що є простим чи складним реченням, головним щодо першої ускладненої частини. Наприклад: *І там, де на всьому лежить печать мовчання, де стримані і скарги, і пісні, де здавлені прокльони і ридання, – вість людям подають кайдани голосні* (Леся Українка). Період характеризується вичерпною повнотою змісту і гармонійністю синтаксичної структури.

Період – це не окремий структурний тип, а лише різновид наявних у мові типів речень, який відзначається специфічними ознаками своєї будови й особливою інтонацією.

Періодові властивий постійний порядок розміщення його частин: спочатку перша частина, а потім друга. Перша частина містить ряд звичайно однорідних елементів, які і за своїм змістом, і граматично залежать від другої частини, причому перша частина періоду замикається другою логічно, граматично й інтонаційно, що створює завершеність, властиву цій синтаксичній структурі.

Період має інтонацію, властиву лише йому. Перша частина періоду характеризується висхідною інтонацією: при збереженні загальної перелічувальної інтонації кожен із наступних однорідних елементів вимовляється вищим тоном, ніж попередній; кульмінація тону припадає на останній компонент і завершується тривалою паузою. Друга ж частина починається значно нижчим тоном і вимовляється з завершальною інтонацією.

У великих за обсягом періодах підвищення і зниження інтонації за допомогою невеликих пауз розпадаються на дрібні частини – члени періоду. За змістом період являє собою закінчене структурне ціле.

За будовою період – це найчастіше багатокомпонентне складнопідрядне речення, що складається з головної і кількох однорідних підрядних частин, які звичайно містяться у першій частині періоду. Періодом може бути і багатокомпонентне складносурядне речення, і просте, ускладнене однорідними членами. Період, що являє собою просте ускладнене речення з однорідними членами у другій частині, містить узагальнювальне слово, перед яким ставиться тире: *Ні насторожений шулика,*

що годинами кружляє високо в небі; ні невідомий вершник, що вряди-годи беззвучно проскоче до обрію; ні чабан, що маячить на далеких толоках по плечі в текучому мареві, – ніщо не розвіє, ніщо не порушить степового величного спокою (О. Гончар).

Частини періоду за структурою складнопідрядного речення об'єднуються відповідно до типу їх підрядності – місця, часу, причини, мети, умови, допустовості, порівняння та ін. Наприклад: *І там, де на всьому лежить печать мовчання, де стримані і скарги, і пісні, де здавлені прокльони і ридання, – вість людям подають кайдани голосні* (Леся Українка).

Чітке розмежування першої й заключної частини періоду на письмі позначається за допомогою розділових знаків: між першою і другою частинами періоду ставиться кома і тире, наприклад: *В серпневі дні, коли обжинки світлі справляє сита медвяна земля, і кулики дзвенять на узбережжях, мережкою гартуючи пісок, а ластівки малечу научають повітря сизе різати грудьми, – в серпневі дні розширюється обрій, і розгортає крила далечінь* (М. Рильський).

Період найчастіше виступає стилістичним засобом у художньому та публіцистичному стилях мовлення.

Пряма й непряма мова

Під час спілкування часто виникає необхідність передати чиєсь мовлення. Іноді важливо передати не лише зміст, а й саму форму та інтонацію. Існує дві форми передавання чужого мовлення: пряма і непряма мова.

Прямою мовою називається чуже мовлення, передане дослівно, з повним збереженням змісту, форми та інтонації. Наприклад: *«Здоров, Еоле, пане-свату! Ой, як ся маєш, як живеш? – Сказала, як ввійшла у хату, Юнона: – Чи гостей не ждеш?»* (І. Котляревський).

Пряма мова звичайно супроводжується словами автора, які вказують, кому вона належить. Наприклад: *А тільки, було, зачує дзвін, то вже ні заграється, ні засидиться дома і каже: «Мамо! піду до церкви, бач, дзвонять; грішно не йти; тату, дай шажок на свічечку, а другий старцю Божому подати»* (Г. Квітка-Основ'яненко); *«А я знаю, як тебе звати», – довірливо каже дівчина і двома пальцями перебирає скляне з краплинами сонця намистечко* (М. Стельмах).

Чуже мовлення, передане не дослівно, без збереження форми та інтонації, а тільки із збереженням змісту, **називається непрямою мовою.** Наприклад, у реченні чужі слова передано прямою мовою: *Чи хто всміхнеться (не часто всміхалися!) – панночка біжить до старої: «Бабуню, мене не шанують!»* (Марко Вовчок). Перебудуємо речення: *Чи хто всміхнеться (не часто всміхалися!) – панночка біжить до старої і тут же скаржиться, що її не шанують.* Це приклад непрямої мови.

У непрямій мові змінюють особу займенників і дієслів відповідно до особи, від імені якої передається чужа мова.

Вигуки, повторення, іноді – вставні слова й частки – опускаються.

Слова автора при прямій мові є синтаксичним центром, що організовує конструкцію з чужим мовленням. Вони є засобом уведення в розповідь чужого мовлення.

Пряма мова разом із словами автора – особливий тип синтаксичної будови, близький до складного безсполучникового речення з різнотипними частинами, але пряма мова і слова автора разом не становлять одного речення. Вони завжди виступають як окремі речення. Зв'язки ж прямої мови зі словами автора на письмі регламентуються спеціальними пунктуаційними правилами, а в усному мовленні – інтонацією.

Досить часто у художній літературі письменники використовують невласне пряму мову як особливий стилістичний прийом, за допомогою якого розкриваються внутрішні почуття героїв, їхні думки, переживання тощо. Це так звана внутрішня мова, яку передає автор твору, ніби перевтілюючись у самого персонажа.

З граматичного боку для невласної прямої мови властива заміна особових форм дієслів першої особи, властивих непрямій мові, формами третьої особи. Наприклад: *Данько прискорив ходу якраз на стільки, щоб іти шість кілометрів на годину. Він ітиме до ночі, але не дасть себе наздогнати. Він глянув на сонце: йому лишилося йти ще п'ять годин. Тридцять кілометрів* (М. Йогансен).

Розділові знаки при прямій мові

1. Пряма мова береться з обох боків у лапки. Причому в лапки беруться також знак питання, знак оклику і три крапки. Крапка і кома виносяться за лапки. Проте, якщо є вже знак питання, знак оклику чи три крапки, то ні крапка, ні кома після них не ставляться. Наприклад: *Вийшов він од неї, моргнув на нас та й каже: «За мною йдіть!» І пані з дверей каже: «Йдіть за ним!»* (П. Куліш).

2. Якщо слова автора розривають пряму мову на межі двох речень, то після слів автора замість коми ставиться крапка. Порівняйте: *«Помилуйте! – йому Ягнятко каже. – На світі я ще й году не прожив»* (Л. Глібов).

3. Якщо слова автора стоять перед прямою мовою, то після них ставиться двокрапка, а якщо всередині або після неї, то виділяється комою й тире і пишуться з малої букви. Наприклад: *Очі Мальви ніби злилися з материними..., вона розвела руками і заговорила, прислухаючись до власних слів: «Доля моя, мамо... Це доля моя...»* (Р. Іваничук); *«Де та квітка взялася на долині, та ще така здорова?» – подумав Лаврін* (І. Нечуй-Левицький); *«Мабуть, причудилось», – подумав юнак, але вже не чіпав ромашки* (В. Гжицький).

4. Коли пряму мову передають у формі діалогу, тоді кожну репліку починають з нового рядка, перед нею ставлять тире і не вживають лапки. Інші розділові знаки ставлять, як звичайно при прямій мові. Наприклад:

– А що, дітки, – питає бабуся. – Чого прийшли, мої соколята? Малі мовчать та тільки оком закидають у коші з яблуками.

– Ходіть лишень ближче, хлопченята: я по яблучку вам дам, – каже на їх бабуся (Марко Вовчок).

Синтаксичний розбір речення з прямою мовою

Зразок розбору речення з прямою мовою

«Імпресіонізм та експресіонізм – це два мистецькі напрями, що зударилися своїми протилежними світоглядними настановами на зламі 19-го і 20-го сторіч», – відповіла Олександра Черненко, коли її запитали (М. Євшан).

Слова автора *відповіла Олександра Черненко, коли її запитали* є реченням складним, сполучниковим, складнопідрядним з обставинним часу. Головне речення *відповіла Олександра Черненко* з двома головними членами, повне, непоширене. Підрядне речення *коли її запитали* відповідає на питання к о л и ?, вказує на час дії в головному реченні, отже, воно є підрядним часу; приєднується сполучним словом *коли*. Підрядне речення з головним членом, вираженим дієсловом минулого часу, односкладне, неозначено-особове, повне, поширене прямим додатком *її*, і обставиною часу *коли*, неускладнене.

Пряма мова *Імпресіонізм та експресіонізм – це два мистецькі напрями, що зударилися своїми протилежними світоглядними настановами на зламі 19-го і 20-го сторіч*. Це речення складне, сполучникове, складнопідрядне з підрядним приіменниково-означальним.

С х е м и р е ч е н н я з п р я м о ю м о в о ю:

I. 1. Слова автора: [3]
| коли?
[4]

2. Пряма мова: [1]
| які?
[2]

II. [[3], (коли); [[1], що (…)]

III. «П», – с. а.

1. «Основою нового філософського світосприймання був ідеалізм, волюнтаризм, а перш за все ірраціоналізм, що заперечував можливість пізнання за допомогою виключно за допомогою інтелекту і наукових методів», – сказала Олександра Черненко. 2. «Я бажав би всіма силами душі, щоб музика моя поширювалась, щоб збільшувалось число людей, які люблять її і знаходять в ній втіху і підпору», – сказав П. Чайковський, коли всі усілися (*І. Черниш*). 3. «Яка ти розкішна, земле, – думала Маланка. – Все село засівати тебе хлібом, прикрашати тебе зелом, заквітчати квітами» (*М. Коцюбинський*). 4. Для цієї пори року існувало золоте правило, що опредметнилось у народному прислів'ї: «У хліба короткі ноги, – як утече, то й довгими не наздоженеш!» (*В. Скуратівський*). 5. Полюбіть труднощі і скажіть: «Благословенні є перешкоди, бо ними зростаємо», – мужньо, окрилені духом устремління, у свідомості величі нескінченного вдосконалення творчості життя (*О. Реріх*). 6. «Слово – перше дзеркало духу, – казав Петрарка, – а дух не останній водій слова». 7. «Людям на добро, а мені на поміч, – сказав якось Терешко (*Г. Тютюнник*).

Діалог

Дослівно відтворена розмова двох або кількох осіб називається **діалогом**.

Чужа мова, передана в формі діалога, не завжди супроводжується словами автора. Порівняйте:

1. *– Я йду, йду, мамо.*

– Не йди, не йди, сину...

Пішов, бо стелилася перед його очима ясна і далека (В. Стефаник).

2. *– Тату, – питає Христя, – а чи ви й тепер так першого дня виходите в сад до яблуні із сокирою? «Оце бачиш цю сокиру?» – «Бачу!» – «То як не будеш цього літа родити – зарубаю!»*

– А, то звичай такий, – переконливо відповідає дід. – То так треба. І мій дід, і прадід так лякали ледаче дерево, що торік зле родило... (Д. Гуменна).

Якщо чуже мовлення, передане у формі діалога, супроводжується без слів автора, тоді традиційно вживаються такі розділові знаки: 1) перед кожною реплікою ставиться тире; 2) слова кожної особи пишуться з нового рядка. Наприклад:

– Ростиславе, де ти?

– Я тут, у садку, тату.

– Як там дідусь, як він?

– Уже все гаразд, все добре.

– Справді?

– Ходімо, швидше, синку.

– Чекай, ось він... (О. Гуренко).

Якщо ж діалог супроводжується словами автора, тоді розділові знаки ставляться ті ж, що й при прямій мові. Порівняйте: *– Стій! – сказав він і наказав: – Мовчати!* (І. Гнатюк).

Діалоги й полілоги можуть подаватися без абзаців; це буває здебільшого тоді, коли їх хтось переказує зміст бесіди, розмови. У такому разі лише перша репліка подається з абзацу й перед нею ставиться тире, а перед ними, після мови автора – двокрапка: – *Оце, бувало, посідаємо на кутю за столом, а тато мій, дід ваш, сяде за макітрою, з верхом повною пирогів, і питає: «Чи бачите ви мене, діти?» – «Ні, не бачимо!» – відказуємо ми* (Д. Гуменна).

Коли кілька реплік діалогу йдуть у рядок, без вказівки, кому вони належать, то кожна з них береться в лапки, а між репліками ставиться тире:

– «А як же він пропадає?» – «Каже, що навіть аби угинув, то відбере вам вашу гадзиню.» – «Таж то не квітку урвати!» – «А такий бараба того питає?» – «А я де?» – «Ви, Йванку, граєте полонинами та зимарьками на волоскім боці, а Зеленюк попід вікна: «Добрий день, душко!» – «А ви тото чули?» – «Ей-га, чи лишень тото? Ти, – каже він, – молодичко, зриваєш мені очі, ріжеш моє серце» (*М. Черемшина*).

Цитата

Дослівно переданий на письмі уривок з якогось твору називається **цитатою**. Цитати вживаються переважно в наукових та публіцистичних творах.

Цитати наводяться в супроводі слів автора або без них: *Цікавий символічний факт про ціну людського імені наводить А. П. Коваль. Посилаючись на М. Горбаневського, дослідниця пише: «...в одному з племен індіанців людина, яка позичила щось, залишала в заклад за позичене не якісь цінності, а власне ім'я. І доки не повертала боргу, ходила без імені; усі члени племені її в цей час ніяк не називали»* (Слово про слово. – К., 1986).

Розділові знаки при цитатах

Слова та вирази, вживані не в своєму звичайному значенні, маловживані, сказані іронічно, застарілі або, навпаки, зовсім нові (якщо автор хоче підкреслити цю їх особливість), виділяються лапками: *А. Данилюк називає українську хату історичним явищем, стверджує, що її «генетичне коріння сягає в глибини віків»* (Л. Кожуховська).

Цитати оформлюються так:

- якщо цитата (або дослівний вираз) *синтаксично пов'язується* з авторським текстом, утворюючи підрядне речення або є членом речення, то вона береться в лапки і перше слово цитати чи виразу пишеться з *малої літери*: *Ні питоменну монументальність Ольжичеві, ні оту його «прозору радість творчого спокою» не знайдемо в ліриці Олени Теліги* (В. Державін);
- якщо цитата, що стоїть після слів автора, оформлюється як *пряма мова*, то перед початком і в кінці цитати ставляться лапки, а перше слово пишеться з великої літери);
- якщо цитатою *починається речення*, а слова автора ідуть після неї, то цитата береться в лапки, перше слово починається з великої літери, навіть якщо в цитованому джерелі воно пишеться з малої літери (пропуск частини тексту позначається трьома крапками): *«Правдивий мислитель розвеселяє і покріпляє все,» – каже Ніцше в своїй студії про Щопенгауера. І пише далі: «Нехай зміст усе буде такий страшний та суворий, як сама проблема існування* (М. Євшан); *«...І не Україні одній я належу. Я належу людству, як художник, і йому я служу», – писав О. Довженко в своєму щоденнику*;
- якщо цитата наводиться *не повністю*, то пропуск позначається трьома крапками, які можуть стояти і на початку, і всередині, і в кінці її (залежно від того, яку частину пропущено): *Велика ріка виникає перед ним [Сосюрою], коли поет змальовує сиву минувшину: «...воїни суворі Святослава йдуть до човнів крилатих на Дніпрі»* (Ю. Мартич).
- якщо цитата являє собою *уривок* з поезії, байки, поеми тощо, то в написанні вона також виділяється лапками (у друкованих текстах такі цитати здебільшого виділяються іншим шрифтом і в лапки не беруться); при цьому знак питання, знак оклику і три крапки, які стоять у кінці уривка, залишаються перед другими лапками, а крапка ставиться після лапок (як звичайно при прямій мові). Якщо ж після цитати (у тому самому рядку) в дужках дається прізвище автора, якому належать слова, або зазначається, з якого твору ці слова взято, то крапка ставиться не перед дужками, а після них:

Не візьмеш плачу з собою –
я плакати буду пізніш!
Тобі ж подарую зброю:
цілунок гострий, як ніж (О. Теліга).

Складне синтаксичне ціле

Складне синтаксичне ціле – одиниця більша, ніж речення. Воно утворюється кількома реченнями: простими неускладненими, ускладненими, складними елементарними і багатокомпонентними.

Речення, які належать до складного синтаксично цілого, різні за своєю структурою і самостійні, вільно поєднуються одне з одним передусім змістом. Зв'язки між такими реченнями називають *міжфразовими*. Вони здійснюються за допомогою лексичної послідовності, а також спеціальних синтаксичних засобів.

Складному синтаксичному цілому властива єдність думки, вислову, теми, суб'єктивно-модального забарвлення. Це цілісне утворення, в якому зв'язок окремих речень зумовлюється ставленням мовця (автора) до висловлюваного. Воно характеризується і специфічною ритмомелодійною оформленістю: паузи між окремими реченнями в ньому коротші, ніж паузи між блоками речень. Отже, в одному складному синтаксичному цілому поєднуються речення з відносною завершеністю теми (мікротеми), семантичним і синтаксичним зв'язком компонентів. У ньому виділяється зачин (початок думки, теми – перше речення), середня частина (розвиток, виклад теми) і кінцівка, що становить підсумок усього вислову (теми).

Складне синтаксичне ціле не можна ототожнювати з абзацом. Абзац – це частина тексту між двома відступами (діалогічна і монологічна мова). Абзац не має особливого синтаксичного оформлення і може складатись з одного речення.

Засобами зв'язку компонентів складного синтаксичного цілого є передусім семантична пов'язаність речень, єдність їх змісту, а також лексичні, морфологічні, синтаксичні та ритмомелодійні засоби.

1. Лексичні засоби. Це повторення слів, уживання особових і вказівних займенників, займенникових прислівників тощо, наприклад: *Ніч пролітала помалу. **Шахай,** попередивши свою жінку про вранішній виступ із села, спав тихо, наче й не спав зовсім. Снів фантастичних і нереальних **він** не знав. Така була **його** вдача. Сонце сідало на ланах десь унизу. Стрімкі скелі вставали **перед ним і його** військом. Ось їде він кам'яною дорогою, тільки підкови вибивають іскри. Шлях лежить **перед ним** довгий і все нагору. **Він** чує, як військо гомонить **позад його** тривожно. Як зірветься іноді вершник який – з дороги в безодню. Б'ється з конем об каміння гостре й летить униз, у долину. Серце холодне **в Шахая**, не знає **він** жалю. Веде дорога вгору до мети. І, наближаючись до ясного верхів'я, **він** бачить нові й нові простори, оповиті туманами* (Ю. Яновський). У цій надфразній єдності змістовою домінантою є прізвище персонажа *Шахай* та його займенникові відповідники.

2. Морфологічні засоби. Це співвідношення видо-часових і способових форм дієслів-присудків, наприклад: *Так і не знайшовши відповіді, Тихін **опустився** на камінь й **потягнувся** руками до джерела. **Набрав** у пригоршні холодної до ломоти в*

зубах вологи. Довго **пив**. *Затим з його рук* **пив, робив передих** *і знову* **пив** *хлопчик* (К. Пісоцький). Присудки в наведеній конструкції виражені дієсловами минулого часу, що зумовлює взаємопов'язаність цих речень.

3. Синтаксичні засоби. До них належать порядок слів і речень, паралелізм побудови окремих речень тощо, наприклад: *Був чудовий ранок. Свіжа рослинність блищала під блакитним небом проти сонця. Зеленою левадою побігла стежечка аж до ставка. Стежкою йшов Семен Караташ. Він тільки що підголивсь шматком старої коси, і підголена борода біліла проти запеченого лиця. Семен йшов купатись.*

Подихав свіжий вітерець; по ставку плигали маленькі хвилі і сріблом блищали на сонці. Здавалось, що на дні ставка кипіло срібло, що гарячі бризки розтопленого срібла підскакували догори та продирали рівний поверх води. Ставок блищав, аж очі боліли глянути на нього. Ластівки вились над ставком і от-от не черкались крилом блискучої хвилі. Від берега, під вербами, вода була наче зеленаста. Маленькі хвилі рівно котилися, ласкаво мили берег (М. Коцюбинський). У наведеній надфразній єдності широко представлений паралелізм структури речень, однотипність речень, які є двоскладними повними.

З огляду на спосіб зв'язку між реченнями розрізняють два структурні типи складних синтаксичних цілих: з ланцюжковим (послідовним) зв'язком компонентів і з паралельним зв'язком компонентів.

1. Складні синтаксичні цілі з ланцюжковим зв'язком компонентів. Найпоширеніші у мовленні. За такого зв'язку розгортання думки відбувається послідовно, кожне наступне речення доповнює попереднє; засобами зв'язку між реченнями є лексичні повтори, займенники, займенникові прислівники тощо. Найбільш самостійним є перше речення, наступні речення послідовно «чіпляються» одне за одне, наприклад: *Ті ж учителі говорили, що з Тимка вийде художник. Він справді непогано малював. Однак вчитися далі не схотів. Після одного зимового надвечір'я. Тоді з городу він спостерігав захід, захмарений, з льодовою сизістю, яка внизу переходила в похмуру, що поволі наближала обрій, темінь. Од неї в Тимка вповзала відлюдькуватість лютневої ночі, на яку безнадійно щось очікувало* (Г. Штонь).

2. Складні синтаксичні цілі з паралельним зв'язком. Характеризуються тим, що між реченнями однорідного складу чи подібної будови зв'язки дуже близькі до тих, що наявні між частинами складносурядних і безсполучникових складних речень з однорідними частинами. Таким реченням властива відносна самостійність. Вони поєднуються передусім семантично, але певну роль відіграє і співвідношення видо-часових форм дієслів-присудків. Ними передаються незалежні одна від одної події, які відбуваються одночасно, наприклад: *Сергій брів посеред величезного кривого поля. Летіли над ним птахи. Сергій сміявся, беззвучно реготів, відчуваючи, що скинув із душі важкий, ніби камінь, страх. Ще запліталися ноги од тієї ваги, але йти вже було легше* (В. Тарнавський).

Паралелізм зв'язків ґрунтується на семантичних відношеннях переліку, зіставлення, протиставлення, що часто супроводжуються структурним паралелізмом частин.

Надфразні єдності з паралельним зв'язком компонентів використовуються передусім для опису одночасності чи послідовної змінюваності подій, явищ, наприклад: *Тихою ходою, ледве стукаючи натомленими ногами по свіжій ріллі, йшов за плугом*

парубок Семен Ворон. Сиві круторогі воли, помахуючи рогатими головами, поспішались з гори в долину на спочинок, бо Семен нині трохи припізнився, доорюючи панський лан. Справді, було нерано. Осіннє сонце давно вже сховалось за горою, забрало з собою й проміння; лиш холодне небо кидало на чорну землю блакитне сяйво, дихало холодом й вогкістю (М. Коцюбинський).

У межах одного складного синтаксичного цілого можуть поєднуватись ланцюжковий і паралельний зв'язки компонентів, наприклад: *Повівав холодний вітрець. З краю неба насувались білі, наче молочаї, хмари. Разно бігли нишасті коненята. Дорога була слизька, і сани йшли взатоки. На обидва боки від дороги, скільки скинеш оком, розстелилось поле, вкрите снігом, мов білою скатеркою. Твердий синявий сніг грав на сонці самоцвітами. Чорне вороння сідало громадами на сніг і знов здіймалося з місця. Вітер дужчав. Насували снігові хмари і оповили небо. Сонце сховалось за хмари. Посипав сніжок. Василько вйокнув на коні, і вони побігли підтюпцем, наближаючись до лісу, що чорною стіною стояв перед ними* (М. Коцюбинський). У першій частині надфразної єдності наявний паралельний зв'язок компонентів, кінцівка цього складного синтаксичного цілого репрезентує послідовний семантичний зв'язок його складових одиниць.

Отже, цілісне мовлення досліджує нова галузь мовознавства – лінгвістика тексту. Текст характеризується цілісністю, зв'язністю, структурною організованістю, завершеністю. Одиницею тексту є складне синтаксичне ціле, компоненти якого пов'язані за змістом, а також лексичними, морфологічними і синтаксичними засобами.

● *Запитання і завдання для самоконтролю*

1. Як утворюється складне синтаксичне ціле? Розробіть алгоритм.
2. Які засоби зв'язку використовуються для поєднання самостійних речень у складному синтаксичному цілому? Наведіть приклади.
3. Як за допомогою інтонації оформляється складне синтаксичне ціле?
4. Що є спільного між складним синтаксичним цілим і абзацом? Наведіть приклад.
5. Схарактеризуйте складне синтаксичне ціле з різними видами зв'язку. Наведіть приклади.
6. Як поєднуються речення у складному синтаксичному цілому? Обґрунтуйте.
7. Зазначте особливості складного синтаксичного цілого з ланцюжковим і паралельним зв'язком компонентів. Наведіть приклади, побудуйте схеми.
8. Для чого використовуються цитати?
9. Які два різновиди цитування ви знаєте?
10. Які правила оформлення цитати в тексті, якщо вона наводиться не повністю?
11. Які правила паспортизації цитат (оформлення бібліографічних даних)?
12. Як оформлюється цитата, якщо наводиться в реченні у вигляді прямої мови? Проілюструйте прикладами.
13. Як оформлюється цитата, якщо наводиться як складова частина в авторському реченні?
14. Які правила оформлення цитати, якщо вона подається у формі вірша?
15. Чи можна змінювати щось у цитаті?
16. Чим відрізняється цитата від власне прямої мови?

17. Чи послуговуються цитатами в розмовно-побутовому стилі? В яких ситуаціях етикет не дозволяє вживання цитат?
18. Що називається діалогом?
19. Чи може супроводжуватися діалог словами автора? Наведіть приклади.
20. Обґрунтуйте, як передається діалог на письмі. Наведіть приклади.
21. Поясніть уживання розділових знаків при діалозі.
22. Чи можлива заміна діалогу непрямою мовою? Наведіть приклади.
23. Складіть віртуальний діалог з Ліною Костенко на тему «Достоїнства і вади українського національного характеру».
24. Складіть три діалоги, у яких: 1) зміст розмови двох осіб передано дослівно; 2) зміст розмови супроводжується словами автора; 3) зміст розмови супроводжується без слів автора.
25. Що називається прямою мовою?
26. Обґрунтуйте, які граматичні й структурні особливості відрізняють пряму мову від непрямої? Наведіть приклади.
27. Яку позицію щодо слів автора може займати пряма мова? Наведіть приклади.
28. Яку роль виконують слова автора при прямій мові?
29. Як уводять в речення пряму мову і слова автора? Наведіть приклади.
30. Чим відрізняється невласне пряма мова від прямої? Наведіть приклади.
31. Які розділові знаки вживаються у реченні з прямою мовою? Наведіть приклади. Побудуйте алгоритми вживання розділових знаків у реченнях з прямою мовою.
32. Побудуйте схеми речень з прямою мовою.

Пунктуація

Пунктуація (від латинського *punktuation - punktum*, що означає крапка) – це система правил уживання на письмі розділових знаків і розділ мовознавчої науки про використання розділових знаків.

Розділові знаки – це частина графічної системи мови, умовно прийняті значки (крапка, кома, тире та ін.), що вживаються на письмі для членування тексту за змістом та інтонацією. Наприклад, у тексті *Я знову був серед природи. Я скучив за нею. Адже за роки партизанської боротьби я звик до лісу, до лук, до небесного простору* (Ю. Збанацький) логічно виділяються три речення, у кінці яких ставиться крапка. Після другого речення крапки недостатньо: автор тексту ставить багато крапок, щоб передати душевний стан людини, яка після довгого часу потрапляє знову на лоно природи, в ліс, і її охоплюють спогади про роки партизанської боротьби. У третьому реченні коми відповідають інтонації переліку, яка властива однорідним членам.

Призначення розділових знаків – полегшити читачеві сприйняття написаного.

■ Принципи української пунктуації

Розділові знаки є насамперед показниками синтаксичного членування писемного мовлення. Такі розділові знаки, які обумовлені структурою речення, є обов'язковими. До них належать значки, якими відділяються у тексті одне від одного прості речення або частини складного речення, або ті елементи речення, які введені до речень, але граматично з ними не зв'язані – вставні і вставлені слова, словосполучення і речення, звертання, вигуки. Отже, розділові знаки, які ґрунтуються на синтаксичному принципі, є структурно обумовленими. Тому цей принцип ще названо структурним. Саме цей принцип надає сучасній українській пунктуації стабільності, загальноприйнятості й обов'язковості.

Структурний принцип, на якому ґрунтується вживання розділових знаків, пов'язаний із смисловим, оскільки структурно значущі частини є одночасно й логічно значущими. Однак трапляються випадки, коли логічне членування підпорядковує собі структурне (синтаксичне). Наприклад, висловлення *У кімнаті один задумався* без розділового знака означає: у кімнаті перебуває кілька осіб, один із них задумався. Висловлення становить структуру простого повного речення.

Кома, поставлена в цьому реченні, позначатиме межу між двома частинами уже складного речення, у якому висловлена зовсім інша думка: у кімнаті лише одна особа і саме вона задумалася. Кожна з частин складного речення структурно неповна. Саме слово *один* у цих двох реченнях сприймається по-різному: у першому – це числівник, у другому – займенник (прономіналізоване слово).

Іноді розділові знаки є виразниками мовленнєвої економії: *А скоро світ – в дорогу* (І. Франко).

У цьому реченні тире допомагає сприйняти ширшу інформацію від тієї, яка виражена словесно.

У безсполучникових реченнях розділові знаки «економлять» словесні засоби зв'язку частин складного речення: *Іржа їсть залізо, горе – серце* (Нар. творчість).

Українська пунктуація ґрунтується також на інтонації: *Закінчили роботу, сіли відпочивати* (інтонація переліку); *Закінчили роботу – сіли відпочивати* (інтонація обумовленості).

Усі три принципи пунктуації – структурний, смисловий та інтонаційний – в українській мові діють одночасно, кожен з них можна виділити лише умовно.

Система розділових знаків

Розділові знаки сучасної української мови становлять цілу систему. До цієї системи входять **одиничні** розділові знаки: крапка, двокрапка, багато крапок (три крапки), кома, крапка з комою, тире, знак питання, знак оклику і **парні:** дві коми, два тире, дужки, лапки. Знаки пунктуаційної системи називаються **пунктограмами.**

Роздільну функцію виконують такі розділові знаки:

Крапка ділить текст на речення.

Знак питання виконує таку саму функцію, але разом з тим вказує на те, що речення містить у собі питання.

Знак оклику також розділяє текст на речення, але разом з тим вказує на експресивність мовлення, оклик.

Кома розділяє граматично рівноправні частини простого чи складного речення.

Крапка з **комою** функціонально подібна до коми, але розділяє складні (або ускладнені) за будовою граматично рівноправні частини.

Тире розділяє головні частини речення (якщо вони виражені подібними лексико-граматичними категоріями), порівнювані мовні одиниці, частини складного безсполучникового речення, які перебувають в умовно-часових, протиставних та причиново-наслідкових зв'язках.

Двокрапка не лише відділяє одну частину складного речення від другої, а й указує на те, що в цій другій частині міститься пояснення, розкриття причини того, про що йшлося у першій.

Багато крапок (три крапки) вказує на те, що в реченні не всі його компоненти наявні, речення не закінчене, обірване.

Знак виноски – видільний. Він вказує, що за словом, біля якого цей значок поставлений, має йти частина тексту, яка подається у підрядковій частині сторінки або в кінці тексту.

Парні розділові знаки – дві коми, два тире, дужки, лапки – виділяють якийсь відрізок тексту (другорядні члени речення, коли є потреба їх відокремити, вставні і вставлені слова, словосполучення, звертання).

У текстах часто поєднуються (збігаються) розділові знаки. Наприклад: *Болгарка, мов сонце, розквітла (А з нею дитина мала!), мені усміхнулась привітно і в кухлі води*

подала... (П. Усенко). Тут поєдналися (збіглися) знак оклику, дужка і кома. Поєднання можуть бути такими: {?!}, [!..], {! –], {. –], {.»} та ін.

Загальні пунктуаційні правила

Правило, у якому йдеться про вживання пунктограми, називається пунктуаційним. Загальні пунктуаційні правила такі:

1. **Крапка вживається:**

- у кінці розповідного двоскладного чи односкладного речення (*Настало літо. Літо. Спека.*);

Примітка. Не ставиться крапка у кінці речення після крапки, що вказує на скорочення слова. Наприклад: *Пороти виріб треба у зворотному порядку: спочатку відпорюємо комір, потім – рукава і т. д.*;

- у кінці спонукального речення, якщо в ньому відсутня інтонація оклику, питання тощо (*Виконайте фонетичний аналіз слова. Прочитайте виразно вірш.*);
- для виділення приєднувальних конструкцій. Наприклад: *Будуть козаки подорожні проїжджати, твій голос зачувати, до могили будуть завертати. Бандуро моя* (М. Пригара);
- після цифри у рубриках перерахування і в кінці рубрик. Наприклад: *У пишеться: 1) між літерами, що позначають приголосні; 2) на початку речення, якщо далі стоїть буква, якою передається приголосний звук.*

Увага! Якщо після цифр або букв, якими позначаються рубрики, поставлено дужки, то крапка після дужки не ставиться і перше слово після цієї дужки пишеться з малої букви. Наприклад: *До синтаксичних одиниць належать: 1) словосполучення (слід розрізняти синтаксичні, лексичні і фразеологічні словосполучення); 2) речення (вони діляться на прості неускладнені, прості ускладнені, складносурядні тощо);*

- у кінці графічно скороченого слова, наприклад: *М. П. Стельмах; і т. д. (і так далі);*
- після назви дійових осіб перед їхніми репліками в драматичних творах, наприклад: Донька Пашкевича. *Панове, одну мить* (О. Довженко)

2. **Кома ставиться:**

- між **однорідними** членами речення, пов'язаними безсполучниково **або** за допомогою протиставного сполучника. Наприклад: *Оживає ліс, поле. Не ми, а ви мали виконати цю роботу;*

Примітка. Якщо однорідні члени речення пов'язані повторюваним єднальним сполучником, то кома ставиться і перед першим сполучником, якщо він є між однорідними словами. Наприклад: *І згадав сирота Степан в неволі свою матір Україну, нерідного батька старого, і коника вороного, і сестру Ярину* (Т. Шевченко). Якщо однорідні члени речення пов'язуються повторюваними єднальними або розділовими сполучниками попарно, то кома ставиться тільки в межах пар. Наприклад: *У буйному цвіті садок і левада, батьківська рідна оселя і гай* (М. Вороний);

- при виділенні інтонацією і за смислом звертання, вставних і вставлених словосполучень і речень, відокремлених другорядних членів речення, а також уточнювальних слів, вигуків, стверджувальних часток і порівняльних зворотів. Наприклад: *Ой, які ви герої, хлопці!.. Сказавши це, Давидко почекав...* (О. Копиленко);
- між частинами складного речення (виділяються його частини – прості речення). Наприклад: *Пропаде пітьма й гніт, обпадуть з тебе пута, і ярма ми всі порвемо* (І. Франко);

Примітка. Кома не ставиться між двома частинами складного речення, якщо вони пов'язані єднальним чи розділовим сполучником, а в одній з них є слова, спільні для обох частин. Наприклад: *На луках густо зазеленіла трава і кущі вкрилися дрібним листом.*

3. Крапка з комою ставиться:

- між поширеними однорідними членами речення. Наприклад: *Крім троянців, що виділялися своїм високим ростом і дещо уповільненою вимовою, сказаною ніби між іншим лінькуватою фразою, були приземкуваті, шустрі і говіркі манилівці в своїх куцинках із дерев'яними закрутками замість ґудзиків, гострі на язик і найвигадливіші на всякі побрехеньки; похмурі, скупі, мовчкуваті залужани з батогами, схожими на вівчарські пуги; щирі, добрі і веселі хрипківці...* (Г. Тютюнник);
- для виділення однотипних частин складного речення. Наприклад: *О, не будіть його, хмарки, дощем холодним живо; і ти, осінній вітре, спи, не рвися так гнівливо* (І. Франко);
- у кінці рубрик, якщо вони (рубрики) позначені цифрами або буквами із дужкою.

4. Двокрапка ставиться:

- після узагальнювального слова перед однорідними членами речення. Наприклад: *Тепер він розумів, що все то було хворобливе марення мозку: і косарі в полі, і батько на покосі, і жайворонок в блакитному небі* (І. Цюпа);

Примітка. Якщо після узагальнювального слова використано ще й уточнювальні слова ***а саме, як-от, наприклад***, то перед цими словами ставиться кома, а після них – двокрапка. Наприклад: *На Херсонщині вирощують теплолюбні культури, як-от: кукурудзу, соняшник, баклажани, перець, кавуни, дині;*

- у безсполучникових складних реченнях з різнотипними частинами, якщо друга частина розкриває зміст першої в цілому чи окремого слова або у другій частині йдеться про причину того, що говориться в першій. Наприклад: *Восени кожен день – якась відміна: то зів'яла стеблина, то зелений пожовк...* (М. Рильський);
- при прямій мові, якщо слова автора передують їй. Наприклад: *І просилася, і молилася: «Пусти мене, старий діду, на вулицю погулять»* (Нар. творчість).

5. Багато крапок (три крапки) ставиться:

- у випадках передавання схвильованого, емоційного мовлення за допомогою обірваних, незакінчених речень. Наприклад: *Позавчора вранці розбомбили наш хутір німецькі літаки. Десятків зо три налетіли – і за півгодини все зрівняли з землею...* (О. Мусієнко);

- коли той, хто говорить, хоче приховати думку, не розкривати її оголено. Наприклад: *Потім їй довелося зустрітися з Ізольдою Зозулею і з Львовою... Але це пізніше...* (О. Іваненко);
- на місці розмовних пауз. Наприклад: *Людей жаліти треба... прощати... любити і прощати... тоді полегшає всім... і мені...* (За П. Грабовським);
- для показу того, що не весь текст наводиться при цитуванні (див. приклад у тексті для зразка пунктуаційного розбору);

Примітка. Багато крапок (три крапки) – розділовий знак, який може стояти на початку фрази, тексту і позначати обірваність її спочатку. Наприклад: ...*Ще одну весну зазеленіла земля, напоїла відрадою серце* (К. Гордієнко).

6. **Тире ставиться:**

- перед узагальнювальним словом після однорідних членів речення. Наприклад: *Моє село, мої тумани, мої весінні солов'ї, досвітні роси на світанні, і грози, й вигроми мої – усе, що чув, що перебачив, не виплакати* (П. Усенко);
- між підметом і присудком, якщо вони виражені однаковими лексико-граматичними формами: словами іменних частин мови, інфінітивами, зокрема перед присудком, вираженим порівнянням. Наприклад: *Слова – полова, але вогонь в одежі слова – Безсмертна, чудотворна фея...* (І. Франко); *Очі в неї – як терночок, брови в неї – як шнурочок,*
- на місці пропущеного члена (або кількох членів) речення чи зв'язки при іменному присудку. Наприклад: *Бджола жалить жалом, а людина – словом* (Нар. творчість);
- при відокремленій прикладці. Наприклад: *Я так... погнувся під ярмом – вагою пережитих літ* (П. Грабовський);
- при вставлених конструкціях. Наприклад: *Дуб символізує стійкість, міцність (у народі кажуть – «міцний, як дуб»)* (З журналу);
- у безсполучникових складних реченнях з різнотипними частинами, якщо між ними є зв'язок умовно-часовий або наслідковий. Наприклад: *Поглянь в обличчя – тоді питай про здоров'я* (Нар. творчість), *Минуло літо – осінь ішла.*
- якщо друга частина безсполучникового складного речення має значення протиставлення. Наприклад: *Мотузки туго стискали руки, ноги і вп'ялися в тіло... Сіпнув руки – мотузок міцно державсь* (О. Копиленко);
- при прямій мові (виділяються слова автора). Причому тире ставиться після іншого розділового знака. Наприклад: – *Ану, хлопці! – гримнув раптом однорукий. – Чи пан, чи пропав! Відмикай нам кайдани, Богуславко! – Це ж як?– сполотніла вона* (М. Пригара);
- перед кожною реплікою в діалогічному мовленні. Наприклад:

– *Хлопчик?*
– *Так.*
– *Як звуть?*
– *Валерик...*
– *Гарна дитина...* (О. Довженко);

- між двома словами, що вказують на просторову, часову, кількісну межу. Наприклад: *Література кінця дев'ятнадцятого – початку двадцятого століття.*

7. Дужки ставляться:

- одна дужка – після цифри або букви, якими позначаються перераховувані рубрики в тексті;
- парні дужки – для різних уточнень, додаткової інформації, для вказівки, кому належить використаний як ілюстрація текст. Наприклад: *У тисяча вісімсот дев'яносто шостому році Черемшина закінчив гімназію (атестат датовано 8 липня 1896 р.)* (О. Засенко);
- при вставних і вставлених структурах:
- *Правда? (Усмішка матері). Вже не знаю, яке слово підібрати для нього* (О. Довженко);
- для виділення ремарок після назви дійової особи в драматичних творах. Наприклад: Гусак *(до Тягнибіди). Стьопо, чого ми ждем?* (О. Довженко)

8. Лапки ставляться:

- для виділення прямої мови, поданої в рядок: *«Вони гадають, – подумала Катя, а то була вона, – що нас сливи і яблука спокушали. Мені просто на сад приємно було дивитися»* (О. Іваненко);
- при використаних цитатах. Цитата береться в лапки і починається з великої букви, коли вона уводиться в авторський текст з початку чужого мовлення: *Ми звемо Шевченка народним поетом не тому, що він писав у народному стилі (так була написана тільки частина його творів), а тому, що всі його думки, вся його любов були присвячені народові, боротьбі за його визволення й щастя. Тільки під таким кутом зору треба розуміти часто цитовані слова Добролюбова: «Шевченко поет цілком народний...»* (М. Рильський);
- після лапок ставиться три крапки, якщо цитата береться не з початку речення: *Про суспільне призначення літератури Панас Мирний писав: «...Чого і за чим я турбуюсь?Хочеться мені слави запобігти в письменстві? Ні, не хочу тії слави,,. Вся моя слава – Україна, якби я їй добра хоч на мачину зробив, то б мені і була слава, я більшої не хочу»* (Із щоденника Панаса Мирного);
- цитата може уводитись в авторське мовлення як частина речення: *Велич Лесі Українки полягає перш за все у тому, що в ній щасливо поєдналися геніальна поетеса й оригінальна мислителька, яка стояла на рівні найбільш передових ідей доби... Але весь час вона йшла вперед, далі й вище «на гору круту крем'яную», піднімаючи «камінь важкий» невиліковної недуги, «несучи вагу ту страшную» всенародного горя й лиха* (Є. Кирилюк);

Примітка. Не ставляться лапки, якщо цитата є епіграфом, а прізвище автора зазначається в наступному рядку і не взяте в дужки.

Не ставляться лапки при віршованих цитатах, якщо вони позиційно виділені (подаються нижче, не в рядок): *Знавець і цінитель поетичного слова М. Рильський закликає берегти і шанувати мову, постійно вивчати мовні скарби народу:*

Прислухайтесь, як океан співає –
Народ говорить. І любов, і гнів
У тому гомоні морськім. Немає
Мудріших, ніж народ, учителів;
У нього кожне слово – це перлина,
Це праця, це натхнення, це людина.
(В. Іванисенко, М. Коцюбинська);

- для виділення власних назв літературних творів, наукових і публіцистичних праць, документів, журналів, газет, підприємств тощо: *І не випадково саме такі книги, як роман «Вершники» Юрія Яновського, були прошиті ворожими кулями, омиті гарячою солдатською кров'ю* (О. Гончар); при маловідомих, а також незвично вживаних словах (див. приклад у тексті для пунктуаційного розбору).

9. **Знак питання ставиться:**

- у кінці питального речення: *З якого краю тута сонце сходить? Чи, може, се й не день, а біла ніч?* (Леся Українка);
- у діалогічному мовленні знак питання може становити цілу репліку:

Дія третя
Адресний стіл. Я та чиновники.
Чиновник. *Домову книжку принесли?*
Я. Ось вона.
Чиновник. *Ну і носіть собі її на здоров'я!*
Я. А довідка про те, що я у вас прописаний?
Чиновник. *Не можемо дати.*
Я. ?
Чиновник. *Бо вас нема!*
Я. ???
Чиновник. *Ви кажете, що ви Талан?*
Я (поквапливо). Талан, Ярослав. Ви ж бачили в домовій книзі (Я. Талан).

10. **Знак оклику ставиться:**

- у кінці спонукального речення, якщо, крім спонукання, в реченні виражається емоційний стан того, хто говорить: *Коли хтось стукає в двері: – Відчини! – Не великий пан, – відчиниш і сам, – каже Вернигора* (Нар. творчість);
- у середині речення біля одного слова, якщо автор надає цьому слову особливого смислового значення;
- після звертання при емоційному виділенні його: *– Мур-цю! – скрикнув Лис Микита. – От не ждали!* (І. Франко);
- у кінці розповідного речення, у якому виражається емоційний стан автора: *Жаль світу цілого – землі і неба жаль!* (М. Рильський);
- у тексті (особливо поетичному і публіцистичному) може вживатися поряд (як один) знак питання і знак оклику або кілька знаків питання і знаків оклику, що вказує на емоційне ставлення автора до висловленого в тексті, реченні. Наприклад:

– Не мучте нас!
Не мучте народ!
Який народ? Хто народ?
Ми, ми, ми народ!
Що???
– Пустіть нас!!! – закричав Синичка і затремтів усім своїм розторганим єством (О. Довженко).

Пунктуаційний розбір тексту

Схема пунктуаційного розбору

1. Прочитати текст відповідно до розділових знаків, ужитих в ньому.
2. Переглянути і визначити, скільки розділових знаків використано в ньому.
3. Вказати, які з них виконують роль відділення, а які – видільну функцію.
4. Пояснити на прикладах із тексту принципи вживання пунктограм.
5. Виділити у тексті парні пунктограми.
6. Знайти в довіднику з українського правопису конкретне правило, за яким поставлено у дібраному тексті кожен розділовий знак.

Зразок пунктуаційного розбору

Стуливши міцно свої тонкі губи, Толя вирішив не питати хлопців, чому вони сьогодні такі бундючні. Він знав – вони й самі не витримають довго, все скажуть. Толя тільки оглянув їх гострим оком і, щоб приховати своє зацікавлення, підстрибнув і пішов на дорогу «колесом», вниз головою. Толя був дуже вправний фізкультурник, і всі йому заздрили. Ще вмів Толя: лазити через будь-який паркан, оглушливо свистіти в чотири пальці і кумкати жабою. Ого, й ще багато чого вмів Толя!.. Та це нітрохи не порушило урочистого настрою Васі й Сані. Вони зі зневажливою зверхністю дивилися на всі Толині вправи, наче вміли зробити їх краще за нього.

Так... Гаразд... А як дізнатися, чому той неохайний Санько має такий незалежний, непрониклий вигляд? (*О. Копиленко*).

У тексті вжито крапку сім разів, кому непарно – десять разів, парно – один раз, два рази – двокрапку, по одному разу – тире, двокрапку, знак оклику, знак питання, лапки, комбінований знак оклику з двома крапками.

Усі сім разів крапка виконує в тексті роль відділення: розділяє в тексті два прості і сім складних речень. Знак оклику позначає кінець простого речення і служить засобом вираження захоплення (гордості). Знаком питання закінчується складне речення, у якому головна частина містить питання.

Видільну функцію виконують коми у першому реченні (перша кома), у третьому (третя кома) і в шостому.

На синтаксичному принципі грунтується вживання в тексті крапки (текст поділяється на речення), коми (виділяються відокремлені члени – у першому реченні, між однорідними членами – у другому реченні тощо). З опорою на інтонаційний принцип вжито багато крапок і двокрапка.

У тексті вжиті парні пунктограми: коми – у першому і третьому реченнях, лапки (в які взято слово *колесом*) і дужки – для вказівки на автора тексту.

У першому реченні першою комою виділяється дієприслівниковий зворот (дієприслівник із залежними від нього словами завжди відокремлюється).

П р и м і т к а. Якщо відокремлений член або вигук чи звертання стоїть на початку або в кінці речення, то з двох парних знаків виділення ставиться тільки один (див. перше, третє і шосте речення).

Роздільну функцію виконують коми у першому реченні (друга кома по порядку), у третьому, четвертому, сьомому і останньому реченнях (розділяють частини складного речення).

Друга кома в першому реченні відділяє підрядну частину від головної. У другому реченні тире використано як варіант у складних з'ясувальних реченнях, в яких друга частина розкриває зміст першої. Частіше в таких реченнях ставиться двокрапка. Тут автор надав перевагу тире.

У третьому реченні першими двома комами виділяється підрядне речення, яке стоїть всередині головного. Третьою комою виділено уточнювальне словосполучення (*вниз головою*). В лапки взято слово *колесом*, оскільки воно тут вживається у переносному значенні.

У четвертому реченні комою виділяються дві предикативні частини складносурядного речення (перед *і* кома ставиться, бо немає спільних для обох частин слів).

У п'ятому реченні двокрапку використано при узагальнювальному слові перед однорідними членами речення. Функцію узагальнювального слова взяло на себе слово *вмів*.

Кома в цьому реченні розділяє однорідні члени речення *лазити* і *свистіти*, які пов'язані лише за допомогою інтонації.

У шостому реченні комою виділено вигук (вигуки з емоційним значенням завжди виділяються або комою, або знаком оклику). Знак оклику ставиться в окличному реченні.

П р и м і т к а. Три крапки у цьому реченні не авторські. Вони позначають пропуск у тексті, взятому для ілюстрації.

Тільки в останньому абзаці багато крапок є вказівкою на емоційний стан персонажа (здивування і розмірковування над незвичною поведінкою товаришів).

Тестові завдання для тематичного контролю

ЛЕКСИКОЛОГІЯ

1. Розділ мовознавства, що вивчає словниковий склад мови, називають:
   а) лексикологією; б) етимологією;
   в) семасіологією; г) ономастикою.
2. З погляду якого критерію *слово* – це знак окремого поняття:
   а) синтаксичний; б) семасіологічний;
   в) психологічний; г) філософський.
3. Характеризується двобічною сутністю, тобто єдністю плану значення (змісту) і плану вираження:
   а) морфема; б) склад;
   в) слово; г) словосполучення.
4. З'ясуйте, що виникає внаслідок відображення та узагальнення у свідомості людини істотних ознак і властивостей предметів та явищ реального світу:
   а) слово; б) поняття;
   в) знак; г) думка.
5. Реальний, предметно-речовинний зміст слова, який визначається співвідношенням слова з відповідним поняттям і є базою для виникнення інших значень, називається:
   а) номінативно-вивідне;
   б) функціонально-синтаксичне;
   в) експресивно-синонімічне;
   г) пряме номінативне.
6. Фразеологічне обумовлене значення мають слова, які:
   а) обмежені у своїх зв'язках з іншими словами і входять тільки до складу стійких зворотів;
   б) змінюють своє значення, виступаючи в різних синтаксичних функціях;
   в) позбавлені прямого, вільного номінативного значення;
   г) утворюються в процесі розвитку слова.
7. І. Срезневський для слова *люди* у пам'ятках давньоруської мови визначає 6 значень, а в Новому тлумачному словнику української мови (2000) виділено 4 значення. Це свідчить про таку зміну лексичного значення:
   а) ускладнення;
   б) спрощення;
   в) переінтеграція;
   г) розвиток.
8. Елементарне значення, зміст, що реалізується кожен раз у тексті, коли вживається ця одиниця, – це:
   а) лексема; б) лекса;
   в) семема; г) сема.
9. Радіальна полісемія – це характер поєднання значень у слові, коли:
   а) всі вторинні значення пов'язані з першим номінативним;
   б) вторинні значення пов'язані тільки з найближчим значенням;
   в) одні значення пов'язуються з основним, інші – за принципом ланцюжка;
   г) останнє зі значень пов'язане з першим.

10. Лексема ***додавати*** має такі значення: давати до чогось; збільшувати розмір, інтенсивність; писати на додаток; математична дія додавання. З'ясуйте, який характер поєднання значень представляє цей приклад:
   а) радіальний; б) ланцюжковий;
   в) радіально-ланцюжковий. г) жодного.
11. Принцип перенесення, в основі якого лежить принцип суміжності (просторової, часової, логічної), називається:
   а) метафора; б) метонімія;
   в) синекдоха; г) перифраза.
12. Семантизація структури лексеми – це:
   а) виділення сем і семем;
   б) поява нових лексичних значень;
   в) занепад старих значень;
   г) будь-яка зміна в структурі лексеми.
13. Втрата семантичних зв'язків між семемами однієї лексеми, внаслідок чого окремі семеми перетворюються на окремі слова, сприяє розвиткові:
   а) омонімії; б) паронімії;
   в) синонімії; г) антонімії.
14. Слова, звуковий склад яких збігається тільки в одній граматичній формі, називаються:
   а) омографи; б) омофони;
   в) омоформи; г) неповні омоніми.
15. Слова, які мають тотожний звуковий, але різний фонемний склад (наприклад, *лежу – лижу*), називаються:
   а) омографи; б) омофони;
   в) омоформи; г) повні омоніми.
16. Слова, які пишуться однаково, але відрізняються звучанням, називаються:
   а) омографи; б) омофони;
   в) омоформи; г) пароніми.
17. Слово як сукупність усіх його форм і значень, як структурний компонент мови на відміну від слова в його конкретній реалізації – це:
   а) лекса; б) сема;
   в) семема; г) лексема.
18. Слова й вирази, які вживаються з метою уникнення слів з грубим чи непристойним змістом або з неприємним у певних умовах забарвленням, називають:
   а) синоніми;
   б) контекстуальні синоніми;
   в) евфемізми;
   г) варваризми.
19. Слова, застарілі в одному значенні та сучасні в іншому, називають:
   а) семантичні архаїзми;
   б) стилістичні архаїзми,
   в) словотвірні архаїзми;
   г) історизми та архаїзми.
20. Логічні (ідеографічні) синоніми – це:
   а) синоніми, що виникають внаслідок фіксування в слові диференціальних ознак поняття;
   б) синоніми, в основі яких лежить протиставлення не за відмінностями в понятті, а за вживанням слова переважно в тому чи іншому функціональному стилі;
   в) синоніми, що відрізняються емоційним компонентом і виявляють суб'єктивне ставлення до явища;
   г) слова з тотожним значенням.

21. Слова, пов'язані між собою за відношенням градації, тобто коли наступний член виражає більшу міру вираження характеристики, поєднуються в:
а) антонімічний ряд;
б) антонімічне гніздо;
в) синонімічний ряд;
г) синонімічне гніздо.

22. Якщо всі члени синонімічної групи перебирають на себе значення, властиве спочатку одному зі слів, то йдеться про:
а) синонімічну диференціацію;
б) синонімічну конкуренцію;
в) синонімічну аналогію;
г) поєднання названих трьох процесів.

23. Умовна говірка певної соціальної групи з набором слів, незрозумілих для невтаємничених у справи цієї групи, називається:
а) жаргон;
б) діалект;
в) професійна лексика;
г) арго.

24. Етнографізми, або екзотизми, – це:
а) слова, які вживаються в багатьох неспоріднених мовах і разом з тим зберігають близькість звучання і тотожність значення;
б) слова, що називають поняття та реалії з життя певного народу або групи народів;
в) нові слова, словосполучення, що з'являються в мові;
г) слова, створені авторами окремих літературних творів з певною стилістичною метою.

25. Проблеми, присвячені специфіці значення власних назв, вивчає:
а) прикладна ономастика;
б) поетична ономастика;
в) описова ономастика;
г) теоретична ономастика.

26. З'ясуйте, якими лексичними одиницями є пари слів ***заїзд – з'їзд, зброя – збруя***:
а) паронімами;
б) омонімами;
в) синонімами;
г) антонімами.

27. Знайдіть рядок, у якому до складу словосполучень входять омоніми:
а) гостре слово – гострий зір, тихий голос – тихе життя;
б) чисте небо – чисті руки, ламати голову – ламати кригу;
в) гостра коса – дівоча коса; електричний розряд – спортивний розряд;
г) старий клен – старі погляди, вершина Карпат – вершина слави.

28. Визначте, у якому радку слова становлять синонімічний ряд:
а) гарно, добре, гоже, мило, славно;
б) просвіт, просвіта, світло, світити, свічка;
в) свято, святий, Великдень, священний, церква;
г) свобода, незалежність, суверенітет, Україна, воля.

29. З'ясуйте, до якого типу омонімів належать слова ***мати*** – «ненька, матуся» і ***мати*** – «володіти чимось»:
а) неповні лексичні; б) омофони;
в) омографи; г) омоформи.

30. Визначте, до якого шару лексики належать слова ***гусар, верства, печеніги***:
а) архаїзми; б) історизми;
в) неологізми; г) активна лексика.

31. Назвіть автора монографії «Лексико-семантична система української мови» (Харків, 1997)
   а) Ващенко В. С.;
   б) Передрій Г. Г.;
   в) Смолянінова Г. М.;
   г) Лисиченко Л. А.
32. Визначте, в якому рядку записано тільки моносемантичні лексеми:
   а) сезонник, прокрадатися, розмазаний, прихильність,
   б) сонцесяйний, розпромінений, простежувати, природний;
   в) лунати, розрубувати, пролазка, слива;
   г) затильник, лукавити, лунатизм, нотувати.
33. Виберіть рядок зі словом, семантичне поле якого має понад 30 значень
   а) світлий, романтичний, прихований, проза, батерфляй;
   б) палкий, іти, лихо, живий, винний,
   в) борсатися, каста, магістраль, лектор, вентилятор;
   г) буквар, вернісаж, китиця, кафедра, линяти
34. Визначте рядок, у якому всі підкреслені слова вжито в переносному значенні метафоричного характеру:
   а) черевата піч, черпати із словників, шанувати копійку, капелюшок посміхнувся,
   б) цурпалок хвоста, черства душа, прихилитися до сусідів, рецепт успіху;
   в) райдужний погляд, командир рою новобранців, Одеса сміється, сірі будні;
   г) спродати за мідь, ранити душу, рівчаки на лобі, село спить.
35. Визначте, у якому рядку є кілька слів, що мають омоніми в українській мові:
   а) шавлія, явір, хлопчина, церемонний, чабан;
   б) щасливий, яритися, волошка, прокрадатися, ева;
   в) шабля, ягідний, хмарніти, цупкість, чадра;
   г) тхір, маса, фундук, розпалювати, кістяк
36. З'ясуйте, у якому рядку всі омоніми належить до групи лексичних повних
   а) примус, промокати, ракета, лев, ляскіт, пролісок;
   б) лящ, молодик, полечка, рація, пала, рись, ситник;
   в) протяг, пікіровка, лайка, лом, помпа, ласка,
   г) прядка, ревун, риска, сердечник, ситний, плитка, люлька.
37. У якому рядку записано синоніми, які належать до лексичних абсолютних:
   а) патрон, опікун, заступник, меценат;
   б) домівка, дворище, оселя, левада,
   в) гуртом, шарварком, спільно, вкупі;
   г) одяг, убрання, шати, гардероб.
38. Виберіть рядок, у якому всі слова належать до спільнослов'янського шару лексики
   а) баба, білити, береза, вдова, мати,
   б) малий, предок, хвала, хід, зовнішній:
   в) вовк, мокрий, премія, хитрий, ячмінець,
   г) тайга, тарілка, хвоя, худий, петрушка.
39. З'ясуйте, у якому рядку всі лексеми власне українські.
   а) жовтий, герб, глумитися, гніздо, розкіш;
   б) глина, гіркий, м'ята, океан, ртуть;
   в) дітлахи, вовцюга, бурмоситися, смагнути, завдяки,
   г) говорити, м'ясо, прокурор, рукопашний, рихлий
40. Визначте, у якому рядку є слово, утворене шляхом словотвірного калькування
   а) макітра, космодром, мелодрама, меломан;
   б) космополіт, коловорот, злободенний, мародер;
   в) Великдень, косорогий, мікрофон, куховар;
   г) лексикологія, листопад, масштаб, лісостеп.

41. Виберіть рядок, у якому не всі слова належать до запозиченого шару лексики:
   а) акварель, акваріум, алігатор, алюр;
   б) кампанія, акомпанемент, повість, амбіція;
   в) драматургія, трагедія, роман, романс;
   г) скелет, штатив, церемонія, бестселер.
42. Визначте, у якому рядку всі лексеми належать до матеріальних архаїзмів:
   а) імперіал, карбункул, нігде, живоття, часомір;
   б) габа, клейноди, станя, марець, мажа, лободянка;
   в) гайдук, редингот, корзно, опальник, колчан, личман;
   г) панія, дука, куншт, люде, четвертак, редут.
43. З'ясуйте, у якому рядку всі слова належать до лексики позалітературного вжитку:
   а) сліпи, таз, рантух, притула, феросплав;
   б) сідець, телефонограма, ревіт, ініціатор, лівреся;
   в) верзякання, чимборше, синовиця, скипень, рахло;
   г) спаль, світун, титулувати, каботаж, літературщина.

ФРАЗЕОЛОГІЯ

1. З'ясуйте, у якому рядку всі словосполучення є фразеологізмами:
   а) читати повість, стримано засміятися, перейти вулицю, довести додому;
   б) кінець уроку, пекти картоплю, відчинені двері, чужа праця;
   в) засипати вугілля, брати воду, говорити правду, гнути гілку;
   г) читати по очах, пекти раків, з відкритим серцем, западати в душу.
2. Визначте, у якому рядку фразеологізми становлять синонімічний ряд:
   а) без вогню пекти, байки правити, багато брати на себе, зронити сльозу;
   б) теревені правити, оповідати сон рябої кобили, боби розводити, плести сухого дуба;
   в) зробити хибний крок, зривати завісу, зорі знімати з неба, обіцяти золоті гори;
   г) міряти лозиною, наклеювати ярлики, на ногах не стояти, передбачати події.
3. Виберіть фразеологізм, який має значення «кого-небудь щось постійно хвилює, турбує, мучить, завдає душевного болю»:
   а) кішці смішки, а мишці слізки;
   б) черв'ячок точить;
   в) зав'яз пазурець, і пташці кінець;
   г) пробігла чорна кішка.
4. Назвіть рядок, у якому подано синоніми до фразеологічного звороту ***знявши голову, за волоссям не плачуть***:
   а) головою лягти; на голову вищий;
   б) чуб дарма, як голови нема; пропав кінь, і вузду кинь;
   в) покласти голову; проторохтіти головою;
   г) головою важити; голова як решето.
5. З'ясуйте, у якому рядку всі фразеологізми мають однакове значення:
   а) носа не показувати, нема живої душі, за тридев'ять земель;
   б) зганяти з світу, вішати собак, з легкої руки;
   в) живіт присох до спини, крихти в роті не було, ріски в рот не брати;
   г) ворожити на бобах, вити вовком, дати звістку про себе.
6. Назвіть фразеологізм, який є антонімом до вислову ***ревма ревіти***:
   а) рвати і метати; б) рвати на шматки;
   в) ревно любити; г) реготи справляти.
7. Пригадайте, що означає запозичений фразеологізм ***се ля ві***:
   а) таке життя; б) з самого початку;
   в) невідома земля; г) чиста дошка.

8. Укажіть рядок, у якому фразеологізми становлять синонімічний ряд:
а) нестися високо вгору, ні в тин ні в ворота, сісти на мілину, терпець урвався;
б) теревені правити, збити з пантелику, ні за холодну воду не братися, облизня піймати;
в) нуль без палички, пальці гризти, підставляти ногу, пороги оббивати;
г) дзвін великий лить, брехні справляти, замилювати очі, напускати туману.

9. Знайдіть рядок фразеологізмів власне українського походження:
а) альфа і омега, голос волаючого в пустелі, жити манною небесною;
б) закопувати талант у землю, вовк в овечій шкурі, побиття немовлят;
в) гарбуза дістати, світ макітриться, не до жартів;
г) Геркулесові стовпи, дамоклів меч, драконівські закони.

10. Знайдіть рядок фразеологізмів з античної міфології, що стали інтернаціональними:
а) вхопити шилом патоки, тягар на душі, кермо влади, аж за вухами лящить;
б) відрізана скиба, журба сушить, завертати голоблі, сідати в калошу;
в) Авгієві стайні, ахіллесова п'ята, бездонна бочка, гордіїв вузол;
г) вмивати руки, за царя Панька, горобина ніч, в очах зеленіє.

11. Дві лексеми в плані вираження й одна семема в плані змісту – це ознаки:
а) слова;
б) словосполучення;
в) фразеологізму;
г) прислів'я.

12. Стійкі сполучення слів, значення яких характеризується абсолютною нерозкладністю, невмотивованістю семантики окремих компонентів, називаються:
а) фразеологічними зрощеннями;
б) фразеологічними єдностями;
в) фразеологічними сполученнями;
г) прислів'ями.

ЛЕКСИКОГРАФІЯ

1. Довідкове видання, у якому зібрано найістотніші відомості з усіх або окремих галузей знань, подані у формі доступного пояснення, називається:
а) енциклопедія;
б) тлумачний словник;
в) підручник;
г) хрестоматія.

2. Перша спроба розробити історичний словник належить:
а) Л. Булаховському; б) Є. Тимченку;
в) Л. Гумецькій; г) Б. Грінченку.

3. Скільки реєстрових слів містить «Словник української мови» в 11-ти томах (приблизно):
а) 120 тис.; б) 125 тис.;
в) 130 тис.; г) 135 тис.

4. Власне історія української лексикографії починається з кінця:
а) 15 ст.; б) 16 ст.;
в) 17 ст.; г) 18 ст.

5. Видатна чотиритомна праця «Словарь української мови» за редакцією Б. Грінченка, вийшла:
а) у кінці 19 ст.; б) на початку 20 ст.;
в) в середині 20 ст.; г) у кінці 20 ст.

6. Редактором 11-томного «Словника української мови» 1970–1980 рр. є:
а) О. Потебня; б) Л. Булаховський;
в) І. Білодід; г) П. Грищенко.

7. В акцентологічних словниках представлено:
   а) гнізда споріднених слів;
   б) нормативне наголошення;
   в) літературну вимову;
   г) нормативне написання.
8. Назвіть автора лексикографічних праць: «Словник-довідник з правопису» (1979), «Орфографічний словник» (1996), «Правописний словник» (1999):
   а) В. Бусел;
   б) Л. Полюга;
   в) С. Головащук;
   г) М. Погрібний.
9. Автором семитомного Етимологічного словника української мови є:
   а) О. Мельничук;
   б) М. Пещак;
   в) Д. Гринчишин;
   г) Г. Удовиченко.
10. Пригадайте, який тип словника наявний у науковому доробку лексикографів Г. Аркушина, В. Ващенка, П. Лисенка, М. Онишкевича:
   а) орфографічний;
   б) тлумачний;
   в) діалектний;
   г) фразеологічний.

ФОНЕТИКА

1. Експериментальна фонетика вивчає:
   а) склад певної мови протягом усього історичного періоду її розвитку;
   б) звукову будову мови за допомогою приладів та інструментів;
   в) утворення звуків, наголосу, структури складів тощо на матеріалі різних мов;
   г) звуковий склад мови на сучасному етапі її розвитку і всі зміни, що відбуваються в ньому.
2. Артикуляційна база вивчається з аспекту:
   а) анатомо-фізіологічного;
   б) акустичного;
   в) функціонального;
   г) усіх трьох.
3. Сила звука залежить від:
   а) частоти коливань;
   б) часу, протягом якого дрижать голосові зв'язки;
   в) амплітуди коливань;
   г) обертонів, що накладаються на основний тон.
4. Загальна напруженість мовленнєвого каналу характерна для вимови:
   а) голосних;
   б) сонорних приголосних;
   в) дзвінких приголосних;
   г) глухих приголосних.
5. Перші акцентовані пам'ятки української мови припадають на:
   а) XII століття;
   б) XIII століття;
   в) XIV століття;
   б) XV століття.

6. Діафрагма, дихальний апарат, гортань, надгортанні порожнини (ротова й носова) складають:
   а) артикуляційну базу;
   б) артикуляційний апарат;
   в) артикуляцію;
   г) артикуляційний аспект.
7. Висота звука вимірюється:
   а) частотою коливань;
   б) часом, протягом якого дрижать голосові зв'язки;
   в) амплітудою коливань;
   г) обертонами, що накладаються на основний тон.
8. Повітряний струмінь сильніший під час вимови:
   а) сонорних приголосних;
   б) дзвінких і глухих приголосних;
   в) усіх приголосних відносно голосних;
   г) усіх голосних відносно приголосних.
9. Теорію м'язового напруження як одну з теорій складоподілу запропонував:
   а) Л. Щерба; б) О. Потебня;
   в) В. Русанівський; г) Бодуен де Куртене.
10. Фонетична транскрипція – це:
   а) спосіб передачі на письмі усного мовлення з усіма особливостями вимови звуків;
   б) спосіб передачі складу фонем у слові чи відрізку мовлення;
   в) запис іншомовних слів літерами національного алфавіту з урахуванням їхньої вимови;
   г) вид орфографічного запису.
11. Термін ***просодія*** Л. Зизаній і М. Смотрицький використали на позначення:
   а) слова; б) фонетичного слова;
   в) складу; г) наголосу.
12. В українській мові наголос:
   а) кількісний; б) тонічний;
   в) динамічний; г) наявні всі три типи.
13. Енклітики – це слова, що:
   а) мають власний наголос;
   б) мають подвійний наголос;
   в) передають наголос попередньому слову;
   г) передають наголос наступному слову.
14. Виділення слова з метою підкреслення його емоційного значення – це:
   а) словесний наголос;
   б) емфатичний наголос;
   в) логічний наголос;
   г) поєднання кількох видів наголосу.
15. Підвищення та зниження основного тону голосу, його діапазонів, інтервалів – це:
   а) мелодика; б) інтонація;
   в) темп мовлення; г) наголошування.
16. Людське вухо спроможне сприймати звуки з частотою:
   а) до 16 Гц до 5 тис. Гц;
   б) від 16 Гц до 10 тис. Гц;
   в) від 16 Гц до 20 тис. Гц;
   г) від 16 Гц до 25 тис. Гц.
17. Що таке ***евфонія***?
   а) уподібнення; б) спрощення;
   в) милозвучність; г) мелодійність.

18. Серед наведених варіантів фонетичної транскрипції слів ***кізка, прадід*** знайдіть той, у якому обидва слова записані правильно:
    а) [к'ізка], [прад'ід]; б) [к'іска], [прад'іт];
    в) [к'ізка], [прад'ід]; г) [к'ізка], [прáд'ід].
19. Укажіть, у якому рядку в усіх словах є спільний звук:
    а) вісь, сів, сивий, правда, вирій;
    б) деревій, весна, вітер, павутина, кавун;
    в) віхоть, вогкий, кухня, хутір, фартух;
    г) легко, город, вигідний, загороджений, Гаага.
20. Визначте рядок, у якому наголошені голосні української мови розташовані в порядку зростання висоти їх власного тону:
    а) /а/, /о/, /у/, /и/, /е/, /і/;
    б) /о/, /е/, /и/, /а/, /і/, /у/;
    в) /у/, /о/, /а/, /е/, /и/, /і/;
    г) /і/, /и/, /е/, /а/, /о/, /у/.
21. Якщо наголос може змінювати своє місце у межах форм певного слова, то він називається:
    а) вільний; б) рухомий;
    в) словесний; г) динамічний.
22. Поділ звуків на вокальні – невокальні, компактні – дифузні, різкі – нерізкі визначає класифікація:
    а) артикуляційна;
    б) акустична;
    в) функціональна;
    г) поєднання всіх трьох класифікацій.
23. Назвіть три приголосні фонеми, якщо вони мають такі ознаки: усі вони зімкнені, дзвінкі, тверді, неносові, але різняться місцем артикуляції:
    а) /б/, /д/, /г/; б) /п/, /т/, /х/;
    в) /б/, /н/, /р/; г) /з/, /д/, /л/.

ФОНОЛОГІЯ

1. Визначте, у якому рядку усі голосні фонеми слів реалізуються інваріантами:
    а) планер, диво, місто, буфер, сонце, поле;
    б) добуток, рукопис, казати, італієць, нещастя;
    в) сестри, твого, сідати, книга, сонячний;
    г) клоччя, дах, потоп, кожух, поліські.
2. З'ясуйте, у якому рядку в усіх словах приголосні фонеми шумні:
    а) капот, диво, легінь, стіл, світло;
    б) кіт, поїздка, табу, сто, будка;
    в) козак, дуб, хек, фен, сік;
    г) садок, тиша, колодязь, голос, лексика.
3. Визначте, у якому рядку в усіх словах приголосні фонеми сонорні:
    а) мир, рало, міна, лан, вирій;
    б) вітер, рів, лінь, луки, нерви;
    в) сад, дар, вид, лань, йод;
    г) мінерал, шум, вій, німий, мило.
4. З'ясуйте, у якому рядку всі приголосні фонеми в словах реалізуються інваріантами:
    а) кав'ярня, місто, кімната, щастя, весна;
    б) лексика, язик, лист, щирий, місяць;
    в) кіт, книга, батько, совість, вітер;
    г) рядок, щабель, синій, ліки, інститут.

5. Виберіть рядок, у якому всі приголосні слів належать до однієї групи за активним мовним органом:
   а) бомба, міф, пава, вам, вимова;
   б) ґалява, рух, ґазда, хутро, вирій;
   в) хуга, хек, гудок, кіт, коса;
   г) капот, туга, біль, мова, міль.
6. З'ясуйте, у якому рядку в усіх словах наявний комбінаторний варіант приголосної фонеми:
   а) сільський, пісня, ніс, ліго, піст;
   б) вітер, кінь, осінь, сідати, білий;
   в) біль, місто, кіт, шість, вікно;
   г) варіант, хліб, тісно, міра, ліра.
7. Визначте, у якому рядку всі слова мають позиційний варіант голосної фонеми:
   а) весняний, квітковий, привокзальний, помірний, синій;
   б) сонце, підвищення, шоколад, горщик, рука;
   в) репутація, вишивка, позначення, читання, письмо;
   г) сейф, стрілка, чесний, нігті, матеріал.
8. Визначте, у якому рядку в усіх словах кількість фонем і звуків однакова:
   а) дивляться, горіх, популярний, зжити, придорожний;
   б) щастя, їсти, земля, пошук, любов;
   в) вищий, воля, смієшся, безжалісний, значення;
   г) подружжя, вітчизна, кирилиця, конституція, сміх.
9. З'ясуйте, у якому рядку в усіх словах кількість фонем і звуків не збігається:
   а) зсипаємо, лінь, зчорнілий, легкість, блюдце;
   б) злісність, двійка, щука, двері, масть;
   в) кількість, орфографія, щирість, очі, Полісся;
   г) розрісся, заквітчаний, обговорюється, кістці, милуєшся.
10. Виберіть рядок, який демонструє приклади фонологічної кореляції:
   а) /г/-/х/, /в/-/ф/, /л/-/м/, /дж/-/ч/, /т/-/к/;
   б) /з/-/с/, /д/-/т/, /дж/-/ч/, /б/-/п/, /дз/-/ц/;
   в) /ж/-/ш/, /м/-/с/, /н/-/м/, /г/-/п/, /ц/-/с/;
   г) /л/-/м/, /н/-/ц/, /к/-/л/, /п/-/ч/, /д/-/в/.
11. Знайдіть відповідність між науковими поглядами учених та визначенням ними кількості голосних фонем в українській мові:

1. традиційний погляд;	а) 7 голосних фонем;
2. Є. Тимченко;	б) 5 голосних фонем;
3. О. Синявський;	в) 12 голосних фонем,
4. І. Штібер.	г) 6 голосних фонем;

12. Фонеми /е/-/и/ мають таку кількість диференціальних ознак:
   а) 1;
   б) 2;
   в) 3;
   г) 4.
13. Для голосних фонем /а/, /у/, /і/ в ненаголошеній позиції характерний такий тип редукції
   а) зміна на слух майже непомітна;
   б) алофони різних фонем змішуються;
   в) утворюються ірраціональні звуки;
   г) голосні взагалі випадають.
14. Виберіть рядок фонем, які в українській мові є завжди твердими:
   а) /б/, /п/, /ф/, /м/, /ф/, /н/, /р/, /л/, /н/, /й/, /д/, /т/;
   б) /ж/, /ч/, /ш/, /дж/, /з/, /с/, /н/, /л/, /ф/, /к/;
   в) /м/, /н/, /р/, /л/, /в/, /й/, /к/, /г/, /х/, /ч/, /ш/, /ж/;
   г) /г/, /к/, /х/, /ґ/, /ж/, /ч/, /ш/, /дж/, /б/, /п/, /в/, /м/, /ф/.

15. За ознакою палаталізації виділяють таку кількість корелятивних пар:
    а) 7;
    б) 8;
    в) 9;
    г) 10.
16. Визначте відповідність назв приголосних щодо способу творення в різних наукових виданнях:
    1. проривні — а) злиті
    2. щілинні — б) вібранти
    3. дрижачі — в) фрикативні
    4. африкати — г) зімкнені
17. Граничний складовий елемент морфеми, комплексний образ двох або кількох фонем, здатних згідно з умовами морфологічної структури замінювати одна одну в межах тієї самої морфеми називається:
    а) аломорф; б) морфонема;
    в) морф; г) додаткова дистрибуція.
18. Специфічно українським вважають чергування фонем:
    а) /о/, /е/ з фонемним нулем;
    б) /е/ з /о/ після шиплячих та /й/;
    в) /г/, /к/, /х/ – /ж/, /ч/, /ш/ – /з/, /ц/, /с/;
    г) /о/, /е/ з /і/.
19. Чергування приголосних фонем зі сполученням двох (наприклад, ***б – бл***) пов'язане з:
    а) І перехідним пом'якшенням;
    б) ІІ перехідним пом'якшенням;
    в) ІІІ перехідним пом'якшенням;
    г) впливом j на приголосні.
20. Виберіть рядок слів, у якому всі фонеми /і/ походять з Ѣ:
    а) літо, хліб, іноді, кінь, фільм;
    б) ліс, кількість, нігті, горіх, кішка;
    в) вітер, пісня, дід, сільський, сіно;
    г) сніг, білет, зміна, стіл, вікно.
21. Визначте, скільки чергувань відбулося в слові ***нічліг***:
    а) 1; б) 2;
    в) 3; г) жодного.

ОРФОЕПІЯ

1. Визначте, у якому рядку всі слова мають варіативне наголошення:
   а) помилка, розплід, добір, усмішка, алфавіт;
   б) загадка, розбір, показник, дочиста, абихто;
   в) фаховий, каталог, псевдонім, кілометр, маркетинг;
   г) договір, розповідач, жалюзі, гуртожиток, мережа.
2. Виберіть рядок слів, де б зміна наголосу змінювала лексичне значення слова:
   а) атлас, замок, володар, вогняний, жалібний;
   б) батьківщина, прошу, об'єднання, приклад, колос;
   в) лупа, людський, заголовок, весняний, усмішка;
   г) типовий, сім'я, лапки, вигода, високо.
3. З'ясуйте, у якому рядку вимова всіх слів збігається з їх написанням:
   а) студент, чужина, ніч, вітчизна, травестія;
   б) гуцул, говорити, яма, підвищити, сміх;
   в) хвороба, Полтава, коробка, дошка, лава;
   г) синій, пом'якшений, ручці, зима, голубка.

4. Виберіть рядок, у якому всі слова вимовляються зі звуком [ґ]:
а) гава, ґазда, граблі, гуцулка, гурт;
б) гуркіт, ґудзик, ґерлиґа, гуру, гарем;
в) гуляш, гульба, Грузія, гротеск, гречка;
г) ганок, ґрунт, ґерґотіти, дзиґа, ґатунок.

5. Укажіть, у якому рядку в усіх словах *дж* і *дз* позначають один звук:
а) підземний, віджити, відзоріти, дзвонар, джунглі;
б) джем, дзьоб, дзвоник, джинси, джаз;
в) дзюркіт, дзеркало, джигіт, джемпер, відзвучати;
г) джоуль, дзвонар, підзорний, підживлення, джерело.

6. З'ясуйте, у якому рядку в усіх словах відбувається асиміляція приголосних:
а) рости, безбережний, анекдот, вокзал, рости;
б) молотьба, якби, березняк, житловий, роздавати;
в) легко, дочці, пісня, розширити, честь;
г) грядка, днями, дзвін, розчесати, бездарний.

7. З'ясуйте, у якому рядку в усіх словах відбувається асиміляція приголосних:
а) стіна, вітчим, грається, житнє, безжалісний;
б) застій, обшир, ручці, молодший, безсонний;
в) сьогодні, коротший, баластний, коритце, рушник;
г) грієшся, нігті, мишці, зчищу, пункт.

8. Виберіть рядок, де в обох словосполученнях не порушено правила милозвучності:
а) справа йде на лад, слова і музика;
б) рятуватись втечею, прочитати у книзі;
в) мірялись силою, поля й ліси;
г) раніше й тепер, зустрітися зі мною.

9. Голосний звук [е] наближується до [и]:
а) у кінці слова;
б) перед наголошеним [и];
в) у всіх наголошених позиціях;
г) на початку слова.

10. Голосний звук [о] наближується до [у]:
а) у будь-якій ненаголошеній позиції;
б) перед складом з наголошеним [у] або [і];
в) тільки перед складом з наголошеним [у];
г) на початку слова.

11. Виберіть правильний фонетичний запис слова *зжувати*:
а) [ж:увати];
б) [сжувати];
в) [зжувати];
г) [шжувати].

12. Приголосний [д] перед свистячими внаслідок регресивної асиміляції змінюється на:
а) [т]; б) [с];
в) [ц]; г) [дз].

13. Приставляння звука на початку слова (наприклад, *іржа, гайда*) називають:
а) епентеза; б) протеза;
в) метатеза; г) дієреза.

14. Уникнення збігу голосних або приголосних забезпечується чергуванням:
а) фонетичним;
б) фонологічним;
в) евфонічним;
г) морфонологічним.

15. Укажіть рядок, у якому в усіх словах наголос в російській і українській мові не збігатиметься:
а) веретено, дошка, дрова, колесо, кропива;
б) решето, циган, вітчим, олень, кілометр;
в) петля, подруга, тополя, коромисло, псевдонім;
г) вільха, широко, ненависть, статуя, буквар.
16. Виберіть рядок, в усіх словах якого наголошений другий склад:
а) псевдонім, документ, фаховий, шофер, діалог;
б) запитання, український, випадок, каталог, новий;
в) квартал, завдання, перепустка, шляхи, індустрія;
г) читання, літопис, старий, барометр, газовий.
17. Виберіть рядок, у якому всі наведені приклади містять проклітики:
а) сказав би, не знайшов, на галявині, після занять;
б) у повітрі, на небі, під ранок, вийшов би;
в) зігрів би, знайшов же, без тебе, у морі;
г) над нами, переді мною, уві сні, під деревом.
18. Визначте відповідність: поєднання фонем – реалізація їх у звуках:

1) /с/ + /ш/;	а) [жч];
2) /с/ + /ч/;	б) [жш];
3) /з/ + /ш/;	в) [шч];
4) /з/ + /ч/.	г) [ш:].

19. Перед напівпом'якшеними послідовно пом'якшуються такі приголосні:
а) [д], [т], [л], [н];
б) [з], [ц], [с], [дз];
в) [б], [п], [в], [м], [ф];
г) [ж], [ч], [ш], [дж].
20. Емфатичний наголос – це:
а) виділення у вимові якогось слова для підкреслення його емоційного значення;
б) наголос, що виконує функцію виділення одного зі складів слова;
в) виділення у вимові важливої змістової та логічної частини речення;
г) наголос, яким виділяється у вимові найбільш важливе за змістом слово в межах синтагми.

ГРАФІКА

1. Визначте рядок, де в усіх словах кількість графем і фонем не збігається:
а) приязнь, їсти, єднання, щирість, ягня;
б) щільний, єдність, юний, щастя, підживлює;
в) честь, тьмяно, діяти, сяяти, радість;
г) їдуть, узлісся, синє, всюди, життя.
2. Визначте рядок, де в усіх словах кількість графем і фонем збігається:
а) бадьорість, кімната, ряд, юстиція, дзвін;
б) люди, стяг, свято, кузня, дочці;
в) весілля, джміль, їхній, щороку, совість;
г) кількість, морський, цифра, піщинка, місто.
3. Найменша смислорозрізнювальна одиниця системи письма, що виражає відношення між фонемою і літерою, називається:

а) орфограма;	б) буква;
в) звук.	г) графема.

4. Назвіть, за допомогою скількох букв в сучасній українській мові передаються голосні фонеми:

а) 6;	б) 7;
в) 9;	г) 10.

5. Визначте, за допомогою скількох букв в сучасній українській мові передаються приголосні фонеми:
   а) 20; б) 21;
   в) 22; г) 23.
6. З'ясуйте, який вид письма характерний для сучасної української мови:
   а) літературно-звукове;
   б) піктографічне;
   в) ідеографічне;
   г) складове.
7. Уперше літеру *ґ* на позначення проривної фонеми запровадив:
   а) М. Шашкевич;
   б) М. Смотрицький;
   в) Я. Головацький;
   г) І. Вагилевич.
8. Найдавнішим типом стародавнього українського письма вважають:
   а) устав; б) півустав;
   в) скоропис; г) «гражданку».
9. Визначте, у якому рядку всі слова розташовані в алфавітному порядку:
   а) галка, географ, гомін, гороскоп, гонор;
   б) галас, гай, геометрія, гіркота, гончар;
   в) горб, гуркіт, геній, гарбуз, гроза;
   г) галоп, галочка, ганчірка, ганьба, гарем.
10. З'ясуйте, у якому рядку допущено помилку при розташуванні слів в алфавітному порядку:
    а) лис, лихослов, личко, лібрето, логіка;
    б) лицемір, лише, лікоть, лінгвіст, луза;
    в) лавина, лакей, лапа, легковий, легкий;
    г) лихо, Лондон, Луганськ, лук, луска.
11. З'ясуйте, у якому рядку записано букви, що завжди позначають дві фонеми:
    а) ї, щ; б) я, ю, є;
    в) я, ю, є, ї; г) я, ю, є, ї, щ.
12. Розділ мовознавства, що встановлює відповідності між звуковим значенням букв і їх написанням, називається:
    а) орфографія;
    б) графіка;
    в) фонетика;
    г) морфонологія.
13. З'ясуйте, за яким орфографічним принципом пишеться слово *гарячий*:
    а) фонетичним;
    б) морфологічним;
    в) традиційним;
    г) смисловим.
14. Принцип орфографії, що визначає написання слова залежно від його значення, називається:
    а) фонетичний;
    б) морфологічний;
    в) традиційний, або історичний;
    г) смисловий, або диференційний.
15. «Кулішівка», «драгоманівка» – системи правопису XIX ст., що послідовно відбивають
    а) фонетичний принцип;
    б) морфологічний принцип;
    в) історичний принцип;
    г) смисловий принцип.

16. Пригадайте, де відбулася правописна конференція (1928), яка схвалила новий, розширений український правописний кодекс:
   а) Київ; б) Львів;
   в) Харків; г) Полтава.
17. Визначте рядок, у кожному слові якого є небуквені орфограми:
   а) Луганщина, Новий рік, зверху, подзвониш, вілла;
   б) давним-давно, півогірка, вгору, комп'ютер, суспільно корисний;
   в) піддашшя, м'яч, Донеччина, червоногарячий, розрісся;
   г) щодалі, туманно, тьмяно, скатертю, кузня.
18. Визначте рядок, у кожному слові якого наявні тільки буквені орфограми:
   а) до пори, віч-на-віч, дорожчий, яскравий, Донеччина;
   б) зранку, пів'яблука, щавель, дистанція, навчання;
   в) увечері, до побачення, весняний, замкненість, яма,
   г) завзятні, злість, щетина, якось, Київ.
19. Усталена система правил, які забезпечують єдність передачі усного мовлення в писемній формі, називається:
   а) орфоепічні норми; б) орфографічні норми;
   в) фонетичні норми; г) графічні норми.
20. Дієслівні норми на ***-ться, -шся*** пишуться за:
   а) фонетичним принципом;
   б) морфологічним принципом;
   в) історичним принципом;
   г) смисловим принципом.

ОРФОГРАФІЯ

1. Визначте, у якому рядку в усіх словах на місці крапок треба ставити м'який знак:
   а) шампін..йон, т..мяний, тон..ший, кін..ця;
   б) бал..зам, дон..чин, мен..шість, яблун..ці, дівчин..ці;
   в) п'ят..сот, пан..ство, хустин..ці, фал..ш, волин..с..кий;
   г) різ..бяр, джерел..це, сіл..ський, молот..ба, сяд..мо.
2. З'ясуйте, у якому рядку в усіх словах на місці крапок треба ставити м'який знак:
   а) брун..ка, п'ят..десят, в'яз..кість, ц..вірін..кає, у мас..ці;
   б) дівчин..ці, учотир..ох, нян..чити, с..вятковий, Хар..ків;
   в) близ..кість, бат..ківщина, у кишен..ці, міл..йон, приз..ба;
   г) молот..ба, майбут..нє, рибал..ці, рибал..с..кий, кін..чик.
3. Назвіть рядок, у якому допущено орфографічну помилку:
   а) донецький, користю, сімдесят, вузько, банці;
   б) тьмяний, рученька, сміється, користю, склянці;
   в) учительство, їдальня, німецький, лялці, веселиться;
   г) багатьма, мільйон, ремінь, літні; батьківський.
4. Укажіть рядок, у якому всі слова пишуться без м'якого знака:
   а) кров.., степ.., мен..ший, вел..можа, кіл..це;
   б) нен..ці, поділ..с..кий, баб..ці, склян..ці, учител..ство;
   в) бояз..кий, рід..кий, секретар.., дал..ній, німец..кий;
   г) кін..чик, куз..ня, гіл..ці, кухар.., доч..ці.
5. Визначте, у якому рядку в усіх словах на місці крапок треба ставити апостроф:
   а) п..ть, р..ябий, морков..яний, без..язикий, п..єдестал;
   б) різдв..яний, ін..єкція, зв..язок, Лук..яненко, в..янути;
   в) транс..європейський, пів..яблука, торф..яний, черв..як;
   г) ал..янс, к..ювет, вар..єте, без..ядерний, цв..ях.

6. З'ясуйте, у якому рядку в усіх словах на місці крапок треба ставити апостроф:
а) довір..я, львів..янин, верб..я, комп..ютер, в..яз;
б) реп..ях, зв..язок, міжгір..я, сер..йозний, медв..яний;
в) зів..янути, помор..яни, різьб..яр, пів..ящика, цв..ях;
г) св..ятковий, Лук..янчук, двох..ярусний, торф..яний, бур..ян.

7. Назвіть рядок, у якому допущено орфографічну помилку:
а) кур'єр, дев'ять, з'явитися, Лук'ян, двох'ярусний;
б) з'єднаний, рум'яний, дзвякнути, свято, цвях;
в) вітряк, духмяний, різдвяний, торф'яний, морква'яний;
г) без'ядерний, надвечір'я, п'явка, міжбрів'я, кров'ю.

8. Укажіть рядок, у якому допущено орфографічну помилку:
а) дев'ятнадцять, підв'язати, м'язи, бур'ян, кур'єр;
б) з'єднаний, м'ясо, з'явитися, об'єм, під'їхати;
в) роз'яснити, дит'ясла, пів'яблука, підв'язати;
г) рум'яний, дзвякнути, цвях, розмякшити, подвір'я.

9. Визначте рядок, у якому всі прислівники пишуться через дефіс:
а) по/нашому, де/не/де, віч/на/віч, часто/густо, казна/коли;
б) по/перше, по/вашому, ні/куди, на/весні, на/зло;
в) будь/як, по/братерськи, в/голос, з давніх/давен, на/певно;
г) хтозна/де, коли/не/коли, на/бік, у/перше, на/вигляд.

10. З'ясуйте, у якому рядку допущено помилку в правописі прислівників:
а) день у день, без кінця-краю, рік у рік, не до вподоби, казна-де;
б) на зло, зозла, час від часу, без упину, безперестанку;
в) у стократ, по-друге, як-небудь, віч-на-віч, навиворіт;
г) по-моєму, по-зимовому, хтозна-коли, будь-де, рік-у-рік.

11. Укажіть, у якому рядку всі прислівники пишуться з двома літерами *нн*:
а) гума..о, актив..о, людя..о, со..о;
б) відмі..о, стара..о, несказа..о, щоде..о;
в) голос..о, негада..о, дореч..о; нездола..о;
г) невгамов..о, впевне..о, відда..о, радіс..о.

12. Визначте рядок, у якому допущено орфографічну помилку:
а) ближчий, дужчий, сміється, пішаний, у шапочці;
б) стомишся, дуб, казка, нігті, легкий;
в) боротьба, вишчий, зцідити, книжці, дочці;
г) молотьба, легший, дорожчий, нижчий, річці.

13. Укажіть рядок, у якому в усіх словах слід вписати літеру *и*:
а) пр..блуда, пр..білий, пр..билений, пр..віз;
б) пр..хороший, пр..хорошений, пр..спокійний, пр..мерзання;
в) пр..знатися, пр..їхати, пр..вітність, пр..кидатися;
г) пр..бічник, пр..дорогий, пр..жорстоко, пр..землити.

14. Укажіть, у якому рядку всі слова написано правильно:
а) сфотографувати, дужчий, з черги, дьохтю;
б) безжурний, пісчаний, без клопоту, молодший, ложка;
в) ягідка, сцідити, стружка, просьба, книжка;
г) борідка, стомиться, юшка, дужка, квітка.

15. З'ясуйте, у якому рядку допущено орфографічну помилку:
а) інтелігентний, швидкісний, чесний, нещасний, захисний;
б) контрастний, обласний, шістнадцять, сутністний, студентський;
в) пестливий, кістлявий, благочесний, пискнути, агентство;
г) тижневий, хвастливий, крикнути, шістдесят, п'ятнадцять.

16. Назвіть рядок, у якому допущено орфографічну помилку:
   а) колектив, апарат, сума, група, панна;
   б) манна, нетто, міра, бароко, контрреволюція;
   в) комісія, тона, вілла, ірреальний, інтермецо;
   г) Руссо, Ніцца, Шиллер, Голландія, Міссурі.
17. Укажіть, у якому рядку на місці пропущеної літери слід писати *и*:
   а) кред..т, гард..на, ц..ферблат, дж..гіт, метод..ка;
   б) р..туал, д..спетчер, інц..дент, ц..фра, в..кінг;
   в) д..версант, д..ктор, б..льярд, Р..м, д..ригент;
   г) р..нг, конт..нент, експер..мент, К..тай, б..ографія.
18. Укажіть, у якому рядку допущено орфографічну помилку:
   а) згрупувати, згаснути, здогадатися, змазати, змарнувати;
   б) скрутити, стерти, схвилювати, скінчити, створити;
   в) спинити, зчепити, скинути, сфотографувати, зносити;
   г) збирати, збити, зпекти, звернути, зникнути.
19. З'ясуйте, у якому рядку допущено орфографічну помилку:
   а) машинний, змінний, цінний, старанний, беззахисний;
   б) розніжений, розброєний, беземельний, беззаконний, південний;
   в) іменник, бризкання, коріння, латаття, піддашшя;
   г) віддзеркалення, ссавці, стаття, цілинник, юннат.
20. Відбувається спрощення в групах приголосних на письмі в усіх словах рядка:
   а) проїз..на, безжаліс..но, гіган..ський, ряс..ний;
   б) доблес..ний, цінніс..ний, захис..ник, студен..ський;
   в) безжаліс..ний, тріс..нути, форпос..ний, улес..ливий;
   г) блис..нути, сутніс..ний, благовіс..ний, благочес..ний.
21. Префікс *с-* треба писати в усіх словах рядка:
   а) ..кісний, ..чорнілий, ..ходити, ..писати;
   б) ..формувати, ..тулити, ..цідити, ..плеснути;
   в) ..холонути, ..пітніти, ..сохнутися, ..порожніти;
   г) ..фабрикувати, ..повідь, ..тверджувати, ..хилити.
22. Допущено помилку в правописі присвійних прикметників у рядку:
   а) Мелащин, Раїсин, ковалів;
   б) голубиний, Ольгин, доччин;
   в) Мусіїв, свекрушин, майстрове;
   г) Ігорів, Маріїн, зміїний.
23. Усі слова пишуться без м'якого знака в рядку:
   а) тон..ший, таріл..ці, красун..чик, ковз..кий;
   б) рибал..ці, піс..ня, Натал..чин, брин..чати;
   в) він..стка, в..йокати, лл..є, Хар..ків;
   г) мен..ший, батал..йон, Ігор.., Кордил..єри.
24. Правильно написано всі слова іншомовного походження в рядку:
   а) інтермецо, оппонент, бравісимо, бароко;
   б) лібрето, вар'єте, досьє, Вірджинія, імміграція;
   в) Сирія, сольфеджіо, беладона, мадона;
   г) Джульєтта, сюрреалізм, голандський, акомпанемент.
25. Усі закінчення у формі родового відмінка однини вжито правильно в рядку:
   а) зеленого лугу, апарату президента, під час розрахунка, стрибка вгору;
   б) високого даху, краси Лондона, вдалого малюнка, яскравого вогню;
   в) минулого вівторка, політичного блоку, хімічного елементу, Діда Мороза;
   г) широкого Нілу, долара в кишені, куреню на полі, відкритого складу.

26. Виділене слово слід писати окремо в реченні:
а) На/дворі ніби ще стояло літо.
б) На сімнадцятому році Остап у/перше пішов на заробітки.
в) З/переляку хлопці ніби язика ковтнули.
г) На/зустріч мені суне величезне хмаровище.
27. Усі складні слова потрібно писати через дефіс у рядку:
а) важко/хворий, віце/президентський, північно західний;
б) військово/технічний, діаметрально/протилежний, літературно/художній;
в) високо/кваліфікований, радіо/телефонний, середземно/морський;
г) парусно/моторний, блідо/рожевий, історико/культурний.
28. Через дефіс слід писати всі прислівники в рядку:
а) часто/густо, по/англійськи, якось/то, без/уваги;
б) як/от, по/латині, де/таки, десь/не/десь;
в) рука/в/руку, віч/на/віч, де/факто, аби/як;
г) десь/інколи, по/іншому, по/части, хоч/не/хоч.
29. Слова правильно написані в рядку:
а) Кримський півострів, фабрика Киянка, народи півночі, західна Україна;
б) Москва-Ріка, Князівство Монако, вулиця Ярославів вал, Софійський собор;
в) Епоха Відродження, палац спорту, Конституція України, Нобелівська премія;
г) Інститут педагогіки, шевченківський стиль, Бі-Бі-Сі, Божа Мати.
30. З'ясуйте, у словах якого рядка допущено орфографічну помилку:
а) район, гайок, майонез, медальйон, бульйон;
б) бадьорий, вольовий, гільйотина, гайочок, войовничий;
в) льонарство, чотирьох, мільон, льодяник, вйокати;
г) серйозний, павільйон, мальовничий, Селезньов, майор
31. З'ясуйте, у якому рядку допущено орфографічну помилку:
а) інтелігентний, швидкісний, чесний, нещасний;
б) контрастний, обласний, шістнадцять, безвиїздно;
в) пестливий, кістлявий, зап'ястний, пискнути;
г) тижневий, хвастливий, крикнути, шістдесят.
32. Усі слова з *пів-*, *полу-* написано правильно в рядку:
а) пів'їдальні, пів-Європи, полудень, пів-ясена;
б) півмісяць, пів'яблука, пів-Одеси, пів Дніпра;
в) пів'ясена, пів-України, півмашини, полукіпок;
г) півуроку, пів-усмішка, півкниги, пів-Києва.
33. Літеру *и* слід писати в усіх словах іншомовного походження в рядку:
а) форт..с..мо, д..лема, К..пр, Цюр..х;
б) Мавр..кій, Алж..р, С..дней, дец..бел;
в) Дарв..н, бургом..стр, д..зель, Ч..лі;
г) ескадр..лья, Ваш..нгтон, граф..н, Кр..т.
34. Закінчення *-у (-ю)* у формі родового відмінка однини мають усі іменники в рядку:
а) щавл.., каталог.., метрополітен.., мотор..;
б) процес.., жар.., синтаксис.., Єгипт..;
в) хист.., родовод.., театр.., майданчик..;
г) теніс.., момент.., Ельбрус.., конус.. .
35. Усі складні слова потрібно писати разом у рядку:
а) військово/полонений, радіо/фізик, воєнно стратегічний;
б) кримсько/татарський, екс/чемпіон, мікро схема;
в) мало/населений, авіа лайнер, Дніпро/ріка;
г) контр/атака, східно/слов'янський, гори цвіт.

36. Правильно написано всі імена по батькові в рядку:
а) Васильович, Якович, Іллівна, Миколаївна;
б) Юрієвич, Ігоревич, Валеріевна, Григоріївна;
в) Кузьмівна, Олексійович, Оксентійович, Федоревич;
г) Борисович, Леонтієвич, Мусієвич, Мефодієвна.

37. Разом треба писати всі прислівники в рядку:
а) спокон/віку, чим/раз, в/смак, від/тепер;
б) в/вечері, під/вечір, насам/перед, за панібрата;
в) чим/дуж, в/день, по/волі, на/самоті;
г) на/провесні, від/нині, що/ночі, на/світанку.

38. Правильно написано всі присвійні прикметники в рядку:
а) школярів, Софіїн, материн, Інгин;
б) Стешин, соловейків, Зоєн, Пріськин;
в) Василеве, Марієне, свекрушин, пташиний;
г) Парасчин, Надіїн, сорочин, ведмежий.

39. Усі слова правильно записано у рядку:
а) Золоті ворота, Фабрика Киянка, західна Україна;
б) Кримський півострів, вулиця Ярославів вал, Софійський собор;
в) Палац спорту, Епоха Відродження, Москва-ріка;
г) Харківський тракторний завод, цукерки «Вечірній Київ», Голосіївський ліс.

40. Визначте рядок, у якому всі іменники в родовому відмінку множини мають закінчення *-ів*, *-їв*:
а) батько, гість, степ, день;
б) сом, громадянин, соловей, герой;
в) робітник, підпис, татарин, товариш;
г) хазяїн, грузин, солдат, осетин.

МОРФЕМІКА

1. Морфема – це... :
а) найменша одиниця звукової системи мови, за допомогою якої розпізнаються значущі одиниці мови;
б) найменша неподільна значуща частина слова, яка є носієм певного лексичного чи граматичного значення;
в) частина фразового такту, що має переважно кілька звуків, об'єднаних навколо складотворного центра;
г) виділення фонетичними засобами одного із складів фразового такту.

2. Укажіть рядок, у якому всі слова мають префікс:
а) вимога, вимолот, винахід, вибити, вигода;
б) випал, випас, випар, вибороти, вивести;
в) виправляти, вираховувати, виражати, вигнати, вигідний;
г) винагородити, виразити, висловити, вибрати, вибачити

3. Укажіть рядок, усі слова якого мають таку структуру: префікс, корінь, суфікс, закінчення:
а) терти, гірський, маненький, зустріти, апелювати;
б) передбачення, прізвисько, походити, навантажити, зосереджений;
в) задзеленчати, потроїти, дотримуватися, аналітичний, зрушити;
г) виділити, штовхнути, вказувати, нагромаджувати, дотепний.

4. Корінь слова – це... :
а) основна, стрижнева морфема, що виражає загальне лексичне значення слова;
б) носій словотвірного і граматичного значень слова, що уточнює речове значення основної морфеми в слові;

в) конкретний вияв морфеми, найменша значуща частина, що виділяється у складі певної конкретної словоформи слова;
г) морф певної морфеми, що зазнав фонетичної модифікації.

5. Укажіть рядок, у якому в усіх словах наявні варіанти однієї морфеми:
а) веселий, веселіший, найвеселіший, превеселий, веселенький;
б) ліс, лісовий, лісовик, лісостеп, заліся;
в) дрібнісінький, дрібнесенький, дрібнюсінький;
г) зелено, весело, відверто, щедро, міцно.

6. Укажіть рядок, у якому всі слова мають таку структуру: корінь, суфікс, закінчення:
а) безстрашний, абітурієнт, аварія, подяка, думати;
б) адресував, авансувати, актуальність, економіка, дощечка;
в) багристий, зеленішого, душевний, чекати, дрібний;
г) опановувати, стрімко, зустрічати, акуратність, драматичний.

7. Типами афіксальних морфем є... :
а) корінь, префікс, суфікс, постфікс;
б) префікс, інтерфікс, флексія, постфікс;
в) префікс, інтерфікс, суфікс, флексія;
г) префікс, суфікс, постфікс, флексія.

8. Укажіть рядок, у якому в усіх словах нульова флексія:
а) абиякий, абітурієнт, хтозна-що, стиха, зимовий;
б) згадай, багрець, авансував, приходь, міць;
в) абсолютно, стіл, анатом, пательня, свято;
г) блажен, апеляція, вітер, гай, коромисло.

9. Укажіть рядок, у якому всі слова мають таку структуру: корінь, суфікс:
а) гарно, весело, щиро, даром, густо;
б) красиво, сонно, міцно, якісно, голосно;
в) блаженно, синьо, мирно, грубо, старанно;
г) відверто, цікаво, принагідно, художньо, стомлено.

10. Морф – це... :
а) основна, стрижнева морфема, що виражає загальне лексичне значення слова;
б) конкретний вияв морфеми, найменша значуща частина, що виділяється у складі певної конкретної словоформи слова;
в) носій словотвірного і граматичного значень слова, що уточнює речове значення основної морфеми в слові;
г) морф певної морфеми, що зазнав фонетичної модифікації.

11. Укажіть рядок, у якому всі слова мають формотворчі афікси:
а) слідкував, найщиріший, писали, вищий, ходила;
б) синочок, лісовик, праліс, передумати, веселіший;
в) довший, найдовший, переходити, віддати, пречудовий;
г) прилетіти, відлетіти, перелетіти, відчувати, переписав.

12. Укажіть рядок, у якому всі слова мають таку будову: префікс, корінь, суфікс, закінчення:
а) надбрів'я, перестати, відвар, навчити, науковий;
б) наділ, виклик, виїзд, напис, натрапити;
в) видобути, визбираний, виконати, абиякий, небезпечний;
г) пригадати, відварити, присісти, бувалий, національний.

13. Аломорфи – це... :
а) носії словотвірного і граматичного значень слова;
б) омонімічні афікси;
в) морф певної морфеми, що зазнав фонетичної модифікації, зумовленої звуковим складом сусідніх морфів або формальною будовою слова;
г) конкретний вияв морфеми, найменша значуща частина, що виділяється у складі певної конкретної словоформи слова.

14. Укажіть рядок, у якому основа кожного слова є зв'язаною:
   а) підводний, пташечка, провулок, відвертість, кадровий;
   б) добавка, домашній, вітровій, лінійка, народження;
   в) абонемент, важливий, кінець, думка, місцевий;
   г) абонент, надбавка, німець, звичка, палець.
15. Укажіть рядок, усі слова якого мають таку будову: корінь, суфікс, суфікс, закінчення:
   а) писаний, науковість, броньований, публікування, м'якшити;
   б) загадковість, визнаний, вишити, обов'язок, знайомити;
   в) виспівують, старанний, кошений, знищити, іронічний;
   г) степовий, пружність, братерство, ніяковіти, вираження.
16. Варіанти морфеми – це... :
   а) найменші значущі неподільні частини слова;
   б) морфи, які характеризуються фонемною близькістю, наділені тотожним значенням, здатні замінити один одного в складі того ж слова чи словоформи;
   в) морф певної морфеми, що зазнав фонетичної модифікації, зумовленої звуковим складом сусідніх морфів або формальною будовою слова;
   г) конкретний вияв морфеми, найменша значуща частина, що виділяється у складі певної конкретної словоформи слова.
17. Укажіть рядок, у якому всі слова мають похідну основу:
   а) напис, хід, письмо, щедрість, чуття;
   б) старанний, стіл, щастя, кран, корінь;
   в) навпіл, надійно, сніг, ялинка, віяти;
   г) біг, навчання, вітер, ліра, миска.
18. Укажіть рядок, у якому всі слова мають таку будову: префікс, корінь, суфікс, закінчення:
   а) виражати, виручати, віддалятися, ставити, відсторонитися;
   б) виривати, наднормовий, смішно, розцінити, віддати;
   в) розпродаж, надвечір'я, прихід, роз'яснити, розшукати;
   г) виспівуючи, вишитий, відблиск, привітання, впасти.
19. Аломорфи перебувають між собою у відношеннях... :
   а) градації;   б) взаємозамінності;
   в) взаємовиключення;   г) взаємообумовленості.
20. Укажіть рядок, у якому всі слова не мають закінчення:
   а) вітер, паралелепіпед, льон, радіо, марно;
   б) кіно, сумно, висміюючи, бордо, швидко;
   в) правильно, комп'ютер, словотвір, консенсус, вірус;
   г) суфлер, балет, кохаючи, бартер, танго.
21. Укажіть рядок, у якому всі слова мають таку будову: корінь, суфікс, закінчення:
   а) осінній, зубрити, лікар, несений, пустити;
   б) подушка, майстерність, врешті, олівець, рахувати;
   в) кіт, словник, щоденник, собачий, майстровий;
   г) снігопад, хімія, вчитель, робота, любов.
22. Варіанти морфеми перебувають між собою у відношеннях... :
   а) взаємовиключення;
   б) градації;
   в) взаємообумовленості.
   г) взаємозамінності.
23. Укажіть рядок, у якому всі слова мають нульовий суфікс:
   а) хід, перепис, землекоп, біг, пошук;
   б) ходьба, брат, радість, стислий, відійшов;
   в) снігопад, лісництво, возз'єднати, лагодити, дружба;
   г) весніти, аміпуа, вітати, привіт, зимно.

24. Укажіть рядок, у якому всі слова мають таку будову: префікс, корінь, суфікс, закінчення:
   а) розбивати, затриманий, заробіток, присісти, цілуватися;
   б) прив'язь, замовлення, розв'язок, змерзнути, вбачати;
   в) прижиттєвий, прив'язь, приходити, завантажити, бухгалтерія;
   г) захисник, двох'ярусний, заправка, відібрати, сміятися.
25. Функції афіксів такі:
   а) дериваційна, формозмінна; вираження граматичних значень і синтаксичних відношень слів;
   б) дериваційна; вираження загального лексичного значення слова;
   в) формотворча, словотворча;
   г) формотворча, словотворча; вираження загального лексичного значення слова.
26. Укажіть рядок, усі слова якого мають вокалічну основу:
   а) ступив, віднайти, осінь, капати, віхола;
   б) приказка, стан, вічність, економіст, генератор;
   в) темно, полум'яно, перепрошуючи, копати, ставши;
   г) відверто, щирий, ходити, заважати, довгий.
27. Укажіть рядок, у якому всі слова мають таку будову: корінь, суфікс, закінчення:
   а) сказати, віднаходити, сприяти, відхилити, можливий;
   б) адресувати, книжний, валити, відвідати, ламати;
   в) вічність, відбудувати, квадратний, багатий, безвідмовний;
   г) говорити, фантазії, козеня, жалість, безстрашний.
28. Функція флексії – це... :
   а) формотворча;
   б) словотворча;
   в) показ граматичних значень і синтаксичних відношень між словами;
   г) дериваційна.
29. Укажіть рядок, у якому в усіх словах у процесі історичного розвитку відбулося спрощення:
   а) вилиця, коричневий, дар, висок, пир;
   б) кориця, сметана, весло, бригада, взимку;
   в) пир, розумник, обертати, стискати, письмо;
   г) мир, пир, жир, командир, ставка.
30. Укажіть рядок, у якому всі слова мають таку будову: корінь, суфікс, закінчення:
   а) бувалий, бомбардувати, брити, праліс, відібрати;
   б) братик, будити, буфетник, господар, гранітний;
   в) скляр, вабити, валяний, легкий, ластівка;
   г) вантажник, вапно, бухгалтер, множити, модернізувати.
31. Деривація – це... :
   а) утворення форм того самого слова;
   б) процес, наслідком якого є втрата похідним словом здатності виділяти наявну в ньому первісну морфему;
   в) мовний процес, наслідком якого є зміна зовнішнього вигляду службових морфем, переміщення меж між похідною основою і словотворчим афіксом;
   г) процес утворення нових слів на основі інших як твірних за допомогою афіксів чи безафіксним способом.
32. Укажіть рядок, у якому всі слова мають формотворчі афікси:
   а) веретено, військкомат, ілюзія, вітання, очистила;
   б) прийшов, найкращий, надіслала, красивіший, мріяв;
   в) безвусий, застерігати, мережений, пакувати, охопив;
   г) сумнівний, дешевший, найвеселіший, престарий, опитаний.
33. Укажіть рядок, у якому всі слова мають таку будову: корінь, суфікс, суфікс, закінчення:
   а) паяний, весільний, кінний, афіксальний, словниковий;
   б) мовчун, зимувати, кидання, маслянистий, мармурувати;
   в) копаний, школярство, рішучість, міркування, рятувальник;

г) український, будівельний, масштабність, друкувати, доторкатися.

34. Конфіксом називається... :
а) афікс, який має неподільне значення і складається з двох частин;
б) службова морфема, що розташована перед коренем і виконує словотворчу або граматичну функцію;
в) основна, стрижнева морфема, що виражає загальне лексичне значення слова;
г) службова морфема, яка розташована після кореня й надає слову нового значення або ж його відтінку.

35. Укажіть рядок, у якому всі слова мають зв'язаний корінь:
а) взуття, комора, крилатість, звиклий, чергувати;
б) гілля, німець, відро, вулиця, ступати;
в) туризм, хімія, перцепція, марширування, стогнати;
г) вулиця, відвикати, безпалий, роздягнути, взуття.

36. Укажіть рядок, у якому всі слова мають таку будову: корінь, суфікс, закінчення:
а) педагогічний, товариський, графітовий, зеленуватий, атлетика;
б) мідяний, восени, прийшовши, основний, ахати;
в) зав'язавши, учений, мирно, асоціювати, післязавтра;
г) морфеміка, пригнічений, дієвий, достойний, дивитися.

37. Спрощенням називається... :
а) мовний процес, наслідком якого є зміна зовнішнього вигляду службових морфем, переміщення меж між похідною основою і словотворчим афіксом;
б) процес перетворення в морфологічній будові слова, коли похідна основа стає непохідною;
в) процес утворення нових слів на основі інших як твірних за допомогою афіксів чи безафіксним способом;
г) утворення форм того самого слова.

38. Укажіть рядок, у якому всі слова мають консонантну основу:
а) кінь, подорож, хотіти, чепурився, кіно;
б) прийняти, ламаний, червень, святкував, лежачи;
в) елеватор, протилежний, магія, феєрверк, пес;
г) піаніно, радісно, червоніти, терміни, кав'ярня.

39. Укажіть рядок, у якому всі слова мають таку будову: префікс, корінь, суфікс, закінчення, постфікс:
а) насміятися, прислухатися, надивитися, прицінитися, замріятися;
б) наклеювати, прижитися, перехотіти, відчувати, зупинитися;
в) нестися, веселитися, втомитися, ночувати, мружитися;
г) шлуватися, копатися, вгамуватися, танути, захоплюватися.

40. Перерозклад – це... :
а) утворення форм того самого слова;
б) процес утворення нових слів на основі інших як твірних за допомогою афіксів чи безафіксним способом;
в) процес, наслідком якого є втрата похідним словом здатності виділяти наявну в ньому первісну морфему;
г) історична зміна морфемної будови слова, пов'язана з іншим членуванням слова на похідну основу та афікси.

41. Укажіть рядок, у якому всі слова мають нульову морфему:
а) сестра, мати, рядок, щедрість, знахідка;
б) брат, заслаб, розправа, кисень, приходив;
в) тінь, сінокіс, стеля, закуток, міць;
г) пароплав, обнова, дерево, револьвер, дід.

42. Укажіть рядок, у якому всі слова мають таку будову: префікс, корінь, суфікс, закінчення:
а) безрукий, перехотіти, обновити, довозити, зв'язувати;
б) причепа, перечитувати, слюсарювати, командувати, заслонити;

в) різання, спостережливість, обробка, дотепний, ходити;
г) засекречувати, міжобласний, могутній, привітати, віддаючи.

43. Ускладненням називається... :
а) процес утворення нових слів на основі інших як твірних за допомогою афіксів чи безафіксним способом;
б) процес, наслідком якого є втрата похідним словом здатності виділяти наявну в ньому первісну морфему;
в) збільшення кількості виділюваних у слові морфем;
г) мовний процес, наслідком якого є зміна зовнішнього вигляду службових морфем, переміщення меж між похідною основою і словотворчим афіксом.

44. Укажіть рядок, у якому всі слова мають омонімічні суфікси:
а) горобина, купець, стовпець, англієць, покупець;
б) рука, студентка, гадка, ставка, кішка;
в) горошина, морквина, цибулина, піщина, картоплина;
г) грузин, данець, іркутянин, москвич, одесит.

45. Укажіть рядок, у якому всі слова мають таку будову: корінь, суфікс, суфікс:
а) високо, радісно, готувавши, темно, кинувши;
б) струнко, ставити, візерунок, буряний, направити;
в) вітання, вільно, зробивши, декламувати, квітникар;
г) вказувати, нарізно, штовхнувши, докоряти, бурити.

46. Вільна основа – це... :
а) основа, що має здатність до вільного вияву свого морфемного складу;
б) основа, яка не має здатності вільно виявляти свій морфемний склад;
в) основа, у складі якої не виділяються словотворчі афікси і яка не мотивується через зв'язки з словами того самого кореня;
г) основа, у складі якої, крім кореневої морфеми, виділяється один чи кілька словотворчих афіксів і яка мотивується через семантико-словотвірні зв'язки з іншими словами того самого кореня.

47. Укажіть рядок, у якому всі слова – похідні:
а) озеро, вічно, водопровідний, снігопад, чесність;
б) онук, вовна, воювати, книга, вересень;
в) класик, класний, клас, лід, заєць;
г) біг, стрільба, письмо, хід, друк.

48. Укажіть рядок, у якому всі слова мають таку будову: корінь, суфікс, закінчення:
а) ставок, письмо, кліпати, осінній, бордовий;
б) кістка, м'якошерстий, м'ясистий, чесати, дивувати;
в) навантажити, наглий, нагнути, докірливий, єдиний;
г) кобзар, півколо, письменник, затишний, модернізувати.

49. Зв'язана основа – це... :
а) основа, у складі якої не виділяються словотворчі афікси і яка не мотивується через зв'язки з словами того самого кореня;
б) основа, у складі якої, крім кореневої морфеми, виділяється один чи кілька словотворчих афіксів і яка мотивується через семантико-словотвірні зв'язки з іншими словами того самого кореня;
в) основа, яка не має здатності вільно виявляти свій морфемний склад;
г) основа, що має здатність до вільного вияву свого морфемного складу.

50. Укажіть рядок, у якому в усіх словах основа похідна:
а) агрусовий, восени, частковий, відверто, хід;
б) єхидна, баритися, ясність, кіт, ставок;
в) Європа, яблуко, їжак, ставлення, кінь;
г) піротехніка, ймовірно, їсти, жар, бажання.

51. Укажіть рядок, у якому всі слова мають таку будову: корінь, суфікс, закінчення:
   а) кошеня, гіпербола, кріпацтво, вродити, всебічний;
   б) акомпанувати, романтичний, мебляр, ворогувати, тішити;
   в) баштанник, чавунний, пишучи, гудіння, держава;
   г) столяр, чіпляти, приголубити, декорація, демократія.
52. Мотивована основа – це...:
   а) основа, яка не має здатності вільно виявляти свій морфемний склад;
   б) основа, у складі якої, крім кореневої морфеми, виділяється один чи кілька словотворчих афіксів і яка мотивується через семантико-словотвірні зв'язки з іншими словами того самого кореня;
   в) основа, у складі якої не виділяються словотворчі афікси і яка не мотивується через зв'язки з словами того самого кореня;
   г) основа, що має здатність до вільного вияву свого морфемного складу.
53. Укажіть рядок, у якому всі слова є непохідними:
   а) дар, вітрило, степовик, суховій, стіл;
   б) жир, кориця, залізо, ліс, вітер;
   в) весло, висок, книжка, стадіон, вчитель;
   г) червоний, дар, автоматичний, кисень, віддавати.
54. Укажіть рядок, у якому всі слова мають таку будову: префікс, корінь, суфікс, закінчення:
   а) перемога, злісний, беззубий, якісно, тріснути;
   б) відправити, завдання, закінчення, вихід, динаміка;
   в) застілля, намальована, безбородий, відданий, превеселий;
   г) безногий, відданий, розділ, безстрашний, побагровіти.
55. Немотивована основа – це...:
   а) основа, у складі якої не виділяються словотворчі афікси і яка не мотивується через зв'язки з словами того самого кореня;
   б) похідна основа;
   в) вільна основа;
   г) зв'язана основа.
56. Укажіть рядок, у якому всі слова мають вокалічну основу:
   а) осінь, путь, зима, сходи, єхидна;
   б) близько, гілка, ораторія, озеро, читати;
   в) сумно, хотіти, чистити, вартісний, стати;
   г) балансувати, темно, клекочучи, вимітати, відкопавши.
57. Укажіть рядок, у якому всі слова мають таку будову: корінь, суфікс, суфікс, закінчення:
   а) малесенький, білченя, снування, важливий, змагайтесь;
   б) ламання, гонористість, працюючий, жартівливий, життєвий;
   в) ламаний, читання, майстер, забрати, золотистий;
   г) плавкість, школярство, знаходити, гордовитий, головувати.
58. Префіксоїди та афіксоїди – це...:
   а) морфеми, які приєднуються до твірної основи при словотворенні;
   б) формотворчі афікси;
   в) засіб словотворення зворотних дієслів;
   г) початкові або кінцеві елементи складних слів.
59. Укажіть рядок, у якому всі слова мають консонантну основу:
   а) гірський, перо, колія, земля, надвечір;
   б) оратор, читати, побачивши, біг, готувалися;
   в) собака, стояти, опіка, пробачення, виручати;
   г) конфікс, перекладати, плащ, весело, надзвичайно.
60. Укажіть рядок, у якому всі слова мають таку будову: префікс, корінь, суфікс, суфікс, закінчення:
   а) вигадування, заспокійливість, зволожувач, виблискування, вимогливість;
   б) створення, шкільний, їдальня, дивувати, дізнатися;

в) відданість, кохання, вчитель, відправлення, відрізнити;
г) викопування, заготівельник, пристосувати, відділення, витримати.

СЛОВОТВІР

1. Словотвір вивчає... :
а) слова, їх значення, походження й використання;
б) словотворчі значення, матеріальні засоби вираження й способи творення слів у сучасній мові.
в) способи творення слів;
г) слова зі спільним коренем, але з різним лексичним значенням.
2. Визначте, у якому рядку всі слова немотивовані:
а) кривий, нести, ковток, юнь, вивезти;
б) пишуть, голова, босий, хтось, білий;
в) синь, ніч, рух, сонце, дощ;
г) новий, лисий, дуб, говорю, літо.
3. Позначте рядок, у якому всі слова утворені префіксальним способом:
а) прадід, написати, премудрий, прозелень, передумати;
б) перехід, прадавній, невесело, вбік, покохати;
в) безмежний, прамова, контрудар, забагато, переддень;
г) насип, передбачити, безкоштовний, преспокійно, ультрамодний.
4. Схема побудови слів певної частини мови, абстрагована від конкретних лексичних одиниць, що характеризується спільністю частиномовної належності твірних слів, формантом, тотожним у матеріальному й семантичному відношенні, спільним словотвірним значенням, – це:
а) словотворення; б) словотворче значення;
в) словотвірна модель; г) словотвірний тип.
5. Визначте, у якому рядку всі слова мотивуються іменниками:
а) шахіст, заземлити, хід, шахтарський, золотий;
б) луговий, верхи, доцільний, студентство, безголосий;
в) знешкодити, набіг, імміграція, сільський, безвольний;
г) аморальний, книжечка, догляд, провесна, щедрість.
6. Позначте рядок, у якому всі слова утворені суфіксальним способом:
а) слухач, барвистий, геройство, родовідний, жовтизна;
б) радіти, весніти, сходити, щедрість, вічно;
в) по-столичному, безмежно, боротьба, водій, ходіння,
г) підніжка, закрутка, висуванка, захоплення, картоплина.
7. Твірна основа – це... :
а) значуща частина слова, що містить у собі значення спільнокореневих слів;
б) часина слова без закінчення, що виражає його лексичне значення;
в) та частина похідного слова, яка є спільною з основою твірного слова;
г) змінна значуща частина слова, яка виражає його граматичне значення.
8. З'ясуйте, у якому рядку всі слова, подані в парах, є твірним – похідним:
а) поклик – покликати, позначка – знак, пестливий – пестити;
б) варити – переварити, орати – орач, синь – синій;
в) художник – художниця, загальний – узагальнювати, зброя – обеззброїти,
г) безпомилковий – помилковий, здобувати – здобувач, знекровити – кров.
9. Позначте рядок, у якому всі слова утворені префіксально-суфіксальним способом:
а) затемнити, придорожній, обезсилити, міжгір'я, передосінній;
б) недалеко, по-вашому, затінок, супровідний, контрреволюційний;
в) уярмити, підземка, розшумітися, прибутковий, правічний;
г) сповільнити, передчасний, по-українськи, безбарвний, передмістя.

10. Формантом називається... :
    а) елемент похідного слова, за допомогою якого воно утворилося і яким відрізняється від твірного;
    б) центральна одиниця слова, на базі якої за допомогою службових морфем формується нова лексема;
    в) слово, словоформа, відмінково-прийменникова форма, висловлювання, які формують семантичну основу похідного слова;
    г) частина слова, за допомогою якої утворюються словоформи однієї лексеми.
11. Визначте, у якому рядку твірні поданих похідних слів належать до однієї частини мови:
    а) сліпота, слухацький, хімік, росинка, рукописний;
    б) восени, книжковий, сухарик, вовченя, вибалок;
    в) білизна, знання, слізка, недруг, скрипаль;
    г) розподіл, співавтор, проїзний, вдень, український.
12. Позначте рядок, у якому всі слова утворені одним способом:
    а) прийти, пречудовий, перехід, найгірший, архіважливий;
    б) мудрість, доброта, читання, весело, пішохідний;
    в) по-козацьки, прозелень, пробачення, походити, лісостеповий;
    г) водоспад, місяцехід, лівобережний, водолазний, землемір.
13. Визначте, у якому рядку всі слова належать до одного словотвірного типу:
    а) довжина, глибина, долина, низина;
    б) баранина, телятина, конина, свинина;
    в) цибулина, морквина, городина, картоплина;
    г) зазубрина, подряпина, садовина, окалина.
14. Позначте рядок із правильно розташованими словами у словотвірних ланцюжках:
    а) ділити – поділити – розподіл – розподілити;
    б) біг – бігати – перебіг – перебігати;
    в) вік – вічний – вічно – навічно;
    г) міряти – виміряти – вимір – виміряний.
15. Визначте, у якому рядку всі слова утворені способом зрощення:
    а) малосімейний, високохудожній, всеперемагаючий, малотиражний;
    б) вищезазначений, добродіяти, всепоглинаючий, давновідомий;
    в) високоповажний, злорадствувати, вільнонайманий, старозавітний;
    г) вічнокюний, східноукраїнський, природоохоронний, високопродуктивний.
16. Словотвірний ланцюжок – це... :
    а) вся сукупність спільнокореневих слів, упорядкована відношеннями похідності;
    б) сукупність похідних слів, які мають одну і ту саму твірну основу і знаходяться на одному ступені словотворення;
    в) ряд спільнокореневих слів, організованих за принципом послідовної похідності від вихідної ланки до кінцевої;
    г) ряд однотипно побудованих слів з одним і тим же формантом та лексично різними мотиваторами.
17. Позначте рядок, у якому всі слова мають непохідну основу:
    а) переддень, хода, великий, співати, вересень;
    б) мати, дар, актор, горіти, вічний;
    в) вода, верба, золото, веселий, бігти;
    г) золотий, червоний, стіл, веселити, біг.
18. Позначте рядок, у якому всі слова утворені нульовою суфіксацією:
    а) ніхто, безсонний, прозелень, палій, давно;
    б) випадок, перетин, мрія, супровід, контрудар;
    в) загадка, бажання, позолота, всюдихід, розклад;
    г) захід, молодь, синь, супровід, намір.

19. Словотвірні моделі, за зразком яких творяться нові слова на сучасному етапі розвитку мови, називаються:
а) регулярними;	б) нерегулярними;
в) продуктивними;	г) непродуктивними.

20. Позначте рядок, у якому всі слова мотивуються прикметниками:
а) зелень, применшити, власність, по-українському, спокійно;
б) одужати, порядність, кольоровий, презавзятий, шумно;
в) привласнити, величезний, теплота, земляний, холодно;
г) аморальний, по-нашому, наполегливо, синява, старість.

21. Позначте рядок, у якому всі слова утворені одним способом творення:
а) сталевар, родовідний, пароплав, лівобережний, водоспад;
б) присвята, прикраса, оборона, підгрупа, сподівання;
в) яскраво, синіти, безіменний, осінній, столик;
г) синіти, щасливо, залицяння, здоров'я, людство.

22. Назвіть рядок, у якому слова розташовано так, щоб кожне попереднє слово було твірним для наступного:
а) верх – вершник – вершниця – вершок – верхом;
б) лід – льодина – льодинка – льодовитий – льодовий;
в) Франція – француз – французький – по-французьки;
г) німець – німецький – по-німецькому – німка.

23. Позначте рядок, у якому всі слова мотивуються дієсловами:
а) заклик, підписання, підґрунтя, підкладка, перелом;
б) роздум, перелаз, сидячи, вечеряти, викладання;
в) сміятися, купатися, сваритися, перестаратися, надходити;
г) заповідь, літак, палій, розбігтися, охоронець.

24. Позначте рядок, у якому всі слова утворені одним способом:
а) водолазний, легковажно, розчин, задум, виклад;
б) обездолити, вичитати, зарічний, прояснити, притишено,
в) по-нашому, брататися, легковажно, присвоїти, намір;
г) забагато, зафарбувати, зафіксований, заздрість, завеликий.

25. Словотвір охоплює:
а) творення слів з новим лексичним значенням та відтінком у значенні;
б) творення слів з новим лексичним значенням;
в) творення форм того самого слова;
г) творення слів з відтінком у значенні.

26. Позначте рядок, у якому всі слова мають подвійну мотивацію:
а) наплічник, розвеселитися, братній, нерівність;
б) мебляр, переекзаменувати, нафарбувати, перевидання;
в) розщедритися, вечірній, вчителька, водянистий;
г) гітарист, кіоскер, поштамт, задобрити.

27. Позначте рядок, у якому всі слова утворені способом складання із суфіксацією:
а) п'ятиденка, старорежимний, пішохідний, столітній;
б) приватновласницький, природоохоронний, плоскогір'я, водоспад;
в) малотиражний, густонаселений, вікопомний, новозавітний;
г) тризубий, десятиметровий, мореплавство, вищезгаданий.

28. Структурно різні шляхи й прийоми творення нових слів у результаті використання всіх наявних у мові словотворчих ресурсів – це:
а) способи словотворення;
б) словотворчі значення;
в) словотвірні моделі;
г) словотвірні типи.

29. Визначте, у якому рядку подано твірні слова до похідних *хід, біг, веселість, кол*
   а) хода, пробіг, весело, деколи, синька;
   б) ходити, бігати, веселий, коли, синій;
   в) ходіння, біганина, веселити, колись, синіти;
   г) входити, забіг, веселенький, небудь, синюватий.
30. Визначте, у якому рядку всі слова утворені способом абревіації:
   а) міськрада, Кабмін, самоскид, ООН, маслоробка;
   б) електроенергія, фотоапарат, Мінюст, мотопіхота, водолаз;
   в) фотокореспондент, спортбаза, маслозавод, облвно, юннат;
   г) Держбанк, завгосп, інформбюро, комбат, сількор.
31. Позначте рядок, у якому подано слова, при творенні яких відбувся процес чергуванн основі:
   а) вольовий, зручність, полотняний, пташиний, фізик;
   б) корисно, коріння, ненависний, оточення, противага;
   в) серпневий, синів, студентство, футболіст, ходячий;
   г) кораблик, стукіт, уявлення, француз, хитрість.
32. Визначте рядок, у якому усі твірні основи утворені від основ різних частин мови:
   а) співучасник, запитання, безмежний, десятник, авторський;
   б) сотня, писанкар, співак, бахкати, доброта;
   в) оповідач, сумно, дехто, перебіг, п'ятий;
   г) білизна, замах, читання, двійня, схвильовано.
33. Позначте рядок, у якому всі слова утворені префіксальним способом:
   а) правнук, накреслити, презавзятий, провесінь, передрукувати;
   б) відмова, надзвичайний, несерйозно, скраю, присолити;
   в) безголосий, прамова, контрреволюція, завеликий, передплата;
   г) набіг, передбачити, міжбрівний, прегарно, імміграція.
34. З'ясуйте, у якому рядку всі слова, подані в парах, є твірним – похідним:
   а) ласка – ласкавий, зелений – прозелень, любов – любити;
   б) революція – контрреволюція, зачин – зачинати, позеленіти – позеленілий;
   в) колоситися – колос, пританцьовувати – пританцьовуючи, синь – синій;
   г) край – скраю, переглядати – перегляд, сила – зусилля.
35. Визначте, у якому рядку всі слова мотивуються іменниками:
   а) гітарист, прибережний, намір, студентство, дощовий;
   б) плановий, надвечір, безмежний, птаство, віконечко;
   в) знекровити, скрегіт, антирелігійний, дитячий, безбарвний;
   г) аполітичний, сонечко, погляд, підтекст, заздрість.
36. Позначте рядок, у якому всі слова утворені суфіксальним способом:
   а) червоніти, закид, декламатор, якати, білизна;
   б) щасливий, біляк, збігати, синь, мудро;
   в) по-народному, безмежно, любов, носій, соління;
   г) туристський, розмах, хатинка, сподівання, замріяний.
37. Позначте рядок із правильно розташованими словами у словотвірних ланцюжках:
   а) учень – учити – учитель – учительський;
   б) хід – перехід – переходити – перехідний;
   в) огляд – оглядач – оглядати – оглядатися;
   г) порох – порошити – запорошити - запорошений.
38. Укажіть рядок, у якому всі слова, подані в парах, є твірним – похідним:
   а) захід – заходити, сигнал – сигналити, співати – співаний;
   б) читати – перечитати, співати – співак, нудь – нудний;
   в) учень – учениця, веселий – звеселити, щебет – щебетати;
   г) недосліджений – досліджений, перегляд – переглядати, зневоднити – вода.

39. Позначте рядок, у якому всі слова утворені одним способом:
а) переписати, премилий, підпис, найкорисніший, контрнаступ;
б) жовток, десятка, помах, завзято, лісостеповий;
в) хто-небудь, кудись, кусатися, колоситися, що-будь;
г) підзаголовок, заїхати, беззубий, передсвятковий, набігатися.

40. Позначте рядок, у якому подано слова, при творенні яких відбувся процес чергування у твірній основі:
а) вечірній, лагідність, обшук, пташка, хибний;
б) підручний, поличка, спрощений, наново, наліт;
в) грізний, напад, обочина, напруженість, бабуня;
г) захоплення, одвертість, зачарований, сталевий.

41. Визначте, у якому рядку твірні поданих похідних слів належать до однієї частини мови:
а) німота, сумно, вічність, блакить, безвихідь;
б) взимку, глядацький, передзвін, котик, передмістя;
в) білити, читання, кіннота, недруг, водій;
г) перерозподіл, співположення, геройство, вдень, сільський.

42. Позначте рядок, у якому всі слова утворені префіксально-суфіксальним способом:
а) безмежність, безкультурний, розкисання, приручити, узбіччя;
б) по-доброму, відстрілятися, розгнівити, вперше, забагато;
в) безглуздий, співзвучний, понизити, сучасний, по-нашому;
г) сповільнити, передчасний, по-українськи, безбарвний, передмістя.

43. Визначте, у якому рядку всі слова належать до одної словотвірної моделі:
а) ніжинський, ялтинський, глухівський, київський;
б) харківський, львівський, варшавський, лондонський;
в) криворізький, запорізький, луганський, одеський;
г) павлоградський, ровеньківський, алуштинський, борзнянський.

45. Позначте рядок із правильно розташованими словами у словотвірних ланцюжках:
а) сніг – сніговий – сніговик – сніговичок;
б) зв'язок – зв'язати – незв'язний – незв'язно;
в) горизонт – горизонтальний – горизонталь – горизонтально;
г) холодити – холод – холодильний – холодильник.

46. Визначте, у якому ряду всі слова утворені способом зрощення:
а) малотиражний, високохудожній, сільськогосподарський, листоноша;
б) лісонасадження, перекотиполе, вищезазначений, пішохід;
в) вічноюний, сінокіс, однозначний, нижчепідписаний;
г) сильнодіючий, пройдисвіт, швидкоплинний, густонаселений.

47. Словотвірне гніздо – це...
а) вся сукупність спільнокореневих слів, упорядкована відношеннями похідності;
б) сукупність похідних слів, які мають одну і ту саму твірну основу і знаходяться на одному ступені словотворення;
в) ряд спільнокореневих слів, організованих за принципом послідовної похідності від вихідної ланки до кінцевої;
г) ряд однотипно побудованих слів з одним і тим же формантом та лексично різними мотиваторами.

48. Позначте рядок, у якому всі слова мають непохідну основу:
а) шостий, книга, дощ, новий, голова;
б) юнь, сонце, затишок, актор, говорити;
в) ходити, ніч, весна, голий, п'ять;
г) малиновий, золотий, червоний, веселий, скляний.

49. Позначте рядок, у якому всі слова утворені нульовою суфіксацією:
а) розклад, супровід, давно, добро, тиша;
б) бездара, переправа, кидок, п'ятий, відмова;

в) співак, загадка, водоспад, замах, зелень;
г) вовчий, суша, тепло, перебіг, зануда.

50. Позначте рядок, у якому в твірних основах усіх слів при словотворенні відбувається процес усічення:
а) українізувати, виставка, молодшати, кузня, повідомлення;
б) погоня, родовідний, оголошення, завіска, загадка;
в) подяка, гудок, дезорганізатор, землекоп, захоплення;
г) детальний, залитий, зосереджений, зріз, зрадіти.

51. Позначте рядок, у якому всі слова мотивуються прикметниками:
а) преспокійний, наймиліший, заздрісно, гниль, посиніти;
б) високо, увічнити, заздрість, радість, жовтіти;
в) порядність, старезний, доброта, осінній, безмежно;
г) аполітичний, по-вашому, наполегливо, закоханість, інакше.

52. Позначте рядок, у якому всі слова утворені одним способом творення:
а) сталевар, легковажність, дрібнолистий, далекоглядно, самозахист;
б) землевласник, обезбарвити, тонкозернистий, вільнодумність, широкодоступний;
в) лісостеповий, лісопарк, старорежимний, природоохоронний, тризуб;
г) водограй, високогірний, водопостачання, травокосіння, овочерізка.

53. Назвіть рядок, у якому слова розташовано так, щоб кожне попереднє слово було твірним для наступного:
а) дощ – дощовий – дощик – дощовик;
б) кінь – кінний – кіннота – кінський;
в) в'язати – зв'язати – зв'язок – зв'язківець;
г) учити – учитель – учителька – учительська

54. Позначте рядок, у якому всі слова мотивуються дієсловами:
а) гордитися, оперитись, умиватися, сваритися, видаватися;
б) схопивши, переказ, сидячи, обідати, перенести;
в) задум, гравець, свист, рахунок, заземлити;
г) розповідь, примовка, зшитий, переплести, сподівання.

55. Позначте рядок, у якому всі слова утворені різними способами:
а) сумніватися, наречена, безкрів'я, убозтво, замало;
б) відтворивши, згадуючи, водій, водолазний, осінній;
в) міжбрів'я, безголосий, скраю, по-дитячому, міждержавний;
г) якось-то, чомусь, голитися, звідки-небудь, зустрітися.

56. Позначте рядок, у якому подано слова, при творенні яких відбувся процес накладання форманта на твірну основу:
а) птаство, пірнути, пастух, соковитий;
б) писар, орач, одеський, київський;
в) донецький, регбіст, кам'янецький, відвідувач;
г) віденський, сільський, учительський, рибацький.

57. Позначте рядок, у якому всі слова мають непохідну основу:
а) сила, середина, метеор, охорона, цінити;
б) добро, крити, смак, закон, вересень;
в) сьомий, зелень, вечір, горох,
г) куток, летіти, пошук, ліс, плата.

58. Позначте рядок, у якому всі слова утворені суфіксальним способом:
а) дар, зрушення, зусилля, небезпечно, різьба;
б) велич, гуртом, двигун, змерзлий, зміст;
в) зупинка, пташка, веселитися, спокій, створіння;
г) веселити, ведмежий, рясно, родовідний, добовий.

59. Позначте рядок, у якому подано слова, при творенні яких відбувся процес накладання форманта на твірну основу та чергування звуків твірної основи:
    а) парубоцький, глядацький, студентство, козацтво;
    б) власницький, убозтво, моряцький, вищий;
    в) рибацький, німецький, мистецький, месницький;
    г) матроський, літак, запорозький, парубоцтво.
60. Визначте, у якому рядку подано твірні слова до похідних вихід, ліки, подруга, запобігливо, зелень:
    а) хода, лікар, дружити, запобігти, зеленіти;
    б) ходити, лікарня, дружба, побігти, зеленити;
    в) виходити, лікувати, друг, запобігливий, зелений;
    г) вхід, лікувальний, дружний, запобігати, зелено.
61. Позначте рядок, у якому всі слова утворені способом складання із суфіксацією:
    а) серцеїд, вічномолодий, ясновидець, життєдіяльний, далекосяжний;
    б) інопланетянин, книгосховище, золотошукач, односільчанин, водоочисний;
    в) землерийний, пароплавство, скороварка, п'ятиборець, рідколісся;
    г) двовладдя, сінокосарка, асфальтоукладач, самодержець, гуртожиток.

МОРФОЛОГІЯ

1. Уперше термін ***граматична категорія*** увів:
   а) О. Потебня; б) Л. Щерба;
   в) В. Виноградов; г) О. Пєшковський.
2. Визначте, які граматичні категорії характерні для всіх повнозначних змінних частин мови:
   а) рід, число, відмінок;
   б) вид, особа, рід;
   в) час, число, рід;
   г) спосіб, особа, число.
3. Назвіть, які граматичні категорії характерні для іменних частин мови:
   а) рід, число, особа;
   б) число, відмінок, вид;
   в) особа, число, відмінок;
   г) рід, число, відмінок.
4. Визначте, за якими критеріями виокремлюються частини мови:
   а) інтонаційний, словотвірний;
   б) смисловий, морфологічний, синтаксичний;
   в) стилістичний, інтонаційний, смисловий;
   г) синтаксичний, словотвірний, стилістичний.
5. Назвіть ученого, чия граматика довгі роки використовувалася всіма східними слов'янами як шкільний підручник.
   а) М. Ломоносов;
   б) М. Смотрицький;
   в) Ф. Буслаєв;
   г) О. Востоков.
6. Виберіть правильну відповідь.
   Частиною мови є лексико-граматичний клас слів, які:
   а) відповідають на однакові запитання і мають спільне лексичне значення;
   б) мають однакові лексико-граматичні ознаки;
   в) характеризуються тотожністю граматичних ознак і форм словозміни;
   г) характеризуються спільністю лексичного значення, тотожністю граматичних категорій, системою морфемних і словотвірних показників.

7. З'ясуйте, кому належить розподіл на чотири класи, або категорії слів (частини мови, частки мови, модальні слова, вигуки):
   а) В. Виноградову; б) Л. Щербі;
   в) О. Шахматову; г) Ф. Бусласву.
8. Укажіть, за якими критеріями розрізняють службові слова (прийменник, сполучник, частку):
   а) лексичним значенням, морфологічними особливостями;
   б) різними функціями в реченні;
   в) особливостями морфемного оформлення, синтаксичною роллю;
   г) граматичними показниками, різними функціями в реченні.
9. Прономіналізація – це:
   а) уживання різних частин мови в ролі займенника;
   б) перехід у вигук дієслів, іменників;
   в) перехід інших частин мови в сполучні засоби;
   г) перехід інших частин мови до розряду прислівників.
10. Явища переходу з однієї частини мови в іншу охоплюють:
   а) самостійні частини мови;
   б) службові слова й вигук;
   в) усі частини мови;
   г) іменні частини мови.
11. Укажіть рядок, у якому вказано ознаки службових слів:
   а) відсутність номінативної функції, граматичного значення, синтаксичної функції;
   б) наявність номінативної функції, відсутність питання, несамостійність синтаксичної функції;
   в) відсутність номінативної функції і граматичного значення, відсутність питання;
   г) відсутність номінативної функції, самостійність граматичного значення, синтаксичної функції.
12. Виберіть принцип, за яким числівник виділяється в окрему частину мови:
   а) семантичний;
   б) морфологічний;
   в) синтаксичний;
   г) словотвірний.
13. Чотирикомпонентна система частин мови включає:
   а) іменник, дієслово, прислівник, службові слова;
   б) іменник, прикметник, дієслово, слова категорії стану;
   в) іменник, дієслово, прикметник, прислівник;
   г) імена, дієслово, прислівник, службові слова.
14. У незмінюваних іменниках значення категорії числа виражається:
   а) семантично;
   б) синтаксично;
   в) лексично;
   г) за допомогою флексій.
15. Укажіть рядок, у якому всі іменники – твердої групи:
   а) календар, каменяр, стіл, море, палац;
   б) вітер, плащ, дизель, поводир, село;
   в) командир, абажур, місто, вітер, граф;
   г) годинник, лікар, різьбяр, аромат, татусь.
16. Визначте рядок, у якому всі іменники чоловічого роду:
   а) манжета, хлоп'я, магараджа, пустеля, прихвостень;
   б) розвій, кефаль, приязнь, лазур, ситець;
   в) дріб, степ, тюль, тюлень, нероба;
   г) біль, нежить, воєвода, Сибір, меланж.

17. Укажіть рядок, у якому всі іменники належать до II відміни:
   а) комісар, жито, веселка, мати, радість;
   б) серце, плащ, терен, сім'я, нежить;
   в) кіт, плакса, день, вікно, Микола;
   г) князь, поет, лисеня, міні-футбол, сутінь.
18. Укажіть рядок, у якому всі іменники мають тільки форму множини:
   а) граблі, дебати, черевики;
   б) заручини, кеглі, ворота;
   в) переговори, іспити, вила;
   г) дріжджі, обіцянки, проводи.
19. Укажіть рядок, у якому всі іменники перебувають поза відмінами:
   а) авто, шпроти, леді, сутінки, кіно;
   б) колібрі, плавні, канікули, пальто;
   в) авеню, німець, райвно, депо, манто;
   г) Сочі, ситро, вапно, ножиці, пюре.
20. Укажіть рядок, у якому всі іменники вживаються тільки в однині:
   а) село, вода, сталь, хліб, Луганськ;
   б) сум, трагедія, користь, стан, відвертість;
   в) гра, скло, рідня, опера; керосин;
   г) борошно, печаль, тиша, рідина, Дніпро.
21. Укажіть рядок, у якому всі прикметники – присвійні:
   а) Михайлів, ведмежий, братів, неньчин, Ольжин;
   б) батьків, лисячий, морський, лікарів, мишачий;
   в) дядьків, сімейний, студентський, Климів, бригадирів;
   г) Химчин, сталевий, бабусин, мушиний, материнський.
22. Укажіть рядок, у якому всі прикметники стоять у формі вищого ступеня порівняння:
   а) свіжіший, наймудріший, найбільш корисний, чесніший, більш високий;
   б) більш добрий, чесніший, вищий, кращий, менш відомий;
   в) кращий, найвищий, розвинений, тяжчий, найменш корисний;
   г) жовтіший, найбільш красивий, гірший, менш міцний, впевненіший.
23. Перехід інших частин мови в прикметники називається:
   а) субстантивацією;
   б) адвербіалізацією;
   в) ад'єктивацією;
   г) вербалізацією.
24. Прикметники, які мають повну нестягнену форму:
   а) змінюються за родами, числами, відмінками;
   б) можливі лише в називному (знахідному) відмінку однини чоловічого роду,
   в) можливі лише в називному (знахідному) відмінку однини жіночого та середнього роду та називному відмінку множини;
   г) можливі в усіх формах роду й числа.
25. Укажіть рядок, у якому всі прикметники – якісні:
   а) білий, теплий, рішучий, веселий, якісний;
   б) джерельний, тямущий, сумний, лисий, старанний;
   в) риб'ячий, далекий, сталий, упертий, сонний;
   г) відважний, кмітливий, осінній, пінний, дешевий.
26. Укажіть рядок, у якому всі займенники – неозначені:
   а) хтозна-що, з будь-ким, ніщо, ми, ваш;
   б) хтось, будь на кому, бозна з ким, комусь, що-небудь;
   в) тебе, себе, ця, наш, той;
   г) котрий-небудь, казна-чий, ніхто, всякий, хтось.

27. Укажіть рядок, у якому всі займенники – означальні:
    а) хто, той, я, який, котрий;
    б) кожен, цей, ваш, ти, хто;
    в) який-небудь, хтось, себе, той, наш;
    г) весь, інший, кожний, самий, всякий.
28. Визначте, у якому рядку всі займенники належать до одного семантичного розряду:
    а) мій, наш, ваш, їхній, себе;
    б) весь, сам, всякий, жоден, інший;
    в) той, отакий, цей, скільки, такий;
    г) ніхто, ніщо, ніякий, жоден, ніскільки.
29. Визначте, у якому рядку всі займенники співвідносні з іменниками:
    а) хто, що, скільки, мій, котрий;
    б) я, ти, вона, будь-хто, щось,
    в) хто-небудь, будь-хто, наш, вони, ми;
    г) увесь, кожен, інший, сам, його.
30. Укажіть рядок, у якому всі числівники – кількісні:
    а) другий, сто, двадцять, одна друга, п'ятеро;
    б) одна друга, четверо, сотий, шістнадцять, три сьомих;
    в) п'ятдесятий, сорок, три восьмих, мільйон, десятеро;
    г) нуль, восьмеро, п'ять шостих, мільярд, шістсот два.
31. Укажіть рядок, у якому правильно вжито форму давального відмінка числівників:
    а) п'ятьом, трьом десятим, мільйону, двом третім, нулю;
    б) триста, тисячі, восьми, сімдесяти, ста;
    в) дев'яноста, сорока, п'ятьма, мільйону, двох;
    г) другому, двох третіх, шістдесятьма, десяти, сімом.
32. Укажіть рядок, у якому записано числівники, що мають однакову систему відмінювання:
    а) п'ять, вісім, десять, двадцять, одинадцять;
    б) мільйон, мільярд, один, двісті, тринадцять;
    в) сорок, дев'яносто, сто, тисяча, нуль;
    г) вісімдесят, двадцять, шістдесят, триста вісім, тисяча один.
33. Укажіть рядок, у якому правильно вжито форму місцевого відмінка числівників:
    а) трьомастами, мільйону, нулем, ста, семистах;
    б) нулі, трьохстах, п'ятдесяти, тисячі, трьох десятих;
    в) тисячі, сімдесяти, вісьмома, шести, мільйону;
    г) дев'яноста, сорока, дев'ятистами, чотирьох, двадцятьом.
34. Укажіть рядок, у якому правильно використано форму зв'язку числівника з іменником:
    а) три книжки; три селянини, десять човнів;
    б) два дня, вісім студентів, п'ятеро курчат;
    в) двоє ножиць, чотири місяці, півтора року;
    г) мільйон гривень, троє зошитів, вісімнадцять портфелів.
35. Укажіть рядок, у якому всі числівники – складні:
    а) п'ятсот, стодвадцятитисячний, семисотий, шістдесят, триста;
    б) дві треті, півтори, сімнадцять, чотириста, нуль;
    в) сто п'ятнадцять, вісімнадцятий, сороковий, вісімдесят, одна сьома;
    г) тридцять, шестеро, стонадцять, сорок вісім, сімнадцять.
36. Позначте рядок з дієсловами активного стану:
    а) вітатися з гостем, схилитися від печалі, лаштуватися до сну;
    б) писати твір, не відвідати хворого, купити хліба;
    в) розплакатися від щастя, пишатися сином, прийняти рішення;
    г) стати в ряд, спинити перехожого, дочекатися відповіді.

37. Позначте рядок з неперехідними дієсловами:
а) стояти прямо, побачити простір, уникати зустрічі;
б) копати землю, сісти на стілець, тішити малят;
в) телефонувати другові, спати довго, сприйняти на слух;
г) вирощувати хліб, агітувати виборців, принести вітання.

38. Укажіть рядок, у якому всі дієслова є безособовими:
а) світало, не сидиться, бракує, смеркає, нудить;
б) ідеш, маємо, морозить, сутеніє, маятись;
в) щастить, спиться, стомитися, дощить, відвертає;
г) хочеться, цілується, носиться, вечоріє, копати.

39. Укажіть рядок, у якому записано дієслова, що не вживаються в наказовому способі:
а) волокти, провітрити, воліти, лихоманить, смердить;
б) перехотіти, мусити, світати, нездужати, смеркає;
в) витоптати, відв'язати, пекти, чути, світає;
г) вислати, шукати, заїсти, бачити, могти.

40. Визначте, у якому рядку усі слова належать до дієслів:
а) виховувати, вихований, виховано, виховати, виховуй;
б) переробити, перероблений, переробивши, переробка, перероблено;
в) любити, улюблений, люблячи, любіть, залюблений;
г) зроблено, зробивши, зробіть, зроблений, зроби.

41. Укажіть рядок, у якому всі дієслова належать до І дієвідміни:
а) віднести, лазити, бігти, наряджати, пристати;
б) дружити, кохати, носити, записати, приголомшити;
в) колоти, казати, малювати, приїхати, стати;
г) гуркотіти, пилососити, стояти, нести, розорити.

42. Позначте рядок, у якому всі дієслова стоять у формі простого майбутнього часу:
а) працюватиму, прийду, співатиму, захочу, стану;
б) буду їсти, стану, склею, напишу, буду працювати;
в) відповім, буду, захочу, стану, приведу;
г) дам, створю, буду вчити, хотітиму, пектиму.

43. Укажіть рядок, у якому всі дієслова – наказового способу:
а) принеси, лаштуватися, дістав би, висунула, поверни;
б) хай несуть, учімося, будьмо, ставайте, малюймо;
в) читай, сидіти, тримай, врахував, мріяв би;
г) допоможи, хай приїдуть, пам'ятай, мовчи, відніс.

44. Позначте рядок із дієсловами, що належать до архаїчної дієвідміни:
а) змінити, вибілити, хотіти, виставити, висіти;
б) розповісти, їсти, відповісти, дати, повісти;
в) снувати, відпочити, бажати, стояти, міцніти;
г) мати, дружити, опанувати, приповісти, створити.

45. Категорія перехідності – це:
а) загальнодієслівна категорія, яка виражає відношення дії до об'єкта й суб'єкта;
б) дієслівна категорія, що виражає відношення дії до суб'єкта;
в) загальнодієслівна категорія, що виражає відношення дії до об'єкта;
г) загальнодієслівна категорія, що виражає відношення дії до моменту мовлення.

46. Укажіть рядок з дієсловами пасивного стану:
а) вірш читається актором; пісня виконується співаком, картина малюється художником;
б) дитина збирається, посуд б'ється, фільм демонструється;
в) собака кусається, дорога в'ється, сестра лаштується;
г) дощ ллється, лист пишеться, дитина сміється.

47. Позначте рядок з дієсловами зворотно-середнього стану:
 а) купити цукерок, не виправити помилки, вивчити напам'ять;
 б) скло б'ється, наряджатися на вечорниці, злитися на сусідку;
 в) арія виконується, побачити друга, сприяти налагодженню стосунків;
 г) взятися за двері, припинити розмову, співати тихо.
48. Позначте рядок, у якому допущено помилку при творенні форм наказового способу:
 а) знай, кричимо, ріж, хай подарує, відкиньте;
 б) несіть, нехай простить, стережись, відпочинь, копаймо;
 в) поїдьмо, учіться, хай засівають, вчи, розкажіть;
 г) дозвольте, нагодуй, хай скаже, приносьте, кричімо.
49. Визначте, у якому рядку всі дієслова стоять у дієвідмінюваній формі:
 а) вирощував би, вирощено, вирощуйте, вирощуватимемо, вирощу;
 б) виростати, виростай, виріс, виростеш, хай виростає;
 в) виростив би, вирощу, хай виростить, виростять, вирости;
 г) отримаю, отримуватимеш, отримавши, хай отримає, отримав би.
50. Визначте рядок, у якому всі дієслівні форми належать до незмінних:
 а) вкритий, вкрити, вкривши, вкрило, вкрито;
 б) записано, записавши, записуючи, записати, записувати;
 в) посіяно, посіяти, посіявши, посійте, посіють;
 г) відкрити, відкривши, відкритий, відкрито, відриваючи.
51. Укажіть рядок, у якому всі дієслова – дійсного способу:
 а) написали, хотів, прийду, пишу, співатиме;
 б) сядьте, натиснути, відвернули, міцнів, було б;
 в) ставати, надіслав би, відпочивай, сказала, буде мріяти;
 г) стримайся, поїхав, змінила, сказав би, позначив.
52. З'ясуйте, які категорії є загальнодієслівними:
 а) вид, стан, час;
 б) вид, перехідність, стан;
 в) вид, перехідність, спосіб, час;
 г) вид, перехідність, стан, спосіб, час.
53. Пригадайте, які граматичні ознаки має інфінітив:
 а) вид, перехідність/неперехідність, час;
 б) вид, час, стан;
 в) вид, перехідність/неперехідність, стан;
 г) спосіб, час, особу, стан.
54. Позначте рядок, де всі дієслова – перехідні:
 а) прочитати книгу, відповісти на питання, стати лікарем;
 б) слухати музику, не побачити оленя, купити солі;
 в) малювати на папері, ходити пішки, чути співи;
 г) відкрити вогонь, перевірити помилки, стати на заваді.
55. Назвіть, яких відмінкових форм вимагають перехідні дієслова:
 а) знахідного, родового відмінків;
 б) знахідного (без прийменника), родового (за наявності заперечної частки ***не*** чи вказівки на частину від цілого), орудного відмінків;
 в) знахідного (без прийменника), родового (за наявності заперечної частки ***не*** чи вказівки на частину від цілого) відмінків;
 г) знахідного відмінка (без прийменника).
56. Укажіть рядок, у якому всі дієслова утворюють видові пари:
 а) падати – впасти, писати – списати; ходити – прийти;
 б) писати – написати, ходити – перейти; чути – відчути;
 в) вітати – привітати, розписати – розписувати; їсти – поїсти;
 г) робити – переробити, лити – залити; мити – вмити.

57. Укажіть рядок з дієприкметниками, що перейшли у прикметники:
   а) пріле насіння, варена картопля, печений гарбуз;
   б) засіяна пшениця, зшите пальто, зрізане волосся;
   в) написаний лист, печена картопля, відкриті двері;
   г) збудований дім, битий шлях, ріжучий інструмент.
58. Укажіть рядок з активними дієприкметниками.
   а) прочитана книга, відпрацьований параграф, запрошена дівчина;
   б) квітучий сад, посинілий від холоду, всохлий від спраги;
   в) вишита сорочка, намальована картина, опале листя;
   г) показаний фільм, затужавілі стежки, запорошений снігом.
59. Укажіть рядок, у якому всі дієприслівники – доконаного виду:
   а) пригнавши, працювавши, підстрибуючи, поздоровивши, відповівши;
   б) підписавши, піднявши, здригнувшись, віддавши, принісши;
   в) синіючи, знайшовши, відстаючи, їхавши, прихилившись;
   г) шукаючи, мріючи, виказавши, вийшовши, порівнюючи.
60. Укажіть рядок з активними дієприкметниками минулого часу:
   а) змарнілий, опалий, здичавілий, позеленілий, пророслий;
   б) забіганий, створений, посивілий, працюючий, повернений;
   в) викочений, посинілий, розгаданий, проспіваний, мислячий;
   г) порожевілий, осілий, топлений, битий, написаний.
61. Укажіть рядок, у якому всі прислівники – модальні:
   а) сам на сам, краще, по-українському, важко, коли-небудь;
   б) очевидно, мабуть, по-моєму, по-друге, може;
   в) на жаль, ледве, вниз, потім, перегодя;
   г) радісно, на щастя, приємно, по-перше, безперечно.
62. Визначте, у якому рядку всі прислівники кісно-означальні:
   а) добре, урочисто, наголо, спокійно, впевнено,
   б) швидко, мало, спокійно, важко, високо;
   в) мелодійно, дружно, тихо, сухо, голосно;
   г) наново, близько, розумно, густо, легко.
63. Укажіть рядок, у якому всі прислівники – обставинні:
   а) манівцями, приємно, тоді, далеко, натщесерце;
   б) згори, морозно, здалеку, гаряче, зовсім;
   в) найкраще, віч-на-віч, вітряно, навколо, безлюдно;
   г) кругом, мабуть, чесно, спокійно, дуже.
64. Укажіть рядок, у якому є слова категорії стану:
   а) морозить, жаль, погано, треба, жаль;
   б) варто, світає, улітку, прикро, вітряно;
   в) необхідно, світить, тихо, ліньки, варто;
   г) холодно, каже, чітко, чутно, соромно.
65. Укажіть рядок зі словами категорії стану:
   а) жаль, морозить, можна, страх, треба;
   б) по-українськи, відверто, гріх, морозно, страшно;
   в) приємно, важливо, красиво, дощить, варто;
   г) вітряно, щедро, прекрасно, необхідно, сумнівно.
66. Прийменник – це:
   а) службова частина мови, за допомогою якої виражаються відношення між предметами та відношення дії або ознаки до предмета;
   б) частина мови, яка служить для безпосереднього вираження емоцій, почуттів і волевиявлень людини;
   в) службова частина мови, яка служить для зв'язку однорідних членів речення та частин складного речення;

г) службова частина мови, яка надає слову чи реченню додаткового відтінку або служить засобом творення форм слів та похідних слів.

67. Укажіть рядок, у якому прийменники вжито з родовим відмінком іменника:
   а) прийти до кав'ярні, брат із сестрою, не прийти внаслідок хвороби;
   б) запитав у майстра, відвідав хворого, став на заваді;
   в) змагання з атлетики, витягти з води, замовкнути з переляку;
   г) шафа із дзеркалом, іти з батьком, налити у склянку.

68. Визначте, у якому рядку виділені слова є прийменниками:
   а) *Кругом* гори дика первісна природа... (І. Цюпа);
   б) *Кругом* музик обступили хлопці та дівчата (І. Нечуй-Левицький);
   в) Круг за *кругом* ходить кривий Онисько... (І. Цюпа);
   г) *Кругом* хати наче сто коней гасало... (Панас Мирний).

69. Укажіть рядок, у якому всі прийменники – складні:
   а) коло, з-поміж, відповідно до, при, за;
   б) у напрямку до, близько, попід, всупереч, протягом;
   в) з-за, посеред, поміж, побіля, попри;
   г) у зв'язку з, всередині, понад, перед, край..

70. Укажіть рядок, у якому всі прийменники – первинні:
   а) близько, навколо, з, через, од;
   б) із, за, без, від, до;
   в) між, коло, на, коло, близько;
   г) при, по, про, ради, задля.

71. Сполучник – це:
   а) службова частина мови, за допомогою якої виражаються відношення між предметами та відношення дії або ознаки до предмета;
   б) службова частина мови, яка служить для зв'язку однорідних членів речення та частин складного речення;
   в) службова частина мови, яка надає слову чи реченню додаткового відтінку або служить засобом творення форм слів та похідних слів;
   г) частина мови, яка служить для безпосереднього вираження емоцій, почуттів і волевиявлень людини.

72. Укажіть рядок з обставинними сполучниками:
   а) шойно, дарма що, аби, якщо, через те що;
   б) та, як тільки, хоч, і, або;
   в) неначе, так що, але, щоб, відколи;
   г) коли, чи, як тільки, мов, в міру того як.

73. Укажіть рядок, де всі сполучники – сурядні:
   а) не тільки, але й...; проте; щоб, зате;
   б) і; але; немов; проте, або
   в) однак; або; хоч; і: та (=і);
   г) дарма що; незважаючи на те, що; ніби; чи, мов.

74. Частка – це:
   а) службова частина мови, яка служить для зв'язку однорідних членів речення та частин складного речення;
   б) частина мови, яка служить для безпосереднього вираження емоцій, почуттів і волевиявлень людини;
   в) службова частина мови, яка надає слову чи реченню додаткового відтінку або служить засобом творення форм слів та похідних слів;
   г) службова частина мови, за допомогою якої виражаються відношення між предметами та відношення дії або ознаки до предмета.

75. Укажіть рядок, із вказівними частками:
   а) таки, мов, от, немовби, тільки;

б) ось, це, ото, онде, он;
в) не, якраз, хіба, авжеж, би;
г) ось, навіть, чи, щоб, небудь.

76. Укажіть рядок, у якому всі частки – модальні:
а) мов, ледве, нібито, так, еге ж;
б) тільки, лише, оце, чи, не;
в) навряд чи, хіба, невже, аби, майже;
г) не, авжеж, аякже, нібито, казна.

77. Позначте рядок зі словотвірними частками:
а) будь-, аби-, де-, ні, казна-;
б) ні-, би, хтозна-, будь-, як;
в) -небудь, хай, -сь, би, не;
г) що-, атож, б, аби, будь-.

78. Укажіть рядок з формотворчими частками:
а) хай, би, б, нехай, ся;
б) небудь, ні, хай, щоб, будь;
в) б, чи, як, казна, навіть;
г) будь, би, хай, хоч, невже.

79. Укажіть рядок, де всі слова – вигуки:
а) му-у, добрий вечір, тьху;
б) як, щоб, немовби;
в) атож, ку-ку-рі-ку, ох;
г) ках-ках, агов, і.

80. Укажіть рядок зі звуконаслідувальними словами:
а) кру-кру, ой, гей, ух, геть;
б) годі, геть, дзень, бух, му-у-у;
в) ку-ку, тьох-тьох, гав-гав, няв-няв, дінь-дінь;
г) ну, тьху, ух, плиг, кру-кру.

СИНТАКСИС

1. Синтаксичними одиницями є:
а) тільки словосполучення;
б) тільки речення;
в) мінімальна синтаксична одиниця, словосполучення й речення;
г) словосполучення, речення й текст.

2. Позначте рядок, у якому допущено помилку у визначенні основних ознак словосполучення:
а) словосполучення є комунікативною одиницею;
б) словосполучення є номінативною одиницею;
в) словосполучення є будівельним матеріалом речення;
г) словосполучення будується на основі підрядного зв'язку.

3. Позначте рядок, у якому всі словосполучення є простими:
а) перший екзамен, знайти спільну мову, віртуозне виконання композиції;
б) хлопець дав волю ногам, попередня домовленість, радісна зустріч із другом;
в) найбільш важлива зустріч, дівчина із блакитними очима, не любити всіма фібрами душі;
г) готувати з душею, досягнення інших спортсменів, яскраві барви.

4. Позначте рядок, у якому всі словосполучення є простими:
а) весняний настрій, відомі українські актори, розташувати перед будинком;
б) відзначити за заслуги, виконання композиції, відповідати за вчинки дітей;
в) через мене заварилася каша, мовчки слухати розповідь, підійти до зупинки;
г) швидко накивати п'ятами, грати на гітарі, буду саджати квіти.

5. Позначте рядок, у якому між компонентами усіх словосполучень встановлюються атрибутивні смислові відношення:
   а) розділ книги, розпорядження ректора, сукня в клітинку;
   б) чарівні звуки, кава по-арабськи, зустріч з другом;
   в) староста групи, перебувати у відрядженні, старовинний годинник;
   г) перевірка відвідування, смачна страва, зграя птахів.
6. Позначте рядок, у якому між компонентами усіх словосполучень встановлюються об'єктні смислові відношення:
   а) пофарбувати дах, захисник кордону, вироби з дерева;
   б) замовляти обід, спілкуватися із колегами, схвалити остаточно;
   в) здібний до танців, наказ командира, вирощувати квіти;
   г) запросити танцювати, шкодувати за минулим, сильний духом.
7. Позначте рядок, у якому між компонентами усіх словосполучень встановлюються обставинні смислові відношення:
   а) набагато кращий, міцно триматися, мріяти про майбутнє;
   б) повернутися через тиждень, їхати лісом, приїхати відпочити;
   в) бігти навпростець, милуватися лісом, стояти струнко;
   г) відповідати точно, читати повільно, логічна розповідь.
8. Позначте рядок, у якому словосполучення відповідає таким ознакам: *субстантивне, смислові відношення – об'єктні, зв'язок – сильне безпосереднє керування*:
   а) дорога ліворуч;
   б) відважний боєць;
   в) вишивання рушника;
   г) спідниця в клітинку.
9. Позначте рядок, у якому словосполучення відповідає таким ознакам: *ад'єктивне, смислові відношення – слабке опосередковане керування*:
   а) надзвичайно важливий;
   б) відомий письменник;
   в) здатний на подвиг;
   г) історично значущий.
10. Позначте рядок, у якому словосполучення відповідає таким ознакам: *субстантивне, смислові відношення – атрибутивні, синтаксичний зв'язок – відмінкове прилягання*:
    а) необдуманий вчинок
    б) ваза із кришталю;
    в) прямувати вулицею;
    г) знемагати від болю.
11. Позначте рядок, у якому вказано функцію, не властиву реченню:
    а) інформативна;
    б) номінативна;
    в) мислеутворююча;
    г) комунікативна.
12. Структуру складного речення становлять:
    а) прості речення;
    б) предикативні частини, структура яких подібна до структури простого речення;
    в) словосполучення;
    г) семантичні блоки.
13. Пригадайте, хто із науковців поділив складнопідрядні речення з урахуванням стосунків підрядної частини до головної в цілому чи до окремого її компонента на розчленовані та нерозчленовані:
    а) В. Бєлошапкова; б) І. Кручиніна;
    в) І. Вихованець; г) О. Мельничук.

14. Позначте рядок, у якому представлене питально-спонукальне речення:
   а) А чи не дали б ви нам трошки солі? (А. Головко);
   б) Куди зникає щебет малюка, коли стає дорослою людина, і кольори роси у теплу ніч, і погляди закоханих? (А. Малишко);
   в) Може, я й справді мудрішати став? (Б. Олійник);
   г) І як я міг тебе не впізнати? (В. Нестайко).
15. Позначте рядок, у якому представлене неповне еліптичне речення:
   а) – А ви одружені? – Не встигла. – А родина у вас велика? – Велика… Від прабабусі до внучки… Де тепер вони? Війна розвіяла (В. Коломієць);
   б) Васильки у полі, васильки у полі, і у тебе, мила, васильки з-під вій (В. Сосюра);
   в) Чужу біду на воді розведу, а своїй і кінця не знайду (Нар. творчість);
   г) Хлопчики небіжки Явдохи прокидалися від заорюваних снів про їжу і кожного ранку, гнані голодом, йшли на поле. Там лазили по стерні, визбирували те, що залишилось після вогню (М. Ночовний).
16. Позначте рядок, у якому представлене речення із складеним підметом:
   а) Хочу десь за голубою, за небесною габою я з тобою, милий, буть (П. Усенко);
   б) На конференції, в очікуванні звинувачень, Віра і Бела радились щодо можливості розпочати спільний художній проект (В. Лісовий);
   в) Україна з Росією нарешті досягли домовленості у питанні газопостачання (З журн.);
   г) Англія і Франція, Іспанія й Португалія, Канада й Індія були вражені співом хлопчиків з хору при Академічній чоловічій капелі імені Левка Ревуцького (З журн.).
17. Позначте рядок, у якому представлене речення із простим підметом:
   а) Всі вони [фільми] розкривають пристрасть душі Лариси Шепітько, вихлюпують одним подихом і поривом, нестримною жагою виповісти правду (З журн.);
   б) ...Зграя круків ворожої орди навіки в ночі розлетиться... (П. Усенко);
   в) Сім кіномистецьких шедеврів гідно представили минулого Україну на міжнародних кінофестивалях (З журн.);
   г) За горами і за морем «Мир народам!» – чути всюди (П. Усенко).
18. Назвіть, хто із вчених вперше висунув тезу про те, що в односкладних реченнях слід визначати головний член речення, який формально ототожнюється з підметом чи присудком:
   а) П. Фортунатов; б) М. Греч;
   в) О. Шахматов; г) Л. Булаховський.
19. Позначте, у якому рядку представлене односкладне неозначено-особове речення:
   а) Мусимо сьогодні повернутися до засадничої думки О. Потебні про змішування різних етнолінгвальних систем як духовної руйнації й розмивання глибинних структур нашого менталітету (Р. Кісь);
   б) Недобрих, безсердечних людей наділяють у нас епітетом «черствий» (Р. Зорівчак);
   в) Думав про батька й матір, про їхнє безрадісне життя, про далеких друзів і про свої посивілі літа (М. Науменко);
   г) В розпечені далі Задоння вже послано дощ і росу (П. Усенко).
20. Серед поданих речень позначте те, яке не є безособовим:
   а) Темно… Холодно… Страшно… (М. Ольжич);
   б) Куди мені діватись? Де помочі шукати? Кого просити? (І. Котляревський);
   в) Мені дуже добре з тобою (М. Ольжич);
   г) Смоктало під грудьми від холоду (З. Тулуб).
21. Позначте, у якому рядку представлене односкладне інфінітивне речення:
   а) Чим же було тут захоплюватись? (І. Вільде);
   б) Отакого, добрі люди, не було ще в світі! (П. Усенко);
   в) Нам пощастило бути свідками створення однієї з реалій, в основі найменування якої лежить кольороназва, – Помаранчева революція (Р. Зорівчак);
   г) В грудневі безпросвітні ночі читали в хаті букварі! (А. Малишко).

22. Позначте рядок, у якому представлене двоскладне речення:
    а) Мені тісно в цій кімнаті.
    б) Чекання... Страшне, болюче чекання...
    в) Дослуховуюсь до кожного кроку в коридорі.
    г) Вітер морозний, обпалюючий, страшний (З тв. М. Ольжич).
23. Просте речення ускладнюється:
    а) тільки звертаннями й вставними та вставленими конструкціями;
    б) тільки звертаннями, однорідними членами речення, відокремленими членами речення, вставними і вставленими конструкціями;
    в) тільки однорідними членами речення й відокремленими членами речення;
    г) звертаннями, однорідними членами речення, відокремленими членами речення, вставними і вставленими конструкціями й вигуками;
24. Визначте, яким членом речення є слово ***жінка*** у реченні *Роль жінок у моєму житті виняткова, бо доля присудила мені жити в жіночому сімейному оточенні* (В. Шевчук):
    а) прямий додаток;
    б) неузгоджене означення;
    в) непрямий додаток;
    г) частина складеного підмета.
25. Визначте тип підрядності у складнопідрядному реченні *Шлях нашої експедиції лежав через Переяслав-Хмельницький, що овіяний стародавніми легендами, Золотоношу, назва якої походить від розташування міста на річці Золотоноші, Черкаси, яке зведене біля Кременчуцького водосховища, до «славного Чигирна»* (З журн.):
    а) однорідна супідрядність;
    б) неоднорідна супідрядність;
    в) різночленна супідрядність;
    г) послідовна підрядність.
26. Визначте тип підрядності у складнопідрядному реченні *Джерелом натхнення художника Валерія Франчука було й лишається його рідне село, де він ріс разом із чотирма своїми рідними братами в дружній селянській родині працелюбних, терплячих батьків, що навчили дітей жити за законами Божими* (З журн.):
    а) однорідна супідрядність;
    б) неоднорідна супідрядність;
    в) різночленна супідрядність;
    г) послідовна підрядність.
27. Визначте тип підрядності у складнопідрядному реченні *З мого особистого знайомства з цією неординарною людиною [про І. Кошелівця], з книжок, лекцій, виступів, приватних розмов вимальовується образ літературознавця, який помітно впливав на літературний процес, особливо на покоління «шістдесятників», і роль якого належним чином ще не поцінована* (Л. Тарнашинська):
    а) однорідна супідрядність;
    б) неоднорідна супідрядність;
    в) різночленна супідрядність;
    г) послідовна підрядність.
28. Визначте тип підрядності у складнопідрядному реченні *Ті із сучасників, хто чув шевченківське виконання народних пісень, стверджують, що нічого рівного по силі вони не чули* (М. Рильський):
    а) однорідна супідрядність;
    б) неоднорідна супідрядність;
    в) різночленна супідрядність;
    г) послідовна підрядність.
29. Визначте, які типи підрядності поєднуються в реченні *Коли я збираю трави, то ловлю, буває, себе на тому, що милуюся довершеністю, досконалістю рослин, красою світу, яку ми, люди, так бездумно знищуємо...* (О. Горбачук):
    а) однорідна супідрядність і послідовна підрядність;

б) неоднорідна супідрядність і послідовна підрядність;
в) різночленна супідрядність і послідовна підрядність;
г) різночленна супідрядність і неоднорідна супідрядність.

30. Позначте рядок, у якому частини складнопідрядного речення з'єднані сполучником:
а) І серцю будуть мріятись дороги, де юність-щастя ходить уповні (М. Стельмах);
б) Які милозвучні ці слова, що походять з одного кореня! (В. Скуратівський);
в) На Всесвітньому форумі конфуціанців було наголошено, що створення навчальних центрів – ефективний спосіб знайомства з кращими досягненнями китайської цивілізації (З журн.);
г) Оксамитові полонини огортають березові гаї, що рясніють грибними галявинами (З журн.).

31. Позначте рядок, у якому частини складнопідрядного речення з'єднані сполучним словом:
а) Сьогодні з перспективи часу, що відділяє нас від живого Святослава городянського, його мистецький доробок все більш виразно постає в усій значимості суспільно-культурної та творчої думки (Л. Волошин);
б) Світовий досвід діяльності інноваційних структур переконливо свідчить, що високотехнологічні виробництва починають відігравати дедалі помітнішу роль в регіональному економічному розвитку (З журн.);
в) Коли вона сиділа на порозі і годувала немовля своє, з-за причілка мальованої хати русявий місяць вийшов, як легінь (Д. Павличко);
г) Так замислився, що не розчув за вікном гуркоту грому (М. Тютюнник).

32. Позначте рядок, у якому представлене складнопідрядне речення із супровідною підрядною частиною:
а) Там рушник будуть нам постеляти, щоб з тобою нам на рушнику стати (В. Голобородько);
б) З року в рік зростає популярність нашого вузу, про що красномовно свідчить кількість абітурієнтів, бажаючих отримати студентський квиток Луганського національного педагогічного університету імені Тараса Шевченка (З журн.);
в) Хоч князь був звичайною людиною з властивими кожному хитаннями та недоліками, проте його великі справи і його слава заступають їх для нашого покоління (Ж. Янковська);
г) Коли треба було стати на захист своєї землі, князь Василь-Костянтин Острозький робив це із честю (Ж. Янковська).

33. Позначте рядок, у якому представлене речення із складним присудком:
а) Тяжко усвідомлювати, але і я маю взяти участь в цих подіях... (В. Голобородько);
б) Для кращого підкреслення ліній зображеного митець любить тут і там зламати анатомічні пропорції персонажа чи поглянути з цікавої точки перспективи (Т. Третяк);
в) Він сидів на ліжку мовчазний і згорблений, дивився у вікно, за яким уже сутеніло... (В. Шкляр);
г) Усі бажаючі отримали можливість перестрибувати через священне Купальське вогнище, проходячи очищення (В. Коваленко).

34. Позначте рядок, у якому представлене речення зі складеним іменним присудком:
а) Вивчаючи рослинний розпис ангобами на складних поверхнях свистунців, ми можемо впевнено ствердити домінування трипільської схеми прикрашання гончарних виробів (А. Шевчук);
б) Христос виголосив учення про Промисел Божий, про не осудження інших, про силу молитов, милостиню та інше (Є. Бартош);
в) Окрилені можливістю відновити скульптурний шедевр та працювати у чудовому дорогоцінному матеріалі, молоді скульптори вклали весь свій талант у проект (З журн.);
г) Кожна пісня у виконанні Ніни Матвієнко є радісним відкриттям для слухача, осанною, усвідомленням своєї національної самобутності й неповторності (З журн.).

35. Позначте рядок, у якому представлене речення зі складеним дієслівним присудком:
а) Висока майстерність і неабиякий хист яскраво задекларовані в пейзажному доробку Сергія Глущука (З журн.);
б) За життя гетьмана Данила Апостола у Сорочинському храмі почали створювати грандіозний іконостас (Л. Таран);

в) На нашу думку, образ дитини в царстві природи є хвилюючою миттю, синтезуючою вселюдську любов до природи (А. Шевчук);
г) Один із паперових мішків у нього був наповнений керамічними свистунцями-пташечками, створеними майстрами гончарної справи (А. Шевчук).

36. Позначте рядок, у якому представлене речення із простим дієслівним присудком:
а) Визначальним фактором розвитку держави є розвиток її науки і техніки (З журн.);
б) Вночі Чумацький Шлях, змальований лише в шкільних підручниках та твоїй уяві, стає ближчим та реальнішим за усі мегаполіси планети (О. Добродій);
в) Так же буде поле, як тепер, синіти... (В. Сосюра);
г) Зрозуміти мене ти змогла, Україно, мою мову гортанну з волзької далини (А. Акмаєв).

37. Позначте рядок, у якому представлене речення із простим дієслівним присудком:
а) Хай будуть шляхи ці шляхетні... (М. Мірошниченко);
б) Неабиякими віщунами є бджоли (В. Скуратівський);
в) Хочу десь за голубою, за небесною габою я з тобою, милий, буть (П. Усенко);
г) Хай же й хлопчик має цю відзнаку в імені народнім і простім (А. Малишко).

38. Позначте рядок, у якому визначено синтаксичну функцію інфінітива ***бачити*** у реченні *Привертає увагу притаманний Ніні Матвієнко оригінальний спосіб мислення, її хист бачити в природі те, що не кожен помітить за життєвими клопотами* (З журн.):
а) неузгоджене означення;
б) присудок;
в) непрямий додаток;
г) прямий додаток.

39. Позначте рядок, у якому визначено тип смислових відношень, що встановлюються між предикативними частинами безсполучникового речення *Серед професорів, викладачів, аспірантів і студентів нашого університету створилася не просто ділова атмосфера: усі вони творчо співпрацюють* (А. Климов):
а) пояснення;
б) з'ясувальне;
в) поширювально-приєднувальне;
г) зіставлення.

40. Позначте рядок, у якому представлене безсполучникове речення із умовно-наслідковими відношеннями:
а) Нехай же не ображаються добрі люди – не до розмов мені зараз, не до балачок (М. Тютюнник);
б) Завтра щось зміниться – шукатиму щастя в новому дні (Г. Довнар);
в) О. Клоссовський активно займався громадською діяльністю: він отримав звання почесного члена Вченого комітету землеробства, був членом комітету Геофізичного товариства, консультантом у відділі торговельних портів міністерства торгівлі та промисловості та ін. (К. Кобченко);
г) На небі сонце – серед нив я (М. Коцюбинський).

41. Позначте рядок, у якому представлене безсполучникове речення із протиставними відношеннями:
а) Промовистий факт: у ЛНПУ шанують традиції минулих років (А. Климов);
б) Мрія ставала дійсністю, дійсність ставала мрією (Л. Дмитерко);
в) Не було розуму змалечку – і на старість не буде (Нар. творчість);
г) То не хмара – біла пташка хмарою спустилась (Т. Шевченко).

42. Позначте рядок, у якому представлене безсполучникове речення із зіставними відношеннями:
а) Виставка засвідчила: в кожному українцеві закладено генетичну пам'ять (Л. Гулько);
б) Повився луг отавою, робота чесна – славою (М. Стельмах);
в) Людина створена вільною, їй Богом дане право вибору... (В. Пахаренко);
г) Літо дбає, зима поїдає (Нар. творчість).

43. Позначте рядок, у якому визначено тип смислових відношень, що встановлюються між предикативними частинами безсполучникового речення *З джерел ми горя випили доволі – Хай клятий ворог ним насититься тепер* (М. Стельмах):
а) умовно-наслідкові; б) причиново-наслідкові;
в) часова послідовність дії; г) зіставлення.

44. Позначте рядок, у якому представлене речення, смислові відношення якого виражаються такими засобами: *видо-часовими формами дієслів-присудків, порядком розташування предикативних частин, інтонацією, анафоричним словом*:
а) Склалася така ситуація: будь-який критичний матеріал в пресі розцінюється як приниження честі й гідності (В. Лизарчук);
б) Переступивши поріг університету, відразу розумієш: колектив закладу живе повнокровним життям (А. Климов);
в) Весною сій – восени збереш (Нар. творчість);
г) Довго ніч згасає після бурі, день зоря засвічує сумна, довго темрява вкрива поля похмурі, довго солов'їна пісня засина (Л. Стрельник).

45. Позначте рядок, у якому представлене речення, смислові відношення якого виражаються такими засобами: *видо-часовими формами дієслів-присудків, порядком розташування предикативних частин, прислівниками, займенником, інтонацією*:
а) Був завод, тепер комбінат, наступного ж року починаємо будувати новітній велет (Г. Довнар);
б) Пригадується: в один із сонячних весняних днів по битій дорозі вулиці хурою їхав тинднк (А. Шевчук);
в) Спершу Марина побачила довгу пряму дорогу, потім на тій дорозі угледіла його (В. Шкляр);
г) Тоді, за Олега тривожних часів, усобиць насіння зійшло на Русі, у чварах у княжих в лиху ту годину скорочувавсь вік у простої людини (Л. Стрельник).

46. Позначте рядок, у якому визначено тип складнопідрядного речення *Це ж вона, хата, зберігала наш добрий дух, віру в щасливе майбутнє, у блакитизну тихого неба, де осідали на спочинок досвітні зірниці...* (В. Скуратівський):
а) обставинне місця;
б) присубстантивно-атрибутивне;
в) з'ясувально-об'єктне;
г) обставинне часу.

47. Позначте рядок, у якому представлене складнопідрядне речення із порівняльною підрядною частиною:
а) Антон довго дивився на товариша, не знаючи, як той поставиться до повідомлення (Г. Довнар);
б) Так мені і ввижається, наче фельджандарми в рогатих касках, бляхами-півмісяцями на грудях ланцюгом прочісують наше село... (Г. Довнар);
в) Кожного разу переживаєш таке відчуття, мовби тебе поставили на розстріл перед могильною ямою і вже палять по тобі... (Г. Довнар);
г) Він лежав нерухомо, як дрейфуючий корабель під час штилю, і розглядав візерунки … на стелі (М. Чуйко).

48. Позначте рядок, у якому представлене речення із вставною конструкцією:
а) У тебе в грудях б'ється згусток таких же ніжних клітин, як у всіх (Г. Довнар);
б) Гадаєш, що дружбу дитячих і юнацьких літ легко вирвати із серця? (Г. Довнар);
в) Що ж, Антоне, не будемо, як ти кажеш, гратися в сліпого Панаса (Г. Довнар);
г) Мені часом здається, що я вже тримаю в руках Синю птицю... (Г. Довнар).

49. Укажіть, скільки предикативних частин входить до складу цього речення: *Поринаючи в цю музичну стихію, слухач немов опиняється в центрі акустичного простору, де дихає світ, сповнений вібрацій і світла, де зав'язуються і тягнуться павутинки прекрасних мелодій, уриваються й зав'язуються їх нові нитки* (О. Зінькевич):
а) три; б) чотири;
в) п'ять; г) шість.

50. Позначте рядок, у якому визначено тип складнопідрядного речення *Валерій Марченко за будь-яких обставин, хоч би як не було складно і важко, намагається бути оптимістом* (О. Рарицький):
   а) обставинне допусту;
   б) супровідне;
   в) обставинне умови;
   г) обставинне причини.
51. Позначте рядок, у якому слово *коли* є сполучним словом:
   а) Коли у мене справді покликання лікаря, то цим я завдячую передусім мамі, що з дитинства якимось особливим чуттям угадала мій потяг до зцілення людей від недуг (О. Горбачук).
   б) Василько пригадав час, коли йому так хотілося побігти за село і подивитися веселе крайнебо (О. Слісаренко);
   в) Коли природа і мистецтво разом задумують створити якийсь твір, то він лише доповнить справжній талант (В. Коротя-Ковалюк);
   г) Коли б це було вичерпно так, я з радістю прийняв би від тебе скільки завгодно ляпасів... (Г. Довнар).
52. Позначте рядок, у якому слово як є сполучником:
   а) Тут важливо, як знайдено спосіб належним чином пошанувати великого будівничого храмів і патріота своєї землі Івана Мазепу (З журн.);
   б) Дивно часом, як за римою люди не бачать вірша (М. Бажан);
   в) Як не буде птахів, то і людське серце стане черствим (М. Стельмах);
   г) Мені вже байдуже, як ти до мене ставишся (М. Ночовний).
53. Позначте рядок, у якому слово що є сполучним словом:
   а) Пригадую, що саме колядки і щедрівки відкривали нам особливості світобачення наших мудрих предків (В. Коротя-Ковальська);
   б) Жуль Ренан стверджував, що його книги – це листи до самого себе (О. Зінькевич);
   в) Вони не могли вгамуватися, що Трипільська цивілізація за віком старша за шумерів, хозарів, єгиптян... (В. Коваленко);
   г) Ніколи та людина, що має ясне й свіже сприймання світу, не може бути злочинцем (Т. Осьмачка).
54. Позначте рядок, у якому представлене складнопідрядне речення із з'ясувально-об'єктною підрядною частиною:
   а) Завдання лікаря – досконало вивчити організм хворого, аби оптимально використати природні ліки, їхню величезну силу (О. Горбачук).
   б) Треба бути готовим, щоб на руїнах створити нову, велику, міцну і багату Україну (З журн.);
   в) Незліченні дороги Ніни Матвієнко завжди повертали до батьківської оселі, щоб почути материнське слово і пісню, як молитву (З журн.);
   г) Нашими виробниками все було зроблено для того, щоб потрапити на світовий ринок машинобудування (З журн.).
55. Позначте рядок, у якому представлене складнопідрядне речення із присубстантивно-атрибутивною підрядною частиною: *Перевагою Сорочинського іконостасу є те, що він зберігається не в музеї, а на місці свого прямого призначення* (Л. Таран):
   а) займенниково-співвідносне;
   б) обставинне супровідне;
   в) присубстантивно-атрибутивне;
   г) обставинне допусту.
56. Позначте рядок, у якому визначено тип складнопідрядного речення: *Там, де річки глибокої вигин сині верби гойда у воді, я увечері вийшов на вигін проводжати літа молоді* (І. Світличний):
   а) обставинне місця;
   б) займенниково-співвідносне;
   в) з'ясувально-об'єктне;
   г) обставинне супровідне.

57. Позначте рядок, у якому визначено тип смислових відношень, що встановлюються між частинами складносурядного речення *Чи то мені здається, чи то справді свист тихшає?* (М. Коцюбинський):
а) взаємовиключення явищ;
б) чергування подій, явищ тощо;
в) одночасність подій, явищ;
г) перелічувальні.

58. Позначте рядок, у якому визначено тип смислових відношень, що встановлюються між частинами складносурядного речення *Не лише економічні проблеми треба вирішувати сьогодні, але й думати про актуальні завдання духовного розвою* (З газети):
а) ототожнювальні;
б) перелічувальні;
в) градаційні;
г) поширювальні.

59. Позначте рядок, у якому визначено тип смислових відношень, що встановлюються між частинами складносурядного речення *Десь жде на роси жінка молода, а під возом чеше коси степова біда* (А. Малишко):
а) послідовність дій, явищ тощо;
б) зіставні;
в) протиставні;
г) одночасності дій, явищ тощо.

60. Позначте рядок, у якому визначено тип смислових відношень, що встановлюються між частинами складносурядного речення *Добрі відгуки одержав наш проект «Виставка однієї картини», і при тому її високий рівень було відзначено на Міжнародному мистецькому форумі в Брюсселі* (З журн.):
а) градаційні;
б) поширювальні;
в) приєднувальні;
г) ототожнювальні.

Зміст

ОРФОЕПІЯ

ГРАФІКА

ОРФОГРАФІЯ

СЛОВОТВІР

МОРФОЛОГІЯ ЯК РОЗДІЛ ГРАМАТИКИ

ЧАСТИНИ МОВИ

Навчальне видання

КАРАМАН Станіслав Олександрович
КАРАМАН Ольга Володимирівна
ПЛЮЩ Марія Яківна
СТЕПАНЕНКО Микола Іванович
ГОРОШКІНА Олена Миколаївна
БАКУМ Зінаїда Павлівна
КОПУСЬ Ольга Антонівна
ТИХОША Валентина Іванівна
ПОПОВА Людмила Олександрівна
РЕШЕТІЛОВА Оксана Михайлівна
ПРОХОРЕНКО Наталія Вікторівна
КОЧЕТКОВА Алевтина Іванівна

СУЧАСНА УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРНА МОВА

За редакцією С. О. Карамана

Відповідальна за випуск С. В. Хрустальова
Відповідальна за верстку Л. Ф. Усаненко

Підп. до друку 06.10.2010. Формат 70x100/16.
Ум. друк. арк. 45,15. Обл.-вид. арк. 36,5
Наклад 5000 прим. Зам. №8117.
Вид. код Л0193У

Видавництво «Літера ЛТД».
03680, Київ, вул. Нестерова, 3, оф. 508.
Телефон для довідок 456-40-21.
E-mail: litera_l@i.com.ua

Свідоцтво про реєстрацію № 923 від 22.05.2002 р.

Віддруковано згідно з наданим оригінал-макетом у ТОВ «Фактор-друк»,
61030, м. Харків, вул. Саратовська, 51, тел.: (057)7-175-185.

З питань реалізації звертатися за телефонами:

у Києві — (044) 456-44-07, 599-14-53, 417-20-80;
Харкові — (057) 712-91-44, 712-90-87;
Білій Церкві — (04563) 6-90-92;
Вінниці — (0432) 55-61-10;
Дніпропетровську — (056) 785-01-74;
Донецьку — (062) 20- 35-127;
Житомирі — (0412) 41-27-95, 41-83-29;
Кривому Розі — (056) 401-27-11;
Львові — (032) 244-14-36;
Миколаєві — (0512) 35-40-39;
Рівному — (0362) 3-78-64;
Сімферополі — (0652) 22-87-01, 22-95-30;
Тернополі — (0352) 49-58-36;
Черкасах — (0472) 64-41-07, 36-72-14;
Хмельницькому — (050) 206-78-48.

E-mail: commerce@ranok.kharkov.ua
«Книга поштою»: 61045 Харків, а/с 3355.
Тел. (057) 7177455, (067) 5465373.
E-mail: pochta@ranok.kharkov.ua
www.ranok.com.ua

Караман, С. О.

С91 Сучасна українська літературна мова : навч. посібник для студ. вищ. навч. закл. / С. О. Караман, О. В. Караман, М. Я. Плющ [та ін.]; за ред. С. О. Карамана. – К. : Літера ЛТД, 2011. – 560 с.

ISBN 978-966-178-035-3

У посібнику, відповідно до типової програми з курсу «Сучасна українська літературна мова», компактно репрезентовано розділи «Фонетика і фонологія»; «Орфоепія»; «Графіка й орфографія»; «Лексикологія і фразеологія»; «Лексикографія»; «Морфеміка»; «Словотвір»; «Морфологія»; «Синтаксис й пунктуація». Мовна теорія, викладена описово й у вигляді таблиць і схем, супроводжується блоками запитань та завдань для самоконтролю. Завершують посібник тестові завдання, що охоплюють основні питання лінгвістичної теорії.

Для студентів філологічних спеціальностей вищих навчальних закладів. Може бути корисний для тих, хто самостійно підвищує знання з української мови.

ББК 81.2УКР-923